Припрему ове свеске суфинансирало је Министарство просвете,
науке и технолошког развоја Републике Србије.

Главни и одговорни уредник Проф. др Драган Танчић

Уређивачки и редакцијски одбор
Проф. др Wolfgang Rohrbach, академик, Беч
Проф. др Татьяна Сенъюшкина, Симферополъ
Проф. др Андрей Мохов, Севастополъ
Проф. др Наталия Николаевна Муравъева, Ростов-на-Дону
Проф. др Екатерина Ентина, Москва
Проф. др Марко Атлагић
Проф. др Маријана Дукић Мијатовић
Доц. др Александар Мартиновић
Проф. др Шак Б. Ханиш, Сан Дијего
Проф. др Франсис Корблен, Париз
Проф. др Геновева Пушкас, Женева
Проф. др Луј де Сосир, Нојшател
Проф. др Фредерик Тортера, Монпеље
Проф. др Киара Мелоне, Верона
Проф. др Филип Васершаид, Берлин
Доц. др Стефан Анчев, Велико Трново
Доц. др Тодор Галунов, Велико Трново
Проф. др Антоний Васильевич Миронович, Пољска
Проф. др Драган Поповић
Проф. др Недељко Станковић, Тузла
Проф. др Мирко Томасовић, Фоча
Проф. емеритус др Живота Радосављевић
Проф. др Драган Танчић
Проф. др Миодраг Гордић
Проф. др Обрад Стевановић
Проф. др Љиљана Марковић
Проф. др Снежана Гудурић
Проф. др Тијана Ашић
Проф. др Бошко Сувајџић
Доц. др Милица Јотов
Проф. др Урош Шуваковић
Проф. др Тиодор Росић
Проф. др Далибор Елезовић
Проф. др Јасмина Новокмет
Проф. др Оља Арсенијевић
Проф. др Весна Минић
Проф. др Голуб Јашовић
Др Предраг Терзић
Доц. др Ванда Божић
Доц. др Јелена Пртљага
Проф. др Драган Поповић
Др Јасмина Ахметагић
Др Драгана Јањић
Др Срђан Словић
Др Иван Бецић
Др Весна Зарковић
Др Ивана Женарју Рајовић
Др Далибор Велојић
Др Марија Јефтимијевић Михајловић
Др Мирјана Бечејски
Др Гордан Бојковић
Др Александар Павловић
Др Ана Мумовић
Др Бојан Шево
Др Звездана Елезовић
Др Ана Стишовић Миловановић
Др Ена Мирковић
Др Јован Симијановић
Др Петар Ристановић

Лектори
Др Јелена Војиновић Костић
Муниба М. Дрековић

Издавач
Институт за српску културу, Приштина – Лепосавић
e-mail institut.skp@gmail.com

УДК 008

Компјутерска обрада и штампа GID „Pi-press“, Пирот

Тираж 100

Сви чланци објављени у часопису *Баштина* су рецензирани.

Виђета на корицама
Призренско четворојеванђеље, јеванђелист Марко

Дизајн насловне стране Петар Ђуза

Editor-in-chief Professor Dragan Tančić, PhD

Editorial Board
Professor Wolfgang Rohrbach, PhD, academician, Wienna
Professor Tatyana Senyoshkina, PhD, Simferopol
Professor Andrey Mokhov, PhD, Sevastopol
Professor Nataliya Nikolaevna Muravyeva, PhD, Rostov-on-Don
Professor Ekaterina Entina, PhD, Moscow
Professor Marko Atlagić, PhD
Professor Marijana Dukić Mijatović, PhD
Assistant Professor Aleksandar Martinović, PhD
Professor Shak B. Hanish, PhD, San Diego
Professor Francis Corblin, PhD, Paris
Professor Genoveva Puskas, PhD, Genève
Professor Louis de Saussure, PhD, Neuchâtel
Professor Frédéric Torterat, PhD, Montpellier
Professor Chiara Melone, PhD, Verona
Professor Philipp Wasserscheidt, PhD, Berlin
Assistant Professor Stefan Ančev PhD, Veliko Trnovo
Assistant Professor Todor Galunov, PhD, Veliko Trnovo
Professor Antony Vasilievich Mironovich, PhD, Poland
Professor Dragan Popović, PhD
Professor Nedeljko Stanković, PhD, Tuzla
Professor Mirko Tomasović, PhD, Foča
Professor Emeritus Života Radosavljević, PhD
Professor Dragan Tančić, PhD
Professor Miodrag Gordić, PhD
Professor Obrad Stevanović, PhD
Professor Ljiljana Marković, PhD
Professor Snežana Gudurić, PhD
Professor Tijana Ašić, PhD
Professor Boško Suvajdžić, PhD
Assistant Professor Milica Jotov, PhD
Professor Uroš Šuvaković, PhD
Professor Tiodor Rosić, PhD
Professor Dalibor Elezović, PhD
Professor Jasmina Novokmet, PhD
Professor Olja Arsenijević, PhD
Professor Vesna Minić, PhD
Professor Golub Jašović, PhD
Predrag Terzić, PhD
Assistant Professor Vanda Božić, PhD
Assistant Professor Jelena Prtljaga, PhD
Professor Dragan Popović, PhD
Jasmina Ahmetagić, PhD
Dragana Janjić, PhD
Srđan Slović, PhD
Ivan Becić, PhD
Vesna Zarković, PhD
Ivana Ženarju Rajović, PhD
Dalibor Velojić, PhD
Marija Jeftimijević Mihajlović, PhD
Mirjana Bečejski, PhD
Gordan Bojković, PhD
Aleksandar Pavlović, PhD
Ana Mumović, PhD
Bojan Ševo, PhD
Zvezdana Elezović, PhD
Ana Stišović Milovanović, PhD
Ena Mirković, PhD
Jovan Simijanović, PhD
Petar Ristanović, PhD

Lectors
Jelena Vojinović Kostić, PhD
Muniba M. Dreković

Publisher
Institute for Serbian Culture, Priština – Leposavić
e-mail institut.skp@gmail.com

UDK 008

Computer Text Processing and Print GID „Pi-press“, Pirot

Circulation 100

All articles published in the journal *Baština* are reviewed.

Vignette on the Covers
The Prizren's Four Gospels, Evangelist Marko

Cover page design by Petar Đuza

YU ISSN 0353-9008
ISSN (Online) 2683-5797

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКУ КУЛТУРУ

ГЛАСНИК

БАШТИНА

ВОЛУМЕН 32 • СВЕСКА 56

ПРИШТИНА – ЛЕПОСАВИЋ
2022

САДРЖАЈ

ЈЕЗИК И КЊИЖЕВНОСТ

Тијана В. Ашић, *Приступ Павла Флоренског основним когнитивним и лингвистичким категоријама* 15

Драгана И. Радовановић, Јована С. Николић, *Именовање лица у свадбеној обичајно-обредној пракси лепосавићке околине* 35

Јасмина М. Ахметагић, *Стид жене на камену* 49

Мирјана М. Бечејски, *Читалац и наративна металепса у роману Мансарда Данила Киша* 61

Сунчица М. Денић, Сена М. Михаиловић Милошевић, *Нечиста крв као онтолошка окупација и вишевековни Борин ген* 79

Светлана С. Вуксановић, Миња С. Радоња, *Типови управног говора у роману Корени Добрице Ћосића* 91

Јелена Д. Рајовић, Марија Д. Вешовић, *Слободни неуправни и слободни управни говор у роману De bello civili Светислава Басаре и њихови преводни еквиваленти у енглеском језику* 103

Невена Б. Банковић, *Механичко у роману Лет изнад кукавичјег гнезда* 123

Данијела Д. Ђорђевић, Катарина О. Лазић, *Академски вокабулар у настави енглеског језика струке на мастер академским студијама* 133

ПОЛИТИКОЛОГИЈА, СОЦИОЛОГИЈА, ПРАВО И ЕКОНОМИЈА

Предраг Р. Терзић, *Примена теорије геополитике емоција Доминика Мојсија на случај Србије* 149

Мирослав Б. Бањак, Дражан П. Еркић,
Терористичке организације и самоубилачки напади 161

Бранко И. Надовеза, *Мистерија Лондонског уговора 1915. године* 171

Сулејман Е. Табаковић, Ванда Б. Божић,
Платформа за „окончање ратног периода" на просторима бивше СФРЈ спровођењем ратификованог уговора о питањима сукцесије уз посебни осврт на „Анекс Г" 181

Звездан В. Стојановић, *Значај примјене информационо-комуникационих технологија у промовисање туристичких потенцијала и културне баштине Босне и Херцеговине* 199

Ђорђе М. Милошевић, *Фреквентни облици испољавања интернет превара* 209

Боривоје В. Балтезаревић, *Утицај медијске писмености на културу критичког мишљења* 229

Јасмина М. Арсенијевић, Оља М. Арсенијевић,
Промена културне парадигме у дигиталној ери 241

Драгана Б. Лазић, Александра Н. Даниловић,
Кривичне санкције у Србији од 1945. до 2019. године 257

Тамара С. Ратковић, Милица Д. Јотов,
Предлог модела радикалне спортске иновације у функцији развоја демократског друштва и привреде 275

Миланко М. Алаџић, Марина Д. Мијатовић,
Кривично законодавство у Босни и Херцеговини о тероризму 283

Бранка Г. Спасојевић, Слава М. Ивановић Миленковић,
Биомаса као ресурс у стварању зелене енергије 295

Оливера Д. Настић, *Јавне библиотеке и корисници у 21. веку* 305

ИСТОРИЈА

Ђорђе Н. Ђекић, Драгана М. Милић,
Мотив једноглавог и двоглавог орла у Рашкој у XIII веку 319

Живојин Р. Андрејић, *Размишљања поводом изгубљене надгробне плоче српске принцезе Брнче, ћерке краља Уроша I и Јелене Комнен Куртине Анжу* 335

Иван М. Бецић, *Јужноморавска банка – Ниш (1894–1929)* 351

Раде Д. Ристановић, Милош Г. Чорбић,
Систем радио-везе Југословенске војске у отаџбини 371

ЕТНОЛОГИЈА

Александар С. Павловић, *Пракса пијења из „чајне“ чаше у Ибарском Колашину* 389

ЕТНОМУЗИКОЛОГИЈА

Вуко Ђ. Лакушић, Божана М. Рашковић,
Заступљеност народних музичких игара са Косова и Метохије у разредној настави на северу јужне српске покрајине 409

ПЕДАГОГИЈА

Петар Ђ. Рајчевић, Весна Љ. Минић, *Утицај др Војислава Бакића на развој научне педагогије у Србији у 19. и 20. веку* 423

Милена М. Видосављевић, *Искуства наставника у вези са наставом/учењем на даљину током пандемије КОВИД-19* 435

Миљана С. Павићевић, Кристина М. Милутиновић,
Процењени васпитни стилови родитеља као предиктори психопатских тенденција адолесцената са Косова и Метохије 451

Милена З. Шкобо, *Настава на даљину у Србији и Републици Српској услед појаве пандемије КОВИДА 19: искуства наставника* 465

Данијела Г. Кулић, Анита В. Јанковић, *Настава на даљину по хитном поступку у условима пандемије на терцијарном нивоу образовања: студентска перспектива* 481

Слађана В. Ђаласан, Бојана Ј. Дрљан,
Адаптивно понашање код деце са развојним поремећајима 495

Евагелиа Ф. Боли, Милош Д. Поповић, Јасна Д. Поповић,
Социјални статус спортиста са посебним потребама 513

Бојана Д. Секулић, *Традиционална култура у првом циклусу основног образовања у Републици Србији* 527

ИСТОРИЈА УМЕТНОСТИ

Ненад Н. Перић, Ана З. Јевтовић,
Значај локалне културе у оплашавању: случај Србије 541

Звездана М. Елезовић, *Афирмација српских вајара на Косову и Метохији* 553

ПРИКАЗИ

Границе жељеног и ограничења стварности (Војин С. Дабић, Мала Влашка (Parva Walachia). Прилог историји српског народа у Славонији од XVI до XVIII века, Нови Сад: Матица српска, 2020., 236 страна) 565

Језик, медији и култура (Светлана Бездан Гостимир, Светлана Торњански Брашњовић, Језик, медији и култура, Београд: Едука, 2021, 307.стр) 569

Рецензенти овог броја 573

CONTENT

LANGUAGE AND LITERATURE

Tijana V. Ašić, *The approach of Pavel Florensky to the fundamental cognitive and linguistic categories* 15

Dragana I. Radovanović, Jovana S. Nikolić, *Naming people in wedding customs and rituals practiced in and around Leposavić* 35

Jasmina M. Ahmetagić, *The shame of The woman on the rock* 49

Mirjana M. Bečejski, *The reader and the narrative metalepsis in the novel The attic by Danilo Kiš* 61

Sunčica M. Denić, Sena M. Mihailović Milošević, *„Nečista krv" as ontological occupation and centuries Bora's gen* 79

Svetlana S. Vuksanović, Minja S. Radonja, *Types of direct speech in Dobrica Ćosić's novel The roots* 91

Jelena D. Rajović, Marija D. Vešović, *Free direct and indirect speech in the novel De bello civili by Svetislav Basara and their translation equivalents in English* 103

Nevena B. Banković, *Mechanical in the novel One flew over the cuckoo's nest* 123

Danijela D. Đorđević, Katarina O. Lazić, *Academic vocabulary teaching in an ESP master's degree course* 133

POLITICAL SCIENCE, SOCIOLOGY, LAW, ECONOMICS

Predrag R. Terzić, *Apllication of Dominique Moïsi's geopolitics theory of emotions on the case of Serbia* 149

Miroslav B. Baljak, Dražan P. Erkić,
Terrorist organizations and suicide attacks 161

Branko I. Nadoveza, *The secret of The London contract from 1915.* 171

Sulejman Tabaković, Vanda Božić,
Platform for „Ending the war period" on the territory of the former SFRY by implementing a ratified agreement on succession issues with special reference to Annex „G" 181

Zvezdan B. Stojanović, *The importance of the application on information and communication technologies in the promotion of tourist potentials and cultural heritage of Bosnia and Herzegovina* 199

Đorđe M. Milošević, *Frequent occuring forms of Internet frauds* 209

Borivoje V. Baltezarević, *The influence of media literacy on the culture of critical thinking* 229

Jasmina M. Arsenijević, Olja M. Arsenijević,
Changing the cultural paradigm in the Digital age 241

Dragana B. Lazić, Aleksandra N. Danilović,
Criminal sanctions in Serbia from 1945 to 2019 257

Tamara S. Ratković, Milica D. Jotov,
Proposal of the model of radical sports innovation in the function of development of democratic society and economy 275

Milanko Aladžić, Marina D. Mijatović,
Criminal legislation in Bosnia and Herzegovina on terrorism 283

Branka G. Spasojević, Slava M. Ivanović Milenković,
Biomass as a resource in production of green enegry 295

Olivera D. Nastić, *Public libraries and users in 21st century* 305

HISTORY

Đorđe N. Đekić, Dragana M. Milić, *Motif of single-headed and double-headed eagle in Raška in the XIII century* 319

Živojin R. Andrejić, *Reflections regarding lost gravestone of Serbian Princess Brnča, the daughter of King Uroš The first and Helen Comnen Courtnee of Anjou* 335

Ivan M. Becić, *South Moravian bank-Niš (1894 - 1929)* 351

Rade D. Ristanović, Miloš G. Čorbić,
Yugoslav army in the homeland radio communication system 371

ETNOLOGY

Aleksandar S. Pavlović, *The practice of drinking from the „tea" glass in Ibarski Kolašin* 389

ETHNOMUSICOLOGY

Vuko Đ. Lakušić, Božana M. Rašković,
Representation of national musical heritage of Kosovo and Metohija in Northern Kosovo teaching 409

PEDAGOGY

Petar Đ. Rajčević, Vesna LJ. Minić, *Influence of Vojislav Bakić (Ph.D) on the development of the scientific pedagogy in Serbia in XIX and XX century* 423

Milena M. Vidosavljević, *Teacher's experiences in relation to online teaching / learning during The Covid-19 pandemic* 435

Miljana S. Pavićević, Kristina M. Milutinović,
Estimated parental styles as predictors of psychopathic tendencies of adolescents from Kosovo and Metohija 451

Milena Z. Škobo, *Online teaching in Serbia and the Republic of Srpska at the Covid-19 outbreak: teacher's experiences* 465

Danijela G. Kulić, Anita V. Janković, *Emergency remote teaching during The pandemics at tertiary level: student's perceptions* 481

Slađana V. Ćalasan, Bojana J. Drljan,
Adaptive behaviour in children with developmental disorders 495

Evagelia F. Boli, Miloš D. Popović, Jasna D. Popović,
Social status of athletes with special needs 513

Bojana D. Sekulić, *Traditional culture in the first cycle of basic education in the Republic of Serbia* 527

HISTORY OF ART

Nenad N. Perić, Ana Z. Jevtović,
Importance of local culture in advertising: case of Serbia 541

Zvezdana M. Elezović, *Affirmation of Serbian sculptures in Kosovo and Metohija* 553

VIEWS

Limits of desired nad limitations of the reality (Vojin S. Dabić, Mala Vlaška (Parva Walachia). *A contribution to the history of the Serbian people in Slavonia from the 16th to the 18th century*, Novi Sad: Matica srpska, 2020, 236 pp.) 565

Language, media and culture (Svetlana Bezdanov Gostimir, Svetlana Tornjanski Brašnjaković, Language, media and culture, Belgrade: Eduka, 2021, 307 pp.) 569

Reviewers of this issue 573

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

Језик и књижевност

УДК 81'1:165
14 Флоренски П. А.
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-36955

Оригинални научни рад

*Тијана В. АШИЋ**
Филолошко-уметнички факултет Универзитета у Крагујевцу

ПРИСТУП ПАВЛА ФЛОРЕНСКОГ ОСНОВНИМ КОГНИТИВНИМ И ЛИНГВИСТИЧКИМ КАТЕГОРИЈАМА

Апстракт: Циљ овог рада је да се утврди како руски мислилац Павле Флоренски анализирајући и дефинишући природу концепата, речи и реченица описује механизме људског мишљења. Посебан акценат стављен је на однос између индивидуалног и колективног искуства, као и на динамички аспекат значења речи који показује да су она базирана на основним шемама датим Језиком, али се надограђују личном перцепцијом стварности. У раду такође поредимо идеје П. Флоренског са савременим конгнитивним и лингвистичким теоријама и показујемо у којој мери је он спознао оно до чега ће савремена наука тек доћи али и да су његови ставови различити од модерних јер су у знатној мери надахнути теолошким приступом човековом уму и језику.

Кључне речи: Павле Флоренски, речи, реченица, ум, теолошки приступ, перцепција стварности

УВОД

У овом раду размотрићемо на који начин руски мислилац Павле Флоренски у својој књизи *Мишљење и језик* (2018.) говори о концептима, речима који их представљају и самом значењу. Покушаћемо да утврдимо колико се мисао овог научника и теолога подудара са класичним и савременим филозофским и семантичким теоријама. Намера нам је да укажемо у којој мери се његове идеје поклапају са основним принципима структуралистичке и когнитивне лингвистике, а у којим аспектима његово учење одудара од њих и повезује се са теолошким објашњењима природе и порекла Језика, облика међуљудске комуникације и нашег поимања света.

ПОЈАМ СИМБОЛА /КОНЦЕПТА КОД ФЛОРЕНСКОГ

О ТЕОРИЈАМА ВЕЗАНИМ ЗА КОНЦЕПТЕ

Проблем постојања концепата стар је колико и сама филозофија (Панаћо, 2011: 9). Већ Аристотел (2008) спомиње просте ноемате које је сматрао значењем речи, али и основним састојцима сваког апстрактног мишљења. У средњем веку концепт означава основну интелектуалну јединицу. Лок (2001) објашњава да су

* Редовни професор, tijana.asic@gmail.com

појмови објекти разумевања стварности којима се служимо кад размишљамо. За Канта (2001), мислити значи сазнавати путем концепата, а концепти су предикати могућих судова – они се односе на утврђивање да ли се неки ентитет може подвести под одређени појам, односно указују на начин на којих их идентификујемо. Фреге се наставља на Канта и каже да концепти одговарају могућим предикатима истинитих или лажних судова[1].

Други мислиоци имају ширу визију концепата и везују их за сваку јединицу менталне пропозиције, која на свој начин доприноси укупном значењу. Модерни филозофи се слажу да без концепата не би постојала мисаона активност – најпре зато што елементи расуђивања могу бити само когнитивно стабилне структуре, а потом, јер се мисли остварују као њихово комбиновање, баш као што су реченице комбинације речи (види Фодор, 1988).

Остаје, међутим, проблем онтологије самих коцепата: поставља се питање како утврдити њихову праву природу, будући да се до њих не може доћи ни перцепцијом ни интроспекцијом. У сваком случају постоје три услова да би се нешто назвало концептом: а) семантички – они се односе на предмете и појаве који припадају стварном свету, б) синтаксички – комбинују се по одређеним правилима и стварају пропозиције, што нам омогућује максималну креативност у мишљењу и в) епистемолошки – мисли састављене од концепата требало би да бар делимично да објасне понашање оних којима их приписујемо[2].

Што се тиче природе концепата неки у њима виде апстрактне ентитете (платонистички приступ, који прихвата и Фреге), независне од духа и језика који омогућују објективност мишљења, док их други пак сматрају јединицама психолошког реда и изједначавају са менталним репрезентацијама које припадају искључиво људском уму.

У сваком случају концепти имају централну улогу у нашем разумевању стварности које се заснива на постојању не само појединачних индивидуа већ и апстрактних категорија (врста, класа), које су резултат глобалног приступа објектима где се не усредсређујемо на ирелевантне појединости већ на заједничке одлике ентитета (види Ашић, 2014).

Ово је повезано са проблемом самог дефинисања концепата: да ли он одговара скупу неопходних и довољних услова које објекат треба да задовољи или се, као у теорији Е. Рош и Лојд (1978) дефинише као прототип – најтипичнији пример дате категорије. Ми на основу подударања са његовим основним одликама одмеравамо да ли неки објект спада у њу или не. У савременој психологији ова теорија је еволуирала (Смит и Медин, 1981) у теорију егземплара, где се уместо апстрактних прототипа као мерне једнице узимају конкретни представници које човек има у својој меморији. Овим приступима супротставља се тзв *интерна теорија* која полази од хипотезе

1 Пропозиција да неки објекат потпада по неки концепт може бити истинита или лажна. То зависи од тога у којој мери говорник има јасну идеју о условима које нешто треба да задовољи да би се назвало одређеним именом.

2 Ово у принципу можемо довести у везу са идејом да мисли описују и представљају свет на начин који ће олакшати наше деловање у њему. Наше представе упућују на наш однос према стварима и ситуацијама који утиче на наше понашање.

да наш ум мора имати одређена теоријска знања која мобилишу категоризацију. Наиме, она није само механизам поређења већ процес у коме учествује наше познавање света и односа међу његовим ентитетима који се не могу свести на перцепцију.

Следеће питање односи се на тип менталног процеса који нам омогућава да објекат А сврстамо под неки концепт (Панаћо, 2011: 39). Да ли се он заснива само на уочавању сличности или га везујемо и за каузалност, односно сврху (финалност). Рецимо најпре да се сличност може односити само на конкретне објекте које можемо повезати са визуелном репрезентацијом, а не и на апстрактне ентитете или категорије које је створио наш ум (попут *биљке* или *животиње,* као припадника две класе живих бића[3]). Па чак и код конкретних објеката сличност може довести до погрешних закључака[4]. Што се каузалности тиче, њени поборници полазе од идеје да одређена ствар потпада под одређени концепт, јер се он психолошки активира при њеном појављивању (ради се о несвесном механизму асоцијација и реакција на објекте условљене навикама). Међутим, овде се јавља емпиријски проблем: могуће су грешке у смислу да одређени концепт може бити активиран у присуству објеката који не потпадају под њега, односно да одређени представници датог концепта у нечијој свести не активирају његово постојање[5]. То указује да ствари саме по себи не могу у нама индуковати концепте који априори постоје, већ да их ипак ми изграђујемо кроз искуство и учење.

Најзад, по такозваном телеосемантичком приступу концепти испољавају функције ствари и само они ентитети које их врше могу бити сврстани у њих - одлике ентитета имају, дакле мањи значај од улога које они имају у нашим животима (нешто што по свему подсећа на оловку а не оставља траг на папиру не може се сматрати оловком). Овај приступ је посебно значајан у разврставању сличних ствари и бића. Додајмо ипак да све три теорије тешко примењују на апстрактне појмове, који немају физичке манифестације путем којих се може извршити генерализација и чије функције није лако дефинисати.

Остаје нам да кажемо да се у савременим когнитивним наукама сматра да се неки концепти усвајају искуствено – природним путем[6] и служе да одређују наше односе према спољном свету, док се други никако не могу формирати без језика. Они се уче преко значења речи; наиме сусрећући се са њиховом употребом у различитим исказима говорник једног језика у себи ствара идеју о ономе што они представљају, идеју која може бити неодређена и недовољно прецизна, али ипак не утиче на саму екстензију тих лексичких концепата, која је конвенционално дата.

---

3 Слона и муву не можемо подвести под концепт животиње на основу сличности.

4 На пример, којот може бити сличнији псима с којима смо се сусретали, него булдог, тако да су потребна друга знања да их правилно категоризујемо.

5 То значи да каузалност као иницијатор јављања концепта ипак проистиче из нашег сусретања са сличним ентитетима (иако временом ми престајемо да их поредимо и аутоматски реагујемо на њих као на представнике одређене класе) али та реакција може изостати ако се сусретнемо са примерком који се знатно разликује од оних који у нама буде одређени концепт или је може изазвати нешто што нас асоцира на њих, а припада некој другој категорији.

6 Утврђено је постојање концепата код неких животиња и код беба које још нису усвојиле језик (Ашић, 2014). Па, ипак они се код људских бића даље развијају захваљујући интелектуалном и лингвистичком развоју.

Дакле, с једне стране имамо индивидуалне представе о значењу речи, а с друге оне су строго дефинисане у једном језичком систему, без чега комуникација не би била могућа. Из овога проистиче да разоткривање и тумачење значења неких речи из контекста (ово се посебно односи на научне термине и сложене апстрактне појмове) јесте механизам за стварање одређених концепата што је у супротности са традиционалистичким ставом да човек мора имати непосредан однос са референтом да би створио представу о њему.

Рецимо најзад да поред референцијалне функције концепти имају и инференцијалну која се односи на његове релације са другим концептима у систему и помаже нам да га боље разумемо и да у различитим пропозицијама указујемо на његове различите аспекте.

КОНЦЕПТИ КОД ФЛОРЕНСКОГ

Покушајмо сада да утврдимо и објаснимо како Флоренски дефинише концепте.

У својој књизи он се бави појмом симбола који изједначава са појмом представе, односно концепта. Он истиче да би симбол престао да буде симбол и постао у нашој свести обична и самостална реалност, потпуно неповезана са оним што смиболише, када би предмет описивања стварности био једино сама та стварност. Наиме, по Флоренском речи не служе да директно упућују на делове стварности (које заправо изван нашег мишљења и не постоје), већ на наше представе о њима. За њега су, дакле концепти менталне репрезентације које одражавају нашу категоризацију света. Видећемо касније да се она врши кроз усвајање и употребу језика.

Он потом поставља суштинско философско питање : „Како може представа да се не претвара у предмет трансцендентан опису, већ да буде његово оруђе, иманентно знању?“ (Флоренски 2018: 25) Наиме, теоријски је могуће да наша тумачења елемената стварности обухвате и оно што је за нас несазнатљиво, оно што се може само наслутити, о чему се може само спекулисати, што се односи на аспекте који се рационално и емпиријски не могу искусити. У том смислу концепти би били наш мисаони покушај да досегнемо суштину универзума.

Али Флоренски упозорава да да би нам представе служиле за логичко расуђивање оне не смеју да се односе на оностране. У том смислу концепти не припадају метафизичком погледу на свет већ одговарају стварном и утилитарном виђењу ствари око нас (могли бисмо их сматрати психолошким ентитетима а не апстрактним објектима). Рекло би се да је њихова функција телеолошка, они нам помажу да се сналазимо у стварности тако што ћемо је анализирати.

Даље, аутор истиче једнородност описа и представа, јер ако је опис представа или систем представа и сама представа почива на описивању. Описивање би се овде могло разумети као додељивање одређених карактеристика ентитетима на основу којих их разликујемо од других. Из овога следи да за Флоренског концепти имају комплексну структуру – представљају системе одлика које наш ум запажа анализирајући објекте. Ти описи се могу тицати и њихове функције (запазимо везу са телеосемантичким приступом) Савремени конгнитивистички приступи (Џекендоф,1983) сматрају да су концепти структурирани тако што се од простијих

и очигледнијих, (који су махом урођени примитиви), граде сложенији, што истовремено погодује економичности и креативности.

Али Флоренски ствари другачије поставља. За њега се наша представа о неком објекту не заснива на комбинацији једноставних, базичних елемената, већ у себи садржи више нивоа познавања датог објекта, чиме доказује с колико пажње и интересовања му приступамо. Тако аутор каже: „Основне представе, које расподељују основне линије тог сликања речима, састоје од другостепених представа, ове опет од представа, и тако даље." (Флоренски, 1998: 245). Ово би значило да основне представе у себи крију елементе дубљег разумевања и бољег познавања ентитета. Оне се разоткривају уколико га желимо представити у његовој јединствености и када га желимо у потпуности анализирати. Међутим, сложеност појма не мора увек доћи до изражаја, као у случају апстраховања различитих појединости и детаља нашег запажања, које има за циљ дефинисање његових примарних особина, да бисмо га сврстали под одређену категорију заједно са ентитетима који деле исте опште одлике.

Дакле, код Флоренског нема потребе за когнитивним примитивима – човек не ствара концепте тако што комбинује значењски просте елементе и не мора да улаже напор да би разумео сложеност апстрактних феномена. Њему је Бог дао да директном спознајом путем речи разуме и комплексне појмове а може да их представља у свој њиховој сложености или као поједностављене схеме .

А у онтолошком смислу да би се нека ментална конструкција могла сматрати концептом она мора бити довољно сложена да би имала когнитивно дистинктивну функцију, али та сложеност мора бити сачињена од дефиниторних и факултативних карактеристика: прве омогућавају његово обухватање наизглед различитих ентитета и његову различитост од других концепата, а друге да будемо свесни свих његових манифестација – мноштва облика у којима се појављује. Управо на то Флоренски мисли кад говори о првостепеним, другостепеним и даљим представама.

Истакли бисмо овде да Флоренски не само што изједначава речи и концепте, већ сматра да захваљујући речима ми стварамо концепте. Без њих ми не бисмо могли да обликујемо неиздиференцирану материју стварности – она изван наших представа и не постоји као систем предмета и појава (овде видимо везу са сосировском идејом да Језик није номенклатура (Сосир, 1920). У том смислу је његов став феноменолошки. Додајмо такође да за њега не постоје искуствени (нелексички) појмови, будући да су речи те које указују на карактеристике, јединствености и сличности ствари до чега се не може доћи само посматрањем.

Сада ваља протумачити идеју да су речи, по аутору, уметничка дела. Ово значи да свака реч за појединачног говорника на посебан начин осликава стварност, односно да постојање различитих речи у људском језику које имају исту денотацију (а различиту конотацију и интерпретацију), показује да је људски ум способан да на различите начине сагледава појаве и објекте. Ово говори у прилог томе да човек као мислеће биће није потпуно ограничен семантичким јединицама и односима свог језика.

Он сматра да је потребно рашчланити значење речи (које је плод наслеђеног и стеченог искуства) при сваком њеном појављивању код различитих говорника да би се дошло како до индивидуалног тако и до колективног конципирања стварности. Паралела са уметничким делима је очигледна: као што свака слика представља

уметникову визију неког предмета (или догађаја), која се међутим да би била препознатљива мора ослањати и на општеприхваћене представе, тако и речи имају и печат индивидуалног разумевања и осећања света али и основно значење заједничко свим говорницима. Из овога се може закључити да за Флоренског лексички концепти дају окоснице структурирања света, али да њихов могући облик није једном заувек задат и зацртан учењем речи. Свака индивидуа поред општег значења лексема које је предуслов комуникације поседује и лично виђење именованог ентитеа, што доводи до варијабилности или чак плурализма концепата[7].

Ипак, Флоренски има посебну визију симбола која се пре свега тиче њиховог односа према оном на шта упућују. На једном месту (197) он каже да је симбол биће које је веће од самог себе. Он открива нешто што он сам није, што је веће од њега, и он носи у себи ту вреднију суштину која се објављује кроз њега. Јасно је да овде философ мисли на речи које као акустичке представе служе да означе стварност која је друкчија од њих самих. Међутим, оно по чему се он разликује од оснивача структурализма је његова идеја да речи- симболи не служе да именују појмове - продукте наше мисаоне делатности, већ да помоћу речи ми до појмова долазимо. Функција симбола да представи и растумачи баш одређени елемент стварности наводи аутора на идеју да међу њима постоји узрочна зависност. Дакле, по Флоренском стварима и појавама нису случајно дата одређена имена, постоји одређена логичка веза између означитеља и означеног. Оваквим ставом он се сврстава у ред натуралиста. Али она је, како истиче аутор, далеко од баналне ономатопејске везе између звука и представе. Са данашње тачке гледишта овде бисмо се морали вратити у далеку прошлост, у онај моменат еволуције језика који називамо протојезик (Ашић, 2014), и у коме су конституисане везе између звука и значења. Али оно и дан-данас остаје недовољно разјашњено и не пружа нам јасан увид у начине на које је прачовек давао називе.

Флоренски ту даје објашњење које потиче од његових теолошких уверења – везу између означеног и означитеља која нам данас није очигледна ваља откривати кроз равој духовности и до ње се долази медитацијом. Он верује да је древна општечовечанска мисао увиђала везу између спољашње форме и унутрашњег садржаја која је по својој природи божанска. Он процес давања имена не види као ствар конвенције и друштвеног договора, већ као увиђање унапред Божијом вољом задате унутрашње обавезне везе између акустичке форме и значења. Ново име није случајно симбол одређене представе, јер оно нам омогућава да је што боље спознамо, и то не само интелектуално и свесно, већ и уживљавањем у симбол, путем духовне медитације у којој спознајемо улогу гласова у креирању значења (125). Философ тврди да, што је наш духовни живот проницљивији јасније ће нам се разоткрити изворна веза имена са именованим предметом. Потрага за њом један од начина спиритуалног уздизања јер нам омогућава да свет схватимо на вишем нивоу од рационалног. Симбол стога није само веза са елементима стварности већ и са божанском мисли и језиком као њеном манифестацијом.

Погледајмо сада како се у савременој науци могу тумачити ове идеје руског мислиоца.

7 Као модерну верзију овог става види Лоренсе и Марголис 1988

Модерне когнитивистичке теорије полазе од хипотезе да су сви нивои језичке структуре мотивисани, па самим тим и облик речи мора бити мотивисан њеним значењем (види Ковалевски, 2015). Ово се пре свега огледа у чињеници да су све полиморфемске лексеме мотивисане јер из њихових делова разумевамо њихово значење. Такође постоји и симболика самих гласова који асоцирају на одређене радње и идеје, и то не само захваљујући томе што неке речи имитирају звукове које представљају већ и захваљујући далеко сложенијој синестетичкој повезаности (види Растал, 2021), где се акустичке одлике везују за искуства која припадају другим чулима (на пример вида, мириса, укуса и додира). Ипак, наука до данас није успела да прецизније повеже облик речи и оно на шта се она односи. Без обзира да ли верујемо да та веза потиче од Бога или од одлика нашег ума, свакако остаје да се даље истраже разлози због којих се одређена значења представљају одређеним фонетским структурама, јер оне свакако доприносе да се речи брже и лакше усвајају и да у нама производе ефекте који употпуњавају њихову интерпретацију. Будућност ће засигурно утврдити још неке законитости које стоје иза процеса именовања а које морају бити везане за еволуцију Језика.

Додајмо овде да се мотивисаност не тиче само форме и садржаја већ и међусобних односа међу појмовима. Подсетимо се да и теорија појмовне метафоре (Лејкоф и Џонсон, 1980) почива на идеји о сличностима и везама између концепата захваљујући којима нам једни (перцептуално доступни) помажу да појмимо друге (апстрактније). Ово значи да апстрактни појмови настају применом нашег физичког искуства на интелектуално и емоционално, те да је њихово именовање резултат наше интерпретације оног што припада нематеријалном аспекту стварности.

Ово наводи на помисао да идеју Флоренског о вези између означитеља и означеног треба схватити у ширем смислу. Он је засигурно уочио, свестан семантичке сложености симбола, да се путем једног означитеља (једне речи) могу представити ентитети који су међусобно у појмовној вези, (која дакле никако није арбитрарна) и има функцију да нам омогући разумевање једних путем других захваљујући метафори.

Важно је схватити да је Језик за Флоренског основно и најмоћније оруђе мишљења не само зато што је човеку подарио речи на основу којих он изграђује своју слику стварности и ставове о њој, већ и зато што је динамичан, што му пружа прилику да значења проширује и мења. Речи не именују само оног постојеће и познато, већ служе и да изразе и дефинишу наша нова открића и сазнања. Оне упућују на нове, усавршене концепте и сведоче о помацима у нашем мишљењу, који нас приближавају бити стварности. Она је по Флоренском божанска али је можемо тумачити и са друге позиције – као скуп основних физичких и логичких законитости у које треба проникнути.

Иначе, философ тврди да математички симболи, којима се служимо да представимо те законитости и њихове елементе, немају предност над речима, јер они само означавају скраћене облике релација, функција и ентитета до којих се дошло путем језичког спекулисања. Он каже: „Нема такве формуле које не би могла бити описане речима“ (Флоренски, 1998: 156). Занимљиво је да, иако по основном образовању инжењер, овај мислилац не прихвата постојање нејезичког, математичког мишљења. Све што је замисливо, то је и изрециво. Овакав став свакако је у складу

са његовом теолошком вокацијом по којој је Језик највећи Божији дар, кроз који нам Творац обзнањује своје стварање Света и његово устројство. Од Језика потиче и у њему се развија и концентрише све наше знање. Кроз значења и релације одређена Језиком може се сагледати како је Бог одредио функционисање човековог интелектуалног бића и како он долази до научних хипотеза и теорија.

О ЗНАЧЕЊУ РЕЧИ

Савремена лингвистика разликује две теорије о значењу речи (Стандфродова енциклопедија филозофије, 2021): прва је семантичка и испитује које врсте информација које одређују значење су енкодиране у речима природних језика – она трага за семантички релевантним елементима у структури речи који доприносе њеном општем значењу. Друга је практично-утемељивачка и њу пре свега занимају фактори захваљујући којима речи имају одређена семантичка обележја за њихове кориснике, односно на којим релеватним особинама и функцијама објекта се заснивају његове представе. Уз то, она значење посматра у ширем друштвеном контексту и испитује услове под којима речи изазивају одређене асоцијације и имају одређени значај у нашој перцепцији стварности. Јасно је да друга теорија полази од претпоставке да се значења речи мењају кроз време и да указују на промене које настају у концептуализацији света.

Важно питање које се тиче значења речи без обзира на одабрану теорију јесте који аспекти нашег менталног живота учествују у њиховом формирању. Они се не морају односити само на нашу способност да уочавамо сличности и разлике међу стварима већ и на наш психолошки однос према њима и на ефекте које желимо да створимо њиховом употребом.

Погледајмо сада како Флоренски посматра ову проблематику. Значења речи нису само код сваког говорника индивидуално обојена (уочимо везу са психологизмом и хипотезом да речи треба објашњавати менталистички[8], (Чомски 2002) већ се непрекидно мењају у зависности од ко(н)текста у којем су изговорене. Овде се не ради само о полисемичности већ и о динамичности семантичког потенцијала који се у сваком говорном чину друкчије испољава.

Управо ово Флоренски жели да поручи када, позивајући се на Хумболта, за језик каже (61) да је непрестано понављање деловања духа на јасно артикулисани звук са циљем да се претвори у израз мисли. Ово значи да је говорење креативан чин и то не само у синтаксичком смислу (где сваки пут полазећи од правила комбинујемо различите јединице), већ и у семантичком смислу, јер наш ум у сваком појављивању једне речи донекле другачије представља њеног денотата. Из овога произилази да пуно значење реч добија једино у говору. Он додаје да реч добија отисак од целог говора, али различитог степена густоће, подразумевајући да различити његови сегменти у већој или мањој мери спецификују њено значење. Наиме, очигледно је да неке речи директно модификују значење других али и да дух дискурса у коме се налази реч утиче на нијансе њене интерпретације.

8 Дакле речи се не односе на стварност саму по себи, која је изван нашег домашаја, већ на објекте сазнања који су део наше свести и продукт нашег сложеног психолошког живота

Флоренски је, чини се, прилично радикалан кад каже да ниједна појединачна реч не постоји самостално: он одбија да дефинише значење лексема (онако као што је представљено у „усамљености речника") које има своју екстензију. Његов став би се дакле, могао поредити са модерним интерналистичким правцем у семантици који у значењу не види скупове ентитета на које се оно односи, већ инструкције за стварање општих концепата који ће тек у одређеном контексту добити прецизну форму. Управо од тога он полази кад каже да је реч само чвориште оних процеса који је чине: она је у семантичком смислу непрекидно у настајању, сваки пут изражавајући неки нови смисао, а процесе треба разумети као њене интеракције са другим јединицама у којима добија презицно значење и као говорниково настојање да њеном специфичном употребом оствари неку намеру, да изазове реакцију саговорника. С тим у вези Флоренски спомиње крајњи пример те измењивости смисла појединачне речи, а то је иронична или саркастична употреба речи. Јасно је да он овде уводи елементе прагматике и показује колико је препознавање комуникативне интенције говорника битно за разумевање.

На другом месту он пак тврди: „Реч је инваријантна, али та инваријантност је словесно неизрецива" (Флоренски 2018: 197). Тиме он жели да каже да без сумње постоје неки заједнички елементи који се протежу кроз различите употребе речи, али да су они потиснути у говору, да нису као такви очигледни, да говорник сваки пут осећа да изнова ствара специфично значење речи концентришући се искључиво на одређене аспекте предмета који разматра, а који су у вези са оним што жели да пренесе. Он је притом несвестан њене основне семантичке структуре која постоји негде скривена у његовом уму (на коју се ослања кад ствара своју представу, а без које реч не би ни могла да врши комуникативну функцију), баш као што су (додајмо!) генеративистичка правила за формирање исправних реченица интуитивне природе и нису део експлицитног људског знања о матерњем језику.

Из свега наведеног може се закључити да идеја о вишезначности, односно семантичкој неодређености лексема, коју је заступао Флоренски представља сасвим ново становиште у лингвистици до кога ће тек крајем двадесетог века доћи савремени семантичари, попут Пустејовског који у свом *Генеративном лексикону* (1995) објашњава на које начине долази до спецификације значења речи у контексту и описује механизме путем којих једна лексема утиче на интерпретацију друге. Ипак код руског филозофа вишезначност је, као што смо видели, далеко шири појам и не односи се само на контекстуалну семантичку варијабилност, већ и на чињеницу да сваки говорник значење лексеме донекле мења у складу са својим виђењем стварности као и да у говорном чину долазе до израза посебне конотације речи а каткада и врло специфичне употребе.

Истакли бисмо да Флоренски не своди функцију речи на формирање и изражавање појмова. Он такође реч посматра као тачку деловања делатности мисли која чини реченицу, чиме указује на то да је она неопходни елемент која подржава мисао без чега би она била неодређена импресија. Она ретко служи само да означи неки ентитет не би ли усмерила саговорникову пажњу на њега, већ да у комбинацији са другим речима са којима успоставља синтаксичко-семантичке релације формира судове којима се, као што се сматра у формалној семантици, могу приписати

истинитосне вредности. Њима се преноси сва сложеност наше визије стварности која почива на репрезентацији стварних и могућих ситуација које описују односе у које могу ступити њени елементи оличени у нашим концептима а које су онтолошки засноване на постојању догађаја и својстава (квалитета).

Управо стога Флоренски тврди да саму реченицу одређују речи из којих је састављена и изван речи она не постоји (Флоренски, 1998: 121/122). Из овога произилази да се реченице у нашем уму анализирају (односно производе) на основу значења елемената који их чине и њихових међусобних односа, а не као недељиве целине које су похрањене у нашој меморији. Напоменимо да се језичка креативност заснива не само на варијабилности значења речи већ и на могућности њиховог неограниченог комбиновања у оригиналне структуре. Ова идеја ће, потпуно независно од руског мислиоца, у другој половини двадесетог века бити названа „принцип композиционалности" и сматра се основним полазиштем савремене пропозиционалне семантике.

Флоренски се у својој књизи дотиче и синтаксе и разматра могућност промене категорије речи. Он лаконски изриче да врсте речи зависе од врсте реченица и обрнуто. У првом случају аутор мисли на конверзију, наиме врста речи одређује се у зависности од улоге коју она има у реченици или синтагми (ово се нарочито односи на језике који немају развијену флексију). А то што реченице зависе од врста речи, у вези је са синтаксичким функцијама субординисаних реченица: тако оне могу имати улогу субјекта, објекта, атрибута, прилошке одредбе, што одговора прототипичним функцијама одређених врста речи (именица, придева, прилога).

Размотримо сада на шта философ мисли кад каже да реч треба посматрати као реченицу савијену у клупко, а реченицу као слободно развијену реч. Када се изговори једна реч у чину комуникације она наводи саговорника да инферира друге речи с којима ова чини мисаону целину. С друге стране реченица се може посматрати као предикација коју приписујемо једном појму, то јест као мисао (или сплет асоцијација) која настаје полазећи од њега.

Флоренски стога закључује да свака реч може бити самостална реченица и обрнуто, свака реченица може се претворити у једну сложену реч, додавањем члана.

Овим Флоренски жели да објасни да у комуникацији не постоји разлика између каноничке реченице (са типичном субјекатско-предикатском структуром) и граматички непотпуног израза. Реч у прагматичком смислу може бити целовити исказ, она представља облик у коме није све експлицитно саопштено, али из кога се може инферирати релевантна информација. Дакле, она представља пунозначну поруку и не служи да денотира већ да изрази мисао. А реченица испред које је стављен члан престаје да буде пропозиција која има истинитосну вредност и односи се на сложени појам о коме се говори, коме се приписује одређена карактеристика или који представља аргумент глагола.

Истакли бисмо такође да још једну везу семантичке теорије Флоренског са модерним приступима науци о језику. Став који он заступа је у складу са Монтегјуовом позицијом (представљеном у Довти, 1980), да свака реч повлачи са собом инференце које зависе од нашег знања о свету, искуства и контекста употребе, а које такође обухватају и њене односе са другим речима у систему. Модерна лингвистика

никад не посматра језички израз као значењски, скамењени облик, већ увек као основ за многобројне интерпретације. Да није тако Језик би имао потребу за далеко већим бројем лексема и био крајње неоптималан и нефункционалан. То би не само оптеретило нашу меморију, већ би било у нескладу с природом наше комуникације која није високо експлицитна и подразумева да саговорник препозна говорникове интенције и сам доноси закључке о специфичним значењима која говорник жели да му саопшти (Мешлер, 2020).

Ние тешко закључити да Флоренски никада не разматра референцијалну природу речи, односно услове под којима се нешто може назвати неким именом: њега као филозофа пре свега занима сложеност семантике лексема, мисаони процеси који доводе до ње, и њена контекстуална варијабилност, док проблем именовања оставља по страни. Видећемо ипак касније да се подразумева да денотати морају имати опште, заједничке карактеристике које омогућавају постојање и опстајање Језика као система за комуникацију. Овим он у фрегеовском маниру раздваја денотацију од смисла речи, који је дубоко индивидуалан и показује на који се начин се сагледава одређени предмет или појава.

Вратимо се још једном феномену варијабилности значења речи код Флоренског. Она се сагледава на два начина: то је најпре, као што смо већ видели, њена зависност од ко(н)текста у коме се налази као и њена индивидуална интерпретација – све ово се дешава на синхронијским плану. Међутим варијабилност постоји и на дијахронијском нивоу, где заиста долази до значајних семантичких промена. Притом он мање мисли на сужавање или проширивање значења речи које се односе на физичке објекте, што је класична тема историјске семантике, а више на то како еволуира наше разумевање нематеријаних феномена.

Флоренски каже да је право место за разноврсност значења управо у апстрактним појмовима. Ово се пре свега односи на начине на које их употребљавају мислиоци. Он објашњава да сваки писац нехотице нешто додаје или преиначује зато што не може, а да не дотакне језик својом индивидуалношћу. Оригинално изражавање захтева нове употребе речи које проширују наше визије и изоштравају наше односе према феноменима. Ово може остати карактеристика једног идиома, али може изазвати трајне промене у значењу апстрактних речи, које изражавају један нови поглед на свет. Ту долази до утицаја индивидуалних, синхронијских процеса на дијахронијски. Тако су писци главни покретачи семантичких промена, оних израза којима човек изражава елементе свог друштвеног, духовног, емотивног и интелектуалног живота.

Ипак постоје речи у којима се укида уметничка слобода говорника. Флоренски притом мисли на термине и бави се начином на који настају. У терминима се строго ограничава значењска варијабилност речи.

За њега је термин граница којом се мишљење самоодређује, а стога и само-разумева (Флоренски, 1998: 140). Овим он подразумева да су термини показатељи општег начина резоновања и да увид у њихово значење открива како долазимо до сазнања у науци.

Флоренски се пита како се заправо формирање термина приближава лингвистички познатом саставу и расту обичне речи. Они се усвајају само лексички,

кроз дефиниције, без икаквог утицаја личног искуства Код термина се губи индивидуално и варијабилно и зарад једнозначности спутава се игра духа. Они не смеју изражавати лично виђење говорника јер се користе у језику науке који не сме бити двосмислен и неодређен и служе да преносе општеприхваћене закључке, а не појединачне импресије. Они као стубови (ми бисмо рекли тренутних[9]), научних парадигми не подлежу преиспитивању и релативизацији и показују како се научни дискурс разликује од обичне комуникације; његов циљ је објашњавање идеја до којих се спекулативно и експериментално дошло, а не преношење индивидуалних запажања и описа појава. Запазимо овде да филозофија и књижевност допуштају далеко већу индивидуалност – оне су ослобођене централне догме и пружају прилику да се сучељавају различита мишљења и тумачења, што се огледа у вишезначности израза којима се служе.

Флоренски се у својој књизи дотиче и неологизама. Док он уметнику допушта да проширује и мења значење речи, он сматра да човек није у стању да сам створи нову форму. Овакав став потиче из теолошког уверења да Језик долази од Бога, да је унапред створен и да људско биће може само са мање или више умешности да га користи и проникне у његову суштину. Тако он тврди да неологизми преегзистирају у ризници језика, део су колективног несвесног и нису измишљени већ срећно нађени. Откривају их песници, који су стању да дубље продру у провобитну језичку масу и који осећају потребу за новим-старим изразом који сведочи да се дошло до неког новог појма. Али пошто припадају оном што је свима од Творца дато и пошто треба да добију своје место у комуникацији, Флоренски их сматра свенародним језичким стварањем. За њега они представљају потенцијални улог у ризницу језика, његово семантичко обогаћење. Наиме, неологизам ће, ако је успешан (што зависи од песниковог дара да препозна одговарајући облик за неко до сада неисказано специфично значење и од даље опште потребе да се то значење изражава), ући у општу употребу.

Зауставимо се овде на тренутак на конструкцији „првобитна језичка маса“: она нам открива да Флоренски сматра да човек није пасиван корисник Језика коју му је поклоњен. Напротив, њему је Језик дат као могућност коју он треба да оваплоти и развије кроз своју мисаону делатност. Речи првобитно постоје као форме чији садржај треба развијати и које треба комбиновати у мисли – реченице.

Флоренски има врло оптимистички поглед на интелектуални развој човечанства који се пре свега огледа у семантичкој еволуцији речи. Појмови на које се оне односе указују на наше све дубље и јасније познавање стварности и нашу способност да је боље филозофски анализирамо. Али напредак се огледа и у могућности разноврсних спајања мисли која се никада не може исцрпети. Овде се он са нивоа речи измешта на ниво пропозиција и указује не само на различите логичке односе који се могу јавити међу њима, већ и на производе интерференције различитих садржаја – нове хипотезе које померају наша схватања. Садржај Језика по њему је бескрајан, он је и предмет и оруђе мишљења и у њему и кроз њега непрекидно откривамо нове елементе сазнања и нове начине да до сазнања дођемо. Као што смо већ нагласили носици тих промена су они који се Језиком баве, који га у свом стваралаштву

9 Наука се развија па и појмови којима она оперише доживљавају трансформацију.

продубљују и усавршавају. Али, Флоренски напомиње да њихов идиом не може настати у изолацији и независно од других и утицаја које он прима кроз комуникацију.

Иако он сматра да значења речи свакако јесу индивидуално обојена, не можемо их проучавати само пратећи делатност појединачног говорника, јер она трпе утицај културне средине у којој говорник стасава. С једне стране наше лично искуство утиче на стварање представе на коју се односи реч (а различите ситуације, као што смо већ објаснили, у којима се употребљава дата реч говоре о комплексности те представе, односно о различитим начинима на које се може посматрати једна ствар), а с друге, кроз интеракцију са нашим окружењем, ми додатно формирамо ту представу. А то окружење чине представници наше говорне заједнице, то јест нашег народа, који у значењу речи сабира своје историјско искуство и аутентичан однос према стварности који зависи од многобројних околности под којима се та заједница развија.

По Флоренском, индивидуалне употребе речи су у великој мери под утицајем средине.

Оне су повезане и испољавају неке заједничке карактеристике из којих се може схватити поимање света једног народа. Али да би се до тога дошло потребна је строга и озбиљна анализа његовог живог говора путем које ће се прецизно дефинисати специфичности по којима се његови концепти разликују од представника других култура.

Управо због тога Флоренски истиче (Флоренкси, 1998: 205): „Зато можемо да тврдимо да у свакој речи постоји нешто неизрециво самим звуковима и да речи разних језика, које у целини, означавају исте појмове, нису прави синоними."

Покушајмо да протумачимо ову мисао: спољашња форма речи - означитељ односи се само на општу представу, која је део универзалне матрице људске категоризације. Међутим, њоме се не исцрпљује све оно на шта мислимо кад изговоримо дату реч. Наиме, као што смо већ објаснили, реч носи собом сплет инференци и асоцијација потеклих од искуства једног народа везаних за појам који означава. Тај специфичан однос се не може пренети превођењем с једног језика на други чија су значења формирана на други начин.. Еквивалент једне речи у другом језику даје само упрошћену идеју о њеном значењу, лишену целокупног контекста у којем је оно настајало, док су конотације непреводиве[10]. Флоренски објашњава да то није зато што, као што тврди Хумболт, језик који као дете усвојимо једном за свагда одређује наше мишљење, већ управо обрнуто, зато што колективно искуство и анализе различитих појава и процеса доводе до промена у његовој значењској структури .

Иако појмове најпре стварамо путем речи, наша мисаона активност их непрекидно обогаћује и усложњава. Овај принцип важи како за индивидуални тако и за колективни развој Језика. Свака средина због својих потреба, на свој начин модификује значење речи и тиме доводи до значајних разлика у семантичкој структури које доводе до непотпуног разумевања говорника различитих језика. Међутим, за разлику од поборника Сапир-Ворфове хипотезе који ће се надовезати на Хумболта, руски мислилац не сматра да су неки Језици савршенији од других, то јест да

10 Ово асоцира на Сапир-Ворфову хипотезу о Језичком релативизму.

дају тачнији, интелигентији и прецизнији увид у устројство Универзума. Он не даје примат западним културама, нити сматра да су припадници једног народа ближи истинском познавању света.

О СПОЉАШЊОЈ И ДУБИНСКОЈ СТРУКТУРИ РЕЧИ

У тежњи да помири неодређеност значења речи и њену улогу у комуникацији Флоренски прави дистинкцију између спољашње и дубинске структуре речи (Флоренски, 1998: 143). Он објашњава да сама двострука структура речи одређује антонимичност њене функције. Реч истовремено представља и нераздељиво јединство (само као таква може бити постојани елемент језика јер је у стању да створи представу заједничку свим говорницима) и цео свет разноврсних унутрашњих односа.

Као нераздељиво једниство она има комуникативну улогу, а као сплет унутрашњих односа (који означавају мноштво компоненти њеног значења које се активирају или не у зависности од говорникове намере да говори о одређеном аспекту објекта као и од различитих индивидуалних представа објекта које упућују да је наша слика света релативна, а не апсолутна), она подстиче и храни мишљење.

Због те две своје функције она мора бити и постојана и промењива.

Он напомиње да се у свом приступу наслања на лингвистичку традицију у којој се одавно разликује спољашња и унутрашња семантичка форма речи: лингвистика разликује реч као факт језика која постоји пре мене и независно од мене (што је у складу са ставом Флоренског да оне омогућују основну концептуализацију), изван овог или оног случаја њене употребе, и реч као факт личног духовног живота.

Спољашња форма је онај непроменљиви, за све обавезни постојани састав, који држи целу реч и чини је разумљивом. Да нема тог тела, не би било ни речи као надинвидуалне појаве и не бисмо учествовали у говору свог народа.

Индивидуална спољашња форма била би бесмислица која подрива саму структуру језика“ (144). Језик онда не би био сосировски конвенционални систем, већ неразумљиви идолект који би могао служити само за индивидуалну контемплацију.

Али, спољашња форма покрива само комуникативни, а не и мисаони аспект Језика. Јер реч се без сумње наслеђује, али и модификује у сваком чину говорења. Говорник учећи речи постаје део комуникативне заједнице и њене категоризације стварности али му је остављена слобода да личним приступом коначно формира њено значење. Отуда потреба да се објасни унутрашња форма.

Она је по аутору непрестано настајућа , јер осликава нашу духовну активност. Она је отелотворење самог процеса мишљења. Када употребимо једну реч њено се значење прилагођава нашем актуелном сагледавању ствари о којој говоримо, као и стању нашег духа, нашим осећањима. Аутор дакле даје говорном чину велику моћ: он омогућава да захваљујући заједничким концептима саопштавамо информације о стању ствари, али и да пренесемо наша оригинална разумевања ствари и појава, као и наше психолошко стање. У том смилу разумети једну поруку не значи само схватити пропозицију коју она представља већ и учествовати у саговорниковом доживљају света, приближити се његовом бићу.

Вратимо се на кратко оном што чини спољашну семантичку форму речи, што је говорницима заједничко и размотримо га у светлу савремених когнитивистичких приступа.

Када говоримо о неминовном наслеђивању значења речи која омогућава комуникацију, намеће нам се идеја о каузалности као механизму путем кога везујемо једну реч за одређени ентитет (Еванс и Алтам, 1973). Поједностављено наша употреба једне речи да означи нешто проузрокована је њеном употребом коју смо прихватили од чланова наше језичке заједнице. тако, она постулира да употреба личних имена за познате појединце долази на основу навике успостављене кроз историју (ми најутуцајнијег старовековног филозофа науке називамо Аристотелом јер смо научили да су га наши претходници тако називали). У свакодневном животу људе с којима се сусрећемо називамо одређеним личним именима јер смо чули да их други употребљавају. Ово је свакако последица става да лична имена немају значења. Међутим за нас је релевантно што Каузална теорија ово примењује и на називе за врсте објеката, бића и супстанци које се не односе на јединственог референта већ на ентитете са заједничким карактеристикама : она тврди да их усвајамо не на основу увида у њихове карактеристике, већ меморишући референте за које је то име употребљено.

Наша способност да за нешто употребимо одређену реч заснива се на препознавању референта. На пример, да бисмо нешто назвали водом не морамо да познајемо њену структуру и особине, већ само користимо име које смо повезали са нечим с чиме смо се већ сусрели.

Дакле, ми не морамо бити упознати са природом неке ствари, не морамо бити у стању да је дефинишемо, да бисмо је везали за одређено устаљено име. Међутим, ту се наш однос према речи не зауставља: ми временом упознајемо карактеристике објекта за који користимо одређену лексему, стичемо сопствену представу о њему и тако стварамо значење.

Ако ову теорију упоредимо са оним о чему говори Флоренски, онда спољашња форма одговара употреби речи на основу узуса стеченог у говорној заједници, а унутрашња њеном даљем развоју у индивидуалној свести. Ипак код Флоренског спољашња форма није механизам именовања на основу препознавања референта, већ подстицај за стварање одређеног базичног концепта. Јер он верује да реч увек служи да формира наше обрасце мишљења, она не може бити усвојена као означитељ за ствари за које смо чули да је употребљена без увида у њихову природу, већ увек указује и на њихове заједничке особине. Захваљујући томе ми постајемо свесни зашто различите манифестације једног ентитета називамо истим именом.

Рецимо да савремени филозоф Реканати (2004) употребљава уместо „значења“ израз „семантички потенцијал“, кога дефинише као колекцију претходних употреба једне речи на основу којих, по принципу појмовне сличности, можемо објаснити нове, употребе дате речи код једног говорника. Ово значи да се, код њега, за разлику од теорије каузалности, употреба речи не може свести на пуко опонашање именовања већ да се оно мора засновати на стварању основне представе. Она чини основу за коришћење те речи за ентитете за које још није чуо да их је неко њоме назвао, али који одговарају тој основној представи . По томе је његова теорија ближа оном што налазимо код Флоренског него теорији каузалности.

ЈЕЗИК КАО СПАЈАЊЕ

Већ смо нагласили да спољашња форма језик чини отелотворењем свеопштег искуства, а унутрашња дубоко индивидуалним чином. Међутим, настављајући своје тумачење унутрашње језичке форме, Флоренски долази до закључка да она није у потпуности независна, нити се може свести на резултат концепције стварности појединачног говорника. Али ту се не ради само о интеракцији са другим говорницима о којој смо већ говорили у овом раду. Наиме он додаје да унутрашња форма не настаје сама по себи, већ се изграђује на историјској менталној мапи. Овим он поручује да иако значење речи јесте лична и непоновљива ствар која се сваки пут на нови начин разоткрива, оно ипак почива на искуству предака. У том смислу говорити значи бити и самосвојан и бити део колективног несвесног. Наше представе ствари и појава стварају се на матрици која је усађена у наш ум, у ум наших сународника, па и целог човечанства.

Стога Флоренски истиче да је процес говора припајање говорника надиндивидуалном саборном јединству. Ма колико се идиолекти разликовали, они не спречавају да Језик буде онај механизам који људе, чланове колектива држи на окупу. Јер у томе и јесте суштина Језика, он свакако служи размени искустава, сучељавању ставова, али првенствено успостављању психолошких и интелектуалних веза међу људима. Тиме се показује да су наши основни концептуални механизми идентични, иначе међусобно разумевање (па самим тим и заједнично делање) не би било могуће.

Метафорично Флоренски о томе говори када каже да комуницирајући, човек спаја енергију свог ума са енергијом општечовечанског ума. Он полази од онога што му је урођено, од категоризације стварности која је својствена људском роду и додаје му оно до чега је дошао личним размишљањем и критичким ставом.

Што се спољашње акустичке форме тиче, по Флоренском она није само физичке, материјалне природе. У том погледу он се слаже са де Сосиром. Чини је скелет фонема- наших представа о гласовима, које обликују морфем који их спаја са семемом – унутрашњом формом речи. Морфема настаје тако што се гласовна структура речи спаја са категоризацијом стварности, и тако добијамо првобитно, коренско значење, које представља појмове. Наставци служе да се та изворна номенклатура подведе под граматичке и логичке категорије. Оне показују да наш ум не посматра свет само као ниску појмова који се односе на нешто постојеће већ и да га анализира кроз њему својствене категорије (лице, простор, падеж, време, број, модус итд). Оне се односе на операције над појмовима, представљају њихове међусобне односе који упућују на различите улоге (нпр актант, пацијенс, модификатор, индикатор локализације), начине на које се ми односимо према садржајима пропозиција, њиховој темпоралној референци, припадање реалном или могућем, способност разликовања себе, саговорника и оног трећег, итд.

Те категорије указују на базичне принципе људског резоновања (које је детерминисано његовим положајем у Универзуму, ограниченим трајањем, дефинисањем себе, схватањем дискретности и континуираности итд), а оно му помаже да свет доживи као разумљив систем законитости, да у њему пронађе своје место и функционише на најоптималнији начин.

Не чуди стога што филозоф сматра да изван говора семема нема никакво самостално и довршено значење. Она је само заметак који слободно мења своју структуру и садржај и у непрекидним је асоцијативним односима са другим семемама (уочавамо везу са сосировском вредношћу знака у систему), она је, додаје „цео свет смисла", способан да у различитим својим појавама изрази многобројне модусе нашег мишљења. Значење се, као што смо објаснили, сагледава као производ погледа на свет који је заснован на општем наталоженом искуству. Међутим, категорије које наш ум добија путем језика морају у њему бити искристалисане и обојене личном интерпретацијом. Тако настају идеје, које су еквиваленте индивидуалном значењу, дакле вишем степену разумевања која сажимају денотацију, конотацију али и функцију означеног у менталном свету говорника.

Подсетимо да је за Фрегеа значење „начин презентације референта" који се огледа у речи која је за њега употребљена. Флоренски иде даље од тога, он и у свакој речи, захваљујући њеној вишезначности, види могућност да се референт на много начина представи. Указали смо, на почетку овог рада, да код њега речи служе да створе концепте. Али и даљем процесу мишљења и анализе који се јавља код сваког појединца у његовом многоструком односу према стварности, настаје идеја, која је виши ступањ сазнања од појма. Однос говорника према речима је дакле активан; оне су полазиште за дубље и потпуније разумевање ствари и појава, као и за исказивање различитих доживљаја њиховог постојања.

Флоренски у својој књизи покушава да реши још један проблем везан за семантичку неодређеност. Уколико речи сваки пут носе ново значење онда је, тврди аутор, цитирајући Хумболта, да је свако разумевање уједно и неразумевање. Наиме, ако су идеје дубоко индивидуалне, како је могуће разрешити проблем између значајне разлике у виђењу стварности који би морао довести до погрешне интерпретације поруке?

У превазилажењу овог проблема Флоренски се удаљава од основних постулата лингвистике и психологије и окреће се теологији. Он тврди да би дошло до истинске комуникације размени путем речи мора претходити духовно спајање. То и јесте циљ људског постојања, међусобно спајање и спајање са Творцем. Тако се и долази како до свеопштег сазнања тако и до размене неизрецивих мисли и осећања. По апостолу Павлу постоје постоје неисказане суштине које се могу схватити само језиком вере и љубави. До њих се не долази рационалним путем, а преносе се подсвесно кроз дијалог душа које осећају једна другу. Постоји, каже Флоренски, унутрашње општење које је метафизички чин неирезцив језичким симболима. То значи да ми поруку најпре примамо изван њене форме, осећамо шта саговорник жели да нам саопшти, у савременој прагматици рекли бисмо да препознајемо и његову интенцију и жељу да делује на нас. Али истовремено, и ту Флоренски заступа оригиналан став, поред оног што се по хришћанском учењу може само наслутити и осетити, говорник преноси и обрисе мисли сачињене од заједничких представа. Он верује у исконско разумевање људи који си сви начињени по истом обрасцу. Видели смо на почетку рада да Флоренски изједначава концепте и речи у смислу да нам потоње помажу да класификујемо и обликујемо стварност. Али, чини се да на вишем духовном нивоу представе губе своје лексичко обличје, бивају независне од Језика, и постају чиста ментална енергија која се може пренети.

Ипак на духовно општење надовезује се говорна порука: филозоф каже да у њој речи служе као надградња, ми бисмо рекли да је њихова улога управо да пренесу оно индивудално, што не припада ризници општег поимања, оно што настаје у процесу личног доживљаја и схватања. Духовним општењем преносе се општи, заједнички концепти, док су за идеје потребне речи. Њиховим различитим тумачењима изоштрава се интелигенција. Можемо уочити њихову двоструку функцију: најпре у усвајању појмова, а после кроз њихово разумевање у различитим контекстима усложњавање мисаоних структура које их чине.

О МАГИЈИ РЕЧИ

Каква је магична функција смисла речи? У ком смислу оне делују на нашу свест и нашу психу и како нам омогућују да се изместимо из наше ограничене визије стварности.

Флоренски полази од чињенице да семема има сложену структуру, да се састоји из концентричних кругова који представљају завршетак духовног раста, којег доживљава цео народ. Говорник употебљавајући реч у себи сажима општенародно искуство које му помаже да створи значење које је плод не само његове перцепције већ и наслеђа које он интуитивно носи у себи. Он у говору има и металингвистички однос према Језику, који му разоткрива његову семантичку структуру. Тако постаје свестан свих елемената који су играли улогу у формирању значења. Неки од начина на који су његови преци анализирали свет превазилазе његове сазнајне способности али увид у њих хране његов ум.

То освешћивање мисаоног богатства традиције захтева највећу коцентрацију пажње јер захтева досезање до оног што није очигледно. Флоренски жели да нам поручи да именовање иако делује као просто повезивање ствари и речи, захтева огроман напор јер у њему учествују све фазе концептуализације објекта и односа које су претходне генерације имале према њему.

У говорнику тако извиру осећања и поимања за која је мислио да су му непозната. Он се тако спаја са духом својих предака и поново учествује у историјском формирању појмова. Али реч не делује само на његову мисао, он се користећи неке апстрактне појмове који се односе на друштво, историју, напредак, у њој сједињује са вољом народа и психолошки се приклања његовим циљевима. Речи не служе само да именују стварност већ (у неким случајевима) и посредно да је мењају, јер у нама буде стваралачку и борбену енергију и подстичу нас на делање. Тако он служећи се својим матерњим језиком наставља да ствара културу своје заједнице и да се ослања на њену етику и принципе.

Магија речи, дакле, по Флоренском, не служи да говорника споји са оностраним и чудесним, већ да у њему пробуди мудрост тако што ће му разоткрити сазнања која су се таложила кроз генерације. Тиме он надилази оквире свог живота и постаје филозоф коме је дата моћна основа за формирање идеја, у које ће унети своју оригиналост, а остати веран духовним стубовима своје цивилизације која је у великој мери формирала његов идентитет.

ЗАКЉУЧАК

Павле Флоренски у својој књизи разматра појаве и проблеме које су и данас актуелни и лингвистици и когнитивним наукама. Његове анализе сведоче о дубоком познавању науке о језику и жеље да се проучи структура најсавршенијег система за комуникацију али и о настојању да се она споји са описом духовног развоја човека. Ипак он Језику не прилази само као теолог, већ разматрањем бројних семантичких питања доприноси бољем разумевању мисаоних процеса, и формирању значења речи што се може сматрати веома савременим приступом.

За њега је Језик основно средство мишљења и омогућује стварање представа и категоризацију стварности. Појмови нам се обзнањују кроз речи и тиме ступамо у везу са већ постојећим виђењем света проистеклим из историјског искуства, чиме се потврђујемо као део колектива. Али кроз индивидуалну употребу и тумачење речи сваки појединац развија и мултиплицира њено значење које сведочи о томе да је говор дубоко креативан чин који пружа прилику да се искаже лично виђење и доживљај појава и ствари. Он се не заснива на репродукцији већ у сваком тренутку одражава непрекидну менталну активност.

Истовремено он показује да интерпретација речи зависи од ко(н)текста. то јест да једна лексема означава мноштво повезаних представа. Ово указује на нашу потребу да кроз различите исказе укажемо на различите аспекте појава и ствари, те да је наше тумачење стварности веома комплексно.

Духовно разумевање које претходи изговореном могуће је јер сваки ум почива на истим принципима датим од Бога, јер и сама основна значења дата Језиком нису људска творевина, већ постоје независно као делови свеопштег божијег знања. Стога се она могу одвојити од своје звуковне љуштуре, као душа од тела, и преносити као енергија.

Али, поновимо, човек том основном семантичком структуром Језика није мисаоно ограничен, јер ми индивидуални развој значења речи пружа прилику да кроз анализу формира сопствене представе и преиспитује своја разумевања свега што га окружује.

ЛИТЕРАТУРА

Аристотел, 2008: Aristote, *De l interpretation,* Paris, Vrin.

Ашић 2014: Т. Ашић, *Наука о језику*, Београд: Завод за уџбенике.

Де Сосир 1971: F. de Saussure, *Cours de linguistique générale*, Paris: Payot.

Довти, 1980, D. Dowty, *Introduction to Montague Semantic,* London, Springer.

Еванс и Алтам, 1973, G. Evans and J. E. J. Altham, „The Causal Theory of Names", Proceedings of the Aristotelian Societ , Vol. 47), pp. 187-225, Oxford University Press

Кант, 2001, Kant. E, *Critique de la raison pure,* Paris, PUF.

Ковалевски, 2015, H. Kowalewski, "Against arbitrariness: An alternative approach towards motivation of the sign, Journal of Semiotics.

Лок, 2001: J. Locke, Essai sur l entendentement humain, Paris, Vrin.

Лоренс и Марголис, 1999: S. *Laurence* & E. *Margolis* - In Eric *Margolis* & Stephen *Laurence* (eds.), "Concepts: Core Readings" Cambrige. MIT Press. pp. 3-81.

Мешлер 2020: J. Moeschler, *Pourquoi le langage?*, Paris: Armand Colin

Панаћо 2011: C. Panaccio, *Qu est ce que c est qu nn concept?,* Vrin, Paris

Пустејовски 1995: J. Pustejovsky, *The generative lexicon*, Cambridge, MA: *Bradford* Books/MIT Press.
Реканати, 2004; F. *Recanati*. Literal Meaning. Cambridge: Cambridge University Press, Cambridge. Journal of Pragmatics 38(7):
Рош и Лојд (1978), E. Rosch and B. Lloyd, *Cognition and categorization,* Hillsdale, L. Eribaum
Смит и Медин, 1981), E. Smith and D. Medin, *Categories and concepts,* Harvard, CUP.
Флоренски 2018: П. Флоренски, *Мисао и језик,* Београд: Логос. Н. К
Фодор, 1988: J. Fodor. *Psychosemantics,* Cambridge, MIT Press
Чомски 2002: N. Chomsky, *Language and Mind*, Cambridge: Cambridge University Press.
Џекендоф 1983: R. Jackendoff, *Semantics and cognition*, Cambridge, MA: MIT Press.

Tijana V. AŠIĆ

THE APPROACH OF PAVEL FLORENSKY TO THE FUNDAMENTAL COGNITIVE AND LINGUISTIC CATEGORIES

Summary

In this paper we try to discover how a Russian philosopher Pavel Florensky defines and analyses the nature of words, sentences and concepts in order to represent the mechanism of human thinking. He accentuates the relation between individual and collective experience that both participate in the creation of concepts. We show that in his view word semantics is dynamic phenomenon because its basic features are determined by general meanings that we acquire through Language but that we expand and modify them through our personal perception of reality. Florensky insists on the role of context in the interpretation of lexemes and states that this contributes to the economy and creativity of Language. We also explain the difference between what he calls spiritual and verbal communication. Finally, we compare the ideas of this philosopher with the findings of modern linguistic and cognitive theories and demonstrate to which extent they converge (and prove that he scientifically was ahead of his time) and to which extent they are specific and non-transparent, because they are marked by his theological approach to human beings and their most important gift – the faculty of language.

Key words: Pavel Florensky, words, sentence, mind, Theological approach, perception of reality

Рад је предат 4. марта 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Башшине,* одобрен за штампу.

УДК 811.163.41'282.2
811.163.41'373
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-36693

Оригинални научни рад

*Драгана И. РАДОВАНОВИЋ**
Институт за српски језик САНУ
Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици
Филозофски факултет
Катедра за српски језик и књижевност

*Јована С. НИКОЛИЋ***
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ИМЕНОВАЊЕ ЛИЦА У СВАДБЕНОЈ ОБИЧАЈНО-ОБРЕДНОЈ ПРАКСИ ЛЕПОСАВИЋКЕ ОКОЛИНЕ

Апстракт: С обзиром на то да је у приличној мери непознат географски распоред конкретних лексичких експликација свадбених, обичајно-обредних елемената на српском етнодијалекатском простору те да етнолошке студије имају релативно детаљне описе поступака, али и „стандардизоване" облике језичких именовања. У раду се на основу етнодијалекатског материјала лепосавићке околине издваја инвентар јединица за именовање лица (учесника) у елементима свадбене обичајно-обредне праксе, с циљем да се језичке и етнографске датости ставе у културолошки и ареални контекст.

Кључне речи: свадбена лексика, именовање лица, етнодијалекатски материјал, средњоибарска област, лепосавићка околина.

УВОД

Будући да међу обичајима животног циклуса централно место заузима свадбена обичајно-обредна пракса, ова тема је на српском (шире и јужнословенском) терену методолошки различито обрађивана. Тема *свадба* предмет је интересовања многих етнографских, антрополошких, етнолингвистичких и сл. прилога. Свадбени обред има важну улогу у животу појединца и друштва, а може се сматрати и огледалом друштвених односа и дешавања, као и изразом идентитета једног народа. Свадба „у згуснутом виду изражава друштвену стварност: породичне, сродничке и родне односе, религијска уверења, економско стање" (Златановић 2012: 90). Свадбени чин се интерпретира као „обред прелаза", односно одређује се као „колективни чин" у којем долази до преструктуирања, односно реорганизације породичног поретка (Иванова 1998: 7; Златановић 2003: 14; Бандић 2004: 241), успостављањем нових породичних веза, односа и улога. У основи, свадбена пракса има универзалан карактер (Иванова 1998: 7). Њу у свакој етничкој групи одликује

* ванредни професор и виши научни сарадник, draganailija@gmail.com
** докторанд, jowana.nikolic94@gmail.com

богатство локалних специфичних обичајних и обредних радњи испуњених одређеном симболиком. Упркос посебним локалним специфичностима, свадбене обреде у свакој тој појединачној реализацији карактерише строго устаљен ритуал радњи са религиозно-магијским елементима и са строго извршеном поделом сватовских улога, као и масовношћу учесника у фазама свадбеног ритуала (Босић 1991: 134).

У српској етнографској и етнолингвистичкој литератури пописани су готово сви свадбени обичајно-обредни елементи. Етнолошке студије имају, по правилу, релативно детаљне описе поступака – етнолози дају добре описе, зналачки их систематизују по етапама, све чешће наводе и изворне називе, али често наводе њихове „стандардизоване" облике језичких именовања. Међутим, у приличној мери остао је непознат географски распоред конкретних лексичких експликација свадбених обичајно-обредних елемената на ширем српском етнодијалекатском простору. С тим у вези, у раду се на основу материјала из лепосавићке околине, овом приликом издваја инвентар јединица за именовање лица (учесника) у елементима свадбене обичајно-обредне праксе, с циљем да се добијене језичке и етнографске датости најпре поставе у косовско-метохијски етнокултурни и ареални контекст у коме лексичке експликације егзистирају у јужнословенском и балканском окружењу.

Истраживање је додатно мотивисано недостатком етнодијалекатског и лексикографског материјала, чак и фрагментарног типа, са простора лепосавићке околине, будући да има дубљи смисао – поседује снажан израз традиционалне културе и као сведочанство о временској смени генерација и њихових наратива. Многи обичаји данас су део „прошлог живота" и углавном „преживљавају" у значајно измењеном облику, с „тежњом ка реконструкцији" назива за догађаје, учеснике, реквизите и сл. (Марковић 2020: 203).

У раду се у складу са устаљеном тематском (класификационом) поделом издваја регистар лексема којима се именују учесници предсвадбених, свадбених, обреда и обичаја након свадбе, с циљем да се сачини регистар номинационих јединица учесника у свадби, као један од сегмената будућег свадбеног појмовника у Лепосавићу и околини.[1] Грађа је сакупљена на подручју средњоибарске области у општини Лепосавић. Насеља из којих доносимо грађу налазе се у поткопаоничкој зони, тачније између Копаоника и Рогозне. Материјал је сакупљен према упитнику *Материјали за етнолингвистичко проучавање балканско-словенског ареала* А. А. Плотњикове (2009) у Вучи и Миоковићу, и по потреби допуњаван *Упитником* за бележење обредне терминологије (Ивановић-Баришић–Милорадовић и др. 2011), у осталим селима (Ибарска Слатина, Крушевљем Горњи Крњин и Зрносек).[2] Одредничке речи са изворним наративима распоређене су у три тематске целине.

Водећи се чињеницом да српски етнички простор „не функционише као компактан културни модел, а да разлике у обичајној и обредној пракси готово увек

1 Концепцијски, израда је заснована на постојећим моделима (в. Сикимић 2000; Узенева 2001; Илић 2005; Милорадовић 2005, Радан 2006).

2 Подаци о испитаницима: Вуче (М.М. 1948.) – И1, Миоковиће (С.Р. 1952) – И2, Ибарска Слатина (Ј.Р. 1937.) – И3, Крушевље (М.А. 1942.) – И4, Горњи Крњин (С.С. 1941.) – И5 и Зрносек (Р.Т. 1942) - И6. Насеља не припадају истом дијалекатском типу, ради се о косовско-ресавском и зетско-сјеничком, с тим што је обимнији материјал са КР терена, а то ће показати наративи испитаника.

кореспондирају са дијалекатским границама“ (Радовановић 2014: 66), биће коментарисан сличан инвентар у другим зонама српског етнодијалекатког простора.

РЕГИСТАР СВАДБЕНЕ ЛЕКСИКЕ

О разноврсним улогама и именима лица која узимају учешће у свадбеној обичајно-обредној пракси најбоље говори констатација наше информаторке: „али њ̏ије има̏о ниј̏едан у сва̏тове да се њ̏ије зна̏о ко̂ј је, ка̏ко се зо̏ве“ (Р.Т.). Разуме се да је временом другачији начин живота условљавао и водио ка промени концепта свадбе и брисању неких номинација, стога наративи наших информаторки делимично представљају реконструкцију традиционалне свадбене праксе.

ПРЕДСВАДБЕНЕ УЛОГЕ

наводаџ̏ија[3] ‘лице (об. мушкарац) који при удаји или женидби посредује у упознавању младих’. За наводацију се бирају особе са посебним карактерним особинама, као што су искреност и поштење, односно „да буде човек од речи“ и неопходно је да буде уверљив. Ова личност обавезно присуствује просидби. Уколико родитељи буду задовољни изабраном девојком, односно изабраним младићем, наводација се и дарује. – *Наводаџ̏ија мо̂ра да бу̏де по̄шт̄ен, да п̄рч̂а ист̄ ̏ину. Ôн мо̂ра т̄а̏чно ист̄ ̏ину да ка̂же за девô̏јку шт̄о је по̄хвал̏ио код мо́мка, т̄аква̂ да бу̏де. Па ôн до̏ст̄а ̏ће ова̏ко да т̄е уб̄е̂ди, девô̏јка је ле́п̄а, девô̏јка је она̏ка и ова̏ка и св̏е̏ да т̄е уб̄е̂ди* (И1).

п̄роводаџ̏ија в. *наводаџ̏ија*.

п̄рвода̏ча ‘жена која посредује упознавању момка и девојке’; исп. коментар под наводација. – *Проводаџ̏ија, ко је же̏нско п̄рвода̏ча, п̄роводаџ̂ијка* (И2).

п̄роводаџ̂ијка в. *п̄рвода̏ча*.

Широм Косова потврђене су лексеме *п̄роводација*, *п̄роводацика*, а у Горњој Морави и Кривој Реци и *наводација* и *го̄ворџија*. При повратку код младожењине куће он снажним лупањем на вратима оглашава да је успешно обавио свој посао. Испрошена девојка по наводацији шаље поклоне свом будућем мужу и његовим укућанима (Vukanović 1986: 261). Посредовање при женидби у Рађевини врши *наводација* (Петровић-Савић 2009: 126). У Војводини се ова свадбена личност означава лексемама *п̄роводација*, *ландуп̄а*, *п̄одг̄узичка*, а ангажује се да саопшти родитељима младожењину жељу за женидбом (Марјановић 2013: 43; Радовановић 2015: 377). У Врању наводацисање врши *наводација* или *го̄ворџија* (Златановић 2003: 54).

п̄ро́сац (об. у мн. *п̄росци*) ‘особе које просе девојку за удају’. У њих се убрајају родитељи, младожења, наводација и још неко из уже породице. – *Мо̂ра родѝ̄т̄ељи да ѝ̄ду са мо́мкем и са̏д мо̀же бѝ̄т̄ свѐ̏кар да п̄озо̀ве бра̏̄т̄а и свекр̏̀ва да п̄озо̀ве бра̏̄т̄а и мо̀же ова̏ко на̏јуже, а ост̄а̂ле ст̄р̂ине, т̄ѐ̏тке, о̀ни п̄ошл̏̀ьу да̏рове п̄о т̄ồј свекр̏̀ви, да свекр̏̀ва п̄реда̂ т̄а̏мо. Т̄а̂ј наводаџ̏ија ко-је ст̄вр̂но наводаџ̏ѝсао о̀бавезно, без њѐ̄га н̏ѝш̄т̄а, ôн т̄и т̄ŷ ī̄лâвни сп̄р̄ово̀дник* (И1).

3 Дефиниције су успостављане на основу извора, то јест наратива.

Вукановић (1986: 261) бележи да се на косовском терену у току XIX века међу просцима налазе и попови. У Рађевини су регистроване лексеме *просац* и *просиоц* (Петровић-Савић 2009: 140). Еквивалент ове лексеме у Карашеву има облик *просник, просници* (Радан 2006: 71).[4]

прошеница 'девојка која је испрошена'. – *Па те канџре около, унутра неко оледало нешто, неки цвијет, украси то и донесу те плетивара, да би имала прошеница да плете чарапе и рукавице* (И5).

прошена девојка в. *прошеница*.

На Косову и *испрошеница* (Вукановић 1986).

вереник 'онај који се верио'.

Момак који је испросио девојку у Рађевини је *заручник* (Петровић-Савић 2009: 112), а у Банату *вереник* (Радовановић 2015: 377).

вереница 'она која се верила'. – *Испросили смо је вереница, прошена* (И1).

У Банату се употребљава лексема *верениц*а (Радовановић 2015: 377).[5]

заручена [девојка] в. *вереница*. – *Заручена је она за некоја* (И2).

За испрошену девојку у Рађевини се каже да је *заручница*, прстенована је *заручена*, она која је узела паре од момка је *капарисана*, а учесник веридбе означен је са *прстенџија* (Петровић-Савић 2009: 112, 116, 141).

Вукановић (1986: 296) у Ранилугу и Косовској Каменици региструје лексеме којима се именује девојка удата без свадбених обичаја – *грабена девојка* и *бежанка*, а у лепосавићкој околини регистровале смо лексички израз *побегла девојка*.

СВАДБЕНЕ УЛОГЕ

младожења 'онај који се жени, који ступа у брак, женик'. – *Отац тога младожење иде најпре зове законице, девера, кума, старојка, барјактара* (И1).

Вукановић (1986:) региструје само *младожења*, а исто лексема регистрована је и код карашевских Срба (Радан 2006: 67). У Рађевини онога који се жени именују лексемама *женик* и *жениклија* (Петровић-Савић 2009:109), а у Банату *ђувегија* (Радовановић 2015: 378).[6]

млада 'она која се удаје, девојка на дан свадбе'. – *И снаша после ући у кућу, седа свекрви у крила и лонци на шпорет да се посоле и онда снајка, неко ју пружи ко иде уз њу неки дар да стуси на оне лонце, на поклопац кад посоли, да ју свекрва да посоли јело и после одводе младу тамо у собу њену и младожењу* (И2).

снаша в. *млада* – *После ако је снаша те вечери донела дар, после снаша оно, они ју доносе њој да она дарује. Тамо мајка спреми младу, ћерку и они је одвели* (И2).

4 На терену југозападне Бугарске забележена је лексема *просци* (Узенева 2001: 77).

5 Материјал који доноси Узенева (2001: 77) сведочи о употреби лексема *главена* за верену девојку и *главен* за вереног момка.

6 Код Узеневе (2001: 77–79) регистрована су именовања: мушкарац који се жени – *младоженик*, девојка која се удаје – *невеста*, а лексемама *млади, младенци, младоженци* означава се млади брачни пар.

На Косову се девојка од дана свадбе па до порођаја, или одмах након венчања означава лексемама: *снаша, млада, невеста, снашка, младица* (Vukanović 1968: 298). У Банату *нова млада* (Радовановић 2015: 378), Рађевини *млада* (Петровић-Савић 2009: 124), Карашеву *млада* и *младица* (Радан 2006: 67).

мла̏денци ‘назив за именовање младог брачног пара; млада и младожења’. – *Мла̏денци ӣду да сӣа̏вају у зӣра̏ду, тӣо̂ се тӣако̂ зва̏ло.* (И2)

бра̂чни дру̏гӣови в. *мла̏денци.*

домаћин [свадбе] ‘об. младожењин отац’. – *И са̏д тӣу̂ ӣоӣа̏чу сло̏ме и тӣе̂ ӣ̏аре ӣоде̂ле, она̂ дома̏ћин вра̂ти ӣри̏ӣатељу не̏колико ӣ̏аре, не̂ће све̏ да му ӣ̏узне, но ӣ̏узне не̏ӣтӣо, оно̂ ре̏стӣо му вра̂ти* (И4).

На Косову исто *домаћин* (Вукановић 1986).

зва̏ници ‘гости на свадби са младожењине стране’; в. *сва̏тови*. – *Ӣре̂ви до̂ђу зва̏ници кӣоји̂ су зва̂ни на сва̏дбу, е ӣ̏осле до̂ђу ӣовода́ри, мла̂дини ӣ̏осле до̂ђу* (И4).

сва̏тови ‘учесници свадбе са младожењине стране’. Пут којим одлазе по младу не сме бити онај којим ће се враћати, а верује се да по свадбени исход није добар сусрет сватова. – *Па о̏бичају све ӣ̏мају, ӣ̏ма ӣечене́, са́лате, ӣ̏мају кӣ̏вана је̏ла, ме̄се̄ӣо се хле̏б. Ӣ̏Исто и код девоӣ̂ке све̏, са̏мо шӣто код девоӣ̂ке се ма̏ње задржа̂ва и своӣ̂та њӣ̏ихова тӣа̏мо и на̏ши сва̏тови. Кӣ̏ће се ни́су кӣ̏ӣтӣиле, али су се цве̏тови ӣра̏вили, ӣа се кӣ̏ӣтӣили сва̏тови ка̏д ӣо̂ђу за мла̂ду. Па на̏ј ӣледа̏ли тӣо̂ сва̏тови да се не саста̏ве, ако ӣ̏мају две̂ сва̏дбе да се сва̏тови сре̏тну тӣо̂ ни̏је ваља̏ло* (И1).

Косовски Срби употребљавају и лексему *свадбари*. Раширен је обичај да се у посебно одређен дан бирају *свадбени часници*: кум, старојко, домаћин свадбе, девер, стареј момак, млађи момак, енђе, барјактар, чауши. Кум, стари сват, младожења, а негде и домаћин, имају своје момке. Када је у питању кретање сватова, иста веровања и обичајна пракса раширена је широм Косова (Vukanović 1986: 264, 278).[7]

Код Срба у Карашеву забележена је лексема *свадба́ши* (Радан 2006: 66), а у Банату *сватови* (Радовановић 2015: 378). Учесник свадбе који не иде у сватове у Рађевини је *свадбарош* (Петровић-Савић 2009: 144).

командӣа̏нӣт сва̏това ‘руководилац сватова, онај који је водио рачуна о понашању сватова’. – *Командӣа̏нӣт тӣи̏ја сва̏това шӣто је, о̂н ӣ̏ма ӣ̏улоӣу да чӣ̂ува сва̏тове да му не наӣра̏ве не̏ку шӣте̏ӣу* (И1).

командӣ̂р сва̏това в. *командӣа̏нӣт сва̏това.*

младоже̏њски мо̂мци ‘врше ритуално бријање младожење ујутру пре свадбе. Ипак, њихова је главна улога да заштите младожењу у непознатом простору који представља невестин дом’. – *Младоже̏ња је има̏о ста̄рӣ̂ијеӣа мо́мка и мла̏ђеӣа мо́мка, мла̏ђи мо̏мак мо̏же да бӣ̏уде бра̏ӣ, браӣа́нац ал неоже̏њен, а ста̄рӣ̏ји мо̏мак о̂н је оже̏њен мо̏же да бӣ̏уде зе̏ӣ. Тӣо̂-се чӣ̂ува младоже̏ња тӣа̂ да̂н тӣа̏мо ка̏д о̏ду за девоӣ̂ку, да ӣа не̏ко не̏шӣто не уда̏ри, да му не̏шӣто не наӣра̏ви* (И1).

7 Исто веровање заступљено је у Бугарској, па су невесте приликом сусретања сватова бацале једна другој гранчицу винове лозе (уп. сва́тове, сватба́ри Узенёва 2001: 77, 87).

Поред свечаног уређивања младожење у Плакаоници на Рогозни, Вукановић (1968: 281) наводи да пред младожењином кућом, чим млада сјаше са њеног коња, узјаше га младожењски момак и улази у кућу, али док не добије дар „бошчалук", он кућу не напушта и то чини увек на истим вратима. У врањском крају главно обележје младожењског момка јесте цвећем окићено *кондирче* са заслађеном ракијом, које он носи током свадбе и послужује сватове (Златановић 2003: 70).

ênђе 'девојке које иду у сватове и певају у невестином дому'. Њихов број је непаран, може их бити три, шест или девет, али најчешће иду њих три. Пријатељи збијају шале на њихов рачун, наговарајући једну да је украду, али безуспешно. – *Оне су девôјке, ӣду у свáтове. По трû, сáд мӧже да ӣмају по трû, шêс, дӭевет, ал по трû ӣду зâједно и ӣӭевају. И кáд отӣдну тáмо пред кӳће, за млáду кáд су стӣӣли ӧне само ӣӭевају. И улӭēну у кӳћу тáмо и ӧндак прûјатељи зафркâвају тӭê ênђе, да остáве нӭку, да украдȗ, а ӧне све трû зâједно ӣду, не мӧжу све трû да украдȗ. Ӧни би мӧже бӣти јӭдну одвојӣли, али трû не мӧжу* (И1).

Идентична лексичка јединица забележена и на суседним теренима (в. *енђе* Сикимић 2009: 138; *енīе* Марјановић 2013: 44; Радовановић 2015: 378).[8] На Косову млади помаже у свему њена пратиља *момковица* (Вукановић 1986: 288).

зáконици 'заједнички назив за обавезне учеснике свадбе (кум, девер, стари сват и барјактар)'. – *Тӭ зáконици, ако ӣду на венчáње, ал ранӣје се слáдо се тӣо ӣшло на венчáње, ӣӧсле већ јâ кáд сам достӣӣла за ӳдају, тӭ сам се удâвáла тáд је бúло венчáње* (И1).

барјактâр 'онај који носи барјак, заставу'. Он води свадбено коло и свуда где се креће, он је први. Његова је главна улога да барјак сачува уз себе и да га врати у младожењин дом, те у том смислу у невестином дому може запасти у невоље. Када се сватови врате у младожењин дом, барјак се качи на кров и последњи дан свадбе се скида, уз одређене ритуале. Како би се спречило да барјактар сам или са зетовима открије кућу и поломи цреп, потребно је да га невеста дарује. – *А барјактâр ôн је водӣо ӳлоīу да је ӣрви свӳд са бāрјáкем, свӳд да је ӣрви, је л кáд ӳдеш у ӣрӣјатӭље ôн је ӣрви сас бāрјáкем, кáд крӭне ôн ӣрви крӭне. Е сáд кáд ӳду тáмо у ӣрӣјатӭље, тáмо мôра да нâђе ӣовӭрноī ӣрӣјатӭља, да му чȗва тȗ зâстáву, да му зâстáву нӭко не украдȇ* (И1). *Нӧси барјактâр, ôн знâ īде је ӳзо, дӭ ће да врâти, ал кáд крӭне ôн се ӣӧӣне на кӳћу да скӣне барјак и ӧће да открȗва кӳћу, трâжи дâр и још ӣовӭде једнóīа зӭта. Бáци јӭдан црӭī, кâже дӭ је млáда ћемо кӳћу да открȗвамо или нӭка спашáва кӳћу* (И1).

У селима Косова Поља када невесту изводе из свог дома обичај је да она поклони једну марамицу која треба да се веже на барјак (Vukanović 1986: 275). Први у колони сватова у Рађевини је *барјактар* (Петровић-Савић 2009: 95). У вези са последњим обичајем уп. *кафеџија* (Vukanović 1986: 285). У Врању коло води стари сват или свекар (Златановић 2003: 72).

ӣрстӭнскȗ дêвер а. 'младожењин брат, пратилац младе; милдевер и милђевер'. Учесник свадбе који води бригу о млади од тренутка кад је изведе из њеног дома до завршетка свадбе. Његов задатак је да млади донесе прстен, ципее и вео. Уз ове реквизите, обавезан реквизит је тзв. *деверска ӣоīача,* која се ломи изнад младине

8 Са сличном конотацијом је на терену југозападне Бугарске потврђена лексема *дружки* (Узенева 2001: 80).

главе. – *Дȇвер и њеӣова ӯлоӣа бӣла, њеӣова нâјвӗћа ӯлоӣа, ӣа̑д је бӣо све уз млâду дȇвер, да се изло̑ми поӣа̑ча и свӗ, дȇвер сна̑у по̄д рӯку водӣо и нӗма младожӗња. Он чӯва сна̑ју, о̑н свӗ бӣва̑ло. Прихва̑ӣи сна́шу ӣа̑мо по̄д рӯку и извӗде је и свӗ бре дȇвер бӣо* (И2). *Дȇвер да̄ђе̑ па̄ре да би ӯшо код млâде ӣа̑мо да је па̄рстенује и да одрȇде ӣа̑ рȇд свӗ и ако слӯчајно не чӯва, ӣе-се дȇвер нӗшӣо занӗсе, ка̑д је ӯшо код млâде, не чӯва онӗ ствâри, онӣ му укра̄дӯ цӣ̄ӣеле, ил му укра̄дӯ па̄рстен, ил му укра̄дӯ поӣа̑чу и о̑н мо̑ра по̑ново ӣо̑ да ӣла̑ӣи па̄рӣ̄јаӣељима ӣа̑мо да би му да́ли да обâви ӣа̑ј обича̑ј код млâде* (И1). б. ‘сведок на венчању’. У селима лепосавићке зоне уколико свадбеним обичајима није присуствовао кум, улогу сведока на венчању преузимао је девер.

У селима лепосавићке околине девер прстенује младу у кући, девојачкој соби, док се у селима Горње Мораве и Изморника догађало да девер изведе младу и прстенује је пред сватовима. Села у сливу Горње Мораве негују обичај да девер младој ставља три пута прстен на сваки прст и на крају га оставља на великом прсту десне реке, а у свим селима по обављању тог посла добија деверски пешкир. На поласку девер јој обува „кондуре“, а главу јој покрива „дуваком“. Забележено је стављање сребрне кованице у невестине ципеле, затим ципеле размењују млада и девер, да би на крају девер узео новац и дао њој, а она сама обула ципеле. Након тога, девер ломи погачу са присутним девојкама поврх младине главе, а та погача се дели и другим девојкама (Vukanović 1986: 275–276). Обичај прстеновања и даровања деверског пешкира на исти начин се спроводи и на нашем терену.

Поклон који девер даје млади некада је у Метохијском подгору, Дреници, Ибарском Колашину, Рогозни, Ибарској долини и Копаонику подразумевао ручно израђену или купљену кудељу. Вукановић наводи и лексеме за функције које врши деверова жена: *деверовица* и *деверица*. У вучитрнском крају исто *деверовица* (Елезовић 1932: 128). Она обично стоји са младине леве стране и држи пешкир за брисање руку након посипања сватова, а када кум склони младој дувак са лица, заједно певају „о јубава, јубава девојко“ (Vukanović 1986: 292; 287). Идентичан обичај забележили смо на нашем терену. У Зрносеку је снаша пре даривања посипала сватове да се умију, а у томе јој је помагао и девер: *Сна́ша у два̄на̑ес са̄ӣ̂ даровâла, ӣа̑чно ӣлȇда у са̄ӣ, ка̑д бӣ̑дне два̄на̑ес са̄ӣ̂ сна́ша иско̑чи па̄ред кӯ̑ћу и дȇвер сас њо̑м, и дȇвер сӣојӣ̂ по̑ред њȇ и о̑на по̄сипӯ̑је, и ӯзну ӣе се обрӣ̑ше, о̑на по̄льӯби у рӯку и ӯзне ӣе дарӯ̑је ро̑дбину сву на̑шу даровâла* (И6).

ђȇвер в. *девер*. – *Па ӯзмеш здра̑вицу ӣа̑мо оки̑ӣиш, намӗ̄ӣиш, нашâраш, и цвӣ̂ће. Нӗкад би ӣо̑ нӗке рукави̑це ӣӯри и свје́жи на здра̑вицу и цвӗ̄ӣова, и крȇнеш на̑ја̄ре сӣаро́јка, па по̑сле кӯ́ма, па ђȇвера, па по̑сле за̑ђеш рȇдом, па барјакӣа́ра* (И5).

Упоредо са лексемом *девер*, Срби на Косову ово свадбено лице именују и следећим лексемама: *деверак* (млађи девер), *бацо, аӣо, бегӣерак, госпо̄дин* (Дреница), *милдевер, девердаја*, затим *јединђевер, мејко, милђевер, милођевер* (Плакаоница) (Vukanović 1968: 298).

У хијерархији свадбених лица Карашеваца на трећем месту налазе се *девер* и *деверица*. Девер на рамену носи *лаӣију* – на једном крају налази се округли, шупљи колач, кога красе металне и папирне новчанице, а на другом цвећем окићена чутура са ракијом (Радан 2006: 67). Свадбени обичаји у Рађевини располажу и лексичким изразом

ручни девер (Петровић-Савић 2009: 144). Златановић (2003: 72) бележи да у Врању свекар и свекрва купују прстен, ципеле/папуче, а девер их користи у свадбеном обреду, тако што младој ставља прстен који је претходно „провукао“ кроз обућу.[9]

мла̑дин мо̏мак в. *пр̄сте̄нски девер*.

ст̄а̑ри сва̏т̄ ‘други сведок на венчању’. Главни учесник на свадби која води рачуна о томе да се све одвија и обавља по свом обичају (устаљеном редоследу). Његова реч се уважава и спроводи у дело.[10]– *И о̑н ка̏д ће да бу̏де ја̏бука и по̏клон да се изне̑се, о̑н у̏сто уста̏је, узу̏ма ча̏шу пре̑д ње̏га и сви слу̏шају ње̏га. Са̏д по̏чу̏ње по̏клон, са̏д по̏чу̏ње ово̑. То̑ све̏ во̏ди ст̄а̑ри сва̏т̄* (И2).

ст̄аро́јко в. *ст̄а̑ри сва̏т̄*. –*Ст̄аро́јко па о̑н т̄и је ка̏о на̑јст̄ару̏ји, т̄а̏д се водо̏ ре̑д о т̄и̏јем рака̏ја, о ка̏фама, о хра́ни, ка̏д кој̑а̑ рака̏ја у̏де, ка̏д ка̏фа у̏де, ка̏д т̄ре̏ба ру́чак, ка̏д т̄ре̏ба да се одла̏зи од пр̄ија̄теља да би ст̄и̏̄ли ова̏мо, да се не ка̏сни* (И1).

На Косову свадбе не може бити без старог свата или старојка, обично се за њега бира младожењин ујак (Vukanović 1986: 265, 299).

По значају, стари сват се код Срба у Румунији налази одмах испод кума, његова жена означена је лексичким изразом *ст̄ара сваја*. Он је „други сведок на венчању“ који има „важна задужења у свадбеним ритуалима“, поред тога, указује се на косметску паралелу *ст̄ари сва̏т̄* (Радан 2006: 67).

ку̑м ‘почаствовано лице; сведок на венчању’; в. *девер* под б). Почаствована личност свадбе, њему се исказује велико поштовање Међутим, може да се догоди да он и не присуствује свадби, ако је спречен да дође, онда се он накнадно позива на гошћење. – *Ку̑м се пр̄е̑ по̏ш̄товао мно̏го, у т̄а̏д не сми̏јеш да га по̄ме̑неш седе́ћи* (И5). *Ку̑м о̏бавезно у̏де уз мла̏денце, и у цр̄кву пр̄и̏сустви̏је и из цр̄кве ка̏д иза̑ђе т̄а̏д дари́ва, и о̑н баца̑ па̏ре на т̄ы̑ мла̑ду, не жа̏ли ко̏лко у̏ма па̑ра о̑н ба̑ци* (И1).

кума ‘кумова жена’

На Косову се највећи степен поштовања указује куму, који је у породици наследан, чак се при позивању на свадбу њему метанише (Vukanović 1986: 264). Поред лексеме кум, за вучитрнски крај Глиша Елезовић (1932: 342) бележи и *кумбара*. У Карашеву Радан (2006: 67) личност кума одређује као најважнију и најпоштованију. Положај кума, али и старог свата у Врању очитава се у констатацији да „свадбе без кума и старог свата не може бити“ (Златановић 2003: 63).[11]

во̏јвода ‘младић који је задужен да на коњу преноси невестине ствари или „робу“ у нови дом’. – *Је̏дан во̏јвода, о̑н је носи̏о ко̏вчеī, пе̏вали смо: „ој во̏јводо, леде̏на*

9 У југозападној Бугарској *девер* или *шафер* спроводи невесту током свадбе, а сматра се једном од водећих свадбених личности и помоћником кума. Његов пар у току свадбених обичаја је *шаферка̄т̄а*, тј. деверуша. Обоје би требало да буду јако млади, девер неожењен и деверуша неудата. Лексема – *девере* као збирна именица представља три неожењена младића која одлазе по невесту на дан свадбе и носе питу (Узенёва 2001: 80).

10 На простору Војводине главни учесници у свадбеном ритуалу, уз *младу*, *младожењу*, *свекра* и *свекрву*, су *кум*, *ст̄ари сва̏т̄*, *девер*, *пр̄икумак*, *ење*, *пу̏ст̄осва̏т̄и*, *деверуше*, док су *облапоруше*, *чанколизи* и *ī̏узани* чинили остале сватове (Марјановић 2013: 44).

11 Узенева (2001: 79) на испитиваном терену бележи да се лексемама калитата и кум, именује главно мушко свадбено лице, а идентичне лексичке јединице – калимана и кума означавају главну женску личност на свадби.

ливаду девојке се играбе“ (И6). *Мене су шаг волови и кола, па шифоњер моје ствари, машина и то, на кола, на воловска кола, закшшили кола, онај јарам закључен. Е шај се звао војвода који носи младине ствари. Мислим шу робу њену, за ћилиме, за свеш што она имала* (И2).

Широм Косова невестине ствари преносе на коњу или колима *коморџије*, али таст то није дозвољавао без претходног плаћања откупа у виду сребрног новца. Лексички израз *војвода сватовски* у Лешку означава особу која после свадбе ломи цреп са куће и изговара опсцене речи, у циљу засмејавања присутних (Vukanović 1986: 274, 291). У неким крајевима Војводине младину робу су преносили *шафири* (Марјановић 2013: 44).

муштулуџија ‘војвода је поред основне, каткад имао још једну улогу – тражио је „муштулук“, односно јављао невестиној мајци да су сватови близу, размењивао ракију са пријатељима, и опет тражио „муштулук“ свекрви, саопштавајући да долази невеста у њен дом’. – *Војвода иде шамо кад стиже по девојку он шамо каже иде као за мушшулук знаш. Он иде шамо да носи флаше и с пријашељима оно мењају се флаше. То је било пре, то је војвода радио. И кад се враћају кући кад узну девојку и шај војвода исто долази овамо код свекрве кући, као иде мушшулуџија се звао шај војвода* (И2).

У Врању су *мушшулуџије* представљале два или три младића, који иду пре сватова да у невестиној кући саопште вест да су сватови близу, због чега добијају дарове и ракију, а онда се враћају сватовима да им саопште да је за њихов долазак све спремно (Златановић 2003: 71). У неким селима Срема *војвода* је добијао муштулук, привезан за мотку или грану са јабуком на врху. Дешавало се да војводи украду ту јабуку, јер се веровало да ће се девојка, која ограби јабуку, убрзо удати (Босић 2001: 399).[12]

накоше ‘мало дете обавезно мушког пола које се даје невести при уласку у нови дом’. Дете које невеста подиже увис, љуби и дарује, што симболизује мушки пород и напредак. – *Прво накоше дете дају да га пољуби шрипуш, да га подипне увис, да га пољуби и да га окрене* (И2). *Боїами накоше оно, па после њу унесу у кућу, баци жшто, па јабуку, па накоше, шрипуш окрене га и пољуби га и шрипуш* (И5).

брале в. *накоше*. – *Брала ју дали малоїа, окренула га шрипуш око њега и пољубила* (И3).

Вукановић (1986: 280–282) бележи да је *накоње*, *пајсшорче* (Горња Морава и Изморник), *кокоње* (Дреница) предшколског узраста, док млада из кондира који држи пајсторче треба да отпије три гутљаја вина. У Сретечкој жупи, након подизања и даривања накоњчета, невеста под десним пазухом уноси хлеб и ситом дотакне главу, јер се верује да неће никад бити гладна. На простору Војводине у употреби су лексеме *наколче*, *уколче* (Марјановић 2013: 45).

чауши ‘гости на свадби, об. зетови који досеткама увесељавају остале учеснике свадбе, госте’. – *Чауши зешови, правили оне капе на глави, па с капом закућеном јури сна́шу, шерају цирку*с (И2).

12 У Бугарској постоји лексема *вейка* којом се означава свадбено дрвце на чијем врху се налази јабука, а у основи су колач и пита. Улогу гласника имао је *отръчник*, који је у недељу на дан свадбе одлазио у невестин дом да саопшти да су сватови близу, а морао је да се попне на дрво и узме тамо окачени колач пре него што се врати у младожењин дом (Узенева 2001: 81).

Улога чауша у Карашеву објашњава се лексемама: *стегоноша* и *барјактар*, његово деловање подразумева предвођење сватова. Сазнајемо да су у прошлости чауши увесељавали учеснике свадбе, а да су следили *хукачи*, како би буком огласили свадбу (детаљније в. Радан 2006: 68; уп. *фифери* Марјановић 2013: 46; *комедијаш* Радовановић 2015: 379).

варивача ‘женска особа задужена за припрему свадбеног обеда’. Припремљени ручак невеста соли по доласку у кућу и дарује варивачу. – *Е, има и поклон да сутсти на лонце кад посоли то јело има дар да сутсти на лонац, та дар на лонце што је сутстила то узима варивача, је л она кува јело и она та дар узима* (И1).

Уз лексему *варивача*, Срби из села Црвени на Рогозни, и на Косову, користе и облик *мешајица*. Жена која припрема храну за свадбу мора имати мужа, или *мешаља*, а у Призрену је то *ћилерџија* (Vukanović 1986: 290–291).Идентичну улогу у Румунији могу обављати и мушкарац – *настојник* и жена – *настојница* (Радан 2006: 70). На терену Војводине у употреби су лексеме *редуше* (Марјановић 2013: 45) и *куварица* (Радовановић 2015: 378), док у Врању овакву дужност обављају *ашчике* (Златановић 2003: 85). У Рађевини онај који припрема и служи храну на свадби назван је *ашчија*, жена која помаже у припреми је *редара*, док се посебно за укус хране задужује *главна редара* (Петровић-Савић 2009: 95).

пријатељи ‘назив за родитеље и родбину младенаца у новом породичном поретку’. – *Вучани донели поглачу, ту поглачу у вр совре ставе, ту де су пријатељи. И сад ту поглачу пријатељи ломе, њен отац и свекар и та отац турио паре на поглачу, колико је турио, то се турају неброђане, целу ту поглачу покрије парама да се не види. И сад ту поглачу сломе и те паре поделе, она домаћин врати пријатељу неколико паре, неће све да му узне, но узне нешто, оно ресто му врати* (И4). *Наш син он то решио, дао ју паре, ми смо дошли само да се пријатељимо, ништа друго. Па мора да пристану, чим је њихова ћерка рекла: Ја сам узела паре, ја ћу за њега да се удам, за другог нећу. Ако није узела, може да се врате да не попију ракију, да нису пријатељи, ако је узела паре обавезно* (И1).

Да би се означило склапање пријатељства између родитеља младенаца користи се лексички израз „пријатеље се“ (уп. *срчани пријатељи* Милорадовић и Аксић 2019). У Румунији *нене* и *маме* од обављене просидбе се називају *пријатеље* (в. *дрзари* Радан 2006: 69).

поводари ‘најужа младина фамилија која одлази у њен нови дом’. *Први дођу звани који су звани на свадбу, е после дођу поводари, млади после дођу. Тако се зове они иду у повоће то су поводари, у повоће млади иду. Они доносе, газда који је, чије је дете то, та млада чија је, донесе ракију, поглачу, шећер, кафу, и после колико дарује младу, ћерку мислим* (И4); (уп. похођани Вукановић 1986: 295; повођани Петровић-Савић 2009; *поођани*, *повођани*, *поглачари* Марјановић 2013: 46, *честитари* Златановић 2003: 84).

ПОСЛЕСВАДБЕНЕ УЛОГЕ

крошњари ‘најужа младина фамилија, обично особе млађег узраста који у нови дом доносе корпу са иглама, плетивом и поклоном за младенце’. Они долазе, обично, недељу дана након девојчиног одласка момку, али без свадбених обичаја.

У том случају, прво се организује „мир“, па тек долазе *крошњари* да „отворе пут“, тј. отворе могућност младине посете родног места и куће. Када се свадбени обичаји и обреди одвијају по реду, крошњари доносе корпу непосредно након младиног сољења ручка.[13] – *Па дру̏ге неде̏ље о̏бавезно, на вр̂ неде̏ље дола̏зе крошња́ри, то̂ кро̏шњу доне̏су сна́ши, то̂ о̏бавезно на неде̏љу да̄на̂ крошња́ри. Кро̏шњу, ӣле, ӣле̏тиво, ӣ̏сто и о̏ни та̄ко̂, има̏ло вуни́ца и она̏ко ку̏ӣе по не̏што, ту̏ре у ко́рӣу младоже̏њи и сна́ши.* (И5)

У Плакаоници на Рогозни, Зубином Потоку и Ибарском Колашину крошњари, које чине брат и невестина родбина, доносе крошњу са погачом и даровима (Vukanović 1986: 295).

мира̄ц̏ӣ̏јка ‘женска особа, обично јединица са богатом девојачком спремом’. Девојка која нема браће и након удаје са мужем живи на имању својих родитеља. – *Та̂ је девӧ̂јка мира̄ц̏ӣ̏јка, значи̂ ӣ̏ма мира̂з, не́ма та̏̄мо бра̏̄ћу, то̂ је ње̂зино све̏, о̏на је мира̄ц̏ӣ̏јка.* (И1)

Девојка која добија мираз у Рађевини је *миражинка* и *миразуша*. У вези са тим исп. *домазе̄т* (Vukanović 1986: 297).

На Косову су се некада међу лица која учествују у свадбеним обичајима сврставали и *ӣозивари* – момак и његови момци позивају на свадбу, *ӣочобиља* – ударањем у гоч (бубањ),[14] а под наредбом младожењиног оца, објављује сватовима да се припремају и да крећу по младу, *коморӡије* – пре свадбеног дана они односе у девојачку кућу одећу, дарове, и обилну храну и пиће за припрему свадбеног ручка, *ӣрсте̄нӡије* – су у давној прошлости суботом уочи свадбе доносиле одећу за свадбу и дарове невести, да би у XIX веку ту улогу преузели свекар, кум и поп. У Лепосавићу је у девојачком дому посебну улогу имала *чуварица сӣреме*, а за њу се бирала старија жене, неретко стрина. Ако се деси да буде у црној марами, обавезно јој се преко чела завеже бела марама, коју мора носити док чува девојачке ствари (Вукановић 1986: 266–267).

ЗАКЉУЧАК

У раду је у форми регистра речи издвојена лексика којом се именују лица у свадбеној пракси лепосавићке околине. Лексичке експликације уобличене су у врсту појмовника, распоређене према елементима свадбених обичаја – на предсвадбене улоге, свадбене улоге и послесвадбене улоге. Одредничке речи прате наративи који, између осталог, садрже локалне језичке и етнографске одлике. Међу добијеним називима (близу тридесет), превагу имају једночлана именовања; свега је седам забележено двочланих назива. За (етно)дијалектолога и лингвогеографа ово може бити полазна основа за тражење релација, ситуирање лексичких реалија унутар косовскометохијске зоне, али и ван ње. Правце кретања појединих изолекси, могао би да наговести, односно илуструје следећи табеларни приказ:

13 Идентичан обред забележен је на југозападу Бугарске (в. *одвръткu* Узенева 2001: 91).

14 У Вучитрну је *ӣочобија* ‘Циганин који бије у гоч’. в. *ӣоч* (Елезовић 1932: 107).

Лексика за именовање свадбених лица на Косову и Метохији

ЛЕПОСАВИЋКА ЗОНА	КОСОВО (Вукомановић)
наводација, проводација	*проводација, наводација, говорџија* (Горња Морава и Крива Река)
прводача, проводацијка	*проводацка*
просци	*просци*
прошеница, прошена девојка	*испрошеница*
вереник	*вереник*
вереница, заручена [девојка]	*вереница*
домаћин	*домаћин*
младожења	*младожења*
млада, снаша	*снаша, млада, невеста, снашка, младица*
_[15]	*момковица*
младенци, брачни другови	*младенци*
побегла девојка	*грабена девојка, бежанка* (Ранилуг, Косовска Каменица)
званици, сватови	*званице, свадбари, сватови*
команданти/командир сватова	–
младожењски момци	*младожењски /старији момак*
енђе	*енђе*
законици	–
барјактар	*барјактар*
прстенски девер, девер/ђевер, милдевер/ милђевер; младин момак	*девер,деверак, млађи девер; бацо; аго, бегларак, госодин (Дреница), милдевер, девердаја, јединђевер, мејко, милђевер, милођевер*
–	*деверовица, деверица*
стари сват, старојко	*стари сват, старојко*
кум	*кум*
кума	*кума*
војвода	*коморџије*
војвода	*војвода сватовски*
	прстенџије
муштулуџија	–
наконче,брале	*наконче, пајсторче (Горња Морава и Изморник), коконьче (Дреница)*
чауши	*чауши*
варивача	*варивача, мешајица, мешаља; ћилерџија (Призен)*
пријатељи	_[16]
поводари	*похођани*
крошњари	*крошњари*
мирацијка	–
–	*позивари*
–	*гочобиља*
–	*чуварица спреме*

15 Цртом се означава изостанак податка.

16 У Липљану забележено претељи у нашој теренској бележници.

ЛИТЕРАТУРА

Босић 1991: Мила Босић. „Женидбени обичаји Срба у Банату". *Рад војвођанских музеја*, 33, 133–162.

Босић 2001: Мила Босић. „Јабука у обичајима и веровањима Срба у Војводини." *Зборник Етнографског музеја*. Ур. Митар Михић. Београд: Етнографски музеј у Београду, 395–404.

Vukanović 1986: Tatomir Vukanović. *Srbi na Kosovu II.* Vranje: „Nova Jugoslavija".

Елезовић 1932: Глигорије Глиша Елезовић. „Речник косовско-метохиског диалекта". *Српски дијалектолошки зборник IV*. Београд: Српска краљевска академија.

Елезовић 1935: Глигорије Глиша Елезовић. „Речник косовско-метохиског диалекта". *Српски дијалектолошки зборник VI*. Београд: Српска краљевска академија.

Златановић 2003: Сања Златановић. *Свадба – прича о идентитету. Врање и околина*. Београд: Етнографски институт САНУ.

Златановић 2012: Сања Златановић. „Свадба, традиционални женски костим и идентитетски дискурси српске заједнице југоисточног Косова." *Гласник Етнографског института САНУ* књ. *LX*, 2, 89–105.

Иванова 1998: Радост Иванова. „Свадба као систем знакова." *Кодови словенских култура*, 3, 7–13.

Ивановић-Баришић, Милорадовић, Недељков, Сикимић, Радовановић, Радојичић 2011: Милина Ивановић-Баришић, Софија Милорадовић, Љиљана Недељков, Биљана Сикимић, Драгана Радовановић, Драгана Радојичић. *Култура исхране у Војводини кроз обредну праксу. Лингвистички и етнолошки аспект*. Ур. Софија Милорадовић. Нови Сад: Матица српска.

Илић 2005: Марија Илић. „Ка Етнолингвистичком речнику Чипских Срба." *Положај и идентитет српске мањине у југоисточној и централној Европи*. Зборник радова. Ур. Војислав Становчић. Београд: Српска академија наука и уметности, 315–341.

Марјановић 2013: Весна Марјановић. „Обичаји животног циклуса код Срба у Бачкој." *Гласник Етнографског института САНУ* књ. LXXVII, 29–53.

Марковић 2020: Јордана Марковић. „Номинација учесника у свадбеним обичајима код Срба у Србији и Румунији." *Исходишта 6*, 203–222.

Милорадовић 2005: Софија Милорадови. „Скица за етнолингвистичка истраживања подјухорских поморавских села (Трешњевица)." *Бањаши на Балкан – идентитет етничке заједнице*. Ур. Биљана Сикимић. Посебна издања 88. Београд: Балканолошки институт САНУ, 107–120.

Милорадовић, Аксић 2019: Софија Милорадовић, Нина Аксић. „Жито и житни производи у обичајима годишњег и животног циклуса код Срба у новопазарском крају." *Живот посвећен трагању за етничким идентитетом*. Зборник радова. Ур. Маца Царан Андрејић, Миљана-Радмила Ускату. Темишвар: Западни универзитет у Темишвару, 372–402.

Петровић-Савић 2009: Мирјана Петровић-Савић. *Лексика свадбених обичаја у Рађевини*. Београд: Институт за српски језик САНУ.

Плотникова 2009: Анна Аркадьевна Плотникова. *Материалы для етнолингвистического изучения балканославянского среала.* Москва: Российская академия наук, Институт славяноведения.

Радан 2006: Михај Радан. „Из свадбене лексике Карашевака." *Исследования по славянской диалектологии 12. Ареальные аспекты изучения славянской лексики.* Ур. Галина Петровна Клепикова, Анна Аркадьевна Плотникова. Москва: Российская академия наук: Институт славяноведения, 64–75.

Радовановић 2014: Драгана Радовановић. „Хлеб и обредна пракса у Војводини. Етнолингвистички оглед." *Обредна пракса – речима о храни*. Зборник радова. Прир. Софија Милорадовић. Нови Сад: Матица српска, 65–83.

Радовановић 2015: Драгана Радовановић. „Свадбена лексика у Банату." *Исходишта*, 1, 375–383.

Сикимић 2000: Биљана Сикимић. „Пројекат етнолингвистичког речника Румуна у југословенском Банату." *Радови симпозијума Југословенски Банат, историјска и културна прошлост*, 5, 154–158.

Сикимић 2009: Биљана Сикимић. „Свакодневни живот у Ибарском Колашину.“ *Ибарски Колашин, природа и традицијска култура*. Зборник радова. Ур. Миљана Стојановић. Крагујевац: Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Крагујевцу, 117–149.

Узенёва 2001: Елена Семеновна Узенёва. „Терминология свадебного обряда села Гега (юго-западная Болгария) с этнолингвистическими комментариями.“ *Исследования по славянской диалектологии 7. Славянская диалектная лексика и лингвогеография*. Ур. Галина Петровна Клепикова, Анна Аркадьевна Плотникова. Москва: Российская академия наук: Институт славяноведения, 66–93.

Dragana I. Radovanović
Jovana S. Nikolić

NAMING PEOPLE IN WEDDING CUSTOMS AND RITUALS PRACTICED IN AND AROUND LEPOSAVIĆ

Summary

Taking into consideration that the geographical distribution of the specific wedding terms related to wedding customs and rituals in Serbian ethnic and dialectal regions is still rather unknown, as well as the fact that the ethnological monographic studies contain relatively detailed descriptions of the practices and the “standardized” forms used in naming, this paper presents the inventory of the terms used in naming people who take part in the wedding customs and rituals, based on the ethnic-dialectal materials collected in and around Leposavić, with the aim of placing the linguistic and ethnographic elements in the cultural and areal context.

Key words: wedding terms, naming people, ethnic-dialectal materials, central Ibar region, Leposavić region.

Рад је предат 28. фебруара 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09-32 Андрић И.
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-37121

Оригинални научни рад

*Јасмина М. АХМЕТАГИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

СТИД ЖЕНЕ НА КАМЕНУ**

„јер старење то је патња без лека и наде, то је умирање које траје“ (*Травничка хроника*)

Апстракт: У нашем фокусу је психологија јунакиње у Андрићевој причи *Жена на камену*. Трагом њеног тока мисли, откривамо значење епизоде из јунакињине младости која јој се појављује у тренуцима њене уздрманости знацима старења, посебно с обзиром на психоаналитичко тумачење присутно у оквирима српске науке о књижевности. Ослањајући се на Јунгову аналитичку психологију, утврђујемо компензаторну природу ове слике која израња из простора индивидуално несвесног. Посебну пажњу поклањамо јунакињином осећању стида, показујући колико нијансира њена преживљавања, о чему није било речи у досадашњим интерпретацијама.

Кључне речи: Иво Андрић, *Жена на камену*, стид, старење, тело, несвесно, сенка, персона, анимус.

Андрићева *Жена на камену* (1954) је прича у којој се урања у психологију жене суочене са старењем, у њен страх од губитка једног од централних ослонаца свог живота и важног поља сигурности – лепоте и младости. Сва фокусирана на унутрашњи ток мисли, сећања и сновиђења Марте Л., четрдесетосмогодишње оперске певачице на плажи хотела „Марина“, од којег је остало само згариште, Андрићева прича природно активира психолошка тумачења, мада нека од њих, пре свега психоаналитичка, изневеравају смисао приче.

Андрић открива психолошку стварност жене средњих година и њену уздрманост знацима старења. Притом је реч о професионално остареној, еманципованој жени, која 20 година има успешну каријеру оперске певачице и коју глас још увек добро служи. Па ипак, губитак лепоте и младости изазива у њој немир и страх, чак и стид, јер кључна њена емоција није везана само за чињеницу старења и опадања снаге и лепоте, већ и за начин на који се то збива. Марта Л. зарива главу у шаке и болно цвили „Не овако“, осећајући из неких разлога да је то код ње другачије но код других жена, да је по нечему теже и болније, мада о томе ништа поуздано не може знати. Стид је посебно важно Мартино осећање, коме у досадашњим анализама *Жене на камену*

* Научни саветник, ahjasmina@yahoo.com

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број: 451-03-68/2022-14 од 17. 01. 2022. године.

није поклоњено нимало пажње, а чини се да управо то осећање нијансира јунакињина преживљавања. Уосталом, и прича би се могла сагледати као повезивање два Мартина стида: првог који има еротску конотацију и значи стид пред другим и актуелног који је, бар на први поглед, стид који она осећа пред самом собом.

Мада је у средишту приче сећање на давнашњу епизоду, у којој је Марта Л. први пут искусила моћ своје женствености и лепоте – еротска игру петнаестогодишње девојчице из господске куће и надничара и чудака, старог Матије – функција ове епизоде је у расветљавању актуелне Мартине психе, а не њене прошлости, или пак целокупне јунакињине судбине, како то произилази из појединих тумачења, на која ћемо скренути пажњу. Док лежи на плажи, тонући у сновиђења и сећања, Марти се из прошлости намеће епизода, мали еротски догађај, заснован на игри гледања и завођења, са старим, јуродивим Матијом, чијим се годинама сада Марта приближава – јер *сшари* Матија је тада имао педесет година. Андрићева прича прати ток свести Марте Л, осветљавајући стрепње и болна места жене – посебно лепе жене – у другој половини живота. Иако је Мартина дотадашња судбина представљена у кратким цртама, *Жена на камену* не припада оним Андрићевим причама које предочавају комплетну судбину јунака у широком временском луку и на фону других, друштвених збивања, те наликују малим романима – каква су *Аникина времена* или *Мара Милосница*, на пример. У *Жени на камену* фокус се сужава са судбине хотела „Марина" којег више нема, и његове плаже, преко људи који леже посвећени „култу сунца и тела", на саму и безимену жену, која пада у очи „јако подвученом тежњом за неупадљивошћу" (Андрић 1976, 7: 205). Прича почива на атмосфери, те се након уводних уопштавања пажња преноси на женин ток мисли. Овде се Андрић појављује као сликар малих-великих драма: он износи на светло дана оно што потреса Марту Л., те стога присутне мотиве јунакињине судбине и не треба посматрати у тесној, каузалној вези. У причи су доминантни трепуци обесхрабрености и мањак самопоуздања једне потврђене жене. „Полубудна, предавала се сунчевој ватри и полусећањима и полусновима који су навирали однекуд из ње, без њеног избора и против њене воље" (Андрић 1976, 7: 206).

Приповедач Марту Л. најпре види као део целине – она је тек једна од оних који се сунчају на плажи – као у понечему типичну за одређену врсту жена („жене које имају у највећој мери развијено, као урођено, осећање за боје и склад боја" – Андрић 1976, 7: 205), да би је потом осветлио у њеној појединачности и индивидуалности. О тој безименој и неупадљивој жени, приповедач све зна, он задире у њен ток свести и износи га на површину. Тако се читаоцу открива Мартина егзистенцијална стрепња и узнемиреност, јунакињина *сеновиша сшрана* – оно интимно, што се мисли само у тишини и за себе, што се никада не открива другом, или тек сасвим ретко. Већ и зато се не може њена целокупна судбина објаснити тим сновиђењем и присећањем, односно сликама које спонтано искрсавају на прагу њене свести. Оне о јунакињи говоре доста, али у односу на чињенице њеног живота, какве су изнете у причи, оне немају узрочни нити објашњавалачки карактер.

Психолошки оријентисани тумачи су актуелну Мартину стварност и сећања која је обузимају стављали у службу објашњења њеног животног пута, изневеравајући тиме јунакињин животни контекст. У тексту „Либидинозна структура језика

(*Жена на камену* Иве Андрића)" Р. Кордић се обраћа психоаналитичкој теорији за разумевање и оних мотива које би спонтано и без вишка психоанализе протумачио исправно. Уместо упитаности над тим шта значи један еротски догађај између петнаестогодишње девојке и педесетогодишњег Матије, те шта тај догађај значи за Марту која га се сећа у часу када се приближава Матинијим годинама и опседнута је знацима старења – тумач полази од питања шта значи целокупан Мартин живот с обзиром на инцестуозни карактер догађаја, који му се чини неупитан.

У причи су осветљени само Мартини односи са важним мушкарцима њеног живота – са оцем и са партнерима (помињу се два Мартина брака, „краткотрајна и без дубљег значења" и један кључни, љубавни однос са „правим човеком"[1] – Андрић 1976, 7: 214) – али то не значи да их треба тумачити, па још и искључиво, у узрочно-последичним релацијама. Напротив, кључни однос у овој причи јесте Мартин однос са самом собом и са својим телом: јунакиња је обузета самовредновањем, у бурном, али исто толико и нужном процесу ревалоризовања критеријума који учествују у самопроцењивању.

Андрић је психолошки мотивисао чињеницу да се једна професионално остварена, али емотивно усамљена жена управо на мору суочава са сећањем на тренутак у коме је открила моћ своје лепоте, себе као жену. Марта Л. је одрасла крај мора, које је увек могла да види у даљини, са баштенског зида. „Још као девојчица, кад је нису пуштали из баште, имала је обичај да се кришом испне на високи зид и да са њега гледа на море или посматра ретке пролазнике на путу испод себе" (Андрић 1976, 7: 207). То је, дакле, уобичајени пејзаж њеног детињства и, мада је каснији живот води у другачије пределе, она никада, за читавих 20 година, „није пропустила да лето не проведе на некој плажи" (Андрић 1976, 7: 215). То је начин на који се Марта опуштала, прибирала енергију, штавише то је „њено најбоље доба, сјајни врхунац сваке њене године, са још лепшим обећањем за идућу" (Андрић 1976, 7: 215). У томе сигурно има удела њено порекло, сигурност коју даје завичај у условима у којима однос са њим није уздрман, али се из Мартине актуелне нелагоде открива и да важну улогу у томе има њено осећање сигурности у властитом телу, осећање стопљености са њим: између Мартиног тела и онога што она јесте као биће постоји такво сарадништво да се опажа тек онда када постаје жуђено стање које јунакиња више не може да поврати. Јер она је свих тих година била безбрижна и сигурна у себе на тако природан начин да то освешћује тек сада када осећа стид због властитог тела, раздвојеност од њега и снажну супротстављеност, када осећа непослушност тога тела и слути да је то неповратан процес који ће се с временом само интензивирати.

Нелагодност коју Марта преживљава на плажи у вези је са њеним самоосећањем, са којим се догађа драматична промена. Њено тело, мада је *танка*, *негована* и *лепо развијена*, више није оно блиставо лично добро које се с поносом показује (и на шта је Марта навикла) – оно је без сјаја и свежине, који припадају искључиво младости – и њен боравак на плажи је праћен сумњом у оправданост излагања свога тела. Андрићева јунакиња се лагано премешта ка периферији плаже, а та просторна

1 На ову незграпну и баналну синтагму, још упадљивију јер нас у Андрићевој прози ништа на њу не припрема, већ је скренуо пажњу Драган Стојановић.

скрајност одражава њено уздрмано самовредновање. Осећање саме себе све се више премешта са тела на неку неодређену тачку унутар ње – радосно осећање бивања замењено је рефлексијом која рањава. Ниједан простор унутар јунакиње нема ту стабилност и врсноћу да обезбеди сигурност жени која губи младост и лепоту. Мартин ток мисли наговештава одговоре: читаоцу је понуђена јунакиња предисторија, а с њим и могући одговори на питање зашто је то тако.

Марта је изразито лепа жена, навикнута на своју дугу младост која је привлачила пажњу и чуђење, и у својој четрдесет четвртој години се први пут суочила са знацима старења, који су наставили да се продубљују. Њено питање – „је ли могућно да стари и ружња приметно и незаустављиво?" (Андрић 1976, 7: 216) – јасно говори о њеном порицању чињенице пролазности[2], тачније великом и нереалном очекивању од саме себе и сопственог тела, и сроћености са својом лепотом и младошћу као да је реч о трајном добру. Последњих година Марта грозничаво проучава своју кожу, недељама и месецима бира одговарајући купаћи костим – а већ у тој чињеници да се сада брижљиво бира оно што је некада решавано за тили час – садржана је сва истина о физичком преображају. Стога се тело доживљава као издајник, непријатељ, „проклето тело" које се одметнуло. За нас је, међутим, кључно питање зашто из тога следи да „за њу ускоро неће више бити радосног лета, ни сунца ни шаренила ни жамора на морској обали" (Андрић 1976, 7: 216), како јунакиња закључује. Да ли се може бити срећан само ако су испуњена два важна услова – лепота и младост? Зашто је за Марту немогуће да буде срећна у процесу старења и губитка лепоте који с њом долази? Има ли нешто специфично Мартино, нешто индивидуално што не допушта срећу у тим условима, или је то пут сваке лепе жене? Или сваке жене уопште, будући да свака старењем губи лепоту коју је имала, ма колика да је ова била? Зашто је тај губитак тако страшан, када Мартина судбина сведочи о томе да она познаје губитке – брачна разочарења и губитак љубави, на пример. Зашто Марта Л. не мисли да неће бити срећна без љубави, иако из њеног тока мисли не наслућујемо наду у нову љубав, али је сигурна да нема среће ако је лишена лепоте и младости? И је ли то све само један тренутак обесхрабрености, последица осеке самопоуздања, или такав ток мисли разоткрива темеље њеног бића? Све су то питања која се не могу посматрати одвојено од јунакињине судбине, из које јој, управо на таласу менталне и емотивне узнемирености притиче заборављена слике из младости. Реч је о „полусећањима и полусновима" која навиру „без њеног избора и против њене воље" (Андрић 1976, 7: 206).

Марту мучи губитак упадљиве блиставости која ју је стављала у центар пажње као на позорници. Експлицирано је да су те зебње обојиле њен живот последњих година, од часа када примећује прве знаке старења: то је „лудило које јој заклања свет и живот, и чини од ње усамљено створење, мучено сулудим мислима какве никад

2 Исто порицање карактерише и младог Дефосеа, помоћног чиновника у француском конзулату, иначе образованог човека, који промишља разноврне феномене и своју мисао уме јасно да артикулише. Када примећује старост Марија Колоње, закључујући да је старење „патња без лека и наде (…) смрт која траје" (Андрић 1976, 2: 314), он разонује као да је реч о својству карактеристичном само за тог лекара у аустријском конзулату, а не нешто универзално људско. Његова младост га спречава да у свест пропусти немилу идеју о властитом старењу.

раније није познавала, и бескрајним, наопаким објашњавањима са старењем и старошћу“ (Андрић 1976, 7: 216). Марта открива да су те мисли у потпуној супротности „са њеним жељама, њеним осећањима себе, своје снаге, самосталности и личног достојанства (…) са васпитањем и, на неки начин, породичном традицијом“ (Андрић 1976, 7: 212). Из дубина несвесног (иако је реч о индивидуално несвесном), а то значи из њене дубље персоналности која се не може изједначити са егом, јунакињу преплављују заборављене слике које помажу уравнотежевању њене слике о себи. Андрић слика јунакињу у једном таквом тренутку када код ње долази до идентификације ега са селфом – Јунг је селф изједначавао са концептом бога у људској души и указивао на то да промена у самовредновању и долази услед мешање селфа и ега (Јакоби 2002: 42) – и наступа својеврсна психичка инфлација: ego је надуван архетипским сликама (Јакоби 2002: 43), због чега се јунакиња себи чини још неугледнијом. Чињеница да се она осећа деградирано већ самим тим што није засењујућа и блистава – односно немогућност да се прихвати старење и опадање физичке лепоте – указује на постојање грандиозног селфа. Стога њена сећања, попут снова – а Марта се и налази у полусну – пре свега имају компензаторан карактер.

На плажи хотела „Марина“ збива се Мартин сусрет са сенком – управо од овог архетипа, са којим се уобичајено сусрет и збива у средњим годинама, потиче њено ново и болно самовредновање, које готово сасвим укида вредност личности жене лишене младости и лепоте. Јунакиња не зна порекло таквог самоосећања, и сама је непријатно изненађена, а пред читаоцем се отвара питање чиме је оно посредовано и на који је начин уобличено. У тај се јунакињин доживљај уливају и сва њена искуства с мушкарцима.

Некадашња еротска епизода са Матијом, коју Мартино индивидуално несвесно испоручује свесном делу њеног бића и од тога јунакиња и притиче утеха, значила је вишеструки прекршај, прекорачење неписаних норми: најпре сама природа догађаја која својом неексплицитношћу и тананошћу значења имплицира један степен еротске самосвести који превазилази јунакињин узраст, а потом и разлика у годинама, којој се придружује разлика у социјалном статусу учесника те игре гледања и завођења. Марта је искусила тренутак трансформације, какав ће сигурно пуно пута осетити на сцени, као оперска певачица: осетила је моћ емоција, моћ унутрашње реалности над спољашњом, њену снагу да преобрази стварност и да је уздигне. То свакако јесте еротска епизода, али оно што је чини тако моћном није искључиво еротика: „Све је било измењено. По свом положају, изразу лица и целом држању нити је она била девојчица из господске куће, нити Матија надничар и чудак; ни зид није био зид, ни прохладни ветар оно што је иначе“ (Андрић 1976, 7: 209). И на плажи се збивају такви тренуци, само обрнутог вредносног усмерења: око ње се све трансформише у пустош, она у неугледну жену за коју су резервисани скрајнути делови плаже, ако јој је уопште више, како јунакиња мисли, и примерено појављивање. И мада Марта своје самоосећање посматра као последицу објективног узрока (старења), и овде је реч о унутрашњој истини (осеци личног осећања вредности) која трансформише целокупан Мартин свет.

Тренутак у коме девојчица Марта спознаје снагу и моћ властитог пола и лепоте представља право мало откровење – индикативна је не само Матијина очараност

већ и поштовање, јер се према лепоти односи као према реликвији, он је „шкртим покретом скинуо избледелу капу, као пред капелицом поред пута“ (Андрић 1976, 7: 208). Пишући о стиду, који је „у својој првобитној структури стид *пред неким*“, Сартр описује улогу посматрача у конституисању идентитета: „други ми није открио само оно што сам био: он ме је конституисао у нов тип бивствовања (…) Ово биће није било потенцијално у мени пре појављивања другог (…) Али ово ново биће које се појављује за другог не пребива у другом, ја сам за њега одговоран“ (Сартр 1983: 235, 236). Посредством Матије Марта је реализовала дотад непознат облик постојања. Или, како то, прецизно дефинишући драгоценост доживљеног, исказује Драган Стојановић, а што истичемо због значења каснијег јунакињиног даривања упокојеног Матије: „Она је у његовим очима ту ватру видела и упила је за сва времена, као сопствени еманирани садржај, који јој је он, доживљен, вратио. У њему, видела је она најлепшу себе“ (Стојановић 203: 74). Мартино поклањање нове, беле, мужевљеве кошуље у којој ће сахранити Матију, има смисао вредновања тог искуства, а не представља даљи развој односа, тј. нови догађај, што би морало значити када би то заиста било (макар и симболичко) поклањање властите женствености и невиности Матији, јер је овај „померени циљ жеље“, а Марта лик са Електриним комплексом (Кордић 1975: 218).

Тумачењем еротског искуства с Матијом у контексту Мартине фиксације на оца, као инцестуозног избора љубавног објекта, Р. Кордић у целини пренебрегава јунакињих доживљај: најпре у епизоди са Матијом до израза долази Мартин аутоеротизам, ту је љубавни објекат пре јунакиња сама себи но што је то Матија. Матија је само објекат посредством којег Марта доспева до осећања личне изузетности. Епизода са Матијом, а спонтано се прелила из оних тренутка у којима девојка осећа буђење свога тела и пројављивање ероса, открива Мартин его-идеал, а его-идеал је делимично свесно уобличена слика о томе како желимо да будемо виђени. Што су виши захтеви его-идеала за перфекцијом, лакше се пада у стид (Јакоби 2002: XI). Стога је актуелни јунакињин стид индикативан: будући да се стиди осипања лепоте – дакле, не нечега учињеног, него онога што јесте – то недвосмислно открива осећање инфериорности. Стид је осећање које прати Мартину спознају да њена персона мора бити преобликована и прилагођена реалности: стид и јесте у блиском односу са персоном (Јакоби 2002: 60).

У Мартином одрастању централно место има отац, а не мајка, „мека, бела, безбојна жена са пасивном добротом људи који су добри јер друкчији не би могли бити“ (Андрић 1975, 7: 212) – и његов је утицај у васпитању ћерке истакнут са свом јасноћом. Но, да је тај однос испуњен инцестуозним мотивима не следи из приче, него искључиво из Фројдове теорије[3] – у *Жени на камену* однос између оца и ћерке био је дубок и близак, он је у њој „волео много више него ћерку јединицу“,

3 Полазећи од погрешног аксиома, Р. Кордић каузално увезује све мотиве Мартиног живота и фалсификује Андрићеву причу, говорећи о ономе што је у њој одсутно (тако се, на пример, удубљује у промишљање какав је био Мартин „прави човек“: „вероватно је тај прави човек иамо нешто од њеног оца, у сваком случају она га је изједначавала са својом првобитним љубавним објектом“ – 1975: 222). У тумачењу, тако чврсто ослоњеном на Фројда, бујају концепти за које Андрићева прича даје све мање аргумената: Марта од особе са Електриним комплексом, постаје и особа са неиспољеном хомосексуалношћу, „која одаје параноидно стање у које је запала“ (1975: 222).

а она је у њему „имала увек и у свему не само оца него и најбољег, најповерљивијег пријатеља, са којим је била везана недогледним везама, а све то без нежних речи и тепања“ (Андрић 1976, 7: 212). Опаска да у Марти воли „много више него ћерку јединицу“, побуђује читаочеву радозналост за квалитет те љубави – шта је то много више? Може то значити да је то љубав која превазилази крвну везу. У том случају отац воли њену особу, личност, те је њихов однос заправо узоран однос родитеља и детета. Но, Андрић ипак сугерише шта је то *више*, називајући Марту „инжењерским дететом“, што је маркер нарцистичке родитељске инволвираности у живот детета. С друге стране, од пет наведених својстава које отац воли у Марти, три су родно неутрална (једноставност духа, обиље страсти за све, урођена уздржљивост), а два су карактеристична за мушку природу – снага воље, одлучност у мишљењу и поступцима. У Мартином васпитању нису афирмисана женска својства, а то није могла поспешити ни неупечатљива мајка, коју Марта одвише не цени, вероватно рано усвајајући очеву перспективу. Марта је типична очева ћерка, која није развила своју женску страну. За њу се може рећи што и за Рајку Радаковић: „очева кћи, девојчица чији идеализовани однос с оцем настаје као последица несвесног поистовећивања с њим, што је наводи да одбаци и омаловажи мајку и сопствене женске особине, које су прогнане у Сенку“ (Звајг–Волф: 136). Уосталом, да јесте развила женску страну свога бића, и Мартин би поглед на властито тело био саосећајнији и нежнији, а не тако строг и судећи.

Кроз Мартино сећање на оца пробија се епизода која илуструје очев приземан укус и хумор, у исти мах показујући средину у којој је таква врста хумора прихваћена и уобичајена – једном од својих другова отац говори да је „женина машина стално на оправци“ (Андрић 1976, 7: 212-3) – што Марта тада не разуме, али се сада у њеном сећању јавља управо та формулација. А јавља се стога што је све у њеном току мисли подређено пребирању по мушко-женским односима, што значи да се јунакињино самоосећање у погледу свога старења и прихватања тога процеса доводи у тесну везу са динамиком мушко-женских односа. Марта на своје тело усмерава мушки поглед – језиком архетипова, то је поглед њеног строгог и судећег анимуса, неминовно у великој мери обликованог очевом фигуром – што је део одговора на питање зашто је за њу старење тако несавладив проблем. Марта је, судећи по њеној судбини, која је заправо само скицирана, независна жена која се ослања на себе и зна да ни љубав, нити заједништво, никоме нису обећани у овом животу. Још мање вечита младост. Па ипак, она се стиди бора на лицу, стога што оне на лицу лепе жене – и то искључиво у том случају – „изгледају као зли печати и ожиљци пораза, нешто наказно, готово срамотно“ (Андрић 1976, 7: 217). Иначе, у другим случајевима боре „уливају поштовање, дају драж и топлину лицима скромних старица и достојанство челу мислиоца“ (Андрић 1976, 7: 217). Могло би се рећи да Марта на себе усмерава интернализован очев поглед на женину лепоту и вредност, а очев поглед није ништа идиосинкратично, но је израз читаве културе која га је формирала. Стандарди којима меримо властиту вредност сежу из односа које интернализујемо у детињству (Јакоби 2002: 62). А то је култура у којој, како већ у уводној слици саопштава приповедач, „култу сунца и тела (…) све више служи све већи број људи“ (Андрић 1976, 7: 204). У таквој култури лепа жена је успешна само ако успе

у немогућем: да своју физичку лепоту одржи неокрњеном кроз време. Није чудо, стога, што се Марта, која је такву поруку морала упити небројено пута, осећа поражено пред животом.

Марта има изражене нарцистичке црте, о чему сведоче аутоеротизам који доминира епизодом са Матијом[4], осећање огромне животне лишености изазвано чињеницом да се властито тело више не може с поносом излагати туђим погледима, навиклост да се тражи одраз свога лика у туђим очима, осећања грандиозности и инфериорности, али и експлицитни приповедачев исказ да је реч о телу „које живи само за себе и само себе ради" (Андрић 1976, 7: 220). На том се месту и разоткрива кључна разлика између Мартиног старења и старења других жена: „овако старе само они који се своје старости стиде" (Андрић 1976, 7: 220). Андрићева јунакиња је избегла уобичајене женске судбинске путеве: пре свега, избегла је рађање, што значи да је прескочила оно животно суочавање са телом које се мења у трудноћи и након порођаја. У средњим годинама Марта је без мужа и деце, али са активном и лепом каријером. У средњим годинама особе и пролазе „кроз суштинску промену у погледу своје везе са животом и светом" (Стајн 2019: 11), а пре свега долази до процене адекватности и прилагођавања персоне. Мартина блистава персона неминовно мора бити трансформисана и прилагођена животу на нов, адекватнији начин – и то она недвосмислено осећа. Поносна на своју лепоту, Марта би се сада, када је та лепота окрњена, најрадије сакрила од туђих погледа. Стид упркос којем се она излаже туђем погледу (у епизоди са Матијом) и стид да буде виђена и изложена туђем погледу (у актуелном тренутку, на плажи) два су различита осећања. Актуелна осећања откривају Мартину регресију на грандиозни селф и његова нереална очекивања, мада и фантазије о перфекцији и омнипотентности имају своје архетипско порекло (Јакоби 2002: 42).

Није од малог значаја чињеница да је и њена професија оперске певачице везана за гледање и слушање, за емоције које изазива у другима посредством интерпретације гласом и покретом. Стога је и стид показатељ високог степена анксиозности због опадања оне моћи с којом Марта живи присније но друге жене, јер се у њеном случају удружује њен женски идентитет са професијом, која у себи носи захтев за тим да се буде виђен. Мартино упадљиво старање о томе да се буде неупадљив, упућује на извесни вишак, а такви вишкови (надкомпензације) увек сугеришу да је прави смисао акције у супротности са њеним дословним значењем. Упадљива воља да се не буде примећен открива присуство супротног осећања – потребе да се буде виђен, и да се изазива дивљење. „Андрићева јунакиња доживљава плажу као место за показивање, као место где се њено тело износи на неку врсту пијаце/позорнице" (Поповић Срдановић 2010: 168).

Управо из Мартине нарцисоидности извиру мисли о томе да се више никада неће бити срећан уколико се више не могу други опијати и заносити њеном лепотом. Да ли свака лепа жена тражи да види само утисак који изазива њена појава? Или је Марта изузетак у том начину мишљења који је одваја од свих и од свега и

4 Заправо о нарцистичким цртама та епизода најмање и сведочи, јер је Мартино понашање сасвим примерено њеним годинама.

њено искуство старења чини нарочито болним и срамним? Сећање на искуство с Матијом открива и до каквог је допадања Марти стало: њој је стало до тога да фасцинира, што јој и даје највеће могуће поље моћи. Неугрожена тим безазленим човеком, Марта даје на вољу и свом егзибиционизму (оној црти која мора постојати у личности особе која ће изабрати позоришну сцену за свој животни позив) – у епизоди с Матијом она је појмила колико ужива у показивању себе као жене, у деловању на друге, у очаравању, колико се храни осећањима које изазива. Међутим, када Марта поклања кошуљу Матији за сахрану, она тиме одаје признање човеку који је имао способност да буде фасциниран и опијен лепотом, и да се за то искуство, које оцењује као драгоцено, захвали. А то није својство свачије душе. Давање кошуље је залог да је у том односу нешто стварно и важно размењено, да су оба бића том епизодом обогаћена. Матија је у свом старом и неугледном телу носио младалачки жар и поштовање лепоте. У тих неколико тренутака, Марта је освестила не само моћ своје женске лепоте, него и то да у животу постоји и квалитативно другачије време (у сред свакодневља), када су посматрач и посматрано уједињени, а призор у коме учествују постаје узвишен, иако се креће по ивици, али не пада до вулгарног. Таквих ће тренутака Марта имати и на сцени и, сасвим сигурно, у свом љубавном животу, али је први такав тренутак остварен на прагу девојаштва, управо и само лепотом. Тај у сваком погледу неравноправан однос у исти је мах и једини којега се Марта сећа на конкретан начин. У том неједнаком односу садржана је праслика односа међу половима (дивљења, давања и примања), али и праслика њеног уметничког деловања. У исти мах то је слика из младости, када је још далеко од познавања стварних моћи своје личности, а већ делује на свет око себе. Слика коју јој доноси несвесно заправо одговара на актуелно стање Мартине свести и тиме га ближе дефинише. До Марте доспева утешна идеја о потенцијалима које и сада поседује, али не зна унапред све њихове аспекте, као што их није знала ни тада, седећи на баштенском зидићу. Ако је несвесно Марти послало ову слику – да је умири, утеши и оснажи[5]– а не неку другу, онда то значи да управо та слика има најснажнији компензаторан карактер. Марта заиста, посредством овог сећања, и након што је утонула у кратак сан, превазилази тренутке слабости и буди се *преображена* и *очеличена*. „Можда и јесте све добро“ (Андрић 1976, 7: 225).

Ту на плажи, Марта не усмерава поглед из себе у свет, него се повлачи, настојећи да себе види и доживи туђим очима. Ако је некада у Матијиним очима видела само дивљење, то је и једина конкретизована другост у причи. Туђе очи које строго суде Марти смештене су у њену унутрашњост – отуд и стид, који је обликован „културним и друштвеним стандардима“ које појединац „усваја и поунутрује учењем и саморефлексијом“ (Којић 2020: 141).

Лајтмотивски поимињући мотив *гледања* и *излагања туђем погледу* од самог увода приче, Андрић дозвољава да се егзистенцијални аспект стида, о коме је писао Сартр, види у срцу овог, иначе друштвено уобличеног осећања: то је стид због саме

5 И Д. Стојановић примећује лековитост овог Мартиног сећања, које се јавља у часовима сумње и стида, па чак и жеље за аутодеструкцијом.

чињенице да се појављујемо другом као предмет. „Самим појављивањем другог стављен сам у позицију да судим о себи самом као о једном предмету, јер се појављујем другом као предмет (...) Прави стид није осјећање да сам овај или онај предмет који заслужује осуду већ, уопште, осјећање да сам један предмет, то јест да се препознајем у том *дегрaдираном*, зависном и фиксираном бићу које сам за другог" (Сартр 1983: 236, 297).

ИЗВОРИ

Андрић 1976, 7: Иво Андрић, „Жена на камену", *Јелена, жена које нема: приповетке*, Сабрана дела Иве Андрића, књига 7, Београд: Просвета.

Андрић 1976, 2: Иво Андрић, *Травничка хроника*, Сабрана дела Иве Андрића, књига 2, Београд: Просвета.

ЛИТЕРАТУРА

Звајг–Волф 2016: Koni Zvajg, Stiv Volf, *Romansa sa Senkom*, Beograd: Fedon.

Јакоби 2002: Mario Jacoby, *Shame and the origins of self-esteem: a Jungian approach*, London, New York: Routledge.

Којић 2020: Julijana Kojić. "Kulturološki osvrt na razumevanje stida i ponosa, kao dva lica istog novčića i poniznost kao alternativni duhovni stav". Zorica Kuburić, Ana Zotova, Ljiljana Ćumura (prir.), *Mesto stida i ponosa u religiji, filosofiji i umetnosti*, Novi Sad: CEIR, Beograd: Porodični razgovori, 137-148.

Поповић Срдановић 2010: Дубравка Поповић Срдановић, „Опсесија телом као последица прихватања мушке визуре жене: Андрићева *Жена на камену*", *Тело и одело у култури Срба и Бугара*, Ниш: Филозофски факултет, 167–178.

Сартр 1983: Žan-Pol Sartr. *Biće i ništavilo: ogled iz fenomenološke ontologije (I-II)*. Izabrana dela, Beograd: Nolit.

Стајн 2009: Стајн 2019: Мари Стајн, *У средњим годинама: јунговска перспектива*, Београд: Врт.

Стојановић 2003: Драган Стојановић, „Очи које тако гледају: *Жена на камену*", *Лепа бића Иве Андрића*, Подгорица: ЦИД, Нови Сад: Плотонеум, 62–75.

Jasmina M. AHMETAGIĆ

THE SHAME OF THE WOMAN ON THE ROCK

Summary

Through its focus on the stream of thoughts of Marta L, overwhelmed by worry over the obvious signs of aging, Andrić's story *The Woman on the Rock* naturally encourages psychological interpretations. While challenging a psychoanalytic reading, we interpret *The Woman on the Rock* within the context of Jung's analytical psychology, employing the concept of archetypes, primarily the shadow, the persona, and the animus. We have pointed to Marta's grandiose self, the compensatory quality of her memories, as well as her ego ideal and the realization of her persona's inevitable adaptation. We dedicated a special section to her shame, which hasn't been given attention in literary science so far. The aging-related shame ongoing in the protagonist's stream of thought is connected with the shame she felt at the threshold of girlhood in front of others, in an episode that has an evident erotic connotation.

Although the story illuminates Marta's relationships with the important men in her life, the key relationship in this story is Marta's relationship with herself and her body: the protagonist is preoccupied with self-evaluation, in a tumultuous, but just as necessary process of revalorizing her self-assessment criteria. Marta is a typical father's daughter, who hasn't developed her female side because feminine qualities hadn't been affirmed in her raising. Hence she views her body through the eyes of a strict and judgmental animus, formed in great measure by her father's figure.

Key words: Ivo Andrić, The Woman on the Rock, shame, aging, the body, the subconscious, shadow, persona, animus.

Рад је предат 4. марта 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09-31 Киш Д.
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-36233

Оригинални научни рад

*Мирјана М. БЕЧЕЈСКИ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ЧИТАЛАЦ И НАРАТИВНА МЕТАЛЕПСА У РОМАНУ *МАНСАРДА* ДАНИЛА КИША**

„Фигура је (већ) једна мала фикција, [...].
Фигура је ембрио, или, радије, скица за фикцију."
Жерар Женет

„Писац у мени не разликује се много од читаоца у мени."
(Данило Киш)

Апстракт: Као писац који је читао и пратио савремену књижевнотеоријску литературу на неколико страних језика, интензивно промишљао чин читања и тематизовао га у својој белетристичкој прози, Киш је већ у роману *Мансарда* проблематизовао најважније аспекте читања које је осветлила и актуализовала класична, а у средиште изучавања поставила тек постклasична теорија нарације: приповедање у првом лицу и проблем идентитета ауторског *ја*, тромплејски прелази (техника *trompe-l'œil*), трансгресија приповедних нивоа/ наративних светова и наративна металепса, граница између живота и литературе итд. У истраживачком фокусу ауторке овога рада налазе се читалац и наративна металепса у романескном првенцу Данила Киша. Први одељак посвећен је дефиницијама наративне металепсе у савременим теоријским изучавањима (од Жерара Женета до Џона Пјера), други типовима металепсе у *Мансарди*, а трећи Кишовом имплицитном концепту *доброг* читаоца.

Кључне речи: Киш, читање, *ја* приповедач, умножавање *ја* идентитета, трансгресија наративних нивоа, *trompe-l'œil*, наративна металепса, живот и литература, приповедни светови, *добар* читалац.

ДЕФИНИЦИЈЕ МЕТАЛЕПСЕ У САВРЕМЕНИМ ТЕОРИЈСКИМ ИЗУЧАВАЊИМА

Језички поступак *металепса*, како истиче Жерар Женет у књизи *Металепса: Од фигуре до фикције*, потиче од проучавања фигура, те стога припада пољу реторике, као и од анализе наративног текста, па га легитимно проучава и наратологија. Такође, он припада и теорији фикције, будући да се сама грчка реч *metalepsis*

* научни сарадник, becejskim@gmail.com

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број: 451-03-68/2022-14 од 17. 01. 2022. године.

односи на било коју врсту пермутације. У ужем смислу, металепса означава употребу једне врсте речи уместо друге преносом значења (Genette 2006: 6). Женет наводи две дефиниције својих колега реторичара који су се бавили *металепсом аутора* – Димарсеа: 'Металепса је врста метонимије којом се објашњава оно што слиједи како би се схватило оно што претходи, односно оно што претходи како би се схватило оно што слиједи.' Фонтание се пак држи квантитативне дистинкције: метонимија је троп, те се састоји од једне речи, док се металепса готово увек састоји од више речи, па и реченица. Дакле, он најпре негира, а затим с ублажавањем прихвата дефиницију металепсе као метонимије која се састоји од више речи.[1] Женету је ближа дефиниција Димарсеа, који металепсу имплицитно одређује као метонимију узрока за последицу, односно обрнуто (Genette 2006: 6–7). Металепса аутора може стајати у првом и у трећем лицу („У 4. књизи *Енеиде* Вергилије убија Дидону"; „У 4. књизи *Енеиде* убио сам Дидону"). О њој говоримо када се писци/песници преображавају у јунаке својих дела, односно као учесници радње коју описују, када напусте улоге приповедача и постају господари или актери, или када се претварају да интервенишу у причу коју само приказују.

> „Но, понајприје, а будући да концепт метонимије садржи, између осталих начина или мотива преноса, означавање посљедице узроком или обратно, вјерујем да је разложно одсад надаље термин металепса сачувати за манипулацију [...] том посебном каузалном релацијом која у једноме или другом значењу уједињује аутора и његово дјело, односно у ширем смислу стваратеља некога приказа са самим приказом. [...] Као посебан случај метонимије, тако дефинирана металепса има дакле као канонску упорабу споменуту 'металепсу аутора', али њезино се поље, као што ћемо видјети, протеже на многе друге видове прекорачења прага приказивања, био он фигурални или фикцијски" (Genette 2006: 10–11).

Оно што Женета (а у овом случају и нас) много више интересује јесте „ширење истраживања од једноставне *фигуре*, било да се она састоји од више ријечи (*фигурална* металепса), до онога што се свакако треба назвати *фикцијом* (*фикцијска* металепса) и што је по мени проширен вид фигуре. [...] један појачан, тј. пооштрен вид" (Genette 2006: 13). Ствар је, дакле, у значењском помаку од чисто формалне шеме коју сматрамо фигуром на основу њене препознатљиве и канонске структуре до „семантички јака стања које чини 'чудо' [...] преносом значења" (Genette 2006: 16).

Новија истраживања металепсе, утемељена на Женетовим увидима (чак и онда када се с њима споре) и углавном интердисциплинарна, стављајући је у жижу теоријских интересовања, скрећу пажњу на њен велики значај за наратологију (Pier 2005: 303). Осим што доносе нове дефиниције и типологије у различитим медијима, она су сагласна у томе да се металепса појављује само у измишљеним концептима и да функционише са различитим дозама три параметра: илузијом истовремености између времена причања и времена испричаног; трансгресивним спајањем два или више нивоа; удвостручавањем оса приповедач/ приповедач и аутор/ читалац (Pier 2011).

---

1 „Реторичка класификација металепсе никада није до краја разрешена (фигура или троп?)", запажа Џон Пјер (2005: 305–306).

Описане трансгресије наративних нивоа – „упад у свет приче од стране екстрадијегетичког наратора или приповедача (или у дубље уграђене нивое), или обрнуто“ (Pier 2005: 303–304) – представљају тзв. *наративну металепсу*. Указујући на „потенцијал металепсе да подрива хеуристичке дистинкције које се односе на време, ниво и адресата/ примаоца у нарацији“, Женет је први скренуо пажњу и на њену моћ да „савија“ нивое око садашње ситуације наративног чина уз брисање границе између света казивања и света који се казује, или, још екстремније, између стварности и фикције (Pier 2005: 303–304).

У основи металепсе стоје тзв. тромпилејски прелази или техника *„trompe-l'œil“*,[2] заснована на способности људског ума да „носи“ рекурзивне структуре, односно, када је у питању наративни текст, различите нивое приповедања (прецизније, трансгресију нивоа), како је истакао Хофштатер (в. McHale 2004: 115). На значај тромпилејских прелаза за развој металепсе, као и теорије могућих светова, указао је Брајан Мекхејл у књизи *Постмодернистичка фикција* (*Postmodernist Fiction*, 1987). Одељак *„Trompe-l'œil“* у ком аутор објашњава „стратегију 'променљиве стварности'“, претходи одељку „Чудне петље, или металепса“:

> „Постмодернистички текстови, другим речима, имају тенденцију да подстичу *trompe-l'œil*, намерно доводећи читаоца у заблуду да посматра уграђени, секундарни свет као примарни, дијегетички свет. Типично, након такве намерне 'мистификације' следи 'демистификација', у којој се открива прави онтолошки статус наводне 'стварности', те је тиме огољена целокупна онтолошка структура текста. Укратко, *trompe-l'œil* функционише у постмодернистичком контексту као још једно средство за истицање онтолошке димензије у први план. Жан Рикарду је ово назвао стратегијом 'променљиве стварности', тј. стратегија којом се открива да је наводно 'стварно' представљање само 'виртуелно' – илузија или секундарна репрезентација, репрезентација унутар репрезентације – или обрнуто, наводно виртуелна репрезентација показује да је била 'заиста стварна'“ (McHale 2004: 115–116).

Да наративна металепса има мало везе са металепсом као тропом старе граматике и реторике, показала су савремена изучавања металептичких особина древних књижевности. Док је некада металепса увећавала ауторитет приповедача и веродостојност нарације, у савременој уметничкој пракси она најчешће производи пародичне, комичне, односно „очуђујуће“ ефекте који нарушавају миметичку илузију и тај ауторитет намерно подривају (Pier 2011). Њен ефекат, међутим, није искључиво антиилузионистички: металепса може бити и ефикасно средство за подстицање фикционалности и урањања (Pier 2011; Pier 2005: 303–304).

2 *Trompe-l'œil* (фр. оптичка варака), односно trompley или тромплет сликарска техника заснована је на ефектима оптичких илузија како би се створио доживљај простора или волумена на равној површини, односно на више површина, које гледане под одређеним углом стварају тродимензионалне слике. Колико је познато, најпре се користила у доба античке Грчке и Старог Рима, а најчешће представе биле су прозор, врата или атријум на равној површини зида да би се визуелно проширио простор собе. Данас је то техника и смер модерног сликарства који је нашао посебну примену у уређењу ентеријера. *Trompe-l'œil* временом се развио и проширио на све уметности са циљем да створи „запремину“, односно читаве имагинарне светове. Нарочиту популарност доживео је у постмодернистичкој драми, потом филму, књижевности.

У наведеној одредници „Металепса“ *Ротлицове Енциклопедије наративне теорије*, а потом и у студији „Металепса“, Џон Пијер даје језгровит преглед развоја феномена и његовог проучавања у савременој науци о књижевности, осврћући се на дефиниције, најважније концепције, теоретичаре, типологију и критеријуме за типологију металепсе. Карактеризације су разнолике – од Женетове „трансгресије“ нивоа и Вагнеровог „клизања“ између нивоа, преко „поткопавања дистинкције између приповедања и приче“ (Римон-Кенан), „’чудне петље’ у структури наративних нивоа или ’кратког споја’ између ’измишљеног света и онтолошког нивоа који заузима аутор’“ (McHale 1987: 119, 213), „’наративног кратког споја’ који изазива ’изненадни колапс наративног система’“ (Волф), па до „реметилачког ефекта на ткиво нарације“ (Malina 2002: 1 – према Pier 2011) и „контаминације нивоа у хијерархијској структури“ наратива (Pier 2005: 303–304). Џералд Принс у свом *Наратолошком речнику* металепсу дефинише као „упад у дијегезу бића које припада другој дијегези; мешање два одвојена дијегетичка нивоа. Ако екстрадијегетички приповедач, на пример, ступи у свет приповедних ситуација и догађаја, онда имамо случај металепсе“ (2011: 102).

Пијер издваја три концепције које произилазе из ових дефиниција наративне металепсе и делимично се преклапају у одређењима и типологијама овог феномена, уз напомену да се оне једва осврћу на њену везу са тропом:

1) *реторичка* наспрам *онтолошке* – најпознатија и најшире призната група теорија, коју је уобличила Мари-Лор Рајан (2006), заснована на подели металепсе на реторичке (Женет) и онтолошке (Мекхејл) форме – разлици која код Женета остаје имплицитна;

2) *трансмедијалне димензије* – приступ који укључује и невербалне манифестације феномена (такође на темељу Женетових истраживања);

3) *металепса као парадокс* – за разлику од реторичке/ онтолошке дистинкције, овај приступ инсистира на логички парадоксалним кретањима између најмање два хијерархијски различита интрадијегетичка наративна нивоа (Pier 2011).

На основу тога, он прихвата Волфову дефиницију металепсе која би важила за све медије: *„обично намерни парадоксални прелаз* [трансгресија] *или конфузија између (онто)логички различитих (под)светова и/или нивоа који постоје, или се на њих упућује, у оквиру репрезентација могућих светова“* (према Pier 2011).

МЕТАЛЕПСА У *МАНСАРДИ*

Од првог романа *Мансарда* па до недовршене приповетке „Апатрид“, металепса је један од доминантних феномена у прози Данила Киша. Парадоксална по својој природи и нераскидиво повезана са процесима читања/ тумачења[3] и писања, те са јунацима-ауторима и јунацима-читаоцима, а уз то и са Кишовом биографијом, она у његовом делу прелази пут „од фигуре до фикције“ (Genette 2006), постајући и својеврстан приповедни поступак којим се повезују књижевна и ванкњижевна стварност – „намерни преступ између света казивања и света који се казује“ (Pier 2011).

3 О одређењу појма читање и читалац, типологији и проучавању читаоца в. монографију *Читалац у науци о књижевности* (Бојанић Ћирковић 2020).

Упркос чињеници да га је смрт затекла у најбољим списатељским годинама, од Лаутана у *Мансарди* до *лаутана* у приповеци „Лаута и ожиљци", Киш је описао пун металептички круг.

У овом огледу пажњу ћемо усмерити на статус читаоца и металепсу у његовом романескном првенцу,[4] будући да ту налазимо највише примера металептичких прекорачења у односу на остала белетристичка дела. Није занемарљив ни податак да је сâм као студент био прототип за главног јунака, а да је при крају студентских дана роман и писао. Осим тога, већ у *Мансарди* долази до метапоетичког „разоткривања поступка" коме је металепса инхерентна, те наговештаја многих поетичких особина препознатљивих у његовој зрелој прози. Дакле, реч је не само о *металепси аутора* него и о *металепси писца*, а видећемо, Киш у овом роману илуструје и *металепсу читаоца* (Genette 2006).[5] Служећи се техником новог романа, он ће касније (у *Пешчанику*) усвојити и усавршити и један тип металепсе највише присутан код Алана роб-Гријеа, који из објективне позиције приповеда оне сцене које могу припадати само субјективним, аутодијегетичним изворима (Genette 2006: 13).

Иако је главни јунак *Мансарде* пример јунака-читаоца код ког фикција прераста у илузију, као и код његових чувених предака у историји књижевности Дон Кихота, госпође Бовари, Џем-Султана, или у потоњој Кишовој прози дечака Андија, Лаутан не припада типу наивног, већ информисаног читаоца који трага за „местима неодређености" и активно учествује у свету приче (емоционално, интелектуално, интерпретативно/ саствaралачки) – тзв. *уроњеног* читаоца.[6] Његова илузија није *само* миметичка. Ради се о далеко већем уделу јунака, приповедача који је уз то и будући писац, односно аутор романа што га *управо* пише. Самокритичан и свестан својих по-етичких циљева, он о њему разговара са својим пријатељем Осипом, чак га пред њим (пред нама) промишља и чита наглас. Реч је, наравно, о *Мансарди*.[7] То значи да је хронотоп у коме се крећу његови ликови истовремено хронотоп романа и хронотоп романописца, али са становишта тумачења процеса читања и нечег још важнијег: да тај роман *још није довршен* (Genette 2006: 24), те да се у његов хронотоп може укључити и читалац (слушалац, „резонатор"). На прагу смо металепсе

4 Чланак „Читалац с лампом на раскршћу (Кишови концепти читаоца и Киш као читалац)", који смо објавили у претходном броју часописа *Баштина* (Бечејски 2021: 31–42), посвећен је статусу и типовима читалаца у поетици Данила Киша, тако да овај рад представља наставак и продубљивање истраживања у том смеру.

5 Уп. четворочлану типологију металепсе Монике Флудерник (2003: 1–39).

6 У савременим (когнитивним) теоријама читања наративно *урањање* се тумачи као феномен који се налази у средишту процеса менталне симулације, а чији је циљ ментална пројекција света приче у уму читаоца (Ryan 2001; Milosavljević Milić 2016: 211–232).

7 „'А како се ти забављаш?', упита Осип.
'Пишем *Мансарду*.', рекох.
[...]
'Сигурно неки неореализам.'
[...]
Исписмо по коњак и почех да му читам:
Слушао сам како плачу невидљиви возови и како се рожнато лишће хвата ноктима за замрзло тврдо тле..." (*Ма*: 83–85).

читаоца, јер од Осипа, који метонимично представља одабрану читалачку публику кадру да активно учествује у радњи и утиче на њен ток у роману, очекује се и да буде сарадник у „прочишћавању рукописа". (У *Гробници за Бориса Давидовича* та ће очекивања нарасти до читаоца-*коаутора*.)

У описаној сцени читања/ писања *trompe-l'œil* ефекат огледа се у мешању дијегетичког и хиподијегетичког нивоа: сцена „писања" почетних страница романа развија се у „стварну" сцену романа који је пред читаоцем (в. McHale 2004: 118), с том разликом што се ова „динамична" сцена одвија на једном нивоу ниже. Металепса, дакле, рачуна с нарушавањем хијерархије наративних нивоа, због чега је Хофштатер и назива „чудном петљом" у структури наративних нивоа.[8]

Ауторски коментари истакнути су курзивом и издвојени у засебне параграфе као смернице читаоцу, а како сваки ауторски коментар у наративном тексту представља врсту прекорачења, у *Мансарди* је реч о двострукој, често и о трострукој металепси. Ту није у питању смењивање примарног и секундарног приповедача, будући да исти јунак преузима обе функције, него металептички прелазак јунака-приповедача са једног нивоа на други, из аутодијегезе у метадијегезу и обрнуто. Он не само да кочоперно „шета" између приповедних нивоа, већ више пута прелази и ту границу, „намјерно (и бучно) прекорачујући праг који дијели дијегетичну разину [...] од извандијегетичне разине у којој смо ми и *књижевник*" (Genette 2006: 19–20).[9] Притом се метафикцијска дијегеза јавља као *стварна*, односно ближа стварном животу од фикцијске дијегезе. Упрошћено речено, као што је стварност улазила у фикцију, сада фикција упада у стварност. Овакав случај металепсе Женет назива *антиметалепсом*.[10]

Један од најинтересантнијих примера металептичког кретања у оба смера илустрован је ситуацијом када Лаутан са својом измаштаном Еуридиком једном читалачком металепсом „пређе" из романа Д. Киша у роман Т. Мана (цитиран је дијалог из *Чаробног брега* на француском између мадам Шоша и Ханса Касторпа, с којим се јунак очигледно поистовећује), а потом, тонући из сањарења у сан, „враћа" се у *Мансарду* (*Ма*: 40–43):[11] „Онда угасих свећу, клонуо. Књига с треском паде

8 „Феномен 'чудне петље' појављује се кад год, крећући се навише (или наниже) кроз нивое неких хијерархијских система, неочекивано се налазимо тамо где смо и почели" (према McHale 2004: 119).

9 Изучавајући металептичке покрете, Кон разликује *спољашњу* и *унутрашњу* металепсу. Први тип се јавља између екстрадијегетичког и интрадијегетичког нивоа, а други у самој причи, између два приповедна нивоа (Cohn 2012: 105–114; уп. Pier 2011).

10 „Будући да је класична теорија под термином *металепса* разматрала само узлазно прекорачење, од аутора који улази у своју фикцију (као фигуру своје стваралачке способности), а не обратно, од његове фикције која улази у његов стварни живот (кретање које, вјерујем, не илустрира ниједна класична идеја литерарног или умјетничког стваралаштва), *антиметалепсом* бисмо могли назвати тај начин прекорачења на који реторика није могла ни помислити – под увјетом да у њему видимо тек посебан случај металепсе" (Genette 2006: 22). Према типологијама коју предлажу други теоретичари, ово би била *вертикална* металепса у оба смера – одоздо нагоре или одозго надоле, или, према Пјеровој подели (2005: 252–253), *силазна* и *узлазна* металепса. Њима би одговарали онтолошких тип 1 (интраметалептичко кретање) и онтолошки тип 2 (екстраметалептички покрет) у типологији М. Флудерник (2003: 1–39).

11 Ма како се читаоцу чинило да прича о сну у причи о животу сањара мора бити секундарна, онирички визије припадају проживљеном трајању одређеног лика, тј. чин сањања садржи се у животу

у сламу. Свечана тишина прекри моју мисао, мој сан“ (*Ма*: 43).[12] Дијегетички и хиподијегетички ниво поново се преплићу на такав начин да читалац не може са сигурношћу да одреди разлику, тј. ниво на коме се налазе ликови и приповедач.

Читалачку металепсу илуструје и аутоиронична љубавна песма коју је јунак певао у духу *Песме над песмама* (*Ма*: 43), да би нешто касније метафорично раскрстио с Лаутаном (тј. *лаутаном* у себи) и постао писац (ауторска металепса). Два болна отрежњења – најпре љубавно (*„Она не постоји“* – *Ма*: 59), а потом и „месечарско“ (живот се студира једино живљењем) дешавају се кроз валпургијску ноћ у истоименом поглављу, при чему аутор признаје да се поистоветио са својим јунаком, штавише – да је ушао у сопствену фикцију: „’Ударам Лаутана по глави. Утерујем му памет’, рекох задихано, ударајући себе по њушци све док ме није облила крв“ (*Ма*: 59).

Дефинисање идентитета приповедача и главног протагонисте непрекидно усложњава чињеница да је јунак *Мансарде* незајажљиви читалац, студент светске књижевности, донкихотовски занесењак и сањар – чији је прототип Данило Киш из студентских дана. Јарац-Мудријаш је пак филозоф, отелотворени рацио његове личности. Имагинарно путовање у Залив делфина (путовање са „стварне“ мансарде, где се романописац уплиће у причу) по свој прилици представља јунаково читалачко урањање у другу цивилизацију, јер по повратку Лаутан ће скинути свој „тропски огртач“, истрести песак, окачити панталоне о клин поред Игорових и опет живети с Игором (Јарцем-Мудријашом). Односно, вратиће се на претходни дијегетички ниво. Нарација се одвија у првом лицу, о чему јунак расправља у једном двосмисленом метапоетичком коментару, поигравајући се фигурама језика и металепсе:

> „Опет ме, Јарче-Мудријашу, кориш због егоизма. Пишеш ми: ’Било би боље да напишеш један роман у стилу *Дафниде и Хлое* или већ тако нешто’, да бих се тако ’ослободио првог хица’ (овде си погрешно – ниси ваљда намерно! – откуцао *хица* уместо лица. Заправо, на шта си мислио: ослободити се првог лица или првог хица? Не заборави да ми то објасниш.)“ (*Ма*: 23).

сањара, те се не ради о промени наративне инстанце, истиче Женет (2006: 93). Иако је начелно „фикција увијек метадијегетична у односу на збиљу или на другу фикцију коју искориштава“, „та ситуација није сама по себи нужно металептична, [...]. До металепсе, напротив, долази онда када прилаз из једнога ’свијета’ у други бива на неки начин прикривен или поремећен: текстуално скривен, [...], гдје ништа не омогућује читатељу – колико год био позоран или обавијештен [...] да разликује ’стварну’ дијегезу [...] од надреалне дијегезе сна“ (Genette 2006: 94).

12 Износећи своје ставове о рецепцији, Киш говори о нестабилним границама између читања и снова, читања и писања. Он истиче да често сања о ономе што је прочитао и сматра нормалним да то што сања, тј. чита угради у своју прозу: „Однос читања и писања, као и свега тога према остатку живљења, представља нешто што сам потпуно свесно укључио у свој рад“ (*GTI*: 129). За увођење прочитаног у приповедну прозу и сâм узима наведени пример емпатичке читалачке металепсе из *Мансарде,* где уноси цитат из *Чаробног брега,* али уместо имена уводи заменице („Она је рекла“, „Он је рекао“): „Тиме сам хтео да саопштим нешто о психологији читања, да покажем степен до кога се неко може поистоветити са оним што чита. Ми у својим главама носимо тако много снажних утисака из књига, а најчешће заборављамо из којих дела они тачно потичу“ (*GTI*: 130).

Успостављајући аутоиронијски однос према сопственом/ приповедачком егоизму и стваралачким дилемама, аутор у поетичку „расправу“ имплицитно увлачи и читаоца, чиме нарушава границе између књижевног текста и егзистенцијалне стварности, као и конвенције о књижевној комуникацији. У истом писму он ће још дрскије наставити ту металептичку игру засновану на „разоткривању поступка“, двојности и амбиваленцији *ја* идентитета, претварању аутобиографских факата у фикцију и личности у романескне ликове:

> „P. S. Твоје ми присуство смета у овој поеми о љубави, али не могу да те ту и тамо не споменем. Наравно, имаћу толико обзира према теби да те не описујем. (Нисам ли те овим већ издао?) Довољно је преко главе што се и ја морам као некакво Ја понављати из странице у страницу, као да сам каква измишљотина или фабулан* Или фантом“ (*Ма*: 23).

Још ће додати експликативну фусноту иза речи „фабулан“, којом пародира и само објашњење – будући да је сувишно, и научну потребу да све објасни – будући да фусноти у роману није место, и конвенцију да је у роману кључна фабула – будући да роман не мора имати фабулу: „Ово долази од речи *фабула*; у том значењу је употребљавао Јарац-Мудријаш. (Пишчева напомена.)“ (*Ма*: 23). Објашњење у загради додатно проблематизује питање двојности, односно вишеструкости инстаци *ја* – приповедног и приповеданог, писца/ аутора и јунака, јунака и његовог егзистенцијалног прототипа. Који је његов идентитет?

Као што је већ наглашено, главни јунак, који отворено признаје да прикрива своје право име, има песничку и филозофску страну своје личности. Док је прва поистовећена с ауторским *ја*, Јарац-Мудријаш или Козороги у роману имају статус друге особе, чиме аутор између себе и свог јунака успоставља ироничну дистанцу. Читањем прва четири слова његовог надимка с десна на лево добија се „званично“ име јунака: Игор. С друге стране, ја-приповедач често није сигуран да ли је нешто изговорио Игор или он сâм/ Лаутан (*Ма*: 66, 74). Ово ономастичко поигравање, у коме имена ликова одговарају њиховој природи, заклања наративну и семантичку игру у чијој је основи металепса. Игор је и глас разума који саветује Лаутана „да не пружа руке ни у магле ни у облаке“, да се пресели у приземље и да напише роман о Марији-Магдалени, тј. Марији-Проститутки. С њим Лаутан отворено расправља о књизи коју жели да пише: без фабуле, „без Маријиних уложака и љубавника, без дијалектике и етике. Чак и без Еуридике“, те истиче да пише како би се „ослободио свог егоизма“ (*Ма*: 31). Одатле произилази да писац, односно аутор романа, јунак и приповедач *и јесу и нису исто лице*. Лаутан у роману игра исту улогу као Киш-Лаутан у једном периоду стварног живота, „уводећи у фикцијску дијегезу изванфикцијску присутност“ (Genette 2006: 58). Киш, дакле, не само да наративизује сопствену приватну и професионалну биографију, укључујући и писање и читање романа, него своје јунаке „враћа“ у стварност: ликови из романа третирани су као личности из живота и обрнуто, а аутор отворено признаје да своје ликове не измишља него *приказује*, те открива „двоструку игру, иза и испред камере“ (Genette 2006: 58).[13]

13 Проучавајући металепсу у приповеткама Братољуба Кљајића, Корнелија Кувач Левачић даје селективни преглед литературе о аутобиографској прози (Ораић Толић, Лежен, Елизабет Брус,

Лик и *ја* приповедач заправо приказују један другог, при чему, као у метафикцији, „остаје неодлучно који је ниво нарације супериорнији, а који инфериорнији“ (Pier 2005: 304).

Рушење граница текста у виду духовитог металептичког поигравања с читаоцем достиже врхунац када се приповедач-јунак у метадијегези тобоже двоуми да ли да у *Мансарду* унесе *„Песму са кокосових острва“* (песму коју смо претходно прочитали!) и на крају, као да није упознат с радњом, тј. са текстом који представља дијегетички ниво, одлучује да од тога одустане.[14] Лаутан и сâм размишља о примедбама пријатеља које му, како признаје, служе као „резонатор“: „Збиља, није ли моја *Мансарда* само оквир. Оквир – чега?“ (*Ма*: 86) Јунакова слутња се обистинила, али у егзистенцијалном свету *писца*: овај роман заиста је „оквир“ за документарни поступак, посебно за цитатност, као и за многе поетичке и стилске особине које ће Киш даље развијати и усавршавати – поред осталих, и саме металепсе; *оквир* фикције у који је урамљена стварност (в. Malina 2002).

Обратићемо пажњу на још један вид металептичког прекорачења којим је свесно проблематизована хијерархија наративних нивоа, као и статус граница између стварности и фикције. Приликом повратка на мансарду са једних од „путовања“, јунак се среће с настојницом која не зна ко је Јарац-Мудријаш, али зна ко је Игор са мансарде: ’Аааа, тај. Он вам се, знате, преселио на први спрат. Сада нешто ради. Вели да пише роман.’ (*Ма*: 32). Лаутановом гласном размишљању о ликовима у причи: *’Мораћу да га избацим’*, супротстављен је одговор настојнице везан за егзистенцију, чиме је остварен иронично-комични ефекат: ’Чувајте се да ја вас неизбацим, драги мој’. „’Мислио сам’, рекох помирљиво, ’да ћу морати да га избацим *одавде*. Ког ће ми врага тај Фабулан’“ (*Ма*: 32–33). Металепса се састоји у преласку јунака-приповедача са дијегетичког на метадијегетички ниво, а одатле у ванедијегезу, где се налази његов савезник читалац који зна да *„одавде“* значи *из романа*.

Џејмс Олни) као „вишеструко проблематичном жанру модерне књижевности“ (Златар); „онтолошком жанру“, који „својом темом, ауторовим властитим животом, проблематизира особну збиљу која се појављује у амбивалентном облику: као права, реална збиља и као фикција живога ауторскога лика (Ораић Толић). За разлику од свих облика фикције, аутобиографија спада у референцијалне текстове који теже обавијестити о некој збиљи изван текста и подвргавању испиту провјере“, те укључује имплицитни или експлицитни референцијални споразум – „аутобиографски споразум“ са публиком о пољу стварног, односно о „илокутивној снази аутобиографског текста“. У том погледу аутобиографска проза мењала је своје тежиште: током 50-их и 60-их година 20. века у средишту интересовања било је животно догађање, крајем 60-их проблематизовано је *ја* које пише, а од 70-их и сâм чин писања, истиче Олни (према Kuvač Levačić 2014: 555–556). Традиционалним основама аутобиографске прозе као средству митологизације „себства“ супротставља се *ја* као привидни идентитет и фиктивна, реторичка, односно културна конструкција (Kuvač Levačić 2014: 565), чиме се отвара питање функција које књижевни текст може имати у егзистенцијалној стварности – опсесивно питање Кишове прозе и експлицитне поетике.

У својим интервјуима Киш наглашава да је и писцу тешко да се разабере у паралелним световима аутобиографске прозе и стварности, те ће и сâм „у једном тренутку побркати, по логици ствари и моћи уобразиље, шта је стварно а шта домишљено у једном делу“ (*GTI*: 197; в. *ŽL:* 7–9).

14 „’То ћеш сигурно унети у *Мансарду*’, рече Игор када му преведох последњу строфу.
[...]
(Напакостићу Игору, нећу унети ону песму. Зато је исцепах и бацих у сламу. Тако је нећу моћи никад унети у *Мансарду*!)“ (*Ма*: 87–88).

О томе он отворено разговара са једним од споредних ликова, пародирајући тип и карактер (насупрот документарној прози коју сâм пише) и истовремено дајући на знање *ко вуче конце* романа. Фигура се проширује у наставку дијалога:

> „'Бићу у тој ствари што је пише господин Игор – настојница.'
> 'Па то сте и сада!'
> 'Да, али господин Игор каже да ћу ја бити у његовом роману *прототип* свих настојница. Ја као ја, плус све друге.'
> *'А како ће господин Игор то да постигне?'* рекох радознало и завидљиво. 'Како ће од вас начинити >прототип<, кад ви то већ јесте. Ваљда му не позирате голи?'" (*Ма*: 33)

Постићи ће претварањем живота у фикцију – документарним приступом и металепсом, јер „та вјечита – и рециprочна – трансфузија из стварне у фикцијску дијегезу те из једне фикције у неку другу, сама је срж фикције у оиђем смислу, и свакe фикције напосе. Свака је фикција изаткана од металепса. И свака збиља, када се препозна у некој фикцији и када препозна неку фикцију у своме властитом универзуму" (Genette 2006: 106). Није узалуд Киш стално истицао уверење које је делио с Достојевским: „ништа није фантастичније од стварности" (*ČA:* 61; *Sk*: 139).

Цитирани дијалог представља и одличну илустрацију Мекхејловог запажања да ликови имају значајну функцију у „струјању" наративних нивоа: „Ликови често служе као агенти или 'носиоци' металепсе, ометачи онтолошке хијерархије нивоа кроз своју свест о рекурзивним структурама у којима се налазе" (2004: 121).[15] Јунак-приповедач *Мансарде* не само да испољава свест о сопственој фикционалности – што је већ по себи металепса – већ и другим ликовима доказује да су фикционални.

Следећи поменути контекст, занимљив пример металептичког прекорачења граница између дијегетичког и метадијегетичког нивоа представља и „разговор" Лаутана с Игором о започетом Игоровом роману, по свој прилици аутобиографском (*Мансарди?)*:

> „Одједном сам схватио озбиљност ситуације.
> Може девојка да умре, помислих. Може да роди женско. А може и да абортира.
> *Господе – колико могућности!*
> А она мора баш да абортира.
> И то најхитније. Иначе – *ето нове личности!*
> Све се бојим, Јарче, семеноглавче, Мудријашу, Псоглавче, Игоре, ђаволе, *све се бојим да не постанеш јунак.*
> [...] – једном речју, постаћеш нешто тако: *личност* романа, *јунак* или чак – тип" (*Ма*: 38).

15 Пишући о мотиву ликова у потрази за аутором, он запажа да је ова металептичка функција карактера посебно експлоатисана у драми 20. века и објашњава разлог што је ту достигла изузетну софистицираност у односу на прозу: „онтолошка граница у позоришту је буквални, физички праг, подједнако видљив публици и (ако им је дозвољено да то препознају) ликовима: наиме, рефлектори, ивица бине", док је еквивалентна граница у прозним текстовима она између нивоа нарације (McHale 2004: 121).

Овај отворени наратолошки разговор у коме су и читаоцу понуђени ауторови вишеструки дијегетични избори (Genette 2006: 104),[16] приповедачка несигурност у сопствени идентитет, у идентитет јунака, па чак и у истинитост испричованог – какво је, на пример, приказивање две верзије самоубиства у поглављу „Код два десперадоса" (*Ма*: 71), или тобожње ауторово заборављање надимка јунака у роману (*Ма*: 48) – час негирају, час огољују фикционални карактер фикције (Genette 2006: 19), намерно кршећи наративни уговор између приповедача и читаоца. Ја-приповедач *Мансарде* у једном тренутку признаје да не може проверити истинитост догађаја, чак ни онога што припада само његовим (а можда још и ауторовим и писчевим?) субјективним сферама, али том искреношћу о флуидним границама између света казивања и света о коме се казује, између стварног и могућег, придобија читаоца да поверује макар у истинитост његова доживљаја:

> „Не знам већ да ли је и та мансарда постојала или сам је ја измислио. Не знам ни да ли се Еуридика икада пела на ту мансарду оним уским прљавим степеништем по којем шуште бубашвабе када их светлост изненади. Онда прскају под ногама с лаким праском као бобице" (*Ма*: 50).
>
> „*Све зависи од тога како ко схвата ствари*" (*Ма*: 51).

ДОБАР ЧИТАЛАЦ

Чињеници да наративна металепса подразумева читаоца упућеног у поетичке проблеме, ваља додати и то да је аутор *Мансарде* био веома захтеван и у погледу читалачке културе и искуства, и у погледу општег образовања читаоца.[17] Он очекује да његов читалац познаје основе научне дисциплине хронологије (датирање догађаја по византијском календару: јесен 7464. године, што је 1956, година Кишовог одласка на студије у Београд и боравка на мансарди). Иако јунак-наратор, који час тврди да је сâм аутор, час да је аутор Игор, инсистира на истовремености одвијања догађаја и писања романа, он ће писање на крају датирати: Београд, новембар 1959. године – мај 1960, што значи да његова временска дистанца од догађаја изнетих у роману износи три-четири године и да се она поклапа са периодом завршетка Кишових студија, односно писања *Мансарде*.

Даље се од читаоца очекује да препозна и осети учинак хомерске и библијске технике каталогизације. На то упућује неколико каталога у роману, чији је поетички значај критика већ запазила (Делић 1997: 27). Први каталог посвећен је филозофским, теолошким и животним питањима на која јунак тражи одговоре: бесмртност душе, материнство, очинство, отаџбина, космополитизам, питање исхране,

16 „Ако се дакле аутор може тако претварати да интервенира у радњу за коју се дотад претварао да је само преноси, он се исто тако може претварати и да у њу увлачи читатеља: [...] Металепса не би дакле више била обична фигура (преводива), већ би била у потпуности изједначена с фикцијом [...] – само с том нијансом што јој читатељ, којему се приписује очито немогућа улога, не може дати своје повјерење него само лудичку симулацију лаковјерности" (Genette 2006: 19–20).

17 „Ја пишем за читаоца који има културу"; „Имам читаоце у целом свету, уску, али верну публику. Читалац мојих књига биће неко ко је већ читао *Библију*, Хомера, Овидија, Дантеа, Раблеа, Толстоја, итд... Он постоји, тај читалац" (*GTI*: 219).

расно питање, аполитичност или ангажованост, идеализам или материјализам, Дон Кихот или Санчо Панса, песимизам или оптимизам, смрт или самоубиство, љубав итд. (*Ма*: 11–12). Све су то опсесивне теме и Кишове есејистичке и белетристичке прозе. Желећи да прескочи „ту девету тачку, пошто је прилично вулгарна и за филозофе неинтересантна" (*Ма*: 13) – ради се о „питању исхране" – Лаутан и Јарац-Мудријаш одају се посматрању звезда (филозофији и уметности), те планету коју су дотад називали Глад преименују у Еуридика. Киш се, дакле, аутоиронијом брани од патетике и „ужаса егзистенције", како је истакао у једном од својих последњих интервјуа (*GTI*: 334).[18] Већ и сâм поднаслов романа „Сатирична поема" представља аутоиронију – жанровски сигнал упућен узорном, семиотичком читаоцу. Дајући име планети према физиолошком стању, односно унапређујући то стање у аксиолошки статус који му не одговара, и још пишући о њему узвишеним стилом, он батетично меша „високе" и „ниске" вредности (духовно, небеско, божанско – материјално, земаљско, телесно), те остварује својеврстан полемични дијалог с хришћанским поимањем света[19] и канонским текстовима из књижевне традиције. Магдалена постаје Еуридика, Лаутан узима карактер Орфеја, а у *Мансарду* је призван древни мит о певачу очаравајућег песничког талента и његовој безмерној, несрећној љубави.

Ту је потом и каталог (модификованих) латинских сентенци урезаних у зид „голим ноктима", које су јунаку и његовом филозофском егу служиле као „десет божјих заповести" (*Ма*: 16–18). Од читаоца се очекује да открије и њихове модификације, што значи завидни ниво познавања латинског језика и класичне књижевности. Делић је с правом скренуо пажњу на значај једне такве „исправке" која најављује Кишов документарни поступак и може се сматрати заштитним знаком његовог опуса: „*Quod non in actis* (in artis!) *non est in munde*"[20] (1997: 15). Винска карта и јеловник (*Ма*: 67–69) подразумевају читаоца не нужно упућеног у гастрономске финесе колико осетљивог на јунакову глад. *Мансарда,* дакле, симболизује те друге, могуће светове, у које се стиже посредством књижевности, читањем и наративном емпатијом. На њу се може успети само *добар*, односно *осетљиви* читалац – што је, према Кишовом схватању, читалац префињене читалачке културе, широког образовања и уз то високих емпатичких способности.

Какав је карактер јунака и његов однос према материјалним и духовним добрима (читању), показује чињеница да је сâм спавао на слами, док је књиге увијао у „пелене од целофана" како би их заштитио од мишева. Његово духовно племство парадоксално је супротстављено његовој материјалној сиротињи. Ширину и радозналост духа „онога који чита", али и дух времена у коме живи, даље илуструје каталог књига које је држао под стакленим звоном: Спинозина *Етика* на латинском, *Свето писмо* на хебрејском, *Дон Кихот*, *Манифест* Маркса и Енгелса, *Приручник*

18 Он ће у више махова објашњавати како успева да „онеобичи" приказивање људске патње: „Одвећ се брка поетика и патетика. Проза захтева супротно: ефекат не би смео да се налази у тексту, већ посредством слика, у духу онога који чита" (*GTI*: 187). Добар читалац успе да осети емоцију аутора „између редова, између реченица" (*GTI*: 201).

19 Фигура батоса заснива се на укрштању и међусобном продирању једних у друге вредносно неравноправних предмета и спојева у одређеном симболичком систему; нпр. храна има виталну вредност, али се у хришћанском систему везује за овоземаљско, телесно и ниско (Bogosavljević 1999: 10–24).

20 „*Чега нема у списима* (у уметности!), *нема га ни у свету.*"

о дијеталној исхрани, Мисли једноī биолоīа Жана Ростана, *Joīи за свакоī*, Џинсова књига о звездама, Рембоова *Une saison en enfer*, Стендалова књига *О љубави*, џепно издање Ван Гогових репродукција и један интернационални ред вожње. Ова библиотека казује читаоцу да јунак познаје светску књижевност, филозофију и религију, да чита и пише на латинском и на француском, да је сањар, да чезне за љубављу и – да је гладан. Поред *Приручника о дијеталној исхрани* који приповедач самоиронично умеће међу поменута капитална дела, ту налазимо и један примерак књиге сасвим субјективне вредности, у ком ће читалац Кишовог дела препознати Очев *Ред вожње* из породичне трилогије, али и пишчеве биографије – „окидач" за металептичко прекорачење од фикције до стварности и од стварности до новог света фикције.

Алузије на библијске догађаје, митске личности и књижевне јунаке – једном речју, дијалог с књижевном и културном баштином светске цивилизације, кључни су за разумевање *Мансарде*. Кроз аутоироничну паралелу својих са Мојсијевим роговима (*Ма*: 52) приповедач-јунак алудира на превареног љубавника у фикцијској дијегези, али и на мојсијевско порекло писца Данила Киша у извандијегетичкој стварности. О његовом стручном образовању и читалачкој емпатији, поред каталога приватне библиотеке, највише говори дошаптавање с књижевном традицијом. Осим поменутих, јављају се и пародичне алузије на Робинсона Крусоа и Одисеја (у поглављу писаном у дневничкој форми „Острво или дневник", јунак има пса по имену Аргус), с тим да су пародија и ирониja усмерене ка *ја* приповедачу.

Последња сцена у роману, у којој Лаутан пали шибице како би прочитао списак станара, а спознаје шаренило света заклоњено сопственим ликом, призива *mutatis mutandis* Андерсенову потресну бајку „Девојчица са шибицама". Тај каталог станара са годинама њихових рођења и занимањима, у коме јунак, сада већ стасао у писца, види ембрионе будућих прича,[21] заправо су „каталошке приче" (Lotman 1976: 308). А на самом крају, пре но што ће датирати свој роман и направити списак обавеза по повратку на мансарду, приповедач нам и експлицитно „открива" свој званични идентитет:

> „Последњим пламсајем шибице бацих један брз поглед на мансарду и разабрах у магновењу Игорово име. (Крајње је време да се и ја уведем у списак. Може Игор имати неприлике због мене.)
>
> Јурин Игор, студент 1935
>
> 'Јарац-Мудријаш', рекох готово гласно. 'Астроном. Вечити студент. Звездознанац. Месечар!'" (*Ма*: 91)

Приповедач, дакле, спаја у један идентитет приповедне инстанце ликова које је на почетку ономастички одвојио од јединственог *ја* (од којих је једна аутодијегетички приповедач), поигравајући се идентитетом и треће и четврте инстанце – *ја* самога аутора и писца – која је и личност и лик, и приповедач и јунак, те и јесте

21 „Упалих онда и другу шибицу и поставих је између себе и стиснуте гомиле ликова који чекају милост уобличења" (*Ма*: 88).

и није фикција.[22] Читаоцу је, чини се, остављено да сâм направи избор *ја* идентитета када појми да је однос илузије и стварности текао и у обрнутом смеру: јунак који фантазира да пише роман, читалац који се уживљава у своју лектиру до идентификације и имагинарно путује у друге светове, заправо је писац (овог) романа који фантазира да је јунак (антиметалепса и реципрочна/ циркуларна металепса – Genette 2006: 92).[23] Сви биографски подаци, укључујући и годину рођења јунака-приповедача, идентични су са онима из Кишове биографије. Чак је и надимак Јарац-Мудријаш аутоиронична алузија на кратак период из студентских дана када је носио браду (видети фотографију објављену у *Складишту – Sk:* 291) и може се схватити као ауторски транссемиотички цитат из сопственог живота.[24] Симболички силазак с мансарде значи ослобађање од приповедачког егоизма – првог *лица* (и истовремено списатељски први *хитац*), те приближавање стварном свету чија се фантастичност пред њим распростире тек на „дневној светлости".

Иако се на крају чини да се јунак, *ја* приповедач (Игор Јурин и/ или Лаутан са мансарде) враћа на дијегетички ниво где се разрешава његова авантура писања „првог хица", *добар* читалац приметиће да се прави завршетак романа не збива приликом трансгресије два виша приповедна нивоа, већ излази из дијегезе у екстрадијегетичку стварност писца, односно у прави свет, о чему сведочи датирање романа. Дакле, *trompe-l'œil* „крши имплицитни уговор са читаоцем" (McHale 2004: 117), а крајњи циљ је „да се у први план постави онтолошка димензија рекурзивне структуре" (McHale 2004: 119).

Могли бисмо закључити да Киш већ у свом романескном првенцу скреће пажњу на двојност/ проблематичност инстанци које се крију иза идентитета заменице *ја*, штавише – на то да „сви неодређени *ја* који се испуњавају у томе међупростору" припадају „средствима *par excellence* за прелазак из једног регистра (регистра исказивања) у други (регистар исказа) и обрнуто" (Genette 2006: 84), било да се ради о фикцијском или фактографском приповедању.[25] Он веома рано увиђа

22 Било би занимљиво направити паралелу *ја* инстанце у *Мансарди* са Борхесовом причом „Борхес и ја", у којој је наративна инстанца *ја* такође проблематизована кроз три, а можда и четири међусобно испреплетане перспективе (писца, односно аутора, јунака и читаоца). Поетика *Мансарде*, у којој је чин читања изједначен са чином писања, најбоља је потврда Кишове тврдње да је био борхесовац и пре него што је упознао Борхеса (*GTI*: 213–214; *ŽL*: 193).

23 Однос стварности и илузије, те бескрајну мултипликацију (самоуплођивање) светова уметности и живота Киш је металептички приказао и у есеју-причи „A WINDOW IS A WINDOW IS A WINDOW IS A WINDOW" (1973), писаном за изложбени каталог слика Сафета Зеца (в. Zec 2015). *Trompe-l'œil* техника коју је сликар применио дочарана је посредством распрострањеног мотива лика што излази из слике (Genette 2006: 71) и увек улази у нову слику/ прозор (*HP*: 131–132), тј. вербалним (трансмедијалним) еквивалентом који је Киш домаштао сместивши свог посматрача у унутрашњост слике. О томе смо писали у књизи *Нулта дисциплина Данила Киша* (Бечејски 2020: 236–237).

24 Кишу омиљена металептичка игра са описом или алузијом на фотографије из (свог) породичног албума поновиће се и у Пешчанику, „Симону Чудотворцу" и приповеци „Апатрид".

25 Та неодређеност заменице *ја* која обједињује приповедача и протагонисту једне аутобиографије може се назвати *оператором металепсе*, или, лингвистичком терминологијом – *мењач* (*shifter*; *embrayeur/ fr. embrayage*), истиче Женет (2006: 88, 84). Генерално узев, сваки исказ о себи може се сматрати металептичним јер је *ја* оног који мисли о себи и *ја* оног који о себи говори „увијек *и* један и други. Било би у неком смислу много разложније – тј. парадоксално – скромније,

и поетички разоткрива плашт биографског идентитета који прикрива за једне трагично непремостиву, за друге ипак прелазну границу између „нумерички нераздруживих", а „функцитнално несводљивих" (Genette 2006: 87) приповеданог и приповедајућег *ја*, *ја* лика и *ја* приповедача, између универзума јунака и „исказивателја *свакоīа* аутодијегетичнога приповједног текста", онога који *мисли* и онога који *каже да мисли*, између стварности и фикције, *живљења* и *īрийоведања своī живоīа* (Genette 2006: 84–85). Металепса, дакле, не само да је доминантна фигура у роману *Мансарда*, него би се могло рећи да она у овој поетички просањаној „приповедној аутобиографији" (Foley 1999: 172) радозналог и емпатичног аутора-читаоца представља репрезентативни пример развоја „од фигуре до фикције".

Као провокативан спој аутобиографске прозе у чијем је средишту металептичка демитологизација и преиспитивање „себства" које пише, самог чина писања, књижевних конвенција и наративних поступака, као „књига која нас позива, усупрот обредној формули, али у складу са жељом формалиста, да прекинемо не с невјерицом него управо с лаковјерношћу" – како је поводом једног другог романа истакао Женет (Genette 2006: 104–105) – *Мансарда* је баш због те своје модерности и наратолошке лаковерности реалне читалачке публике остала непрочитана више од две деценије. Као по иронији судбине, до сада је њено најдубље тумачење са становишта читања дао сâм Киш у *Часу анаīомије* (*ČA*: 138–145), показујући да његова поетика документарне прозе није настала „одједном" него да се континуитет у њеном стварању и промишљању, штавише, „једна зачуђујућа доследност, једна такорећи опсесивна тежња ка документарном" може пратити још од овог романа (*ČA*: 134). Кишово самотумачење представља изузетну грађу за сагледавање још једног значајног аспекта читаоца „с лампом на раскршћу": аутора као (идеалног) читаоца, насупрот коме стоји семантички непозвани – „приглупи" читалац.[26] Јер *Мансарда* је у ствари роман о читању заогрнут романом о (аутобиографском) писању, где се једно индивидуално интелектуално-емотивно искуство читања преиспитује и одмерава у односу на имплицитног/ идеалног читаоца који прати логику знакова и путоказе аутора. Стварна рецепција одвијала се, нажалост, сасвим супротно. Како је, највише захваљујући великој полемици око оригиналности *Гробнице за Бориса Давидовича,* критика поклањала доста пажње Кишу као емпиријском читаоцу (тумачу туђег и сопственог дела), то ће се овом приликом у нашем фокусу наћи само неколико ставова значајних за осветљавање поменутог аспекта.

Инсистирајући на чињеници да је задатак прозне уметности *īриказивање* а не *казивање* (што је, видели смо, један од основа наративне емпатије), као и на томе да је приказивању чина читања у књижевности посвећено недовољно пажње, Киш детаљно анализира наведену сцену читања *Чаробноī бреīа*, при чему нам емпатички

о себи увијек говорити у трећем лицу, [...]. Био би то можда један од начина да се избјегне одвећ неразборита рачуница са својим властитим идентитетом", иронично додаје теоретичар (Genette 2006: 89).

26 У интервјуу „Између политике и поетике" (1986) Киш ће истаћи да је већ након објављивања *Мансарде* „осетио опасности приглупог политичког читања књижевности", када је сатира уперена против личног лиризма и младалачког идеализма схваћена као сатира против социјалистичке омладине (*GTI*: 227).

преноси и сопствени читалачки доживљај *Мансарде.* Наиме, у роману ништа директно не упућује на то да је реч о јунаковом читалачком уживљавању до поистовећивања. Ауторска дискретна смерница пажљивом читаоцу огледа се у замени трећег лица првим, односно у јунаковом присвајању дијалога Х. Касторпа и мадам Шоша („рекох ја", „рече она"). Како ни цитат, ни аутор, а ни врста лектире нису одабрани случајно, у *Мансарди* не само да је тематизован чин читања него је читање кључно и за идентификацију јунака („Приповедача-Читача"): 'Покажи ми шта читаш, казаћу ти ко си!', тумачи Киш (*ČA*: 143). Очекујући да читалац препозна овај фини цитатни *hommage* Томасу Ману и да преко сродства јунака романâ окарактерише Лаутана са *Мансарде* (в. Genette 2006: 30) – јер то сродство није пука хомонимија него *трансфикционалност:* приказ „'аутентичних' биографија" (Saint-Gelais 2005: 212) у два могућа света која су се срела и препознала током читалачког урањања – он демонстрира формалистичко (и борхесовско) „начело економичности": Због чега би се описивао љубавни растанак, када је он већ описан?![27] Тим „широким маргинама" аутор уважава свог читаоца, његову културу, образовање, интелигенцију, оставља му довољно простора за домишљање, и што је најважније, препушта му „интелектуално задовољство откривања и препознавања", истиче Киш. Ако је цитатност *„експлицитно памћење културе"* (Oraić Tolić 1990: 209), ово је још једна потврда да он пише „за читаоца који има културу" (*GTI*: 219). Чак би се могло рећи да аутор *Мансарде* од свог читаоца очекује да препозна металепсу као фикцију:

> „Тај мој кратки роман (*Мансарда*), писан у првом лицу, јесте, на неки начин, и моја властита интелектуална и сентиментална биографија, снимак мојих младалачких 'година учења', мојих немира и побуна. И шта је за једног студента књижевности логичније него да се – у тренутку када његова сопствена особа постане романескним ликом (у тој самооплодној и чудесној трансформацији где се између романескног и реалног *ја* ствара процес истовременог подвајања и сједињавања, јер *ја* оног који пише о себи и *ја* што га описује *нису* и *јесу* исто лице) – шта је, дакле, за њега логичније, за тог заљубљеног и худог студента […] него да се уживљава у своју лектиру, шта је сигнификативније за његов интелектуални профил од његове лектире!" […] (Јер писац пише, заправо, за свог читаоца, за читаоца по својој мери. Неспоразуми почињу од часа када се ове изоанемере и изобаре почну растурати и реметити, када се у семантичко поље укључи непозван прималац, прималац коме ни семантичка ни естетичка порука не бејаше упућена и коме је стога та порука неразумљива.)" (*ČA*: 144–145).

27 Након изучавања појма *интертекстуалност* Јулије Кристеве и његовог продубљивања у теорији цитатности, ова врста цитата названа је *интерлитерарном* (в. Oraić Tolić 1990), док је у постструктуралистичној теорији својство дељења фикционалних универзума схваћено као *трансфикционалност*, односно, ако употребимо термин Лавоке – „трансфикционална металепса" (в. Pier 2011): „Два или више текста показују трансфикционални однос када деле елементе као што су ликови, имагинарне локације, или измишљени светови. Трансфикција се може сматрати огранком интертекстуалности, али обично прикрива ову интертекстуалну везу јер нити цитира, нити признаје њене изворе. [...] Трансфикционалност доводи у питање затварање текстова и позива на мултидисциплинарни приступ комбинујући теорију могућих светова и теорије фикције с једне, и прагматику и социологију књижевности, с друге стране" (Saint-Gelais 2005: 212).

Противећи се, дакле, апстрактном појму „универзална публика", Киш у духу полемике износи један од својих најважнијих ставова о писцу и читаоцу као браћи близанцима, те изнова потврђује своја сродства и суседства на књижевном генеалошком стаблу: „Сва дела садрже у себи слику читаоца коме су намењена" (Sartr 1991: 569); „Књига је ствар међу стварима, свеска изгубљена међу свескама које настањују равнодушну васиону, све док не пронађе свога читаоца, човека предодређеног за њене симболе" (Borhes 1990: 8).

ИЗВОР И ЛИТЕРАТУРА

Kiš Danilo. *Sabrana dela Danila Kiša: u redakciji Mirjane Miočinović.* Beograd: Prosveta 2006–2007:
Ma – Mansarda,
ČA – Čas anatomije,
HP – Homo poeticus,
ŽL – Život, literatura,
Sk – Skladište,
GTI – Gorki talog iskustva.

Бечејски 2020: Мирјана Бечејски. *Нулта дисциплина Данила Киша.* Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.

Бечејски 2021: Мирјана Бечејски. „Читалац 'с лампом на раскршћу' (Кишови концепти читаоца и Киш као читалац)." *Баштина*, бр. 55, 31–42.

Bogosavljević 1999: Srdan Bogosavljević. „Batos." U: *Godišnjak za poetička i hermeneutička pitanja: PH3.* Ur. Dragan Stojanović. Beograd: Junior, 10–24.

Бојанић Ћирковић 2020: Мирјана Бојанић Ћирковић. *Читалац у науци о књижевности: од антике до савремених теорија читања.* Ниш: Филозофски факултет.

Borhes 1990: Horhe Luis Borhes. *Predgovori.* Prevod i predgovor Silvija Monros Stojaković. Beograd: Stilos.

Genette 2006: Gérard Genette. *Metalepsa: Od figure do fikcije*. Prevela Ivana Franić. Zagreb: Disput.

Делић 1997: Јован Делић. *Кроз прозу Данила Киша. Ка поетици Кишове прозе II.* Београд: Београдски издавачко-графички завод.

Zec 2015: Safet Zec. Prozori (slike): https://www.google.rs/webhp?sourceid=chrome-instant&ion=1&espv=2&ie=UTF-8#q=Safet+Zec%2C+prozori, приступљено 4. 12. 2015.

Cohn 2012: Dorrit Cohn. "Metalepsis and Mise en Abyme." *Narrative* 20. 1, 105–114.

Kuvač Levačić 2014: Kornelija Kuvač Levačić. „Metalepsa i poigravanje funkcijama književnog teksta u humoreskama Bratoljuba Klaića." *Rasprave: Časopis instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje,* 40/2, 551–567.

Lotman 1976: Jurij Mihajlovič Лотман. *Struktura umetničkog teksta.* Prevod i predgovor Novica Petković. Beograd: Nolit.

Malina 2002: Debra Malina. *Breaking the Frame: Metalepsis and the Construction of the Subject*. Columbus: Ohio State UP.

McHale 2004: Brian McHale. *Postmodernist Fiction*. London and New York: Routledge.

Milosavljević Milić 2016: Snežana Milosavljević Milić. *Virtuelni narativ: Ogledi iz kognitivne naratologije*. Niš: Filozofski fakultet – Sremski Karlovci/ Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Oraić Tolić 1990: Dubravka Oraić Tolić. *Teorija citatnosti.* Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.

Pier 2005: John Pier. "Metalepsis." *Routledge Encyclopedia of Narrative Theory*. Ed. by David Herman, Manfred Jahn and Marie-Laure Ryan. London and New York: Routledge, 303–304.

Pier 2011: John Pier. "Metalepsis (revised version)." *The Living Handbook of Naratology*. (https://www.lhn.uni-hamburg.de/node/51.html, pristupljeno 15. 7. 2021).

Prins 2011: Džerald Prins. *Naratološki rečnik.* Prevela Brana Miladinov. Beograd: Službeni glasnik.

Ryan 2001: Marie-Laure Ryan. *Narrative as Virtual Reality, Immersion and Interactivity in Literature and Electronic Media.* The Jones Hopkins University Press. Baltimore and London.

Sartr 1991: Žan Pol Sartr. „Za koga se piše.“ Prevela Frida Filipović. U hrestomatiji: *Teorijska misao o književnosti*. Priredio Petar Milosavljević. Novi Sad: Svetovi 1991, 567–573.

Saint-Gelais 2005: Richard Sant-Gelais. „Transfictionality.” *Routledge Encyclopedia of Narrative Theory*. Ed. by David Herman, Manfred Jahn and Marie-Laure Ryan. London and New York: Routledge, 212–213.

Fludernik 2003: Monika Fludernik. „Metanarrative and Metafiction Commentary: from Metadiscursive to Metanarrative and Metafiction.” *Poetica* 35 (2003), 1–39.

Foley 1999: Barbara Foley. „Dokumentarni roman i problem granica.“ *Književna revija,* 39/1–2, 172–182.

Mirjana M. BEČEJSKI

THE READER AND THE NARRATIVE METALEPSIS IN THE NOVEL *THE ATTIC* BY DANILO KIŠ

Summary

As a writer who read and followed the contemporary literature and literary theory in several different languages and who intensively contemplated the act of reading and thematised it in his belletristic prose, Kiš had already problematised in his novel *The Attic* the most important aspects of reading, brought to light and actualised by the classical literature and placed at the centre of research by the post-classical theory of narration: the first person narration and the problem of identity of the author's *I*, the use of the *trompe-l'œil* technique, transgression of the narrative levels/narrative worlds and narrative metalepsis, the boundary between life and literature etc. The author of this paper focuses its research on the reader and the narrative metalepsis in Danilo Kiš's first romanesque novel. The first part is dedicated to the definitions of narrative metalepsis in the contemporary theoretical studies (from Gérard Genette to John Pier), the second one to the types of metalepsis in *The Attic*, and the third one to the Kiš's implicit concept of *the good* (informed, educated, empathic, *immersed*) reader: the reader of *The Attic* and the reader in *The Attic*, the problem of duality, that is, the multiplication of identity of the author's *I* and the relation between life and literature, which is an obsessive question of Kiš's poetics. The article "The Reader with a Lamp at the Crossroads" (Kiš's concepts of the reader and Kiš as a reader), which the author of the paper published in the previous edition of the journal *Baština,* deals with the status and types of readers in the poetics of Danilo Kiš, therefore, this paper represents a continuation and intensification of the research in that direction.

Key words: Kiš, reading, *I* narrator, multiplication of *I* identity, transgression of narrative levels, *trompe-l'œil,* narrative metalepsis, life and literature, narrative worlds, *good* reader.

Рад је предат 3. марта 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09-31 Станковић Б.
821.163.41.09"18/19"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-36761

Оригинални научни рад

*Сунчица М. ДЕНИЋ**
Педагошки факултет у Врању
Универзитет у Нишу

*Сена М. МИХАИЛОВИЋ МИЛОШЕВИЋ***
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

НЕЧИСТА КРВ КАО ОНТОЛОШКА ОКУПАЦИЈА И ВИШЕВЕКОВНИ БОРИН ГЕН***

Апстракт: У раду ће се разматрати тумачење „Нечисте крви" Борисава Станковића кроз једновековно трајање, потврђивано од многих истраживача и тумача. Нарочито ће се пратити посматрање романа и аутора у оквиру научног скупа у Врању и тематског зборника поводом јубиларне стогодишњице од излажења. Ово није само пуко сећање и нужна евокација на људску драму, већ реалност којом ће се, уз помоћ временске дистанце, књижевне, естетске и других дисциплина догодити приближавање тајни „нечисте крви", феномена који води ка вишедимензионалном разумевању, читању и тумачењу. То превазилази једнострани став узрока трагичног, као што је то сагледавање врањанског гена, онтологије и смисла дела. Кроз призму националне културе и идентитета, допуњују се, оповргавају и производе други елементи и тежње, чиме се као бард издваја писац Бора Станковић и његово Врање.

Кључне речи: Борисав Станковић, роман *Нечиста крв*, тумачење, врањански ген, драмски јунак.

Прошла је велика годишњица рођења Борисава Станковића[1] (1876), једног од најзначајнијих књижевника у српској књижевности. Чини се да, како се године увећавају од појаве његовог дела, тако се за његово дело умножава интересовање, читање и тумачење. То траје више од сто година. Некад скромно, повремено са неверицом или негативном оценом, које је он у тишини и својеврсној целомудрености и тајанству потиснуо, што би могао бити израз особене комуникације са светом и собом.

У књизи *Десет писаца десет разговора* Бранимира Ћосића, први је разговор – интервју са Борисавом Станковићем, најпре објављен у листу *Реч и слика* 1926. године. На самом почетку текста као мото издвојене су речи Јаше Продановића, омиљеног Станковићевог професора у Врању, који га је и навео на велико читање и чијом се библиотеком највише служио: „Њему се чинило", писао је Продановић, „да не могу

* редовни професор, suncicadenic@gmail.com
** стручни сарадник, sena.mihailovic@gmail.com
*** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број: 451-03-68/2022-14 од 17. 01. 2022. године.

1 Борисав Станковић рођен је 1876. године у Врању. Умро је у Београду, 1927. године.

бити занемарене његове лепе приче, кад у њима нема ни лажних сцена, ни измишљених разговора, ни извештачене духовитости, него је све једро, снажно и истинито."[2]

Описујући га као незаинтересованог и, делом, резигнираног, уморног и незадовољног писца и државног чиновника који је после рата био критикован и до непостојања, унижаван и оптуживан за колаборационизам, те се тако чинило да је Бора читав свој живот провео *под окупацијом* (подв. С. Михаиловић Милошевић). Чини се, такође, и да се његовој интровертној природи додала та несрећна одредница у облику Великог рата.

То Станковићево живљење *под окупацијом* односило и на његово књижевно посленишство: наизменично је био или оспораван или хваљен, дела су му тумачена литерарним и ванлитерарним средствима. Иако познат и ситуиран у српској књижевности, признање какво заслужује није дуго доживео.

На почетку поменутог интервјуа Бранимиру Ћосићу, Станковић даје неку врсту теоријске основе свога књижевног стварања, рекавши да је ствар у овоме: „ако човек не може да даје увек нешто боље и јаче него што је раније давао, најбоље је да не даје ништа" (Ћосић 2012: 21).

Стога се може закључити да узрок необјављивања дневничких и аутобиографских белешки о Првом светском рату лежи како у самој приповедачевој свести да то не задовољава његове књижевне стандарде, тако и у друштвеној осуди које је током и након рата доживео. Ови врло важни списи остали би непримећени да их, после пишчеве смрти, није на радном столу пронашао Драгутин Костић, редактор и приређивач првог издања сабраних дела Боре Станковића 1928. године. „Можда је његова смрт десет година касније антиципирано коначно и једино могуће 'ослобађање' од утиска ратних страхота" (Михаиловић Милошевић 2016: 283–291).

Још је тада Бранимир Ћосић писао да се име Борисава Станковића (иако је писац био подвучен под своју чардаклију, без воље да се ангажује или умеша у послератну борбу због свега што се око њега плело) „почело постепено враћати и постепено заузимати..." Једино објашњење лежи у томе што делима праве вредности није потребно туторство њихових стваралаца; таква дела не може ништа и нико да потисне у заборав; она сама узимају места, која им, у књижевној хијерархији, припадају. […] Јер хтели не хтели, г. Борисав Станковић је отац и оснивач модерног српског романа. Појава *Нечисте крви* је датум од кога ће се безусловно морати поћи када се буде писала књижевна историја двадесетог века" (Ћосић 2012: 20).

По свему што је стварао и што се иза тога стварало везано за Борисава Станковића потврђује да је он својеврсна литерарна и културолошка институција. Литерарни путеви и фазе у прози Борисава Станковић проговорили су другачије од његових претходника и чак савременика. Проговорили су другачијим путем и путељцима. Странпутицом, рекло би се. То је случај и када је у питању локални говор Врања, али и када је у питању особени микро простор везан за Врање или за Борине јунаке. Иако су махом Врањанци, једни другима знани и стварни, у Борином литерарном облику потпуно су непознати и другачији од онога што чаршија може да види или да препозна.

2 Узето као мото у делу о Борисаву Станковићу у књизи Бранимира Ћосића *Десет писаца десет разговора*, Службени гласник, Београд 2012, 19.

По свему томе и много чему још, чинило се да је Бора Станковић затворен у старо и архаично, у прошло и неупотребљиво. Из таквог једног времена и стања из којег се ваши за *пусто турско* (подв. С. Денић), за тихо, завучено у туђој власти и немоћи, робијашки спутано… Али, изгледа, та синтагма није била усмерена на историјски и политички, лоше, дакле, *турско* и *пусто*, на старо и неваљало, већ на оно што је оријент и исток носио, или мислимо да је носио: наглашену телесну испуњеност, уживање у љубави и другим сегментима човекове среће, што би се, врањанским речима или квалификацијом рекло, на *мерак, дерт, севдах* или пак *карасевдах*. То често може да има неку варварску ноту, дивљу и до уништења велику егзотику и екстазу која не улази у оквире модерних, светских култура, већ је више некакав племенски одраз.

Одавно је прошао један век од појављивања *Нечисте крви* Борисава Станковића. Многа су значајна његова дела настала деценију и више пре *Нечисте крви*. Он се отиснуо ван граница и наше државе и нашег језика. Он се тумачи и изучава, чита, објављује, повремено улазећи у књижевну јавност као потпуно нова природа и нова појава.

И Врање је кроз време одређеним институцијама и установама, манифестацијама и топосима, а и осталим културолошким елементима давало име или називе свога писца, за кога се везује чак и сам идентитет града. *Борино Врање* (подв. С. Денић) је званично нерегистровано место, али препознатљива књижевна регија. Сада је и значајна туристичка дестинација са неколико оригиналних локација које носе његово име, од куће где је рођен писац, улице, позоришта, музеја, школе, библиотеке, централног споменика у градском парку, до разних реликвија које имају Борин лик. Осим *Бориних недеља* и *Бориних позоришних дана*, Врање није престајало да се уграђује у свог култног писца, рекло би се чак, негде рачунајући на богаћење и добру привредну инфраструктуру.

Педагошки факултет у Врању је 2010. године, поводом сто година од излажења *Нечисте крви*, објавио фототипско издање романа и организовао научни скуп под називом *Нечиста крв Борисава Станковића сто година после (1910–2010)*. Та конференција, на којој су учествовали најзначајнији тумачи Бориног дела, изнедрила је 2011. године зборник радова под истим називом. Ретка је и јединствена појава да зборник радова са научног скупа једног нематичног факултета има два издања. То говори о значају овог подухвата, као што говори о актуелности трагања за Борином „матерњом мелодијом".

У уводној речи на почетку Зборника наведен је одломак из књиге Часлава Ђорђевића *Жена на месечини*:

> И то сам ја, Бора Станковић!
>
> Да и ја кажем коју о себи!
>
> О мени ће најбоље говорити моја дела – из њих ће, они који тек долазе, моћи да виде кроз какве муке и јад се пролазило док се писало и шта се из свега тога изродило… Колико се кидало од себе и у неки нови живот одашиљало. Они ће бити праве судије, а не ови што ми броје глаголе, ударају запете и пишу како кидам реченице, муцам и као што пиле зрно кљуца тако и ја речи прибирам, неравнине и чворове на реченицама правим, и како сам сиров писац, тврд на језику, немаран и намћор… […] Ако хоћеш, то и можеш – толико пута говорио сам себи – али ти ниси створен да идеш за модом, да се крећеш по површини и да нудиш пену и ваздух,

> већ да идеш до меса, и даље – у месо, у коску и сам нерв, и још даље: у оно тамно и дубоко, где се све слива и одакле све наше извире, а досад нико у њега није загазио, нико прегазио, нити му меру узео… (Ђорђевић 2013: 15).

Питајући се може ли интересовање о једном писцу и о његовом делу да траје толико дуго и да буде увек актуелно, Сунчица Денић, уредник зборника, наводи Сартрове речи да је аутор водич, а читање дириговано стварање и да „литерарни објект нема друге супстанце до читаочеве субјективности". „У томе је вредност књижевног дела: што представља акт поверења у слободу читања. У слободу човека. А желети слободу исто је што и ангажовати се" (Денић 2011а: 9).

Након сто година, на једном месту „додала се још која кап која улази у овај једновековни Борин ген, у *нечисту крв* која је српску књижевност увела у најчистије просторе људског стваралаштва и духовних вредности" (Денић 2011а: 9). Значајан број научника и истраживача допринео је да ново сагледавање *Нечисте крви* уђе у нову фазу научног ситуирања дела и писца. У томе су помогли: Владета Јеротић, Стана Смиљковић, Александар Јерков, Даница Андрејевић, Горан Максимовић, Љиљана Пешикан Љуштановић, Драгомир Костић, Драгана Вукићевић, Тихомир Петровић, Сунчица Денић, Милош Ђорђевић, Валентина Питулић, Бојан Јовановић, Виолета Димова, Снежана Милосављевић Милић, Бојан Чолак, Буба Стојановић, Јордана Марковић, Срето Танасић, Јаворка Маринковић/Драгана Томић, Селена Станковић/Станислав Станковић, Стојче Богдановић, Тања Русимовић, Марина Јањић, Благица Златковић, Данијела Здравковић и Александар Јовановић.

На првим страницама зборника Владета Јеротић је одредио да је Бора Станковић „нечисту крв" из себе излио и претворио у велико дело, упоредивши роман *Нечиста крв* са *Злим дусима* Достојевског. Јеротић је у свом тексту поставио дилему: да ли ће будућа генерација наших људи читати Бору Станковића и да ли ће нека болна и *стваралачки расположена душа* да се лати *жала за младошћу*, видевши у њему, како је рекао, „архетип свих људи" (Јеротић 2011: 18).

Слично је у раду „Прича о пепелу и глувонеми говор (Херменеутичко читање 'Нечисте крви')" писао Александар Јерков, нагласивши да се јединственом роману „мора прићи са неког свежијег и радикалнијег становишта које би могло макар делимично да одгонетне јединствену загонетку у српској књижевности. […] Умршеност од које она страда потврђује да Софка није јунакиња без индивидуалне кривице, што појачава психолошку убедљивост али и мења трагички домен њеног страдања" (2011: 28).

У веома импресивно сагледавање Бориног дела Јерков укључује феномен хронотопа, рекавши да је једновековни јубилеј од објављивања романа добио на посебном доживљају, баш због тога што се у Врању дешава, јер је Врање, захваљујући Бори, и Бором, постало место културног памћења, културе памћења и *стање духовног стања нације* (подв. С. Денић). „До сада није било изграђеног академског оквира за проучавање дела Боре Станковића у Врању, а он је потребан, јер је академско проучавање један од најпоузданијих облика презервације традиције" (Јерков 2011: 28).

У новим сликама које стварамо приликом новог читања Бориног дела (и не само Бориног), освежава се сваки елеменат у њему, јер се о сликама и ликовима

у делу никада не исцрпљује сазнање и доживљај. У Зборнику о *Нечистој крви*, и појединачно и опште, са било које стране сагледавано, књижевно-естетске, психоаналитичке, социолошке, антрополошке, наратолошке, методичке… све се усмерава на вредност самог дела. А надалеко чувено Борино „муцање", како каже Јерков, „муцање је у које је требало да стану једна култура која нестаје и тачка гледишта јунакиње која и када се преузима не допушта да проговори глас оне која остаје са друге стране преузимања, много је више од питања граматике, исправности и нарочито београдског стила. […] Борин приповедачки дискурс, његов 'јужни стил', 'врањански стил', носи у себи тај напор да део речи дође до онога што не може да проговори" (Јерков 2011: 39).

Овде се муцавост не односи само на муцавог Ванка. Код Боре Станковића је та тзв. *муцавост* и књижевни манир, и идеолошки став и извесна блокада, везана за ћутање или неразумевање изговореног, попут наговештаја казаног, као што је то и питање његовог карактера. Самим тим и карактера атмосфере, његових јунака, његовог *таинства* као дара стварања.

У овом сагледавању сто година после објављивања романа разматрани су и иновација и импулс за нове, модернистичке токове који ће се бавити кризом идентитета и расколом бића, као и иницијацијом женског бића (Даница Андрејевић). Даница Андрејевић се осврће на три момента, битна у одређивању и Софке и свега око ње, у чему је Бора „преступио", снагом своје јединствене имагинације, све дотадашње дескрипције у овако сложеној семантици. Најпре је то сусрет са оцем који „открива онтолошку природу унутрашње стварности, таму сопства и латентну побуну бића. *Нећу, тато* покушај је самоостварења" (Андрејевић 2011: 45).

Потом је оно стање Софке које Бора назива „оно њено", иза којег је њена тзв. двогуба природа. На крају, ту је и та магијска свадба.

> 1. Онда би почела да иде не знајући зашта и чисто да се вуче као болесна… док, а то одједном, изненада, сву је не обузме оно „њено": снага јој у часу затрепери и сва се испуни миљем. Осети како поче сва да се топи од неке сладости. (Станковић 1970: 51).
>
> 2. - Тато! - поче Софка, а то „тато" једва је изговарала, од толике горчине и увређености што он тако са њом ради.
>
> - Ја не могу и … нећу…
>
> И осећајући да ће изгубити сву кураж и бризнути у плач пред њим, довршти брзо:
>
> - Ја не могу и нећу за таквога да пођем! (Станковић 1970: 113).
>
> 3. - А са тим халакањем, усклицима настаје све већи шум, кретање, звецкање мамуза, јатагана, крцкање нових силава, тако да се Софки не тек поче него сасвим учини све ово као логор. И они, и ова кућа, и ове њихове жене, онако у својим крутим футама, још крућим и чак до пете дугачким и новим кошуљама, а опет свака са око паса обешеним ножићима, ланцима; па онда оне њихове испред куће и по моткама пребачене бисаге, узде, узенгије, а дотле онај велики оган, око кога су се окретала и цврчала читава телад – све јој се то учини као неки логор, као неко одморište, где се они сад сви са њом, својим пленом, зауставили, да се одморе, па опет некуд, далеко, незнано куд крену се и пођу… (Станковић 1970: 199).

Од драматичне и еротски сензибилне ситуације, али и перспективе, Станковић прави готово канонско одступање, што нити у реализму, нити у модернизму није типична идеја. Еротско није код њега вулгарно и гротескно, већ је више осујећени покушај нечег недозвољеног које се у самом делу, неспорно, санкционише. И не само у *Нечистој крви*. Чак и код божјака – код Назе, на пример.

Највећи део критичарског изражавања оваквог отпора везује се за патријархалност. Има ту места потврђивању. Али, осим колективних правила и закона, изгледа да је реч о индивидуалној реакцији Бориних јунака. Као да је свима који одустају од телесног угођаја битније како ће пред Богом, но како ће пред људима.

„Тако нам је Станковић", писао је Горан Максимовић, „приказао Софку којој није дата само тјелесна љепота, него је и њен унутрашњи, психички живот, по много чему *онај други, истински, виши*, почев од прецизне перцепције, па до пробраних симболичких снова" (2011: 63).

Љиљана Пешикан Љуштановић из романа издваја свадбу која кулминира у оргијастичком избоју, „где се сви мушки претварају у једног мушкарца, а све жене опет у једну женку" (2008: 14). Потом, ту је мирис цркве, „боје" ноћи, газда Марково рушење обичајности када, иако поред традиционалне маргинализације избија као Софкина недодирљивост и потпуно владање над свим и свачим, чак и у ноћи, иза затворених врата, поред којих су чувари, надгледајући да је нико не погледа. Чини се да то не сме нико, осим газда Марка који је касно покушавао да врати *непроживљену младост*: „Капију бре затварајте, капију замандаљујте, да нико, нико… Ах! Ах!" (Станковић 1970: 208)

На крају се дешава да ни физичко ни психичко изобличавање не буде видљиво и значајно у односу на једну реч, попут, „нећу", попут „све, тебе највише" (на питање газда Марка кога највише воли)…

Код Станковића се увелико у сваком делу издваја свето од профаног, и обрнуто. Мирча Елијаде указује на разлику између „примитивног" и савременог човека, пишући да за „архаична друштва, у којима влада строго одређено правило у свим облицима људског делања […] такав један чин (сексуалност, прим. С. Д) никада није био једноставно физиолошки: он јесте, или може да постане *сакрамент*, причест или свето" (Елијаде 2003: 71). Новица Петковић у књизи *Софкин силазак* наглашава да стање ликова у роману „зависи од многих и строгих колективних забрана и ограничења; зависи од способности, од спремности да управо са тим забранама саобразе своје чулне нагоне и емоционалне побуде, своје жеље и одлуке" (2009: 21).

Говорећи о Софки, Кашанин је рекао да је она „најплеменитија и најдубља женска личност у свој нашој књижевности" (1928: 100).

Многи су тумачи видели ту сличну снажну „линију додира" код женских ликова наших реалиста, нпр. код Јакова Игњатовића, као што Михајло Пантић пореди Софку са Шамиком (2015: 191–215).

Исидора Секулић је Томчу видела као најнесрећнијег у роману. Видела је да је „[…] дете и муж од дванаест година, гурнут у прву брачну ноћ од два бесрамна оца, у брачну собу са Софком од двадесет шест година" (1970: 35). Драгомир Костић дели мишљење о трагичности Томче, ни питаног, ни присутног, *сасеченог*

када је почео да живи самосталније и достојанственије (2011: 95). Слична, али са мање саосећајности је судбина ефенди-Митина, чије бежање од одговорности није помогло да побегне и да се сакрије, увек беговски неактиван, јер, како би рекао Вук Филиповић, живи на „бившем угледу и ауторитету, на бившој позлаћености дома" (Филиповић 2008: 298). У таквом се дому није водило рачуна о другоме. „Станковићеви јунаци као да су далеко од истинске, бесповратне љубави према човеку", пише Благица Златковић (Златковић 2011: 339), имајући на уму и став Ериха Фрома да љубав није осећање којем свако може лако да се препусти и да је љубав осуђена на пропаст ако личност не покуша да се цела не развије. „Љубав нас дефинише, она је решење проблема људског постојања" (Фром 1980). Ерих Фром извлачи и социолошку димензију породичног статуса, где човека види као производа средине из које потиче, види га кроз финансијска средства којим располаже или које „распоређује", као и кроз односе хијерархије, као што види и традицију. Израз особености породице ефенди-Мите Данијела Здравковић види кроз издвајање, затварање и дистанцирање од осталог градског света, сматрајући „да је за припаднике богатијих слојева био породични и животни императив" (2011: 349).

Све у роману нестаје, бледи, претварајући се у „трагање за човеком или отпадање од човечности", те је „из таквог етичког кодекса; кодекса трпљења, из нишчег и ништавила настала веома високо вреднована Станковићева књижевна естетика, чврсто везана за књижевну етику, или пре за етику. Делом, тако се поставио проблем трагања за човеком који се само по болу и муци познаје" (Денић 2011б: 125).

Приступ овом делу занимљивим чини оно што би по Радивоју Микићу било дефинисано као *кружење*, тј. понављање. Самим понављањем може се говорити о савременом присуству усуда којег је сâм Станковић назвао „вечитом тугом за нечим". Многим јунацима у његовом делу *људска драма* је прва и последња слика. Стапајући спољашњу слику са унутрашњим стањем јунака, инсистира се на чињеници да је поступак заснован на мотиву немоћи, као мотиву неостварења љубави. Тај феномен немоћи заправо је спутавање бића из којег избија она „мрачна страна љубави". Отуда је често смрт или опште нестајање комбиновано са примарним проблемом. Чак се слика ноћи, слика мрака, која боји атмосферу у роману – везује за тајанство, за предосећање нечег страшног. Роман је крцат ноћним пејзажом. Слика мрака који се, кад ноћ дође, како Станковић каже, „спусти, притисне све њих, целу и онако сниску дугачку кућу, која сад дође – не прљава, већ некако пространа, мокра и хладна" (Станковић 1970: 213). Софка се боји влажног, хладног и тамног мрака, тог мрака *густог и тешког*. Поготово се зебња увећава од онога тренутка који њој одређује пропадање. Најпре су ти тренуци везани за њеног оца. Ефенди-Митино долажење из даљине и његово одлажење у ту даљину, увек се дешавало ноћу. И увек је доносило стрепњу, као што се увек чинило да он од нечега бежи, да се крије.

Новица Петковић, пак, каже да „мрак, влажно и црно у јунакињином опажању по правилу асоцирају неизвесност и страх, а овде служе као увод у слику која се с правом може назвати доживљајем егзистенцијалног понора" (Петковић 1988: 37).

А знајући шта је чека, Софка се чак каје што није мирније прихватила очеву идеју, већ је показала како се жртвује, како приноси себе ради њих. Ту се осећа

извесна доза ината, али и једна врста потребе да се дође до успеха, оног успеха који је очигледно само њој знан. Тај би „успех", на известан начин, значио крај чекању, крај непомерању, крај мучењу. Одлука о удаји и њено пристајање, налик је смрти. Само што свака смрт није и кончина! Павле Евдокимов је писао „да неки истрпе смрт једанпут од мача, а други подносе мучење љубави која их крунише изнутра, а свет то не види" (Евдокимов 2003: 50). Зато се, на пример, не би могло са сигурношћу тврдити о непостојању архетипа религиозности код Софке.

Велика је загонетка и до данашњег дана назив романа, као и сама синтагма *нечиста крв*. Изгледа да је најпре идеја аутора била да напише књигу о породичној дегенерацији, о греховима унутар родбинске заједнице, о огрешењу, инцесту и разним другим преступима.

Бојан Јовановић каже да тај „првобитни наслов и оквир постали су својеврсна *црвена харинга*, несвесна пишчева обмана за критичаре овог романа да, обраћајући пажњу првенствено на манифестно значење синтагме нечиста крв, пренебрегну њен дубљи и суштински смисао везан за саму животну реалност овог Станковићевог дела" (2011:174). У таквом *прелазничком менталитету* (подв. С. Михаиловић Милошевић) одвија се велика драма појединца који је жртва тога времена и стања, јер је време у роману прелазно раздобље између старог, нежељеног, и новог, неформираног и нејасног довољно. Могуће је да су та времена и стања била страна многима, чак свима у роману, осим Софке. Јер, Софка је увек знала све или, како би писац рекао, „од увек, откако памти за себе, - знала за све. И као што је, ни за шта не питајући, осећала и разумевала све шта се око ње догађа, тако је исто знала и за себе, шта ће с њоме бити" (Станковић 1970: 41). То је „Софкина спознаја о неизбежном усуду коме нико не може избећи", пише Снежана Милосављевић Милић (Милосављевић Милић 2011: 188) када говори о два наратива као новини у роману *Нечиста крв*, о итеративном приповедању (приче јунака) и виртуелном наративу (*субјективна визура јунакиње* као приповедање изнутра).

Све напред речено, уз врањски говор који је уденут у роману, чини јединствену особеност дела у којем је заступљена „богата терминолошка лексика", дијалози, именице, лексеме и остали елементи, за које Јордана Марковић каже да су у роману „пажљиво и бирано распоређени" (Марковић 2011: 228). Марковићева наводи да је народни говор Врања у роману нашао своје место и допринео аутентичности и људи и атмосфере Врања.

По питању језика у *Нечистој крви* веома је корисна констатација Срета Танасића да је Бора Станковић „изванредно користио језик, уз све могуће некоректности којих има у овом дјелу" (Танасић 2011: 237). По употреби специфичног врањског говора као великог и битног не само језичког инвентара, надграђује се видна и наслућујућа семантичност о прошлим временима и о унутрашњем стању јунака. Та специфична примена врањског дијалекта у *Нечистој крви* велики је истраживачки изазов, како за оне истраживаче и лингвисте или лингвостилисте који су о томе писали одмах по појављивању романа, до оних најмлађих, тек пристиглих да се научним инструментом удену у Борино језичко клупко које се, одмотавањем, замотава. Није искључив допринос оних који, осим општег знања о језичким законима,

знају и Борин, врањски језик/говор, баве се њиме или га, делимично, користе у свакодневном говору. У том фокусу су и тзв. поступци осамостаљивања што, како наводи Тања Русимовић, „у роману *Нечиста крв* не представљају граматичка одступања, већ онеобичавање језичког израза“ (Русимовић 2011: 296), а што је блиско теорији руских формалиста који су то дефинисали као „поступак онеобичавања ствари, поступак отежале форме који потенцира тешкоће и време трајања перцепције“ (Šklovski 2017: 49).

Поклапа се нашој идеји уводна реч уредника зборника *Ускрснуће књижевности 100 година руског формализма* Драгана Бошковића који каже као да је „чињеница стогодишњице формализма све нас заправо вратила човеку, и то оном човеку који се објављује у литератури, језику, култури, антропологији и историји. Далекосежност формалистичке мисли од Шкловског до Јакобсона, превазишла је разумевање литературе као аутономног дела уметности, естетике и епистемологије, и обележила формирање интердисциплинарне логике теорије културе, као што је себе осмислила у елементарном теоријском трагању за перманентним губљењем људскости током 20. века“ (Бошковић 2014: 9).

У том смислу овај преглед стања о Борином „гену“ у *Нечистој крви* није само пуко сећање на извесну евокацију и књижевну реалност када је реч о Борисаву Станковићу у Врању, видевши у времену од сто година нарочиту музејску реликвију, уподобљену за разне књижевне или некњижевне примене, већ је време после сто година, оно време књижевноисторијске и књижевнотеоријске зрелости и новине у осмишљавању ауторског дела од стране испитивача, као и од стране читалаца. И они и дело, са временском дистанцом приближавају се вишедимензионалном разумевању и „провокацији“. Речено је на почетку да време за Борисава Станковића није прошло, већ да оно долази са долазећим читањем и интересовањем. Уметничко дело освежава се нашим погледом и обнавља. Једном речју, оно васкрсава, као и све (сви) око њега, циркуларно: продором спољашњег света у унутрашњу супстанцу дела, и обрнуто. И то је променљиво са временом, јер се из њега није све видело, као што о њему није све речено. То трагање за књижевним или неким другим уметничким зрацима говори о озбиљности посла.

Трагање за литерарном загонетком Борисава Станковића открива „озбиљност“ микро и макро света у његовом делу, као и у нашој реалности, мање или више литерарној.

ИЗВОРИ

Станковић 1928: Борисав Станковић. *Успомене. Сабрани списи.* Београд: ИП Београд.
Станковић 1970: Борисав Станковић: *Нечиста крв. Сабрана дела Борисава Станковића*, књ. трећа. Београд: Просвета.

ЛИТЕРАТУРА

Андрејевић 2011: Даница Андрејевић. „Елементи модернизма у *Нечистој крви* Борисава Станковића“. *Нечиста крв Борисава Станковића сто година после (1910–2010)*. Зборник радова. Ур. С. Денић. Врање: Учитељски факултет, 41–51.

Бошковић 2014: Драган Бошковић. „Уводна реч". *Ускрснуће књижевности: 100 година руског формализма.* Зборник радова. Ур. Д. Бошковић. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 7–20.

Денић 2011а: Сунчица Денић. „Једновековни Борин ген, уводно слово". *Нечиста крв Борисава Станковића сто година после (1910–2010)*. Зборник радова. Ур. С. Денић. Врање: Учитељски факултет, 9–13.

Денић 2011б: Сунчица Денић. „Трагање за човеком или отпадање од човечности у роману *Нечиста крв* Борисава Станковића". *Нечиста крв Борисава Станковића сто година после (1910–2010)*. Зборник радова. Ур. С. Денић. Врање: Учитељски факултет, 125–131.

Ђорђевић 2013: Часлав Ђорђевић. *Жена на месечини, Непознате приче Боре Станковића*. Врање: Књижевна заједница „Борисав Станковић".

Евдокимов 2003: Павле Евдокимов. *Векови духовног живота*. Београд: Српска књижевна задруга.

Елијаде 2003: Мирча Елијаде. *Свето и профано*. Сремски Карловци; Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Здравковић 2011: Данијела Здравковић. „Концептуализација губитника у транзицији: 'ново читање' *Нечисте крви*". *Нечиста крв Борисава Станковића сто година после (1910–2010)*. Зборник радова. Ур. С. Денић. Врање: Учитељски факултет, 342–360.

Златковић 2011: Благица Златковић. „Обрасци афективне везаности у *Нечистој крви* Борисава Станковића". *Нечиста крв Борисава Станковића сто година после (1910–2010)*. Зборник радова. Ур. С. Денић. Врање: Учитељски факултет, 342–360.

Јерков 2011: Александар Јерков. „Прича у пепелу и глувонеми говор". *Нечиста крв Борисава Станковића сто година после (1910–2010)*. Зборник радова. Ур. С. Денић. Врање: Учитељски факултет, 26–41.

Јеротић 2011: Владета Јеротић. „Има ли 'чисте крви'?". *Нечиста крв Борисава Станковића сто година после (1910–2010)*. Зборник радова. Ур. С. Денић. Врање: Учитељски факултет, 13–29.

Јовановић 2011: Бојан Јовановић. „Значење нечистог у роману *Нечиста крв*". *Нечиста крв Борисава Станковића сто година после (1910–2010)*. Зборник радова. Ур. С. Денић. Врање: Учитељски факултет, 168–177.

Кашанин 1928: Милан Кашанин. „Борисав Станковић". *Летопис Матице српске*, год. 102, књ. 315, јануар–март.

Костић 2011: Драган Костић. „Роман о Софкином изласку". *Нечиста крв Борисава Станковића сто година после (1910–2010)*. Зборник радова. Ур. С. Денић. Врање: Учитељски факултет, 77–104.

Максимовић 2011: Горан Максимовић. „Видови еротског у *Нечистој крви* Борисава Станковића". *Нечиста крв Борисава Станковића сто година после (1910–2010)*. Зборник радова. Ур. С. Денић. Врање: Учитељски факултет, 51–66.

Марковић 2011: Јордана Марковић. „Врањски говор у *Нечистој крви*". *Нечиста крв Борисава Станковића сто година после (1910–2010)*. Зборник радова. Ур. С. Денић. Врање: Учитељски факултет, 219–230.

Милосављевић Милић 2011: Снежана Милосављевић Милић. „Наративни поступци у роману *Нечиста крв* Боре Станковића". *Нечиста крв Борисава Станковића сто година после (1910–2010)*. Зборник радова. Ур. С. Денић. Врање: Учитељски факултет, 183–198.

Миљковић 2005: Александар А. Миљковић. „Размишљања над књигом *Под окупацијом* Борисава Станковића". *Херетикус: часопис за преиспитивање прошлости*, вол. 3, но. 2, 73–89.

Михаиловић Милошевић 2016: Сена Михаиловић Милошевић. „Бора Станковић и окупација". Зборник радова. *Велики рат 1914–1918: узроци, последице, тумачења*, књ. 2. Ур. А. Растовић. Ниш: Филозофски факултет Универзитета у Нишу, 283–291.

Пантић 2015: Михајло Пантић. *Основи српског приповедања*. Београд: Завод за уџбенике.

Петковић 1988: Новица Петковић. *Два српска романа*. Београд: Народна књига.

Петковић 2009: Новица Петковић. *Свето и профано*. Београд: Алтера; Лесковац: Задужбина Николај Тимченко.

Пешикан Љуштановић 2008: Љиљана Пешикан Љуштановић. „Борисав Станковић – између традиције и модерности“. *Изабрана дела*. Прир. Љ. Пешикан Љуштановић. Сремски Карловци; Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 5–47.

Русимовић 2011: Тања Русимовић. „Поступак осамостаљивања реченичних конституената у роману *Нечиста крв* Борисава Станковића“. *Нечиста крв Борисава Станковића сто година после (1910–2010)*. Зборник радова. Ур. С. Денић. Врање: Учитељски факултет, 296–309.

Секулић 1970: Исидора Секулић. „Боре Станковића вилајет“. *Стари дани – Божји људи. Сабрана дела Борисава Станковића*, књ. трећа. Прир. Ж. Стојковић. Београд: Просвета, 33–38.

Танасић 2011: Срето Танасић. „Софка – живот у сјећањима“. *Нечиста крв Борисава Станковића сто година после (1910–2010)*. Зборник радова. Ур. С. Денић. Врање: Учитељски факултет, 230–239.

Ћосић 2012: Бранимир Ћосић. *Десет писаца десет разговора*. Београд: Службени гласник.

Филиповић 2008: Вук Филиповић. *Свет детињства у делу Боре Станковића*. Врање: Књижевна заједница „Борисав Станковић“.

Фром 1980: Ерих Фром. *Умеће љубави*. Загреб: Напред.

Šklovski 2017: Viktor Šklovski. *Umetnost kao postupak.* Beograd: Fakultet za medije i komunikacije.

Sunčica M. DENIĆ
Sena M. MIHAILOVIĆ MILOŠEVIĆ

“NEČISTA KRV“ AS ONTOLOGICAL OCCUPATION AND CENTURIES BORA’S GEN

Summary

Interpretation of a century’s duration of Bora Stanković’s “Nečista krv“, which has been approved by many researchers and interpreters, will be the main interest of this work. During the Scientific Conference in Vranje, regarding the 100th anniversary of its publishing, and the accompanying thematic collection, special attention will be paid to observing the novel and its author. This is not just a pure memory and necessary evocation to human’s drama, it is a reality which, through time distance, literary, esthetic and other disciplines brings closer the secret of multidimensional understanding, reading and interpreting of the phenomenon of “impure blood“.

This overcomes one-sited attitude of the cause of tragic, it is a perception of the gene of Vranje, ontological and meaning of the work.

Other elements and aspirations and being supplemented, refuted and produced through a prism of national culture and identity, which lead to its bard Bora Stanković and Vranje of his time.

Key words: Bora Stanković, novel “Nečista krv“, interpretation, gen of Vranje, drama hero.

Рад је предат 1. марта 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09-31 Ћосић Д.
811.163.41'38
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-36011

Прегледни рад

*Светлана С. ВУКСАНОВИЋ**
Универзитет у Источном Сарајеву
Медицински факултет Фоча
Катедра опште образовних предмета

*Мирьа С. РАДОЊА***
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
Катедра за енглески језик и књижевност

ТИПОВИ УПРАВНОГ ГОВОРА У РОМАНУ *КОРЕНИ* ДОБРИЦЕ ЋОСИЋА

Апстракт: Предмет овог рада јесу специфични начини обликовања управног говора у роману *Корени* Добрице Ћосића. Да бисмо описали говорну разноликост романа и извршили систематски преглед свих пронађених модела управног говора, користићемо лингвостилистичке критеријуме. Иако се *Корени* првенствено повезују са унутрашњим монологом као доминантним обликом приповиједања, рад ће показати да је управни дискурс значајно заступљен у прози Добрице Ћосића и да има своје специфичности будући да је основа сваке комуникације управо дијалог, а истинска природа сваког туђег говора је дијалошка.

Кључне ријечи: ауторски говор, дијалог, унутрашњи монолог, управни говор.

УВОД

Роман *Корени* бави се судбином човјека у мрачној атмосфери српског села с краја 19. вијека. Осликава трагичну усамљеност човјека у патријархалном друштву и породици, и то усамљеност која је изазвана неповјерењем, подозрењем и страхом од других. Као посљедица такве усамљености, јунаци *Корена*, виђени као симболи трагичне прошлости и историје једног народа, никада се у потпуности не развијају, скривају се у себе и откривају само пред собом (Велмар Јанковић 1970: 21–25). На који начин Ћосић постиже тако увјерљиву романсијерску интерпретацију личности?

Друштвени аспект ликова Ћосић чини психолошки увјерљивим захваљујући говорној разноликости *Корена* – првенствено развијеном и сложеном унутрашњем монологу једне личности. Овом техником, која је карактеристична за романе тока

* виши асистент, cecavuk119@gmail.com
** виши асистент, minja.radonja@ff.ues.rs.ba

свијести, писац са истанчаном психолошком опсервацијом попут Ћосића саопштава збивања у јунацима, али и изван њих. Монолог је мултифункционалан јер осликава ток подсвијести, дакле, открива интимну природу лика, али одређује и самог писца: стављајући технику унутрашњег монолога у први план, писац себе скоро искључује из романа, а личности као да „живе саме за себе; говоре саме за себе и саме о себи и о другима" (Велмар Јанковић 1970: 16). Упркос томе, предмет нашег истраживање је управни говор који се не може занемарити чак и када се ради о романима оваквог типа будући да је дијалог основа сваке комуникације, а истинска природа туђег говора је такође дијалошка јер је то „govor u govoru" и „govor o govoru" (Bahtin 1980: 128).

ТИПОВИ УПРАВНОГ ГОВОРА У РОМАНУ *КОРЕНИ*

Туђи говор проучава већи број научних дисциплина, попут стилистике, поетике, наратологије и лингвистике, а свака од њих нуди своје виђење овог феномена. Упркос томе, туђи говор се уопштено дефинише као „сваки исказ некога лица који је укључен у ауторски текст" (Ковачевић 2012б: 13), односно може се говорити о категорији која је супротна ауторском говору.[1] У 20. вијеку добија своје мјесто у оквиру граматичко-стилистичке (под)дисциплине – *рейрезенйолоīије*, чије је основно интересовање управо однос сљедећих компоненти: „пренесеног" (туђег) говора и „преносећег" (ауторског) говора (Ковачевић 2015: 253).

Предмет овог рада јесу специфични начини обликовања управног говора у Ћосићевом роману *Корени*. У подлози наше анализе наћи ће се лингвостилистички, односно граматичко-стилистички, критеријуми: да бисмо описали говорну разноликост *Корена*, не можемо се искључиво ограничити на лингвистичке критеријуме, јер бисмо анализу свели на два основна типа преношења туђег говора – *уīравни и неуīравни īовор*.[2] Увођењем стилистичких критеријума, бићемо у могућности да сагледамо варијације ова два основна граматичка модела, настала комбинацијом карактеристика управног и неуправног говора. Најзначајнији граматички критеријум представљаће морфосинтаксички аспекти. Будући да анализирамо писане реализације модела управног говора, ортографске карактеристике неће бити занемарене. Семантичке, наратолошке и поетолошке класификације овдје неће бити предмет интересовања: рад се не дотиче

1 Разлике између ауторског и туђег говора помињу се још у Аристотеловом дјелу *О īесничкој умеīносīи*. Говорећи о разликама по начину подражавања у оквиру своје теорије о *мимесису*, Аристотел издваја ситуације када пјесник „s jedne strane, p r i p o v e d a , i to ili, kao što H o m e r čini, na usta neke druge ličnosti ili sam bez pretvaranja, a s druge strane kad sva lica koja podražavaju prikazuje tako da vrše n e k u r a d n j u " (2008: 60). Исту дистинкцију проналазимо у Платоновој *Рейублици* гдје се говори о *диеīесису*, када наратор говори сопственим гласом као пјесник или приповједач, и *мимесису*, односно када наратор користи индиректни говор да би говорио кроз своје ликове (2002: 74–80).

2 Још крајем 19. вијека запажено је да се преношење туђег говора не своди само на ова два модела, те им се прикључује и трећи тип, терминолошки хетероген синтаксичко-стилистички поступак, који се најчешће назива *слободним неуīравним īовором*. Као посљедица тога, анализа типова туђег говора прелази у сферу литерарних текстова (Ковачевић 2012б: 330–332).

приповједачких ефеката који се употребом одређених модела могу постићи, осим у случајевима доминантних категорија.

Наш примарни циљ јесте систематски преглед свих пронађених модела управног говора у роману *Корени*. Анализа се ослања на рад М. Ковачевића *О граматичко-стилистичком терминосистему туђег говора* (2012б), у којем нуди попис и опис свих језичко-стилских модела преношења туђег говора у српском језику. У те сврхе извршићемо анализу грађе која припада књижевноумјетничком стилу, и то анализу романа *Корени*, другог по реду остварења Добрице Ћосића из 1954. године, за које добија Нинову награду годину дана касније. Користили смо издање Матице српске и Српске књижевне задруге из 1970. године. Одабрали смо писани дискурс пошто су писане реализације туђег говора разноврсније, али и занимљивије у односу на усмене. Ћосићев језик био је предмет малобројних лингвистичких анализа, од којих се издвајају М. Ковачевић (2018), Ј. Јовановић (2012) и Д. Јовић (1975). Управни дискурс, с друге стране, истражује се у два рада: Б. Герун (2016) и Т. Русимовић (2010).

Управни (директни) говор јесте „дословно репродуковани говор некога лица изражен самосталном – простом независносложеном или зависносложеном –комуникативном реченицом или исказом и уведен у текст ауторским ријечима" (Ковачевић 2012б: 14). Ради се о бинарној синтаксичкој јединици састављеној од: а) *говора лика* и б) *говора аутора*. Говор лика је праћен ортографским маркерима у писаном дискурсу помоћу којих се одваја од ауторске компоненте. С друге стране, ауторска компонента назива се *ауторском дидаскалијом* (Ковачевић 2000: 246) или *конферансом* (енгл. *tag clause*) (Prins 2011: 89), а њена комуникативна улога лежи у откривању говорника пренесеног туђег говора. Стога се обично уводи глаголима говорења, мишљења или осјећања, а може бити у препозицији, постпозицији или интерпозицији. Управни говор спада у паратактичке конструкције,[3] па се замјенички и лични временски облици управног говора усклађују према говорнику, односно може се рећи да се управни говор подудара са оригиналним исказом када су у питању облици времена и деиктичке ријечи (Ковачевић 2012б; Станојчић–Поповић 2008; Katičić 2002). Управни говор се реализује у низу синтаксичко-стилистичких поткатегорија добијених на основу сљедећих критеријума: „а) критеријум компонентне некомплетности, б) критеријум ортографске немаркираности, в) критеријум недословности, и г) критеријум неизреченост" (Ковачевић 2012б: 17). Водећи се овим критеријумима, М. Ковачевић (2012б) прави систематски преглед типова туђег говора, при чему нуди седам различитих модела управног говора: а) *реплика дијалога или неуведени управни говор*; б) *слободни управни говор*; в) *уведени слободни управни говор*; г) *фрагментарни цитат или фрагментарни управни говор*; д) *недословни управни говор*; ђ) *неуправно-управни говор* и е) *изречени и неизречени управни говор*. Директни говор значајно обогаћује структуру Ћосићеве тетралогије. У говору ликова преовлађују једноставни искази, састављени од малог броја ријечи и са простом синтаксичком структуром. Дијалог је спонтан, слободан, лак, жив, течан и понекад максимално сажет. Говор ликова је социјално

3 „[K]onstrukcije koje su povezane samo naporednim položajem i interpunkcijom odnosno INTONACIJOM, a ne upotrebom VEZNIKA" (Kristal 1985: 181).

неиздиференциран јер није битно *ко* говори, већ *шта* говори. Погледајмо које моделе управног говора Ћосић користи у роману *Корени.*

РЕПЛИКА ДИЈАЛОГА (НЕУВЕДЕНИ УПРАВНИ ГОВОР)

Основне синтаксичко-правописне компоненте управног говора, као што смо видјели у претходном одјељку, представљају: а) ауторска дидаскалија; б) говор лика и в) маркираност наводницима или цртом пренесеног говора лика. Код *неуведеног управног говора* ауторска дидаскалија изостављена је, за разлику од преостале двије компоненте (Ковачевић 2012б: 17). Говорну реплику као „крњи", неуведени управни говор илуструју сљедећи примјери:

(1а) – … Милош Обилић ишчупа сабљу и јурну на Мурата.
– Није тако. Прво му се до земљице поклонио.
– Где би се Милош Турчину поклонио?
– Па да му подвали... (182)

(1б) „Памтим све. Никад ме ниси узео на крило... Никад се ниси поиграо са мном. Ни пожелео срећан пут."
„Шта ти то говориш?"
„Гонио си ме да радим више но слуге. И Тола Дачић лепшу је младост имао од мене. Ни по оделу се нисам разликовао од слугу. Деди Луки лакше је било. Живео сам као воденичарево псето. Главу и срце си ми згњечио са Вукашином." (116–117)

Наведени примјери илуструју два начина маркирања директног дискурса: црта се користи код *референцијалног* управног говора или *класичног експлицираног управног говора* (Русимовић 2010: 470), и то у исказима који се дешавају у тренутку одвијања приповиједања. *Нереференцијални* говор или *евоцирани експлицирани управни говор* (Русимовић 2010: 471), с друге стране, представља саставни дио аналептичног приповиједања, у улози управног говора евокативног карактера, или у „'евоцираном' управном говору чије се изговарање у тексту не приписује 'творцу' него неком преносиоцу" (Ковачевић 2011: 123). У роману долази до смјењивања ова два облика управног говора јер Ћосић комбинује садашњи и прошли аспект како би повећао стилогени ефекат романа.

Пронађени су и случајеви инкорпорације управног говора, у којем ауторска дидаскалија може бити уведена (1в), односно изостављена (1г), унутар неуведеног управног говора. Курзивно маркирамо облик управног говора који је уметнут у реплику дијалога:

(1в) – Добро. Сећаш ли се оне ноћи, на почетку лета је то било, кад сам те ја разбудио из сна и *питао: „Јеси ли чула шта сам ти говорио?"* То је одавно било, али сам те тачно то питао. Сигурно знам. (219)

(1г) – Аћим би имао право да ми пљуне у образ: *„Дошао си пред моје вратнице а ниси свратио ни ракију да попијеш. Још на Бадњи дан"* – кочијаш иде за њим, он неспретно, као кроз сан, са испуштеним дахом отвара вратнице и гледа узњихану здепасту бацу на старој очевој кући, Василијевој кући. (64)

ИЗРЕЧЕНИ И НЕИЗРЕЧЕНИ (ПОМИШЉЕНИ) УПРАВНИ ГОВОР

Подмодел управног говора под називом *изречени или неизречени управни говор* најсличнији је уведеном управном говору по томе што садржи све три синтаксичко-правописне компоненте модела управног говора, али се он издваја као засебна врста због особености глагола у ауторској дидаскалији, који „садржи семантичку компоненту изговорености или неизговорености (помишљености) исказа говорника“ (Ковачевић 2012б: 21). Ћосић користи обје врсте управног говора, при чему анализа корпуса показује доминацију изреченог управног говора. Запажања везана за референцијални и нереференцијални говор могу се примијенити и унутар овог облика управног говора. Курзивним фонтом истичемо глагол ауторске дидаскалије.

а) Изречени управни говор илуструјемо сљедећим примјером:

> (2а) – Ноћу се разговара само о вампирима и злочинству. На Бадњи дан ја са вама никад нисам разговарао – *промумла* за себе Ђорђе гледајући у загризак хлеба. (69)

Специфичан облик управног облика јесу и ријетки случајеви када Ћосић не уводи реплику саговорника, већ се она узима као подразумијевана јер о њеном садржају дознајемо на основу реплике саговорника. Овакве реплике обиљежавамо курзивом:

> (2б) „Слушај... Слободно ти живи са Толом. *Мораш, чујеш ли?* Ја тако хоћу. Наређујем ти! – шапутао је. – Од меса нема нико користи. Поједу га црви. Хоћу да ми родиш сина... Наследника да ми родиш. *Што ти је незгодно?*... Нећу да ти је незгодно. Не дам ништа Вукашину. А Тола је јак и све га жене хоће. Богу за инат, њему за инат, о, што ми сад није под руком. Досад је све мушку децу имао. И ти ћеш родити мушко. Он ће да ћути, мора, не сме ником да зине, платићу му, убићу га! Кад ја наређујем, ти мораш. Послушај ме... *Што нећеш?* Истераћу те из куће ако нећеш. Учини ми то. Кад те ја молим, еј, учини ми. Ја хоћу, ти, ти си поштена...“ (209)

У наведеном примјеру Ћосић приказује замишљени дијалог између Ђорђа и његове супруге, који се одвија у Симкином сну, при чему њене реплике нису дате експлицитно. Ђорђе покушава да натјера своју супругу да зачне насљедника са слугом Толом: она то очигледно одбија јер јој је цијела ситуација незгодна, што закључујемо на основу одговора Ђорђа Катића: *Мораш, чујеш ли? Што ти је незгодно? Што нећеш?* Недовршене и елиптичне реченице, као и паузе, успјешно осликавају напетост тренутка у којем се рађају бурне емоције ликова.

б) Неизречени или помишљени управни говор уведен је глаголима са семантичком компонентом неизговорености:

> (2г) – „Правничке науке“, одговарао је а у себи *мислио*: „Да учи за министра унутрашњих дела, да буде најважнији човек у влади, да чува ред држави, пише јој законе и издаје наредбе које се без поговора слушају...“ (55)

ФРАГМЕНТАРНИ УПРАВНИ ГОВОР

Фрагментарни цитат изузетно је чест начин представљања туђег говора у научном стилу, али не и у књижевноумјетничком. Под фрагментарним цитатом подразумијева се „дословно наведени дио говора лика укључен у структуру ауторског или неуправног говора“ (Ковачевић: 2012б: 19). Од три елемента модела управног говора фрагментарни цитат не садржи ауторску дидаскалију, већ задржава само говор лика и знаке навода, при чему говор лика није пренесен у потпуности, него само један његов дио. Курзивом истичемо дио говора лика:

> (3а) Вукашин се жалосно осмехну: гледа своју фотографију из Париза, окачену више кревета. Гуњ и опанке! Прво што је учинио било је да престане да буде смешан и скине то глупо, турско одело. А *„шта је Србин“* и *„сељачки син“* то нити је имао коме да покаже нити је знао шта да покаже. (83)

СЛОБОДНИ УПРАВНИ ГОВОР

Слободни управни говор се дефинише као модификација управног говора код којег изостају ортографски знаци (знаци навода или црта). У зависности од тога да ли је присутна ауторска дидаскалија или не, може бити уведени или неуведени, при чему је уведени облик ове врсте туђег говора мање заступљен у корпусу:

а) *уведени слободни управни говор.* Ковачевић (2012б: 18) илуструје богатство графостилемских могућности уведеног слободног управног говора. Као и у моделу правог управног говора, у односу на говор лика ауторска дидаскалија може бити у антепозицији, постпозицији или интерпозицији. Ћосић најчешће користи постпозицију. Курзивно истичемо ауторску дидаскалију, као и њен додатак:

> (4а) Аћим је бездушник и зверка, а ја сам ни у што утрађио живот, *шајнуо* је *и уривао песнице у пшеницу, гласно удисао њен мирис и мирис лука, напипао је кесу, прстима је пребројао дукате, а они су бежали и певушаво цичали.* (102)
>
> (4б) Један другом изубадаше очи шиљатим, густим погледима. Колико ми је закинуо? *пита се Вукашин, несебично, радознало*. (95)

Преостале двије позиције конферансе нису учестале у *Коренима:* када је ауторска дидаскалија у препозицији, ортографски немаркиран говор лика одвојен је двотачком од ауторске дидаскалије и почиње великим словом, док је медијална позиција одвојена запетама:

> (4в) – Ика разноси ракију, збуњено и усиљено се осмехује, и у ходу наставља да *виче: Јечам жњела Гружанка девојка...* (110)
>
> (4г) Све су жене гадне, а ова Зора, *мислио је једнога дана, кад је био најтужнији,* можда је још и сироче. (203)

б) *Неуведени слободни управни говор (управни монолошки говор)*. Роман *Корени* обилује солилоквијумима као драмским монолозима. Ради се о неизреченим дијалозима у којима се сукобљавају непомирљиви аспекти личности лика или низ

„несагласних гласова“ о неком питању (Ковачевић 2012а: 316). Управни говор написан је у облику реплика са наводницима „као експлицитним знаком директне дијалогичности“ (Ковачевић 2012а: 317), док је Ћосићев унутрашњи монолог лишен било каквих графостилемских карактеристика, тако да се не разликује од ауторског говора.

Сам у својој соби, сломљен кривицом и сјећањима из дјетињства, Вукашин Катић изговара наведени солилоквијум, изазван дијалогом унутар једне личности, односно сукобом њених унутрашњих гласова: Остати! Отићи! Издати! Повиновати се!

> (4д) Не, све је ово сељачка идила и прошлост. Наш живот је нешто сасвим друго. Мој живот је друго. Треба одавде некуда отићи. Нешто оставити. Изневерити. Да, издати. Или се јако плашим неуспеха?... Чему сва та рачунања? Ја ти више нисам отац... Ти си од вечерас мртав за мене. Један за другог више ми не постојимо. (84–85)

Унутрашњи монолог претежно је драмског, „конфликтног“ типа, али су у корпусу пронађени и случајеви *евокативног приповједачког монолога* (в. Ковачевић 2012а: 317). У повријеђеној жени, на којој је те туробне празничне ноћи извршен први чин физичког насиља, развија се интензиван драмски монолог који се утишава њеним присјећањем:

> (4ђ) ...А ја те чекам... По десетак вечери забадава сам облачила чисту кошуљу, а тебе нема. За тебе се спремала, а ти дођеш, па заударaш на механчине, оборе и коње. А да си бар тада могао жељу да ми одмалиш. Узимала сам те у наручје и пела на себе, као што се дете пење на коња. А ти ме, јаду, уштинеш, уједеш као мало куче, само ме наљутиш и оставиш... (81)

ДВОСТРУКА ИНТЕРФЕРЕНЦИЈА

У *Коренима* се уочава преплитање два или више типова туђег говора без уочљивијих графолошких разлика, што доводи до стварања *хибридних конструкција* (в. Bahtin 1989: 63). У овом раду под *двоструком интерференцијом* туђег говора подразумијевамо смјењивање два типа говора, од којих један припада неком од подмодела управног говора. Анализом корпуса јасно се издвајају двије категорије двоструке интерференције: а) интерференција два подмодела управног говора, б) интерференција подмодела управног говора са ауторским говором.

Преплитање два подмодела управног говора најчешће укључује смјењивање управног дијалошког и управног монолошког говора, који обиљежавамо курзивом:

> (5а) – Добро вече, Симка... снајка! Добро вече, снајо! *(Нема смисла, заиграла се од радости, ништа јој нисам донео)*. Нисам могао да вам јавим, донео сам одлуку на брзину, служба, морам одмах да се вратим... *(Шта ја могу? морам је разочарати)*. Па јесте и за Божић. Толико година нисам био код куће за Божић. Нисам те видео... Да, да, седам година. Париз, па одмах служба, и државни чиновник... *(Он! жао ми, шта могу?)* Добро вече, Ђорђе. Стигох сад, са кочијашем из Паланке ...

(Није ми се обрадовао. Не жели ни да се пољубимо. Не зна. Откуд би знао? Још кад је био дете...) Нисам хтео да вас мучим на Бадњи дан, много је посла. Добро ме возио. *(Само с оцем сада да се не срећнем. Касније. Док се средим. Касније. Морам тише да говорим).* Ја сам уморан, идем одмах у собу. Нека, немој да га зовеш. Поздравићу се са њим касније, кад оставим ствари. *(Са слугама? И с њима да се ћавим).* Добро сам, Мијате. Нисам остарео. Ако је хладна соба, Симка... снајка, после наложи, идем. *(Брбљам, само брбљам. Вечерас морам све свршити. Моја соба... Вукашинова соба. И сада је сигурно тако зову).* Не, не! Не треба лампа. Ја ћу сад да се скинем и мало одморим. Много ти хвала ... *(Шта ћу са њом оволико обрадованом?).* (65)

У датом примјеру преплићу се дијалози између Вукашина, с једне стране, и Симке, Ђорђа и Мијата са друге, удружени са Вукашиновим унутрашњим монологом. Дијалошке форме дате су у виду реплике дијалога, и то само Вукашинове реплике, на основу којих читалац може извући допринос комуникацији Вукашинових саговорника. Унутрашњи монолог дат је у заградама, тако да је наглашен и формално одвојен од дијалошких форми. Дијалошки и монолошки говор прожимају се и међусобно надопуњују, откривајући Вукашиново психолошко стање. На овакав начин учинковито се приказују Вукашинова осјећања при сусрету са ближњима – Ћосић даје само Вукашинове реплике чиме се осликава напетост ситуације, усљед невољног сусрета са оцем, тако да до Вукашина долазе само сегменти реплика његових саговорника.

Други вид интерференције јесте преплитање слободног управног говора са ауторским дискурсом, при чему управни монолошки говор истичемо курзивом:

(56) На кревету поред Адама, који спава, седи Ђорђе, главу наслонио на даску и дрема. Ањим прође. У сенци види се дечаково лице, омршавело и измучено. Дуго стоји, па прислони лице уз Адамов врат. Чује како куца мало срце. Мирише младу детињу кожу. На њој Ањимова дрхтавица гњечи сузе. *Нису хтели да ме убију. Нико се више мене не плаши. Али ти ћеш да порастеш. Још једино тебе имам, иако ниси мој. Ниси моја крв, али презиме имаш моје. То је мало. То је много. Научићу те да их мрзиш.* (312)

Опис тренутне ситуације у којој се налази лик производи буру унутрашњим мисли, при чему долази до смјене перспектива: тачку гледишта наратора замјењује тачка гледишта лика. Ауторски говор је у симбиози са унутрашњим говором ликова и његов је најјачи покретач.

ВИШЕСТРУКА ИНТЕРФЕРЕНЦИЈА

Текст се често гради смјењивањем ауторског говора и говора јунака, стварајући једну интерјунктурну цјелину, односно једну вишеструкосложену реченицу. У таквом микротексту прожимају се и надограђују садржаји различитих говора, а ауторова и јунакова тачка гледишта стапају се (Ковачевић 2012а: 319–320). Роман обилује најразличитијим облицима хибридних конструкција, које су у одређеној мјери дијалогизиране, али не у облику драмског, већ романескног дијалога који се остварује у привидно монолошким конструкцијама (Bahtin 1989: 80).

У примјеру који слиједи курзивом је истакнут унутрашњи монолошки говор, дискурси правог управног говора су подвучени, док су дијелови ауторског говора остали немаркирани:

> (6а) Кад је излазио из дућана, замишљено загледан у црвене ђинђуве нанизане на жутом концу, – „зашто сам баш ово купио?“ – сусрео га Тола Дачић и подсмешљиво рекао: „Да подмладиш жену?“ Ниску ђинђува хитро је гурнуо у џеп и косо, навише, загледао се у шарене очи; снег је промицао кроз блиску даљину а видео је сваку жућкасту искрицу под натуштеним обрвама. Одувек су му те шарене очи изазивале нелагодност. Сада се постидео и зато што га гледа одоздо. Стајао је неколико тренутака, рабације су лупале по дућанима и сви су куповали понешто. „Продајемо шећер, тамјан и свеће“, „Ми за грош јевтиније“, као да кукуричу, пред дућанима викали су шегрти и кришом се грудвали. А између њих неко прође, преломи поглед, и Ђорђе више увређено но пркосно рече: „Имам и кога.“ „А ја купих шећера да те частим слатком ракијом. За четвртог сина.“ Улица се стесни, кривудава линија ћерамида под снегом примаче се до трепавица, и он, по калдрми и балези, мучно пронесе себе до колоне воловских кола. *Рекао је то да ме уједе, мислио је Ђорђе,* и би му мрзак човек који га прати на свим путевима, док га у недрима жуљи кеса дуката, а чопори свиња и џелепи говеда протињу се између врзина ка Дунаву. „Да подмладиш Симку“ и очи су му се смејале. *Сигурно сам поцрвенео.* (35)

Прва глава романа *Корени* почиње сликом замишљеног Ђорђа Катића који и сада, као и много пута раније, купује накит својој супрузи, враћајући се кући након успјешно обављене трговине стоком. Одмах се сусрећемо са реченичном конструкцијом у којој се преплићу ауторски говор и изречени управни говор Толе Дачића. Уводи се и нереференцијални управни говор Ђорђа Катића, уметнут између зависне и управне клаузе, али није баш најјасније да ли припада изреченом или помишљеном управном говору – усљед изостављања ауторске дидаскалије. Пошто је увео двије централне личности романа, Ћосић нас враћа опису дућана у зимско предвечерје у којем одјекују продорни, слаткорјечиви гласови шегрта. Ауторски говор ствара позадинску слику претпразничке атмосфере, а пренесене ријечи Толе, Ђорђа и шегрта пратилачки су елемент који ствара подлогу за развијање неуведеног управног дискурса већ на наредној страници романа. Ауторски говор се сада прекида изреченим управним говором Ђорђа Катића, као одговор на Толино питање *„Да подмладиш жену?“*. У тексту се јасно прожимају наративни и декларативни дискурс. Елементи ових дискурса сукцесивно се надопуњују, али постоји јасна разлика између њих јер је управни говор правописно обиљежен (Ковачевић 2012а: 321). Смјестивши се на воловска кола, Ђорђе започиње свој унутрашњи монолог, окарактерисан као помишљени говор, на чији статус указује ауторска дидаскалија – *мислио је Ђорђе* – која слиједи иза ауторског говора, а не у облику уводничке ауторске дидаскалије (уп. Ковачевић 2012а: 318). Оваква интерјунктурна цјелина завршава се ауторским описом стоке крај Дунава, да би на самом крају поново одјекнуле Толине ријечи без ауторске дидаскалије, као наставак дијалога са Катићем. Посљедња реченица поново нас враћа на унутрашњи монолог Ђорђа Катића, препознат по глаголској и замјеничкој Ја-форми у облику *неуведеног слободног управног говора.*

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Иако се *Корени* повезују са унутрашњим монологом као доминантним обликом приповиједања, овим радом смо желели да покажемо како је и управни говор заступљен у прози Добрице Ћосића, те да његова употреба има своје специфичности. Роман обилује различитим подмоделима управног говора: 1) *реплика дијалога* (*неуведени управни говор*); 2) *изречени и неизречени (помишљени) управни говор*; 3) *фрагментарни управни говор*; 4) *слободни управни говор*; 5) *двострука интерференција* и 6) *вишеструка интерференција*.

Анализом корпуса може се закључити да управни дискурс има важну улогу при стварању стилогеног ефекта *Корена*. Смјењивањем референцијалног и нереференцијалног уведеног/неуведеног управног говора, Ћосић комбинује садашњи и прошли аспект нарације. Када укључује ауторску дидаскалију, доминирају облици изреченог управног говора. Ћосић често користи и облике слободног управног говора како би читаоца увео у свијет унутрашњих мисли ликова. Такви искази су у функцији исказивања унутрашњег конфликта ликова или евокативног приповједачког монолога. У рјеђим случајевима, унутрашње мисли ће прекидати ауторским дидаскалијама: корпус је показао доминацију облика уведеног слободног управног говора у којем конференса заузима финалну позицију. Поткатегорије двоструке и вишеструке интерференције укључују широк спектар сложенијег уланчавања различитих облика управног и ауторског дискурса, која нису и не могу бити детаљно описана у овом раду, већ представљају тему неких будућих истраживања.

ИЗВОР

Ћосић 1970: Добрица Ћосић. *Корени*. Нови Сад: Матица српска и Српска књижевна задруга.

ЛИТЕРАТУРА

Aristotel 2008: Aristotel. *O pesničkoj umetnosti*. Prev. Miloš N. Đurić. Beograd: DERETA.

Bahtin 1980: Mihail Bahtin. *Marksizam i filozofija jezika*. Beograd: Nolit.

Bahtin 1989: Mihail Bahtin. *O romanu*. Prev. Aleksandar Badnjarević. Beograd: Nolit.

Велмар Јанковић 1970: Светлана Велмар Јанковић. Предговор. *Корени*. Добрица Ћосић. Нови Сад: Матица српска и Српска књижевна задруга, 7-25.

Katičić 2002: Radoslav Katičić. *Sintaksa hrvatskoga književnoga jezika*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti: Nakladni zavod Globus.

Ковачевић 2000: Милош Ковачевић. *Стилистика и граматика стилских фигура*. Крагујевац: Кантакузин.

Ковачевић 2011: Милош Ковачевић. „Међуоднос типова говора у причама Милисава Савића. *Књижевно дело Милисава Савића*. Зборник радова. Ур. Милојко Милићевић. Рашка: Центар за културу „Градац“; Нови Пазар: Народна библиотека „Доситеј Обрадовић“, 113–148.

Ковачевић 2012а: Милош Ковачевић. *Лингвостилистика књижевног текста*. Београд: Српска књижевна задруга.

Ковачевић 2012б: Милош Ковачевић. „О граматичко-стилистичком терминосистему туђег говора“. *Српски језик*, књ. XVII, 13–38.

Ковачевић 2015: Милош Ковачевић. *Стилистика и граматика стилских фигура*. Београд: Јасен.

Kristal 1988: *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike*. Prev. Ivan Klajn i Boris Hlebec. Beograd: Nolit.

Platon 2002: Platon. *Država*. Prev. Albin Vilhar i Branko Pavlović. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.
Prins 2011: Džerald Prins. *Naratološki rečnik*. Prev. Brana Miladinov. Beograd: Službeni glasnik.
Русимовић 2010: Тања Русимовић. „Експлицирани управни говор у роману *Корени* Добрице Ћосића" *Радови Филозофског факултета*, год. XII, књ. 1, 469–478.
Станојчић–Поповић 2008: Живојин Станојчић–Љубомир Поповић. *Граматика српског језика за гимназије и средње школе*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Svetlana S. VUKSANOVIĆ
Minja S. RADONJA

TYPES OF DIRECT SPEECH IN DOBRICA ĆOSIĆ'S NOVEL *THE ROOTS*

Summary

The paper discusses the specific methods of forming the direct speech in Dobrica Ćosić's novel *The Roots*. In order to describe the speech diversity of the novel and to make the systematic survey of all the syntactic constructions with direct speech, the linguo-stylistic methods are employed. Although *The Roots* are primarily associated with internal monologue as a dominant form of narrative, the paper will show that the direct discourse plays an important role in Dobrica Ćosić's novel, with its own individual characteristics, due to the fact that the phenomenon of communication is based on dialogue, while the true nature of reported and reporting discourse is dialogical as well.

Key words: author speech, dialogue, internal monologue, direct speech.

Рад је предат 22. јануара 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 811.163.41'38
811.111'38
81'255.4
821.163.41.09-31 Басара С.
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-34180

Прегледни рад

*Јелена Д. РАЈОВИЋ**
Академија струковних студија косовско метохијска – Лепосавић

*Марија Д. ВЕШОВИЋ***
Факултет за саобраћај, комуникацију и логистику Будва, Црна Гора

СЛОБОДНИ НЕУПРАВНИ И СЛОБОДНИ УПРАВНИ ГОВОР У РОМАНУ *DE BELLO CIVILI* СВЕТИСЛАВА БАСАРЕ И ЊИХОВИ ПРЕВОДНИ ЕКВИВАЛЕНТИ У ЕНГЛЕСКОМ ЈЕЗИКУ

Апстракт: Имајући у виду да се приликом превођења неког књижевног дела преводиоци често суочавају са проблемом преношења изражајних средстава, као што су слободни неуправни и слободни управни говор из једног језика у други, циљ рада је да се прикажу утицаји разноврсних лингвистичких маркера ових конструкција на сам процес превођења. Српско–енглеске паралеле у слободном управном и слободном неуправном говору утврђиваће се на корпусу романа Светислава Басаре *De Bello Civili*. У раду испитујемо да ли долази до структурних и/или стилистичких померања при превођењу слободног управног и слободног неуправног говора са српског на енглески језик. Резултати истраживања су показали да романом доминира слободни неуправни говор и да форме слободног управног и слободног неуправног говора у српском и енглеском језику имају доста заједничких особина (захтевају контекст, употребу прошлих глаголских времена, употребу глагола говора и глагола мишљења који се могу искористити/применити у главној реченици итд) осим слагања времена – што је карактеристично за енглески, али не и за српски језик.

Кључне речи: слободни неуправни и слободни управни говор, превођење, српски језик, енглески језик.

УВОД

На типове туђег говора као посебног синтаксичког проблема и важног феномена у проучавању језика указао је Бахтин (Bahtin 1980). Његова дефиниција да туђи говор представља „говор у говору, исказ у исказу али истовремено и говор о говору и исказ о исказу" (ибид 128) подразумева одређене синтаксичке шаблоне попут директног говора, индиректног говора и неуправног директног говора. Такође, он овде укључује модификације и варијације поменутих шаблона чија је функција да преносе туђе исказе и интегришу их у компактни монолошки контекст.

* преводилац еглеског језика, gvozdena2001@yahoo.com
** преводилац еглеског језика , mariavukov@gmail.com

Велико интересовање светских лингвиста за овај домен лингвистичког поља условио је развијање граматичко-стилистичке поддисциплине, Репрезентологије која се бави формама исказивања туђег говора, најчешће у његовом односу са ауторским говором, будући да је туђи говор могуће препознати као таквог само ако се посматра у складу са ауторским говором (Ковачевић 2012а:13). Управни и неуправни говор, као главни модули туђег говора суштински се разликују у начину преношења говора учесника разговора. Код управног говора искази говорника преносе се у изворној форми, онако како су и исказани. Неуправни говор исказе говорника преноси из перспективе онога ко говор преноси, односно аутора (Katnić-Bakaršić 1999), али не мора увек да представља интегрисање говорникових речи у реченицу аутора већ парафразирање са циљем преношења суштине садржаја и значења (Carter, McCarthy 2006: 805). Када је реч о слободном управном и слободном неуправном говору, може се рећи да су то варијације које имају карактеристике и управног и неуправног говора.

Контрастивна истраживања из области управног и неуправног говора углавном се баве проблемима превођења типова туђег говора са енглеског на српски језик (Каравесовић 2010; Зечевић 2013; Видановић 2015). У наведеним радовима је представљена сложеност односа између ова два језика, чија се синтаксичка правила за преношење туђег говора разликују, што често доводи до структурних померања у преводу (Каравесовић 2010). Типови туђег говора предмет су интересовања многих научних дисциплина и литература која се бави овом тематиком прилично је обимна (Bahtin 1981; Lucy 1993; McArthur 1998; Holt, Clift 2007; Perović 1999; Ковачевић 2012а) и долази из различитих истраживачких домена и приступа, попут књижевне теорије, социологије, филозофије као и различитих поддисциплина лингвистике (лингвистичке типологије, синтаксе, семантике, прагматике).

Ослањајући се на особености туђег говора које су претходно наведени лингвисти дефинисали и имајући у виду чињеницу да су истраживања о овој лингвистичкој форми углавном фокусирана на енглеско-српски превод, циљ нашег истраживања је анализа слободног неуправног и слободног управног говора у роману *De bello civili* Светислава Басаре, односно њихових српско-енглеских преводних еквивалената. Претпоставка је да је приликом превођења дошло до губитка одређених наратолошких структура у енглеском језику[1], односно да је дошло до структурних и стилистичких померања. Роман је у целости анализиран, и у примерима су приказани слободни управни и слободни неуправни говор у српском, а затим и њихови преводни еквиваленти у енглеском и указано је на потенцијалне проблеме који се могу јавити при превођењу овакве врсте текста. Важно је напоменути да је роман са српског на енглески превео изворни говорник енглеског језика, Рандал А. Мејџор (Randall A. Major) што је још један разлог више да се утврде преводне паралеле између ова два језичка пара[2]. Такође, у обзир се морају узети и нормативни

1 О аспектима енглеског наратива видети: Тулана (Toolan 2014).

2 Приликом превођења преводилац мора водити рачуна о веродостојности преношења форме, стила, синтаксе и значења из једног језичког система у други. Када преводилац није изворни говорник језика са којег преводи, мора водити рачуна о различитим конотацијама коју изрази или речи могу имати у различитим културним контекстима, семантичког развоја контекста кроз време

и стилски потенцијали ова два језика који могу бити разлог неусаглашености између оригинала и превода слободног управног и слободног неуправног говора.

Након уводних разматрања, рад је методолошки организован у следећа структурална поглавља: прво поглавље представља концепт туђег говора, друго и треће поглавље доносе особености слободног управног односно слободног неуправног говора; четврто поглавље описује структуру истраживања, примењене методе и корпус истраживања; пето поглавље указује на разлике које постоје између српског и енглеског језика кроз примере постојећих истраживања; шесто поглавље износи анализу корпуса и резултате истраживања; закључна разматрања представљена су у седмом поглављу.

О ТУЂЕМ ГОВОРУ

Преношење туђег говора подразумева укључење туђих речи у ауторски дискурс или текст, при чему се добија синтаксичка конструкција са туђим говором. Туђ говор сврстава се у синтаксичке категорије и у тексту може имати улогу стилогеног средства и наративне технике (Николић 2020). Као такав, он је учестала појава у исказима сваког говорника или ликова у књижевним делима. Он подразумева исказе или делове исказа које је неки други говорник изговорио у некој другој говорној ситуацији а које преноси говорник или аутор. Овакав начин преношења туђих речи обично се обележава применом лингвистичких механизама (наводницима или цртицом) да би се саговорнику (или читаоцу) ставило до знања да оно што говорник изговара нису његови сопствени искази већ туђи (Panić 2013). Иако се туђи говор и говор говорника или аутора могу одвојено анализирати, између њих постоји динамички однос и при анализирању једног концепта узима се у обзир и други (Николић 2020).

Ковачевић (2000: 245) туђ говор сматра дводелном синтаксичком јединицом, то јест, исказом који се састоји од а) управног дела (говор лика) и б) ауторског дела (говор аутора). Према томе, дефинисана су два основна граматикализована синтаксичка модела преношења туђег говора: а) управни (директни) говор и б) неуправни (индиректни говор)[3].

Када је реч о енглеском језику, Мекартур (McArthur 1998: 183–185) разликује четири типа туђег говора: управни говор (*direct speech*), неуправни говор (*indirect speech*), слободни управни говор (*free direct speech*) и слободни неуправни говор (*free indirect speech*)[4]. Лич и Шорт (Leech-Short2 2007: 255–279) предлажу класификацију која се заснива на граматичким, ортографским, стилистичким критеријумима

и примени постојеће лексике на нове идеје као и о преношењу културних и интелектуалних аспеката једног језика у други, који често не деле исто знање, обичаје, веровања и језик (Cecini 2014).

3 *Конūруисани дијалоī* је концепт који за управни и неуправни говор даје Тененова (Tannen 2007: 109), која сматра да се у свакодневном говору више јавља преношење суштине значења него што је то случај са прецизним цитирањем.

4 Он (McArthur 1998: 183–185) указује да су основни маркери управног говора тачно пренесене речи као и присуство ортографских маркера – знака навода. Неуправни говор преноси извештај речима наратора, са глаголима који мењају (*backshift*) глаголско време, променом заменица док су адвербијали за време и место усклађени са временом извештавања.

и на критеријуму дословности преношења изворног туђег исказа. Класификација обухвата пет варијација туђег говора: а) нараторово извештавање о говорном чину / нараторово извештавање о чину мишљења, б) управни говор / управна мисао, в) неуправни говор / неуправна мисао, г) слободни управни говор / слободна управна мисао и д) слободни неуправни говор / слободна неуправна мисао.

Ове варијације довеле су до дефинисања типова и подтипова туђег говора, при чему се полази од граматичких критеријума, уз обавезно укључивање ортографских критеријума. Управни говор је најчешћи начин преношења туђег говора. То подразумева тачно наведени и наводницима или цртицом обележени говор неког лика у наративном тексту. Овако обележен садржај управног говора обично је праћен ауторским дидаскалијама или конферансом[5]. У наставку су дати примери ортографског истицања управног говора, при чему је под а) пример управног говора са ортографским употребом цртице и под б) пример управног говора са ортографском употребом наводника.

> а) - *Ostavi se igrarija - reče Sandoz turobno - ja nisam Rolan Bart. Nemam sluha za postmodernizam. Gubiš smisao za male stvari koje ulepšavaju život.*
>
> *- Zar išta može ulepšati život?- upitah* (Basara 1993: 13).
>
> б) *"Ne", reče Sandoz naglas, "uopšte nije čudno. Ovo je poslednje doba. Zar nisi čitao Renea Genona? Tamo piše da će pred kraj sveta događaji bivati sve ubrzaniji dok konačno sve ne ode u vražju mater"* (Basara 1993: 24).

За разлику од управног, неуправни говор представља ауторово виђење нечијег говора, односно неуправни говор преноси извештај речима извештача са глаголима, заменицама, временима и прилозима за време и место који се мењају у складу са временом извештавања (Gayane 2018). Битне синтаксичке особине неуправног говора подразумевају зависносложену изричну реченицу[6], кроз коју се овај тип говора реализује; ауторску дидаскалију која је и управна клауза дате зависносложене реченице; препричани говор лика, што је зависна клауза зависносложене реченице; везници *да* и *како* и све упитне лексеме које спајају зависне клаузе изричног или зависно-упитног типа; глагол из ауторске дидаскалије који условљава усаглашавање категорије лица у глаголским облицима и присвојним и личним заменицама; изјавну интонацију зависносложене реченице, која се у писаној форми исказује употребом тачке на њеном крају (Ковачевић 2012а:13–18). Вулетић (Vuletić 2006: 149), указује да ако се за преношење туђих речи користи неуправни говор, онда је неизоставни елемент уводни глагол говорења као и пребацивање првог и другог лица у треће. Примери неуправног говора дати су у наставку, при чему пример б) одражава изјавну интонацију неуправног говора, док пример в) показује пример преласка првог у треће лице.

---

5 У основне синтаксичко-правописне компоненте модела управног говора спадају: а) ауторска дидаскалија (конферанса), б) говор лика као пренесени неауторов говор, в) маркираност наводницима или цртом пренесеног говора лика (Ковачевић 2012а: 13–18).

6 Реченица неуправног говора, у ствари састоји се од две клаузе које су у хипотетичком односу. Оне нису исто рангиране у реченици с обзиром на то да клауза која се преноси налази се у функцији објекта уводног глагола, односно клаузе (Halliday–Matthiessen 1994: 252).

в) *Jedan od policajaca se pobuni. Strogim glasom reče da je sloboda veroispovesti zagarantovana ustavom i da je sveštenikovo pravo da veruje ili ne veruje neprikosnoveno* (Basara 1993: 26).

г) *Novinar, istina, reče da ga je poslao glavni urednik, da je njemu jako žao što nas uznemirava, ali da on svoj zadatak mora obaviti profesionalno* (Basara 1993: 41).

Све остале синтаксичке форме преношења туђег говора само су варијације у оквиру ова два главна модела, или су варијације које су настале комбиновањем неких од карактеристика управног и неуправног говора (Ковачевић 2012: 13–18). То значи да сваки од главних модела садржи неопходне синтаксичко-правописне компоненте чије одсуство/изостанак условљава стварање подтипова управног односно неуправног говора. У наставку рада представићемо две варијације главних модела туђег говора - слободни неуправни и слободни управни говор.

а) СИНТАКСИЧКЕ ОДЛИКЕ И ФУНКЦИЈА СЛОБОДНОГ НЕУПРАВНОГ ГОВОРА

Слободни неуправни говор (СНГ) представља језичко-стилски поступак који има особине основних елемената цитирања, управног и неуправног говора и тиме чини њихову синтезу. Спајање управног и неуправног говора у форми слободног неуправног говора одражава сједињење језика аутора и јунака (Алексић 2016). На тај начин, аутор нам омогућава да продремо у свест јунака и открива нам његов унутрашњи свет, тиме указујући на различита емотивна стања и осећања јунака[7]. Слободни неуправни говор је тип преношења туђег говора са особином полифоније-постојања више „гласова" у исто време и у истом исказу (Рајић 2010). Ова варијација неуправног говора има граматичке особине неуправног говора, али га карактерише одсуство ауторске дидаскалије као и везивног елемента (Ковачевић 2012а).

Оно што је још карактеристично за слободни неуправни говор јесте да се готово никада не среће у разговорном дискурсу, већ искључиво у писаном, књижевно уметничком стилу. Отуда, СНГ не можемо посматрати независно од семантичких и прагматичких одлика текста (Рајић 2010; Зечевић 2013). Значај слободног неуправног говора огледа се у томе што он на прво место ставља приповедача. Наиме, примена овог изражајног средства у наративу указује на свеприсутност приповедача, односно да је све оно што се износи, а нарочито туђе речи, филтрирано кроз говор, поимање и став приповедача (Frangeš 1963). Његова примена делимично брише границу између говора лика и говора аутора, те да би се направила граница између ове две реализације говора неопходно је да СНГ одражава одређени миметички тон који нам помаже да сагледамо виртуелни свет ликова (Reyes 1984: 243-244 у Рајић 2010). Слободни неуправни говор није строго дефинисана категорија чиме отвара могућност аутору да искаже своје стваралачке

7 Поред слободног неуправног говора постоји и полуслободни неуправни говор, и разлика између ове две варијације је у томе што се слободни чешће од полуслободног користи за преношење унутрашњег говора лика при чему су тачка гледишта аутора и лика уједињене (Ковачевић 2016).

вештине. Према томе, у поређењу са управним и неуправним говором, који имају стабилан синтаксички образац на основу којих је њихова идентификација увек могућа, СНГ се одликује вишезначном и непредвидивом структуром те отуда је и његова идентификација могућа само на основу информације која се добија из контекста (Рајић 2010).

Најчешћи показатељи слободног неуправног говора су речи и изрази који припадају лику а које су убачене у контекст аутора и по свом карактеру не могу припадати аутору али одражавају психологију лика; речи и изрази директног говора лика које се појављују у говору аутора, морфолошке формуле које одређени јунак често употребљава (Šehović 2003); односно, смена глаголских облика и начина, узвици, речце, показне заменице, упитне реченице које није могао поставити аутор, лексичко-фразеолошка средства, деиктички прилози, узвици, речце (Каравесовић 2010, Палибрк 2010, Panić 2013).

Ковачевић (2012б: 333) у односу на критеријуме укључености/неукључености наратора као говорника или саговорника у говорни дискурс, разликује два синтаксичка модела који садрже по две граматичке варијације слоговног неуправног говора. Дакле, разликује четири подмодела слободног неуправног говора: неукљученост наратора подразумева пребацивање првог лица једнине или множине из управног говора у треће лице једнине или множине у слободном неуправном говору, и у складу са тим и транспозицију проксималних у дистално облике заменица; и укљученост наратора у говорни дискурс подразумева прелазак другог лица у прво и обрнуто, при чему долази до прилагођавања проксималних медијалних облика заменица. Следећи пример, у којем су искази слободног неуправног говора подвучени, илуструју овај синтаксичко-стилистички подтип управног говора:

> д) *U trenutku rastrojstva poveri nam da je to četvrti partner koga je slučajno ustrelio, a da u karijeri nije ubio ni jednog kriminalca. Pretpostavljeni ga već popreko gledaju. Jeste da je sve komisijski dokazano, jeste da tu nema traga sumnji, ali on se oseća neprijatno i boji se suspendovanja. I ako u najskorije vreme ne ubije kakvog kradljivca – izvršiće samoubistvo* (Basara 1993: 29) .

б) СИНТАКСИЧКЕ ОДЛИКЕ И ФУНКЦИЈА СЛОБОДНОГ УПРАВНОГ ГОВОРА

Слободни управни говор (СУГ) представља тип говора у којем се искази или мисли лика представљају без посредовања аутора, односно онако како их лик сам формулише и исказује (Принс 2011). За слободни управни говор (СУГ) карактеристичан је изостанак ортографских маркера и, у неким случајевима, ауторске дидаскалије. Изостанак ауторске дидаскалије која указује на прелазак са нарације на извештавање (препричавање), често се користи у белетристици за представљање менталних реакција ликова на оно што виде или искусе. Слободни неуправни говор сличи индиректном говору у промени глаголских времена и осталим особинама и задржава неке особине управног говора (као што су директна питања и вокатив) (McArthur 1998). Такође, код СУГ нема субординације, глаголски облици остају

исти као у изворном исказу, реплика је и синтаксички и ортографски засебна целина и уводни глаголи, односно глаголи навођења су изостављени (Каравесовић 2010). Изостанак клаузе извештавања показује прелазак са нарације на извештавање и често се користи у фикцији ради представљања менталних реакција ликова на оно што доживљавају или виде (Blakemore 2013).

У зависности да ли у састав слободног управног говора улази или не улази ауторска дидаскалија слободни управни говор дели се на: а) неуведени слободни управни говор и б) уведени слободни управни говор (Ковачевић 2012а). Неуведени слободни управни говор реализује се изостављањем неке од компонената основног модела управног говора. У њему се реализује само говор лика али су ортографско маркирање и ауторска дидаскалија изостављени (ибид). Код уведеног слободног управног говора, говор лика и ауторска дидаскалија постоје али су ортографски маркери говора лика изостављени (Ковачевић 2012а). Према томе, употреба уведеног слободног управног говора ствара визуелно јединство текста: ауторски и управни говор се изједначавају на ортографском плану. Појачана веза управног и ауторског говора постиже се употребом неуведеног слободног управног говора (Ковачевић 2016). Следећа два примера, илуструју овај синтаксичко-стилистички подтип управног говора, при чему је у примеру ђ) приказан уведени слободни управни говор, а у примеру е) неуведени слободни управни говор.

ђ) *Glupo pitanje, pomislih. "Financial Times" su ozbiljne novine. Zar da zurim uokolo kroz "Sport" ili "Večernje novosti"* (Basara 1993:16).

е) *Kako ono reče Aristotel: mala greška na početku, velika greška na kraju. Možda sam ipak preterao; peščani crvi ne umeju da kuvaju kafu* (Basara 1993: 7,8).

СЛИЧНОСТИ И РАЗЛИКЕ СРПСКО-ЕНГЛЕСКИХ ТИПОВА ТУЂЕГ ГОВОРА

Слободни неуправни и слободни управни говор, као носиоце језичке полифоније, важно је сагледати из угла превођења, јер у преводилачком поступку може доћи до губитка полифоније. Сагледавајући сличности и разлике типова туђег говора у српском и енглеском стичемо увид у степен подударности превода слободног управног и слободног неуправног говора у српском и енглеском језику. Код наведених типова туђег говора карактеристична је употреба прошлих времена, што у случају енглеског језика резултира слагањем времена. Ово, међутим није случај са српским језиком и идентификација ових језичких типова је тиме отежана. Инверзија у питањима још једна је одлика карактеристична за енглески језик која настаје због синтаксичких и граматичких правила самог језика. Заједничку особину коју деле ова два језика по питању СНГ и СУГ јесте познавање контекста. У српском језику је ова особина израженија, посебно када говоримо о СНГ, јер су управно због одсуства појаве слагања времена његова једина обележја заменичка транспозиција и задржавање прозодијских и осталих експресивних елемената. Према томе, исказ се у српском језику може протумачити као СНГ само уколико постоји одговарајући контекст (Рајић 1996).

На пример, Хернади (Hernadi 1972), дефинише СНГ као субституциону нарацију (*substitutionary naration*) зато што омогућава наратору да своје речи замени речима, мислима па чак и чулним опажањима лика. Овакав вид нарације у енглеском језику, па и у српском, у погледу граматике, представља елиптични облик неуправног цитирања, јер као и код директног цитирања, не своди најважнији део комуникације - туђе речи - на подређену зависну реченицу, при чему у енглеском језику долази до промене не само прономиналног аспекта реченице већ и темпоралног[8]. Овај тип говора карактерише употреба прошлих времена која се могу односити на садашњост и будућност. У енглеском језику постоји могућност инверзије у питањима као и уметање структура и неких експресивних облика попут реторичких питања, коментара, прилога, коментара, и сл. Користе се и деиктички елементи, попут прилога ово, овде и сада (Палибрк 2010). Граматичке особине првенствено се односе на глаголско време, у енглеском језику имамо транспозицију која није толико присутна у српском језику, као и на примену заменичког лица при чему углавном 1. и 2. лице постају 3. лице и пренесени исказ не прате ортографски маркери. Такође, у енглеском језику презентски наративни оквир не подразумева увек стриктно слагање времена, па се формално диференцирање између СНГ и СУГ које се јавља у претериту на неки начин укида (Каравесовић 2010).

Постоје, међутим, случајеви када је подједнако тешко са прецизношћу уочити и СУГ и СНГ, посебно у српском језику у којем не постоји правило слагања времена. Када је наратор истовремено и јунак чије се речи преносе, разлике између СНГ и СУГ се смањују, посебно када знамо да оба подтипа преношења туђег говора дозвољавају употребу експресивних јединица попут узвика, питања, елиптичних исказа и томе слично.

Сагледавање сложености синтаксичких и стилистичких особина туђих говора предмет су интересовања лингвиста са наших простора[9] који су овом проблему приступали из перспективе превођења са страног језика на српски, док је број оних који су се бавили испитивањем овог феномена у смеру српско-енглески занемарљив. Навешћемо неке од њих. На пример, рализацијом туђег говора у шпанском језику бавиле су се Рајић (1996) и Алексић (2016). У својим радовима ауторке су се бавиле лингвистичким аспектима слободног неуправног говора у шпанском и српском језику на различитим корпусима. Обе ауторке дошле су до сличних закључака да се основне разлике између српског и шпанског огледају у природи глаголских времена који су у шпанском деиктичке природе и условљава граматикализацији слободног неуправног говора. У српском језику непостојање слагања времена тај поступак чини мање маркираним. Питањем енглеско-српских преводних еквивалената

8 На пример, Ребул, Делфито, Фиорин (Reboul, Delfitto & Fiorin 2016) слободан неуправни говор виде као неку врсту међуформе између управног и неуправног говора зато што се бави средствима изражавања и неподређеношћу управног говора, као и променом времена и заменица, што је особина неуправног говора.

9 У свом раду *Српистичка истраживања типова туђег говора током последње две деценије* Николић (2020) је представила резултате српистичких репрезентолошких истраживања која су постугнута током последње две деценије. Анализа је обухватила 60 српистичких чланака о проблемима туђег говора.

слободног управног и слободног неуправног говора у новинском дискурсу бавиле су се Јеротијевић Тишма (2015) и Видановић (2015) и показале да се слободне форме туђег говора нису нужно својствене само књижевноуметничком стилу већ су присутне и у публицистичком стилу. Оквирни закључак оба истраживања је да се, на пример СНГ подједнако користи у новинским дискурсима на енглеском и српском језику. Каравесовић (2010) се у свом раду бави питањем реализације СНГ у енглеском и српском језику на примеру одломака из романа аутора са енглеског говорног подручја и њихових превода на српски језик. Рад је указао на могуће преводилачке проблеме који могу настати услед двосмислености којим се одликује СНГ. Он закључује да је СНГ у српком језику структурно флексибилнија категорија него што је то случај са енглеским, зато што енглески језик поштује строжа правила при његовој употреби. Односима типова туђег говора у књижевним делима енглеских писаца и њиховим преводима бавиле су се Палибрк (2010), Зечевић (2013)[10], Јосијевић (2013) Ковачевић (2020)[11]. Интересантно је да овде наилазимо на различите закључке ауторки, па тако Палибрк (2010) закључује да у преводима СНГ са енглеског на српски нема знатних одступања чиме је очувана полифоничност романа. Међутим, Јосијевић (2013) у свом раду закључује да се при преводу стилско двогласје слободног управног говора губи у преводу на српски језик, при чему СНГ из енглеске верзије текста у српском преводу постаје слободан управни говор, што условљава губитак гласа приповедача.

Радови оваквог типа су од изузетног значаја за оба преводна правца јер омогућавају стицање увида у сличности и разлике, као и решавање проблема са којима се преводиоци сусрећу приликом превођења ових изражајних средстава. У наставку рада представићемо методолошку организованост рада и резултате добијене анализом корпуса из романа *De Bello Civili* Светислава Басаре.

СТРУКТУРА ИСТРАЖИВАЊА

У складу са циљевима истраживања, у раду су примењене контрастивна и метода анализе садржаја. Контрастивном методом одређује се степен еквиваленције између (упоредивих) категорија из различитих језика (Gast 2012: 5). Контрастивна анализа у овом раду обухватиће преводне еквививаленте слободног управног и слободног неуправног говора са српског на енглески језик, уз анализу садржаја и елаборирање резултата. Определили смо се за анализу садржаја јер је она усмерена на комуникацију, односно јер за узорак узима одређени број средстава комуникације (Nešković 2014), што је у нашем случају књижевно дело. Специфичност методе садржаја огледа се у њеној прилагодљивости специфичностима појединих истраживања и за потребе нашег истраживања је веома важна.

10 Палибрк (2010) и Зечевић (2013) своја истраживања су спровеле на романима ауторке Вирџиније Вулф - *Госпођа Доловеј* и *Ка светионику*.

11 Јосијевић (2013) и Ковачевић (2020) спровеле су своја истраживања на романима ауторке Џејн Остин, Јосијевић на роману *Гордост и предрасуда*, а Ковачевић на роману *Разум и осећајност*. Овде је интересантно споменути да се слободни неуправни говор, како тврди Бенфилд (Banfield 1978) први пут јавио управо у делима књижевнице Џејн Остин.

Истраживање је извршено на корпусу романа Светислава Басаре *De bello civili* на српском и енглеском језику[12]. Избор овог романа уследио је из чињенице да се мали број радова бавио питањем превођења туђег говора са српског на енглески, а првенствено што је превод радио изворни говорник енглеског језика. Поред резултата истраживања, који ће дати бољи увид у преводне еквиваленте, занимљиво је и сагледати ставове изворног говорника енглеског језика у улози преводиоца у односу на страни, односно, српски језик.

АНАЛИЗА И РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

Роман *De bello civili* описује неколико убистава која су се у једном дану десила у апартману пријатеља главног јунака. Басара се дотиче извора и краја једне идеологије, значења живота и дочарава како вера у сопствено постојање може довести једну нацију у стање самоуништења. У овом роману Басара исмева главне фигуре (пост) структурализма, апсурдност југословенског бренда „Комунизма" и „Југоносталгију" која је уследила након распада федерације. Као активни учесник догађаја, он је уједно и приповедач и један од главних ликова. У роману се преплићу ауторски говор и нараторски говор, и они се у овом роману не разликују у потпуности - јунак наратор се обилато користи жаргонизмима, и од њих се не одступа ни у првом ни у другом лицу. И остали ликови романа такође су језички маркирани и „онеобичени". Анализирајући типове говора у „Причањима Вука Дојчевића" Стефана Митрова Љубише, Ковачевић (2011a) закључује да иако се стиче утисак да у роману преовладава јунак, односно, ауторска перспектива, готово је немогуће одвојити је од нараторске, што је случај и са романом *De bello civili*.

Типови туђег говора које налазимо у роману у великој мери су условљени његовом специфичном формом. Роман *De bello civili* испричан је у првом и другом лицу, а наратор је уједно и главни лик романа. Код нараторског ја-говора, по мишљењу Ковачевића (2011b: 36), тешко је разграничити међуодност између говора наратора и ауторског говора, јер су и један и други заправо делови ауторског говора. Приповедач у овом роману уједно је и актер и сведок догађаја, без обзира на то да ли приповеда у првом или другом лицу једнине. Ауторска дидаскалија присутна је у све три позиције: препозицији, интерпозицији и постпозицији. Оно што је карактеристично за Басарин роман, јесте да су и сами говори ликова прожети различитим подтиповима туђег говора. Можемо рећи да се овде ради о тзв. *Speech in Speech* ('говору у говору'), где је говор једног лика укључен у говор другог лика (Crystal, Davy 1969: 112).

У наставку рада биће приказани резултати истраживања до којих се дошло анализом романа *De bello civili,* односно *Civil War Within* Светислава Басаре. Приказаћемо детаљну анализу слободног управног и слободног неуправног говора у односу на српско-енглеске преводне паралеле. Резултати ће бити представљени у односу на карактеристике анализираних типова говора.

12 *Civil War* Within, је преводни наслов романа на енглеском језику, који је објављен 1998. године.

НЕУВЕДЕНИ СЛОБОДНИ НЕУПРАВНИ ГОВОР БЕЗ ОРТОГРАФСКОГ МАРКИРАЊА

Иако је у неким случајевима лакше идентификовати СУГ него СНГ, у роману у којем је наратор уједно и лик чије се речи преносе разлика између СНГ и СУГ се смањује, имајући у виду да оба подтипа туђег говора употребљавају експресиве (знак питања, знак узвика и слично). Управо је оваква форма присутна у роману *De Bello Civili,* где је наратор истовремено и јунак романа, што читаоцу оставља могућност да сам на основу датог контекста одреди коме одређени садржај исказа припада.

У наставку је пример монолога наратора/јунака, а монолог углавном открива психичко стање лика и има функцију да читаоцу приближи стање свести лика.

> *1. Postoji odgovor na svako pitanje, pod uslovom da je pitanje bez značaja ili idiotsko. Na prava pitanja nema odgovora. Eto, popijem dve, tri, bogme i četiri krigle ovakve ambrozije, sednem u letnju baštu "Gradske kafane", raširim "Financial Times", probušim rupu na novinama i posmatram devojke koje se muvaju okolo. Ništa lepše od žena. Ali samo sa distance. Jer kad gledaš [← гледам] kroz rupicu na novinama, osećaš [← осећам] se kao Bog. Ti [← ја] vidiš [←видим] sve, tebe [← мене] ne vidi niko. Na kraju, to je teološki opravdano: distancirajući se od sveta, približavaš [← приближивам] se Bogu. Ali to je mučno. Jer kad se približavaš [←približavam] Bogu makar malo, tek onda shvatiš [←схватим] kolika si [←сам] svinja i ništarija…* (Basara 1993: 11,12)

> 'There is an answer to every question, as long as the question is of no significance, or if it is idiotic. Real questions have no answers. You see, I drink two or three, indeed even four tall glasses of such an ambrosia, I sit outside in the summer garden of the "Town Café", open up the Financial Times, poke a hole in the paper and watch the girls who are hanging around. Nothing nicer than women. But only form a distance. For, when you [←I] watch through a hole in a newspaper, you [←I] feel like God. You [←I] see everything, no one sees you [←me]. After all, that is theologically justified: by distancing yourself [←myself] from the world, you [←I] draw near to God. But, that is painful. Because, when you [←I] draw even just a bit closer to God, you finally understand what a swine you are [←I am], and what a worthless person you are [←I am]…'
> (Basara 1998: 9,10)

Прве реченице у овом примеру су неуведени слободни управни говор зато што је присутан само говор лика, док су ортографско маркирање и ауторска дидаскалија изостали. Следи слободни неуправни говор (подвучене реченице у примеру) где су приказане могуће трансформације другог лица у прво, што представља један од деиктичких елемената карактеристичних за СНГ. Наиме, иако већина истраживача (Crystal, Davy 1969; Katnić-Bakaršić 1999; Палибрк 2010; Eckardt 2014; Panić 2013) тврди да се слободни неуправни говор остварује у форми трећег лица, по Ковачевићу (2011b: 59) слободни неуправни говор може се реализовати у свим формама којима се може пренети и неуправни говор, што значи како трећим лицем једнине и множине, као оним који се најчешће користи, тако и првим лицем једнине и множине, али и другим лицем једнине или множине када се ради о специфичним наративним контекстима.

УВЕДЕНИ СЛОБОДНИ УПРАВНИ ГОВОР СА ИЗОСТАВЉАНИМ ОРТОГРАФСКИМ МАРКИРАЊЕМ ГОВОРА ЛИКА

Навели смо већ да се уведени слободни управни говор одликује одсуством ортографских маркера говора лика и присуства ауторске дидаскалије. Оваква структура доводи до визуелног јединства текста у којем долази до изједначавања ауторског и управног говора у ортографском смислу. Роман обилује изражајним средствима оваквог типа, а у наставку наводимо један од примера.

> *2. Da sam se zaposlio u struci, ne bih uopšte verovao u elektrotehniku, a uveravam vas da bih bio solidan inženjer. E, rekoh sebi, sad si pop i daćeš sve od sebe da budeš dobar pop i da duše tvojih vernika odu što lakše i što čistije u pakao. Čak sam se počeo baviti i teologijom* (Basara 1993: 26).

> "If I had gotten a job in my profession, I would not believe in electro-technology either, and I assure you I would be a solid engineer. "Hey", I told myself, "now you're a priest and you will do your best to be a good priest, and to ensure that souls of your flock go as easily and purely as possible to hell". I even started looking into theology" (Basara 1998: 25,26)

У примеру на српском језику (2), писац користи уведени слободни управни говор (подвучена реченица), уз присуство свих одлика овог подтипа - ауторске дидаскалије, говора лика и уз изостављање ортографских маркера говора лика. Међутим, преводилац је у примеру на енглеском језику мисао пренео користећи изречени управни говор, где се уз присуство говора лика и ортографских маркера говора лика у ауторској дидаскалији истиче глагол који подразумева семантичку компоненту изговорености исказа говорника (Ковачевић 2012а), у овом случају глагол *told*.

ПОЛИФОНИЧНОСТ ИЗМЕЂУ СНГ И СУГ

Говор ликова је у роману често представљен као монолог, с намером да се ликови приближе читаоцу као и њихова стања свести. Пример који следи указује на оно о чему смо говорили у уводу овог рада - да је роману *De bello civili* аутор уједно и наратор и актер романа.

> 3. Sandoz razbi sat i uključi magnetofon.
> *Jedan, dva... Jedan, dva... vršimo tonske probe.*
> *Premota traku, uveri se da je sve u redu, nakašlja se i poče da pripoveda.*
> *Imao sam jednog kolegu na fakultetu koji je previše čitao Platona. Šta tu ima loše, neko se može pitati. Ništa, naravno, ali taj je počeo da preteruje. Doslovno je shvatao svaku reč. Znaš onaj mit iz "Gozbe" u kome se govori kako su ljudi, pre no što su ih bogovi rasekli na polovine, bili okrugli i kotrljali se kao lopte. E, taj moj kolega odlučio je da ponovo postane celovit, da ne zavisi od sudbine, žena, mesnih zajednica, vremenskih prilika, i poče da jede kao lud. Hteo je da se nagoji do obima savršene sfere. Čist idealizam. Jeo je, jeo i jeo... .*
> *Sandoz isključi magnetofon i poče da sastavlja krhotine sata* (Basara 1993:14).

'Sandoz broke the clock and started the tape recorder.

"One, two … One, two … testing".

He rewound the tape, checked to see if everything was all right, cleared his throat and began to narrate.

"I had a colleague at the university who read too much Plato. What's wrong with that, one might ask. Nothing, of course, but this guy began to overdo it. He took every word literally. You know the myth in The Symposium which says that people, before the gods split them in half, were round and that they used to roll around like balls. Well, this friend of mine decided to become whole again, to quit depending on fate, women, local cooperatives, the weather outside, and he started to eat like crazy. He wanted to get so fat that he would be a perfect sphere. Pure idealism. He ate, and ate, and ate … ."

Sandoz turned off the tape recorder and began to reassemble the fragments of the clock.' (Basara 1998:13)

Наведени пример је приказан у скраћеној верзији, и у примеру на српском језику, тешко је у први мах одредити о којем типу туђег говора се овде ради. Наиме, сам пример почиње ауторским говором, али у наставку, с обзиром на одсуство ортографских маркера тешко је разлучити ко говори: наратор или лик. Овде је наратор/аутор једног од ликова, Сандоза, ставио у улогу наратора, при чему се ауторски говор и говор лика „изједначавају", и тешко је разлучити ради ли се овде о СНГ или СУГ. Ово се огледа у томе што не постоји јасна наративна граница између чулно-менталне перцепције самих ликова и онога како их је сам наратор описао (Каравесовић 2010). Како у овом примеру недостају ауторске дидаскалије и ортографска маркираност говора лика, утврдили смо да се ради о неуведеном слободном управном говору.

Међутим, у преводу на енглески језик можемо видети (подвучене реченице) да се преводилац одлучио да говор лика представи као прави управни говор, уз употребу свих обележја која прате овај подтип туђег говора. У овом случају, реченица *He rewound the tape, checked to see if everything was all right, cleared his throat and began to narrate* представља ауторску дидаскалију, али она овде није маркирана двотачком, цртицом нити зарезом, већ је представљена као обавештајна реченица.

Овакав вид нарације где имамо дуже наративне сегменте у оквиру једног целовитог тематско-синтаксичког оквира, који у себи могу садржати различите структуре, може представљати озбиљан проблем за преводиоце јер се услед правила слагања времена у енглеском језику, односно, његовог непостојања у српском, „мора јасно утврдити ко је носилац исказа, јер се у појединим ситуацијама такви искази могу структурно разликовати и изазвати померање временске равни у складу са интерпретацијом оригинала" (Каравесовић 2010: 47).

СЛОБОДНИ НЕУПРАВНИ И СЛОБОДНИ УПРАВНИ ГОВОР У ИСТОМ ИСКАЗУ ЛИКА

Пример који следи показује да је аутор речи лика пренео коришћењем наратива два типа: управним говором и слободним неуправним говором, што је још једна од одлика Басариног начина нарације. Овде је употребљена нарација у трећем лицу, што је и одлика СНГ.

4. Nije prošao ni pun minut nakon hica, a dva policajca stajala su u dnevnoj sobi. Rekoše, čuli su da se dogodilo ubistvo. "Koješta", smirivao je Sandoz situaciju, "to je obična izmišljotina. Vi momci, očigledno suviše čitate krimi romane."

Pokušao je da im objasni da se malo sporečkao sa ženom i slučajno povukao obarač, da je samo ranjena, i to veoma lako, jedva i da krvari, a to što jauče i zapomaže - to nije vredno pažnje, to je profesionalna deformacija, ona je naime glumica. (Basara 1993: 23).

'Not even five minutes had passed after the shot rang out, and two policemen showed up in the living room. They said that they heard that a murder had taken place. "Nonsense", Sandoz was calming them down, "that is a bald-faced lie. You boys obviously read too many mystery novels."

He tried to explain to them that he had had a slight altercation with his wife and had accidentally pulled the trigger, that she was only wounded, only slightly at that, she was hardly bleeding, as to why she was groaning and crying for help-that was not even worthy of their attention, that was her professional hang-up, for she was, indeed, an actress' (Basara 1998: 22, 23).

Видимо да је преводилац уместо садашњег времена употребио прошло време, односно, време је померено уназад што је и одлика неуправног говора у енглеском језику. СНГ у енглеском језику обилује претеританим временима[13] која се односе на прошле радње, али исто тако и на будуће и садашње (Јосијевић 2015). Такође имамо и употребу давно прошлог времена (*Past Perfect*) у преводу за реченице које су у оригиналу дате у прошлом времену. Енглески наративни низ, наиме подразумева да се претеританост у нарацији мора спроводити у практично свим деловима текста због синтаксичке димензије. Ово, међутим, може имати већег или мањег утицаја на укупну интерференцу исказа, јер чест је случај да се управни елементи исказа могу интерпретирати на више начина, тј. кроз више временских димензија (Каравесовић 2010: 43–54).

ЕКСПРЕСИВНИ НЕУПРАВНИ ГОВОР

Често се дешава да у преводу долази до промене ортографских маркера како би се пренела актуелност питања која је умањена употребом прошлог времена уместо садашњег. У наставку је пример експресивног управног говора, где је преводилац у последњој реченици употребио знак питања:

5. Nastade tajac. Sandoz se ponovo uznemirio. Za svaki slučaj, sklonih pištolj na skrovito mesto. Kako smislio, kako zakuvao, besneo je Sandoz. Verovao je da bar vlada svojim postupcima. Jedino je još to verovao i tražio čvrste dokaze. Ali on, po novinarevim rečima, nije poznavao ustrojstvo štampe. Jer, zašto bi inače bez ikakvog razloga pucao u svoju ženu (Basara 1993: 46).

13 „Енглески наративни низ подразумева да се претеританост у нарацији мора спроводити у практично свим деловима текста, како би се испоштовала структурна, синтаксичка димензија" (Каравесовић 2010: 45).

> 'Silence fell. Sandoz got upset again. Just in case, I put the gun away in a safe place. Thought it up how, cooked it up how, raged Sandoz. He believed that he was at least in control of his own actions. He still believed only in that, and he was demanding solid evidence. But he, according to what the reporter said, did not understand the organization of the press. For, otherwise, why would he shoot his wife for no reason whatsoever?' (Basara 1998: 48, 49).

Могуће да је преводилац приступио оваквој ортографској измени оригинала да би само питање приближио читаоцу на начин на који је то писац урадио у оригиналу. Наиме, уместо граматикализоване обавештајне реченице, преводилац је заменом тачке упитником реализовао „стилематичну интерогативну реченицу" (Ковачевић 2011б: 54). Експресивни неуправни говор настао је управо из потребе да се питање представи као нешто што је још увек актуелно. Експресивни неуправни говор садржи све елементе неуправног говора, при чему на крају зависносложене реченице уместо тачке стоји знак питања или знак узвика. Ковачевић (Ковачевић 2012а: 13–18) је мишљења да заменом нормативно прописаног упитника уместо тачке, писац као да евоцира примарни контекст питања, као да жели да актуелизује његову комуникативну функцију. Очигледно је, на основу примера (5), да се и сам преводилац носио овом чињеницом додајући у преводу експресивни маркер–знак питања.

НЕИЗРЕЧЕНИ НЕУПРАВНИ ГОВОР

У примеру који следи јасно видимо да се овде ради о размишљању лика/наратора које писац покушава да приближи читаоцу актуелизацијом помишљеног[14], што је карактеристика својствена у већој мери српском језику него што је то случај са енглеским.

> 6. Uprkos svemu, nisam se predavao. Odlučno rekoh da sam se u Sandozovom stanu našao sasvim slučajno i da ne vidim razlog zbog kojeg bih snosio posledice njegovih činova.
> *Ne vidim razlog!, povikao je sudija. Pa ja onda ne vidim ništa ili se pretvaram. Sandoz je slučajno pucao u svoju ženu. Ako to ne shvatam, ne shvatam srž sistema. Sve je slučajno i ništa nije slučajno. Naravno, posmatrano sa pravne tačke gledišta. A pošto nemam advokata, mogu se poslužiti Sandozovim; njemu ionako više neće biti potreban* (Basara 1993: 64, 65).

> 'In spite of everything, I did not give up. I said decidedly that I just happened to be in Sandoz's house, and that I saw no reason why I should be held responsible for his actions. You don't see the reason! shouted the judge. Then either you do not see anything or you are playing dumb. Sandoz also accidently shot his wife. If you don't understand that, you do not understand the essence of the system. Everything is accidental and nothing is accidental. Of course, when seen from a legal standpoint. And since you do not have a lawyer, you can use Sandoz's. He will not need him any more anyway.' (Basara 1998: 67, 68).

14 Према Ковачевићу (2012а), у зависности да ли се у датом моделу управног говора глагол у ауторској дидаскалији садржи семантичку компоненту исказа говорника која се односи на изговореност или неизговореност (помишљеност), можемо разликовати изречени и неизречени (помишљени) управни говор.

У првој реченици подвученог дела на српском језику имамо знак узвика, а по мишљењу Бахтина (Bahtin 1980) узвици често имају функцију пребацивања из ауторског контекста у контекст туђег говора. Поред тога, узвици су често индикатори рефлективне свести, уводе чин мисли, односно унутрашњи исказ (Бенфилд 1978). Можемо приметити да је писац овде од почетка до краја употребио слободни неуправни говор, при чему се у подвученом делу користио слободним неуправним говором у којем је редукован везник а остала ауторска дидаскалија. Могућност редуковања везника и задржавања дидаскалије чини да се овај тип преношења туђег говора подудара са неконекторским неуправним говором, при чему задржава све остале синтаксичко-стилистичке особине слободног неуправног говора (Ковачевић 2012а)[15].

У преводу, међутим, прве две реченице преведене су слободним неуправним говором, али преводилац се даље служи (подвучене реченице) уведеним слободним управним говором. Овде имамо одсуство ортографских маркера лика који говори уз присуство ауторске дидаскалије и говора лика. Интересантно је да је преводилац овде још једном употребио другачије ортографске маркере. Наиме, последња реченица у оригиналу је представљена као сложена реченица уз употребу тачке и запете за издвајање засебне целине која је тесно повезана са делом реченице од које је овим ортографским знаком и одвојена. Преводилац се одлучио да овакву сложену реченицу представи као две независне обавештајне реченице, употребивши тачку уместо тачке и запете.

ЗАКЉУЧАК

Већина савремених књижевних дела данас се преводи на многе светске језике, те и сам превод као и перцепција преведеног дела зависи од умећа самих преводилаца и њихових познавања „проблематике" оба језика. Превођење Бугарски (1986: 144) сматра обликом комуникације код које се неки језички или ванјезички садржај претходно изражен у једном језику преноси у други језик. Задатак и обавеза самих преводилаца је, према томе, да превод буде што доследнији оригиналу. Сам циљ превођења јесте да се што веродостојније пренесе порука у духу језика на који се преводи, али да задржи суштину језика са којег се преводи.

У роману Светислава Басаре *De bello civil* догађаји се одвијају јако брзо, с обзиром на чињеницу да се целокупна радња романа одвија у једном дану. Овде се мешају збивања у реалности фикције и збивања у унутрашњем свету јунака, те отуд и доминантност слободног управног говора у роману.

Из наведене анализе можемо закључити да облици у слободном неуправном говору у енглеском и српском језику деле већину карактеристика: а) захтевају контекст, б) користе прошла глаголских времена, в) користе глаголе говоре и глаголе мишљења који се могу искористити/применити у главној реченици итд, осим слагања времена које је својствено енглеском, али не и српском језику.

15 Оваква реализација слободног неуправног говора назива се полуслободни неуправни говор.

Како слободни управни говор не подразумева промену времена, примери овог типа преношења туђег говора готово су идентични у ова два језика. С обзиром на то да је у роману наратор истовремено и актер чије се речи преносе, долази до изостављања преноминалне фокализације, те имамо ситуације када је тешко разликовати СУГ од СНГ. То значи да су ауторска дидаскалија, ортографски маркери изостављени, што може представљати проблем приликом превођења.

Наведени примери указују да се преводилац у појединим случајевима није водио оригиналом, у смислу праћења и преношења туђег говора присутног у оригиналу. Овде имамо случај када је уместо слободног управног говора датог у оригиналу користио изречени управни говор; уместо неуведеног управног говора користио прави управни; уместо неуправног користио слободни управни говор. Такође, и ортографски маркери се у неким деловима разликују, пре свега, писац је у оригиналу за обележавање управног туђег говора користио знаке навода а преводилац цртицу, а имамо и пример где је преводилац употребио експресивни неуправни говор употребивши знак питања на крају реченице којег у оригиналу нема. Стиче се утисак да преводилац одступа од оригинала не доследно, већ када му је згодно.

Иако је СНГ флексибилнија категорија у српском језику (Каравесовић 2010), приликом превођења на енглески језик често долази до проблема преношења свих стилистичких обележја. Поштујући правило слагања времена које је својствено енглеском језику, али не и српском, преводилац умањује актуелност која се постиже употребом СНГ-а у оригиналу на српском језику. Такође, иако је некада тешко направити разлику између СНГ-а и СУГ-а у српском језику, ова два типа туђег говора се не могу изједначити у преводу на енглески, и готово увек се као преводни еквивалент јавља управни говор са подтиповима - изречени управни, слободни управни, неуведени слободни управни, итд.

Можемо закључити да се преводилац одлучио на овакав начин превођења да би што веродостојније пренео примарни контекст говора и мисли јунака, онако како је и представљено у оригиналу, у чему је, са наше тачке гледишта, и успео.

ИЗВОРИ

Basara 1993: S. Basara, *De bello civili*, Beograd: Vreme knjige.
Basara 1998: S. Basara, *Civil war within*, Beograd: Dereta (sa srpskog preveo Randall A. Major).

ЛИТЕРАТУРА

Алексић 2016: Маријана Алексић, Контрастивна анализа реализација слободног неуправног говора у шпанском и српском језику. *Филолоī–часоūис за језик, књижевносūи и култūуру*, (14), 243-256.
Bahtin 1980: Mihail Bahtin, *Marksizam i filozofija jezika*, Beograd: Nolit.
Bahtin 1981: Mihail Bahtin, *The dialogic imagination* (M. Holquist, (Ed.), C. Emerson & M. Holquist, (Trans.)), Austin: University of Texas Press, <http://www.public.iastate.edu/~carlos/607/readings/bakhtin.pdf>. 21.01.2019.
Бенфилд 1978: Ann Banfield, Where epistemology, style, and grammar meet literary history: the development of represented speech and thought. *New Literary History*, *9*(3), 415-454.

Бугарски 1986: Ранко Бугарски, *Лингвистика у примени*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Blakemore 2013: Blakemore Dianne, Voice and expressivity in free indirect thought representations: Imitation and representation. *Mind & Language, 28*(5), 579-605.

Видановић 2015: Неда Видановић, Типови туђег говора у британским и америчким писаним медијима и њихови еквиваленти у српском, Крагујевац: *Наслеђе*, 30, Крагујевац, 199–208.

Видановић 2015: Неда Видановић, Типови туђег говора у британским и америчким писаним медијима, *Наслеђе*, 30, Крагујевац, 199–208

Вулетић 2006: Branko Vuletić, *Govorna stilistika*. Filozofski Fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za Fonetiku.

Gast 2012: Volker Gast, Contrastive linguistics: Theories and methods. *Dictionaries of linguistics and communication science: linguistic theory and methodology. Berlin: Mouton de Gruyter*.

Gayane 2018: Petrosyan Gayane Free indirect speech as a means to introduce archaic style into the author's narration: A Russian linguistics perspective. *Training, Language and Culture*, 2(1), 67-82.

Eckardt 2014: Regine Eckardt, *The semantics of free indirect discourse: How texts allow us to mind-read and eavesdrop*. Leiden: Brill.

Зечевић 2013: Снежана Зечевић, Слободни неуправни говор у роману Вирџиније Вулф To the lighthouse и његови преводни еквиваленти на српском језику, Крагујевац: *Наслеђе*, 26, Крагујевац, 115–126.

Јеротијевић Тишма 2015: Даница Јеротијевић Тишма, Слободне структуре туђег говора у енглеском и српском новинском дискурсу, у: М. Ковачевић (ур.), *Наука и слобода,* 9/1, Источно Сарајево: Филозофски факултет, 277–293.

Јосијевић 2013: Јелена Јосијевић, Слободни неуправни говор у роману Гордост и Предрасуда и његовом преводу на српски језик. *Липар-часопис за књижевност, језик, уметност и културу, 14*(52), 119-133.

Јосијевић 2015: Јелена Јосијевић Граматичка обележја слободног неуправног говора у романима Џејн Остин. *Наслеђе, 12*(30), 187-198.

Каравесовић 2010: Дејан Каравесовић, Слободни неуправни говор енглеско–српске паралеле, Крагујевац: *Наслеђе*, 15, Крагујевац, 43–54.

Carter, McCarthy 2006: Ronald Carter, Michael McCarthy, *Cambridge Grammar of English; A Comprehensive Guide, Spoken and Written English Grammar and Usage*. Cambridge: Cambridge University Press.

Katnić-Bakaršić 1999: Marina Katnić-Bakaršić, Lingvistička stilistika. *Budimpešta: Open Society Institute*. доступно на: https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/32575315/18_jez-with-cover-page-v2.pdf?Expires=1645642486&Signature=MMv3rbGR-c4WB0qplC3NOGyWLUUA-GHNLlWsYdeOTneZzRpbL28Hvq2Gs2uGWytX0B~nwR84l8C4dUbNQ-lMOeoui-0F5UfXt3jMlzf8H4UvRpZepd~dYa~HHfasW8P4uql3T1He28utaxFg9wvGMO8Vy2-3FrIsp2Xyy6BiRrSiuMk5j2OCUfC-iti5O5LQ-LoWWbI388k80S31dwNvYCkPBXa-RIKi5dFU5MpmThtrg3SLI3EDjVlR3lwD9lK8z2EZmGChCwYF5oZPzUksIkCi35LBV-BRQgn65Ce57iuZLjkWrBjl-tcH5mNKvFSi0htLU6y40YXsd4oX1ZWOot94Q__&Key-Pair- Id=APKAJLOHF5GGSLRBV4ZA

Ковачевић 2000: Милош Ковачевић, *Стилистика и граматика стилских фигура*, Крагујевац: Кантакузин.

Ковачевић 2011а: Милош Ковачевић, О типовима говора у „Причањима Вука Дојчевића" Стефана Митрова Љубише, *у*: *Годишњак за српски језик и књижевност*, Година XXIV, Број 11, Ниш: Филозофски факултет, 27–37.

Ковачевић 2011б: Милош Ковачевић, *Стилска значења и зрачења*, Ниш: Филозофски факултет, Библиотека: LITTERARIA SERBICA

Ковачевић 2012а: Милош Ковачевић, О граматичко-стилистичком терминосистему туђег говора, Београд: *Српски језик*, Година XVII, Београд, 13–18.

Ковачевић 2012б: Милош Ковачевић, Синтаксичко-стилистичке особине слободног неуправног говора у романима Меше Селимовића и Скендера Куленовића, *у*: М. Ковачевић, *Лингвостилистика књижевног текста*, Београд: СКЗ, 330–350.

Ковачевић 2016: Милош Ковачевић, Поступци стилске пререгистрације у Тохољевим приповиједткама, предговор књизи Мирослава Тохоља Врста која изумире: изабране приповиједтке, *Просвјетино књижевно коло 12*, Пале: Српско просвјетно и културно друштво „Просвјета", књ. 33, 5-32.

Ковачевић 2020: Маја Ковачевић, Типови говора у роману Џејн Остин „Разум и осјећајност". *Филолоī–часопис за језик, књижевност и културу*, (22), 116-142.

Crystal, Davy 1969: David Crystal, Derek Davy, *Investigating English Style*, London: Longman.

Лич, Шорт 2007: Geoffrey Leech, Mick Short (2007), *Style in Fiction: A Linguistic Introduction to English Fictional Prose*, Harlow: Pearson Education Limited.

Lucy 1993: John Lucy, *Reflexive language: Reported speech and metapragmatics*, Cambridge: Cambridge University Press.

Mekartur 1998: Thomas McArthur, *Concise Oxford Companion to the English Language*, Oxford: Oxford University Press.

Nešković 2014: Radomir Nešković. „Metod analize sadržaja – praktična iskustva u analizi štampe". *Defendologija* 1, br.35. 63-70.

Николић 2020: Милка Николић, Србистичка истраживања типова туђег говора током последње две деценије; *Српски језик XXV*, стр. 287–301.

Палибрк 2010: Ивана Палибрк, О преводу слободног неуправног говора у романима 'Госпођа Даловеј' и 'Ка светионику'. *Наслеђе,* Крагујевац , 7(15-1), 143-151.

Panić 2013: Natalija Panić, *Prozodijski markeri citiranog govora u razgovornom jeziku*. Doktorska disertacija. Univerzitet u Beogradu.

Perović 1999: Slavica Perović, *Kako ukrotiti tekst*, Podgorica: Institut za strane jezike, Oktoih.

Принс 2001: Gerald Prince. A Point of View on Point of View or Refocusing Focalization. W. van Peer & S. Chatman (eds). *New Perspectives on Narrative Perspective*. Albany: SUNY,2001, стр. 43–50.

Рајић 1996: Јелена Рајић , Слободни индиректни дискурс у шпанском и могућности његовог превођења на српски, *Јужнословенски филолоī* LII: 175–191.

Рајић 2010: Јелена Рајић, Слободан неуправни говор: језичка реализација полифоничног исказа у наративном дискурсу, Београд: *Српски језик,* Година XV, 515-524.

Ребул–Делфито–Фиорин 2016: Anne Reboul, Denis Delfitto, and Gaetano Fiorin. "The semantic properties of free indirect discourse." *Annual Review of Linguistics 2* : 255-271.

Reyes 1984: Graciela Reyes, *Polifonía textual. La citación en el relato literario*, Madrid: Gredos, S. A.

Тененова 2007: Deborah Tannen, *Talking voices; Repetition, dialogue, and imagery in conversational discourse* (Vol 26). Cambridge: Cambridge University Press.

Тулан 2014: Michael Toolan, *Language in literature.* Routledge.

Frangeš 1963: Ivo Frangeš, Slobodni neupravni govor kao stilska osobina, *Umjetnost riječi* br. 4 (1963) доступно на https://stilistika.org/slobodni-neupravni-govor-kao-stilska-osobina

Halliday, Matthiessen 1994: Michael Halliday–Christian Matthiessen, *An Introduction to Functional Grammar*. London, Arnold.

Hernadi 1972: Paul Hernadi, Dual perspective: Free indirect discourse and related techniques, *Durham, Comparative literature*, 24, Durham: Duke University, Durham, 32-43.

Holt, Klift 2007: Elizabeth Holt–Rebecca Clift *Reporting talk: Reported speech in interaction,* Cambridge: Cambridge University Press.

Cecini 2014: Ulisse Cecini, Some Remarks on the Translation of Proper Names in Mark of Toledo's and Robert of Ketton's Latin Qur, an Translations. *Al-Qantara*, 35(2), 579-605 .

Šehović 2003: Amela Šehović , Tuđi govor i govorna karakterizacija likova (na primjeru Istočnoga diwana Dževada Karahasana). *Književni jezik*, 21(2), 77-86.

Jelena D. RAJOVIĆ
Marija D. VEŠOVIĆ

FREE DIRECT AND FREE INDIRECT SPEECH IN THE NOVEL *DE BELLO CIVILI* BY SVETISLAV BASARA AND THEIR TRANSLATION EQUIVALENTS IN ENGLISH

Summary

Most of the research studies on the translation equivalents of the direct and indirect speech were dealing with translations from English to Serbian language. In this paper, we investigate whether structural and/or stylistic movements occur when the free direct and free indirect speech (and their subtypes) are translated from Serbian language to English language. Novel De bello civili by Svetislav Basara is used as a research corpus. Almost all types of direct and indirect speech are present in the novel. Events in the novel take place very quickly, since the plot of the novel takes place in one day, reminding us how substantial the events of a single day can be. The events in the reality of fiction and events in the inner world of protagonists are mixed here, and hence the dominance of free direct speech.

The research led to conclusion that forms in free indirect speech in English and Serbian language share most of the features (require context, use of past verb tenses, use of speech verbs and thoughts verbs that can be used in the main sentence etc), except for the sequence of tenses that is inherent in English and not in Serbian language.

Since free direct speech does not include the shift of tenses, the examples of this type of reported speech are almost identical in both languages. Given that the narrator of the novel is at the same time the leading protagonist whose words are communicated, there is the omission of prenominal focalization, and there are cases when it is difficult to distinguish the free direct speech from free indirect speech. This implies the omission of author's speech and orthographic markers, which may impose a problem during translation.

From the given examples, it can be seen that in some cases the translator was not guided by the Serbian language, in terms of following and communicating the reported speech. Although the free indirect speech is more flexible category in the Serbian language (Каравесовић 2010), when translating into English there is often a problem of transferring all stylistic features. Following the rule of the sequence of tenses that is inherent in the English language, but not in Serbian, the translator diminishes the actuality achieved by the use of the free indirect speech in the original. Furthermore, sometimes it is very difficult to distinguish between the free direct and free indirect speech in the Serbian language; these two types of reported speech cannot be equalized in the English translation, and usually the indirect speech with subtypes is used as translation equivalent.

Key words: direct and indirect speech, translation, Serbian language, English language.

Рад је предат 24. септембра 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Башшине*, одобрен за штампу.

УДК 821.111(73).09-31 Кејси К.
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-37291

Оригинални научни рад

*Невена Б. БАНКОВИЋ**
Академија струковних студија Шумадија, Крагујевац

МЕХАНИЧКО У РОМАНУ *ЛЕТ ИЗНАД КУКАВИЧЈЕГ ГНЕЗДА***

Онај који се предуго бори против змајева и сам постаје змај;
а ако се предуго загледате у амбис, амбис ће се загледати у вас.

Фридрих Ниче

Апстракт: У раду се бавимо поређењем људи и живог света са механичким и неживим у роману Кена Кизија *Лет изнад кукавичјег гнезда*. Употреба терминологије из области технике, поређење човека са роботом, а људског понашања и међуљудских односа са радом машине у индустријском погону нису необичне појаве у књижевности двадесетог века, посебно научно-фантастичној, нарочито имајући у виду развој технологије и науке: повезивање најудаљенијих тачака на планети, освајање свемира, или пак цепање атома. Човек је по питању науке учинио изузетан напредак, међутим, поставља се питање да ли је човек у том процесу остао исти, или се, ипак, предуго „загледао у амбис".

У анализи која следи разматра се да ли је поређење људи са неживим и механичким у роману метафора, или нешто више од тога. Да говоримо о метафоричној употреби, позвaћемо се на анализу романа ауторки Семино и Свиндлхерст. С друге стране, навешћемо идеје Ериха Фрома из једног броја његових дела из којих можемо закључити да је поменуто поређење слика процеса мењања човекове природе.

Кључне речи: механичко, метафора, начин размишљања, некрофилија, моћ, Кизи, Фром.

У Кизијевом роману из 1962. године, који је предмет овог рада, заступљено је и врло упечатљиво поређење људи са машинама: људи су састављени од шрафова и механизама, они комуницирају путем каблова и жица, а читав свет је описан као један механички конструкт који треба да ради без грешке, попут сата.

За ауторке текста *Metaphor and Mind Style in Ken Kesey's* One Flew Over the Cuckoo's Nest (*Метафора и начин размишљања у роману Кена Кизија* Лет изнад кукавичјег гнезда), Елену Семино (Elena Semino) и Кејт Свиндлхерст (Kate Swindlehurst), поређење живог света и људи са машинама и механичким, пример је метафоре и специфичног начина размишљања наратора романа, поглавице Бромдена. Бромден је дугогодишњи пацијент психијатријског одељења, ратни ветеран,

* Наставник енглеског језика, nevenabankovic@gmail.com, nbankovic@asss.edu.rs

** Рад је настао као део још увек неодбрањене докторске дисертације на Филолошком факултету у Београду.

који је, да би опстао на одељењу болнице, одлучио да се претвара да је глувонем. Из његовог угла, свет више не чине људи, већ машине, ликови из стрипова и цртаних филмова, гумене лутке и марионете, покретне мете у стрељанама на вашарима. У спољном свету ни трага више нема од људи, људског и људскости.

Поједини критичари доводе у питање Бромденов опис света и његову веродостојност, сматрајући га непоузданим наратором, тврдећи да се не може веровати уплашеној особи која има дијагнозу параноидне шизофреније (Zubizarreta 1994: 62). Таква особа је, што Бромденов пример потврђује, прекинула све везе са спољним светом, нема ни пријатеља ни познаника, она је закључана у сопственом унутрашњем свету.

Ауторке Семино и Свиндлхерст, сматрају Поглавичин језик метафоричним[1] – он готово све људе и све на одељењу пореди са неживим, механичким – а узрок метафоричности виде у његовом специфичном *начину размишљања*[2]. Поглавица мисли и сагледава свет на необичан начин, а затим се његово неуобичајено поимање света одражава на неконвенционалну употребу граматике: кроз конфузан редослед речи, изостављање објеката, придавање неживим стварима особине живог, као и кроз поменуту метафоричност. Начин размишљања није исто што и поглед на свет, који се може дефинисати као специфична перспектива наратора проузрокована његовим пореклом, образовањем и друштвеним припадностима; већ је пре попут устројства ума, једне когнитивне матрице или визуре кроз коју се сагледава свет.

Читајући роман, читалац се сусреће и са неграматичношћу и са метафоричношћу Поглавичиног говора, што илуструју следећи примери[3]:

> "I can feel that least black boy out there coming up the hall, smelling out for my fear. He opens his nostrils like black funnels, his outsided head bobbing this way and that as he sniffs, and he sucks in fear from all over the ward. He's smelling me now, I can hear him snort. He don't know where I'm hid, but he's smelling and he's hunting around" (Kesey 1976: 6).[4]

> "Ruckly is another Chronic came in a few years back as an Acute, but him they overloaded in a different way, [...]" (Kesey 1976: 15).[5]

> "A furnace got its mouth open somewhere, licks up somebody" (Kesey 1976: 85).[6]

---

1 Метафора, као стилска фигура, подразумева пренос значења једног појма на други на основу јасне или прикривене аналогије.

2 Ауторке користе термин *mind style* (у овом тексту преведен као *начин размишљања*), који је позајмљен од теоретичара Роџера Фаулера (Roger Fowler).

3 Поменута необична употреба језика у преводу на српски језик није дочарана.

4 Превод на српски преводиоца Драгана Никетића гласи: „Осећам како се приближава онај најмањи црни момак, иде ходником и труди се да нањуши мој страх и да ме по њему открије, иде тако, раширио ноздрве као црне димњаке, њушка, маше главом лево-десно и удише цео онај страх распоређен по одељењу и труди се да издвоји баш мој. Још не зна где сам, али њушка и напреже се да ме нађе, изгледа да је најзад на трагу". (Kejsi 2004: 11).

5 Превод Драгана Никетића: „Рикли је такође хронични, који је пре неколико година дошао као акутни, али њега су уништили на други начин, [...]." (Kejsi 2004: 19).

6 Превод Драгана Никетића: „Негде у даљини је пећ поново отворила своје чељусти и вероватно прогутала још једну жртву, ни прву ни последњу ноћас." (Kejsi 2004: 87).

Међутим, поређење живог са неживим у роману није подједнако заступљено у свим његовим деловима. Најприсутније је у првом од четири дела, у коме Поглавица описује психијатријско одељење болнице у којој се налази, дехуманизоване људе који њиме руководе и дехуманизоване пацијенте који на њему бораве, док се у осталим деловима романа, упоредо како Поглавица и сви други пацијенти оздрављају, поређење са механичким смањује и постаје незнатно у односу на први део.

Тако је на уводним страницама романа, главна сестра одељења описана као у „бело обучено отелотворење беса", „напета као сајла, тврда као камен". Њен рутински, фалш осмех претвара се у искежену гримасу, када било шта или било ко покуша да поремети рутину на њеном одељењу (Kejsi 2004: 30). Поглавица је описује као механичког паука који управља целим одељењем:

> „Гледам је често како као увек максимално усредсређен робот седи у самом центру те жичане мреже и о целом се одељењу брине спретно и сигурно, као да је неки огроман механички паук који у сваком тренутку зна где се простире и најмања жичица у мрежи и када и колико треба да пусти струје не би ли увек постигла жељени резултат" (Kejsi 2004: 31).

Сестра верује у поредак и савршен ред, те настоји да од одељења направи механизам који ради као сат:

> „Она пак окружена тим жицама сања о свету који је уредан, тачан и прецизан и који функционише као најквалитетнији швајцарски сат, о месту у коме било каква промена у распореду практично није могућа, сања о томе да на крају крајева свако ко јој је поверен на одељење буде доведен до статуса хроничног пацијента везаног за колица, са катетерским цевчицама протуреним кроз обе ногавице, потпуно под контролом њених електричних таласа [...]" (Kejsi 2004: 31).

Поређење са неживим и механичким, током романа није увек исте природе, већ варира од дословног ка фигуративном. Када је Поглавица миран и срећан, поређење живог са механичким је фигуративно. Тада он болничаре, црне момке, описује као робусне, кошчате, са лицима оштрим као врх стреле, каменохладним попут маске (Kejsi 2004: 33). Међутим, када је Поглавица уплашен, метафора постаје дословна (Semino, Swindlehurst 1996: 153), а његова визија света кошмарна. Тада, сестра и болничари комуницирају на „таласној дужини мржње високог напона", а болничари прихватају да испуне сваки, бруталан налог који постоји у сестриној глави (Kejsi 2004: 34).

Како се радња одвија и Поглавица оздрављa, целокупна употреба језика и његово свеукупно изражавање се мењају. Са јачањем Поглавичине способности да сагледа стварност, своју прошлост, расизам белих, разлоге за своју отуђеност структура његове реченице и одабир речи се приближавају уобичајенијем начину изражавања, што се огледа и у правилнијој употреби граматике у другој половини романа (Sutherland 1972: 29).

Са друге стране, у Фромовој теорији поређење са механичким није пука метафора, већ је реч о симптоматичном *показатељу* измењене *људске природе*.

Наиме, током развоја друштва, развија се и мења човек тј. његова природа. Друштвени и економски системи које човек током историје непрекидно ствара нису само системи односа између ствари и институција, већ су и системи људских односа (From 2016: 40). Појаве које се јављају у економском и индустријском систему временом превазилазе поменуте оквире и почињу да се преносе на односе између људи и на човеков однос према самом себи (From 1963: 123). Ако кажемо да у индустријској производњи и организацији рада постоје тежње ка хомогенизацији и апстраховању које стварају и појачавају осећај отуђености човека према раду, можемо очекивати (а већ смо и сведоци томе) да ће се поменуте појаве временом пренети на лични план и међуљудске односе[7]. Изречено се не односи само на поменуте појаве, већ се може односити и на било који други однос који је сада доминантан у друштву или ће бити доминантан у будућности.

Савремени човек, као човек масовног друштва, свакодневно се суочава са „четири велике бирократије: бирократијом индустрије, бирократијом рада, бирократијом владе и бирократијом оружаних снага" (From 2019: 53)[8]. У култури у којој најзначајније место имају поменуте „бирократске организације великих корпорација, влада и војски и у којој главну улогу имају предмети, направе и машине које је створио човек" бирократски индустријализам тежи да трансформише човека у ствар. Рађа се импулс да се природа замени техничким уређајима, а органско неорганиским (From 2019: 25). У сваком гигантском и по обиму несагледивом систему, у којем се ствари одвијају великом брзином и по *диктираном такту*, нема простора за *непотребно* удубљивање и *сувишну* људскост, тако да постоји тенденција да се на човека гледа као на број. Тако се човек процесом апстраховања, умањује готово на *ништа*, прво у ширем, друштвеном, пословном контексту, а затим и у приватном, личном и субјективном. У сваком друштву у којем није акценат на индивидуалности већ на конформизму (тј. стапању са масом), човек постаје разменљив и на тржишту рада, и на тржишту пријатељства и љубави. Он се постепено претвара у ствар и робу, јер у модерном потрошачком друштву оријентисаном ка роби, човек претвара себе у робу тј. човек опседнут производњом ствари несвесно претвара себе у ствар (From 2019: 55).

Фром сматра да свакодневно понашање и говор људи потврђују да „већина људи несвесно говори о себи као о стварима и једни према другима се односе као према стварима" (From 2019: 56). У модерно доба најдоминантнија човекова љубав је љубав према материјалном[9], која чини да човек губи поштовање према животу и свом сопственом и према животима других (From 2019: 35). Код човека окупираног и посвећеном стварима јавља се осећај привлачност према смрти који се назива *некрофилијом*. Некрофилија је и љубав према стварима и страст усмерена против живота. Привлачи је све што је мртво, што се распада и што је *чисто механичко* (From 1976: 23). Некрофилија подразумева љубав према рату, према кажњавању,

7 Потпуно исто важи и за домен медија. Појаве/односи које се појаве на филмском платну или у виртуелном свету, временом ће се колико то буде било могуће појавити и у стварном свету.

8 Под бирократијом се мисли на управљање људима као да су ствари тј. на одношење према људима као према стварима (From 2019: 54).

9 Што је пример идолатрије, идолопоклоничког одношења према стварима/људима.

према закону и реду уместо животу и структури (From 1976: 28). Некада је сматрана производом и последицом фашизма, а данас се сагледава као пратећи феномен сваке културе у којој капитал, неживе ствари стоје испред човека, његове природе и развоја у лествици вредности. Некрофилија је типично људско својство, јер је човек „једина животиња која може да се досађује, једина животања која може да воли смрт" (From 2019: 25).

Служење капиталу, робовање економском систему, подређивање сврхама већим од њега самог, код човека буде осећај сопствене ништавности и грешности из којих проистиче несагледива потреба за деструктивношћу и окрутношћу. Импотентан човек[10], онај који не може да ствара живот[11], налази начин да га трансендира разарањем.

Дакле, из угла Фромове теорије, када бисмо говор о механичком назвали само матафором, грубо бисмо потценили застрашујућ пример некрофилије, набујалу доминацију неживог над живим.

Поглавица о којем смо говорили је *последњи Мохиканац*, последњи хумани човек који је у стању да види свет какав он заиста јесте. Његова невероватна човечност, брига и стрепња за другог, чине да га узимамо за озбиљно, па он постаје објективни приповедач. Околности које описује су невероватне, али читалац у њих верује.

У свом есеју један велики француски писац каже:

> „По једном чудном али очигледном парадоксу, што су пустоловине ликова изузетније, то је природност приче уочљивија: она је сразмерна растојању које можемо да осетимо између необичности једног људског живота и једноставности са којом је тај човек прихвата" (Kami 2008: 144).

И Кизи постиже наведени ефекат. Што је прича коју Поглавица прича бруталнија и монструознија, то је она све више уверљива. „У тој побуни која потреса човека и која га нагони да каже: 'То није могуће', постоји већ очајничка сигурност да је 'то' заиста могуће" (Kami 2008: 147).

Дакле, у првом делу романа приказан је свет не са елементима механичког, него читав свет као један велики механички склоп. Тај механизам ради као подмазан. Информације се понекад шаљу кабловима, а код јако добро утренираних актера, чак и бежично, на добро подешеним фреквенцијама, менталним таласима мрежње. Механичка конструисаност није само резервисана за оне који имају моћ – било на оне највише по рангу, као што је Сестра Ратчед, или на њене *верне* поданике, болничаре – већ су и пацијенти део механичког света.

Тема *механичког* повезана је са темом *моћи*. Моћ је једна од најдоминантнијих тема овог романа, што га чини идеалним за анализу из угла Фромове теорије.

---

10 Термин импотенције Фром користи да означи мушкарца или жену који нису продуктивни у свом односу са другим људима или према раду; који немају или су изгубили способност да воле (From 2016b: 113).

11 По мишљењу Фрома потреба за стварањем је човеку прирођена, јер чином стварања он сам себе превазилази, престаје да буде ствар. Када је стваралаштво онемогућено, човек прибегава својој другостепеној потенцији: деструктивности (From 1963: 58).

Фром је у својим делима, нарочито *Бекство од слободе*, посветио пажњу теми моћи, говорећи да је моћ да се дела истинска продуктивна моћ, док је моћ над људима перверзија моћи која заправо показује личну немоћ – неспособност човека да стоји сам (From 2016a: 112). У роману којим се бавимо, готово на свакој његовој страници, у сваком односу који се помиње, моћ се огледа кроз однос доминације и подређености: сестра – болничари, сестра – доктор, сестра – пацијенти, болничари – пацијенти, пумпације – пацијенти, доколичари на кеју – пацијенти итд. Моћ је готово увек приказана као однос међу људима, а ретко као моћ да се нешто уради. У првом случају, карактерише је пасивност, у другом активност. Мекмарфи је једини који показује да је истинска моћ делати. Односи моћи ретко се испољавају вербално, много више погледима, покретом тела, изразом лица; много више прикривено, прећутно, него отворено. Такви односи се у роману описују механичком терминологијом јер је поменута дехуманизована моћ и односи који се на њој заснивају део некрофилног, мртвог света. Једини који одбија да учествује у наведеним односима добровољно је Мекмарфи – он настоји да креира односе који се темеље на хуманим критеријумима.

Кроз сусрет сестре са болничарима, Поглавица осликава њихово одмеравање снага. Уместо да раде, црни момци су дангубили, а када су угледали сестру, на њиховим лицима могла се прочитати збуњеност и затеченост, као да су ухваћени у клопци. Сестра је од беса почела да губи контролу над собом:

> „[...] изледа као да је решила да једном засвагда поломи ту црну копилад, да их исцепа на комадиће, тако је бесна. Почиње да се напумпава, да расте, бела јој униформа скоро пуца на леђима а руке је толико раширила да би њима хладно једно пет-шест пута могла да обмота ону тројицу јадника. Окреће огромну главу, обазире се на све стране гледајући да ли је у близини неко ко би могао да види шта ће да уради, нигде никога, само она беда од човека Бромден Метла, полу-Индијанац, што се тамо доле скупио као зла пара, а он ионако ништа никоме не може да каже, не може чак ни у помоћ да зове“ (Kejsi 2004: 9).

Наратор наставља:

> „Она се тада потпуно предаје свом бесу, њен нацртани, вештачки осмех прераста у деформисану искежену гримасу, а тело јој је све веће и веће, велика је већ као трактор, толико велика да ми се чини да осећам мирис машинерије у њој, сличан мирису преоптерећеног мотора. Задржавам дах и мислим: ‘Боже, сада ће се то најзад догодити, овај пут су дозвололи да мржња толико нарасте да ће се, пре и него што схвате шта раде, дохватити међусобно и раскомадати као звери’“ (Kejsi 2004: 9).

Односи моћи и доминације, како Ерих Фром објашњава не почивају на љубави, већ на осећањима понижености подређеног и обостране мржње (From 2016a: 115). Емоције се потискују да би се заборавило на понижење које оне подразумевају – зато Поглавица каже да ће се раскомадати као звери пре него што схвате шта раде. Такви односи повремено прете да ескалирају, али се тензија непрекидно спушта. Подређени прихватају да буду послушни, да погну главу, па се на тај начин

непрекидно балансира на ивици претварања и отвореног сукоба, као и физичког обрачуна. Све мора да остане прикривено јер су актери на *високом нивоу* по питању морала, *личности за узор*:

> „Али баш у тренутку када она само што није зграбила црне момке оним својим нараслим хватаљкама, а и они само што нису кренули да је млате својим метлама, баш само тренутак пред почетак тог коначног окршаја, неки пацијенти почињу да излазе из спаваонице да виде каква је то фрка у ходнику и она мора брзо да поврати свој уобичајен изглед, јер никако не сме да дозволи да неко види њено право, одвратно лице. И док пацијенти трљају очи и још увек не схватају шта се дешава, пред њима је опет она стара, насмејана, мирна и сталожена главна сестра, која тек онако узгред каже црним момцима да би можда ипак било боље да уместо што разговарају почну с послом, [...]“ (Kejsi 2004: 9-10).

Говорећи о човеку, Фром каже да када се човек нађе испред противречности и дилеме, он мора да је реши, то је у његовој природи. У савременом свету се не отклањају противречности, већ само свест о њима (Fromm 1966: 51). Роман којим се бавимо то и показује. Сестра и болничари се претварају, играју улоге, а пацијенти морају да пристану на улогу ментално болесних и да баш ништа не примећују. Подела улога у великој представи је давно извршена и свако мора да се држи свог текста, да не би, како то напомиње Кизи, одударао тј. слушао другог бубња такт. Константно претварање је неопходно, јер када би пацијенти видели сестрино право лице, схватили би да је оно много ружније од њиховог сопственог које их толико мучи, због којег су тако тешко унесрећени, за које их средина оптужује. И док пацијенти лагано пуне ходнике и остале заједничке просторије овог одељења главна сестра их поздравља механички покрећући свој врат, приказујући им своје *пријатно*, извештачено лице, „лице скупе лутке“, „без и најмање грешке“, „све један идеалан склад и хармонија, све осим оне боје на уснама и ноктима и – огромних груди. То ипак мора да је нека фабричка грешка“ (Kejsi 2004: 10).

Не описује се само сестра механичком терминологијом, већ и болничари. Они су бесни од раног јутра, „мрзе све око себе, мрзе што морају да су баш овде и баш сада, мрзе сваког живог у својој близини, а поготову нас пацијенте с којима ће морати цео дан да се бакћу“ (Kejsi 2004: 7). Болничари инстиктивно осећају туђ страх. Поглавица за њих каже: „Они као да имају уграђене специјално осетљиве пријемнике који директно реагују на фрекфенције мог страха, тако да су сва тројица сместа алармирани, дижу главе истовремено а очи им се шире и блистају на оним црним лицима као блештаве лампице на радио-апаратима“[12] (Kejsi 2004: 7). Болничари су описани као трострука црна машинерија која брује о својој мржњи, о смрти, о свим болничким ужасима (Kejsi 2004: 7). Механичко, мржња, смрт, болест, примери су некрофилије.

Све оне који су одустали од своје човечности, који у себи не гаје ни трунку хуманости, Поглавица логично описује као машине или ствари, тако да, нажалост,

12 Детектовање страха је заправо откривање слабијег и преусмеравање мржње и окрутности на њега, што је карактеристично за ауторитарни или садо-мазохистички тип људи.

ни пацијенти немају бољи статус: њима припадају улоге марионета, лутака и ликова из цртаних филмова. И сама болница је описана као једна од карика у великом механичком систему. Говорећи о свом сну (језик снова, митова и религиозног мишљења је по Фрому симболички језик и једини универзални језик за који људска раса зна[13] [14]) Поглавица описујући одељење каже да оно као да је у неком великом силосу, у хали са безброј машина, са допола голим радницима уморних, одсутних лица. Радници се „крећу увежбано, у истом ритму и истом брзином", „под конац, равномерно и уходано". Ако радник током рада заспи, колеге га сместа бацају у најближу пећ. Лица радника су лепа, али сурова, хладна, као од воска, попут маске, безизражајна. Када једног таквог човека у Поглавичином сну распоре из њега излази само гомила гарежи и рђе (Kejsi 2004: 85-87).

И у одабиру имена главне сестре Ратчед (*nurse Ratched*), види се писчев афинитет ка механичком. Не само да је њена професија *nurse*: *неговати, неговатељица*, суштински у раскораку са оним што она заправо ради, назив *ratchet* из кога је изведено сестрино име, означава врсту зупчаника или точка који дозвољава кретање само у једном смеру – *тех.* точак уставњач. Мекмарфи се свега на два-три места описује механичком терминоголијом и то онда када је поражен, када му је укинута сва живост и борбеност, након лоботомије. Тада су његове очи празне, попут прегорелих осигурача, а он више личи на „лошу копију гумене лутке" него на човека.

Систем са великим С, чији је део болница описана у роману, у оригиналу је *Combine* (комбајн) машина за жетву – машина која одваја добро од лошег, употребљиво од неупотребљивог, баш као што се на одељењу раздвајају потенцијално излечиви од шкарта који треба избацити из производног процеса:

> „[...] хронични који се могу сматрати нуспродуктом или чак шкартом у производном процесу Система, они и нису овде да би им се помогло, они су ту једноставно да би били склоњени јер својим присуством Напољу брукају комплетну производњу. Они су савршени промашај, предвиђено је да заувек остану у болници, и то чак и само особље болнице понекад признаје" (Kejsi 2004: 18).

С обзиром на то да на почетку романа сви актери изузев Мермарфија припадају свету мртвог, некрофилног, Поглавица нема потребу да говори. Он никога не сматра пријатељем, ни у кога нема поверење, нико га неће разумети у свету мржње у којем живи. Зато он ћути, јер би причом непотребно излагао себе опасности. Током романа Поглавица открива да је и пре него што је почео да „игра улогу" да је глувонем, у контакту са белцима имао проблем јер га они нису „чули". Када се присећа првог сусрета са белцима и покушаја разговора, Поглавица каже да су се његове речи *одбијале* од белаца, као о непробојну фасаду:

---

13 „То је језик, који се користи у пет хиљада година старим митовима и у сновима наших савременика. То је исти језик у Индији, Кини, Њујору и Паризу. У друштвима, у којима се главна брига тицала разумевања унутрашњих искустава, овај језик не само да је био изговорен, већ и схваћен." (From 2016b: 96)

14 Сличну идеју можемо препознати у наслову Руждијеве збирке есеја „Истина је на свим језицима иста" тј. "Languages of truth".

> „[...]видим на њиховом телу спојеве, шавове по којима су спојени и састављени, и као да видим и како машинерија у њима узима моје малочас изговорене речи у разматрање, покушава да их негде смести, убаци у неки познат калуп, па пошто им не налази погодно место, једноставно их одбацује, третира као да нису изговорене“ (Kejsi 2004: 203).

Тек Мекмарфијевим доласком на одељење – Мекмарфи је симбол живота, пријатељства, спонтаности, разговора, дружења, љубави, снаге, дакле хуманости, хуманистичког приступа животу и људима у једном до тада искључиво механичком, неживом свету – тек тада има смисла говорити. Зато Поглавица, тобож мимо своје воље, случајно проговара. А када проговори, не само да је са Мекмарфијем био спреман да подели своју слику живота, већ и причу и трагедију свога народа, да изнесе своје закључке и упозори Мекмарфија на опасности.

Кроз поређење Поглавичиног оца и Мекмарфија, наратор (као и писац који је лик Мекмарфија правио по узору на себе) показује непостојање расизма, већ знак једнакости међу људима. И Поглавичин отац и Мекмарфи су јаки и као такви једнаки, равноправни. Не раздваја их боја коже, већ их карактерне особине приближавају. То су људи укорењени у природи и дивљини, које Систем прети да сможди или је већ смождио.

У роману је могуће пратити и поредити принципе за које се залаже Мекмарфи, као и Поглавица као његов настављач, а то су принципи живота и величања истог, насупрот чему стоје принципи на којима почива читав друштвени систем, болница као један његов део и запослени који се без преиспитивања старају да свако правило система буде дословно спроведено. У питању је сукоб хуманистичког и ауторитарног приступа животу.

У овом раду смо приказали два начина тумачења и разумевања поређења живог света са механичким. Поређење, у ужем књижевном смислу јесте метафорично и као такво је стилистичко и доприноси књижевној димензији романа. У ширем, филозофском и психолошком смислу, поређење живог са механичким осликава свет некрофилије, онако како га описује Ерих Фром, а као такво је симболично и продубљује значењске аспекте овог дела.

Обе врсте поређења имају свој значај и доприносе лепоти и вишезначности романа. У строго књижевним анализама, међу проучаваоцима књижевности, сагледавање поменутог поређења као метафоре је природно и у складу с полазиштем анализе и предметом проучавања. С друге стране, књижевност је простор, како каже писац Салман Ружди, у коме се на релацији између писца и читаоца конструише разумевање шта је стварно а шта не и у коме се говори о људској природи (Ruždi 2021: 218), која није непроменљива у времену. Књижевност је медијум у којем могу да се искажу унутрашња искуства и доживљаји на симболичан начин – она јесте један од језика истине[15] – а задатак читаоца и тумача је да те доживљаје не задрже само у оквирима језичке анализе већ и да их сагледају и у другим сродним мисаоним системима не би ли се унапред одрекли богатства текста пред којим се налазе.

15 Алузија на наслов Ружди̇јеве збирке есеја *Истина је на свим језицима иста*, на енглеском језику *Languages of Truth*.

ЛИТЕРАТУРА

From 1963: Erih From. *Zdravo društvo*. Beograd: Rad.
Fromm 1966: Erich Fromm. *Čovjek za sebe: istraživanje o psihologiji etike*. Zagreb: Naprijed.
Fromm 1976: Erich Fromm. *Anatomija ljudske destrukivnosti*. Naprijed: Zagreb.
From 2016a: Erih From. *Bekstvo od slobode*. Beograd: Nova knjiga plus.
From 2016b: Erih From. *Psihoanaliza i religija*. Podgorica: Nova Knjiga.
From 2019: Erih From. *O neposlušnosti*. Čačak-Beograd: Grada K.
Kami 2008: Alber Kami. *Mit o Sizifu*. Beograd: Paidea.
Kesey 1976: Ken Kesey. *One flew over the cuckoo's nest*. New York: Penguin Books.
Kejsi 2004: Ken Kejsi. *Let iznad kukavičjeg gnezda*. Beograd: Mono & Manana.
Ruždi 2021: Salman Ruždi. *Istina je na svim jezicima ista*. Beograd: Vulkan izdavaštvo.
Saderland 1972: Janet R. Sutherland. "A defence of Ken Kesey's One flew over the cuckoo's nest". The English Journal. Vol. 61, No.1, (Jan, 1972), pp.28-31, Published by: National Council of Teachers of English, https://www.jstor.org/stable/812889 приступано 10.01.2022.
Semino, Svindlherst 1996: Elena Semino and Kate Swindlehurst. "Methapor and Mind Style in Ken Kesey's One Flew Over the Cuckoo's Nest". Style, Vol. 30, No.1, Reading Style. Reading Fiction. pp. 143-166, Lancater Univeristy. Publihsed by: Penn State Univeristy Press. https://www.jstor.org/stable/42946325 приступано 12.01.2022.
Zubizareta 1994: John Zubizarreta. "The disparity of point of view in One flew over the cuckoo nest". Literature / Film Quarterly, Vol.22, No.1 (1994), pp. 62-69, published by Salisbury University

Nevena B. BANKOVIĆ

MECHANICAL IN THE NOVEL ONE FLEW OVER THE CUCKOO'S NEST

Summary

The paper compares people and the living world with the mechanical and inanimate world in Ken Kesey's novel *One Flew over the Cuckoo's Nest*. The use of mechanical terminology, comparison of men to robots, and human behavior and human relations to the work of a machine in an industrial environment is not unusual for the twentieth-century literature, especially science fiction, given the development of technology and science: connection of distant parts on the planet, conquering of the space, and splitting of the atom. The man has made a remarkable progress in the field of science, but the question arises whether he has remained the same during that process, or whether he has "gazed into the abyss" for too long.

The analysis that follows raises the question whether the use of mechanical in the novel *One Flew over the Cuckoo's Nest* is a metaphor or something more. To talk about metaphorical use, we will refer to the paper *Metaphor and Mind Style in Ken Kesey's* One Flew Over the Cuckoo's Nest by authors Elena Semino and Kate Swindlehurst. On the other hand, we will refer to the ideas of Erich Fromm from a number of his books to show that the mentioned comparison is not only a stylistic figure, but the refection of the process of changing of human nature.

Key words: mechanical, metaphor, mind style, necrophilia, power, Kesey, Fromm.

Рад је предат 1. марта 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Башшине*, одобрен за штампу.

УДК 811.111'276
37.091.3::811.111
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-33886

Прегледни рад

*Данијела Д. ЂОРЂЕВИЋ**
Универзитет у Београду
Пољопривредни факултет

*Катарина О. ЛАЗИЋ***
Универзитет у Београду
Шумарски факултет

АКАДЕМСКИ ВОКАБУЛАР У НАСТАВИ ЕНГЛЕСКОГ ЈЕЗИКА СТРУКЕ НА МАСТЕР АКАДЕМСКИМ СТУДИЈАМА

Апстракт: Овај рад се бави подучавањем енглеског академског вокабулара на мастер академским студијама. Циљ рада је да се испита у којој мери студенти могу правилно употребити енглеске академске термине после примене различитих вежбања, као и да ли постоји корелација између претходног предзнања енглеског језика и заступљености правилне употребе енглеских академских термина. Наиме, циљ истраживања био је да се утврди да ли се помоћу појединих вежбања може постићи правилнија употреба енглеских академских термина. Испитаници су били студенти мастер академских студија студијског програма Пољопривреда Пољопривредног факултета Универзитета у Београду. Истраживање је укључивало тестирање правилне употребе енглеских академских термина, а затим корелирање добијених резултата са претходним предзнањем студената. Резултати који су тако добијени анализирани су уз помоћ једнофакторске анализе варијансе (ANOVA) и *Post Hoc Tukey's HSD* теста. Резултати указују на то да су генерално сви студенти правилно употребили неке од циљних енглеских академских термина. Поред тога, налази показују да постоји статистички значајна корелација између предзнања студената и заступљености правилно употребљених академских термина. У закључку су дате могуће смернице за успешније подучавање академског вокабулара, као и могуће полазне основе за будућа истраживања.

Кључне речи: академски вокабулар, енглески језик, мастер академске студије, Пољопривредни факултет, академско писање.

УВОД

Енглески језик за академске намене (енгл. *English for Academic Purposes*) као и енглески језик за посебне намене (енгл. *English for Specific Purposes*) представљају посебне приступе подучавању енглеског језика који се одликују специфичном употребом лексичких, граматичких и прагматичких средстава. Како би се добро сналазили

* docent, ddj@agrif.bg.ac.rs
** docent, katarina.lazic@sfb.bg.ac.rs

у академском окружењу, сматрамо да је важно да се студентима предочи значај академског језика који представља битну компоненту академског дискурса, укључујући различите жанрове које обухвата. Било да се ради о текстовима из уџбеника, научним радовима, или пак научно-популарним чланцима и конференцијским излагањима, студенти би требало да овладају академским језиком.

О важности развијања српског академског вокабулара као једног дела академског језика писале су Дурбаба, Вучо (2016). Оне указују на неопходност креирања академског речника српског језика, и указују на поједине референтне листе за енглески академски језик. За енглески језик, такве листе већ постоје, док се појављују и нове (нпр. Кемпион, Ели 1971; Кауан 1974; Коксхед 2000; Гарднер, Дејвис 2014). Њихова употреба је општеприхваћена, али има и истраживача који се питају до које мере су те листе важне за академско писање универзитетских студената (нпр. Дарант 2016; Хајланд, Це 2007). Поред тога, неки од истраживача се баве и тестирањем академског вокабулара, писаног и говорног (нпр. Данг, Коксхед и др. 2017; Масраи, Милтон 2018; Пекорари, Шо и др. 2019).

Поред специфичних појединачних термина академског дискурса, његов битан сегмент чине и фиксни низови најчешће четири до шест речи звани учестали лексички спојеви (УСЛ), односно целине попут *on the other hand* 'с друге стране', који се дефинишу[1] као „спојеви речи који показују статистичку тенденцију да се јаве заједно"[2] (Бајбер, Јохансон и др. 1999: 989) и као „учестали изрази, без обзира на њихову идиоматичност и структурни статус (Бајбер, Јохансон и др. 1999: 990).

У оквиру курса Енглески језик на мастер академским студијама, један део часова био је посвећен управо енглеским академским терминима, који се користе како у уџбеничким текстовима на одређене теме из струке, тако и у научним радовима.

У оквиру овог истраживања, главни циљеви били су да се:

1) утврди да ли и у којој мери студенти правилно користе енглеске академске термине и

2) увиди да ли постоји корелација између студентског предзнања енглеског језика и правилне употребе поменутих термина.

АКАДЕМСКИ ВОКАБУЛАР НА ЕНГЛЕСКОМ ЈЕЗИКУ: ПОЈАМ И ДЕФИНИЦИЈА

У свом чланку о академском вокабулару Бауман, Грејвс (2010) објашњавају поменути појам и расветљавају га са различитих страна, наводећи примере и начине употребе у учионици. Ови аутори сматрају да се углавном назиру два начина дефинисања: академски вокабулар који је карактеристичан за одређену област (енгл. *domain-specific academic vocabulary*) и општи академски вокабулар (енгл. *general academic vocabulary*). О два главна типа академског вокабулара, општем и специфичном, пише и Коксхед (2021). Бауман, Грејвс (2010: 9) су даље израдили и класификациону схему академског вокабулара, која обухвата пет типова:

1 "[B]undles of words that show a statistical tendency to co-occur" (Бајбер, Јохансон и др. 1999: 989).

2 "recurrent expressions regardless of their idiomaticity, and regardless of their structural status" (Бајбер, Јохансон и др. 1999: 990).

1) академски вокабулар који је карактеристичан за одређену област (енгл. *domain-specific academic vocabulary*),

2) општи академски вокабулар (енгл. *general academic vocabulary*),

3) књижевни вокабулар,

4) метајезик и

5) симболе.

У наставку такође наводе различите изворе који могу бити од користи за наставнике (Бауман, Грејвс 2010: 9–10). Предмет нашег истраживања су речи које припадају општем академском вокабулару, а за њих Бауман, Грејвс (2010: 10) тврде да су то речи умерено учестале у академским доменима, као и да понекад различито значе у различитим дисциплинама. Поред тога, Коксхед (2021) наводи да су то речи (нпр. *furthermore* 'стога', *research* 'истраживање', *concept* 'појам') са којима ће се студенти сусретати у току студија без обзира на то шта студирају. Такође, Коксхед (2021) као листе за општи академски вокабулар набраја листе из 2000. године (Коксхед 2000) и 2014. године (Гарднер, Дејвис 2014)[3] које обухватају писане текстове, наводећи и главне принципе којима су се аутори водили приликом њихове израде.

Показало се да академски жанр прожимају не само појединачни академски термини већ низови речи, односно учестали лексички спојеви (Хајланд 2012), а неке од карактеристика њихове употребе типичне су управо за академски језик. Хајланд (2008) сматра да њихова честа и исправна употреба помаже формирању значења у специфичним контекстима и доприноси кохерентности текста, као битан саставни део флуентне језичке продукције у академским срединама.

Ако говоримо о листама академских термина, сама Коксхед (2011; 2016) осврнула се у два наврата на своју листу из 2000. године (Коксхед 2000). Истиче се да је главна сврха ове листе била да се помогне предавачима енглеског језика за академске потребе у погледу учења вокабулара (Коксхед 2011). Други начин употребе ове листе јесте тестирање вокабулара (Коксхед 2011). Један од начина тестирања који се заснива на поменутој листи (Коксхед 2000) јесте Тест обима академског вокабулара (енгл. *Academic Vocabulary Size Test*) који су развили Масраи, Милтон (2018). Поред тога, Коксхед (2011) даје смернице како се дата листа може користити, а упућује и на остале изворе материјала. Такође, Коксхед (2016) указује и на бесплатне онлајн алате који се могу користити за израду различитих листа речи за подучавање и учење вокабулара, али и наглашава да има простора за даље испитивање вокабулара у оквиру енглеског језика за академске намене и енглеског језика за посебне намене.

Поред горе наведених значајних аспеката подучавања и учења академских термина, важну улогу приликом усвајања нових речи/термина имају и стратегије учења, вештине као и лексичка инференција, односно погађање значења непознатих речи. Сам термин вештина (енгл. *skill*), Оксфорд (1990: 6) поистовећује са „способношћу, стручношћу, или високим нивоом знања"[4]. Стратегије које ученици

3 Коксхед (2021) такође наводи и Листу академских говорних речи (енгл. *Academic Spoken Word List*) аутора Данг, Коксхед и др. 2017, али тој листи у даљем излагању пажња неће бити посвећена.

4 "ability, expertness or proficiency" (Оксфорд 1990: 6).

користе углавном се посматрају као „кораци које студенти предузимају како би побољшали сопствено учење“ (Оксфорд 1990: 1)[5]. Дакле, добро разрађене стратегије које студенти користе, вештине, као и способност да се схвати контекст иако само значење речи није познато, могу бити од велике помоћи студентима, али могу у великој мери утицати и на усвајање нових речи/термина и њихову правилну употребу.

С обзиром на значај академских термина, посвећена су им бројна истраживања, од којих ћемо нека поменути у следећем одељку.

ДОСАДАШЊА ИСТРАЖИВАЊА АКАДЕМСКИХ ТЕРМИНА РЕЧНИЦИ, ЛИСТЕ АКАДЕМСКОГ ВОКАБУЛАРА И НАУЧНЕ ДИСЦИПЛИНЕ

Иако се наше истраживање бави усвајањем академског вокабулара на енглеском језику, сматрамо да је битно да студенти буду свесни тог вокабулара и на матерњем, српском, језику на коме ће у будућности такође и писати и излагати. У истраживању о неопходности формирања академског речника српског језика, Дурбаба, Вучо (2016) спровеле су истраживање међу студентима Филолошког факултета Универзитета у Београду с циљем да утврде колико су способни да дефинишу испитиване академске термине и напишу реченице у којима ће их правилно употребити. Откривена је несигурност студената при употреби тестираних академских термина, па се предлаже израда функционалних школских речника где би заједно учествовали лингвисти, дидактичари и стручњаци из разних области (Дурбаба, Вучо 2016).

С друге стране, неки истраживачи (нпр. Хајланд, Це 2007: 247) сматрају да би питање академских термина требало обазриво размотрити. Иако је сама идеја о универзалном академском вокабулару привлачна, свака дисциплина одликује се одређеном реторичком праксом, те се не може подржати класификација на академски и стручни вокабулар (Хајланд, Це 2007: 249). Они се залажу за постојање континуума стручних/специјализованих термина који се срећу само у некој дисциплини до оних чија се значења и употреба преклапају са терминима из других области (Хајланд, Це 2007: 249). Сматра се да листе академских термина треба посматрати као смернице, али да се свакако у обзир морају узети и различите праксе и норме које су својствене свакој дисциплини (Хајланд, Це 2007).

Мартинез, Бек и др. (2009) су истраживали употребу академских речи у научним радовима из области пољопривреде. Као полазна основа узета је *Листа академских речи* (*Academic Word List* – Коксхед 2000). Налази њихове студије показали су ограничену употребу речи са наведене листе – 92 породице речи (од укупно 570 породица речи), као и да многе речи са листе заправо имају стручно значење, али и да многе речи опште употребе у њиховом корпусу представљају академски вокабулар, те да би свакако требало израдити и листу академских речи карактеристичних за одређену струку. Њиховим истраживањем се на неки начин потврђују и резултати истраживања Хајланд, Це (2007) који су такође истакли да у њиховом

5 “steps taken by students to enhance their own learning” (Оксфорд 1990: 1).

корпусу речи са споменуте листе покривају 10,6% њиховог корпуса, али да се речи „понашају различито у различитим дисциплинама када су у питању опсег, учесталост, колокације и значење“[6] (Хајланд, Це 2007: 235).

Дарант (2016) је испитивао употребу листе академског речника коју су 2014. године објавили Гарднер, Дејвис (*Academic Vocabulary List*, Гарднер, Дејвис 2014) и дошао до закључка да иако може да буде користан ресурс, постоје значајне варијације међу текстовима и дисциплинама, као и да за одређене студенте ова листа може бити битнија него за друге, док се скоро половина речи које се налазе на листи употребљавају веома ретко, те да је стварни академски речник мањег обима него што је представљен на листи. У свом раду, Дарант (2016) се позива и на друге ауторе, истичући да листа попут ове не може да задовољи потребе свих студената, али и да подучавање вокабулара треба да буде специфично за сваку област, као и да се ова листа ослања на текстове „које ће студенти вероватно читати (првенствено научни и стручни часописи)“[7] (Дарант 2016: 2).

Малмстрем, Пекорари и др. (2018) су испитивали шта се може подвести под академски вокабулар, затим везу између рецептивног и продуктивног академског вокабулара студената, као и академски вокабулар који студенти могу да користе продуктивно. Њихови резултати указују на то да студенти праве разлику између академског и неакадемског вокабулара, али и да се њихови рецептивни и продуктивни вокабулари разликују.

ТЕСТИРАЊЕ АКАДЕМСКОГ ВОКАБУЛАРА

Гарднер (2018) говори о томе да постоји ’основни вокабулар’ (енгл. *core vocabulary*) који представља везиво за академски енглески језик, наводећи неке од дисциплина (нпр. историју, медицину, образовање), те тврди да је његово тачно препознавање и креирање апликација за његово подучавање веома важно. Једна од њих је динамични интерфејс (https://www.wordandphrase.info/academic/) (Дејвис 2014), где је укључена листа академског вокабулара у оквиру корпуса савременог америчког енглеског језика COCA (енгл. *Corpus of Contemporary American English*). Гарднер (2018) такође наводи и примере могуће употребе и подучавања академског вокабулара. На основу ове листе, Пекорари, Шо и др. (2019) направили су тест (https://www.en.cityu.edu.hk/Vocabulary-Tests).

У вези са тестирањем познавања академских термина заснованог на Листи академски речи (Коксхед 2000), Сулејман, Салехудин и др. (2018) су дошли до закључка да је познавање академских речи малезијских студената ниско узимајући у обзир број речи који су сами студенти означили као непознате. Показало се да се проценат непознатих речи креће у опсегу од 35% до 83% у оквиру 10 подлиста. Разлике су такође уочене у погледу познавања енглеског језика (лоше и добро студентско предзнање енглеског језика) као и академског програма који похађају

6 “behave in different ways across disciplines in terms of range, frequency, collocation, and meaning” (Хајланд, Це 2007: 235).

7 “on texts which students are likely to read (primarily academic journals and magazines)” (Дарант 2016: 2).

(студије енглеског језика, медицинске науке и економија и менаџмент). Сулејман, Салехудин и др. (2018) се овде осврћу на истраживање Хајланд, Це (2007) потврђујући да дистрибуција речи из различитих дисциплина није једнака у наведеној листи и да је „важно препознати и разумети академски вокабулар који се уобичајено користи у оквиру академске дисциплине"[8] (Сулејман, Салехудин и др. 2018: 11).

ОПТЕРЕЋЕЊЕ УЧЕШЋЕМ И ЛЕКСИЧКА ИНФЕРЕНЦИЈА У УСВАЈАЊУ ВОКАБУЛАРА

Једно од досадашњих истраживања које се бавило усвајањем вокабулара, а које сматрамо релевантним за наше истраживање је студија Хулстијн, Лауфер (2001), која је испитивала утицај три типа задатка различитог оптерећења учешћем (енгл. *involvement load*) и њихов утицај на усвајање циљног вокабулара. Претпоставка на основу психолошке теорије из 1970-тих је да задаци који код студената изазивају већи ментални напор, и процесуирање информације на дубљем нивоу остављају дубљи траг у меморији и тако доводе до бољег учења и дужег памћења информације од оних задатака који за ученика представљају мање оптерећење. У експерименту је једна група студената радила задатак читања са новим речима издвојеним на маргини, друга група попуњавање празнина у тексту задатим речима, док је трећа радила продуктивни и најзахтевнији задатак писања реченица са новим речима. И у непосредном и у одложеном тесту вокабулара након две недеље показало се да је група која је радила најзахтевнији, односно продуктивни задак писања реченица са новим речима показала најбоље усвајање циљних термина. Студија (Лазић 2019) тестира хипотезу о оптерећењу учешћем у разреду мешовитог знања, у којем су студенти различитог предзнања, и такође показује да су студенти који су радили најзахтевнији, односно продуктивни задатак најбоље усвојили вокабулар, без обзира на ниво предзнања енглеског језика. Ово истраживање сматрамо важним за нашу студију јер даје увид у задатке који имају ефекта за све студенте без обзира на ниво предзнања енглеског језика које поседују.

Истраживања на која ћемо се укратко осврнути нам указују на специфичну вештину коју чешће поседују студенти доброг предзнања, што их чини релевантним за делове нашег истраживања који пореде успех група различитог предзнања у усвајању академског вокабулара. Оксфорд (1990: 47) дефинише лексичку инференцију као „коришћење широког спектра наговештаја–језичких и нејезичких–како би се погодило значење када ученик не зна све речи"[9]. Хејнс (1984) проналази значајан утицај предзнања језика на одређивање значења непознатих речи путем инференције, при чему ученици са вишим нивоом знања успешније погађају већи број циљних речи од оних који су на нижим нивоима. Осим тога, Рид (2000) сматра да се лексичка инференција може сматрати важном стратегијом,

8 "it is important to identify and understand academic vocabulary that is commonly used within the academic discipline" (Сулејман, Салехудин и др. 2018: 11).

9 "using a wide variety of clues–linguistic and nonlinguistic–to guess the meaning when the learner does not know all the words" (Оксфорд 1990: 47)

јер захтева дубље процесуирање информација доступних у самом тексту, што доприноси бољем разумевању тог текста као целине.

Имајући у виду наведена истраживања, као и предности и недостатке коришћења листи академских термина, спровели смо истраживање у оквиру наставе енглеског језика на мастер академским студијама.

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

У овом истраживању су учествовали студенти мастер академских студија који су похађали студијски програм Пољопривреда (модули: Ратарство и повртарство, Хортикултура, Управљање земљиштем и водама, Зоотехника, Биотехнички и информациони инжењеринг и Органска пољопривреда) на Пољопривредном факултету Универзитета у Београду у првом семестру школске 2020/2021. године. Они су као обавезан предмет похађали курс Енглески језик (пет часова недељно). Да би се добио увид у њихово предзнање енглеског језика (А1–Ц2), студенти су замољени даураде улазни тест (енгл. *placement test*) на првом часу наставе овог курса. Узевши у обзир резултате теста и како би се они лакше обрадили, студенти су подељени у три групе: I (А1/А2), II (Б1) и III (Б2/Ц1). Од пријављених 96 студената, 58 студената је урадило како улазни тест, тако и један део предиспитних обавеза које су се односиле на проверу заступљености правилно употребљених академских термина.

Избор термина чија је правилна употреба на крају трајања курса тестирана били су термини који су према Оксфордској провери текста (енгл. *Oxford text checker*)[10] означени као речи које припадају нивоу Ц1 према Заједничком европском референтном оквиру за језике (енгл. *Common European Framework of Reference for Languages*)[11] и који су означени као Оксфорд 5000 (енгл. *Oxford 5000*)[12] и *OPAL* (енгл. *Oxford Phrasal Academic Lexicon*)[13], а који су били заступљени у текстовима који су обрађивани на часу. У истраживању су тестирани само они академски термини са којима су се студенти експлицитно сусрели у току наставе (према нпр. Хајланд, Це 2007; Сулејман, Салехудин и др. 2018). Наиме, за потребе тестирања, пажња је била усмерена на термине који припадају нивоу Ц1 познавања енглеског језика и који такође припадају академском речнику. Иако је распон предзнања студената био од А1 до Ц1, одлучено је да се тестирају управо ови термини, у настојању да се утврди да ли ће и студенти који имају најслабије предзнање енглеског језика успети да правилно употребе ове академске термине након што су били изложени њиховој примени у различитим контекстима. Овде смо се водили препоруком која је дата на сајту *Oxford University Press* како користити термине означене као *OPAL* у учионици[14]. Наиме, студенти су се током трајања курса сусрели са различитим енглеским стручним и уџбеничким текстовима уз помоћ којих су

10 https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/text-checker/
11 https://www.coe.int/en/web/common-european-framework-reference-languages
12 https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/about/wordlists/oxford3000-5000
13 https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/about/wordlists/opal
14 https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/external/pdf/wordlists/opal/Using%20OPAL%20in%20the%20classroom.pdf

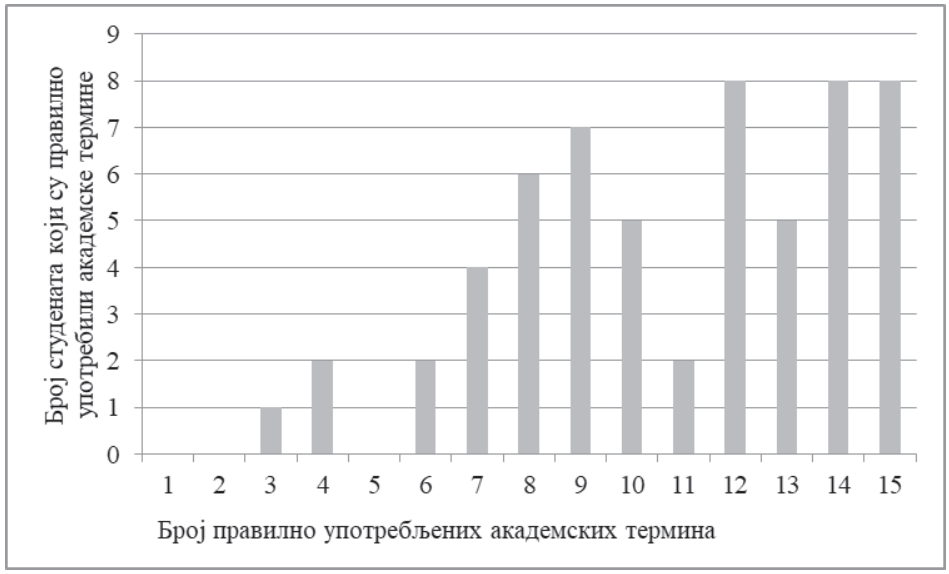
обрађивани различити садржаји – од екосистема, пољопривредног диверзитета, биоремедијације, биотехнологије и генетског инжењеринга, преко земљишта, биомасе и глобалног загревања, а у којима су поред енглеских стручних термина били употребљени и енглески академски термини који су припадали различитим нивоима (А1–Ц1). У неким случајевима било је преклапања – стручни термин је уједно и академски термин, што иде у прилог тврдњи да би можда стручне и академске термине требало посматрати као тачке на континууму, а не као одвојене целине (према Хајланд, Це 2007). Такође, поред обраде енглеских академских термина у оквиру стручних текстова, студентима је експлицитно указано на ове термине у оквиру дела предавања и вежби који се односио на академски дискурс, тј. академско писање. Пошто би одређена тематска јединица била обрађена, студентима је експлицитно указивано на значај термина који се срећу у академском дискурсу. Вежбања су се углавном састојала од препознавања академских термина у тексту о стручној теми и научним радовима који се баве тематиком њихове струке, попуњавањем празнина задатим енглеским академским терминима, спајањем термина и њихових синонима/дефиниција, попуњавањем празнина са датим почетним словом тражене речи, као и писањем делова научног рада или кратких резимеа са посебним освртом на наведене термине. Задатак дат као део предиспитних обавеза био је да студенти изаберу један (тачан) од понуђена четири одговора/академска термина којим је требало да попуне празно место у 15 датих реченица. Испитивана је правилна употреба следећих академских термина: *accumulates* 'акумулира', *adaptation* 'прилагођавање', *attributes* 'особине', *availability* 'доступност', *dynamics* 'динамика', *effectiveness* 'делотворност', *intervention* 'интервенција', *predominantly* 'превасходно', *ratio* 'однос', *removals* 'уклањања', *representation* 'представа', *resistance* 'отпорност', *selective* 'селективни', *underlying* 'основни', и *yields* 'приноси'[15]. Добијени резултати су затим анализирани уз помоћ једнофакторске анализе варијансе (ANOVA) и *Post Hoc Tukey's HSD* теста.

РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЈА

ЗАСТУПЉЕНОСТ ПРАВИЛНО УПОТРЕБЉЕНИХ АКАДЕМСКИХ ТЕРМИНА

Као што се на графикону 1 може видети, распон правилно употребљених енглеских академских термина кретао се од 3 (20%) до 15 (100%). Три термина је правилно употребио само један испитаник, док су по два испитаника (око 10%) правилно употребила 4, 6 односно 11 енглеских академских термина. Четири испитаника (око 7%) су правилно употребила 7 термина, док је по 5 испитаника (око 17%) правилно употребило 10, односно 13 академских термина. Такође, 6 испитаника (10%) правилно је употребило 8 академских термина, а 7 испитаника (око 12%) правилно је употребило 9 академских термина. Поред тога, по 8 студената (око 41% укупно) правилно је употребило 12, 14 односно 15 академских термина.

15 Преводи датих термина на српски језик су наведени тако да одговарају контекстима у којима су наведени термини употребљени.

Графикон 1. Дистрибуција правилно употребљених академских термина

Појединачно гледано, занимљиво је то што је је било студената чији је ниво познавања енглеског језика на почетку курса био А2, а да су касније правилно употребили 13, 14 односно 15 датих академских термина, док је, с друге стране било студената који су на улазном тесту показали знање за ниво Б2, али су правилно употребили тек 4 академска термина. Наиме, горе поменутом Хипотезом о оптерећењу учешћем (нпр. Хулстијн, Лауфер 2001; Лазић 2019), где се истиче да веће оптерећење током обављања одређеног задатка даје боље резултате у учењу и памћењу од мање захтевних задатака, донекле би се могли објаснити добијени резултати имајући у виду добровољно обављање продуктивних задатака, који представљају и највиши ниво оптерећења. Од укупно 58 студената који су испунили оба услова (улазни тест и провера правилне употребе енглеских академских термина) да би били укључени у истраживање, 36 студената добровољно је урадило и додатни задатак који се састојао у томе да после сваког предавања напишу део научног рада (увод, методологија истраживања, резултати и дискусија, закључак) где би требало и да употребе академске термине са којима су се сусрели током предавања и вежби. Поред писања делова научног рада, њихов први задатак био је вежба писања пасуса у коме је требало да укратко резимирају тему која је обрађена на часу. Дакле, у току семестра су имали могућност да израде пет оваквих задатака. По један задатак урадило је 9 студената (25%), по два задатка урадило је 7 студената (око 19%), по три задатка урадило је 5 студената (око 14%), по четири задатка урадило је 9 студената (25%) и свих пет задатака урадило је 6 студената (око 17%). Оно што привлачи пажњу јесте да су по свих пет задатака урадили студенти са најслабијим и најбољим предзнањем језика, и то они који су правилно употребили од 13 до 15 енглеских академских термина. Овај налаз донекле потврђује хипотезу о оптерећењу учешћем (према Хулстијн, Лауфер 2001) као и налазе студије Лазић (2019) која закључује да су у мешовитом разреду

студената основних студија највише циљног вокабулара усвојили они који су радили најтежи, односно продуктивни задатак писања реченица са наученим стручним вокабуларом. С обзиром на то да се показало да продуктивни задаци доприносе правилној употреби академских термина без обзира на ниво предзнања студената, намеће се препорука да се убудуће више користе у групама мешовитог знања.

КОРЕЛАЦИЈА ИЗМЕЂУ СТУДЕНТСКОГ ЗНАЊА ЕНГЛЕСКОГ ЈЕЗИКА И ЗАСТУПЉЕНОСТИ ПРАВИЛНО УПОТРЕБЉЕНИХ АКАДЕМСКИХ ТЕРМИНА

Након спроведене статистичке анализе помоћу једнофакторске анализе варијансе (ANOVA), претпоставка да не постоји разлика у правилној употреби *тестираних академских термина између група различитог предзнања енглеског језика је одбачена* ($p < 0,05$; $p = 0,026907$; $F = 3,8686$) (табела 1).

Табела 1. Резултати једнофакторске анализе варијансе ANOVA

Резултати				
Извор	*SS*	*df*	*MS*	
Између група	65,0413	2	32,5206	***F* = 3,8686**
Унутар групе	453,9412	54	8,4063	
Укупно	518,9825	56		

* Вредност *f*-односа је 3,8686; *p*-вредност је 0,026907. Резултат је значајан при $p < 0,05$.

Даљом анализом помоћу *Post Hoc Tukey's HSD* теста међусобно су упоређени резултати сваке од група са сваком. Добијени су статистички значајно различити резултати између групе најлошијег и најбољег предзнања (T_1:T_3; $Q = 4,11$), док између преосталих група у међусобним поређењима нису пронађене статистички значајне разлике (табела 2).

Табела 2. Резултати *Post Hoc Tukey's HSD* теста

Поређење сваке групе са сваком		$HDS_{,05} = 3,0455$ $HDS_{,01} = 3,8432$	$Q_{,05} = 3,4082$ $Q_{,01} = 4,3008$
T_1:T_2	$M_1 = 10,32$ $M_2 = 11,50$	1,18	Q = 1,32 (p = ,62326)
T_1:T_3	$M_1 = 10,34$ $M_2 = 14,00$	3,68	**Q = 4,11** (p = ,01430)
T_2:T_3	$M_2 = 11,50$ $M_3 = 14,00$	2,50	Q = 2,80 (p = ,12737)

Овакав налаз нам сугерише да су вежбања посвећена савлађивању академског вокабулара имала најмање ефекта за студенте на најнижем нивоу компетенције, док су резултати које су показали студенти најбољег предзнања и статистички значајно бољи од њихових.

Могуће објашњење за такав налаз у вези са литературом могле би бити вештине студената са бољим предзнањем и стратегије за учења страног језика, као и способност ових студената да користе лексичку инференцију. Наиме постоје истраживања којима је испитиван утицај језичких вештина и стратегија на учење вокабулара помоћу превода и инференције лексичког значења (нпр. Алахмади, Фолц 2020), као и истраживања која су се бавила везом перцепција студената и њиховим праксом при погађању значења непознатих речи (нпр. Акпинар 2013), као и испитивања утицаја нивоа предзнања на инференцију значења речи (Хејнс 1984). Претпостављамо да студенти доброг предзнања, који чак и значење потпуно непознатих речи могу да одгонетну закључивањем из околног текста, исту стратегију могу да примене када се присећају новонаучених академских термина, што им даје предност у односу на студенте лошијег предзнања који немају ту вештину. Таква разлика би могла бити објашњење за статистички значајно већи успех студената најбољег предзнања на тесту у односу на студенте најлошијег предзнања.

Такође, у литератури се често истиче и сама разлика између вокабулара општег и академског језика. Наиме, речи које су учестале у општем енглеском језику, могу се ретко срести у академском језику и обрнуто, речи ниске учесталости у општем језику, могу бити врло честе у академском језику (нпр. Гарднер 2013). Зато учење академског вокабулара може представљати изазов за све ученике у разреду мешовитог знања без обзира на њихов ниво предзнања енглеског језика, или добро познавање стратегија којима су склони студенти доброг предзнања попут лексичке инференције.

ЗАКЉУЧАК

Резултати истраживања су показали да су сви студенти били способни да употребе академске термине, али са различитим успехом. Распон правилно употребљених академских термина креће се од три (један студент) до свих петнаест (осам студената). Међу студентима који су најбоље урадили тест академског вокабулара има и студената из групе најлошијег предзнања, али су управо ти студенти током курса добровољно одрађивали продуктивне задатке за учење академског вокабулара. Овакав налаз нам указује на потенцијал употребе задатака са већим оптерећењем студента, односно продуктивних задатака као доброг начина подучавања датих термина у разредима мешовитог знања.

Резултати нашег истраживања су такође потврдили корелацију између студентског предзнања енглеског језика и правилне употребе академских термина. Донекле је и очекивано да студенти бољег предзнања покажу боље познавање академских термина, посебно због познавања стратегија у учењу, као што је лексичка инференција. Статистички значајно бољи резултат познавања академских термина код групе са најбољим предзнањем у односу на групу најлошијег предзнања нам указује на могућност да су студенти најбоље групе могли да на основу остатка текста успешно доносе закључке о значењу задатих академских термина чак и ако их не би знали у тренутку тестирања. Осим тога, вежбања рађена

током курса била су значајно мање делотворна за студенте најлошијег предзнања, па сматрамо да би их требало допунити обавезним продуктивним задацима, као што су писање пасуса или реченица уз помоћ циљног вокабулара, тако да се код студената најслабијег предзнања повећа могућност да значајније напредују. Овакав налаз је важна смерница за наставнике страног језика струке на факултетима који раде са групама мешовитог знања, а неко будуће истраживање би могло да истражи повезаност мотивације, индивидуалних разлика и стилова учења са учењем академских термина.

За нека будућа истраживања, узорак нашег истраживања (58 студената од укупно 96 пријављених), и само један студијски програм (Пољопривреда) би се могао проширити укључивањем студената сродних дисциплина (нпр. шумарство, машинство, геологија, заштита животне средине), али и преосталим студијским програмима на Пољопривредном факултету (нпр. Агроекономија, Воћарство и Виноградарство и винарство, Фитомедицина и Прехрамбена технологија).

С обзиром на то да ће велики број студената вероватно после завршених мастер академских студија уписати и докторске студије, познавање академског енглеског језика ће им бити неопходно. Осим тога, развијање академског вокабулара на српском језику им је такође важно, због писања радова и излагања на конференцијама. Стога би се свакако на ово истраживање могло надовезати и опсежније поређење познавања и/или правилне употребе академског вокабулара на енглеском и српском језику.

ЛИТЕРАТУРА

Акпинар 2013: Kadriye Dilek Akpinar. "Lexical inferencing: Perceptions and actual behaviours of Turkish English as a Foreign Language Learners' handling of unknown vocabulary". *South African Journal of Education*, vol. 33, no. 3, pp. 1–17. https://doi.org/10.15700/201503070750

Алахмади, Фолц 2020: Alaa Alahmadi, Anouschka Foltz. "Effects of Language Skills and Strategy Use on Vocabulary Learning Through Lexical Translation and Inferencing". *Journal of Psycholinguistic Research*, vol. 49, no. 6, pp. 975–991. https://doi.org/10.1007/s10936-020-09720-9

Бајбер, Јохансон и др. 1999: Douglas Biber, Stig Johansson, Geoffrey Leech, Susan Conrad, Edward Finegan. *Longman Grammar of Spoken and Written English.* Longman: Harlow.

Бауман, Грејвс 2010: James F. Baumann, Michael F. Graves. "What is academic vocabulary?" *Journal of Adolescent & Adult Literacy*, vol. 54, no. 1, pp. 4–12. https://doi.org/10.1598/JA

Гарднер 2013: Dee Gardner. *Exploring Vocabulary: Language in Action*. New York: Routledge.

Гарднер 2018: Dee Gardner. "Academic Vocabulary List". *The TESOL Encyclopedia of English Language Teaching*, pp. 1–8. https://doi.org/10.1002/9781118784235.eelt0462

Гарднер, Дејвис 2014: Dee Gardner–Mark Davies. "A new academic vocabulary list". *Applied Linguistics*, vol. 35, no. 3, pp. 305–327. https://doi.org/10.1093/applin/amt015

Данг, Коксхед и др. 2017: Thi Ngoc Yen Dang, Averil Coxhead–Stuart Webb. "The Academic Spoken Word List". *Language Learning*, vol. 67, no. 4, pp. 959–997. https://doi.org/10.1111/lang.12253

Дарант 2016: Philip Durrant. "To what extent is the Academic Vocabulary List relevant to university student writing?". *English for Specific Purposes*, vol. 43, pp. 49–61. https://doi.org/10.1016/j.esp.2016.01.004

Дејвис 2014: Mark Davies. *Word and Phrase Academic*. <https://www.wordandphrase.info/academic/> (20. јул 2021)

Дурбаба, Вучо 2016: Оливера М. Дурбаба, Јулијана Ј. Вучо. „О неопходности израде академског речника српског језика у општеобразовне и високошколске сврхе". *Теме*, г. *XL*, бр. 3,

јул–септембар, стр. 951–967. <http://teme2.junis.ni.ac.rs/index.php/TEME/article/download/182/155> (20. јун 2021)

Кауан 1974: Ronayne J. Cowan. "Lexical and syntactic research for the design of EFL reading materials". *TESOL Quarterly*, *vol. 8, no. 4,* pp. 389–399. http://dx.doi.org/10.2307/3585470

Кемпион, Ели 1971: Mary Campion, Warwick Elley. *An academic vocabulary list*. Wellington: New Zealand Council for Educational Research.

Коксхед 2000: Averil Coxhead. "A New Academic Word List". *TESOL Quarterly*, vol. 34, no. 2, pp. 213–238. https://doi.org/10.2307/3587951

Коксхед 2011: Averil Coxhead. "The academic word list 10 years on: Research and teaching implications". *TESOL Quarterly*, vol. 45, no. 2, pp. 355–362. https://doi.org/10.5054/tq.2011.254528

Коксхед 2016: Averil Coxhead. "Reflecting on Coxhead (2000), "A New Academic Word List"". *TESOL Quarterly*, vol. 50, no. 1, pp. 181–185. https://doi.org/10.1002/tesq.287

Коксхед 2021: Averil Coxhead. "Vocabulary in English in Tertiary Contexts: Connecting Research and Learning". *Journal: Language Education and Acquisition Research Network*, vol. 14, no.1, pp. 1–14. <https://so04.tci-thaijo.org/index.php/LEARN/article/view/248672/168985> (10. јун 2021)

Лазић 2019: Katarina O. Lazić. "A Trial of the Involvement Load Hypothesis in a Mixed-Ability ESP Class". *Anali Filološkog Fakulteta*, vol. 31, no. 1, pp. 233–265. https://doi.org/10.18485/analiff.2019.31.1.12

Малмстрем, Пекорари и др. 2018: Hans Malmström, Diane Pecorari, Philip Shaw. "Words for what? Contrasting university students' receptive and productive academic vocabulary needs". *English for Specific Purposes*, vol. 50, pp. 28–39. https://doi.org/10.1016/j.esp.2017.11.002

Мартинез, Бек и др. 2009: Iliana A. Martínez, Silvia C. Beck, Carolina B. Panza. "Academic vocabulary in agriculture research articles: A corpus-based study". *English for Specific Purposes*, vol. 28, no. 3, pp. 183–198. https://doi.org/10.1016/j.esp.2009.04.003

Масраи, Милтон 2018: Ahmed Masrai, James Milton. "Measuring the contribution of academic and general vocabulary knowledge to learners' academic achievement". *Journal of English for Academic Purposes*, vol. 31, pp. 44–57. https://doi.org/10.1016/j.jeap.2017.12.006

Оксфорд 1990: Rebecca L. Oxford. *Language learning strategies: what every teacher should know*. Boston: Heinle & Heinle Publishers.

Oxford Test Checker. <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/text-checker/> (10. октобар 2020)

Пекорари, Ипо и др. 2019: Diane Pecorari, Philip Shaw, Hans Malmström. "Developing a new academic vocabulary test". *Journal of English for Academic Purposes*, vol. 39, pp. 59–71. https://doi.org/10.1016/j.jeap.2019.02.004

Рид 2000: John Read. *Assessing vocabulary*. Cambridge: Cambridge University Press.

Сулејман, Салехудин и др. 2018: Nur Ainil Sulaiman, Khazriyati Salehuddin, Rozainee Khairuddin. "Academic word list knowledge of Malaysian ESL undergraduates". *GEMA Online Journal of Language Studies*, vol. 18, no. 4, pp. 1–14. https://doi.org/10.17576/gema-2018-1804-01

Хајланд 2008: Ken Hyland. "Academic clusters: Text patterning in published and postgraduate writing". *International Journal of Applied Linguistics,* vol. 18, pp. 41–62. https://doi.org/10.1111/j.1473-4192.2008.00178.x

Хајланд 2012: Ken Hyland. "Bundles in Academic Writing". *Annual Review of Applied Linguistics*, vol. 32, pp. 150–169. http://dx.doi.org/10.1017/S0267190512000037

Хајланд, Це 2007: Ken Hyland, Polly Tse. "Is there an "academic vocabulary"?" *TESOL Quarterly*, vol. 41, no. 2, pp. 235–253. https://doi.org/10.1002/j.1545-7249.2007.tb00058.x

Хејнс 1984: Margot Haynes. "Patterns and Perils of Guessing in Second Language Reading". *On TESOL '83: The Question of Control*, edited by Jean Handscombe, Richard A. Orem, Barry P. Taylor, TESOL, pp. 163–176. https://doi.org/10.2307/328072

Хулстијн, Лауфер 2001: Jan H. Hulstijn, Batia Laufer. "Some Empirical Evidence for the Involvement Load Hypothesis in Vocabulary Acquisition". *Language Learning*, vol. 51, no. 3, pp. 539–558. https://doi.org/10.1111/0023-8333.00164

Danijela D. ĐORĐEVIĆ
Katarina O. LAZIĆ

ACADEMIC VOCABULARY TEACHING IN AN ESP MASTER'S DEGREE COURSE

Summary

This paper deals with teaching English academic vocabulary in master's degree academic studies. The aim of this paper is to examine the extent to which students can properly use English academic terms after various exercises applied within the English classes, as well as a correlation between the students' prior knowledge of English and their ability to use English academic terms properly. In other words, the research also aimed to determine whether the usage of certain exercises could result in a greater share of properly used English academic terms. The respondents were students of the master's degree academic studies of the study programme Agriculture of the Faculty of Agriculture, University of Belgrade. The research thus comprised testing the correct use of English academic terms and correlating the obtained results with the students' proficiency. The results indicate that, in general, all students used English academic terms somewhat correctly, while the best results were achieved by those engaged in productive practice tasks, such as writing a paragraph, regardless of their English language proficiency. In addition, the analysis of variance *ANOVA* followed by a *Post Hoc Tukey's HSD test* revealed a statistically significant difference between the results of the groups of the highest and the lowest English language proficiency. The findings show a statistical significance of the correlation between students' prior knowledge and the incidence of correctly used academic terms, which can be explained by the tendency of the most proficient students to use learning strategies such as lexical inference. In addition, some hints on how to help students with lower English language proficiency to use new academic terms correctly to the same extent as students who are more proficient in English are provided. In conclusion, possible guidelines are given for teaching academic vocabulary to increase the share of properly used academic terms and possible starting points for future research.

Key words: academic vocabulary, English, master's degree academic studies, Faculty of Agriculture, academic writing.

Рад је предат 10. септембра 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНА

ПОЛИТИКОЛОГИЈА СОЦИОЛОГИЈА ПРАВО И ЕКОНОМИЈА

УДК 327::911.3]:159.9(497.11)
159.942:316.628
316.4:159.9
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-36269

Прегледни рад

*Предраг Р. ТЕРЗИЋ**
Институт за политичке студије, Београд

ПРИМЕНА ТЕОРИЈЕ ГЕОПОЛИТИКЕ ЕМОЦИЈА ДОМИНИКА МОЈСИЈА НА СЛУЧАЈ СРБИЈЕ

Апстракт: У раду се анализирају спољни и унутрашњи утицаји на настанак различитих облика колективних емоција у Србији у последњих тридесет година. Доминик Мојси сматра да културе страха, понижења и наде доминирају у одређенима државама и регионима у садашњости, али их и карактеришу током историјских периода у прошлости. Појединци и групе имају своје интересе, мотиве и потребе. Они предузимају одређене активности и методе којима делују на политичко понашање, при чему културе страха, понижења и наде могу пресудно утицати како на садашње привредно стање земље и њену улогу у међународним односима, тако и на будућност њиховог привредног развоја и целокупног друштвеног напретка, али и односа према другим државама и цивилизацијама. Међу методама деловања истичу се методе сарадње и методе сукоба.

Кључне речи: Доминик Мојси, геополитика емоција, страх, понижење, нада, Србија.

УВОД

„Свака активност људи започиње и одвија се у одређеној друштвеној ситуацији. Основна структура сваке активности има исте основне делове, сегменте, елементарне чиниоце. Свака активност нужно има одређене димензије – обим, садржај, интензитет, носиоце-учеснике, узроке и последице. Друштвена активност осим тога, везана је и за потребе, циљеве и усмерена је“ (Милосављевић 1977: 44). Различите друштвене активности, појаве и процеси могу бити предмет изучавања више друштвених наука. Ипак, Драган Тачнић с правом констатује „да се већина друштвених појава може истраживати са политиколошког аспекта“(Танчић, Лазовић Јовић 2018: 190).

У претходних тридесет година грађани Србије су учествовали у многобројним друштвеним активностима, које су обликовале различите облике колективних емоција. Почетак деведесетих година прошлог века обележен је распадом Социјалистичке Федеративне Републике Југославије и грађанским ратовима у Хрватској, Босни и Херцеговини, а крајем последње деценије двадесетог века оружаним сукобима на Косову и Метохији и НАТО бомбардовањем.

Некада моћна Југословенска народна армија, која је деценијама јачала своје оружане капацитете у циљу одбране од спољашњег непријатеља, престала је да

* виши научни сарадник, predragterzic@yahoo.com

постоји у међусобним сукобима народа који су чинили њен активни и резервни састав. Насупрот очекиваном нападу страних држава или војних савеза, десило се управо супротно -унутрашњи сукоб. У народу развијене слободарске и ратничке традиције, снажна војска представља темељ државе и нације, а одлазак на одслужење војног рока за сваког регрута значи и један од најважнијих периода у његовом животу. Зато су војни порази у ратовима деведесетих, уништење војних капацитета током прве деценије двадесет и првог века, испорука Хашком трибуналу оптужених за ратне злочине и укидање обавезног служења војног рока значајно утицали на настанак осећања колективног понижења српског народа.

Период раста бруто друштвеног производа након завршетка Другог светског рата и отклањања ратом изазваних последица, раст упослености и увећање зарада трајао је, с одређним потешкоћама, све до почетка деведестих година. Међутим, ратна разарања и увођење санкција међународне заједнице утицали су на смањење бруто друштвеног производа Савезне Републике Југославије, на увећање стопе незапослености становништва, производња је опадала, а зараде су током хиперинфлације 1993. и јануара 1994. године изгубиле сваку вредност. После доба ратова, инфлације и формално још увек високе запослености, наступа период неуспелих приватизација у којима су престале да постоје деценијама стваране државне и друштвене фирме, које су запошљавале стотине хиљада радника. Немогућност проналаска посла за велики број некадашњих радника угашених државних и друштвених предузећа стварао је социјалну и емоционалну основу за настанак осећаја страха, како личног, тако и страха за будућност деце, па и читавих генерација. Страх се из садашњости преносио у будућност, која је деловала далеко и неизвесно.

Међутим, осећај беспомоћности и страха за сопствену садашњост и још неизвеснију будућност деце, стварање културе понижености због санкција међународне заједнице, војних пораза у ратовима и умањења војних капацитета Војске Србије, у последњих десет година заменило је доминантно осећање наде. Отварање нових фабрика и последично увећање запослености, стабилан девизни курс, изградња ауто-путева, школа, болница, реконструкција железничких пруга, увећање зарада војника, подофицира и официра, изградња станова за снаге безбедности и куповина новог, модерног наоружања допринели су развијању културе наде.

Нада преузима место осећајима забринутости за будућност, страха за сваки сутрашњи дан, а раст бруто друштвеног производа и изграња инфраструктуре утичу на колективно јачање наде. Пониженост народа исказана кроз испоруку оптужених за ратне злочине Хашком трибуналу, смањење војних капацитета и укидање обавезног служења војног рока се претвара у веру да се снажењем војске омогућава колективна безбедност. Тако емоција наде добија улогу доминантног геополитичког осећаја српског народа. Настаје културе наде.

ЕМОЦИЈА СТРАХА

Доминик Мојси наглашава разумску природу геополитике, која се бави рационалним и објективним стварима, у које убраја границе, економске ресурсе и војну моћ. „Насупрот томе, емоције су у основи субјективне, понекад и сасвим ирационалне“

(Мојси 2012: 10). Тек комбиновањем субјективних и објективних елемената, тражећи њихову одговарајућу равнотежу, могу се разумети сложена друштвена, политичка и економска кретања, која обухватају процесе сарадње и сукоба.

„Колективне представе су производ неизмерне сарадње која се простире не само у простору, већ и у времену; да бих их створило, мноштво разних духова удружило је, смешало и комбиновало своје идеје и осећања; дуги низови поколења нагомилали су у њима своје искуство и знање" (Диркем 2015: 60). Појединац се тако јавља у двострукој улози. Према Диркемовом мишљењу, у сваком појединцу „постоје два бића: једно индивидуално, које има своју основу у организму и чији је круг деловања, самим тим, уско ограничен, и једно друштвено, које – у интелектуалном и моралном погледу представља у нама највишу стварност коју можемо сазнати посматрањем – наиме, друштво. Последица ове двојности наше природе је, у практичном поретку, несводивост моралног идеала на утилитарну побуду, а у поретку мишљења, несводивост ума на индивидуално искуство. У мери у којој суделује у друштву, појединац природно превазилази самога себе и кад мисли и кад дела" (Диркем 2015: 60).

Ипак, и поред одређења емоција као колективних представа није могуће извршити стриктну периодизацију појединачних геополитичких емоција у некој земљи, јер различита емоционална стања постоје у истом периоду у одређеним државама и културама, при чему се у таквим мешавинама неке емоције приказују као доминантне. Немогућношћу аналитичког свођења геополитике емоција једног подручја на само одређену емоцију анализа се усложњава и отежава, јер је чињеница „да су страх, понижење и нада увек у различитој мери присутни, у зависности од континента, региона, земаља и, пре свега, времена дешавања" (Мојси 2012: 42).

Култура страха у својој бити подразумева одсуство поверења, које се манифестује као недостатак поверења у институције и доносиоце кључних друштвених, политичких и економских одлука, али и као осећање забринутости за будућност. Неизвесност будућих друштвених кретања и промене као пут у непознато омогућавају настанак културе страха, јер, како Жан Делимо примећује, „било да смо данас осетљивији на страх или не, овај је главни чинилац људског искуства, упркос напорима уложеним да се он превазиђе" (Делимо 2003: 29).

Настанак културе страха се везује за кризне ситуације. У објективне димензије кризне ситуације Младен Звонаревић убраја: број угрожених особа, број жртава, материјална штета, настајање и трајање кризне ситуације, виталне тачке социјалног система, ступањ антикризне организованости, брзина реаговања у кризној ситуацији, субјективне димензије кризне ситуације, величина доживљеног стреса, процена властите ситуације, процена ситуације у ужој околини, процена ситуације у широј околини, социјална клима и јавно мњење (Звонаревић 1989: 684-689).

Истражујући утицај друштвене и природне средине на појединце, Ђуро Шушњић наводи да је „највећи део наших осећања, веровања, мишљења и поступака изазван је *спољашњим* променама у природној и друштвеној средини, и могло би се без претеривања рећи да *већина људи иџра како околности свирају*" (Шушњић 2008: 45). Тако је на настанак културе страха у Србији деведесетих година двадесетог века утицала комбинација неколико фактора, међу којима се истичу страх од рата

и страх од губитка посла. Страх од рата, који се у виду грађанских сукоба одвијао на подручју Словеније, затим Хрватске и Босне и Херцеговине стварао је читав низ других страховања становника Србије. Сукоб у Словенији је био краткотрајан војни сукоб Југословенске народне армије и снага Територијалне одбране Словеније, који је трајао од 27. јуна до 7. јула 1991. године. Док се сукоб у Словенији може одредити и као десетодневни рат, грађански сукоби у Хрватској и Босни и Херцеговини трајали су више година.

Грађански рат у Босни и Херцеговини започео је марта 1992. и трајао је све до децембра 1995. године. У рату су учествовали Војска Републике Српске, Армија Босне и Херцеговине и Хрватско вијеће одбране. Иако су ове војне формације претежно биле доминантно етнички састављене и чинили су их Срби, Бошњаци и Хрвати, зараћене стране су добијале помоћ и из матичних држава, Србије и Хрватске, а Бошњаци из читавог низа муслиманских земаља, како сунитиских, тако и шитских. Рат се завршио Дејтонским мировним споразумом, који је потписан у Паризу 14. децембра 1995. године. Њиме су у оквиру међународно признате државе Босне и Херцеговине формирана два ентитета, Републике Српска и Федерација Босне и Хецеговине.

Ако су у сукобу у Босни и Херцеговини учествовале три зараћене стране, рат на простору Хрватске вођен је између хрватских оружаних снага и Југословенске народне армије, односно Територијалне одбране САО Крајина, Министарства унутрашњих послова САО Крајина, а 1992. године је формирана и Српска војска Крајине. Као и у грађанском рату у Босни и Херцеговини, и на простору данашње Републике Хрватске деловале су паравојне формације и страни плаћеници.

Ратови на подручју бивших југословенских република утицали су на догађаје у новоформираној Савезној Републици Југославији, коју су чиниле Србија и Црна Гора. Страх од преливања ратних збивања на Србију био је присутан током трајања ратних дешавања у суседним државама, а нарочито је био изражен у пограничним, етнички и конфесионално мешовитим срединама у Војводини и Рашко-полимској области.

Док су се војни сукоби почетком и средином деведесетих дешавали у бившим југословенским републикама, крајем деведестих ескалира сукоб у самој Србији, на територији њене јужне покрајине, Косова и Метохије. Војни сукоб између припадника Министарства унутрашњих послова Републике Србије и такозване Ослободилачке војске Косова прерастао је 24. марта 1999. године у рат Војске Југославије и НАТО алијансе. Бомбардовањем војних и цивилних циљева на простору Косова и Метохије, али и читаве територије Републике Србије, уништавани су војни, привредни и инфраструктурни капацитети. Повлачењем Војске Србије и других државних органа с подручја Косова и Метохије, јуна 1999. године, и највећи број Срба је напустио КиМ.[1]

За разлику од страхова територијално ограничених на верски и национално мешовите средине, други страхови су обухватили читаву територију Србије, а један

1 О политичким процесима на Косову и Метохији у компаративно-историјској анализи видети више у: Tančić, Elezović 2020: Dragan Lj. Tančić, Dalibor M. Elezović „Political processes in Kosovo and Metohija in a comparative-historical perspective". Baština, Vol. 30, sveska 50, 109-120.

од њих се односио и на прилив избеглица и интерно расељених лица. Иако припадници већинског, српског народа избеглице су се неретко посматрале као људи без посла и примања који ће кроз издвајање социјалних давања представљати терет државном буџету и који ће у покушајима да пронађу посао бити додатна конкуренција домаћем становништву на тржишту рада. Тако је настала посебна форма страха од других, овога пута страха од припадника српског народа који су вековима живели ван Србије или на Косову и Метохији и, који су, не својом вољом, као избеглице и интерно расељена лица дошли у матицу.

Сличан вид страха од других настао је у Србији у периоду након настанка Балканске мигрантске руте 2015. године. Процењује се да је од 2015. до 2019. године више од милион избеглица из ратом захваћених подручја Азије и Африке прошло кроз Србију, желећи да стигну до крајњег одредишта, неке од земаља Западне Европе (*BBC* 18.12.2019). У том периоду у Европи, па и у Србији, настаје страх од избеглица, као непознатих других. Ако је страх од избеглих Срба био страх од губитка посла или смањених шанси за запослење, страх од азиланата се одређује као страх од непознатих људи који припадају другој вери, нацији и култури.[2] Новине и друштвене мреже у том периоду су биле пуне лажних вести о мигрантима који пљачкају, нападају већинско становништво и силују жене и децу, при чему су грађани позивани и на протесте. О неоснованости ових страхова говоре и статистички подаци о занемарљивом броју кривичних дела који су извршили мигранти (*РТС* 20.02.2016), као и чињеница да је током 2018. године тек 7.651 мигрант изразио намеру за тражење азила, захтев за азил је поднело 292 мигранта, при чему су усвојена само 24 захтева (*BBC* 18. 12.2019).

И поред тога што је страх од избеглица и миграната делимично приказан и као страх од губитка запослења или немогућности да се пронађе посао, страх од губитка посла је знатно дубље осећање, које је у Србији настало током деведесетих, а посебно било изражено у периоду неуспешних приватизација после 2000. године. Након извршених приватизација велики број предузећа је смањио број радника или отпустио све запослене. Тако је 2002. године посао тражило 459.599 становника Србије. Наредне године тај број је порастао на преко пола милиона људи, односно 500.325, а 2004. године незапослено је било 665.436 радника. Највећи број незапослених у Србији забележен је 2005. године када је 719.881 грађанин био без посла, да би следеће године тај број незнатно опао, на 693.024 људи. Највеће стопе незапослености забележене су 2011. и 2012. године, када су достигле 23,0, односно 23,9 процената (Републички завод за статистику, Анкета о радној снази: 10, 23.01.2022).

У већини анкета као највећи проблем грађани Србије су све до 2020. године истицали незапосленост. Незапосленост младих њихови родитељи посматрају кроз

2 Описујући муслиманску претњу Европи крајем средњег и почетком новог века, Жан Делимо набраја поразе хришћана на Косову (1389), Никопољу (1396), пад Константинопоља (1453), нестанак малог царства Требизонде (1461), окупацију Београда (1521), пораз на Мохачу (1526). Порази војски хришћанских државаод Туракаводили су настанку културе страха од надирања муслимана у хришћанску Европу. Делимо 2003: Жан Делимо: Страх на Западу (од XIV до XVIII века): Опседнути град. Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића Сремски Карловци.

страх за будућност своје деце, која ако немају посла имају знатно мање могућности да ступе у брак, реше стамбено питање и постану родитељи. Зато је страх од незапослености и губитка посла постао један од највећи страхова становника Србије током деведесетих, а посебно у првој деценији двехиљадитих година.

У претходном делу текста говорио сам о култури страха. Међутим, поставља се питање да ли страх може да буде извор наде? Мојси наводи да је „страх од новог рата између Француске и Немачке после Другог светског рата, био (је) одлучујући фактор у стварању Европске уније" (Мојси 2012: 113). У том смислу, може се с правом поставити питање да ли иницијатива Отворени Балкан може да буде фактор који ће превладати културу страха међу до јуче зараћеним државама Балкана и омогућити веће слободе кретања људи, роба, услуга и капитала?

ЕМОЦИЈА ПОНИЖЕЊА

Култура понижења настаје у периоду распада Социјалистичке Федеративне Републике Југославије. У држави која је нестајала с историјске сцене и у којој су границе федеративних република постале границе новоформираних држава, престали су да постоје и други градивни елементи југословенске државе.

Док „центрипеталне силе дјелују у правилу повољно на ту атмосферу, учвршћују социјалну кохезију", "центрифугалне силе ту кохезију нарушавају и обично доводе до слабљења, осипања или нестајања групе" (Звонаревић 1989: 385). Тако крајем осамдесетих комунистичка идеологија, која је представљала идеолошку основу друге Југославије, није више успевала да држи на окупу различите народе, а на Четрнаестом конгресу Савеза комуниста Југославије, јануара 1990. године, престала је да постоји и Комунистичка партија Југославије. Уместо ње, фомиране су нове политичке странке у свим земљама наследницама Југославије.

Иако никада није формиран јединствен национални идентет Југословена, распад државе, нестанак Комунистичке партије Југославије и престајање постојања Југословенске народне армије допринеле су стварању културе понижења на простору бивше Југославије. До јуче су сви Југословени, мада су се у највећем броју и тада изјашњавали као Срби, Хрвати, Словенци, Муслимани, Македонци, Црногорци, живели у великој држави, „од Вардара до Триглава", говорило се да имају четврту војну силу у Европи и пету у свету, са црвеним пасошем су без виза путовали у велики број земаља, стандард је знатно порастао у односу на генерацију њихових родитеља, а само неколико година касније, распадом државе, њихов наизглед идиличан живот се потпуно променио.

Уместо Југословенске народне армије формиране су Војска Југославије, односно Србије и Црне Горе, Војска Републике Српске, Војска Републике Српске Крајине. Ове војне формације Срба су учествовале у ратним сукобима током деведесетих година, а српски народ је претрпео поразе у грађанским ратовима у Словенији, Хрватској, Босни и Херцеговини и НАТО бомбардовању 1999. године. Велики број Срба, официра и подофоцира некадашње Југословенске народне армије, који су службовали у другим републикама, дошао је у матицу и прикључио се Војсци нове Југославије, а многи од њих су с читавим породицама наставили живот

у неусловним војним хотелима, који су им дати као привремени смештај. Привремени смештај је, међутим, трајао деценијама.

Плате официра и подофицира су током деведесетих година знатно смањене, али су војни капацитети успешно очувани. Међутим, након 2000. године започео је процес ограничавања војних капацитета, у коме је уништен велики број тенкова, хаубица, мина, при чему су се највиши државни и војни званичници хвалили постигнутим. Тако је министар одбране Државне заједнице Србије и Црне Горе Првослав Давинић 17. августа 2005. године, приликом радног састанка с представницима НАТО-а, изјавио: „Због тога што ми улазимо први пут у уговорне односе са једном институцијом НАТО-а и на тај начин показујемо да наша сарадња иде узлазном линијом. Морам да кажем да ће ово имати и извесне економске ефекте, овде се ради о инвестицији од око 1,7 милиона евра. Ми ћемо у овом процесу уништити негде око 1.300.000 противпешадијских мина. То је оно што смо имали на нашим стоковима" (Слободна Европа 17.08.2005).

У српском народу се служење војног рока традиционално сматра изузетно значајним периодом у животу сваког мушкарца, толико да у сеоским срединама неко ко није одслужио војни рок није могао без потешкоћа да се ожени и формира породицу. Зато су смањене територије Србије у односу на Југославију, „у којој су сви Срби живели у једној држави", уништење војних капацитета, испоручење Хашком трибуналу оптужених за ратне злочине које су многи Срби сматрали херојима и укидање обавезног служења војног рока 2010. године представљали врхунац културе понижења у националном смислу.

Док су се једни сећали јаке југословенске државе и, посматрајући садашње стање, жалили за прошлим временима, други су говорили о славној српској историји, о Првом и Другом српском устанку, победама у балканским и Првом светском рату. Насупрот постојећим границама Србије, Срби су истицали територију пространог царства цара Душана из XIV века. Тако су пониженим грађанима Србије, у исто време, памћење снажне ванблоковске Југославије и историјско сећање на славну српску прошлост постали начини бега од понижења која су доживљавали у садашњости. У том смислу тачна је Мојсијева мисао да „што сте убеђенији да сте ви и ваша цивилизација некада били центар света, то јаче понижење осећате због свог актуелног, деградираног положаја" (Мојси 2012: 100).

За време социјализма грађани Југославије нису оскудевали у роби широке потрошње, као други народи у земљама иза гвоздене завесе. Међутим, хиперинфлација у Србији током 1993. и у јануару 1994. године створила је несташицу великог броја роба, укључујући и основне животне намирнице. Инфлација је у јануару 1994.године износила чак 313 милиона одсто. Понижени људи су сатима чекали у редовима како би купили брашно, шећер, уље, а бензин и дизел су се уместо на пумпама куповали од продаваца на улици у пластичним флашама. Зато многи с правом истичу да је период хиперинфлације упамћен као највиши ниво осећаја понижења грађана Србије.

За разлику од других социјалистичких земаља, грађани бивше Југославије су имали могућност да путују у земље Запада. Већина њих и данас памти одласке у Трст, у коме су куповали гардеробу и техничке уређаје. Трст је за тадашње становнике

Југославије представљао врата Запада. Навикнути да путују без виза, грађани Србије су од увођења санкција међународне заједнице били принуђени да за путовања у иностранство траже визе у амбасадама земаља које је требало да посете. Слично редовима за основне животне намирнице, формирани су и редови испред страних дипломатских представништава. Насупрот тешкој садашњости, још једном је стајала лепша прошлост. Култура понижења је добила још један облик.

„Понижење је, у извесној мери, присутно у свим културама и свим друштвима. Као холестерол, и оно се појављује у добром и лошем облику. До извесног степена, понижење може да буде подстицај за напредовање у друштву напорним радом" (Мојси 2012: 74). Понижење неретко представља и мотив да више радите како бисте успели да побољшате начин живота у својој заједници. Оно може створити наду.

ЕМОЦИЈА НАДЕ

Ако је пад Берлинског зида представљао врхунац европске културе наде (Мојси 2012: 116), нада је у Србији била доминантно колективно осећања након петооктобарских промена 2000. године. Људи који су били понижени у периоду хиперинфлације, којима је било онемогућено да путују без виза, који су годинама живели под спољним и такозваним унутрашњим зидом санкција у земљи која је била поражена у грађанским ратовима, а потом и бомбардована, који су страховали за сваки наредни дан, очекивали су да ће демократске промене омогућити виши стандард, могућност путовања и бољу будућност за њих и њихову децу.

Међутим, уместо бољих животних услова, уследиле су године неуспешних приватизација, пораста нивоа незапослености, уништавања војних капацитета и прекида обавезног служења војног рока. У преовлађујућој култури понижења и страха, једина нада која је остварена у том периоду било је укидање виза за путовање у државе чланице Шенген зоне 2010. године. Тако је култура наде доживела крах.

На поновни настанак културе наде у Србији утицали су континуиран привредни раст, отварање нових фабрика, раст запослености, увећање зарада, стабилан девизни курс, изградња путева, школа, болница, реконструкција пруга и други инфраструктурни пројекти, као и снажење војске.

Континуиран привредни раст је видљив кроз стални раст бруто друштвеног производа. Тако је бруто друштвени производ 2020. достигао износ од 5.502.216.300.000 динара, што је готово три пута више у односу на 2005. годину, када је збир свега што се у Србији произвелобио 1.846.853.200.000 динара (Републички завод за статистику, Бруто домаћи производ, укупно и по становнику, 25.01.2022). Реални раст бруто домаћег производа у трећем кварталу 2021.износио је 7,7% у односу на исти период претходне године (Републички завод за статистику, Квартални бруто домаћи производ, III квартал 2021, 25.01.2022).

На стварање културе наде утицао је и раст зарада. Док је просечна нето зарада исплаћена 2011. године у Србији била 37.976 динара, пет година касније износила је 46.097 динара, а 2021. је премашила износ од 500 евра - 60.073 динара (Републички завод за статистику, Просечне месечне зараде за годину, 25.01.2022).

Раст плата је пратио и раст минималне зараде. Минимална зарада је 2010. године износила 15.138 динара, две године касније 17.748, а 2022. је 2,3 пута увећана у односу на минималац из 2010. године - 35.012 динара.

Насупрот неуспешим приватизацијама које су водиле затварању предузећа и настанку културе страха, отварање фабрика у последњих неколико година ствара услове за јачање наде. Отварањем или почетком градње више од 250 фабрика у великим градовима, али и малим местима широм Србије, омогућено је запошљавање великог броја радника. У трећем кварталу 2021. године било је незапослено 341.500 становника Србије, односно стопа незапослености је снижена с рекордних 23,9% из 2012. године на 10,5 процената (Републички завод за статистику, Анкета о радној снази, III квартал 2021, 25.01.2022). Тако је смањењем незапослености остварена друштвена сигурност и умањен страх за будућност, као један од основних показатеља културе страха.

Док изградња путева, ауто-путева и реконструкција пруга утичу на боље повезивање различитих делова земље, али и на јачање културе наде, улагањем у Војску Србије, у куповину савременог оружја и опреме, изградњу станова за снаге безбедности и подизање стандарда официра, подофицира и војника по уговору култура понижења се претвара у наду у повратак националног поноса. Одржавање војних вежби, прикази наоружања и војне опреме, обележавање Дана сећања на све страдале и прогнане Србе у војној акцији „Олуја", прослава новоустановљеног празника Дана српског јединства, слободе и националне заставе, уз присуство званичника Републике Српске и политичких странака које окупљају Србе у земљама у окружењу, враћају национални понос у очима српског народа. Поред привредног, култура наде тако добија и национални обрис.

Ипак, забринутост за будућност и даље превладава у погледу природног прираштаја становништва. Током 2021. године рођено је 62.062, а умрло 135.901 људи, тако да је број становника Србије смањен за 73.839. Ако овај податак упоредимо с 2020. годином, када је број живорођених износио 61.693, бележи се раст за 0,6%, али је, с друге стране, дошло и до неупоредиво већег увећања броја умрлих и то за 20.947 људи, што чини 18,2% (Републички завод за статистику, Становништво, Рођени и умрли, 25.01.2022). Оваква поразна статистика води одржавању страха од нестанка нације. Како би смањила негативне тенденције природног прираштаја, Влада Републике Србије је усвојила читав низ мера популационе политике. Остаје да се види у ком обиму и у ком периоду ће ове мере успети да остваре резултат.

ЗАКЉУЧАК

Истраживање колективних емоција, које су превладавале у Србији у претходних тридесет година, показује промене доминатне улоге емоција страха, понижења и наде. Ако се као врхунац понижења одреди период хиперинфлације и редова за куповину основних животих намирница, само неколико година касније, петооктобарском променом власти 2000. године, настаје период највише наде.

Међутим, врхунац наде није дуго трајао. Уништење војних капацитета, изручење хашких оптуженика и укидање обавезног служења војног рока поново су

створили осећај понижења. Страх за будућност деце у земљи у чијем окружењу су деведестих година буктели грађански ратови променио је појавни облик након 2000. године. Страх од преливања оружаних сукоба на подручје Србије заменио је страх од незапослености.

За разлику од понижења и страха, који су окренути прошлости и садашњости, нада је усмерена ка очекиваном развоју догађаја у будућности. Увећање бруто друштвеног производа, стабилан девизни курс, отварање нових фабрика, раст плата, улагање у војску, изградња путева, школа и болница мењају колективне емоције читавог народа. Вера у напредак постаје главни покретач друштвеног развитка.

ЛИТЕРАТУРА

Делимо 2003: Жан Делимо. Страх на Западу (од XIV до XVIII века): Опседнути град. Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића Сремски Карловци.

Диркем 2015: Емил Диркем. „Категорије и колективна свест.“ Друштво и знање: социлошка хрестоматија. Ур.Душан Марковић, Душан Ристић. Нови Сад:Mediterran Publishing, 52-64.

Звонаревић 1989: Младен Звонаревић. Социјална психологија.Загреб: Школска књига.

Милосављевић 1977: Славомир Милосављевић.Политичка акција.Београд: Институт за политичке студије Факултета политичких наука.

Мојси 2012: Доминик Мојси.Геополитика емоција: како културе страха, понижења и наде утичу на обликовање света. Београд: Clio.

Танчић-Лазовић Јовић 2018: Драган Љ. Танчић, Емина М. Лазовић Јовић. „Проблем избора модела и процедура методолошких истраживања“.Баштина, Свеска 46, 187-199.

Tančić-Elezović 2020: Dragan Lj. Tančić,Dalibor M. Elezović.„Political processes in Kosovo and Metohija in a comparative-historical perspective“.Baština, Vol. 30, sveska 50, 109-120.

Шушњић 2008:Ђуро Шушњић.Рибари људских душа: идеја манипулације и манипулација идејама.Београд: Чигоја штампа.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

Анкета о радној снази 2012. Билтен 564.Београд: Републички завод за статистику.https://publikacije.stat.gov.rs/G2013/Pdf/G20135564.pdf[23.01.2022].

Анкета о радној снази, III квартал 2021. Београд: Републички завод за статистику.https://publikacije.stat.gov.rs/G2021/Pdf/G20211329.pdf[25.01.2022].

Бруто домаћи производ, укупно и по становнику.Београд: Републички завод за статистику. https://data.stat.gov.rs/Home/Result/09020101?languageCode=sr-Latn[25.01.2022].

Квартални бруто домаћи производ, III квартал 2021.Београд: Републички завод за статистику. http://publikacije.stat.gov.rs/G2021/HtmlL/G20211333.html[25.01.2022].

Просечне месечне зараде за годину.Београд: Републички завод за статистику.https://data.stat.gov.rs/Home/Result/2403040401?languageCode=sr-Latn[25.01.2022].

Становништво, Рођени и умрли.Београд: Републички завод за статистику. https://www.stat.gov.rs/oblasti/stanovnistvo/rodjeni-i-umrli/[25.01.2022].

Маринковић 2019: Лазара Маринковић. „Мигранти и Србија: Митови и заблуде о мигрантима и избеглицама“. *BBC*, 18.12.2019. https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-50834778[23.01.2022].

Медић 2016: Велко Медић. „Занемарљива кривична дела миграната у Србији“. *РТС*, 20.02.2016. https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/2217208/zanemarljiva-krivicna-dela-migranata-u-srbiji-.html[23.01.2022].

„Уништавање дела наоружања Војске СиЦГ“. *Слободна Европа*, 17.08.2005. https://www.slobodnaevropa.org/a/855794.html[23.01.2022].

Predrag R. TERZIĆ

APPLICATION OF DOMINIQUE MOÏSI'S GEOPOLITICS THEORY OF EMOTIONS ON THE CASE OF SERBIA

Summary

The paper deals with the analysis of external and internal influences on the emergence of various forms of collective emotions in Serbia in the last thirty years. Dominique Moïsi believes that cultures of fear, humiliation and hope dominate in certain countries and regions in the present, and characterize them during the past historical periods. Individuals and groups have their own interests, motives and needs. They undertake certain activities and methods that influence political behavior, where cultures of fear, humiliation and hope can have a decisive impact on the current economic situation of the country and its role in international relations, as well as on the future of their economic development and overall social progress, relations with other states and civilizations. Among the methods of action, the methods of cooperation and the methods of conflict stand out.

Key words: Dominique Moïsi, Geopolitics of Emotions, Fear, Humiliation, Hope, Serbia.

Рад је предат 3. фебруара 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

UDK 323.285
343.341
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-37907

Originalni naučni rad

*Miroslav B. BALJAK**
European university Brčko District

*Dražan P. ERKIĆ***
Ministry of Internal Affairs of the Republic Srpska

TERRORIST ORGANIZATIONS AND SUICIDE ATTACKS

Abstract: The terrorist organizations, of course, are not the first organized terrorist group that humanity encountered. The origin of organized terrorist activities, as it is known, is in the distant past. They also will not be the last, because the conditions, which have direct, influence on organization like this one, such as political and economic crises, unfortunately will be in a future inherent in many countries the world.

Some terrorist organizations and other similar entities that are using suicide terrorism while planning and organizing suicide attacks using approach with great seriousness and developing special suicide tactics. Thereby they listed suicide terrorism as a special form of fighting with big importance.

Key words: terrorism, terrorist organizations, suicide attacks.

INTRODUCTION

Because of the escalation of terrorist activities in recent years, and due to the large number of innocent victims, the destruction and the consequences it causes in international relations, terrorism and terrorist organizations have become increasingly big interest of scientists and experts in an effort to investigate this area. Terrorism is often mixed or identified with terror taken in the political sense in order to intimidate and break the resistance of the one to whom is done. The similarity between these two phenomena is that they are causing the victims that are the most often innocent persons and in both cases tends to cause fear and not only on the victim, but with the general group of people to which the victim belongs.

Analysis of the work of terrorist organizations represents one of the initial steps in the formulation of a global strategy in the war against terrorism. Only with knowledge of the nature and structure of these organizations will gain the possibility for timely identification of specific terrorist activities, and at the same time gives us possibility for pre-emptive actions.

In this context, it is desirable to specify a number of details and particulars, which would significantly contribute to analyse the nature of this form of organized terrorist activities. However, the analysis should not be limited only to those aspects of their

* Academician, baljak.miroslav@gmail.com
** Ph.D, drazan.erkic@hotmail.com

activities that this organization is disqualified from the corpus of legal or legitimate form of organized activity. On the contrary, it is about those aspects of their organizational structure, as well as specific methods of operation, which make them similar to those organizations that are from the standpoint of legality completely opposite of them.

It should be borne in mind primarily the political parties. Comparative analysis of the organizational structure and methods of operation of certain political parties and terrorist organizations can be great help for us to see the analogy between these two types of organizations, and to better understand the nature of terrorist organizations and their activities.

CONCEPTUAL DEFINITION AND GENESIS OF ORIGIN

It seems paradoxical that the first terrorist organization in the world, called Popular Will, formed in Russia in 1878, just in time rule of the most progressive Russian emperor Alexander II Romanov. However, freedom of speech and assembly that he allowed the population of Russia are logically brought with extreme freedom of action in politics. Dozens of radical groups, mainly anarchist provenance is instead covertly, now publicly preached their ideas, public gather like-minded people, and even publicly pursued the violence in order to achieve their political goals. The man who freed the serfs of slavery in 1851, two years before Lincoln did in the United States, the only emperor in the world who aspired to its authority granted to Parliament, was killed on 1 March 1881 by members of the "People's Will" after seven unsuccessful attempts of the organization to kill him (Simeunović 2009: 45).

The complexity of organized terrorist groups has caused, as in the case of the term determination of terrorism, multifaceted approach to this phenomenon, so that we in this case witnessed numerous attempts to define the organization of this type. However, as the definition that the most fully responded to our requests can be mentioned one that is in the context of the decision on combating terrorism established by the Council of the European Union. Based on it, a terrorist organization is defined as "structural group consisting of more than two people, and was established for a limited period of time and acting for the purpose of committing a terrorist offense, and that does not need to have formally defined roles for its members, continuity of membership or a developed structure ".

Terrorist organizations are professional organizations that use all available means of violence to achieve the goals. They are characterized by the strict rules of the internal hierarchy and militant organizational level, as well as the anonymity of membership. In general, the terrorist organizations have a structure similar to the structure of the military organization. Tasks are organized and executed with very specific functions and management.

There are two basic forms of the crime of terrorist groups:

a) conducting a terrorist group,

b) participation in the activities of a terrorist group (which includes the supply of information or material, or financing activities) with the knowledge that such participation will have contribution to the criminal activities of the group (Gaćinović 2005: 15).

Methods organized group of terrorist activity are very old so that the ancestors of today's terrorist groups can be found in the distant past, in the period before the new era. According to Radoslav Gaćinović, the first modern criteria organized terrorist group was a Jewish sect called Ziloti, which operated in the period from the 6th century BCE to the fall of Jerusalem. As part of its terrorist activities that are performed during the day for their targets members of this terrorist group had taken the Roman occupiers and wealthy Jewish usurers (Gaćinović 2005: 17).

Also as one of the most interesting examples of early terrorist activity, according to Shiite religious sect Hasishini from the 11th century AD. It is this terrorist group, founded by Hasan Ibn Sabah, first resorted to a planned training killing and other similar skills, acting in a wide region that included Syria, Persia and Palestine, killing enemies, primarily Sunnis and Christians (Laqueur 2001: 11).

Terrorists are mainly recruited from the younger population. However, those with special knowledge and skills have a continued presence in the organization. There is no coincidence that those who access the terrorist group have unfulfilled ambitions or failure in achieving personal goals.

THE ANALOGY BETWEEN POLITICAL PARTIES AND TERRORIST GROUPS

Very often when analysing the activities of terrorist organizations, resorted to, in the first place, their comparison with groups of criminal type. Certainly, a strong analogy between these two types of organizations is evident if we consider the criminal aspect of their activities. In this case, the terrorist organizations and criminal groups belong to, from the standpoint of legal norms, the group of illegal organizations. However, if we take into account other details related to these two types of organizations we can also find noticeable and strong differences.

As for the contradiction between these two types of organizations, we can in the first place state their differences on the field motives and goals which are driven by common criminals on one side and the terrorists on the other. On one side we can conclude that the motives of a common criminal are bordered with their personal interests, motives of terrorists arise from a complex ideological framework and value system, based on which he profiled his attitude toward others and directs its activities. Also, noticeable is the difference in terms of preparation and organization of the attacks, which unlike some improvisation and ad hoc tactics characteristic for criminals, we notice the detailed planning and preparation of action that are done by terrorists. As an example for above mentioned we can mention preparations for the execution of suicide bombings, which involve multiple steps that precede their realization. The difference is also reflected in the field of training and discipline. Criminals are from one side untrained and undisciplined, but terrorists are from the other side well trained and disciplined. It is enough to point out training camps that has almost every serious terrorist organization, and also well-known discipline that is present in the process of training to understood the difference in this field (Vajt 2004: 26).

As one of the key differences we can state their relation to public opinion. For the criminal, it is obvious complete lack of interest in the reaction of public opinion, and there i.e. the absence of any desire to influence the public. Moreover, their desire is to make the act in its sole discretion to turn as little as possible attention to their acts which drastically increases as possibility of avoiding his identification. Terrorists, on the other hand, see the public opinion see the main recipient of their messages sent through their terrorist acts. "Breaking the public, an act of terrorism becomes a specific type of message that members of the organization firmly linked to each other, encouraging supporters and winning over, and enemies disorganizes and discouraging" (Vajt 2004: 27).

Contrary to the above mentioned the two types of organizations from the standpoint of legality apply to two diametrically opposite concept of political action. Political parties and terrorist organizations, parts, both at the level of the organizational structure and in the field of individual methods of work, are the big similarity. In order to get the best possible picture of a similarity between these two types of organization, it is necessary to first of all start from the fact that they are organizations with a political character, i.e. the organizations as a benchmark of their activities have a political goal whose realization harder. Of course, this means, regardless of whether it is a political party or terrorist organizations, the presence of a coherent ideological framework or system that is essentially a source of inspiration and motivation of members of these groups.

Taking the guiding principles for its future activities of the spiritual paradigm or ideological premise that they are taking as the basis of organizations to have their own organizational structure concepts in a way that is best suited to their objectives, which will, on what we are about to show, exhibit a certain identity. In fact, it is a vertically established organizational structure, characteristic of both types of organizations. In political parties this organization is manifested through the three-stage structure which is composed of: a) an active part b) less passive part and c) a passive part (Tadić 1996: 465).

Of course, this division can be added to a part that is made up of supporters of the party whose number reflects the key strength of the party and determine its election results. On the other hand, in the context of vertical organizational structure of terrorist organizations we see a situation that is almost identical with the presence of the following levels:

a) command level, in whose domain are the activities of profiling organizational policy, determining objectives and planning activities,

b) active members in charge of carrying out combat activities,

c) active support, whose activity consists of providing logistic support of all kinds, ranging from the provision of information, to provide accommodation, maintenance of communication, etc.,

d) a passive part, which consists of supporters of political ideas represented by the terrorist organization (Vajt 2004: 44-45).

However, the similarity with the organizational structure of political parties is manifested also at lower levels of the organization. And in both type of organization

it is possible to identify certain subgroups. When it comes to political parties, these subgroups are in most cases appointed as committees at the liberal and conservative parties, while the level of organization of the same type with other parties such as the Christian Democratic uses the name section, and in the Communist cells. This basic organization is then organized into levels, which together form a single party organization (Goati 1994: 850).

Almost identical situation we find when we speak about terrorist organizations. Here we also have two subgroups. In the first place, it is the most basic organizational unit, the so-called cell, which consists of four to six people, each with its own specialty. Throughout a combination of multiple cells they are forming subgroups higher levels namely pillar, which is characterized semi-autonomous relationship relative to the top of the organization (Vajt 2004: 46).

Although present in a large number of terrorist organizations, mentioned model organizational structure, however, cannot be considered universally applicable today. This is because in a number of terrorist organizations has happened a transformation of the organizational structure. Expanding the field of their activities on a global plan, i.e. not limited to one geographical narrow space, these organizations have had to do that from a methodological and security reasons modify methods of their work and thus the concept of organizational structure. For this reason, today we meet with organizations conceived on the principle of the network, composed of a series of cells scattered around the globe.

These cells, unlike other cells in rigidly structured the hierarchical organizations, are characterized by a much higher degree of autonomy in decision-making and action, which is a big step forward compared to their predecessors. This, from the other side, resulted in the design of much looser organizational structure, with only nominally a hierarchical organizational structure.

Besides the similarities in terms of organization, it is clearly that there are the similarities in terms of certain methods of operation. Since basically two types of organizations have political goals, in pursuit of their realization they resort to, in some cases, almost identical methods. These are the activities of agitation and advertising, of whose efficiency largely depends the intensity of support that will, regardless of whether it comes to a political party or a terrorist organization, get in public. The scope and intensity of this support, as it is known, to a large extent determines the future fate of these organizations. This is the reason of importance when it comes to political organizations is reflected in the support that she receives in the parliamentary elections, which will determine its place in the current constellation of political forces. On the other hand, when it comes to terrorist organizations, this support is directly related to the future number of their members and sympathizers, who will in the future, in this or that way, use every opportunity to give support to these organizations.

In the process of spreading advertising, political parties and terrorist organizations tend to use the same resources. It is about the mass media, as well as information and communication technologies. The difference is of course reflected in the fact that political parties their ideology and political objectives propagate and popularize the publicly,

using the radio and TV stations, print, internet, etc.. without any restrictions. Terrorist organizations, on the other hand, out of fear of detection rely on the media, which are exclusively located in countries sympathizers of terrorist organizations, as well as modern information and communication technologies through which they are able to spread their messages and ideas to the public without too much risk of identification by the security and intelligence services.

TYPOLOGY OF TERRORIST ORGANIZATIONS

When it comes to terrorist organizations, as in the case of terrorism, it is possible to establish a certain typology. Although all of the terrorist organization as their common denominator tend to achieve their political goals by using radical methods, under which most often involves the use or threat of use of force, establishing certain typology based on a number of criteria is not only possible, but also in terms of the fight against terrorism that is an imperative. The above mentioned typology can be very useful in identifying certain terrorist organizations, as well as for the purpose of distinguishing among the organizations that fall under the category of terrorist.

Within this typology we can specify the following types of terrorist organizations:

a) the separatist terrorist organization aimed at secession of the entity that includes a through gaining independence, political autonomy and religious freedom;

b) ethnocentric terrorist organizations that see their origin as a dominant social value and the basis of social cohesion. In the context of such an attitude is often present seeing own groups as dominant in relation to other groups and communities because of characteristics that are inherent to this group;

c) the nationalist terrorist organization characterized by loyalty and commitment to the nation, where national consciousness often arises as a result of the affirmation of the culture and values of their nation at the expense of the culture and values of the other nations;

d) the revolutionary terrorist organizations that aim to change the existing social state and its replacement by a new social and political structure;

e) religious terrorist groups that use violence to advance their political goals. Members have seen terrorism as a sacred duty which indicates the absence of any desire for negotiations and a compromise solution to everyone perceive as their enemies;

f) social terrorist organizations that resort to terrorist violence in response to particular social policy or social issues. These issues are usually related to animal rights, minority rights, human environmental etc;

g) the domestic terrorist organizations are those that operate within their country. They are closely linked with extreme social or political factions within the society and their efforts concentrate on the socio-political arena of his country;

h) international terrorist organizations are those that operate in several countries where though most of its activities are directed towards a particular region;

i) transnational terrorist organizations are those that operate in many different countries and on different continents are not emphasizing their activities in a particular country or region.

SUICIDE ATTACKS

Suicide attack is the term used to describe an act of violence that aims to cause the death of one or more persons or extensive damage, which is performed in a manner that causes the inevitable death of the perpetrator. The offender is informed in advance and at peace with it and making such an act is both a suicide.

Suicide attack is defined as "an attack in which attacker or attackers intend to kill other people at the same time intending to get them killed in the same process. The suicide attack attacker killed by the attack itself, for example in an explosion or accident performed by an attacker. The term is sometimes applied broadly implying incidents in which the intention of the attacker is not clear though he is almost sure to die by the defence or retaliation party that was attacked.

Suicide attacks can be carried out by individuals as well as groups of several persons. In the past, suicide attacks had used in conventional conflicts, whether in tactical purposes, either as part of the strategy, with the most famous example of the Japanese kamikazes during World War II. Today, suicide attacks commonly associated with terrorist activities of illegal paramilitary groups, or as a means of so-called asymmetric warfare that the weaker party seeking primarily psychological, deplete one that is numerically and technically stronger.

Suicide attacks are usually linked to a militant form of Islamic fundamentalism, although they were also used by non-islamic or nationalist organization, but they also represent favourite tactic Liberation tigers Tamis Eelam, a separatist movement that has gathered mainly Hindu Tamils in Srilanka civil war from 1983 to 2009 years.

Suicide terrorism can be defined as a form of terrorism, which consists in suicide terrorist attacks on people and property, consciously sacrificing their lives for the terrorists, in order to achieve the set of terrorist targets. Their proponent is certain extreme terrorist organization, and is characterized by immorality, secrecy and clandestinely, cruelty, surprise, selective and random terrorist act.

Although at first glance are a group of procedures with quite irrational background, a better understanding of the objectives of these attacks suggests that they have a completely rational basis. For this reason, the suicide attacks are considered a kind of tactic, organized and planned by the extreme military and paramilitary groups whose aim is to force the country - the occupiers to withdraw its forces from the territory on which it was paid. Boaz Ganor notes several advantages offered by suicide bombings, from which it can and understand their appeal for some terrorist organizations:

– a suicide attack resulting in many victims and caused extensive damage;

– a suicide attack attracted much media attention. Suicide attack the media is an important event because it terrorists show extreme determination and inclination to self-sacrifice in order to achieve its objectives;

– although the suicide attack very primitive and simple assault, use of suicide tactics guarantees that the attack be carried out in the most appropriate time given the circumstances of the planned target. This guarantees the maximum number of casualties. In this way, a suicide bomber is nothing but a sophisticated bomb, someone who brings an explosive device at exactly the intended location and is activated at the scheduled time;

– the suicide attack, as terrorists go on a mission whose success is virtually guaranteed. It is extremely difficult to prevent a suicide attack when the terrorists on their way towards the target; Even if security forces manage to stop him before he gets to the target, he can still activate the weapon and causing damage (...);

– planning and implementation escape after a terrorist attack is usually one of the most complicated and the most problematic steps within each terrorist attack. Suicide attack requires no escape plan;

– since the perpetrator was killed during a suicide attack, there is no fear of being caught, interrogated by the security forces and give information which would jeopardize other activities (Ramasubramanian 2004: 11)."

Making its suicide bombings terrorists achieve two objectives:

a) send a message to the enemy forces that are prepared to sacrifice their lives for the sake of their goals;

b) killing civilians of enemy countries they spread fear in public opinion that is much greater than the fear that can cause the other forms of terrorism.

CONCLUSION

Analysing global terrorist activities in the past, we can see that terrorist attacks are becoming more deadly, and their number is growing rapidly. Suicide terrorism is experiencing its expansion through daily suicide terrorist attacks around the world.

Today we no longer have to deal with acts of individuals - desperate. We are faced with perfectly organized activities, mostly highly educated people, mostly Islamic origin, that in the new epoch could dictate the course of human history.

Not evil the only trouble that terrorism brings. Unfortunately, evil is what takes a long time, but the end thereof is not in sight. Terrorism, delicate forms of political violence, is becoming one of the more serious evils of modern civilization of the world.

The motive that leads us to the delicate problem of human society lies in the fact that the Islamist terrorist organization, emerged at the end of the last century, resorted to radical changes in terms of its organizational structure and the method of its operation. With them they represent something completely new, both for professionals in the field of criminology, political science, law and for experts in the field of sociology, philosophy, theology, economics...

REFERENCES

Gaćinović 2005: Radoslav Gaćinović. *Terorizam*. Beograd: Draslar partner

Goati 1994: Vladimir Goati. *Političke partije*. Beograd: Savremena administracija

Laquer 2001: Walter Laquer. *The New Terrorism – Fanaticizam and the Arm of Mass Destruction*. London: Phoenix Press

Laquer 1977: Walter Laquer. *Terrorism*. Wiendfeld & Nicolson

Ramasubramanian 2004: Suicide terrorism in Sri Lanka. New Delhi: Institute of Peace and Conflict Studies

Simeunović 2009: Dragan Simeunović. *Terorizam-opšti deo*. Beograd: Pravni fakultet

Tadić 1996: Ljubomir Tadić. *Nauka o pilitici*. Beograd: Beogradski izdavačko – grafički zavod

Vajt 2004: Džonatan Vajt. *Terorizam*. Beograd: Alexandria Press

Мирослав Б. БАЉАК
Дражен П. ЕРКИЋ

ТЕРОРИСТИЧКЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ И САМОУБИЛАЧКИ НАПАДИ

Резиме

Терористичке организације, наравно, нису прве организоване терористичке групе са којима се човечанство сусрело. Порекло организованог терористичког деловања се, као што је познато, налази у далекој прошлости. Оне, такође, неће бити ни последње, јер ће услови који на директан начин утичу на појаву организација овог типа, као што су политичка и економска криза, нажалост, и у будућности бити инхерентни великом броју држава у свету.

Поједине терористичке организације, као и други слични субјекти који примењују самоубилачки тероризам приступају планирању и организовању самоубилачких напада терориста са великом озбиљношћу и развијајући посебну самоубилачку тактику. При томе уврштавају самоубилачки тероризам као посебан облик борбе који има огроман значај.

Кључне речи: тероризам, терористичке организације, самоубилачки напади.

Рад је предат 16. марта 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 94(4)"1915"
341.241.2(4)"1915"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-33457

Оригинални научни рад

*Бранко И. НАДОВЕЗА**

МИСТЕРИЈА ЛОНДОНСКОГ УГОВОРА 1915. ГОДИНЕ

Апстракт: Лондонски уговор је склопљен 26, прила 1915, којим је Италија прешла на страну Антанте, а у многоме се тиче позиције и територија југословенских земаља, поготову подручја јадранске обале; он је у Версају само делимично остварен.

Кључне речи: Лондонски уговор, Италија, Србија, Антанта, Аустро-Угарска, Хрватска, Бугарска, Јадран, Централне силе.

Лондонски уговор из априла 1915. године, којим Италија прелази на страну Велике антанте и напушта споразум са Централним силама, иако је почетком рата 1914. године прогласила неутралност, уговор је дуго представљао предмет полемике. Циљ уговора је територијално проширење Италије на Јадрану, на штету Албаније и делимично Турске и Грчке. Евидентно је да се тим уговором не говори о стварању Велике Србије, као што је често тумачено. Говори се о југословенским земљама, а не о томе шта ће добити Србија.

„Лондонски споразум 26/4 1915. између Француске, Енглеске и Русије с једне, и Италије с друге стране. У њему су прве три силе примиле на знање и потпуно су пристале на меморандум Италије, који се претходно наводи дословно у 15 тачака. Италија изјављује, да ће у року од месец дана по потпису тога споразума, заратити на страни Антанте.

У меморандуму се обвезала Италија, да ће ратовати на страни Антанте. У уговору о Амиру требала је добити: Трентино, цисалпски Тирол, Трст, грофовије Горицу и Градишку, целу Истру до Кварнера с Волоским, Црес, Лошињ, северну Далмацију са Задром и Шибеником, до рта Планке и линију у унутрашњости, која обухвата за Италију подручје Крке и Чиколе, као и сва далматинска острва од Пага до Мљета, сем Шолте и Брача и неких мањих острва уз обалу. Обала од рта Планке на југ до Драча, са изузетком тадашње црногорске обале, требало је да се неутрализира. Четири савезне силе одлучиле су дати Хрватској, Србији и Црној Гори: сву обалу у горњој Адрији од Волоског до северне далматинске обале, заједно са Реком, Крком, Рабом и неким оточићима. У доњој Адрији (која интересује Србију и Црну Гору) све од Планке до Дрима са Сплитом, Дубровником, Котором, Баром, Улцињем, Медовом, Шолтом, Брачом, и још неким мањим острвима. Драч се требао дати

* научни саветник, nadoveza.branko@gmail.com

независној муслиманској албанској држави, Валона и Сасено Италији, са довољном територијом за одбрану. Са претпоставком да означене поседе добије Италија и да се централна Албанија резервише за образовање једне мале неутралне аутономне државе, Италија је изјављивала да се неће опирати, ако Француска, Енглеска и Русија желе, да се северна и јужна Албанија поделе између Црне Горе, Србије и Грчке. Италија је требала представљати албанску државу према иностранству. Италија је допуштала, да Србија и Грчка могу имати довољно заједничке границе западно од Охридског Језера. Италија је требала добити пуну сувереност над острвима Додеканеза. У Малој Азији резервирано је за Италију подручје Адалије. Овај споразум требао држати у тајности. Само је требало одмах по огласу рата, објавити приступање Италије декларацији о закључењу зједничког мира. *В. Пойовић.*“ (Народна енциклопедија 1929: 594).

Евидентно је да се Лондонским уговором помињу само привилегије Италије и југословенске земље. Сматрало се да западне силе имају често супротне интересе од идеја југословенства и да ће југословенске границе бити проблематичне.

„Погађања сила Антанте око Далмације (довела су до потписивања Лондонског уговора 26. априла 1915) јасно су показала да после слома Србије велике силе, бар у тој фази рата, још увек нису биле за распад Аустро-Угарске Монархије, већ су решење проблема тражили у могућем тријалистичком, федералном уређењу Монархије. Отуда се свим посленицима на југословенском програму наметала потреба активног пропагандног рада, не би ли се италијанске и друге аспирације ка Балкану сузбиле и добила подршка остваривању југословенске идеје.“ (Ненезић 1984: 346).

Ослањајући се углавном на Русију, Лондонски уговор од 26. априла 1915. закључен је без обавештења Србије и споразума с њом, иако је „уважен хероизам“ Србије.

Током 1915. године, било је много разних комбинација на Балкану, понуда Србији, сепаратног мира, због чега је Антанти било значајно да придобије Италију.

„Балканско полуострво добило је током 1915. године изузетан значај за све европске силе. Крајем октобра 1914. била се Турска придружила централним силама, Немачкој и Аустро-Угарској. Немачка, која је придобила Турску за сарадњу, намеравала је да успостави непосредну везу с њом и да ратиште пренесе у Азију, како би Енглеску угрозила на њеним осетљивим тачкама у Индији и Египту. Русија, која је већ у јесен 1914. почела све више осећати недостатак ратног материјала, желела је да са својом савезницом добије ближи и сигурнији додир него што је био онај преко Северног, често залеђеног и далеког мора. Њезина жеља подударала се са интересима Енглеза, који су хтели да онемогуће учвршћивање Немаца у Цариграду и извођење њиховог плана.“ (Ћоровић 2003: 746).

Русија је пристала на Лондонски уговор јер је сматрала да југословенско уједињење није добро за Србију.

„Према саопштењима Ф. Супила, који је био у Петрограду, Русија није желела уједињења Југословена, јер није веровала Хрватима као католицима. Тамо су мислили ‘да би била српско-хрватска држава слична Шведској и Норвешкој’.“ (Ћоровић 1989: 5 71).

Хрвати су већ тада говорили и писали да се ради искључиво о њиховим територијама, тако у једном емигрантском листу, ‘Слободна мисао’, који је излазио

у Торонту, стоји наслов „Како су у прошлом свјетском рату пазарили са кожом хрватскога народа“, где се доноси Лондонски уговор у целини.

„Овдје доносимо текст Лондонског пакта, којим су се имале дати Италији хрватске земље као награда за ступање у рат. Лондонски пакт гласи: Овлаштењем талијанске владе част је маркизу Империалију, посланику Италије у Лондону, саопћити државном тајнику за извањске послове Сиру Едварду Грељу онда посланику Француске г. Камбону и грофу Бенкендорфу, посланику Русије, овај меморандум:

Чланак 1. Између главних стожера Француске, Велике Британије, Русије и Италије, има се безодвлачно закључити војна конвенција. Ова ће конвенција точно одредити минимум оних војних сила, што ће их Русија употријебити против Аустро-Угарске, ако би се она бацила свим силама на Италију. Иначе ће Русија ударити у првом реду на Њемачку. Ова ће конвенција тако исто уредити и сва питања, што се односе на будуће примирје, у колико то не би битно дирало у компетенцију врховне војне команде.

Чланак 2. Италија се од војне стране обавезује, да ће поћи у рат на страни Француске, Велике Британије и Русије са свим средствима с којим располаже и то против свих сила, које с њима ратују.

Чланак 3. Поморске силе Француске и Велике Британије кооперират ће енергички с Италијом, све док не буде аустријско бродовље уништено, односно до закључка мира. У ту ће се сврху безодвлачно закључити поморска конвенција између Француске, Велике Британије и Италије.

Чланак 4. У уговору о миру Италија ће добити: Трентино, цисалпински Тирол с његовом географском и природном границом (то је граница Бренера) као и Трст, грофовију Горицу, Градишку, читаву Истру до Кварнера, укључивши амо Волоско и истарске отоке Црес и Лошињ, као и мале оток Плавник, Уније, Сракане, Палазуоли, Св. Петар Иловик, Асинело (?) Груица (мисли се на Сушак) и оближња острва.

Примједба. Да се обезбиједи извршење чланка 4. бит ће граница повучена како слиједи: Од Пиз Умбраил до сјеверно од Стелвија, слиједит ће косу Ретских Алпа све до извора Адиже и жисацка, пролазећи потом преко брда Решена и Бренера и висова Оеца и Зилера. Одатле ће граница заокренути према југу и пролазећи преко брда Тоблаха, доћи ће до садашње границе Карничких Алпа. Она ће слиједити ову границу до планине Трибижа, а послије Трибижа водомеђу Јулијских Алпа преко брда Предила, Мангарта и Триглава и водомеђу главица Подурдо, Подласница и Идрија. Од точке границе ће ићи к југоистоку према Сњежнику остављајући изван талијанског територија читаву котлину Саве и њезиних притока. Од Сњежника спустит ће се граница на обалу на начин, да ће захватити у талијански териториј Кастав, Матуље и Волоско.

Чланак 5. Италија добит ће такођер провинцију Далмацију у њеним данашњим административним границама, укључивши амо на сјеверу Лисарицу и Трибањ, а на југу до линије, која ће полазећи до обале код рта Планка, слиједити према истоку врхунцима висова, који чине водомеђу, на начин да у талијанском територију остају све долине и воде, које теку према Шибенику, као што су Чикола, Крка, Бутишница и њихови притоци. Италија ће такођер добити све отоке на сјеверу и западу Далмације

од Премуде, Силбе, Олиба, Сарде, Мауна, Пага и Виса, на сјеверу, а до Мљета на југу, укључивши амо Светац, Бишево, Вис, Хвар, Шћедро, Корчулу, Сушац, и Ластово, као и гребене и острва око њих, те Палагружу, изузев једино отоке Велики и Мали Дрвеник, Чиово, Шолту и Брач.

Неутрализирати ће се: 1. Читава обала од рта Планке на сјеверу, до јужнога корјена полуотока Пељешца на југу, тако да буде захваћен читав овај полуоток. 2. Дио обале што почиње на сјеверу десет километара од прилике јужно од рта Цавтата, силазећи према југу до ријеке Војуше, тако да ће бити амо укључен залив и пристаниште Котора, Бара и Улциња, Св. Ивана Медованскога и Драча, али да не буду тиме прејудицирана права Црне Горе, како произилазе из изјава измијењених између Сила у травњу и свибњу 1909. Будући да се ова права односе само на садашњи црногорски териториј, не ће се она моћи протегнути још и на териториј и на она пристаништа која би могла бити додијељена Црној Гори. Према томе ни један дио ових обала што сада припадају Црној Гори неће моћи бити неутрализиран. Остат ће на снази рестрикције у погледу пристаништа Бара, на које је Црна Гора сама пристала год. 1909. 3. И коначно сви отоци који нијесу додијељени Италији.

Примједба. Четири Савезне Силе додијелит ће ниже набројене јадранске земље Хрватској, Србији и Црној Гори. У сјеверном Јадрану сву обалу од Волоскога залива на истарској граници до сјеверне далматинске границе, укључујући амо данашње угарско приморје и читаву хрватску обалу с пристаништем Ријеком и мањим пристаништем Нови и Карлобаг, као и отоке Крк, Првић, Св.Гргур, Голи и Раб. А у доњем Јадрану (у крајевима који интересују Србију и Црну Гору) читаву обалу од рта Планка до ријеке Дрим, с важним пристаништима Сплит, Дубровник, Котор, Бар, Улциń и Св. Иван Медовански и отоке: Велики Дрвеник, Чиово, Шолту, Брач, Јакљан пак Колочеп. Пристаниште Драч бит ће додијељено независној муслиманској држави Албанији.

Чланак 6. Италија ће у потпуно власништво Валону, оток Сасено и сувише још доста пространи териториј потребан за њихову обрану, то јест од прилике онај између ријеке Војуше на сјеверу и истоку, а идући на југ, све до границе округа Кимаре.

Чланак 7. Примајући чланком 4 Трентино и Истру, 5. Далмацију и јадранске отоке, а 6. залив Валонски, Италија се, у случају ако би дошло до формације једне малене аутономне и неутрализоване државе у Албанији, не смије опирати жељама Француске, Велике Британије и Русије, да се сјеверни и јужни окрајци Албаније подијеле између Црне Горе , Србије и Грчке. Јужно приморје Албаније од граница талјанске провинције Валоне до рта Стила (Stylos) бит ће неутрализовано.

Италија добит ће право управљати извањским пословима Албаније; у сваком случају она ће бити обвезана да бдије над тим, да Албанија добије достатан териториј чије се границе имаду састати на западу код охридског језера с грчкима и српскима.

Чланак 8. Италија добит ће у потпуно власништво све отоке Додеканеза, како их сада држи посједнуте.

Чланак 9. Француска, Велика Британија и Русија признају да је Италија интересована на одржању равновјеса у Средоземном мору, као и њезино право, да за

случај диобе Турске она добије исто такав дио као и оне у подручју Средоземног мора, а нарочито у оном дијелу, који граничи с провинцијом Адалијом, гдје је Италија већ стекла особитих права и интереса, како је то разложено у талијанско-британској конвенцији. Зона, која ће бити одступљена Италији, бит ће у згоднije вријеме прецизно ограничена с обзиром на виталне интересе Француске и Велике Британије. Интереси Италије исто ће тако бити узети у обзир за случај ако би Велике Силе хтјеле да на дуже вријеме одрже интегритет Турске у Азији иако се не буде радило међу њима о другом, него само о утврђењу њихових интересних сфера. За случај пак, ако би се Француска, Вел. Британија и Русија течајем овога рата домогле провинција турске Азије, сви крајеви што граниче с Адалијом бити ће препуштени Италији, која себи узима право, да их узме у посјед.

Чланак 10. Сва права, што их је придржао Султан у Либији миром Лаусанеским, прелазе на Италију.

Чланак 11. Италија примит ће дио ратне одштете одговарајући њезиним жртвама и напорима.

Чланак 12. Италија придружује се декларацији Француске, Велике Британије и Русије, према којој ће Арабија и муслиманска Света Мјеста припасти једној муслиманској независној држави.

Чланак 13. За случај ако би Француска и Велика Британија проширile свој колонијални посјед на рачун Њемачке, Француска и Велика Британија признају у принципу Италији право затражити компензација, проширењем њезина посједа у Еритреји, Сомали земљи, Либији и колонијалним крајевима, који граниче с француским и енглеским колонијама.

Чланак 14. Енглеска се обавезује, да ће подупријети безодвлачно остварење зајма од најмање 50 милијуна фунти стерлинга Италији на тржишту у Лондону уз повољне увјете.

Чланак 15. Француска, Енглеска и Русија подупират ће отпор Италији, што ће га она подузимати против сваке пропозиције, да буде припуштен представник Свете Столице код утаначења мира и код уређења питања, потакнутих садашњим ратом.

Чланак 16. Ова се конвенција има држати тајном. Што се тиче привођења Италије декларацији од 5. рујна 1914. не ће ова декларација бити публикована, све док не буде Италији навјештен рат или док га она не навијести.

Заступници Француске, Велике Британије и Русије пристају на све, што се каже у овом меморандуму. Што се тиче чланка 1, 2 и 3 с обзиром на споразум гледе војничких и поморских области четирију Велике Сила, Италија изјављује, да ће активно ући у рат што прије може, а у сваком случају најкашње мјесец дана послије потписа овог документа. У Лондону, травња 1915. Сир Е. Грej, Камбон, маркиз Империали, гроф Бенкендорф.

Овако је било назад 25 година. Италија је увучена у рат уз награду, да јој се даду хрватске земље. А хрватскога народа није нитко питао, шта он о томе мисли. Обје зараћене странке нудиле су Италији хрватске земље.

Кад ово помно прочитамо и размислимо, онда си сами себи постављамо питање: Тко може гарантирати, да се и данас не води иста оваква трговина, те да се хрватске земље опет даду некоме као дар за услуге у рату учињене? Тко може

вјеровати Мачеку и Крњевићу, кад они тврде, да је слобода хрватскога народа сигурна уз помоћ оних, којима они симпатишу и који их плаћају?“ (Слободна мисао 23. маја 1940).

Лондонски уговор је био у интересу Бугарске, која је одлучила да стане на страну Централних сила и припоји Вардарску Македонију, а касније је тражила да се Србија подели између Аустроугарске и Бугарске. Српска дипломатија је протестовала против споразума Антанте и Италије који је био на штету Срба, Хрвата и Словенаца. Лондонски уговор је „био разлог лоших односа између Србије и Италије током рата, јачао је проаустријске снаге у југословенским земљама Монархије и успоравао процес њеног распадања.“ (Петрановић, Зечевић 1988: 56).

Лондонски уговор је био тајни уговор, сматра се да писану форму нико није видео, већ је дефинисан на основу сећања учесника у његовом склапању.

„Прије рата и у току рата било је много тајних уговора између Великих сила и група сила, али ниједан није био карактеристичнији за империјалистички значај ратне политике ратујућих великих сила, по мотивима и циљевима, због којих је прављен, по начину, методама и форми, у којој је склопљен, по унутрашњим противуречностима, које је представљао и које је изазивао по својим посљедицама.

Француска је имала највећи и најхитнији интерес, да увуче у рат против Централних сила у првом реду оног непоузданог сусједа, који може да јој половицу источне границе изложи или заштити. Ако тај сусјед може везати дио снага једне од Централних сила, које би се иначе могле окомити на њу, њој је равнодушна цијена, која се има за то платити, ако не иде на њен рачун; она нема интереса ни у Аустрији, ни на Балкану, а ангажирање и везивање у горњем Јадрану њене супарнице на Медитерану и у Африци, њој је само од користи. И зато је баш Француска од првога дана снубила Италију; њен посланик у Риму Барере био је најупорнији иницијатор Лондонског уговора, а из Француске је долазила и сва морална и финансијска помоћ интервенционизму и интервенционистима у Италији. Д'Анунцио, снабдјевен у Француској, и убачен из Француске као трибун интервенције у часу, кад је она већ била одлучена, био је само видљиви и бучни ватромет француског успјеха, извојеваног у тешким приликама, у којима се Француска борила.“ (Станковић 2009: 99).

У основи тог уговора је територијални добитак Италије. „Док тај уговор, ултимативно, фиксно и прецизно утврђује, што има Италија добити н Јадрану, нарочито на источној обали на рачун Југословена, у члану 9. јој Савезници признају само опћенито и неодређено, ‘да је интересована на одржању равнотеже на Средоземном мору’ и да ‘за случај диобе Турске, она добије исто онакав дио као и они’, спомињући изрично само ‘крајеве, што граниче са Адалијом’, али препуштајући да се ‘зона у погодније вријеме прецизно означи’“. (Станковић 2009: 98).

Друга основа уговора су биле компензације Бугарске и Србије. Бугарска је требала бити надокнађена у Македонији, а Србија према западу, рачунајући на њено верно савезништво.

„До прије кратког времена, колико могу да оцијеним по упутствима, која сам добијао, питање о српским територијалним увећањима, било је тијесно везано са уступцима, који су се захтијевали од Србије у корист Бугарске. Одређивао се

минимум оног, што може бити обезбијеђено Србији од стране сила за максимум онога, што се од ње захтијева. На тај начин, приликом просуђивања тога питања били су полазном тачком интереси српске државности. Поред награде за жртве узимала се у обзир потреба, да се обезбиједи Србији излаз на море и да се осигура безбједност Београда, који се налази на ударцу непријатељу.

То гледиште било је, природно, усвојено на почетку рата, када се особито битним чинило најбрже могуће ступање у акцију неутралних земаља – Бугарске, којој је требало обезбиједити Македонију, што се није могло постићи без обећања Србији одговарајућих проширења, и Италије, због које је трбало водити рачуна о границама ових проширења." (Станковић 2009: 103).

Лондонски уговор и компензација Бугарске су постали уско повезани. А нејасне су биле компензације за Србију, да ли као проширење „Велика Србија" или Југославија. О томе сведочи и активност наше дипломатије на Западу, али и активност Југословенског одбора и хрватске и српске емиграције у целом свету.

„Крајем лета притисци на Србију поводом уступања делова Македоније Бугарима достигли су врхунац. Делкасе је у поверењу саопштио Веснићу да три силе утичу на Италију да што више обећа Србији. Тиме су се надали да ће ова лакше прихватити жртвовање своје територије. Још му је рекао да се од Грчке и не тражи пристанак да уступи Кавалу, него да ће јој се то само саопштити." (Веснић – Веснић 2008: 364).

Хрватска и њен народ били су разапети између поделе са Италијом и Аустроугарском, зато је за њихову елиту, пре свега у емиграцији, југословенки програм постајао све прихватљивији. Ипак, проблем Бугарске за Антанту је био највећи политички проблем на Балкану.

„У лето 1915, оба зараћена блока сила су увишестручила напоре да сваки од њих привуче Бугарску на своју страну, што је учинило да на подручју међународне политике запрети веома тешко искушење југословенском програму. Централне силе су тежиле уништењу независности Србије, али је још важније да су потези Антанте били такви да су могли покопати све изгледе за остварење југословенског уједињења. Русија, Француска и Велика Британија су тражиле од Србије да уступи Македонију јужније од Скопља, али су јој као надокнаду нудиле Босну, Херцеговину, Славонију, Срем, Бачку, део јадранске обале од укључно Цавтата на југу до рта Планке на северу и део Албаније између Дрима и Војуше. Предлог је могао бити веома примамљив за малу државу Србију, али је био неприхватљив за Србију која је борбу у том рату већ осмислила идејом о уједињењу и свој ратни циљ изједначила са остварењем југословенског програма. Никола Пашић је стога рекао руском посланику да је за Србију боље да часно погине него да прихватањем оваквог решења изврши самоубиство. Анте Трумбић је тада подржао српску владу и иступио с тврдњом да би 'губитком Македоније била Србији сломљена хрптењача, а одвајањем Словеније од Хрватске и западних крајева, улога Србије за ослобођење свих Југословена пила би воду, а тиме и смисао нашег народног јединства.'" (Митровић 2014: 195).

Тумачење Лондонског уговора било је спорно све до краја рата, поготову у односу на источно јадранско подручје. „Будућим уговором о миру Италија има да добије: град и округ Трст, грофовије Горицу и Градишку; целу Истру до Кварнера

са Волоском с отоцима Црес, Лошињ, Уње, Сушак, Свети Петар, с околним отоцима. Исто тако ће Италија добити покрајину Далмацију до Кап Бланке, па идући на запад вододелницом тако да Италији припадну све долине, чије реке утичу у море код Шибеника, а то су Чикола, Крка, Бутишница, с њиховим притокама. Италија ће, исто тако, добити и сва острва северо-западно од далматинске обале, почевши са Премудом, Силбом, Олибом, Шкадром, Мауном, Пагом, Пунтадуром и даље на север, а и до Мљета на југ заједно с острвима Светац, Бишево, Вис, Хвар, Шћедро, Корчула, Сушац, Ластово, као и све околне обранке и отоке, и још Палагруж али без острва Велики Дрвеник, Мали Дрвеник, Чиово, Шолта и Брач. Имала би бити неутрализована: 1) цела обала од Кап-Бланке, на северу, све до крајње тачке полуотока Пељешца на југу, као и цео Пељешац; 2) затим део обале до реке Војусе, на југу, тако да у неутралну зону уђу цео Котоски Залив са својим пристаништима, као и Бар, Улцињ, Сан Ђовани ди Медуа (Шинђон) и Драч.

Следеће крајеве у Јадранском мору предаће силе Четворног споразума Хрватској , Србији и Црној Гори. У северном Јадрану целу обалу од Волоског залива, од границе Истре, па до северне границе Далмације, заједно са целом обалом, која данас припада Мађарској, цело Хрватско приморје, - пристаниште Реку и мала пристаништа Нови Карлобаг, као и острва Крк, Првић, Св. Гргур, Голи и Раб; а у Јужном Јадрану, у коме су интереси Србије и Црне Горе, цела обала од Кап-Бланке до ушћа Дрима са главним пристаништима: Сплит, Дубровник, Котор, Бар, Улцињ, Сан Ђовани, с отоцима Валики Дрвеник, Мали Дрвеник, Чиово, Шолта и Брач, Јакљан и Колочеп.'

Треба нарочито подвући да су овим уговором предвиђене три југословенске државе, а да се доцнија политичка акција југословенска своди углавном на борбу против његових територијалних одредаба." (Стојановић, 1939: 38-39).

Версајска мировна конференција и 14 тачака Вудро Вилсона су одбацили Лондонски уговор из априла 1915, као тајни. Но, његове последице остале су трајне, пре свега у разграничењу Италије и Краљевине СХС, која је изгубила многе крајеве, али и у каснијим односима Италије са Краљевином Југославијом, па и у односима са социјалистичком Југославијом, а идеје Лондонског уговора и даље су предмет научних и публицистичких спекулација.

ЛИТЕРАТУРА

Веснић, Веснић 2008: Радослав Веснић – Миленко Веснић. *Грансењер српске дипломатије,* Београд: ФПН.

Митровић 2014: Андреј Митровић. *Србија у Првом светском рату*, Београд: Службени гласник.

Народна енциклопедија, Загреб, 1929: II књига.

Ненезић 1984: Зоран Ненезић. *Масони у Југославији (1764-1980)* Београд: Народна књига.

Петрановић, Зечевић 1988: Бранко Петрановић, Момчило Зечевић. *Југославија 1918-1988*, Београд: Рад.

Слободна мисао, Торонто 23. маја 1940.

Станковић 2009: Ђорђе Станковић. *Србија и стварање Југославије*, Београд: Службени гласник.

Стојановић 1939: Никола Стојановић, *Србија и југословенско уједињење,* Београд: Политика.

Ћоровић 2003: Владимир Ћоровић. *Историја Срба,* Београд: Дом и школа.

Ћоровић: Владимир Ћоровић. *Историја Југославије*, Београд Просвета.

Branko I. NADOVEZA

THE SECRET OF THE LONDON CONTRACT FROM 1915.

Summary

The Treaty of London of April 1915 was primarily provided for an expansion of Italy and its access to the Entente and a break with the Central Powers. The Treaty of London did not mention the creation of a "Greater Serbia", but what Italy will gain and what will remain for Serbia and Yugoslavian peoples within Austria-Hungary. Bulgaria and its compensations in Macedonia are especially included in that agreement, to the detriment of Serbia. The Treaty of London was secret and was therefore rejected in Versailles. Its ideas were only partially realized. It was an important military, political and moral issue. The ideas of the Treaty of London were a subject of speculation.

Key words: The Treaty of London, Italy, Serbia, Entente, Austria-Hungary, Croatia, Bulgaria, Adriatic Sea, Central Powers.

Рад је предат 23. марта 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Башшине,* одобрен за штампу.

УДК 341.218.3(497.1)
342.28(497.1)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-37309

Оригинални научни рад

*Сулејман Е. ТАБАКОВИЋ**

*Ванда Б. БОЖИЋ***
Правни факултет, Универзитет Унион, Београд
Правни факултет, Универзитет Привредна академиија, Нови Сад

ПЛАТФОРМА ЗА „ОКОНЧАЊЕ РАТНОГ ПЕРИОДА“ НА ПРОСТОРИМА БИВШЕ СФРЈ СПРОВОЂЕЊЕМ РАТИФИКОВАНОГ УГОВОРА О ПИТАЊИМА СУКЦЕСИЈЕ УЗ ПОСЕБНИ ОСВРТ НА „АНЕХ Г“***

Апстракт. Повод писању овог рада је (не)примена Споразума о питањима сукцесије, нарочито његова Анекса „Г“ који се односи на приватну имовину и стечена права. Аутори су с теоријског аспекта анализирали правне норме, те су потом истраживањем судске праксе и анализом донетих одлука указали на (не)примену ратификованог Уговора о питањима сукцесије. Поштујући преузете међународне обавезе, важеће међународно право, законитост и правичност, као и кредибилитет Европске уније, намеће се потреба да се у пракси осигура ефикаснија и директна примена Анекса „Г“ Споразума о питањима сукцесије којим је прописано да ће државе наследнице СФРЈ штитити приватну имовину и стечена права грађана и других правних особа. Резултат рада аутора је Платформа за „Окончање ратног периода“ на просторима бивше заједничке државе СФРЈ спровођењем ратификованог Уговора о питањима сукцесије с Анексима од „А – Г“ уз посебни осврт на Анекс „Г“ Приватна имовина и стечена права, као конвалидацију донетих закона и њихових правних последица. Циљ је да представници држава бивше СФРЈ на темељу наведене Платформе усвоје предлоге будуће Декларације, коју су аутори изнели у закључку рада.

Кључне речи: Уговор о питањима сукцесије, Анекс Г, приватна имовина, стечена права, Платформа за окончање ратног периода, државе бивше СФРЈ, Декларација.

ОПИС ПОСТОЈЕЋЕГ СТАЊА

Споразум о питањима сукцесије након његова потписивања у Бечу 29.06.2001. године, ратификовале су све бивше Републике СФРЈ. Македонија и Босна и Херцеговина су то учиниле у пролеће, а Словенија у августу 2002. године, као и Савезна Република Југославија током 2002. године (Закон о потврђивању Споразума

* Магистар права, бивши дужносник Владе Републике Хрватске, kanuny@gmail.com
** Доцент, vanda.bozic@pravni-fakultet.info
*** Аутори рада су били чланови радне групе држава чланица бивше СФРЈ о примени и поштовању обавеза из Анекса Г - Уговора о сукцесији.

о питањима сукцесије). Хрватска је последња приступила ратификацији споразума и ратификовала споразум 03.03.2004. године (Закон о потврђивању Уговора о питањима сукцесије). Према Бечкој конвенцији о праву међународних уговора из 1969. године, међународни уговор је „међународни споразум закључен писмено између држава, који је регулисан међународним правом" (Бечка конвенција о праву међународних уговора, чл. 2).

Предуслов постојања Уговора и његовог правног важења је „пристанак страна да буду везане" његовим одредбама (Бечка конвенција о праву међународних уговора čl. 2, 7, 11, 12-18, 20, 23, 24, 42, 44, 46-50, 62. i 69). По својој суштини, међународни уговор је, као и сваки други уговор, сагласност воља којом се остварају права и обавезе између уговорних страна. Сагласност воља је могућа само уз поштовање принципа узајамности, тј. реципроцитета уговорних страна, што се посебно истиче у ставу првом Преамбуле. Узајамност страна уговорница у међународном праву је правна последица начела суверености и равноправности држава као основног политичког принципа на коме почива савремени међународни поредак. Тај принцип је и правно потврђен као начело суверене једнакости држава у чл. 2. тачка 1. Повеље УН.

Чланом 26. Бечке Конвенције о праву међународних уговора успостављен је принцип *„pacta sunt servanda"*, који подразумева да сваки уговор који је на снази обавезује државу чланицу и она га треба добронамерно извршавати (Закон о потврђивању (ратификацији) Бечке конвенције о праву међународних уговора између држава и међународних организација или између међународних организација). Даље је чланом 27. Бечке конвенције предвиђено да се нити једна чланица не може позвати на одредбе свог унутрашњег права да би оправдала неизвршавање уговора.[1] Из овога је врло јасно да се нити једна држава потписница Бечке конвенције о праву међународних уговора не може позивати на одредбе унутрашњег права да би оправдале непровођење Анекса Г Споразума о питањима сукцесије.

Тако је чланом 140. Устава Републике Хрватске (Устав РХ) предвиђено да „Међународни уговори који су склопљени и потврђени у складу с Уставом и објављени, а који су на снази, чине део унутрашњега правног поретка Републике Хрватске, а по правној су снази изнад закона. Њихове се одредбе могу мењати или укидати само уз услове и на начин који су у њима утврђени, или сагласно општим правилима међународног права" (Устав РХ).

Република Хрватска и Савезна Република Југославија су потписале 1996. године Споразум о нормализацији односа (састављен 23. августа 1996. године у Београду) темељем Закона о склапању и извршавању међународних уговора који у члану 7. на билатералном плану предвиђа регулисање свих питања које третира и Анекс „Г". Активности на провођењу Анекса „Б" и „Ц" су у нормалним процедурама без икаквих препрека кренуле још од потписивања уговора о нормализацији односа.

---

1 *Унутрашње право држава, правила међународних организација и поштовање уговора*
1. Држава странка уговора не може се позивати на одредбе свога унутрашњег права да би оправдала неизвршавање тог уговора.
2. Међународна организација странка уговора не може се позивати на правила организације да би оправдала неизвршавање тог уговора.

Савезна Република Југославија и Република Хрватска су пре потписивања Споразума о нормализацији односа, свака у својем законодавном телу, донеле Закон о склапању и извршењу међународних уговора 1996. године. Све државе настале дисолуцијом СФРЈ, заједничке државе, акцесијом су унеле у свој правни систем Бечку конвенцију о праву међународних уговора из 1993. године, као правно наслеђе Југославије као и Бечку конвенцију о сукцесији држава у вези државне имовине архива и дугова.

Исто тако, Република Хрватска је 1999. године потписала билатералне Уговоре са Републиком Словенијом и Републиком Македонијом (сада Северна Македонија) о уређењу имовинскоправних односа на темељу закона о склапању и извршавању међународних уговора (Уговор између Републике Хрватске и Републике Словеније о уређењу имовинскоправних односа, Уговор између Републике Хрватске и Републике Македоније о уређењу имовинскоправних односа).

УГОВОР О ПИТАЊИМА СУКЦЕСИЈЕ

Представници Босне и Херцеговине, Републике Хрватске, Републике Македоније, Републике Словеније и Савезне Републике Југославије, у сувереној једнакости пет држава наследница бивше Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, потписали су у Бечу 29. јуна 2001. године Уговор о питањима сукцесије. Према чл. 2. Уговора свака држава наследница признаје начело према којем у свако доба мора предузимати неопходне мере за спречавање губитка, оштећења или уништења државних архива, државнога власништва и имовине СФРЈ у погледу којих, у складу с овим одредбама, има интерес једна или више држава наследница. Уговором је утемељен Стални заједнички одбор виших представника сваке од држава наследница, којему могу помагати експерти, а чији је задатак надзор над ефикасним спровођењем Уговора и постављања форума за расправљање питања која се јаве током спровођења Уговора (чл. 4). Одбор може, по потреби, усвајати одговарајуће препоруке владама држава наследница.

Уговором је предвиђено да ће се први формални састанак Сталног заједничкога одбора сазвати на иницијативу Владе Републике Македоније у року од два месеца од ступања на снагу Уговора. Одбор се може састајати неформално, на привременој основи, у било које време које одговара државама наследницама након потписивања овога Уговора, а доноси властита правила поступка (чл. 4).

Разлике које могу произићи из тумачења и примене овога Уговора решаваt ће се у првоме реду расправом међу заинтересованим државама. Међутим, ако се разлике у тим расправама не могу разрешити у року од месец дана од првога саопштења у расправи, заинтересоване државе имају две могућности:

а) изнети проблем пред независну особу према њихову избору, у циљу брзога и ауторитативнога утврђивања материје, која ће бити поштована те која, према потреби, може назначити конкретне рокове за деловање, или

б) упутити предмет на решавање Сталном заједничком одбору установљеноме чланом 4. овога Уговора (чл. 5).

Разлике које у пракси могу произићи из тумачења израза коришћених у овоме Уговору или у било којему каснијему уговору потребноме ради спровођења анекса овога Уговора могу се додатно, на иницијативу било које заинтересоване државе, упутити на обавезујуће решавање стручњаку појединцу (који не сме бити држављанин ниједне од странака овога Уговора), којега договорно именују странке у спору или, ако се оне не могу сагласити, којега именује председник Суда за мирење и арбитражу OESS-а. Тај стручњак утврђује сва питања поступка, након консултација са странкама које су затражиле такво решавање, ако то стручњак сматра нужним, са чврстом намером да обезбеди брзо и ефикасно разрешење неслагања (чл. 5. ст. 3).

Битно је за напоменути да је истим чланом Споразума стриктно наведено да ништа неће утицати на права или обавезе странака Уговора, из било које важеће одредбе која их обавезује, у погледу решавања спорова (чл. 5).

Свака држава наследница, на темељу реципроцитета, мора предузети потребне мере у складу са њеним унутрашњим правом како би обезбедила признавање и правне учинке одредаба Уговора пред својим судовима, управним судиштима и телима, као и да друге државе наследнице и њихови држављани имају приступ тим судовима, управним судиштима и телима ради обезбеђења спровођења Уговора (чл. 8).

Уговором је предвиђено да државе наследнице морају одредбе Уговора спроводити у доброј вери, а у складу са Повељом Уједињених нација и у складу са међународним правом (чл. 9). На Уговор се не могу стављати резерве (чл. 10).

АНЕКС „Г“ - ПРИВАТНА ИМОВИНА И СТЕЧЕНА ПРАВА

Анексом „Г“ Уговора о питањима сукцесије прописано је да ће државе наследнице СФРЈ штитити приватну имовину и стечена права грађана и других правних особа у складу с одредбама овог Анекса (чл. 1).

Права на покретну и непокретну имовину која се налази у некој држави наследници на коју су грађани или друге правне особе СФРЈ имали право на дан 31. децембра 1990. признаће се, те ће бити заштићена и враћена од те државе у складу с утврђеним стандардима и нормама међународног права без обзира на националност, држављанство, место боравка или пребивалиште тих особа. То укључује особе које су, након 31. децембра 1990. године стекле држављанство или место боравка или пребивалиште у некој другој држави, а не у држави наследници. Особе које не могу остварити ова права имају право на накнаду у складу са нормама грађанског и међународног права (чл. 2. ст. 1. т.а).

Било какав наводни пренос права на покретну и непокретну имовину учињен након 31. децембра 1990. године и закључен под присилом или противно пододељку (а) чл. 2.ст.1. овога чланка, биће ништав (чл. 2. ст. 1. т.б).

Сви уговори склопљени од стране грађана или других правних особа СФРЈ до 31. децембра 1990. године, укључујући оне склопљене са јавним предузећима, поштоваће се без дискриминације. Државе наследнице омогућиће извршавање обавеза на темељу таквих уговора тамо где је извршење таквих уговора било спречено распадом СФРЈ (чл. 2. ст. 2).

Ништа, у до сад наведеним одредбама овога Анекса, неће укидати одредбе двостраних уговора склопљених о истоме питању између држава наследница који, на одређеним подручјима, могу бити меродавни за те државе, наводи се у чл. 5. Анекса „Г".

Домаће законодавство сваке државе наследнице у погледу станарског права примењиваће се подједнако на лица која су била држављани СФРЈ и која су имала то право, без дискриминације на било којој основи као што је пол, раса, боја коже, језик, вера, политичко или друго уверење, национално или социјално порекло, припадност националној мањини, имовинско стање, рођење или други положај (чл. 6).

Спровођење Закона о потврђивању Уговора о питањима сукцесије[2] у делокругу је Министарства финансија, Хрватске народне банке, Министарства ванъских послова, Министарства одбране, Министарства здравства и социјалне скрби, Министарства правде, Министарства културе, Државног архива и других државних тела у чији делокруг улазе питања обухваћена Уговором (чл. 3).

Као што произлази из одредби Уговора и Анеха „Г" видљиво је да није предвиђено судско решавање сукоба права између физичких и правних лица и институција држава у којима се налазе некретнине. Међутим, имамо пуно тумачења појединих институција о законским решењима која су донета у регулисању правнога система новонасталих држава који је у супротности са међународним правом па и самим Уставним одредбама држава насталих након дисолуције СФРЈ.

У складу са наведеним, указујемо на неколико примера.

1. У тумачењу Министарства Ванъских Послова Републике Хрватске на упит Фонда за приватизацију „како поступити са имовином правних лица са територије СР Југославије којом Фонд управља у име Хрватске Владе" се експлицитно наводи:

*„... упит од 14. 09. 1998. године који нам је прослијеђен путем Министарства правосуђа које се оцласило ненадлежним дајемо сљедеће тумачење чланка 7. ст 5. Споразума о нормализацији између Републике Хрватске и СРЈ.....**у том смислу одредбе Закона о забрани располагања и преузимања средстава одређених правних особа на територију Републике Хрватске несојиве су с цитираном међународноправном обвезом коју је Хрватска преузела склапањем предметног Споразума.** Наиме, свако поступање које садржи дискриминацију између хрватских и југословенских субјеката гледе поступања с њиховом имовином која се налази на државним подручјима уговорних странака значи повреду чланка 7. ставак 5. Споразума о нормализацији."*

Подсећамо да овакву колизију правних правила решава Устав у члану 134. према којем „међународни уговори који су склопљени и потврђени у складу с Уставом и објављени, а који су на снази, чине дио унутрашњег правног поретка Републике Хрватске, а по правној снази су изнад закона."

2 На дан ступања на снагу овог Закона Уговор о питањима сукцесије није на снази, али се у складу с чланом 12. Уговора, његов члан 4. став 3., члан 5 Анекса А, чланови 1. те 5.-6. Анекса Б, као и члан 6 те Додатак Анекса Ц, привремено примењују од дана потписивања Уговора, те ће се подаци о његовом ступању на снагу објавити, у складу с одредбом члана 30. става 3. Закона о склапању и извршавању међународних уговора.

2. Нелогичан је став Државног одвјетништва Републике Хрватске (DORH-а) који је донео Упуство о суспензији управо ратификованог међународног уговора о сукцесији (Упутство Државног одвјетништва Републике Хрватске - број М-ДО-523/04 од 6. децембра 2004. године).

„Жупанијски суд у Пули прихватио је правно стајалиште Државног одвјетништва Републике Хрватске да се ***Анексом Г Уговора о питањима сукцесије****, склопљеног у Бечу 29. 06. 2001. године између држава сљедница бивше СФРЈ,* ***само начелно уређује питање признања права власништва између држава сљедница, те се тај Уговор не може непосредно примијенити****, него се питање повратa имовине мора ријешити склапањем билатералног уговора којим ће се разријешити свеукупна имовинскоправна питања између Републике Хрватске и Републике Србије односно Републике Црне Горе, уз поштивање и увјета реципроцитета.“*

Имајући у виду да је Република Хрватска прошла пре пријема у чланство ЕУ поглавља 23. и 24. која третирају области Правосуђа и темељних права те правде, слободе и сигурности, иста особа која је писала Упуство DORH-а о непоштивању и не примени међународног уговора о питањима сукцесије, сада у позицији судије Врховног суда, пише текст под насловом: „Примена правних начела у одлукама Врховног суда Републике Хрватске“ (Југ 2014).

„Правна начела су општеприхваћени правни стандарди у одређеном правном систему којима се признаје статус обвезујуће норме и које судови користе у образложењима својих одлука. Ријеч је о изабраним критеријима и правним вриједностима (правним принципима), који представљају код судске праксе и доктрине, ауторизиране и легалне темеље за правну аргументацију. Правна начела могу бити општа начела или принципи који су прихваћени и заједнички укупности правних система, а могу се односити на одређене међународне заједнице или појединачне правне системе. Правна начела могу се подијелити обзиром на њихово подријетло, а овисно о томе обзиром на њихов садржај, сврху, итд. Читав је низ тврдњи и стајалишта о подријетлу правних начела, посебно општих (темељних), па је тако према некима њихово подријетло у обичајном праву, према другима у међународним уговорима, конвенцијама, декларацијама, а трећи сматрају да је главно исходиште пракса судова и арбитража. Општа начела права нуде образложење вриједности и темељних стандарда које судови могу користити да се информирају о својој интерпретацији правила писаног права, те да попуне правне празнине у писаном праву. Сматрам да је још увијек у пракси ВСРХ и судова у РХ присутно наведено стајалиште да се правна начела не могу директно примијенити, већ да она чине подлогу за примјену конкретне пропisane правне норме, те евентуално за попуњавање правних празнина“ (Југ 2014: 8).

Наиме, такво поимање примене правних начела приступањем Хрватске у чланство ЕУ мора се мењати под утицајем Европског права где су општи принципи права ЕУ један од извора права ЕУ и која се артикулишу кроз праксу Европског суда. Европски суд је у својој пракси до сада признао и прихватио читав низ правних начела која обавезују све институције ЕУ, али исто тако и све државе чланице. Пракса ЕСЉП готово у целости се темељи на правним начелима која произлазе из одредби о основним правима наведеним у Конвенцији, која је међународни уговор и обавезује судове у Републици Хрватској.

Као што је напред наведено, а гледајући са уставно-правног и међународног права, па и националног законодавства наслеђеног из заједничке државе, став да су се мере, из тих и других уредби, оправдавале ратним стањем, стручни посматрачи сматрали су их претеранима и деломично или у целости противуставнима. Такође је било изражено и мишљење да ове и друге уредбе представљају повреду међународних инструмената о људским правима међу којима су и међународни стандарди независности судске власти. Убрзо након доношења председничких уредби, група појединаца и организација покренула је пред Уставним судом иницијативу за испитивање њихове уставности. Као прво, предлагачи су наводили да председник не може доносити такве уредбе ако стање опасности или ратно стање није формално проглашено; друго, да се такве уредбе могу доносити само ако се законодавно тело не може састати (а Сабор је читаво време редовно деловао, штавише, био је у трајном заседању) треће, да председник не може задирати у уставна јамства људских права и слобода, него само Сабор те коначно, да такве одлуке представљају повреду забране ретроактивне примене, будући да су све уредбе ступиле на снагу даном њихова доношења, а у неким случајевима биле су објављене неколико недеља или чак месеци касније.

Закључак је, дакле, да се ради о апсолутно правно ништним решењима која се односе на власничка права физичких и правних особа.

Вредност имовине правних и физичких лица мери се у стотинама и милијардама евра, а њихова се вредност тек треба да утврди, због различитих решења донетих кроз законе о преласку власништва (из државног у приватно и обратно) и приватизацији као и процени вредности друштвене имовине (Божић и Јосиповић 2020: 351-380, Божић и Миљковић 2019: 187-206).

Више стотина хиљада стамбених јединица покривена су станарским правима југословенских грађана у бившим републикама СФРЈ, чија се објективна вредност мери у милијардама евра уложених средстава предузећа која су кроз прелазак власништва и приватизацију постала приватна, тачно познатих власника.

Висина процењених имовинских права новонасталих држава и њихова потраживања су донекле решени начелно кроз Уговор о сукцесији с АНЕКСИМА након дисолуције СФРЈ, али никада није утврђивана укупна вредност власништва нити утицај закона донетих у доба ратног стања на просторима бивше заједничке државе нити је извршена конвалидација законских решења и њихове последице на имовинска права правних и физичких особа.

Један од највећих проблема након дисолуције СФРЈ представља разрешавање проблема станарских права као права грађана, правних и физичких лица носиоца станарских права. Посебно се наглашава да су та питања била Уставима и законима решена као и судском праксом, па према томе спадају у стечена права грађана заједничке државе (Табаковић и Божић 2021: 54-67). Решења која су накнадно 90-тих година донета представљају грубо кршење свих правних узуса познатих у ЕУ законодавству и законодавству бивше заједничке државе. Решења тог питања још увек нису решена упркос многим међународним притисцима, резолуцијама, пресудама ЕУ законодавства. Једино је решење директна примена Уговора о сукцесији с његовим АНЕКСИМА.

Грађани су основама Устава СФРЈ (донет 21. фебруара 1974. године), члан 164. ст. 1. те Устава Социјалистичке Републике Хрватске (СРХ), члан 242. ст. 1. имали Уставом зајамчена станарска права. Тадашњи Закон о стамбеним односима, који је био у складу с Уставима СФРЈ и СРХ, изједначио је права станара. Према чл.3. Закона о стамбеним односима, грађанин који на основи правоснажне одлуке о давању стана на коришћење, или које друге важеће правне основе, стекне право на коришћење стана у друштвеном власништву има право и дужност тај стан трајно и несметано користити и одржавати, у складу с овим законом, прописима донетим на основу закона и самоуправним и општим актом, односно општим актом даваоца стана (станарско право), те суделовати у управљању стамбеном зградом сагласно одредбама овог закона. Право и дужност из става 1. овог члана има и особа која је по ранијим прописима стекла станарско право на стан у власништву грађана. Ова одредба се односила на све станаре који су станарска права стекли на стан на које постоји право власништва до дана 26. 12. 1974. године, када је овај закон ступио на снагу.[3]

Како је то изгледало кроз међународно право које је СФРЈ ратификовала, а акцесијом и дисолуцијом државе постао саставни део националних законодавстава новонасталих држава, изложићемо у наставку.

Законом о потврђивању Конвенције за заштиту људских права и основних слобода те Протокола бр. 1., 4., 6., 7. и 11. уз Конвенцију, потврђује се Конвенција за заштиту људских права и основних слобода, усвојена у Риму 4. новембра 1950. године, са изменама у складу с одредбама Протокола бр. 3. (ступио на снагу 21. септембра 1970. године), Протокола бр. 5. (ступио на снагу 20. децембра 1971. године) и Протокола бр. 8. (ступио на снагу 1. јануара 1990. године). Протокол бр. 2. о надлежности Европског суда за људска права за давање саветодавних мишљења, усвојен у Стразбуру 6. маја 1962. године, интегрални је део Конвенције од њеног ступања на снагу 21. септембра 1970. године (Европска Конвенција за заштиту људских права и темељних слобода).

Према чл. 1. Првог Протокола Конвенције (Париз, 20. марта 1952.) свако физичко или правно лице има право на мирно уживање свог власништва. Нико се не сме лишити свога власништва, осим у јавном интересу, и то само уз услове предвиђене законом и општим начелима међународног права.

Република Хрватска је призната 15. 01. 1992. године и од тада је постала власник имовине ЈНА, али не и станова, јер су они грађени из личних средстава запослених у ЈНА, ССНО, итд. Према чл. 50. станови који су постали власништво Републике Хрватске на основу „Уредбе о преузимању средстава ЈНА и ССНО на територији Републике Хрватске у власништво Републике Хрватске“ и „Уредбе о преузимању средстава бивше СФРЈ у власништво Републике Хрватске“ неће се продавати до доношења закона којим ће се утврдити посебни критеријуми за продају тих станова.

Наиме, друштвено власништво се није могло стицати на наведени начин с обзиром да су закони јасни. А Закон о национализацији није донесен, нити су се

3 Коментар на Закон о стамбеним односима, који је ступио на снагу давне 1974. године, дао је и Јадранко Црнић бивши Председник Уставног суда Хрватске у коментару допуњеног и измењеног издања коментара на Закон о стамбеним односима 1988. године.

обештетили власници или носиоци станарскога права који су били условни власници или, како американци дефинишу такав статус, „сувласници." Рат траје, откуп станова траје, бројни су грађани расељени или су напустили станове. Што је са становима, а што са станарским правима? Станови се наново додељују, станови се купују, једнакији уживају. Мењају се и дописују закони.

У изменама и допунама Закона о продаји станова на којима постоји станарско право из 1994. године наводи се:

У Закону о продаји станова на којима постоји станарско право чланак 4. став 2. мења се и гласи „Захтјев из ставка 1. овога чланка подноси се до 31. децембра 1995., а склапање уговора о купопродаји стана (у даљњем тексту: уговор) мора купац затражити у року од шест мјесеци од дана подношења захтјева за куйњу стана."

Занимљиве одредбе закона, рат траје, комуникација не постоји, физичка присутност за пријаву станарског права и откупа само су фикција у главама законодаваца, који су ваљда сматрали да су проблеме једнакијих решили овим законом.

Међутим, ни то се није показало добро, па се прибегава новим изменама законских одредаба 1996. године. Тако се у члану 1. наводи да:

„У Закону о продаји станова на којима постоји станарско право у чланку 16. ставку 1. алинеји 1. иза точке 2. додају се точке 3. и 4. које гласе: "3. родитељ или родитељи којима је погинуло двоје или више дјеце у домовинском рату, или су нестали, или су заточени, 4. супруг, односно супруга станара који је погинуо у домовинском рату или је смртно страдао као жртва у том рату или је нестао или заточен ако живи у обитељском домаћинству с предшколским дјететом (усвојеником), дјететом (усвојеником) на редовном школовању или с дјететом (усвојеником) носитељем обитељске мировине. У том случају стан је у сувласништву супруга, односно супруге и дјетета (усвојеника)."

Има тога још, али и ово је довољно да би се показала сва конфузност законодавца. Овде смо показали и доказали како је било могуће да је престала општа једнакост, односно како су незаконити власници станова постали једнакији. И како су једнакији могли откупљивати неусељиве станове, са станарима који имају стечена права и како су ти једнакији грађани избацили законите станаре уз помоћ судова. И како је било могуће да неки једнакији откупе по неколико пута своје станарско право. Да појаснимо, неко од једнакијих је откупио своје станарско право на додељеном стану осамдесетих година, а као припадник једнакијих добио је ново, „нормално" незаконито, станарско право на стану који је одузет или је станар напустио стан… те је као припадник једнакијих откупио поновно додељени стан као да је први пут!

Сад смо видели *како су једнаки путем закона и уредби подељени на једнаке и једнакије.* Једнакији су, дакле, могли на темељу једног станарског права куповати два стана, а они којима је то уставно право ускраћено нити један. Тако су једнакији оштетили Хрватски стамбени фонд, а добијањем кредита од банака, јасно, с минималном каматом, оштетили су пореске обвезнике други пут. Сетимо се само санације банака кроз прорачун. Притом никад нисмо сазнали зашто санирамо једнакије. Срећни завршетак је у поништењу свих радњи којима су нечија стечена права укинута. Што значи – враћање станарских права свима којима су одузета

и допуштење да откупе своје станове. А томе претходи поништење незаконитих додела станарских права и права на откуп тих права. Најтужније у свему томе је што Уставно уређена држава, која није настала на некој историјској пустопољини, него је изашла из заједнице држава; дакле, држава која је наследила правне стечевине, на које се позивамо кад нам треба да докажемо нашу припадност цивилизацијском Европском кругу, та иста држава спроводи најгору дискриминацију права својих уставно једнаких грађана у корист неуставно једнакијих грађана.

Указујемо на Резолуцију 1708 (2010) Већа Европе која је у својим одредбама дала одређене обавезујуће смернице за решење питања избеглица, али исто тако и питање решења станарских права и обештећења особама које су то право изгубиле. Парламентарна скупштина сматра како је реституција оптимални одговор на губитак приступа и права на становање, земљу и имовину, због тога што, једина од облика надокнаде, олакшава избор између три "трајна решења" расељавања: 1)повратак особе изворном дому у безбедности и достојанству; 2)локалну интеграцију на месту расељавања, 3)поновно насељавање на другом месту у домовини или ван граница домовине (Resolution 1708 (2010), чл. 4). Скупштина се позива на инструменте Већа Европе који укључују више гаранција, посебно чланове 6. 8. и 13. те 14. Европске конвенције о људским правима, члан 1. додатног Протокола и члан 2. Протокола бр. 4, те члан 31. ревидиране Европске социјалне повеље и члан 16. Оквирне конвенције за заштиту националних мањина (Resolution 1708 (2010), чл. 5). Скупштина такође упозорава на принципе становања и повратка имовине за избеглице и прогнанике, "Pinheiro principe", елаборисане од УН-а и осмишљене како би показали смер којим треба разматрати предмете надокнаде за губитак имовине (Resolution 1708 (2010), чл.6). Скупштина се позива на Препоруку Rec (2006)6 Одбора министара о особама расељеним унутар земље, која потврђује права расељених у односу на уживање њихова власништва и ствари те повратка остављене имовине, указујући на мањкавости у адекватном обештећењу (Resolution 1708 (2010), чл.7).

Скупштина наглашава да се све државе чланице морају уздржати од арбитрарног расељавања и спречити и расељавање и одузимање имовине, а уколико не успеју, треба да обезбеде ефикасне домаће исправке и надокнаде (Resolution 1708 (2010), чл. 8). У светлу горе наведенога, Скупштина позива државе чланице на разрешавање постконфликтних проблема становања, земље и питања власничких права избеглих и прогнаних, узимајући у обзир *Pinheiro principe*, релевантне инструменте Већа Европе и Препоруку (2006)6 Одбора министара (Resolution 1708 (2010), чл. 9.)

КОНЦЕПТ ПРОГРАМА АКТИВНОСТИ НА СПРОВОЂЕЊУ АНЕКСА „Г" – СПОРАЗУМА О ПИТАЊИМА СУКЦЕСИЈЕ

Власничка права правних лица, са стањем на дан 31. децембра 1990. године, своде се на регулисање питања власничких права на друштвеној имовини. Процена вредности имовине друштвено-правних лица из СФРЈ процењена је апроксимативно у доба доношења Закона о предузећима, тзв. „Марковићеви закони",

и стварања претпоставки за увођење конвертибилног динара. У складу са Законом о удруженом раду, пратећи Закона о трговачким друштвима, имовина предузећа се требала динамично процењивати у својој свеукупности с обзиром на организационе моделе предузећа на читавој територији бивше заједничке државе. Тако су постојали велики састави који су имали своје организационе делове у скоро свим бившим републикама, а банкарски систем је то све пратио. С обзиром на наведено, процена вредности капитала и није могла бити дефинитивно подлога за примену Споразума о питањима сукцесије са АНЕКСИМА па је за заједнички параметар узето да новонасталим државама припада власништво над имовином ЈНА на подручју сваке новонастале државе у доба признања, имовина ЈНБ са свим капиталом, златним полугама и девизним резервама те власништво над дипломатско конзуларним представништвима према утврђеној формули у уговору.

Власничка права физичких лица – приватна имовина југословенских грађана у другим бившим републикама СФРЈ не подлеже питањима сукцесије јер се ради о претварању друштвене имовине на носиоце права коришћења на основу Закона о основним власничкоправним основама, касније Закон о власништву и другим стварним правима, Закона о обвезним односима, Закона о земљишним књигама, сада Закона о државној измјери и катастру некретнина. Регулисање ових питања сигурно ће имати утицај на повећање инвестиционих могућности грађана новонасталих држава, тако и самих држава. Ту су и власничка права на интелектуално власништво: патенти, заштитни знакови, ауторска права и друга сродна права настала у заједничкој држави.

Директна примена одредби Закона о ратификацији Уговора о сукцесији са свим АНЕКСИМА, који ни данас, након скоро осамнаест година није примењив, због Уредби Републике Хрватске о забрани располагања некретнинама на територији Републике Хрватске из 1991. и 1992. године, Уредби Републике Србије: Уредбе о привременој забрани располагања одређеним некретнинама, покретним стварима и правима и Уредбе о заштити имовине делова предузећа чије је седиште на територији бивших Република СРЈ, јер у складу са ставком б. подтачке 1. чланка 2. Анекса „Г", Споразума о питањима сукцесије, оне су: „ништетне", с обзиром да „представљају намерни пренос права на покретну и непокретну имовину извршен после 31. 12. 1990. године."

Уредбом о забрани располагања и преузимања средстава одређених правних лица на територији Републике Хрватске (у даљњем тексту: Уредба из 1992. године) забрањује се правним лицима са седиштем у Републици Словенији, Републици Босни и Херцеговини и Републици Македонији да правним послом или актом интерног пословања располажу или оптерећују средства својих пословних јединица или других организационих облика укључујући дионице и уделе у другим предузећима на територији Републике Хрватске на начин да их преносе лицима чије је седиште или пребивалиште ван територије Републике Хрватске док средства пословних јединица и других организационих облика правних лица са седиштем на територији Републике Србије и Црне Горе те аутономних покрајина Косова и Војводине, а које се до дана ступања на снагу ове Уредбе нису организовале темељем Уредби о забрани располагања и преноса средстава одређених правних лица на територији Републике Хрватске преносе се у власништво Републике Хрватске.

Подзаконским актом, Уредбом с ограниченим деловањем која је на снази само годину дана, Република Хрватска, а ни друге новонастале државе, које су доносиле сличне прописе, нису могле стећи власничка права јер се не ради о „ратном плену" него о дисолуцији заједничке државе.

Ова Уредба је накнадно претворена у Закон о забрани располагања и преузимању средстава одређених правних особа на територију Републике Хрватске (у даљем тексту: Закон из 1994. године). Овакве Уредбе и Закони, као што је у уводу назначено, у противности су с одредбама из члана 16, 48, 49, 50, 88. и 145. ст. 1. и 2. Устава Републике Хрватске[4] те не представља чин приступања правној тековини Европске уније, на што се Република Хрватска обвезала приступним уговором и која је била дужна од 1. јула 2013. године да усклади све правне прописе с правном тековином Европске уније.

Уредбе су у супротности с Уставно правном праксом, јер су донете од стране извршне власти и представљају подзаконски акт који максимално траје годину дана, а на основу подзаконског акта се не могу стицати власничка права. Овакво понашање институција у новонасталим државама је директно у супротности и са Законом о потврђивању Уговора о сукцесији (чл. 3.), јер не постоје судски поступци за поништење преноса права власништва, него их морају поништити институције које су донеле одлуке.

Као што смо навели, спровођење Закона о потврђивању Уговора о сукцесији у делокругу је Министарства финансија, Хрватске народне банке, Министарства вањских послова, Министарства одбране, Министарства здравства и социјалне скрби, Министарства правде, Министарства културе, Државног архива и других државних тела у чији делокруг улазе питања обухваћена Уговором (Табаковић 2007). Ваља напоменути да је Резолуцијом 757 Савета безбедности Уједињених нација из 1992. године замрзнуто стање имовине и средстава СРЈ те ЈНБ. На основу те Резолуције су донете Наредбе које су забраниле промет и употребу некретнина у другим новонасталим државама уз реципроцитет.

На основу одредбе члана 91. Закона о управи те члана 2. Уредбе Владе Републике Хрватске о спровођењу Резолуције број 757 (1992) Савета безбедности Уједињених нација, заменик Министра правосуђа и управе доноси Наредбу за спровођење Резолуције број 757 (1992) Савета безбедности Уједињених нација на подручју промета некретнинама којом се забрањује располагање и оптерећење (продаја, замена, поклањање, пренос права коришћења, давање у закуп и привремену употребу, оснивање хипотеке и сл.) некретнинама на територији Републике Хрватске које су у власништву, односно на којима имају право коришћења, држављани Савезне Републике Југославије (Србија и Црна Гора) (Наредба за провођење Резолуције број 757 (1992) Већа безбедности УН на подручју промета некретнина, чл. 1). Наводи се да ће земљишно-књижно одељење надлежног општинског суда извршити по службеној дужности забелешку забране из тачке 1. наведене Наредбе у земљишним књигама (чл. 2). Такође, истиче се како ће правни посао који је

4 *Слободе и права могу се ограничити само законом да би се заштитила слобода и права других људи те правни поредак, јавни морал и здравље. Свако ограничење слободе или права мора бити размјерно нарави потребе за ограничењем у сваком поједином случају, Чл.16. Устава РХ.*

склопљен или правни акт који је донет противно Наредби бити ништав (чл. 3), а да судови и други државни органи у Републици Хрватској неће признавати правне учинке склопљених правних послова односно донетих правних аката противно одредбама Наредбе нити ће извршити оверу потписа, разреза пореза на промет некретнина, као и друге радње које се односе на правни промет некретнинама чије је располагање забрањено Наредбом (чл. 4).

Република Хрватска је донела Одлуку којом је имовина појединих Република изузета од забране располагања управо цитираним Уредбама из 1991. и 1992. те Законом из 1994. године. На темељу члана 2. Уредбе о забрани располагања некретнинама на територији Републике Хрватске и члана 30. става 2. Закона о Влади Републике Хрватске, Влада Републике Хрватске је на седници одржаној 27. априла 2000. године, донела Одлуку о изузимању од забране располагања некретнинама на територији Републике Хрватске правних лица са седиштем у Републици Словенији, Републици Македонији и Босни и Херцеговини којом се од забране располагања изузимају некретнине из члана 1. Уредбе о забрани располагања некретнинама на територији Републике Хрватске на којима право коришћења, располагања или управљања имају правна лица са седиштем у Републици Словенији, Републици Македонији и Босни и Херцеговини, а које су стечене наплатним правним путем, ако је то у интересу Републике Хрватске, њених грађана или правних лица са седиштем у Републици Хрватској. Одлуком се овлашћује министар правосуђа, управе и локалне самоуправе да у сваком поједином случају располагања некретнинама утврди јесу ли испуњени прописани услови и постоје ли какве правне запреке, те на темељу тога, и претходно прибављеног мишљења Министарства господарства и Државног правобранитељства Републике Хрватске, изда сагласност за располагање тим некретнинама.

Ратификацијом Уговора о сукцесији и њеним АНЕКСИМА од А-Г, требало је успоставити правно стање имовине према свим националним и међународним стандардима, али као што видимо, ни данас, 18 година након ратификације, Хрватска и даље оспорава све преузете ЕУ обавезе, Устав, законе, Наредбе и Одлуке.

Понашање Републике Хрватске, у законодавном смислу, није се уласком у ЕУ и преузимањем правне тековине Европске уније, *acquis communautaire,* променило, штавише, настављено је опструисање преузетих обавеза као и непоштивање ратификованог Уговора о питањима сукцесије. Такво понашање евидентно је кроз ставове Министарства вањских послова, Стални заједнички одбор виших представника држава наследница, којима могу помагати експерти, Министарства правде, DORH-а, Грунтовница, свих судова у поступцима повратка права власништва од Општинских судова до Врховног суда. Интересантно је да је и Уставни суд, као заштитник Устава Републике Хрватске, стао на становиште напред наведених институција.

Најновији закон из 2018. године, поставио је двојбено правно питање: да ли је досадашња пракса, на основу напред описаних прописа, овим законом укинута? Наиме, Закон о управљању државном имовином (у даљњем тексту: ЗУДИ) у члану 71. наводи: До склапања одговарајућег међународног уговора или до доношења одлуке о изузимању од забране располагања, Министарство је овлашћено дати

у вишегодишњи закуп или у неки други облик располагања, до највише 30 година, некретнине које су у земљишним књигама уписане као власништво Републике Хрватске или које су уписане као друштвено власништво или општенародна имовина с правом коришћења субјеката који у Републици Хрватској немају седиште и правну особност и на које се примењује забрана на основу Уредбе о забрани располагања и преузимању средстава правних лица на територији Републике Хрватске односно Закона о забрани располагања и преузимању средстава одређених правних лица на територији Републике Хрватске и Уредбе о забрани располагања некретнинама на територији Републике Хрватске.

Наиме, узимајући у обзир правна тумачења прописа и примењујући једно од њих, *argumentum a contrario,* из једне изричите нормативне квалификације (права, обавезе) неког понашања закључује се да постоји супротна прећутна квалификација другог понашања. Другим речима, оспоравано право власништва се по досадашњим прописима и праксом институција *de facto* и *de iure* укида? Иако је потпуно јасно да се оваквим и сличним одредбама, којима се туђа имовина, или у најгорем случају власничко упитна имовина, свесно ставља у промет од стране невласника, представља правно ништетан посао.

Закон који је донет је легитиман, али је апсолутно нелегалан јер је у супротности с одредбама Устава Републике Хрватске (чл. 48-50, 141, 143-145.)[5] те члана 236. Лисабонског уговора, затим одредби Уговора о приступању ЕУ, као и наведених међународних конвенција.

Чланом 71. ЗУДИ директно се крше наведени прописи те спроводи *sui generis,* извлашћење титулара права власништва на њиховој имовини, без икакве правичне накнаде титуларима права власништва на тим некретнинама, као и без законског утврђивања постојања јавног интереса и интереса Републике Хрватске, што ће, сасвим извесно, имати веома штетне последице по Републику Хрватску у најширем смислу речи.

ЗАКЉУЧАК

Стални заједнички одбор виших представника држава наследница, којем могу помагати експерти, преко седамнаест година нису применили уговорне одредбе, нити су успешно решили питања власничких права физичких и правних лица, која су на одређени начин и били основа и циљ рата на просторима бивше заједничке државе СФРЈ. Аутори у раду указују на коруптивне одредбе Закона о управљању државном имовином Републике Хрватске којим се поништавају правни ефекти свих Уредби и законских одредби о незаконитом упису Републике Хрватске у земљишне књиге као власника некретнина физичких и правних лица из других држава насталих дисолуцијом заједничке државе. Након што је у раду исцрпно указано на нелогичности и проблеме, у овим закључним разматрањима дати су предлози могућих решења.

5 *Остваривање права која произлазе из правне стечевине Европске уније, изједначено је с остваривањем права која су зајамчена хрватским правним поретком.Правни акти и одлуке које је Република Хрватска прихватила у институцијама Европске уније примјењују се у Републици Хрватској у складу с правном стечевином Европске уније, Чл. 145.ст.1.и 2. Устава РХ.*

Због оспораваног повратка власничких права физичких и правних лица у новонасталим државама бивше заједничке државе СФРЈ потребно је, на основу члана 5. ст. 2. тачке а. ратификованог Уговора о питањима сукцесије, именовати правног експерта за сукцесију који би имао право избора у комисију по два правна експерта из држава сукцесора. Комисија би била верификована од стране држава сукцесора, а правни експерт би имао статус почасног конзула за питања сукцесије ради директне комуникације с институцијама држава сукцесора. Обављање стручних и административних послова у вези примене АНЕКСА Г потребно је да се обезбеди из буџета држава сукцесора. С обзиром да ће се послови везани за реализацију спровођења Споразума о питањима сукцесије Анекса Г радити у интересу носилаца права власништва из држава наследница, финансирање Комисије и правног експерта би сносиле, у почетку, саме државе солидарно, а након првих решења би такво финансирање плаћала правна лица којима је враћено власништво на имовину у другим државама. Штета која је настала неспровођењем међународних уговора је предмет договора власника и држава држатеља њиховог власништва.

И на крају, треба истаћи да је БиХ након ратификације уговора о сукцесији, према службеним подацима, вратила Републици Хрватској и Републици Србији преко 90% тражених некретнина, а да Република Хрватска и Република Србија нису испоштовале члан 8. који указује на обавезу примена начела реципроцитета Уговора о сукцесији. Став је колегијума Врховног суда Републике Хрватске из 2014. године да се одредбе уговора о сукцесији и одредбе његових АНЕКСА па тако и АНЕКСА Г директно морају применити цитирајући праксу Европског суда која обвезује све државе чланице. Намеће се закључак да су поједине чланице извршиле своје уговорне обавезе, а да судионици којима је имовина враћена нису испунили своје обвезе тражећи накнадно потписивање билатералних споразума који немају упориште у уговору нити у пракси. Ваља нагласити да примјена Анекса А, Б, Ц, Д, Е, није условљена потписивањем билатералних споразума, већ се само инсистира на билатералном споразуму из домене власништва физичких и правних лица АНЕКСА Г од једне чланице споразума о сукцесији, Републике Хрватске, која је своје право повратка власништва консумирала у односу повратка власништва од стране БиХ кршећи обвезујући реципроцитет.

ИЗВОРИ

Bečka konvencija o pravu međunarodnih ugovora, Narodne novine, Međunarodni ugovori, br. 16/93, 9/98 – ispravak.

Бечка конвенција о праву међународних уговора, Збирка међународних уговора Уједињених народа, св. 1155., Службени лист СФРЈ, Међународни уговори и други споразуми бр. 30/1972.

Bečka konvencija o sukcesiji država glede državne imovine, arhiva i dugova, Narodne novine – međunarodni ugovori br. 16/93.

(Europska) Konvencija za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda, Narodne novine – Međunarodni ugovori 18/97, 6/99, 14/02, 13/03, 9/05, 1/06, 2/10.

Naredba za provođenje Rezolucije broj 757 (1992) Vijeća sigurnosti Ujedinjenih naroda na području prometa nekretninama, Narodne novine, br. 32/92.

Narodne novine – međunarodni ugovori br. 15/93, 7/94 (ispravak).

Povelja Ujedinjenih naroda, 26.06.1945. godine, San Francisco, USA, http://www.mvep.hr/CustomPages/Static/HRV/Files/ugovori/povelja_un_hr.pdf,
Resolution 1708 (2010), http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17814&lang=en (01.02.2020).
Tumačenje Ministarstva Vanjskih Poslova Republike Hrvatske, klasa 018-05/98-01/116, ubroj 512-05-01/03-98-01.
Ugovor između Republike Hrvatske i Republike Slovenije o uređenju imovinskopravnih odnosa, Narodne novine - Međunarodni ugovori 15/99, 4/00.
Ugovor između Republike Hrvatske i Republike Makedonije o uređenju imovinskopravnih odnosa, Narodne novine - Međunarodni ugovori 9/99, 5/00.
Uredba o preuzimanju sredstava JNA i SSNO na teritoriju Republike Hrvatske u vlasništvo Republike Hrvatske, Narodne novine br. 52/1991.
Uredba o preuzimanju sredstava bivše SFRJ u vlasništvo Republike Hrvatske, Narodne novine br. 68/91.
Uredba o zabrani raspolaganja nekretninama na teritoriju Republike Hrvatske, Narodne novine br. 36/91.
Уредба о привременој забрани располагања одређеним некретнинама, покретним стварима и правима, Сл. гласник Републике Србије бр. 49/91,50/91, 55/91, 29,92 и 50/95.
Уредба о заштити имовине дијелова подузећа чије је сједиште на територију бивших Република СРЈ, Сл. гласник Републике Србије бр. 31/01.
Uredba o zabrani raspolaganja i preuzimanja sredstava određenih pravnih osoba na teritoriju Republike Hrvatske, Narodne novine br. 40/92.
Uredba o zabrani raspolaganja i prijenosa sredstava određenih pravnih osoba na teritoriju Republike Hrvatske Narodne novine br. 39/91, 44/91, 52/91 i 5/92.
Uredba Vlade Republike Hrvatske o provođenju Rezolucije broj 757 (1992) Vijeća sigurnosti Ujedinjenih naroda, Narodne novine br. 32/92.
Ustav RH, Narodne Novine, br. 56/90, 135/97, 08/98, 113/00, 124/00, 28/01, 41/01, 55/01, 76/10, 85/10, 05/14.
Устав Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, 1974. године. http://mojustav.rs/wp-content/uploads/2013/04/Ustav-SFRJ-iz-1974.pdf (01.02.2020).
Zakon o potvrđivanju (ratifikaciji) Bečke konvencije o pravu međunarodnih ugovora između država i međunarodnih organizacija ili između međunarodnih organizacija, Narodne novine – međunarodni ugovori br.1/94.
Закон о потврђивању Споразума о питањима сукцесије, Сл. лист СРЈ - Међународни уговори, бр. 6/02.
Zakon o potvrđivanju Ugovora o pitanjima sukcesije, Narodne novine – Međunarodni ugovori br. 2/04, 5/04.
Zakon o potvrđivanju Sporazuma o normalizaciji odnosa između Republike Hrvatske i Savezne Republike Jugoslavije, Narodne novine - Međunarodni ugovori, br. 10/96.
Zakon o sklapanju i izvršavanju međunarodnih ugovora, Narodne novine br. 28/96.
Закон о закључивању и извршавању међународних уговора "Службени гласник РС", број 32 од 8. априла 2013.
Zakon o stambenim odnosima, Narodne novine br. 51/85.
Zakon o stambenim odnosima, Narodne novine br. 52/74.
Zakon o prodaji stanova na kojima postoji stanarsku pravo, Narodne novine br. 44/94.
Zakon o prodaji stanova na kojima postoji stanarsku pravo, Narodne novine br. 43/92. pročišćeni tekst i 62/92., 25/93., 48/93. i 2/94.
Zakon o prodaji stanova na kojima postoji stanarsku pravo, Narodne novine br. 11/96.
Zakon o prodaji stanova na kojima postoji stanarsku pravo, Narodne novine br. 43/92 - pročišćeni tekst, 69/92.
Zakon o poduzećima, Narodne novine 53/91.
Zakon o udruženom radu, Zbirka pravnih propisa, Zagreb, Narodne novine, 1976.

Zakon o trgovačkim društvima, Narodne novine br. 111/93, 34/99, 121/99, 52/00, 118/03, 107/07, 146/08, 137/09, 125/11, 152/11, 111/12, 68/13, 110/15, 40/19.
Zakon o osnovnim vlasničkopravnim osnovama, Narodne novine br. 53/91.
Zakon o vlasništvu i drugim stvarnim pravima, Narodne novine br. 91/96, 68/98, 137/99, 22/00, 73/00, 129/00, 114/01, 79/06, 141/06, 146/08, 38/09, 153/09, 143/12, 152/14.
Zakon o obveznim odnosima, Narodne novine br. 35/05, 41/08, 125/11, 78/15, 29/18.
Zakon o zemljišnim knjigama, Narodne novine br. 91/96.
Zakon o državnoj izmjeri i katastru nekretnina, Narodne novine br. 128/99.
Zakon o zabrani raspolaganja i preuzimanju sredstava određenih pravnih osoba na teritoriju Republike Hrvatske, Narodne novine br. 29/94.
Zakon o upravi, Narodne novine, br. 16/78, 50/78, 29/85, 48/85, 41/90, 47/90 53A/91.
Zakon o Vladi Republike Hrvatske, Narodne novine, br. 101/98, 15/00.
Zakon o upravljanju državnom imovinom, Narodne novine br. 52/18.
Zakon o zabrani raspolaganja i preuzimanju sredstava određenih pravnih osoba na teritoriju Republike Hrvatske, Narodne novine, br. 35/94.

ЛИТЕРАТУРА

Božić-Josipović 2020: Božić Vanda-Josipović Ivo. Kaznena odgovornost i progon pravnih osoba za kaznena djela u Republici Hrvatskoj. *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, LXIII-2020, 351-380.
Божић-Миљковић 2019: Божић Ванда-Миљковић Страхиња. Компаративни приказ казнене одговорности правних особа у Хрватској и Србији. *Право и привреда*, Удружење правника у привреди, Београд, бр. 4-6, 187-206.
Jug 2014: Jug Jadranko. Primjena pravnih načela u odlukama Vrhovnog suda Republike Hrvatske, http://www.vsrh.hr/custompages/static/HRV/files/JugJ_Primjena-pravnih-nacela-u--odlukama-VSRH.pdf (15.01.2020)
Tabaković 2007: Tabaković Sulejman. *Pravo(m) u glavu,* Kulin ban, Zagreb.
Табаковић-Божић 2021: Табаковић Сулејман-Божић Ванда. Протуставна и незаконита приватизација друштвеног власништва (дионица хт) као посљедица незаконито проведене претворбе и приватизације. *Право и привреда-Зборник радова*, Удружење правника у привреди, Београд, 54-67.

Sulejman E. TABAKOVIĆ
Vanda B. BOŽIĆ

PLATFORM FOR "ENDING THE WAR PERIOD" ON THE TERRITORY OF THE FORMER SFRY BY IMPLEMENTING A RATIFIED AGREEMENT ON SUCCESSION ISSUES WITH SPECIAL REFERENCE TO ANNEX "G"

Summary

The reason for writing this paper is the (non) application of the Agreement on Succession Issues, especially its Annex G, which refers to private property and acquired rights. The authors analyzed the legal norms from a theoretical point of view, and then, by researching case law and analyzing the decisions made, they pointed out the (non) application of the ratified Agreement on Succession Issues. Respecting the assumed international obligations, valid international law, legality and justice, as well as the credibility of the European Union, it is necessary in practice to ensure more efficient and direct application of Annex "G" of the Agreement on Succession Issues which stipulates that SFRY

successor states will protect private property. and acquired rights of citizens and other legal entities. Result of the author's paper is the Platform for "Ending the War Period" on the territory of the former joint state of SFRY by implementing the ratified Agreement on Succession Issues with Annexes of "A - G" with special reference to Annex "G" Private property and acquired rights, as a convalidation enacted laws and their legal consequences. The aim of the paper is for the representatives of the states of the former SFRY to adopt the proposals of the future Declaration on the basis of the mentioned Platform, which the authors presented in the conclusion of the paper.

Key words: Agreement on Succession Issues, Annex G, Private Property, Acquired Rights, Platform to End the War Period, States of the Former SFRY, Declaration.

Рад је предат 6. априла 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 338.487:659(497.6)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-36692

Прегледни рад

*Звездан В. СТОЈАНОВИЋ**
Европски Универзитет, Брчко, Факултет за информационе технологије

ЗНАЧАЈ ПРИМЈЕНЕ ИНФОРМАЦИОНО-КОМУНИКАЦИОНИХ ТЕХНОЛОГИЈА У ПРОМОВИСАЊЕ ТУРИСТИЧКИХ ПОТЕНЦИЈАЛА И КУЛТУРНЕ БАШТИНЕ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

Апстракт:Информационо комуникационе технологије (ИКТ) су већ увелико ушле у све поре савременог друштва и без њихове примјене тешко да би се могао замислити живот савременог човјека. У раду ћемо указати на само један сегмент примјене ИКТ-а, а то је у туристичком сектору и у промовисању културне баштине. Туризам може бити значајан генератор прихода једне земље, а има и потенцијал запошљавања великог броја људи. Примјена ИКТ-а, а посебно Интернета, увелико је промијенила начин на који се информације презентују корисницима и начине како корисници долазе до информација и како се организују путовања. Примјена ИКТ-а доводи до развоја нових маркетиншких алата који се базирају на дигиталној платформи као што су веб сајтови и портали чији садржај се прилагођава рачунарима и мобилним телефонима, затим све заступљеније рекламирање путем друштвених мрежа и претраживачких машина.

Кључне речи: информационо-комуникационе технологије, културна башина, туризам

УВОД

Туризам код развијених туристичких земаља представља значајан извор прихода и генератор запошљавања. Према извјештају Свјетског економског форума из 2019 године (WEF 2019:312) који је обухватао анализу економија 140 земаља, утврђено је да туризам генерише у просјеку око 10,4% БДП-а једне земље и да приближно исти проценат радника ради у туризму.

Културно-историјски споменици једне земље представљају увијек мјеста која су привлачила велики број како домаћих, тако и страних туриста, посебно мјеста која су проглашена културном баштином неке земље.

Према (UNESCO 2020: 1):

> „Од 1972. године када је усвојена Конвенција за заштиту свјетске културне и природне баштине, до данас је на УНЕСКО Листу свјетске баштине уписано укупно 936 добара (725 културних, 183 природних и 28 мјешовитих). У складу са овом конвенцијом, уписана добра представљају дио свјетске баштине са изузетном универзалном вриједношћу. Уписана добра из Босне и Херцеговине (БиХ)

* ванредни професор, zvezdan.stojanovic070@gmail.com

> на УНЕСКО-овој Листи свјетске баштине су мост Мехмед-паше Соколовића у Вишеграду и подручје Старог моста старог града Мостара."

Поред тога, земља може номиновати још нека добра која се смијештају у тзв. привремену листу, што је БиХ урадила рецимо за: природно градитељску цјелину Јајца, историјско урбано подручје Почитеља, природно урбано подручје Благаја и природно и историјско подручје Стоца.

Сва горе побројана мјеста посјећују хиљаде туриста сваке године. Адекватном примјеном ИКТ-а, туристима широм свијета би се могли приближити туристички потенцијали земље, тако да се туристи упознају ближе са оним мјестима која су широј јавности већ позната, али и са оним која су мање медијски експонирана. Примјеном ИКТ-а и упознавањем шире заједнице са културно-историјском наслеђем земље, може се довести и до развијања свијести о потреби не само упознавања са тим наслеђем, већ и са потребом заштите и очувања тог наслеђа. Иновативна рјешења на подручју ИКТ-а као што су 3D реконструкција, виртуелна стварност, класични и аудио водичи представљају примјере како мултимедија доводи до сасвим нове интеракције и људима пружа нови увид у оне туристичке атракције које желимо да им представимо.

СИТУАЦИЈА У ТУРИСТИЧКОМ СЕКТОРУ У БиХ

Будући да су последње двије године биле пандемијске анализа броја остварених ноћења и прохода у тим годинама могла довести и до погрешних закључака. Наиме према извјештају Агенције за статистику Босне и Херцеговине из новембра 2020. године (Agencija za statistiku 2020:1):

> „У Босни и Херцеговини у мјесецу октобру 2020 туристи су остварили 43 751 посјету, што је мање за 20,7% у односу на септембар 2020. а за 73,7% у односу на октобар 2019. Туристи су остварили 103 465 ноћења што је мање за 26,7% у односу на сепрембар 2020. и за 68,3% у односу на октобар 2019 године."

Кључни индикатори за туристички сектор су: удио туризма у бруто домаћем производу (БДП), и укупан број запослених у том сектору. Према извјештају Свјетског туристичког савјета (WEF 2019:36) за 2019, Босна и Херцеговина је рангирана на сто пето мјесто од укупно 140 испитиваних земаља а основни показатељи су:

1. директно учешће у БДП-у туризма и путовања у 2019. години је било 541 4 милиона долара што је 2,8% укупног БДП-а Босне и Херцеговине,
2. сектор туризма и путовања је учествовао у креирању укупно 25 700 радних мјеста што је 3,2% од укупног броја запослених.

ПОРЕЂЕЊЕ СИТУАЦИЈЕ У БиХ СА ЗЕМЉАМА ОКРУЖЕЊА У ПОГЛЕДУ КЉУЧНИХ ИНДИКАТОРА

Свјетски економски форум (WEF, World Economic Forum) и Свјетски савјет за туризам и путовања (WTTC-World Travel and Tourism Council) су развили индекс туристичке конкурентности, TTCI индекс (Travel and

Tourism Competitiveness Index), тако да је помоћу њега могуће вршити поређење туристичког развоја замаља које су предмет анализе.

Овај индекс се састоји од укупно 14 стубова (WEF 2019: 81) који су груписани у укупно четири категорије којима се мјери успјешност поједине земље у сектору путовања и туризма.

То су:

1. подржавајуће окружење: пословно окружење, заштита и сигурност, здравље и хигијена, људски капитал и тржиште и спремност информационо-комуникационих технологија;
2. подржавајуће политике и услови за путовање и туризам: приоротизација сектора туризма и путовања, међународна отвореност, цјеновна конкурентност и еколошка одрживост;
3. инфраструктура: инфраструктура зрачног саобраћаја, копнена и лучка инфраструктура и инфраструктура туристичких услуга;
4. природна и културна богатства: природни и културни ресурси и пословна путовања.

У наредне двије табеле (Стојановић 2019: 87) сумарно је приказано поређење Босне и Херцеговине и земаља регије у погледу TTCI инндекса.

Табела 1: Поређење земаља регије према TTCI индексу (према првој категорији)

Земља	Глобални ранг	Подржавајуће окружење				
		Пословно окружење	Заштита и сигурност	Хигијена и здравље	Људски капитал и тржиште	Спремност информационо-комуникационих технологија
Хрватска	27	3.8	5,9	6,3	4,1	5,2
Словенија	36	4.3	6,1	6,2	4,9	5,5
Црна гора	67	4.6	5,6	5,8	4,8	5,2
Србија	83	4,4	5,5	6,3	4,7	5,1
Сјеверна Македонија	101	4.3	5,2	6	4,1	4,7
Босна и Херцеговина	105	3.4	5,4	5,6	4,1	4,5

Табела 2: Поређење земаља регије према *TTCI* индексу (према категоријама 2-4)

Земља	Подржавајуће политике и увјети за путовање и туризам				Инфраструктура			Природна и културна богатства	
	Приоритизација сектора туризма и путовања	Међународна отвореност	Цјеновна конкурентност	Еколошка одрживост	Инфраструктура зрачног саобраћаја	Копнена и лучка инфраструктура	Инфраструктура туристичких услуга	Природни ресурси	Културни ресурси и пословна путовања
Хрватска	4,9	4,2	5	5,1	3,6	3,9	6,5	4,4	2,8
Словенија	5,1	3,7	5,1	5,4	2,6	4,8	5,4	4,1	1,7
Црна гора	5	2,4	5,6	4,7	3,2	3,3	5,5	2,7	1,1
Србија	3,9	3,2	5,5	4,5	2,6	3	3,9	2,1	1,7
Сјеверна Македонија	3,7	2,3	5,8	3,6	2,4	2,6	3,9	2,2	1,4
Босна и Херцеговина	4,1	2,4	5,5	4,3	2	2,4	3,9	1,9	1,5

Извор: и табела 1 и табела 2 представљају прилагођење аутора чланка према подацима WEF-а

Из табеле 1 се види да је БиХ тек на 105 мјесту према индексу туристичке конкурентности од укупно 140 анализираних земаља, што представља извјестан напредак у односу на претходне године. Рецимо према извјештају из 2016/2017 године је била 113-та.

ИНФОРМАЦИОНО-КОМУНИКАЦИОНА ИНФРАСТРУКТУРА У БиХ

Прије навођења података о информационо-комуникационој инфраструктури (ИКТ) у БиХ кренут ћемо од самог објашњења појма ИКТ-а: термин ИКТ обухвата све облике технологија које се користе за креирање, чување, размјену и дистрибуцију информација у различитим видовима, као што су пословни подаци, говор, слика, звук и мултимедија.

Информационе технологије се баве употребом електронских рачунара и софтвера за безбједну конверзију, заштиту, обраду, пренос и претраживање информација.

Према Међународној унији за телекомуникације (ITU 2021:3) кључни индикатори развијености информационо-комуникације инфраструктуре неке земље су: број корисника фиксне телефоније, број корисника мобилне телефоније и број корисника Интернета. Уз то, важан индикатор јесте и тај да ли мреже, било мобилне или фиксне омогућавају ширикопојасни приступ Интернету, јер већина нових и сотисфицираних сервиса захтијева велике протоке од чега зависи брзина приступа Интернету и брзина преузимања података, поготово кад су у питању мултимедијални подаци.

На наредне три слике ће мо видјети да БиХ има сасвим солидну телекомуникациону инфраструктуру (РАК БиХ 2021: 12), али је за преузимање мултимедијалног садржаја (видео на захтјев, *IPTV*-а, разне врсте анимација, видео клипови...) од прворазредног значаја је да приступне мреже, било мобилне (3G и 4G) или фиксне (базиране на оптици или *HFC* мрежама кабловских оператера) омогућавају што већи проток, односно настоји се да се повећа број широкопојасних корисника.

Слика 1: Пенетрација фиксне телефоније у БиХ

Слика 2: Пенетрација мобилне телефоније у БиХ

Слика 3: Пенетрација Интернет корисника у БиХ

Лако је замислити ситуацију да се налазимо на некој атрактивној локацији, да се сликамо и да потом своје искуство желимо да подијелимо са себи драгим особама и да им пошаљемо рецимо мултимедијалну поруку, а да мрежа на коју смо тренутно конектовани не подржава широкопојасност, односно да је пренос података спор што је био случај са 2G мрежом. Слање поруке би у том случају јако дуго трајало или се порука не би ни послала. Стога је постојање и даљи развој приступних мрежа (како фиксних, тако и мобилних) велике брзине, дакле широкопојасних мрежа, од изузетног значаја.

Слика 4: Број претплатника према брзинама приступа Интернету

Извор: Годишњи извјештај РАК БиХ, 2021.

Постојање добре ИКТ инфраструктуре је неопходан предуслов за развој и нуђење алата који између осталог треба да омогуће већу видљивост туристичких локација. То су веб сајтови који се морају свакодневно ажурирати и осавремењавати, виртуелни туристички водичи, друштвене мреже и сл, све ово са циљем да се повећа број посјета туристичким локација, а самим тим и да се повећају приходи. У детаљној анализи спроведеној у (Xiang, Gretzel 2010: 17-18) нарочито је наглашена улога друштвених мрежа у тражењу информација о путовањима и туристичким дестинацијама.

ПРИМЈЕНА ИКТ-а У СЕКТОРУ ТУРИЗМА

Примјена ИКТ-а игра кључну улогу у повећању конкурентности туристичких организација и одредишта, као и читаве туристичке индустрије. Развој претраживачких машина (Google, Bing...) и повећање брзина преноса података фиксних и мобилних мрежа, утиче да туристи широм свијета све више користе технологију у планирању својих путовања, али и дијељењу утисака о туристичким дестинацијама које су посјетили путем друштвених мрежа.

ИКТ мијењају ефикасност и ефективност туристичких организација, мијењају начин маркетинга, будући да сада туристичке организације могу путем својих веб сајтова и портала да рекламирају своје услуге широм свијета, али прије свега се мијења начин интеракције са корисником (Buhalis 2008: 7). Корисник је у стању да приступи релевантним информацијма у дјелићу секунде, да изврши on-line резервацију путовања и смјештаја, често по много повољнијим цијенама што све заједно доводи до повећаног задовољства корисника. Усљед велике популарности Интернет апликација, већина туристичких агенција, хотела и авио компанија су пригрлиле Интернет технологије и помоћу њих су формирале своје маркетиншке стратегије.

Оно што данашњи корисник очекује јесте да му се пружи информација било кад, било гдје и са било којег мјеста гдје се тренутно налази, тј. без обзира да ли он приступа тој информацији из удобности властитог дома или кад се налази на путовању, а то треба да му омогуће развијене ИКТ-а, првенствено данас мобилне мреже велике брзине (3G, 4G, у скоријој будућности 5G, затим WiFi, WiMAX).

ON-LINE ОГЛАШАВАЊЕ И РЕЗЕРВАЦИЈА СМЈЕШТАЈА

Када се говори о on-line оглашавању и резервацији смјештаја, прво на што већина нас помисли јесу on-line портали TripAdvisor и Booking. Ови портали користе различите алгоритме који код њих имају кључну улогу при резервацији смјештаја. Док је код Booking-а најважнија цијена смјештаја, дотле TripAdvisor поред цијене узима у обзир и такозвани индекс популарности. TripAdvisor користи огромну базу корисника, од око 250 милиона посјетилаца мјесечно, који остављају десетине хиљада описа својих искустава, рецензије смјештаја и квалитета услуге у смјештајној јединици гдје су били, што све будућим посјетиоцима олакшава избор. Будући посјетиоци могу на тај начин и да се информишу о локалним културним занимљивостима, локалним културним дешавањима, што им на крају и олакшава планирање путовања.

Као резултат горе набројаног, сматра се да данас „двије трећине туриста прво гледају on-line рецензије других корисника прије планирања свог путовања" (Karen et al. 2016: 2). Чак постоји студија (Oxford Economics 2016: 4) у којој се детаљно описује утицај TripAdvisor-а на неколико кључних области: утицај на планирање путовања, већи број путовања, продужено вријеме трајања путовања, утицај на креирање нових радних мјеста, повећано занимање за одређену дестинацију, побољшање стандарда смјештаја. Негативне рецензије и коментари могу значајно утицати на посјету, самим тим и приходе.

Примјена информационо-комуникационих технологија, посебно Интернета као најзначајније, довест ће до великих промјена у туристичком сектору, јер сада су корисници, будући туристи, у ситуацији да комуницирају директно са пружаоцима услуга смјештаја, транспорта и сл. без посредника, што ће натјерати туристичке организације да изврше персонализацију услуга, у циљу очувања своје позиције на тржишту.

ПРИМЈЕНА МУЛТИМЕДИЈЕ

Предвиђа се да ће све шира примјена мултимедија (спој текста и фотографије, слике и графике) имати велики утицај на развој туризма. Туристи по обичају објављују са својих путовања слике, али све чешће и анимације и видео клипове.

Оно што је релативно ново, а у експанзији, јесте понуда 3D виртуелних путовања (Brizard et al. 2007: 7) што омогућавају све популарнији интерактивни, тродимензионални веб сајтови, који омогућавају симулацију посјете и пружају искуство готово равно реалној посјети некој дестинацији, што наравно као коначни циљ има да се корисник и наговори да посјети ту дестинацију. Први виртуелни туристички водич у Босни и Херцеговини (Вијести 2011), под називом Visit and Explore Bosnia and Herzegovina је покренут 2011. године.

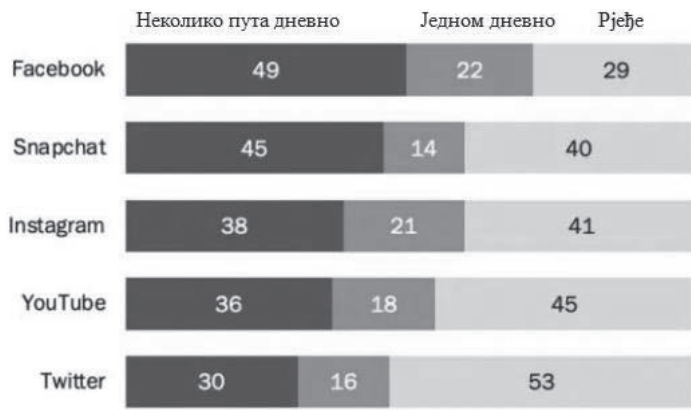
У свијету се развијају апликације за мобилне телефоне каква је рецимо „Detaur Worlwide insure" која нас уз помоћ GPS-а води кроз град а наратор, обично локални становник или туристички водич, нас упознаје поближе са њима. По угледу на свјетске метрополе и Београд је покренуо апликацију (Србија данас 2018) „Belgrade info Guide", вишејезични водич у форми off-line апликације, која се бесплатно може преузети са Google Play-а.

ПРИМЈЕНА ДРУШТВЕНИХ МРЕЖА

Према (Hootsuite 2021: 79) данас су око 53,6% укупне свјетске популације корисници различитих друштвених мрежа. Према опсежном истраживању (Pew Research Centre 2021) над пунољетном популацијом у САД-у, дошло се до закључака, слика 5, о учесталости посјета и о најпопуларнијим друштвеним мрежама у САД-у.

Дакле 49% одрасле популације приступа више пута дневно најпопуларнијој друштвеној мрежи Facebook, али често и осталим друштвеним мрежама, што их чини јако повољним за различите пословне намјене (McLachan 2019) а у контексту нашег разматрања, за рекламирање туристичких потенцијала.

Према (NapoleoCat 2022) у Босни и Херцеговини има 2 116 500 корисника Facebook-а, 1 239 900 корисника Instagram-а, 1 495 700 корисника Messenger-а, као најпопуларнијих друштвених мрежа у БиХ. Према истраживању спроведеном у (Стојановић 2018: 91) већина туристичких агенција је схватила значај друштвених мрежа ради непосреднијег контакта са корисницима па настоје да постигну видљивост и на друштвеним мрежама.

Слика 5: Фреквенција посјета друштвеним мрежама

Извор: Pew Research Center

ЗАКЉУЧАК

Технолошка револуција се одразила и ни сектор туризма. Примјена информационо-комуникационих технологија пружа нове могућности за унапређење маркетиншких активности. Туристичке агенције развијају веб сајтове који омогућавају интерактивност са корисницима њихових услуга, а пријемом повратних информација од корисника у могућности су да прилагоде своју понуду, што би требало да допринесе већем задовољству корисника. Број корисника који приступају Интернету путем мобилних уређаја (смарт телфони, таблети) превазишао је број оних који приступају Интернету путем десктоп рачунара, па веб сајтови морају имати могућност прилагођења приказа и за мобилне и фиксне уређаје.

Дигитални интерактивни водичи који имају могућност и вишејезичности ће добијати све више на значају, као и 3D виртуелна путовања. Све озбиљне туристичке агенције увидјеле су значај друштвених мрежа због њихове растуће популарности па настоје да остваре контакт са својим корисницима и путем њих и тај тренд ће бити све израженији и у наредним годинама. Позитивни коментари корисника представљају бесплатан маркетинг који може значајно да повећа посјету некој дестинацији, али и учестали негативни коментари корисника могу значајно да нашкоде, тако да би то требало да доведе до тога да се подигну стандарди смјештаја и уопште комплетне организације туристичких путовања од стране туристичких агенција.

ЛИТЕРАТУРА

Агенција за статистику БиХ 2020: Sarajevo. Статистика туризма. https://bhas.gov.ba/data/Publikacije/Saopstenja/2020/TUR_01_2020_10_0_BS.pdf

Buhalis 2008: Dimitrious Buhalis. „Progress in Information Techonogy and Tourism Management: 20 Years on and 10 years after the Internet-the state of eTourism Research". Tourism management.

Brizard, Derde, Silberman 2007: Tamara Brizard, Willem Derde and Neil Silberman. Basic Guidelines for Cultural Heritage Professionals in the Use of Information Technologies, How can ICT support cultural heritage? *Ur: Halina Gottlieb The Interactive Institute.*

Hoosuite 2021: Global overview report. https://datareportal.com/reports/digital-2021-global-overview-report

ITU 2021. Key ICT indicators for developed and developing countries

Karen, Chien, Yi 2016: Karen Xie, Chih Chien and Shien Yi. „Online Consumer Review Factors Affecting Offline Hotel Popularity. Journal of Travel & Tourism Marketing", DOI: 10.1080/10548408.2015.1050538

Kvark Y, Chen J, Raghunathan S 2014: Young Kvark, Jianqing Chen and Srinivasan Raghunatan, „Online product reviews: implications for retailers and competing manufacturers". *Information Systems Research*, 25(1), 93–110.

McLachan, Newbarry 2021: Stacey McLachan and Christina Newbarry. „22 benefints of social media for business." Hootsuite blog.

NapoleonCat 2022: Social media user in BiH. https://napoleoncat.com/stats/social-media-users-in-bosnia_and_herzegovina/2022/01/

Oxford Economics 2017: London. The Global Economic Contribution of TripAdvisor.

Pew research center 2021: Social media use in 2021. https://www.pewresearch.org/internet/2021/04/07/social-media-use-in-2021/

РАК БиХ 2021. Годишњи извјештај за 2021 годину.

Србија данас 2019. 24 новембар. Београд. Дигитални водич кроз Београд. https://www.srbijadanas.com/vesti/beograd/digitalni-vodic-kroz-beograd-turisticki-svet-na-dohvat-ruke-video-2019-12-24

Стојановић 2019: Звездан Стојановић. Using social meda as a channel of digital marketing in tourism sector in Bosnia and Herzegovina. *Journal os Suistanable Developmnet.* 9(23) 81-92.

Стојановић 2018: Звездан Стојановић. Social media in Bosnia and Herzegovina. *International Journal of Engineering and Technology.* 7(3) 1821-1825.

UNESCO 2011. Споменици свјетске баштине у БиХ.

Вијести 2011: 28. новембар. Сарајево. Први виртуелни водич кроз БиХ. https://vijesti.ba/clanak/55540/prvi-virtuelni-vodic-kroz-bosnu-i-hercegovinu,

Xiang, Gretzel 2010: Zheng Xiang, Ulrike Gretzel, „Role of social media in online travel information search", *Tourist Management*, 31 (2), 179-188

WEF 2019: The travel and tourism comparative report.

Zvezdan V. STOJANOVIĆ

THE IMPORTANCE OF THE APPLICATION ON INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN THE PROMOTION OF TOURIST POTENTIALS NAD CULTURAL HERITAGE OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary

Information and communication technologies (ICT) have already entered many pores of modern society and without it, is difficult to imagine the life of modern man. In this paper, we will point out only он one segment of the application of ICT, and that is in the tourism sector and in the promotion of cultural heritage. Tourism can be a significant generator of income for a country, and it also has the potential to employ a large number of people. The application of ICT and especially the Internet, has greatly changed the way in which information is presented to users and the way in which users access information and how travel is organized.The application of ICT leads to the development of new marketing tools based on the digital platform, such as websites and portals whose content is adapted to computers and mobile phones, as well as increasingly represented advertising through social networks and search engines.

Key words: information and communication technologies, cultural heritage, tourism

Рад је предат 23. фебруара 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 343.533::004
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-35814

Прегледни рад

*Ђорђе М. МИЛОШЕВИЋ**
Министарство унутрашњих послова Републике Србије, Београд

ФРЕКВЕНТНИ ОБЛИЦИ ИСПОЉАВАЊА ИНТЕРНЕТ ПРЕВАРА

Апстракт: Увећање обима електронских трансакција довело је до нужности за појачањем заштите података, од криминалних активности у онлајн окружењу. Аутор истиче да је циљ извршилаца ових илегалних радњи лукративне природе, који може бити испуњен и самим нарушавањем информатичког система, као и да они могу бити како физичка тако и правна лица. Профил сајбер криминалца, углавном, поздразумева одлично познавање дигиталног поступања, искуство кретања у онлајн окружењу и активну примену информатичких вештина. Интернет је постао неодвојивни део данашњег начина живота због чега се непрестано шири опсег криминалних активности у овој светској мрежи за комуникацију и размену података. Аутор у томе види разлог за растом потребе јачања информатичке безбедности, коју детерминише као практичну примену мера за заштиту података од спољних утицаја у онлајн средини. У овом раду презентована је статистичка анализа фреквентних облика превара на интернету у периоду од 2016. године до 2020. године, у циљу приказивања реалног интензитета ове врсте савремене криминалне претње.

Кључне речи: интернет, интернет преваре, онлајн окружење, сајбер криминал, информатички систем, информатичка безбедност, сајбер криминална претња

УВОД

У дигиталном добу, информације су постале важан економски ресурс, тако да се сматрају суштинским средством за мерење успеха или неуспеха на нивоу појединца, организације и заједнице, као и на националном и међународном нивоу, и суштински фактор у концепту развоја. Стога је безбедност података постала важно питање и све већа потреба, који утиче на све секторе друштевног живота без изузетка. Али, како је све почело?

Током 60-их године прошлог века напади на комуникације сводили су се на злоупотребу интерконтиненталних позива у оквиру фиксне телефоније, који су били намењени у забавне сврхе и на преусмеравање финансијских средстава са рачуна приватних и државних корисника фиксних телефонских бројева. Две деценије касније, програмери су почели састављање злонамерног програма, из кога су се развили облици његових самоумножавајућих верзија којима су нападани системи појединачних корисничких рачунара. Финансијски криминал 90-их година

* докторан т, djodjolos@gmail.com

прошлог века вршио се неовлашћених упадима и пласирањем субверзивних софтвера у тадашње рачунарске системе, који су са индивидуалног улазили у фазу мрежног развоја. Нови правци хакерских напада били су усмерени на рањивости таргетираних система и брзу злоупотребу података пре затварања сигурносних пропуста. Комуникација електронском поштом, заправо, је била безбедносно лоше осмишљена опозитно брзини њеног развоја, што је допринело стварању неконтролисаног тока нежељених комерцијалних и лажних електронских порука, као и фантомских електронских адреса. Половином прве деценије овог века, забринутост око физичке безбедности система за електронско гласање подигла је свест јавности о могућностима сајбер криминалне претње и учесталости хакерских напада. Извршени су информатички упади у рачунарски систем компаније CNN у америчком граду Атланти, али и нивоу целе савезне америчке државе Џорџије. Нанета штета износила је 5.000 долара због злоупотребе веб сајтова који су били повезани са CNN.com локацијом на интернету, а на месечном нивоу било је учињено 2.000 неовлашћених приступа наведеном сајту и његовим везама. Остале илегалне активности односиле су се на неовлашћене приступе веб локацијама неколико америчких колеџа у држави Џорџији (Kabay 2008).

Може се рећи да су последње деценије прошлог века биле богате циљевима за сајбер криминалце. На срећу, за компаније и кориснике који уносе своје осетљиве податке на веб, хакери су прво направили штету на самим веб сајтовима, уместо да се фокусирају на осетљиве информације које се налазе у системима. Било је потребно више година да криминална експлоатација туђих података на интернету превазиђе ниво доказивања, побеђивања система и демонстрирања властитих вештина, како би дефинисала свој лукративни циљ (White 2013). Два догађаја, тада, су ишла на руку информатичким криминалцима. Први је било откриће светске мреже веба World Wide Web, чије три кључне компоненте су веб сервер, веб претраживач, веб едитор и пратеће прве веб странице. У току 1991. године, уследило је омогућавање доступности овог пројекта на интернету у функционалној форми веб – светске мреже за комуникацију. Сасвим изненађујуће, веб је порастао и дизајнирао преко 17.000.000.000 нових веб локација. Други догађај је био састављање глобалних тачака за приступ вебу. Године 1994. америчка Национална научна база спонзорисала је четири пословне групе за изградњу јавних тачака приступа интернету. Ове пословне групе биле су: Pacific Bell Company, WorldCom Company, Sprint Company и Ameritech Company. У првој деценији овог века, криминалне активности на вебу развиле су се од повремених индивидуалних хакерских операција до узастопних илегалних поступања подржаних изузетно напредном и уједначено координисаном незаконитом информатичком логистиком. Бројне врсте хакерских активности биле су познате из претходних деценија, али у конкретним случајевима више није долазило до понављања истоветних криминалних поступања са штетним последицама подударајућег обима (White 2013).

Сада се скоро сви писани, звучни и видео садржаји приказују на онлајн мрежи, од електронске управе и електронске трговине до друштвених медија, јер је сваки део живота постао доступан на интернету. С друге стране, сајбер криминалци имају бројне могућности остваривања приступа овим информацијама како би их

злоупотребили и користили у своје сврхе. Ово доприноси потреби за јачање информатичке безбедности јер данас свако има личне податке доступне у онлајн окружењу. Неки догађаји утичу на сајбер безбедност, попут развоја технике и технологије, ширења епидемија и изазивања и вођења оружаних сукоба.

Сајбер безбедност можемо одредити као праксу заштите информација и података од спољних извора на вебу, јер експерти за сајбер безбедност штите мреже, сервере, интранете и рачунарске системе. У складу са остваривањем ове врсте безбедности поступања у онлајн окружењу неопходно је поштовати принцип да само овлашћена лица имају приступ заштићеним информацијама због тога што су осетљиве јер су личне или поверљиве природе (Nfuka, Sanga et al. 2014). Сигурност података се односи не само на њихову информатичку заштиту, већ и на изградњу свести о могућностима неовлашћене употребе, приступа, модификације или уклањања података на вебу. Само такав приступ омогућује интегрисану безбедност података у онлајн окружењу, у односу на претње од хакерских напада, интернет превара и сајбер крађа и злоупотреба (Nfuka, Sanga et al. 2014).

ЗНАЧАЈ ПОДАТАКА НА ИТЕРНЕТУ

Подаци се процењују као информациони систем *per se* који има неко своје аутономно значење. Свака информација представља неку врста података, али немају сви подаци значење информације. Када се одређене чињенице чувају у посебном аутоматском систему за обраду података, оне се сматрају подацима. Тек када се ти подаци обраде према критеријумима функције и значења, добију својство информације. Податак или подаци сада у функционалној и вредносној форми информације постају својеврсна мета за сајбер криминалце, јер сада постају ресурс који је изложен утицају спољних извора. Важно је имати у виду да се ови спољни извори нужно не морају налазити у онлајн окружењу интернета.

Лични подаци који се могу злоупотребити у интернет преварама, сада су доступни јавности на нашим налозима за приступ садржајима на веб сајтовима друштвених медија. Осетљиве информације као што су бројеви социјалног осигурања, картични подаци и детаљи о текућем рачуну сада се складиште и чувају у тзв. облаку на интернету. Дакле, јавно и приватно ослањање на рачунарске системе расте из дана у дан. Безбедност услуга у вебовој облак бази података, комуникационо-дигиталне могућности паметних телефона и информатичка технологија интернет ствари, чине да су капацитети држава широм света све више окренути ка уочавању сајбер криминалне опасности и креирању мера и систем заштите у односу на њену све интензивнију глобалну заступљеност.

Индустрија сајбер безбедности може на добар начин обезбедити развој система за безбедност информација. Сајбер криминал је недозвољена активност на вебу која подразумева постојање корисничког рачунара и информатичке мреже за комуникацију. Кориснички рачунар је средство које се користи у извршењу кривичног дела, али може бити и мета сајбер напада. Људи се, у односу на раније историјске периоде, све више ослањају на технологију и нема знакова да ће се овај тренд успорити.

Пандемија коронавируса довела је до тога да највећи број запослених радне задатке обавља на даљину путем кућних рачунара и интернета. Многи појединци су из свог кућног окружења обављали пословне обавезе и били принуђени на опрез у поступању, посебно у односу на опасност фишинга (phishing) по личне и пословне податке јер ова врста криминалних активности на вебу има изузетну динамику развоја нарочито се користећи страхом од корона вируса ради злоупотребе поверења корисника интернет услуга. Због пандемије на локалном нивоу, рад од куће постаје тренд који доприноси ширењу и јачању сајбер криминалне претње. Ипак, запослени у највећем броју случајева располажу минималним средствима за примену мера сајбер безбедности у приватном и професионалном онлајн окружењу, у односу на избор могућности које су им доступне на вебу и у којима се крију замке сајбер криминалаца.

Интернет преваранти се користе околностима широко распрострањене панике и успевају да обману жртве на вебу садржајима о корона вирусу који су увек другачији, како би изазвали страх и преварно дошли до података из нечијег личног или радног окружења. На овај начин, настају трошкови сајбер криминала који обухватају ширење неистинитих садржаја, осиромашивање могућности за стицањем знања, брисање приватних и пословних информација, успоравање радног тока, крађу готовинских уплата, опструирање ефикасности, недозвољено преусмеравање и злоупотребу личних и ресорних података, као и криминално присвајање финансијских средстава (Tabrez 2020).

ПРЕВАРЕ НА ИНТЕРНЕТУ

Околности које доприносе јачању сајбер криминалне претње, такође, доводе и до пораста криминалних активности на итернету, обзиром на креирање онлалјн окружења које им изузетно погодује. Следеће чињенице говоре томе у прилог. Кориснички рачунари су постали јефтини, а паметни телефони су се претворили у мултифункционалне носаче информација, при чему су и једни и други изложени околностима веба у којима су доступне бесплатне апликације и продубљени нивои електронских трансакција без пропорционално ефективног присуства мера сајбер безбедности.

Већина људи користи свој паметни телефон за управљање финансијским операцијама или поступање са осетљивим личним и пословним информацијама. Већина телефона се тренутно користи за двофакторску верификацију, што је један од најшире коришћених модела сајбер безбедности. Безбедносни ризик је повећан, ако се мобилни телефонски уређај изгуби или буде украден.

У концепту интернета ствари, сами уређаји су без ваљане заштите јер највећи број њих нема интерфејс клијента. У окружењу интернета ствари, конкретни паметни уређаји су немоћни, јер значајан део њих нема интерфејс клијента. Ово може довести до проблема у разумевању које врсте информација сам уређај прикупља или надгледа, због чега постаје улазна тачка за интернет нападача, који га користи за покретање напада дистрибуираним ускраћивањем услуге (Distributed Denial of Service – DDoS).

С друге стране, интернет ствари (Internet of Things – IoT) није планиран да буде предмет сајбер безбедности, јер би стављање акцента произвођача на заштиту података значајно увећало трошкове производње ових кућних апарата, као и информатичке подршке потрошачима који их свакодневно користе у својим домаћинствима (Gravrock 2019). Већина одлика које чине предност вештачке интелигенције, нажалост је изложена онлајн злоупотреби и врло вероватно може да служи у криминалне сврхе. Овоме, свакако, доприноси чињеница да су системи вештачке интелигениције у технолошком обрасцу интернета ствари јефтини, разноврсни и анонимни.

Са гигантским развојем технологије, посебно у области интернета ствари и информатичких технологија, комуникација са онлајн жртвом мора бити изузетно једноставна. Сајбер криминалци користе за интернет преваре обману жртве да би добили њене приватне податке. Углавном је пласирање обмане мање захтевно, осим у случајевима када се клијент придржава безбедносних мера при коришћењу интернета. Интернет преваре се врше у онлајн окружењу злоупотребом људске радозналости, наивности, неопрезности, исхитрености, поводљивости, грамзивости, жеље за лаком зарадом, недоследности, неуредности, усамљености, емотивне рањивости, психолошке нестабилности, несигурности, брзоплетости и потребе за личним значајем, како би се жртва приволела или приморала да своје и туђе осетљиве личне и професионалне податке учини доступним сајбер обмањивачу (Okereafor, Adebola et al. 2020).

Уобичајени случај реализовања интернет преваре је масовно дистрибуирање лажних или нежељених (spam) односно спамованих порука путем електронске поште, којом приликом нападач шаље обмањујуће садржаје унапред неодређеној жртви како би добио њене осетљиве податке, који се односе на акредитације за пријаву приступа на веб, лозинке и безбедносне кодове. Интернет преваранти редовно праве спамоване поруке са изразима и кључним речима које стварају осећај драматичности и страха, како би код жртве потакли базичне људске слабости и извршили обману.

Након појаве пандемије корона вируса, корисници интернета су почели интензивно да врше онлајн претраге које се односе на изворе вируса, број заражених, податке о угроженим земљама и режимима преласка државних граница, врстама и доступности лекова, мерама и поступцима за заштиту, па су сајбер криминалци почели да врше интернет преваре кроз информатички напредне облике фишинга креирајући нпр. лажне веб сајтове о наведеним темама. Потакнути страхом и знатижељом, корисници су како би приступили жељеним сајтовима, обманути њиховим лажним садржајем, своје осетљиве податке чинили доступним извршиоцима сајбер превара.

Фишинг напад је врста интернет преваре која подразумева употребу детаља који се односе на циљаног примаоца и који су вешто приказани у тексту поруке упућене електронском поштом, како би комуникација изгледала аутентично. Корак даље представља спир-фишинг (spear-phishing), који као врста интернет преваре укључује обраћање жртви на прецизан и званичан начин на њеном језику, уз тачно навођење његовог професионалног статуса и коришћење правила официјене

кореспонденције. Масовно упућене електронске поруке о корона вирусу ће, под плаштом пријатељског забринутог стила обавештавања, пружати наводну услугу о упознавању са најновијим информацијама које се односе на пандемију. Ове нежељене поруке врло често у себи имају изразе и кључне речи којима се потиче осећај хитности и узнемирености због „најновијих" информација које се тичу корона вируса (Aldawood–Skinner 2019).

УЧЕСТАЛОСТ ПОЈАВНИХ ОБЛИКА ИНТЕРНЕТ ПРЕВАРА

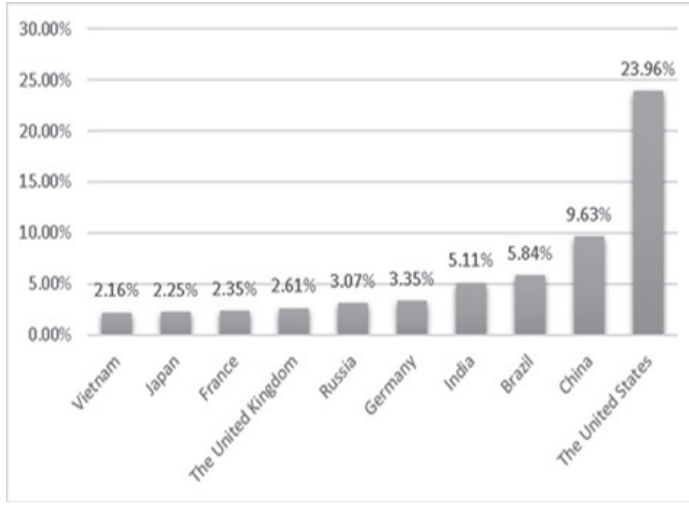
Сајбер криминал, а у оквиру њега и интернет преваре, представља један од највећих проблема за савременог човека, јер свако ко има електронску адресу, банковни рачун или било коју приватну и другу осетљиву информацију јесте потенцијална мета сајбер напада или онлајн обмане, а то има утицај на друштво чија се штетност мери великим бројевима. Преваре на вебу развијају своју успешност крупним корацима јер се у кратким временским роковима сајбер криминалци прилагођавају променама које се дешавају у свету, као што је непредвидиво велики миграциони талас људи избеглих из кризних жаришта афроазијског комплекса, али и напретку информатичких технологија попут појаве виртуелне реалности интернета ствари.

Већина корисника интернета не разуме или несвесно потцењује сајбер криминалну претњу и константну потенцијалну изложеност обманама на вебу због чега не размишља о потреби да заштити своје податке од онлајн превара. Просечан корисник интернета би требало да буде упознат са постојањем злонамерних апликација, лажних веб страница, спамованих порука које садрже вирусе, фишинга и спир-фишинга на вебу и значајем заштите својих података, а пре свега корисничког имена и лозинке.

У овом раду, управо зато, истакнута је неопходност планирања ради заштите од сајбер напада и штетних утицаја и последица превара на вебу. Ипак, добро планирање се не може извести без анализе постојећих околности и корелације датих чињеница. Определили смо се за приказ података који се односи на период од 2016. до 2020. године и налази се у вези са анализом учесталости интернет превара у таргетираним државама.

У току 2016. године сајбер криминал је био у сталном порасту због све већег броја корисника комуникације и других врста услуге на вебу. Успостављене су густе мреже разних врста интеракција, као што су пословне, купопродајне, забавне или интимне. Ово је било омогућено креирањем великог броја апликација и уређаја који су превазишли статичност корисничких рачунара у виду паметних телефона, лаптопова, таблета, нетбука односно ноутбука. Следствено томе, виртуелна област за извођење сајбер напада се проширила, добила динамику и постала мобилнија. Према извештају америчке компаније за сајбер безбедност Symantec, Сједињене Америчке Државе су 2016. године биле земља најизложенија фишинг нападима. У поређењу са 2015. годином, индекс опасности од интернет превара је са 18,89% порастао на 23,96% у 2016. години (Cook 2017).

Разлог за ширење утицаја сајбер криминалне претње је у пласирања на веб малвера Mirai, чији изворни код је иницирао истовремене DdoS нападе широког обима на различите циљеве. Ови напади били су испрва усмерени на одређене информатичке уређаје које су компромитовали, да би потом њима биле изложене читаве рачунарске мреже јер су извођени у форми ботнета са међусобно повезаних небезбедних уређаја, од којих су злоупотребљени били чак и паметни монитори за чување беба (Crane 2020).

Графикон број 1: Десет земаља у којима су интернет преваре биле најчешће у 2016.

Малвер Mirai је злоупотребио информатичко окружење интернета ствари, у коме су корисничка имена и лозинике клијената предефинисани и чврсто везани за производну линију, што је омогућило сајбер нападачима да створе ботнет. Овај ботнет је чак пласиран против инфраструктурне веб компаније Dyn, која се бави безбедношћу апликација на вебу и обезбеђује администрирање унапређивања интернет локација ради заштите улазака корисника на мобилне друштвене мреже путем веб апликација, као што је нпр. Twitter (The Council of Economic Advisers 2018). Ова веб компанија је описала ботнет Mirai као један од примарних извора изузетно јаких сајбер напада, који су зауставили употребу веба на неко време 2016. године (Krebs on Security 2016).

У 2017. години забележен је неочекивано велики напад на веб позиције корисника и компанија. Интензитет и број интернет превара умножио се на до тада незапамћеном нивоу. Ово је био тежак период за одређивање стратегије безбедности у онлајн окружењу (Symantec 2018). Широки замах сајбер напада злоупотребом информатичке технологије интернета ствари остварио је раст од 600% што указује на активну употребу ботнета (Zawya 2020). На графикону број 2 приказано је десет држава које су биле најтеже погођене интернет преварама, са штетом која је достигла 22,5 милијарди долара. У просеку, 2017. године, свака жртва сајбер преваре изгубила је 142 долара.

Графикон број 2: Десет земаља које су биле погођене интернет преварама у 2017.

Само у периоду од априла до септембра 2017. године, стотине хиљада комуникација било је предмет обмане у Кини, а последица тога била је штета у висини од преко 100.000.000 јуана и више десетина хиљада жртава интернет превара (Morgan 2017).

Исте године у Сједињеним Америчким Државама извршено је хаковање на претраживачу Yahoo. То је утицало на 3 милијарде корисничких налога. Истовремено, хаковање америчке мултинационалне агенција за извештавање о потрошачким кредитима Equifax оштетило је 143.000.000 њених клијената, што је био највећи отворени сајбер напад до тада (Morgan 2017). Интернет преваре најчешће су биле вршене путем сајбер напада у виду ширења различитих врста малвера. У том смислу, 2017. године, активни су били следећи информатичких вируси: WannaCry, NotPetya и KRACK (Marshall 2017).

WannaCry је рансомвер (ransomware) односно криптовирус који напада оперативне системе Microsoft Windows. Овај вирус заразио је око 200.000 корисничких рачунара у 150 држава у свету. Била је нападнута старија верзија Windows оперативних система путем злоупотребе њеног мода осетљивости EternalBlue exploit. Преко ове руше у систему заштите старије верзије Windows оперативних система криптовирус је заразио корисничке рачунаре, да би се потом дуплирао и непрестано се умножавајући брзо и невидљиво ширио путем рачунарских мрежа и система (Marshall 2017).

Нажалост, WannaCry је оштетио капиталне пословне захвате и многе базичне институционалне информатичке оквире у великом броју држава. Тешко су биле погођене велике националне телекомуникационе компаније као што су шпанска Telefonica и руски MegaFon. Нападнут је производни погон аутомобилске компаније Nissan у Великој Британији, као и француска аутомобилска кућа Renault. Криптовирус је заразио информатичке системе Руских железница, немачког железничког оператера Deutsche Bahn, руску Сбербанку, кинеску Bank of China, ланац сингапурских тржних центара, рачунарске системе центара за дистрибуцију брзе

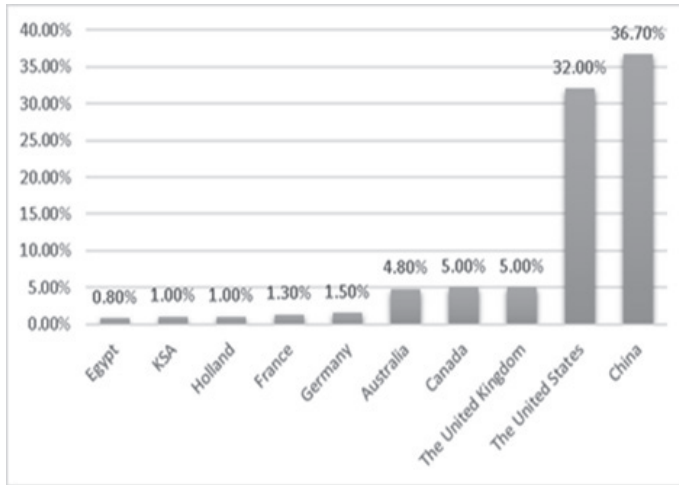
поште FedEx и шведску информатичку фирму Sandvik. Неке од компанија су успеле да успешно одбију овај сајбер напад, али су многе државне институције закасниле у заштити старије верзије радног оперативног система Windows које су користиле у свакодневном вођењу административних послова и комуникације. На овај начин, су из наведених разлога, били су заражени здравствени центри у Великој Британији, руско министарство унутрашњих послова, неки делови индијске националне полицијске службе, велики број рачунара у полицијским станицама широм Кине, бројни бирои имиграционих служби у свету, бразилско министарство спољних послова, системи социјалног осигурања и правосуђа, те Централна банка Русије, а све због коришћења незаштићене старе верзије Windows оперативног система. Процена глобалне штете коју је нанео WannaCry износи преко 4 милијарде долара (Fullbright 2017).

Нешто касније уследио је напад рансомвером NotPetya, који се појавио истовремено у Украјини, Француској, Немачкој, Италији, Пољској, Великој Британији, Русији и Сједињеним Америчким Државама. Овај вирус је преплавио веб странице банака, министарстава, електродистрибутера и медијских кућа. Само у Украјини заражени су рачунарски системи 80 компанија и организација, укључујући и Народну банку Украјине. Мултинационалне компаније Both FedEx и Maersk оштећене су за по 300.000.000 долара овим сајбер нападом (Prescatore 2020).

Крајем 2017. године истраживачи сајбер безбедносних система су на белгијској високошколској установи у граду Leuven пронашли критичну слабу тачку у свим стандардним WiFi уређајима. Ова слаба тачка, у ствари, представља безбедносни процеп у оквиру WiFi протокола и омогућава сајбер нападачу да прочита кодиране податке који се налазе на WiFi уређајима, како би остварио пробој у информатичку мрежу. Тачка пробоја назива се KRACK, што је скраћеница од израза кључни напади поновне инсталације (Key Reinstallation Attacks), јер се ова врста сајбер напада стално и изнова понавља преко тачке пробоја (Marshall 2017).

Током 2018. године у свету је било више од 300 случајева упада у заштићене системе у којима се налазе похрањени осетљиви подаци. Посебно су били погођени рачунарски системи здравствених служби и медицинских установа. Уочено је да су регистри са подацима пацијената лака мета за сајбер нападаче јер је у односу на здравствено питање сајбер заштита потпуно у другом плану, из истог разлога из кога је терапија пацијената примарна у поређењу са заштитом њихових података у информатичком систему здравствене организације (Prescatore 2020). Наравно, овакав однос према сајбер безбедности допринео је да електронска комуникација буде изложена фишингу за 250% више него претходне 2017. године. Начини вршења ових врста интернет превара су еволуирали, обзиром да су сајбер криминалци били принуђени да избегну све активне информатичке алате и технологије за сузбијање фишинга (Truta 2019).

Глобално посматрано, Кина је била 2018. године држава која је била најизложенија интернет преварама, како је приказано на графикону број 3, привлачећи чак 36% од укупног броја сајбер напада у свету, док су за њом следиле Сједињене Америчке Државе са 32% изложености овим криминалним активностима на вебу (Hao 2019).

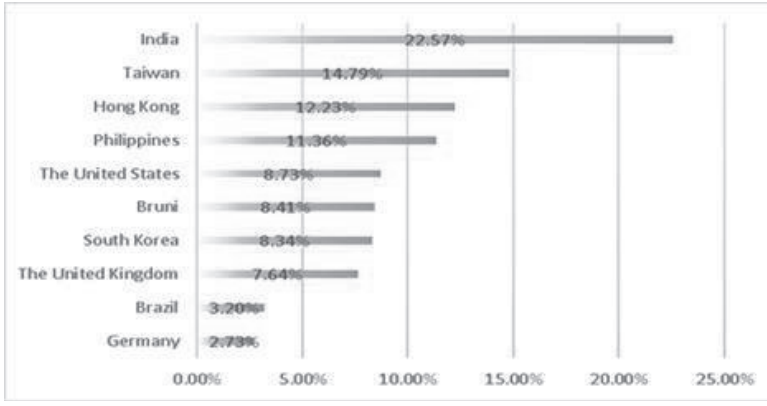
Графикон број 3: Раст глобалне дистрибуције нападнутих интернет адреса у 2018.

Надлежни органи Саудијске Арабије објавили су да је преко 160.000 сајбер напада у виду интернет превара било присутно на серверима њене телекомуникационе инфраструктуре на дневном нивоу. Уочена је нова верзија малвера на вебу под називом Shamoon 2, која је највише била усмерена на системе Саудијске Арабије у поређењу са осталим државама југозападне Азије и Блиског Истока (Oxford Business Group 2020). Овај малвер довео је до уништења података на више десетина хиљада корисничких рачунара. Shamoon 2 је дизајниран да избрише и замени податке са хард диска оштећеним фајловима са сликама, да би потом пријавио адресе заражених рачунара повратно на рачунар који се налази унутар мреже нападнуте компаније. Наведени малвер је имао логичку бомбу која је покретала покретање брисања већ похрањених података и њихову замену оштећеним фајловима са сликама (Aleyani, Kumar 2018).

У 2019. години забележен је највећи сајбер напад рансомвером на здравствени и јавни сектор. Реч је о DdoS нападу који је у првих шест месеци 2019. године достигао број од 580.000.000 пакета од по 1.500 бајтова у секунди. Према Кини је у овом периоду било усмерено 63,8% ових напада, а према Сједињеним Америчким Државама 17,5%. Ове две државе су на светском плану биле најугроженије DdoS нападима и преварама на вебу (Crane 2020).

Током 2019. године остварен је велики број сајбер напада на рачунарске мреже компанија у источној Азији. Од држава на том подручју, Индија предњачи по броју сајбер напада и онлајн превара, што је приказано на графикону број 4. Иначе, тада је регион источне Азије био мета за 77,7% свих DdoS напада на рачунарске мреже у свету (Avital–Zawoznik и др. 2019). У истом периоду сајбер криминалне активности биле су усмерене ка медијским подацима и осигуравајућим компанијама. Најчешће пласирани малвер био је Mirai и његова ботнет верзија, којима су сајбер криминалци таргетирали системе интернет ствари у бројним компанијама (Crane 2020). Саудијска Арабија предузела је мере заштите благовремено и успела да одбрани своје системе од Mirai малвера и пратећих превара на интернету (Rashad 2020).

У 2019. години технологија интернета ствари отворила је могућности за ботнет моделе сајбер напада, који су по обиму превазилазили оне их претходних периода. Оваквом стању је посебно допринела чињеница да су произвођачи паметних уређаја, који су функционално намењени за интернет ствари, наставили масовно да испоручују своје производе на уштрб њихове информатичке заштићености.

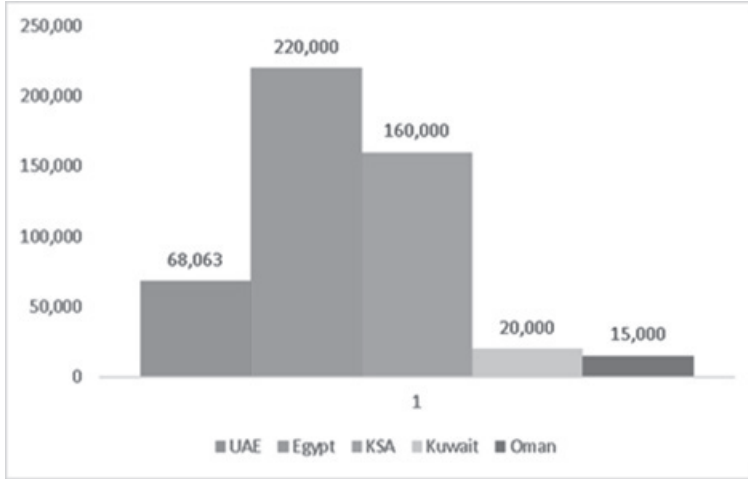
Графикон број 4: Првих десет земаља према броју мрежних напада у 2019.

Крајем 2019. године установљена је веза између уређаја из интернета ствари и DdoS напада, чије карактеристике су имале сасвим нове обрасце. Ово се, пре свега, односи на слабост WD заштитног протокола и употребу аутономних система бројева, који би требало да прате сајбер нападе до њихових извора. У току је истраживање утицаја увођења 5 G мреже на успешност DdoS напада (A10 Networks 2019).

Прошле 2020. године, интернет преваре су добиле на снази и замаху. Сајбер обманьивачи су максимално користили околности живота и рада у пандемијским условима и злоупотребљавали податке о корона вирусу како би подстицали кориснике интернета да своје податке учине доступним и незаштићеним. После приступања туђим подацима, сајбер криминалци су их користили за покретање других онлајн напада. Дакле, у овом случају су интернет преваре биле логистичка подршка за друге облике сајбер криминала, док су ранијих година оне углавном биле део пропратног ефекта других врста криминалних активности на вебу. Током 2020. године људски недостаци су били покретачки фактори у већем степену од системских недостатака и безбедносних процепа у сајбер зашити корисничких рачунара и мрежа, обзиром да је сада вирус био усмерен на здравље људи, а не на функционисање оперативних информатичких система, мрежну машинску комуникацију и оптималност рада рачунара (Okereafor, Adebola et al. 2020).

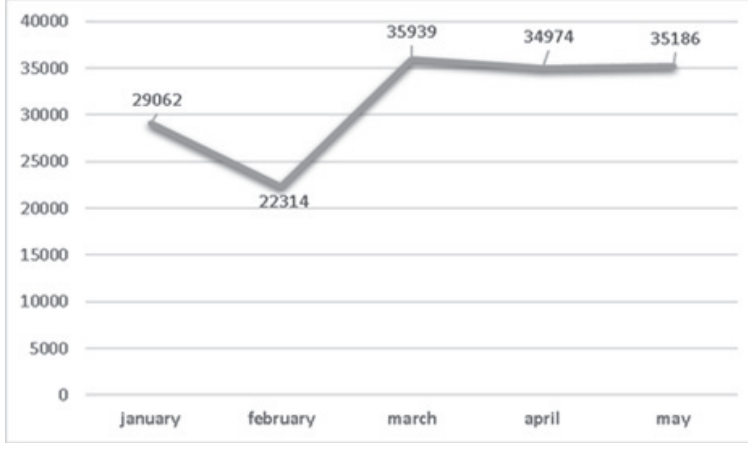
Интернет преваре највише су биле заступљене на веб страницама здравствених установа у вези са медицинским садржајима, саобраћајних организација, онлајн игара и оних образовног профила. Од успешних сајбер напада издвајају се DdoS напад на веб страницу грчке Владе и управе за ванредне ситуације, глобално ширење обмане путем електронске поште, DdoS напад на инфраструктуру здравствених установа у Паризу, Ddos напад на услуге доставе хране у Немачкој и Холандији, као и сајбер напад на Mebis платформу за учење на даљину у Немачкој (Kupreev, Badovskaya et al. 2020).

На графикону број 5 приказани су интернет преваре извршене над корисницима мобилних телефонских уређаја, током 2020. године, којом приликом је број сајбер напада највише био заступљен у Египту – 220.000 и Саудијској Арабији – 160.000, следе Уједињени Арапски Емирати са 68.063 напада, Кувајт са 20.000 и Оман са 15.000 (Zawya 2020).

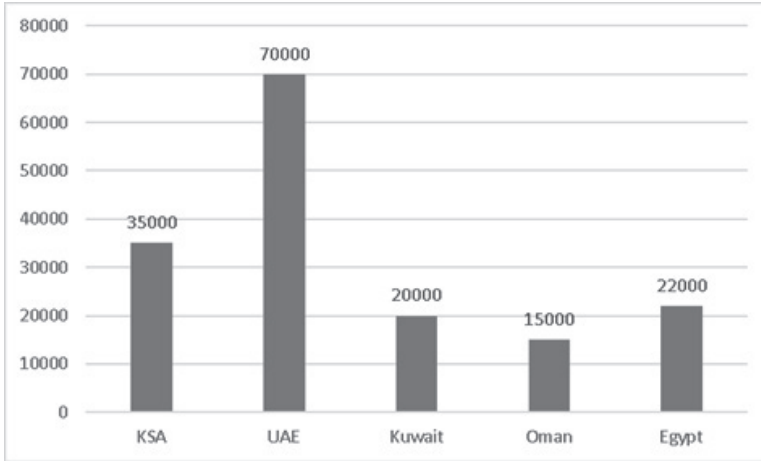
Графикон број 5: Сајбер напади на кориснике мобилних телефона у арапским земљама у првој половини 2020.

Само у Саудијској Арабији, у датом периоду, извршено је 157.475 напада малверима на штету корисника паметних телефонских уређаја, што указује да изолација због пандемије није смањила ризик од превара на интернету већ да га је, напротив, повећала на 35.000 напада у месечном просеку (Saudi Gazette 2020).

Графикон 6: Интернет преваре на паметним телефонима у Саудијској Арабији у 2020.

Комерцијална експанзија и технолошки развој паметних телефонских уређаја су рапидни и очигледни, тако да сајбер нападачи више пажње обраћају на сам трансфер малвера и правце напада, повећавајући своју мобилност у пандемијским условима живота.

Графикон број 7: Интернет преваре на паметним телефонима у земљама Блиског истока 2020

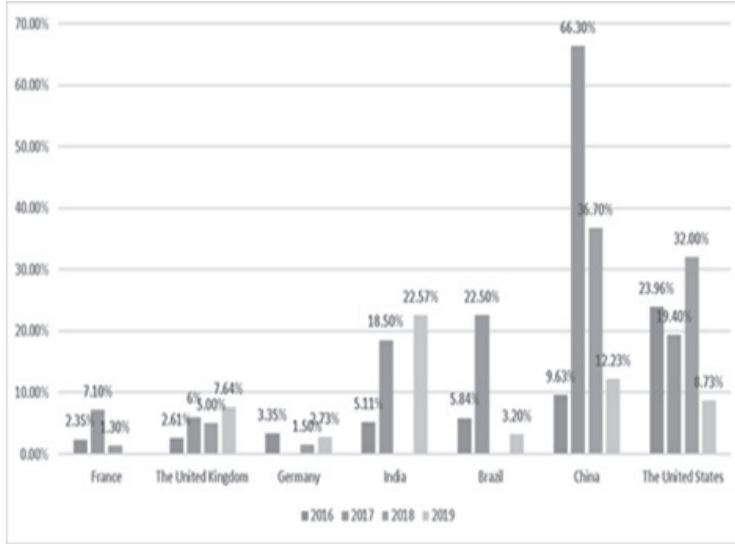
БЕЗБЕДНОСНИ ИЗАЗОВИ ОНЛАЈН ОКРУЖЕЊА

Интернет је постао везивно ткиво свих важнијих ствари у животу. Лепеза могућности његове употребе обухвата све секторе друштвеног живота укључујући тако разне области приватне и јавне сфере од државних транскација до онлајн образовног процеса и електронског пословања. У време пандемије чак 80% преноса финансијских и других средстава врши се путем интернета. Сајбер криминалци су у оваквим околностима, које им отварају могућности брзе и лаке зараде, константно присутни на вебу развијајући и унапређујући начине извршења својих илегалних активности. Ово подразумева разноврсне модусе пласирања малвера (злонамерних и штетних програма – malware) на веб, уз интензивирање интернет превара. Обзиром на све лукавије и вештије начине за обмањивање корисника интернета да учине доступним своје осетљиве податке, наметнула се потреба за заштитом информација у онлајн окружењу, која се пре свега односи на уочавање пропуста у информатичким системима кроз које сајбер нападачи врше неовлашћен приступ читавим базама података.

Најбитније је пратити начине извршења криминалних поступања на вебу, који су били фреквентни у претходном периоду релевантном за креирање и развој ефективне и ефикасне инфраструктуре сајбер безбедности. За наведени период опредили смо, у овом раду, петогодишњу временску секвенцу од 2016. до 2020. године, у којој је усмерена пажња на врсте интернет превара, њихову заступљеност и грешке сајбер нападача, које се недвосмислено морају узети у обзир.

Кретање у онлајн окружењу захтева опрез у односу на комуникацију путем електронске поште, а нарочито у вези са запримањем насумичних порука или нежељених порука са занимљивом или непознатом електронском адресом односно интригирајућим садржајем. На први поглед добронамерна комуникација, заправо је простор за вршење интернет преваре, тако да свака неочивана електронска активност усмерена на интернет корисника у себи носи ризик по његову приватну и пословну сајбер безбедност. Управо зато је веома важно обратити пажњу на извор информација и поуздане веб сајтове односно избегавати сумњиве интернет адресе и спамовану кореспонденцију у онлајн окружењу.

Преваре на интернету не би било могуће чинити без ослањања сајбер криминалаца на људске слабости због чега су напредни облици фишинга загосподарили вебом у време ширења корона вируса почетком 2020. године. Нуђење лажних података, злоупотреба онлајн пословања и социјална изолованост допринели су расту сајбер напада и олакшали могућност обмањивања корисника веба. Страх и узнемиреност обрнуто су пропорционални отварању могућности за приступ приватним подацима у онлајн окружењу. Све чешће ти подаци, до којих се прво долази преваром, само су пут до других података, који су примарни циљ сајбер преваре и других врста напада на интернету. Да би уопште могле да се планирају мера заштите, суштински је неопходно да корисници интернета опрезно приступају комерцијалним веб локацијама пре него што изврше уплате или било које друге електронске трансакције.

Графикон број 8: Стопа раста сајбер криминала
у одређеним земљама у периоду од 2016. до 2019.

Корисници морају бити сигурни да штите своје информатичке уређаје употребом и периодичним ажурирањем оригиналних антивирусних софтвера и програма за заштиту од малвера. Данашњи обим сајбер криминала укључује огроман број вируса и малвера. Постоје бројне различите врсте онлајн претњи које могу заразити

рачунаре и друге информатичке уређаје и омогућити интернет преварантима приступ осетљивим подацима корисника веба. Антивирусни програми, као што су нпр. Norton и Kaspersky, креирани су у сврху детекције параметара који указују на присуство сајбер криминалне претње због чега представљају својеврстан штит за корисничке рачунаре, разне паметне уређаје активне у онлајн окружењу, али и информатичке системе у целини. Не смемо изгубити из вида чињеницу да сајбер криминалну претњу, која се реализује нападима на вебу, у ствари чини укупност вируса и малвера активних у реалном времену.

Концепт функционалне и поуздане сајбер безбедности, као један од својих кључних чинилаца подразумева непрестану иновацију рачунарских софтвера, посебно у погледу заштитних антивирус програма. Ово унапређивање заштите на вебу у себи садржи више одбрамбених нивоа, како би се правовремено извршило откривање, блокирање и неутралисање свих потенцијалних програмских извора штетних последица по појединачне и мрежне рачунарске системе. Битна одлика антивирусног софтвера је да сталним проверавама прави разлику између добрих и лоших програмских садржаја који комуницирају са корисничким уређајима, тако да издваја податке о малверу и вирусима који улазе у рачунар, таблет или паметни телефонски уређај.

Због сталних безбедносних изазова на интернету корисници веб услуга морају бити опрезни са преузимањем датотека, нарочито ако су обимне. Сама активност у онлајн окружењу значи потенцијално излагање осетљивих података корисника који остварује комуникацију на вебу. Управо зато овај опрез мора бити још већи када је реч о технологији интернета ствари. У току 2016. године, управо у овој линији онлајн активности, злоупотребљена су подразумевана и предефинисана корисничка имена и лозинке како би био заражен велики број корисничких уређаја преко којих је у информатичкој форми ботнета (robot network – botnet) усмераван сајбер напад, широког опсега, ради остваривања DdoS активности, неовлашћеног приступа осетљивим подацима, слање спамоване електронске поште и интернет превара путем фишинга и спир-фишинга (Okereafor, Adebola et al. 2020).

У циљу спречавања губитка података, препоручљиво је прављење резервне копије на корисничком рачунару или на самом вебу. Потребно је периодично обновити резервне копије информација, како би се спречила могућност њиховог великог одлива у случају великог напада на информатички систем.

Статистичка анализа, у овом раду, указује на тенденцију раста појавних облика интернет превара, која прати повећање броја корисника веб услуга. На годишњем нивоу, посматрано у периоду од 2016. до 2020. године, број сајбер напада недвосмислено је у порасту, као и број напредних верзија превара на интернету. Није могуће одредити карактеристичне облике сајбер криминалних активности јер се оне непрекидно мењају и развијају, тако да их можемо разликовати само према основним елементима, који никако не чине њихове потпуне појавне облике. Такође, није изводљиво ни утврђивање у којој мери су конкретни кориснички рачунари били укључени у трансфер или само извршење интернет преваре, а у којој мери су били део примарне мете. Број активних сајбер нападача односно извршилаца интернет превара није мерљива категорија због услова онлјан окружења у којем делују. Ипак, може се закључити да је у периоду од 2016. до 2020. године до раста интернет превара дошло у сајбер

нападима на кориснике веба у Кини и Сједињеним Америчким Државама, те да се током 2017. године ова врста онлајн криминалних активности реализовала на глобалном плану подразумевајући већи број истовремено таргетираних држава у свету.

ЗАКЉУЧАК

Размере последица злоупотребе интернета су несагледиве. Сајбер криминал достигао је статус најистакнутијег ризика за сваку компанију у свету и представља један од највећих проблема за живот и рад савременог човека (Aldawood, Skinner 2019). Утицај на друштво који остварује сајбер криминална претња на годишњем нивоу, најбоље се види у висини штете коју су криминалне активности на интернету изазвале фирмама и појединцима, а која је 2015. године износила 3 трилиона долара, да би сваке наредне године до 2021. године износила по 6 трилиона долара. Ово је својеврсна потврда постојања најважније размене новчаних средстрава у савременој историји, која истовремено глобално угрожава покретачки дух и спремност на подухвате као основне чиниоце цивилизацијског напретка.

Поред наведеног, важно је истаћи да са позиције глобалних друштвено-економских токова илегалне активности на итернету доводе на макро плану до регресије и уништавања светског фонда знања, ометања технолошког прогреса, губљења продуктивних капацитета и преусмеравања енормних финансијских износа, док на микро плану узрокују крађу личних ствари и индивидуалних прихода. Такође, неизоставна је веза између сајбер криминала и вршења проневере, преваре, нарушавања традиционалних токова пословања, форензичких истрага, обнављања и брисања хакованих података и нападнутих система, као и штета по репутацију оштећених физичких и правних лица (Morgan 2017).

Сајбер криминал наноси изузетну штету и приватним и јавним подухватима и повећава буџете влада због успостављања мера за заштиту податке и система за спровођење сајбер безбедности, како у државним институцијама тако и приватним малим и средњим предузећима. Предвиђа се да ће улагања широм света у инфраструктуру и пратећу администартвину компоненту система сајбер безбедности премашити билион долара у периоду од 2017. до 2021. године. Годишњи раст развоја тржишта сајбер безбедности износи 12% до 15% у односу на сваку претходну годину посматраном периоду до 2021. Очекује се да ће се због сајбер криминалне претње, до 2021. године, утростручити број отворених радних места, за око три милиона позиција, у националним, регионалним и глобалним структурама сајбер безбедности. Овај број 2014. године није премашивао један милион радних места. Истовремено, стопа незапослености у области борбе против криминалних активности у онлајн окружењу остаће и даље на нула процената (Cybersecurity Ventures 2018).

Овај рад препоручује да је свест о сајбер безбедности и безбедности информација веома важна када се користи веб. Анализирајући нападе од 2016. до почетка 2020. године, утврђено је да су напади изведени кроз пропусте и празнине у информатичким системима које су се могле решити да је било више обзира и знања о тим недостацима у заштити података.

Неопходно је бити опрезан при коришћењу осетљивих информација. Морају се обезбедити подаци од електронских напада и идентификовати безбедносни процеси кроз које нападачи пролазе да би дошли до поверљивих и осетљивих података. Неопходно је бити свестан начина деловања и могућности које користе сајбер криминалци током својих напада у онлајн окружењу. Јасно је утврђено да су интернет преваре биле један од најчешћих облика испољавања сајбер криминалне претње током 2020. године.

Мора постојати више свести о томе како се безбедно врше претраге садржаја на интернету, како се на сигуран начин преузимају информатички програми и како се адекватно употребљавају паметни уређаји у светлу примене технологије интернета ствари, јер је у анализираном периоду од последњих пет година установљено да је та информатичка технологија најважнији замајац за ширење сајбер криминалне претње и напада у онлајн окружењу глобалне мреже интернета.

ЛИТЕРАТУРА

Avital, Zawoznik et al. 2019: Nadav Avital, Avishaj Zawoznik et al. *2019 Global DDoS Threat Landscape Report*. <https://www.imperva.com/blog/2019-global-ddosthreat-landscape-report/>. [19.12.2021]

Aldawood, Skinner 2019: Hussain Aldawood, Geoffrey Skinner. "Contemporary Cyber Security Social Engineering Solutions, Measures, Policies, Tools and Applications: A Critical Appraisal". *International Journal of Security*, Vol. 10, Issue 1, 1-15.

Aleyani, Kumar 2018: Salem Alelyani, Harish Kumar G.R. "Overview of Cyberattack on Saudi Organizations". *Journal of Information Security and Cybercrimes Research*, Vol. 1, No. 1, 32–39.

A10 Networks 2019: *Report The State of DDoS Weapons*. <http://presse.hbi.de/pub/A10_Networks/5G_Pressetou r/A10_Networks- he_State_of_DDoS_Weapons.pdf>. [20.12.2021]

Gravrock 2019: Einaras von Gravrock. *Here are the biggest cybercrime trends of 2019*. <https://www.weforum.org/agenda/2019/03/here-are-thebiggest-cybercrime-trends-of-2019/>. [11.12.2021].

Zawya 2020: *UAE saw almost 70,000 cyberattacks on smartphones in 2020*. <https://www.zawya.com/mena/en/pressreleases/story/UAE_saw_almost_70000_cyberattacks_on _smartphones_in_2020-ZAWYA20200614092408/>. [21.12.2021]

Kabay 2008: Michel E. Kabay. *A Brief History of Computer Crime: An Introduction*. Northfield: Norwich University.

Krebs on Security 2016: *Hacked Cameras, DVRs Powered Today's Massive Internet Outage*. <https://krebsonsecurity.com/2016/10/hacked-camerasdvrs-powered-todays-massive-internetoutage/#:~:text=A%20massive%20and%20sustained%20Internet,video%20recorders%2C%20n ew%20data%20 suggests>. [16.12.2021]

Kupreev, Badovskaya et al. 2020: Oleg Kupreev, Ekaterina Badovskaya et al. *DDoS attacks in Q1 2020 – 10 minute mail (may,2020)*. <https://disposableemail.org/index.php/tag/ddosattacks/>. [21.12.2021].

Marshall 2017: Emmanuel Marshall. *Cybercrime 2017: This Year's Big Stories*. <https://www.mailguard.com.au/blog/cybercrime-2017- headlines>. [18.12.2021]

Morgan 2017: Steve Morgan. *Cybercrime Report*. <https://cybersecurityventures.com/2015- wp/wp- content/uploads/2017/10/2017-CybercrimeReport.pdf>. [14.12.2021]

Nfuka, Sanga et al. 2014: Edephonce Ngemera Nfuka–Camilius Sanga et al. "The Rapid Growth of Cybercrimes Affecting Information Systems: Is this a Myth or Reality in Tanzania". *International Journal of Information Security Science*, Vol. 3, No. 2, 182–199.

Okereafor, Adebola et al. 2020: Kenneth Okereafor– Olajide Adebola et al. "Tackling the Cybersecurity Impacts of the Coronavirus Outbreak as a Challenge to Internet Safety Article". *International Journal in IT & Engineering*, Vol. 8, Issue 2, 1–11.

Oxford Business Group 2020: *Saudi Arabia works to enhance cybersecurity*. <https://oxfordbusinessgroup.com/analysis/secure-access-authorities-work-enhancecybersecurity-and- resilience-face-evolving-onlinethreats>. [18.12.2021]

Prescatore 2020: John Pescatore. *Infoblox*. <https://www.infoblox.com>. [15.12.2021]

Rashad 2020: Marwa Rashad. *Saudi Aramco sees increase in attempted cyber attacks*. <https://www.reuters.com/article/saudi-aramco-security-idUSL8N2A6703>. [21.12.2021]

Saudi Gazette 2020: *Saudi Arabia saw almost 160,000 cyberattacks on smartphones*. <https://saudigazette.com.sa/article/594321/BUSINESS/S audi-Arabia-saw-almost-160000- cyberattacks-onsmartphones>. [20.12.2021]

Symantec 2018: *Internet Security Threat Report*. <https://docs.broadcom.com/doc/istr23-2018-executive-s ummary-en-aa>. [17.12.2021]

Tabrez 2020: Ahmad Tabrez. "Corona Virus (COVID-19) Pandemic and Work from Home: Challenges of Cybercrimes and Cybersecurity". *Social Science Research Network*, 1–5.

Truta 2019: Filip Truta. *Microsoft: Phishing Attacks Increased 250% from January to December 2018*. <https://securityboulevard.com>. [15.12.2021]

The Council of Economic Advisers 2018: *The Cost of Malicious Cyber Activity to the U.S. Economy*. <https://www.whitehouse.gov/wpcontent/uploads/2018/03/The-Cost-of-Malicious-CyberActivity-to- the-U.S.-Economy.pdf>. [13.12.2021]

Fullbright 2017: Norton Rose Fulbright. *WannaCry Ransomware Attack Summary*. <https://www.dataprotectionreport.com/2017/05/wannacr y-ransomware-attack-summary/>. [20.12.2021]

Hao 2019: Mina Hao. *2018 DDOS Attack Landscape-8*. <https://nsfocusglobal.com/2018-ddos-attacklandscape- 8/>. [16.12.2021]

Cook 2017: James Cook. *The world's 10 biggest cybercrime hotspots in 2016, ranked*. <https://amp.insider.com/worlds-10-cybercrime-hotspotsin-2016-ranked-symantec-2017-5>. [19.12.2021]

Crane 2020: Casey Crane. *The 15 Top DDoS Statistics You Should Know In 2020*. <https://cybersecurityventures.com/the-15-top-ddosstatistics-you-should-know-in-2020/,Sybercrime magazine>. [20.12.2021]

Cybersecurity Ventures 2018: *Cyberattacks are the fastest growing crime and predicted to cost the world $6 trillion annually by 2021*. <https://www.prnewswire.com/newsreleases/cyberattacks-are-the-fastest- growing-crimeand-predicted-to-cost-the-world-6-trillion-annually-by2021-300765090.html>. [18.12.2021]

White 2013: Kelly White. *The Rise of Cybercrime 1970 through 2010*. <https://drive.google.com/file/d/0B_GoF8uQ95lGWU1R MXZ0WmV2YnM/edit>. [12/12/2021]

Đorđe M. MILOŠEVIĆ

FREQUENT OCCURRING FORMS OF INTERNET FRAUDS

Summary

The increase in the volume of electronic transactions has led to the need to strengthen data protection against criminal activities in the online environment. The author emphasizes that the perpetrators' goal is of a lucrative nature, might be gotten by disrupting the information system too, as well as offenders can be both individuals and legal persons. The profile of a cybercrime criminal, in general, implies excellent knowledge of digital proceedings, experience of acting in the online environment

and active performing of information technology skills. The Internet has become an integral part of today's way of life, which is why the scope of criminal activities in this worldwide network for communication and data exchange is constantly expanding. The author deems this as the reason for the growing need to strengthen information security, which he determines as the practical implementing of measures to protect data from external influences in the online environment. This paper presents a statistical analysis of the Internet frauds' frequency from 2016 to 2020, in order to show the real intensity of this modern kind of criminal threat.

Key words: Internet, Internet frauds, online environment, cybercrime, information system, information security, cybercrime threat.

Рад је предат 22. децембра 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 316.776:004.774
371:004
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-36333

Оригинални научни рад

*Боривоје В. БАЛТЕЗАРЕВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

УТИЦАЈ МЕДИЈСКЕ ПИСМЕНОСТИ НА КУЛТУРУ КРИТИЧКОГ МИШЉЕЊА**

Апстракт: Дигиталне технологије утичу на начин живота како појединаца, тако и целокупног савременог друштва. Активно учешће на друштвеним мрежама усмерава нас на учесталу конекцију са социјалним медијима. Међутим, област електронских медија често представља платформу за дељење садржаја којима није циљ пласирање истинитих информација, већ утицај на перцепцију јавности. Да би корисници медија могли да препознају циљ медијских информација неопходно је да овладају знањем и компетенцијама. Медијска писменост у томе игра кључну улогу. Циљ који смо поставили у овом раду односи се на то да утврдимо колико је медијска писменост препозната и каква је перцепција испитаника о томе како познавање/непознавање медијске писмености утиче на културу критичког мишљења и спремност медијских корисника да прихвате културне разноликости. У раду се даје приказ дела истраживања које је спровео аутор у току 2021. године и то део који се односи на утицај медијске писмености на циљ који је постављен у овом раду и приказују се резултати којима је потврђено да виши степен овладавања компетенцијама медијске писмености позитивно утиче на културу критичког мишљења, као и да развијенији критички капацитет за процену информација и медија даје већу могућност да корисници медија прихватају културне разноликости.

Кључне речи: дигиталне технологије, медијска писменост, култура критичком мишљења, културне разноликости.

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Медијска култура организована око медија представља изузетно брз процес цивилизацијске еволуције који се одвија континуирано. Савремене технологије у чијем окружењу су скоро сви људи и објекти опремљени неком врстом дигиталног интерфејса, условљава да радимо, живимо и комуницирамо у дигитално обогаћеном окружењу, у некој врсти дигиталног балона (Tornero, Varis 2010: 7-8). Медијска култура условљена је деловањем медија чија је „основна функција друштвена одговорност, која се постиже кроз правовремено и истинито

* научни сарадник, baltezb@yahoo.co.uk

** Овај рад је резултат пројекта Правног факултета, Мегатренд универзитета и Института за српску културу Приштина - Лепосавић: Материјално и духовно благо Косова и Метохије-правни аспект (ФПИСКЛ), и у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број: 451-03-68/2022-14 од 17. 01. 2022. године.

преношење информација које имају за циљ унапређење јавног, али и приватног интереса" (Шево 2021: 225). Међутим, медији не могу да остваре ову примарну функцију ако се корисници медија сведу на пасивне посматраче. „Перцепција јавности зависи од оног што су медији изабрали, испустили, обликовали и интерпретирали у оквиру свог садржаја" (Петровић 2021: 286). Корективни елементи у наметнутој медијској интерпретацији, којом се обликује јавност, зависе искључиво од активног учешћа корисника медија. Да би корисници медија могли да остваре активно учешће неопходно је да познају медије и да препознају начине њиховог деловања.

Данашње генерације суочене су са повећани интензитетом промена у системима знања у односу на претходне генерације. Не ретко у литератури срећемо мишљење да се ради о „шоку промене" који делује невероватном снагом на појединце и друштво. Овакве убрзане промене доводе до нестабилности и деструкције карактера, које се неминовно одражавају на људску психу. Дакле, чини се да је најкарактеристичнија етапа наше специфичне, садашње цивилизације нестабилност, и ризик повезан са овом променом (Tornero, Varis 2010: 8-9). Промене не утичу само на појединце већ и на деловање медија, који се убрзано прилагођавају променама у окружењу и посежу за иновираним методама у циљу обликовања јавности. „Вербални модалитети примене психолошког рата су пропаганда, дезинформације, гласине, спиновање, фејк њуз, астротурфинг" (Петровић 2021: 284).

Идеја „новог хуманизма" сугерише стварање инклузивног друштва у коме је омогућен приступ знању и образовању. Само знање и адекватно образовање могу да обезбеде активно учешће корисника медија у универзалном дијалогу. Нови хуманизам суочен са глобалним друштвом, које је састављено од појединаца који негују различите културне вредности, мора да се усмери према поштовању различитих културних вредности, јер без улоге медија у очувању толеранције не можемо да очекујемо да се допринесе развоју и очувању културе мира. „Промене у свету захтевају развој новог хуманизма који није само теоријски већ и практичан, који није усмерен само на потрагу за вредностима – што такође мора бити – већ оријентисан на спровођење конкретних програма који дају опипљиве резултате" (Бокова 2010: 2).

Овладавање знањем и компетенцијама, које подразумева медијска писменост, је основни услов за активно укључивање у убрзани процес деловања умреженог друштва које је у стању да савлада нестабилност савременог доба и да корисницима медија омогући приступ истинитим и правовременим информацијама. „ Конфучије је сматрао да је право знање спознаја степена сопственог незнања, али је и Дарвин приметио да незнање чешће рађа поверење него знање" (Балтезаревић, Балтезаревић 2021: 238).

Непознавање природе медија, начина њиховог деловања и непрепознавање скривених порука које су усмерене на моделирање јавности у интересу власника медија производи друштво које слепо верује да је информација коју медији преносе својим корисницима једина истина. Управо медијска писменост треба да оспособи овладавање компетенцијама да се препозна „како се информације производе, шире,

ко их производи и који им је крајњи циљ. Медијска писменост развија критички капацитет за процену информација и медија и омогућава успешну интеракцију са информацијама и медијима" (Shnurenko и др. 2020: 34).

ЗНАЧАЈ МЕДИЈСКЕ ПИСМЕНОСТИ

Брзи напредак у дигиталним технологијама и истовремено повећање употребе интернета истакли су важност адекватне припреме корисника медија за приступ, коришћење, разумевање и критичку процену свих облика медија. Несметан приступ интернету и дигиталним медијима довео је до континуираног увећања количине информација, што је унапредило комуникацију са широм публиком која је глобално постављена. Међутим, комуникација са медијима носи са собом опасност од излагања разним облицима дезинформација, као и изложеност пропаганди и насилним порукама. Медијске платформе се често злоупотребљавају за индоктринацију и ширење и говора мржње.

„Медијски недовољно едукована јавност често без поговора прихвата такве медијске поруке, без дубље анализе и тражења праве суштине која се вешто крије у медијској поруци. Савремени човек је постао медијски зависник и готово да не постоји човек који на неки начин није изложен дејству медија" (Baltezarević, Baltezarević 2013: 431).

Ширење дезинформација и „лажних вести" указују на потребу да се корисници медија образују и да развијају одговарајуће компетенције. „Лажне вести су често дизајниране да буду провокативне, сензационалне или занимљиво како би заинтригирало људе и придобило максималну пажњу и покривеност" (Valtonenet al. 2019: 23). „Информације које се налазе на порталима су често непроверене, а омогућена је и анонимност учесника која може да буде параван за различита криминогена понашања. Знатан део медијског онлајн простора још увек није обухваћен правном регулативом што доводи до бројних кршења људских права, али и до озбиљних криминалних радњи које остају изван домета закона" (Baltezarević, Baltezarević 2015: 258). Образовање о медијској писмености унапређује вештине и ставове у анализи и критичком разумевању медија и помаже у препознавању дезинформација. Треба указати на то да компетенције саме по себи нису гаранција адекватног комуницирања са медијима: креатори и преносиоци дезинформација, тимови задужени за вођење политичких кампања који користе податке друштвених медија, неоспорно поседују веома висок ниво компетенција у области медијске писмености.

„Медијска писменост је појам са знатним бројем супротстављених дефиниција и предмет је широко постављене дебате" (McDougall et al. 2018: 12). Указивање на потребу медијске писмености навело је Европску комисију да се посебно ангажује у вези са овом проблематиком још у току 2007. године. У документу из 2007. године (COM2007 833 final) Европска комисија дефинише медијску писменост као „способност приступа медијима, разумевање и критичко процењивање различитих аспеката медија и медијских садржаја и стварање комуникације у различитим

контекстима" (European Commission 2007). Силвер (Silver 2009: 12) истиче да се „ова дефиниција заснива на три кључна елемента: 1) приступ медијима и медијским садржајима; 2) критичка способност дешифровања медијских порука и свест о томе како медији функционишу; и 3) креативност, комуникацијске и производне вештине." Масовни медији су медији који могу да допру до широке јавности путем различитих канала дистрибуције. Медијске поруке су информативни и креативни садржаји укључени у текстове, звукове и слике које преносе различити облици комуникације, укључујући телевизију, биоскоп, видео, веб странице, радио, видео игрице и виртуелне заједнице. (European Commission 2007).

Иако се све учесталије указује на значај медијске писмености, ова област је још увек недовољно развијена. Акценат на потребу развијања медијске писмености се обично поставља парцијално, односно усмерава се на конкретне друштвене групе (првенствено су обухваћени ученици и студенти). То је погрешан приступ, јер медијска писменост мора да се усмери на све грађане, с обзиром на то да је имплементација медијске писмености једино делотворна када различити медијски корисници размењују знање и компетенције и када се препознају у напорима да унапреде медијску културу. Медијска култура подразумева примену коректних правила комуницирања уз поштовање права других уз морално понашање као једну од димензија социјално компетентног понашања на мрежи (Festle 2020).

Медијска писменост дефинише димензије неопходних компетенција: анализа, евалуација и допринос (Aufderheide 1993). Према томе, медијска писменост се односи на целокупно друштво, потребно је свеобухватно планирати активности усмерене на јачање капацитета свих грађана, а не само оних у систему формалног образовања.[1] Овде посебно треба обратити пажњу на то да су програми који се односе на стицање компетенција у области медијске писмености, који су намењени младима, више фокусирани на њихову заштиту у дигиталној сфери него на њихово оснаживање за грађанску партиципацију у питањима који их се тичу и која их интересују.

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВЊА

Циљ који смо поставили у овом раду односи се на то да утврдимо колико је медијска писменост препозната и каква је перцепција испитаника о њеном утицају на културу критичког мишљења и на прихватање културних разноликости. За потребе овог рада издвојили смо део истраживања, које аутор спровео у току 2021. године, као и анализу оправданости хипотеза које се односе на циљ постављен у овом раду:

X_1 „Уколико је виши степен овладавања компетенцијама медијске писмености, то је присутнија култура критичког мишљења";

X_2 „Уколико је развијенији критички капацитет за процену информација и медија, то је већа могућност да корисници медија прихватају културне разноликости".

1 Нови изборни програм под називом „Језик, медији и култура" се у средњим школама предаје од септембра 2018. године.

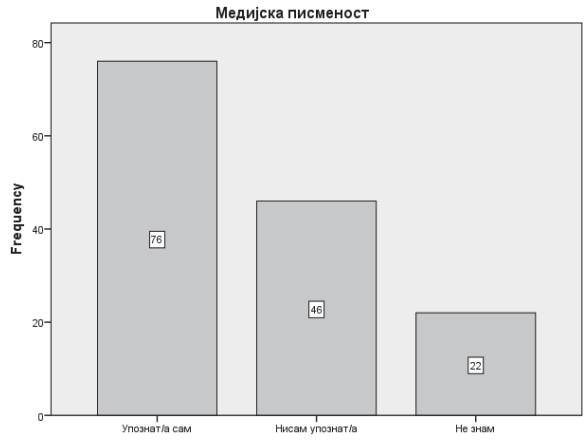
За анализу ставова испитаника састављен је упитник са питањима затвореног типа који у првом делу садржи питања која обезбеђују социјално демографске податке испитаника (пол, старост и степен образовања), као и питање којим се тражи да испитаници одговоре да ли сматрају да су упознати са појмом медијска писменост.

Други део упитника односи се на испитивање ставова испитаника о деловању медија и њиховом утицају на културу критичког мишљења. Испитаницима су понуђени одговори на постављено питање путем модификоване петовалентне Likertove скале.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА И ДИСКУСИЈА

Истраживање је обухватило 144 валидно испуњених упитника који су попуњени електронски. У истраживању је учествовало n=55 (38,2%) испитаника женског пола и n=89 (61,8%) испитаника мушког пола. Што се тиче старосне структуре до 25 година n=15 (10,4%), од 26-35 година n=56 (38,9%), од 36-45 година n=55 (38,2%), од 56-65 година n=9 (6,3%) и преко 66 година n=2 (1,4%). Образовна структура испитаника је следећа n=18 (12,5%) са ССС, n=59 (41,0%) су студенти, n=42 (29,2%) су факултетски образовани и n=25 (17,4%) су Mba/Phd.

На питање о познавању појма медијска писменост испитаници су одговорили на следећи начин:

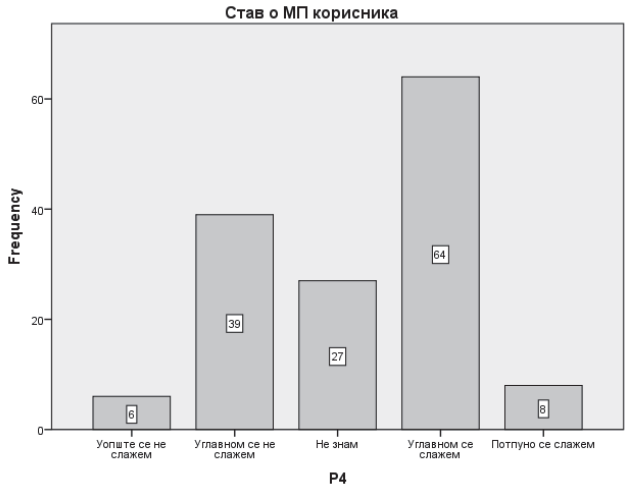

Графикон 1. Одговори испитаника о познавању медијске писмености

Графикон 1. показује да су испитаници одговорили да су упознати са појмом медијска писменост n=76 (52,8%) испитаника, није упознато n=46 (31,9%) и да не зна одговор изјаснило се n=22 (15,3%). Овај податак показује да је нешто више од половине испитаника упознато са самим појмом, али то још увек није показатељ колико је испитаника упознато са суштином медијске писмености и да ли су развили неопходне компетенције, што ће бити предмет анализе неког следећег истраживања.

За даљу анализу проблема који се истражује у овом раду, анализирани су ставови испитаника на следеће тврдње:

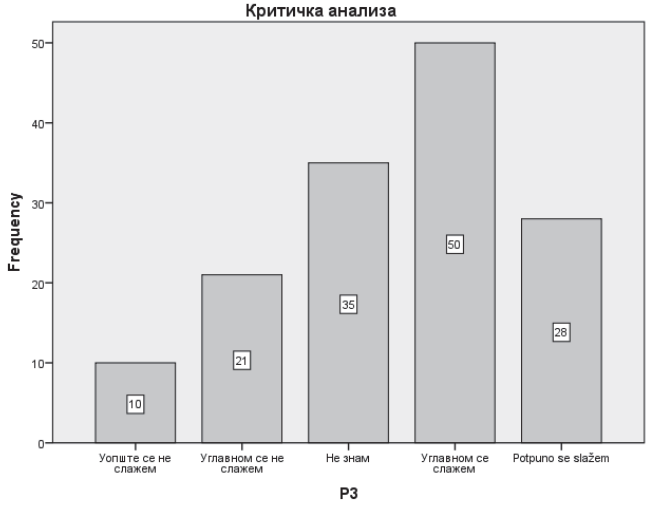
Да ли се слажете са тврдњом да су сви корисници медија медијски писмени?

Графикон 2. Став испитаника у односу на тврдњу да су сви корисници медија медијски писмени

Испитаници су се изјаснили у вези са тврдњом да су сви корисници медија медијски писмени на следећи начин (Графикон 2): n=6 (4,2%) уопште се не слаже са изнетом тврдњом, n=39 (27,1%) углавном се не слаже, n=27 (18,8%) нема став, n=64 (44,4%) углавном се слаже и , n=8 (5,6%) потпуно се слаже.

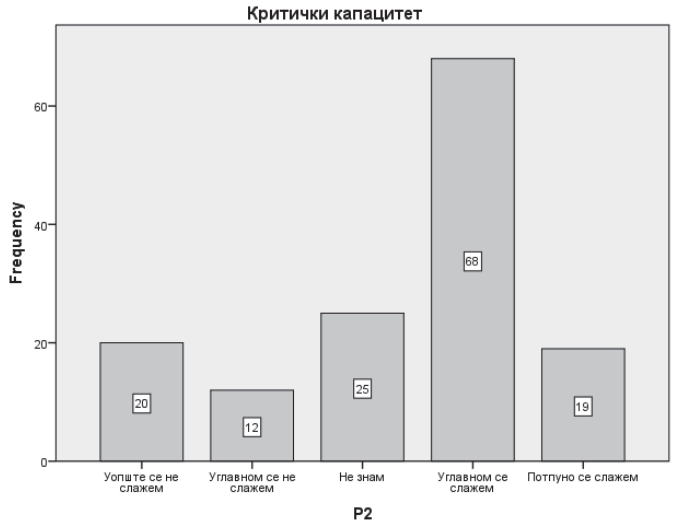
Следећа тврдња односила се на то да корисници медија врше критичку анализу медијског садржаја.

Графикон 3. Став испитаника у односу на тврдњу да корисници медија врше критичку анализу медијских садржаја

Испитаници су се изјаснили у вези са овом тврдњом на следећи начин (Графикон 3): n=10 (6,9%) уопште се не слаже са изнетом тврдњом, n=21 (14,6%) углавном се не слаже, n=35 (24,3%) нема став, n=50 (34,7%) углавном се слаже и , n=28 (19,4%) потпуно се слаже.

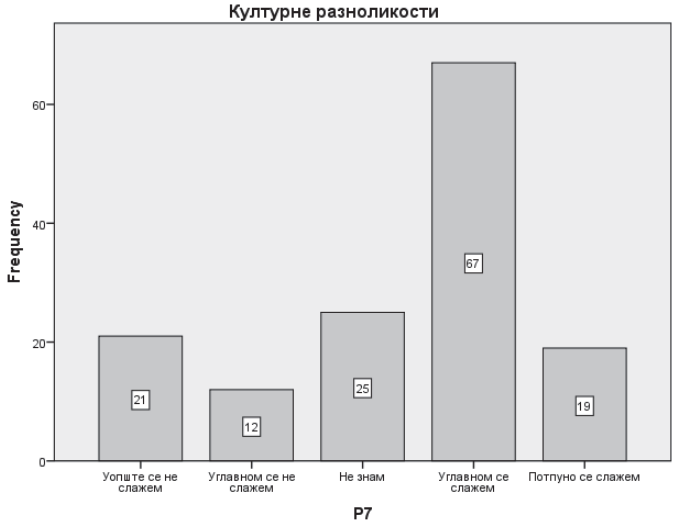
Следећа тврдња односила се на то да медијска писменост развија критички капацитет за процену информација и медија.

Графикон 4. Став испитаника у односу на тврдњу да медијска писменост развија критички капацитет за процену информација и медија

Испитаници су се изјаснили у вези са овом тврдњом и на следећи начин (Графикон 4): n=20 (13,9%) уопште се не слаже са изнетом тврдњом, n=12 (8,3%) углавном се не слаже, n=25 (17,4%) нема став, n=68 (47,2%) углавном се слаже и n=19 (13,2%) потпуно се слаже.

Следећа тврдња односила се на то да медијски писмени корисници медија прихватају културне разноликости.

Графикон 5. Став испитаника у односу на тврдњу да медијски писмени корисници медија прихватају културне разноликости

Испитаници су се изјаснили у вези са овом тврдњом и на следећи начин (Графикон 5): n=20 (13,9%) уопште се не слаже са изнетом тврдњом, n=12 (8,3%) углавном се не слаже, n=25 (17,4%) нема став, n=68 (47,2%) углавном се слаже и , n=19 (13,2%) потпуно се слаже.

Тестирање основаности постављених хипотеза

X_1 „Уколико је виши степен овладавања компетенцијама медијске писмености, то је присутнија култура критичког мишљења".

Табела 1. Вредности Chi-Square теста за X_1

Chi-Square Tests

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	86.990[a]	16	.000
Likelihood Ratio	90.709	16	.000
Linear-by-Linear Association	33.141	1	.000
N of Valid Cases	144		

a. 14 cells (56.0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is .42.

Табела 2. Резултати мерења симетрије за X_1

Symmetric Measures

		Value	Asymp. Std. Error[a]	Approx. T[b]	Approx. Sig.
Ordinal by Ordinal	Gamma	.564	.085	6.355	.000
	Spearman Correlation	.490	.078	6.705	.000[c]
Interval by Interval	Pearson's R	.481	.078	6.545	.000[c]
N of Valid Cases		144			

a. Not assuming the null hypothesis.
b. Using the asymptotic standard error assuming the null hypothesis.
c. Based on normal approximation.

Резултат приказан у табелама (Табела 1 и Табела 2) показује да је χ^2 (16,1)= 86.990[a], p <0.01, што значи да је утврђена статистички значајна корелација између испитиваних ставова испитаника. Pearson's r =.481 указује на средњу позитивну корелацију. Spearman Correlation рангова даје вредност Rho=.490.

Gamma коефицијент .564 указује на то да познавањем нивоа прихватања прве тврдње побољшава се предвиђање прихватања друге тврдње за 56,4%.

Прва хипотеза је доказана, односно потврђено је да виши степен овладавања компетенцијама медијске писмености утиче на присутност културе критичког мишљења.

X_2 „Уколико је развијенији критички капацитет за процену информација и медија, то је већа могућност да корисници медија прихватају културне разноликости".

Табела 3. Вредности Chi-Square теста за X_2

Chi-Square Tests

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	455.532[a]	16	.000
Likelihood Ratio	318.112	16	.000
Linear-by-Linear Association	124.693	1	.000
N of Valid Cases	144		

a. 16 cells (64.0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 1.00.

Табела 4. Резултати мерења симетрије за X_2

Symmetric Measures

		Value	Asymp. Std. Error[a]	Approx. T[b]	Approx. Sig.
Ordinal by Ordinal	Gamma	.940	.031	16.407	.000
	Spearman Correlation	.908	.034	25.864	.000[c]
Interval by Interval	Pearson's R	.934	.027	31.100	.000[c]
N of Valid Cases		144			

a. Not assuming the null hypothesis.

b. Using the asymptotic standard error assuming the null hypothesis.

c. Based on normal approximation.

Резултат приказан у табелама (Табела 3 и Табела 4) показује да је χ^2 (16,1)= 455.532[a], p <0.01, што значи да је утврђена статистички значајна корелација између испитиваних ставова испитаника. Pearson's r =.934 указује на јаку позитивну корелацију. Spearman Correlation рангова даје вредност Rho=.908.

Gamma коефицијент .940 указује на то да познавањем нивоа прихватања прве тврдње побољшава се предвиђање прихватања друге тврдње за 94,0%.

Друга хипотеза је доказана, односно потврђено да развијенији критички капацитет за процену информација и медија, даје већу могућност да корисници медија прихватају културне разноликости.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Медијска писменост као „способност приступа медијима, разумевање и критичко процењивање различитих аспеката медија и медијских садржаја и стварање комуникације у различитим контекстима" (European Commission 2007) постаје неопходна као знање и као скуп компетенција неопходних свим корисницима медија. Непознавање природе медија и алата којима медији утичу на преобликовање јавности онемогућава критичко промишљање и успешну толерантну интеракцију са информацијама и медијима.

Специфична медијска култура организована око медија је у сталном замаху и условљена је деловањем медија на све медијске кориснике, који једино као

познаваоци медијске писмености могу да остваре активну улогу у креирању сопствених и туђих културних вредности.

Истраживање које је спроведено у овом раду концентрисало се на циљ који смо поставили у овом раду: да утврдимо колико је медијска писменост препозната и каква је перцепција испитаника о томе како познавање/непознавање медијске писмености утиче на културу критичког мишљења и спремност медијских корисника да прихвате културне разноликости.

У раду се даје приказ дела истраживања које је спровео аутор у току 2021. године, које показује да је мало више од половине испитаника упознато са самим појмом, али то још увек није показатељ колико је испитаника упознато са суштином медијске писмености и да ли су развили неопходне компетенције, што ће бити предмет анализе неког следећег истраживања.

Анализа постављених хипотеза показује да је потврђено да виши степен овладавања компетенцијама медијске писмености позитивно утиче на културу критичког мишљења, као и да развијенији критички капацитет за процену информација и медија даје већу могућност да корисници медија прихватају културне разноликости.

ЛИТЕРАТУРА

Aufderheide 1993: Aufderheide Patricia, *Media Literacy: A Report of the National Leadership Conference on Media Literacy*. Aspen, CO: Aspen Institute.

Балтезаревић, Балтезаревић 2021: Радослав В. Балтезаревић, Ивана Ж. Балтезаревић, Данинг-Кругеров ефекат: утицај искривљене реалности на перцепцију потрошача према луксузним брендовима. *Баштина*, св. 55, (31), 237-253.

Baltezarević-Baltezarević 2013: Vesna Baltezarević, Radoslav Baltezarević, Da li nam je potrebna medijska pismenost? *Godišnjak FKM*, 425-437.

Baltezarević, Baltezarević 2015: Baltezarević Vesna, Baltezarević Radoslav, Sloboda na internetu i njene posledice. *Godišnjak FKM*, 257-272.

Bokova 2010: Bokova, Irina, *A New Humanism for the 21st Century*. UNESCO.

European Commission 2007: European Commission, Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, A European approach to media literacy in the digital environment, COM(2007) 833 final. *https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:52007DC0833&from=EN*

McDougall, Zezulkova-van Driel, Sternadel, 2018: Julian McDougall, Marketa Zezulkova, Barry van Driel, Dalibor Sternadel, 'Teaching media literacy in Europe: evidence of effective school practices in primary and secondary education', *NESET II report*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.

Pérez- Varis 2010: Pérez Tornero, Tapio Varis, *Media Literacy and new Humanism*. Moscow, Russian Federation: UNESCO Institute for Information Technologies in Education. https://iite.unesco.org/pics/publications/en/files/3214678.pdf

Петровић 2021: Јелена Р. Петровић, Улога медија у психолошком рату. *Баштина*, св. 53, (31), 283-297.

Festle 2020: Festle Ruth, Social media literacy & adolescent social online behavior in Germany. *Journal of Children and Media* 15(2), 249–271.

Shnurenko, Murovana-Kushchu 2020: Igor Shnurenko, Tatiana Murovana, Ibrahim Kushchu, Artificial Intelligence *Media and Information Literacy, Human Rights and Freedom of Expression.* Moscow, Russian Federation: The Next Minds for the UNESCO Institute for Information Technologies in Education.

Silver 2009: Silver, Aviva, 'A European Approach to Media Literacy: Moving toward an Inclusive Knowledge Society', in Frau-Meigs, D. & Torrent, J. (eds.), *Mapping media education policies in the world: visions, programmes and challenges*, 11-15. New York: UN-Alliance of Civilizations.

Valtonen, Tedre-Mäkitalo, Vartiainen 2019: Teemu Valtonen, Matti Tedre, Kati Mäkitalo, Henriikka Vartiainen, Media Literacy Education in the Age of Machine Learning. *Journal of Media Literacy Education* 11 (2), 20 - 36

Шево 2021: Бојан Н. Шево, Утицај масовних медија на јавно мњење током пандемије вируса ковид 19. *Баштина,* св. 55, (31), 223-235.

Borivoje V. BALTEZAREVIĆ

THE INFLUENCE OF MEDIA LITERACY ON THE CULTURE OF CRITICAL THINKING

Summary

Digital technologies affect the way of life of both individuals and the modern society as a whole. Active participation on social networks directs us to frequent connections with social media. However, the field of electronic media is often a platform for sharing content that does not aim to place true information, but to influence public perception. In order for media users to be able to recognize the goal of media information, it is necessary for them to master knowledge and competencies. Media literacy plays a key role in this. The goal we set in this paper is to determine to a what ectent media literacy is recognized and what is the perception of respondents about how knowledge / ignorance of media literacy affects the culture of critical thinking and willingness of media users to accept cultural diversity. The paper presents a part of the research conducted by the author during 2021, the part related to the impact of media literacy on the goal set in this paper, and presents the results which confirm that a higher degree of mastery of media literacy competencies has a positive effect on a culture of critical thinking, and that a more developed critical capacity to assess information and the media provides a greater opportunity for media users to embrace cultural diversity.

Key words: digital technologies, media literacy, culture of critical thinking, cultural diversity.

Рад је предат 8. фебруара 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

UDK 316.776:004.774
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-36183

Pregledni rad

*Jasmina M. ARSENIJEVIĆ**
Higher School of Vocational Studies for Teacher Education in Kikinda

*Olja M. ARSENIJEVIĆ***
Institute for Serbian Culture, Priština – Leposavić

CHANGING THE CULTURAL PARADIGM IN THE DIGITAL AGE***

Abstract: The paper discusses the interaction and inter-relationship between culture and socio-technological changes caused by the development of digital media, with an overview of changes that are happening in the field of culture and cultural participation in the last few decades. These changes occur in the domain of audiences, cultural creativity, cultural institutions and cultural markets. Paying special attention to the participatory turn in the field of culture, the paper provides an overview of the main trends and innovations in the field of cultural creativity and dissemination of cultural goods given to digital media, which are illustrated by various practical examples. The review and analysis of the transformation of the cultural sphere offered in this paper may be of importance to cultural theorists and practitioners, individuals involved in the process of cultural creation or management of cultural institutions, and cultural policy makers.

Key words: participatory turn, cultural creation, dissemination of culture, audience, market, cultural institution, digital media.

INTRODUCTION

Today, radical changes are taking place in the sphere of culture, resulting not only in changed patterns of behaviour and preferences of users, the evolution of cultural markets and changes in cultural content, but also in changes in perceptions, views and value systems: *the change of cultural paradigm.* These changes are primarily the result of the rapid development of new media and digitalization in the field of communications.

Unlike traditional, mass media, the development of digital media in the late 20th and early 21st centuries has enabled convergence, interactivity, and global audience networking. One-sided communication with little feedback from the unrelated audience characteristic of the mass media era is transformed into networking and interaction of the active audience. A significant share of the audience are members of the digital

* arsenijevicjasmina@gmail.com
** arsenijevicolja@gmail.com
*** The work was created within the scientific research work of the NIO under the Agreement concluded with the Ministry of Education, Science and Technological Development number: 451-03-68 / 2022-14 from January 17, 2022.

generation (Michael Prensky introduced the now widespread term "digital natives" - Prensky 2001), whose way of communicating, interacting and sharing is significantly different and whose affinities differ from traditional audiences. Digital technologies and media have enabled the development of new ways of consuming and communicating media and cultural content, transmission and digitalization of cultural heritage and preservation of cultural identity.

These circumstances have been current for the last few decades, but the Covid-19 virus pandemic accelerated them dramatically in 2020 and 2021, crystallizing their effects. In the post-pandemic age, it is predicted that the benefits of online engagement, whether in free time or working hours, will take precedence and become a part of everyday life.

The well-known motto that culture is a mirror of society and that society is a mirror of culture illustrates the phenomenon that culture adapts to socio-technological changes (which today are predominantly caused by digital media), changing the nature of cultural goods and the way they are created and offered to the public. On the other hand, the society is changing in accordance with these changes; the audience is shaping, changing and profiling its preferences and habits in accordance with the cultural offer. The theoretical foundation of these cultural change is so called cultural evolution, which culture consider as an evolutionary process, and cultural phenomenon as an cumulative of individual-level interactions on the population level. Acerbi elaborated that cultural evolution approach to digital media is an useful and interesting framework for studying the effects and the developments of media in the digital age in cultural sphere (2016).

The aim of this paper is to explain the interaction and mutual shaping of socio-technological changes brought by digital media and cultural spheres in the field of audiences, creators of cultural goods, cultural institutions and cultural markets and to present the transformation of the cultural sphere in accordance with this interaction. Understanding the transformation of the cultural sphere can be of great importance to theorists and practitioners of culture and media, and above all to professionals involved in the process of cultural creation or management of cultural institutions, as well as creators of cultural policies.

INTERACTION OF DIGITAL MEDIA AND CULTURE

Digitalization of cultural material increases its availability and fluency, and progress in the field of so-called "immersive" technologies significantly increase the audience's experience in cultural participation. There are changes in the *dissemination of culture* - the public can access and participate in activities outside local borders, without physical and geographical, and thus cultural constraints. Since technology provides an opportunity to change media content, its form, meaning and purpose, audiences around the world are entering a kind of "cultural mix", where cultural goods gain multicultural perspectives and dimensions. Due to the richness of forms of media content (visual, video, audio, textual or multimedia), the cultural offer is enriched. Users have the opportunity to follow one phenomenon or story from different sources, in different forms on different media platforms. Motives and contents from the book are often translated into video games, animated films and comics, and even musical interpretations, which

we call a *transmedia narrative*. The more important the information, in the more forms it will be present (on social networks, in online and printed newspapers, on television, on podcasts, on radio, websites, blogs, forums, etc.) (Bonifazio & Vito, 2021). Although technology has enabled this transformation, the transmedia narrative is becoming an increasingly common response of the cultural offer to this change and an important strategy for animating audiences in the 21st century cultural market, and even an important strategy for promoting and disseminating cultural heritage. (Basaraba 2022).

Internet technology has caused a significant change in the scope and manner in which we transfer, process and receive messages in all spheres of our lives: in education, leisure, in cultural life and professional work. The development of media technology and the new opportunities that digital media provide in terms of communication, cause changes in the behaviour of the audience (and non-public) in the media and online sphere, but also in real life. The new generations called *digital natives* (Prensky 2001) have grown up in the digital world, and acquired patterns of behaviour, reasoning, thinking, communicating, deciding, and acting that are different from the way previous generations, digital immigrants and their predecessors, undertake (Arsenijević 2020). The basic principles of their modus operandi are interaction, proactivity, involvement and collaborative problem solving.

Young people today have different expectations from cultural content, designing their own models of communication, interaction and action from everyday life. New generations adopt culture by using digital media, by working and researching, while gaining real experience and being involved, with constant interaction and constant feedback (Arsenijević 2020). Their role is transformed from a passive recipient - characteristic of the traditional model - to an independent, proactive and interactive subject of the process of cultural perception and creation. Creativity, self-initiative, curiosity and active learning make them express the tendency to participate in the formation and in changing the cultural experience. Even in real life, outside of the use of digital media, their habits take on the peculiarity of inclusion and participation. As members of this generation make up not only children, but also adult audiences, their influence on the process of cultural development is extremely great and over time it becomes ever more significant. Changes in this regard lead to the transformation of culture, which slowly and not always willingly adapts, introducing new dynamics, changing the roles of those who create cultural goods and those who experience them, as well as their relationships.

Thanks to interactive new media, users in the media space are no longer just unrelated actors: they interpret, reinterpret, rework, add new meanings, connotations and dimensions; they create new cultural and artistic projects. Cultural participation evolves into an *act of interaction and involvement*, engagement and active contribution of the audience in the work, not just the reception of cultural content (Jenkins et al. 2009). This phenomenon, often called "*participatory turn*", refers to a set of changes that characterize new forms of audience participation in culture enabled by digital media: creators collaborate with those who distribute content, and observers become collaborators and initiators of cultural production. In the cultural market, the public is increasingly invited to participate in collecting cultural content, promoting and presenting cultural heritage, preserving and protecting cultural resources - in the domain of interaction of culture

and audience, but also to participate in the creation and implementation of cultural programs and content - which is the domain of audience participation. Participatory practice in art is the creation of a contextualized framework through which the audience is invited to actively participate, in a more or less democratic and inclusive sense, by artists or cultural institutions. The audience is involved in the process of reshaping and adding value to existing works of art or in the process of creating completely new, unique works of art. "Art does not come exclusively from the creativity and imagination of talented individuals - it can spring from the collaboration of many amateurs, non-established artists" (Arsenijević & Milojević 2020: 52). By joint creation a cultural content and the increase of the audience involvement, a stronger attachment between culture and audience is made, better adoption of the content and greater animation of the audience.

Participatory art projects are often organized on the border of political or social activism, including the public sphere in the process of cultural creation (Čubrilo 2018). Cooperation, which is the basic foundation of participatory culture and art, can have different internal dynamics, all depending on how the authorship is organized (ibidem). Cooperation and interaction during cultural production can be structured and regulated in various ways, from individual micro-contributions of the audience without its participation in deciding on the final outcome of the work, to joint work or shared authorship (Literat 2012). Miller calls this structuring of the space of participation (Müller 2009).

Participatory practice, collaborative and interactive principles and audience proactivity indicate that perhaps the most significant direction of change that culture is going through is what the academic community calls the *Ludo logical direction*. The tendency of the audience not only to consume or interpret cultural and artistic goods, but also to experiment and actively engage in their modification or production, indicates a certain playful character. Cultural and artistic institutions and the cultural market are developing offers that respond to this affinity of the audience and that encourage it. The media has playful qualities that enable the reconceptualization of culture and self-education - Zimmerman even claims that we live in an age of play (Zimmerman, 2015 according to Glas et al. 2019). Although play has always been an integral element of many cultural practices, a trend has emerged since the 1960s in which everyday cultural practices have become far more permeated by play (Glas et al. 2019; Bonacini & Giaccone 2021). This cultural change has been further accelerated by the emergence of a multitude of digital media where the play is increasingly associated with everyday activities. In the field of culture and art, there are more and more offers that have a game character: video games and interactive documentaries that deal with literary, historical, philological, scientific, environmental and other topics, web tools and software applications based on game principles for (collaborative) adoption, dissemination, modification and even production of cultural content (Bonifazio & Vito, 2021; Basaraba 2022). Games motivate citizens to get involved, to change attitudes, to develop awareness and even to change behaviour (Glas et al. 2019; Bonacini & Giaccone 2021).

In addition to changing role of the audience, cultural content is *constantly being upgraded* and losing its final shape. Thanks to the increase of technological possibilities of content manipulation, increasing the availability and interaction of the audience in its reception, interpretation and reinterpretation, cultural content is constantly changing

(Lessig 2008; Jenkins, Ford & Green 2013; Basaraba 2022). Digital media have enabled involvement of the public in a simple and inexpensive way. Public can participate in the construction of cultural collections and repositories of cultural goods, in the redistribution of the content of cultural institutions, their supplementation or co-construction. There is a destabilization of the notions of the original and the copy: through the circulation and modifications, decontextualization, cultural goods evolve and new goods emerge, shifting existing boundaries of cultural production. In the last few years, culture has undergone essential changes in which the focus has shifted from the finality of the cultural content to the process of its co-construction.

As Carpentier have put it in his book "Media and Participation: A Place of Ideological-Democratic Struggle", cultural participation can no longer be canonized in the 21st century (Carpentier 2011). By following a social discourse that insists on individual empowerment and more proactive participation of users of products or services, the boundaries between culture and audience are erased; there are no longer boundaries between producers and consumers, facilities and reception. Many of these trends have also been reflected in culture, and the practice of online cultural participation is emerging as a significant movement - from visual form of expression, through virtual symphonies, to creative writing (Beech 2010; Literat & Glăveanu 2016; Cayari 2016).

ADAPTION OF CULTURAL INSTITUTIONS AND MARKETS

New generations of audiences introduce new patterns, styles and preferences in cultural perception, and by changing its "appetite" and expectations, reshape the ways in which cultural institutions and markets form and place their content, ways and forms in which they communicate with their users, how they animate them and in what form they create cultural works.

Extensive research on the expectations of the audience when visiting cultural sites confirms these views. Researchers have identified the following key expectations: education and dissemination of knowledge, entertainment and active involvement or engagement (De Rojas & Camarero 2008; Kempiak et al. 2017 according to Liu 2020).

Accordingly, in the last few decades, cultural institutions have changed the traditional ways of functioning that are characteristic of the era that was present before the globalized and digital age. An interactive relationship between the audience and cultural institutions is being developed and more emphasis is being placed on increasing the *interaction, participation and experiences* of the audience (the term "*immersion*" is often used). An audience that experiences cultural content is an audience that is more cognitively and emotionally involved, which is the basic precondition for its understanding and adoption of attitudes and values that are transmitted through it. The audience which consumes the event is also a more motivated and loyal audience (Liu 2020). Adaptation to new social, economic and technological trends in museums is called New Museology.

Popular mechanisms for increasing audience participation and experiences are *gamification, edutainment and interactivity*. Gamification presents the application of elements that are characteristic of the game (clear rules, competition with others, ranking and scoring) in other areas of human life and work. Edutainment is about creating a fun

experience for better learning, or using fun to create a motivating learning environment (Aksakal 2015). This hybrid genre relies heavily on narrative or game-like formats, visual material, and informal addressing styles. Fun, game and interactive elements bring a level of engagement that motivates learning and stimulates the retention of attention and knowledge, given that the audience is sensory, physically and emotionally involved in the act of adopting culture. The perspective of the visitor of the exhibition is transformed into the perspective of the one who is included in the cultural content, the one who actually participates in it or creates it. The experience offered by the educational-entertaining environment is immersive and participatory, often interpreted from the angle of the so-called "flow" (Csikszentmihalyi 1990).

Museum theatre, for example, represents the field of museum offer in the direction of applying the principles of edutainment and interaction in culture; it represents the use of theatrical techniques for educational, informational, and entertainment purposes by museums (Jackson & Kidd 2021). Museum performances are designed through the process of creative drama, which includes active participation of the audience, creation of scripts, division of roles and final performance of the play, all through research and interpretation of the heritage nurtured by the museum (Nakamura 2013). In interactive performances, actors, in collaboration with visitors, paint historical characters and tell stories, or the interpretation is done by using props, lighting, or special effects to convey historical or scientific facts. Interpretation of historical characters by the audience increases the authenticity of the experience, emotional experience; it facilitates easier taking of perspective by the audience in cultural experience and learning (Jackson & Kidd 2021).

Gamification is used as a popular mechanism to encourage audience engagement and motivation for cultural participation. The game can overwhelm the more rigid structure in which it takes place and can generate unpredictable results which is especially interesting in the field of culture (Glas et al 2019). New media have great power to attract and animate audience, especially when used at the systemic and strategic level of cultural promotion. The use of attractive applications that encourage understanding and respect for culture and tradition can, for example, contribute to citizens not only exercising it, but also participating in preserving heritage and combating its destruction or neglect (Economou 2015). Digital technologies based on gamification are also used to store data (such as geophysical research), for modelling (such as geographic information systems) and for audience interaction (via mobile applications, games, virtual or augmented reality), such as cultural tourism or visits to museums.

To achieve this multiple mission, cultural institutions are increasingly relying on new storytelling techniques and technologies. This helps the audience to "immerse" in the content, and thus engages on a sensory, physical and even emotional level, analogous to what Chikszentmihalyi calls "flow" (Csikszentmihalyi 1990). *Multimedia representations* of content in a virtual environment play a significant role in the user engagement process. They stimulate the visitors' senses which allows the cultural content to be rediscovered. The goal of the cultural institution is to improve the experience of visitors by making the transmission of cultural content a unique event, in relation to which the user has positive and original associations. The audience increasingly encounters sites and monuments and learns about the past through digital media, in the form of *virtual*

reconstructions, digital presentation of artefacts, multimedia records and the like. This is especially the case with the younger generations, who are often provided with the first experience of cultural heritage through a digital surrogate, which in turn shapes their understanding and perception. The interaction between the audience and the cultural content has become ever more transferable in the online sphere, in various forms. Digital media, such as social networking platforms, online games and virtual reality, digital collections and interactive applications at exhibitions, offer new opportunities for cultural institutions and the cultural market to communicate, animate and educate their visitors (Tykhonova & Widmann 2021; Basaraba 2022). In order to increase audience motivation and involvement, museums are introducing museum applications with elements of the gamification, such as tasks, prizes and player rankings (Rubino et al. 2015; Su & Cheng 2015 according to Economou 2015; Bonacini & Giaccone 2021).

Virtual exhibitions are used in order to help different groups of users to understand the meaning of cultural property, and even to adapt them to the level of their prior knowledge. Digital resources can be used to help prepare a visit to a site or cultural institution; they can make it more understandable and acceptable, and even enable a guided visit after real (scheduled) time. Some sites use virtual exhibitions to connect with other sites to provide a broader context and understanding of the content. Digital technologies are also increasingly used during visits to cultural and traditional heritage (Economou 2015; UNESCO 2020). A very useful and interesting innovation is the emergence of many, often free, applications for mobile phones of users for cultural tourism, which give suggestions for possible visits in accordance with the user's location, interests and previous choices. The use of social media helps the public to personalize the material of digital heritage, to connect with it and "bring it together", to share it with different communities and make it "their own", erasing the boundaries between the public and personal spheres. By providing different types of interaction with cultural heritage material, digital applications promote its understanding and encourage users to appreciate and respect it.

Virtual worlds and immersive technologies are now a frequently used resource in the field of cultural heritage that enable the general public to consume distant cultural content (in space and time). The possibilities for visitors to explore the sites in their original condition are also increasing, and it is believed that a personalized virtual museum will be provided in the future. A report by the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO) explicitly points to the importance of information and communication technologies for the nurturing and development of modern museums in terms of preserving, studying, creating and transmitting cultural heritage (UNESCO 2020). Thanks to constant development, these media in recent years offer an increasingly accurate, detailed and rich presentation and simulation of reality. Virtual worlds are an element of many museum applications, which offer the possibility of exploring a remote place, manipulating sensitive, rare or distant relics without the risk of damage, benefiting from additional multimedia information and monitoring cross-correlations within content (Arsenijević 2020). Immersive technologies have a clear potential to support the experience of cultural heritage by the public, complementing current tools and practices based on material goods such as museums, exhibitions, books and visual content. Augmented reality allows users to share cultural experiences, even if they are not in

the same location. In this way, the public is enabled to explore physically distant environments (e.g. a tour of the Dresden Museum or of the Sistine Chapel).

Research on the effects of digital interpretation and presentation of the Old Town Cultural Site in Kashiyung, Taiwan, for example, has shown that audiences expect immersive experiences during the visit. Audiences, especially younger ones, want to participate in joint and interactive activities through digital platforms (Liu 2020). Based on the analysis of visitors' experience, it was concluded that dynamic presentation through multimedia and three-dimensional animations and interactive participation of visitors have obvious advantages in reviving historical scenes and damaged artefacts and helping visitors to quickly, intuitively and easily understand heritage and increase interest in this topic. In addition, the play elements in the activities for the visitors had a significant contribution to the fun experience and created an experience that enabled their perception, engagement and communication. Another study of visitors' experience of interactive digital media, conducted by Kempiac and associates in Northern Ireland, found that digital interactive media is a key form of cultural heritage presentation and a significant part of visitors' experience (Kempiak et al. 2017 according to Liu 2020).

Serious and interactive games (video games designed for learning) are emerging as a new means of acquiring cultural content (Paliokas & Sylaiou 2016; Bollo 2018; Chartofili & Fokide 2019; Basaraba 2022) and are beginning to be modern marketing tool for the promotion of cultural heritage and audience animation. They promote learning and increase cognitive engagement of players (Boyle et al. 2012) through practice, interaction, and problem solving (De Gloria et al. 2014; Kim & Lee 2015 according to Bonacini & Giaccone 2021). Mortara et al. (2014) point out that serious games in culture are used for the development of cultural awareness and awareness of cultural heritage, as well as for historical reconstruction. Cultural awareness is focused on learning about intangible heritage, including language, customs, traditions, spiritual believes, folklore and rules of conduct in society, and enables the player to develop habits based on a given culture. The development of awareness of cultural heritage is enabled through immersive, realistic reconstruction of real sites, and the player adopts architectural, artistic or natural values that are built into it. Serious historical reconstruction games focus on a faithful account of a particular historical period, event, or process that occurred in the past; they include terms from archaeology, art, sociology, and politics. As awareness develops that digital games are works of art (Bottai 2018; Viola 2018 according to Bonacini & Giaccone 2021) and that new ways of engaging younger audiences are essential, institutions such as museums are becoming their own producers.

During the pandemic, a large number of museums around the world intensified their work on providing virtual offers of their content, through commercial and free virtual tours. Closing cultural institutions for visitors encouraged them to find other ways to increase cultural participation of the audience. The report of the international research on museum innovation, which was conducted from December 2020 to May 2021 on about 200 museums in 39 countries, indicates that most museums pay attention to technological and interactive techniques of audience involvement. One third of the museums managed to adapt their offer during the pandemic using digital platforms,

through online lessons and workshops, online exhibitions and presentations, or by creating video games based on the content of the settings. In addition, online guided tours, live streams, museum offerings based on virtual and augmented reality, websites and social media were used (Tykhonova & Widmann 2021: 20). After the first wave of free digital offerings, the post-pandemic period marked the reorientation of museums to commercial work, using online tools and platforms.

It should be born in mind, however, that technology enables an increase in the audience experience through the inclusion of sensory mechanisms, but that it is not a necessary element. Strategies that are not technologically intensive, such as museum theatre, also increase the audience's experience. Loyalty of the audience is achieved when they feel welcome, appreciated and included, and the transfer of cultural values is most intense with such an audience. The emphasis of the adaptation of cultural institutions, therefore, is not in offering a larger amount of information and content, but in a higher quality of the process of cultural participation. While the wealth of a museum was once measured by the items it possessed, its value today is represented by the quality of disseminating information related to those items.

EXAMPLES

One of the very popular directions of online participation in culture and the arts, which experienced tremendous growth during the isolation period during the global Covid-19 virus pandemic, is the collective creation of music online. Among the first endeavours created within this direction of participation is the virtual choir of the modern composer Eric Whitaker. The first work was recorded in 2013, in which several thousand recordings of people performing the same song are compiled and recombined into a collective performance (e.g. "Flight to Paradise" includes more than 8,400 audio recordings, over 5,900 singers from 101 countries[1]). The next example is the collection and compilation of sound recordings by online participants in the collective performance of the classical music piece "Pachelbel's Canon D" in 2012, in which 106 musicians from 30 countries[2] participated. The practice of collective online participation in classical music (and music in general) is developing more and more, and virtual symphonies are being organized (Cayari 2016).

The mouvie "Cadavre Exquis" was created by involving the audience in the design of the script via the social network "Twitter". The screenwriter started the story with a "tweet", while the audience had the freedom to develop the plot, collectively devising the content. Each participant would follow up on the previous text as part of their contribution (one tweet). Each day, the screenwriter chose one, the best tweet, until the continuation of the story was concluded (Arsenijević & Milojević 2020).

The Johnny Cash Project is an animated film composed with the help of artistic images of the audience and accompanied by the most famous songs by the musician

1 The choir's performance can be seen on the following site: https://www.youtube.com/watch?v=Y8oDnUga0JU

2 The performance of the virtual symphony is available on the site: https://www.youtube.com/watch?v=PsHRaOd0v7A.

Johnny Cash[3]. The film features art paintings from over 250,000 individuals from over 170 countries around the world. These examples show the involvement of the audience in a (highly)structured space of participation, within pre-designed art products.

Fan fiction is a form of creative collaborative writing, in which fans of a particular work amateurishly develop alternative personal stories and different endings of original works and represent a type of audience participation in reworking existing or creating new pieces. One of the most popular fanfiction sites (fanfiction.net) gathers more than 12 million participants, of which over 40,000 texts are based on just one video game ("Final Fantasy"). Users review, revise and supplement their work, and one part of the community is involved in compiling tips and guides for developing the composition of the work, for using and integrating dialogue into stories, creating plots and using metaphors, and for compiling useful reviews of texts into so called meta-writing (Black, 2009; Magnifico, Lammersb & Curwood 2020). Over 400,000 texts were written based on the book series "Harry Potter", within which the Lexicon of Harry Potter was created (e-encyclopaedia of all concepts, characters and events in the book series). The cultural transformation of Harry Potter books into the domain of fanfiction in China is interesting, where books are composed based on the same motif, but using concepts and environments that are similar to Chinese culture.

The film project "Life in a Day[4]" is an example of online collective participation of users, the result of which is recognized in world cinema. Through an open call, the project encouraged individuals from all over the world to record a short video that illustrates their lives in one day. More than 5,000 hours of video were submitted, which was later edited and created into a documentary. The project was rated as a historic global experiment in the creation of the world's largest movie by users (Literat & Glăveanu 2016).

Furthermore, "Wiki Painting" is an online collaborative painting via an Internet platform, in which users-artists have no restrictions on the number or type of changes within the image, nor in the direction of their own changes (Literat & Glăveanu 2016). Wikipainting is an example of creative artistic participation of the audience, where the final product is not defined, and the space of participation is low-structured.

As explained earlier, gamification in museums is a common form of audience animation, whether it is "live" activities during the visit (workshops, assignments, quizzes) or using various software applications to assist tours. However, some museums have gone a step further, towards designing digital games in order to bring their content closer to the audience from home. In 2015, the National Gallery of Modern Art in London launched the educational game "Tate Worlds", which promotes its art collection in a three-dimensional format. The game carefully combines educational goals with typical gameplay elements such as the search for hidden objects, adventure maps and roller coaster rides (Fagelson 2020).

As stated in the previous chapter, the design of serious games to support the dissemination of cultural heritage by cultural institutions is a very recent phenomenon.

3 More on the film: http://www.aaronkoblin.com/project/johnny-cash-project/.

4 More on the film : http://www.youtube.com/user/lifeinaday.

"Mi Rasna" is an example of a serious game that has the content of a collection of as many as 55 cultural institutions from central Italy; it spreads heritage and promotes cultural tourism. The game reconstructs the Etruscan era, from the Villanovan culture (900-720 BC) to their disappearance at the end of the Hellenistic period (320-330 BC). Identifying with the local magistrate, the players are involved in the development of twelve Etruscan cities (Dodecapoli) and in solving problems related to the economy, agriculture, construction and other economic and social activities of the ancient Etruscan city (Bonacini & Giaccone 2021).

Virtual and augmented reality solutions allow audience to experience a visit to the Egyptian Temple, Machu Picchu and Stonehenge, a tour of the solar system (*Titans of Space*), exploration of the International Space Station and the interior of the human body, and even a return to *Jurassic Age Virtual Reality* (Office of Educational Technology 2017). The Van Gogh Museum in Amsterdam is, for example, a leading cultural institution in terms of offering an immersive experience. Using video projection, the museum allows a 3D walk and sightseeing on a starry night (the famous Van Gogh painting) or a virtual walk through the landscapes that Van Gogh painted. The Smithsonian Museum, on the other hand, in addition to simulations, offers a wide range of educational games and virtual interactive tours that, free and online, bring content closer to a wider audience and thus popularize art and culture.

For example, an innovative project to document indigenous plant knowledge for medical, agricultural, economic and religious use in the Subanon community in the Philippines has ensured that this ancestral knowledge is available to present and future generations in a multimedia format. The obtained documentation is packed in a multimedia format and other popular educational materials in English with Subanen translations. These materials are officially registered with the government's copyright office, in order to guarantee the intellectual property rights of the community. The community education program now uses them to teach children about their culture; they are also used as teaching material for adults who want to learn to read and write in the language of their ancestors. This self-documentation has proven to be a successful way to preserve orally transmitted botanical knowledge and make it available to present and future generations, contributing to the sustainability of this part of Subanen's intangible cultural heritage (https://ich.unesco.org/en/philippines-community-based-documentation-00261).

When it comes to the reconstruction of a certain historical event, in order for an individual to understand and learn the causes and development of the event itself, it is important to be actively and personally involved, which digital games allow (usually through role play) (Mortara et al., 2014). There are a number of digital educational games related to historical reconstruction, cultural heritage and raising cultural awareness. For example, "Itsura" educates players about Japanese culture, "Discover Babylon" examines the contribution of ancient Mesopotamia to modern culture, and "Papakwaka" is a game about the tribal beliefs, customs and ceremonies of the Atayal minority in Taiwan (Chartofili & Fokide 2019). In the game "Battle of Thermopylae", players can examine the historical context and importance of battle, opponents, their cultural differences and their strategic choices (Kristopoulos, Mavridis, Andreadis

& Karagianis 2013). Most studies reported positive learning outcomes. In addition, research has concluded that children's historical consciousness can indeed be nurtured through historical digital games (Mortara et al. 2014; McCall, 2016 according to Chartofili & Fokide 2019).

CONCLUSION

This paper presents that the application of digital technology in the field of culture, especially from the beginning of the 21st century. Those change has led to numerous and radical changes in the domain of audiences, cultural creators, institutions and cultural markets; they further increased the availability and circulation of cultural content and audience participation. The relationship between digitalisation and culture is therefore reciprocal and in mutual, as there is a direct influence between each other. According to a report by the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO), digitalisation is changing cultural experiences around the world, not only in terms of access, production and dissemination, but also in terms of increasing participation in cultural creation and in the knowledge society (UNESCO 2020). Digitalisation of cultural heritage has brought great opportunities for access to cultural material, while institutions can reach a wider audience and engage new users to develop creative and accessible content for leisure, culture and education.

The change of the cultural paradigm and the appearance of the mentioned changes has numerous positive effects, since it enables a more accessible, richer and more intensive cultural life for a larger number of people. This is clearer especially when taken into account the benefits that participation in cultural life has for man and society (Arsenijević, 2020). The results of many studies show that culture and art have positive effects on the individual and society: they improve the health and mental state of people, increase their productivity and innovation, contribute to environmental protection and promote inclusion and democracy (Crossick & Kaszynska 2016, APPG 2017; Phillips 2018 according to Arsenijević & Milojević 2020). Recent studies have also confirmed that audience that participates in online creative and artistic projects, as well as audience that have passive online cultural participation (in terms of receiving cultural goods), are more inclined to engage in social and civic processes (KEA & PPMI 2019; Crossick & Kaszynska 2016 according to Arsenijević & Milojević 2020), and more willing to make an effort to protect the environment (Crossick & Kaszynska 2016: 7 according to Arsenijević & Milojević 2020).

Online cultural participation, whether it occurs through the active engagement of the audience in creative activities, or through passive forms of consumption and reception of cultural goods, provides numerous benefits to society. Therefore, this paper outlines the mechanisms for increasing cultural participation through digital technologies, which are an important step towards a more productive, harmonious and healthy society.

Nevertheless, it is important to note that there are reservations and criticisms about the technological impact in the sphere of culture in scientific and professional circles, addressing a range of different issues: inequality of participation in the digital

sphere, superficiality encouraged by the public, oblivion threatening content that is not promoted through technology, commercialization of cultural heritage, manipulation of artistic participation for political and other purposes, authenticity of cultural experience provided through digital media, exploitation of audiences for commercial purposes and so on. There are many dilemmas regarding possible negative effects and their consideration requires extensive discussion, which could not be covered in this paper.

Having in mind that technological development is inevitable and that the penetration of the online sphere in everyday life is increasing, which the facts unequivocally show, it is not productive to advocate the return of culture to the offline sphere. Analog channels of culture, which have been the only ones possible before the appearance of digital media, are valuable, but they are not up to the limitations imposed by recent trends of globalization, accelerated life, the emergence of pandemics and the like. The future is therefore inevitably digital, but digital does not exclude analogous. It is important to keep in mind that digital technologies should not make content, but should be a medium for communicating and presenting cultural heritage. Digital technologies should support and add to the audience's experience, and increase their interest (Liu, 2020). Therefore, it is more important to understand what this technology can offer, and to combine the good sides of the digitalization of the cultural sphere and what can still be realized in the analogous way.

In order to fully understand the long-term effects and impacts of digital technology on the quality of cultural participation, the only way is a dedicated and continuous research of the effects of technological influence on culture and art over a long period of time with longitudinal research. For now, the critiques are mostly based on speculations and philosophical debates, with the results supported by partial, short-term research.

REFERENCES

Magnifico, Lammbers, Scot 2020: Alecia Marie Magnifico, Jayne Lammersb, Jen Scott Curwood. Developing methods to trace participation patterns across online writing. *Learning, Culture and Social Interaction* 24, 100288.

Chartofili, Fokides 2019: Anna Chartofili, Emmanuel Fokides. Teaching Local History, Culture, Traditions, and Customs Using Digital Games: Preliminary Results from a Case Study in the Island of Nisyros. *Open Journal for Educational Research*, 3(2), 81-94. doi.org/10.32591/coas.ojer.0302.04081c

Jackson, Kidd 2021: Anthony Jackson & Jennifer Kidd. "Museum theatre": Cultivating Audience Engagement - a case study. Manchester: Centre for Applied Theatre Research, University of Manchester, UK.

Carpentier 2011: Carpentier, Nico. *Media and Participation: A Site of Ideological-Democratic Struggle*. Intellect: Bristol.

Cayary 2016: Cayari, Christopher. Music Making on YouTube. In Mantie, R., Smith, G. D. (Eds.), *The Oxford Handbook of Music Making and Leisure*, 467-488.

Beech 2010: Dave Beech. Don't Look Now! Art After the Viewer and Beyond Participation. In J. Walwin (Ed.), *Searching for art's new publics* (pp. 15-30). Bristol, UK: Intellect Ltd.

Fagelson 2020: Doron Fagelson. Interactive Art Through Gamification: A New Hope for Museums in Uncertain Times? https://blog.dataart.com/interactive-art-through-gamification-a-new-hope-for-museums-in-uncertain-times

Bonacini, Giaccone 2021: Elisa Bonacini, Sonia Caterina Giaccone. Gamification and cultural institutions in cultural heritage promotion: a successful example from Italy, *Cultural Trends,* DOI: 10.1080/09548963.2021.1910490

Arsenijević, Milojević 2020: Jasmina Arsenijević & Ana Milojević. Transmedijska pismenost u službi razvoja kulture. *Kultura* 169, 40-62.

Arsenijević 2020: Jasmina Arsenijević. *Transmedijska pismenost u funkciji unapređenja visokog obrazovanja u Republici Srbiji.* Doktorska disertacija. Beograd: Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu.

Acerbi 2016: Alberto Acerbi. A Cultural Evolution Approach to Digital Media *Front. Hum. Neurosci.,* 15; https://doi.org/10.3389/fnhum.2016.00636

Čubrilo 2018: Jasmina Čubrilo. Etičko i estetičko u kolaborativnim i participativnim umetničkim praksama: Leksikon Tânja Ostojić*. Etnoantropološki problemi 2 (13): 507-528. doi.org/10.21301/eap.v13i2.12

Henry, Sam, Joshua 2013: Jenkins, Henry, Ford, Sam, Green, Joshua. *Spreadable Media: Creating Value and Meaning in a Networked Culture*. New York: New York University Press.

Jenkins, Purushotma, Weigel, Clinton, Robinson 2009: Jenkins, Henry, Purushotma, Ravi, Weigel, Margaret, Clinton Katie, Robinson, Alice. *Confronting the Challenges of Participatory Culture: Media Education for the 21st Century.* Cambridge, MA: The MIT Press.

Lawrence 2008: Lessig, Lawrence. *Remix: Making Art and Commerce Thrive in a Hybrid Economy*. New York: Penguin Press.

Literat 2012: Literat, Ioana. The Work of Art in the Age of Mediated Participation: Crowdsourced Art and Collective Creativity. *International Journal of Communication,*6, 2962-2984.

Literat, Petre 2016: Literat, Ioana, Glăveanu, Vlad Petre. Same but Different? Distributed Creativity in the Internet Age. *Creativity. Theories – Research – Applications, 3*(2), 330-342.

Ying 2020: Liu, Ying. Evaluating visitor experience of digital interpretation and presentation technologies at cultural heritage sites: a case study of the old town, Zuoying. *Built Heritage* 4, 14; Doi: 10.1186/s43238-020-00016-4

Economou 2015: Maria Economou. Heritage in the Digital Age. In book: A Companion to Heritage Studies. DOI: 10.1002/9781118486634.ch15

Mortara, Catalano, Bellotti. Fiucci, Petridic, Houry.Panchetti, Petridis 2014: Michela Mortara, Chiara Eva Catalano, Francesco Bellotti, Giusy Fiucci, Panagiotis Petridis Minica Houry-Panchetti & Panagiotis Petridis. Learning cultural heritage by serious games. Journal of Cultural Heritage, 15(3), 318–325. doi.org/10. 1016/j.culher.2013.04.004

Csikszentmihalyi 1990: Mihaly Csikszentmihalyi. *Flow: The Psychology of Optimal Experience*. New York: Harpers Perennial.

Müller 2009: Müller, Eggo. Spaces of Participation: Interfaces, Conventions, Routines. *Proceedings Media in Transition 6*. Boston: MIT.

Nakamura 2013: Nakamura, Jessica. Review of Perfor*ming Heritage: Research, Practice and Innovation in Museum Theatre and Live Interpretation* ed. by Anthony Jackson and Jenny Kidd. TDR: *The Drama Review*, 2(57), 187-188.

Alsakal 2015: Nalan Aksakal. Theoretical View to The Approach of The Edutainment. Procedia - Social and Behavioral Sciences 186: 1232-1239. doi: 10.1016/j.sbspro.2015.04.081

Basaraba 2022: Nicole Basaraba. *Transmedia Narratives for Cultural Heritage - Remixing History*. Routledge: Taylor & Francis Group.

Office of Educational Technology (2017). *Reimagining the Role of Technology in Education: 2017 National Education Technology Plan Update*. Washington, D.C.: U.S. Department of Education.

Tykhonova, Widmann 2021: Olga Tykhonova & Sofia Widmann (Editors). *Moseum Innovation Barometer*. Moseum Booster

Bonifazio, Vito 2021: Paola Bonifazio & Maurizio Vito. Convergence Culture and Transmedia Storytelling in Contemporary Italy. *Italian Culture,* 39(1), 1-3. doi.org/10.1080/01614622.2021.1891766

Marc 2001: Prensky, Marc. Digital Natives, Digital Immigrants. On the Horizon. *NCB University Press*, *9*(5), 1-6.

Black 2009: Rebecca Black. Online Fan Fiction and Critical Media Literacy. *Journal of Computing in Teacher Education* 2(26): 75-80.

Glas, Lammes, Lange, Raessens, Vries 2019: René Glas, Sybille Lammes, Michiel de Lange, Joost Raessens, Imar de Vries. The Playful Citizen Civic Engagement in a Mediatized Culture. Amsterdam: Amsterdam University Press B.V.

UNESCO (2020). *Protecting and preserving cultural diversity in the digital era.* https://en.unesco.org/news/cutting-edge-protecting-and-preserving-cultural-diversity-digital-era

Јасмина М. АРСЕНИЈЕВИЋ
Оља М. АРСЕНИЈЕВИЋ

ПРОМЕНА КУЛТУРНЕ ПАРАДИГМЕ У ДИГИТАЛНОЈ ЕРИ

Резиме

У раду се разматра интеракција и међуодноc културе и друштвено-технолошких промена изазваних развојем дигиталних медија, уз преглед промена које се дешавају у сфери културе и културне партиципације у последњих неколико деценија. Ове промене јављају се у домену публике, у културном стваралаштву, у институцијама културе и на тржишту културе. Посвећујући посебну пажњу партиципативном преокрет у сфери културе, у раду се пружа преглед главних трендова и иновација у пољу културног стваралаштва и дисеминације културних добара поданих дигиталним медијима, који се илуструју путем разних примера из праксе. Преглед и анализа трансформације културне сфере у овом раду могу бити од значаја теоретичарима и практичарима културе, појединцима укљученим у процес културног стваралаштва или у управљању културним установама, те креаторима културних политика.

Кључне речи: партиципативни преокрет, културно стваралаштво, дисеминација културе, публика, тржиште, установа културе, дигитални медији.

Рад је предат 1. фебруара 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 343.241(497.11)"1945/2019"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-36583

Оригинални научни рад

*Драгана Б. ЛАЗИЋ**
Универзитет „МБ", Пословни и правни факултет, Београд

*Александра Н. ДАНИЛОВИЋ***
Advokat, Адвокатска канцеларија „Александра Даниловић" Београд

КРИВИЧНЕ САНКЦИЈЕ У СРБИЈИ ОД 1945. ДО 2019. ГОДИНЕ

Апстракт: Предмет рада обухвата социолошко-криминолошки аспект развоја кривичних санкција кроз периоде државне трансформације Републике Србије од 1945. до 2019. године. Хипотетичка претпоставка од које се пошло у раду била је да су у седамдесеточетворогодишњем периоду функционисања и деловања Србије доминирале традиционалне кривичне санкција (условна осуда и затвор) и да се због друштвених промена каснило са увођењем алтернативних кривичних санкција. У истраживању су примењене историјска, статистичка и компаративна метода, као и оперативна метода анализе садржаја докумената. Најзначајнији налаз у раду јесте да је у првих 32 године доминирала казна затвора, а у наредне 42 године, условна осуда. Изостала је масовнија примена казни: условна осуда са заштитним надзором, рад у јавном интересу, новчана казна и друге алтернативне санкције, чиме је само привидно било задовољено начело праведности и сразмерности.

Кључне речи: кривичне санкције, мере безбедности, мере упозорења, кривично законодавство.

УВОД

Кривичне санкције су кроз историју различито третиране. Некада се санкција посматрала као одмазда што је било у складу са ретрибутивном теоријом казни. Превентивна теорија, с друге стране, кривичну санкцију посматра као средство спречавања криминалитета. (Мрвић Петровић 2006: 133)

Кривична санкција у формалном смислу представља меру одузимања или ограничавања извесног права које припада учиниоцу кривичног дела, а коју изриче суд у случајевима и под условима који су одређени законом. У материјалном смислу, кривична санкција представља меру заштите друштва од криминалитета која за циљ има спречавање учиниоца да у будућем времену врши кривична дела и његово поправљање, као и очување одређене друштвене дисциплине грађана (Чејовић, Кулић 2012: 307)

* ванредни професор, dragana1908@yahoo.com
** доцент, aleksandra.danilovic@yahoo.com

У савременој социолошко-криминолошкој, политиколошкој и кривично-правној теорији, појам санкција се најчешће схвата као принудна мера која се изриче и примењује због неког неприхватљивог понашања, односно кршења општеприхваћених правила, или као део правне норме у којој се предвиђају правне последице које наступају у случају њене повреде, као и инструмент права који служи обезбеђењу правног поретка. (Кривокапић 2010: 955)

С теоријског и методолошког-методског становишта ради се о исправном поимању казне за традиционална друштва у којима је развијен систем политичке, економске, социјалне и културне стабилности и у којима друштво, без већих тешкоћа, задовољава основне потребе својих грађана. Међутим, савремена друштва у која спада и Србија су се умногоме изменила, а те промене у бићу друштва измениле су друштвену улогу санкција.

У ери глобализације, савремена друштва и државе су постале неосетљиве на проблеме појединаца - грађана, породице, школе и других мањих и већих социјалних група. Мало се чини на усвајању заједничког система вредности у којем би и санкција имала свој пуни друштвени смисао и значај и била у служби превенције свих облика криминала и истинске ресоцијализације починилаца кривичних дела.

Све те промене су биле главни мотив да се у раду анализирају кривичне санкције у законодавству Србије кроз новију српску историју, од 1945. до 2019. године. У том периоду Србија је статусно била у различитим облицима државног уређења, због чега је било научно и друштвено оправдано сагледати изрицање кривичних санкција у Србији у свакој од етапа њеног развоја.

ПРИМЕЊЕНА МЕТОДОЛОГИЈА У ИСТРАЖИВАЊУ

Научни циљ рада био је дескрипција, класификација и научно објашњење социолошко-криминолошких и историјског аспекта развоја кривичних санкција кроз периоде државне трансформације Републике Србије од 1945. до 2019. године. Генерална хипотеза од које се пошло у раду била је да су у седамдесеточетворо-годишњем периоду функционисања и деловања Србије доминирале традиционалне кривичне санкција (условна осуда и затвор) и да се због друштвених промена каснило са увођењем алтернативних кривичних санкција. У истраживању су примењене скоро све основне методе сазнања, а од општенаучних метода коришћене су историјска, статистичка и компаративна метода, док је од метода за прикупљање података коришћена искључиво метода анализе садржаја докумената. Документа која су била подвргнута анализи садржаја кривичних санкција су позитивни прописи из фонда законодавства Србије у саставу Федеративне Народне Републике Југославије (ФНРЈ), Социјалистичке Федеративне Републике Југославије (ФРЈ), Савезне Републике Југославије (СРЈ), Државне заједнице Србија и Црна Гора (ДЗ СЦГ) и независне државе Србије. Јединице анализе биле су теме о изреченим казнама пунолетним лицима у Србији из Статистичких годишњака ФНРЈ, СФРЈ, СРЈ, ДЗ СЦГ и Републике Србије које су објављивали савезни и републички Заводи за статистику.

ПРИКАЗ РАЗУЛТАТА ИСТРАЖИВАЊА

Резултати истраживања су приказани по фазама државног уређења у којима се налазила Република Србија у периоду од 1945. до 2019. године.

1. КРИВИЧНЕ САНКЦИЈЕ ИЗРЕЧЕНЕ ПУНОЛЕТНИМ ГРАЂАНИМА СРБИЈЕ ПРЕМА ЗАКОНОДАВСТВУ ФЕДЕРАТИВНЕ НАРОДНЕ РЕПУБЛИКЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

ФНРЈ као савезна држава формирана је 1945. и под овим називом функционисала је све до 1963. године. Први Кривични законик (КЗ) ФНРЈ ступио је на снагу 1. јула 1951. године и важио је све до 1. јула 1977. године. Поред овог законика постојао је и Уводни закон за КЗ, од 1. марта 1951, чија је сврха била да спроведе у живот КЗ (Кривични закон са уводним законом и објашњењима, 1951). У Републици Србији, изрицање кривичних санкција званично се прати од 1947. године, од када постоји евиденција о изреченим кривичним санкцијама пунолетним учиниоцима кривичних дела.

У Табели 1., због специфичности овог периода, приказан је број изречених кривичних санкција у 1947. и 1948. години.

Табела 1: Број изречених кривичних санкција на територији Србије у 1947. и 1948. години

Година	Смртна казна	Лишење слободе са принудним радом	Поправни рад	Лишење слободе	Новчана казна	Поправљање штете	Конфискација имовине	Губитак грађанских права	Губитак држављанства	Протеривање
1947.	127	6.449	4.125	3.801	11.698	156	3.370	2.458	–	–
1948.	56	5.680	3.815	5.467	6.474	96	3.186	2.199	19	11

Извор: Статистички годишњак за 1949. (1950). Београд: Завод за статистику Федеративне Народне Републике Југославије

Из података у Табели 1. видљиво је да је у 1947. и 1948. години изречено највише новчаних казни, с тим што је њихов број у 1948. години био дупло мањи него у 1947. години. Према обиму изрицених казни, следиле су казне: лишење слободе са принудним радом, поправни рад, лишење слободе, конфискација имовине и губитак грађанских права. Смртна казна у 1947. години изрицана је дупло више него у односу на 1948. годину. Идентична тенденција је уочена и код казне поправљања штете. Посебно је значајно запажање да 1947. године нису изрицане казне везане за губитак држављанства и протеривање, а наредне 1948, ове казне су примењиване на извршиоце кривичних дела. Једина санкција која је забележила пораст 1948.

у односу на 1947. годину, била је казна лишења слободе. Узрок пораста ове казне и других казни повезаних с њом у 1948. била је резолуција ИБ којом је осуђена Комунистичка партија Југославије (КПЈ) од стране Совјетске КП и поделе које су настала у КПЈ у вези с тим.

У Табели 2. приказан је број изречених кривичних санкција у Србији од 1949. до 1952. године. У овом периоду, у просеку на годишњем нивоу, изрицано је 104.360 главних, 8.124 споредних казни и 853 казне мера безбедности.

Табела 2: Број изречених кривичних санкција у Србији од 1949. до 1952.

Година	Главне казне					Споредне казне					Мере безбедности	
	Смртна казна	Строги затвор	Затвор	Новчана казна	Остале главне казне	Ограничење грађанских права	Конфискација имовине	Забрана бављења одређеним занимањем	Новчана казна	Остале споредне казне	Упућивање у заводе за душевне болести и чување и лечење	Остале мере безбедности
1949.	187	17.726	29.046	7.602	32.470	4. 158	7. 684	190	2.311	616	10	624
Σ	97.031					14.959					634	
1950.	180	16.205	28.968	15.827	29.448	3.631	4.513	81	2.726	126	4	1.270
Σ	90.628					11.077					1.274	
1951.	48	9.778	52.020	23.661	14.120	1.596	715	19	1.349	53	7	843
Σ	99.627					3.732					850	
1952.	70	9.170	80.280	40.634	–	841	168	21	1.699	–	11	645
Σ	130.154					2.729					656	

Извор: Статистички годишњак (1950, стр. 239; 1951, стр. 351; 1952, стр. 352). Београд: Завод за статистику Федеративне Народне Републике Југославије

У односу на претходни посматрани период, од главних казни највише су изрицане казне затвора и строгог затвора, а од споредних казни, конфискација имовине, ограничење грађанских права и новчана казна.

У Табели 3., у периоду од 1953. до 1959. године груписање кривичних санкција вршено је по новом кривичном законику донетом 1951. године, према којем су се казне класификовале у класе - главне казне, споредне казне, мере безбедности и условна осуда.

Табела 3: Број изречених кривичних санкција у Србији у периоду од 1953. до 1959. године

Године	Главне казне				Споредне казне				Мере безбедности	Условна осуда
	Смртна казна	Строги затвор	Затвор	Новчана казна	Ограничење грађанских права	Конфискација имовине	Забрана бављења одређеним занимањем	Новчана казна		
1953.	30	6.361	65.858	39.994	477	47	17	1.471	418	26.535
Σ	112.243				2.012					
1954.	11	5.543	68.966	44.605	314	18	18	1.364	175	31.339
Σ	119.125				1.714					
1955.	11	6.229	80.234	51.502	229	12	29	1.827	322	35.749
Σ	137.976				2.097					
1956.	12	6.772	79.406	47.046	305	14	55	1.685	640	36.678
Σ	133.236				2.059					
1957.	5	5.838	72.443	44.937	170	12	35	1.378	312	42.371
Σ	123.223				1.595					
1958.	15	5.075	62.937	42.548	193	1	25	1.099	209	44.341
Σ	110.575				1.318					
1959.	2	5.627	67.583	47.535	113	1	22	1.158	289	51.615
Σ	120.747				1.294					

Извор: Статистички годишњак ФНРЈ. (1954, 1955, стр. 364; 1956, стр. 364; 1957, стр. 425; 1958, стр. 290; 1959, стр. 285;). Београд: Савезни завод за статистику и евиденцију.

Анализом изрицања кривичних санкција приказаних у Табели 3. може се закључити да су од главних казни примат имале казне затвора и новчане казне. На пољу споредних казни најчешће је досуђивана новчана казна, која је комбинована са другим главним казнама, док су остале споредне казне неупоредиво мање изрицане. Већ, у овом периоду испољена је тенденција све чешћег изрицања казне - условна осуда, која је постала најдоминантија изрицана кривична санкција до данас.

У Табели 4. проказане су кривичне санкције изречене пунолетним лицима у периоду од 1960. до 1962. године. Главне казне у посматраном трогодишњем периоду су структурално и суштински остале непромењене, па је и даље као најчешћа кривична санкција изрицана казна затвора, мада је у стопу пратила и новчана казна. У овом периоду, кривичне санкције као што су ограничење грађанских права и забрана бављења одређеним занимањем, престале су да буду део споредних казни, међу којима су изрицане само новчана казна и казна конфискације имовине.

Табела 4: Број изречених кривичних санкција на територији Србије од 1960. до 1962. године

Године	Главне казне				Споредне казне		Мере безбедности	Судска опомена	Условна осуда
	Смртна казна	Строги затвор	Затвор	Новчана казна	Конфискација имовине	Новчана казна			
1960.	3	4.348	60.340	39.579	2	1.111	334	3.244	48.616
Σ	104.270				1.113				
1961.	5	3.784	65.627	42.939	2	1.369	625	7.017	54.228
Σ	112.355				1.371				
1962.	4	4.392	66.264	43.613	14	1.515	1.688	6.883	51.850
Σ	114.273				1.529				

Извор: Статистички годишњак (1960, стр. 301; 1961, стр. 327, и 1962, стр. 343). Београд: Завод за статистику Федеративне Народне Републике Југославије.

Као посебна мера упозорења у овом периоду издвајила се казна условна осуда која је по интензитету изрицања потиснула новчану казну и судску опомену.

2. КРИВИЧНЕ САНКЦИЈЕ ИЗРЕЧЕНЕ ПУНОЛЕТНИМ ГРАЂАНИМА СРБИЈЕ ПРЕМА ЗАКОНОДАВСТВУ СОЦИЈАЛИСТИЧКЕ ФЕДЕРАТИВНЕ РЕПУБЛИКЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

СФРЈ је нови назив савезне државе који је установљен Уставом из 1963. године и као федерална држава функционисала је све до 1992. године, када је сецесијом, најпре, Словеније и Хрватске, а касније Босне и Херцеговине и Македоније престала да постоји. Због политичких превирања у тадашњој СФРЈ, Кривични законик из 1951. важио је до 1977. године, када је ступило на снагу девет кривичних законика (савезни, шест републичких и два покрајинска законика).

У кривичне санкције овог времена убрајане су: „казне (смртна казна, затвор, новчана казна и конфискација имовине); мере упозорења (условна осуда и судска опомена); мере безбедности (обавезно психијатријско лечење и чување у здравственој установи, обавезно психијатријско лечење на слободи, обавезно лечење алкохоличара и наркомана, забрана вршења позива, делатности и дужности, забрана јавног иступања, забрана управљања моторним возилом, одузимање предмета и протеривање странца из земље) и васпитне мере“ (КЗ СФРЈ, 1987: 25-44).

Због специфичности примене кривичних санкција у појединим фазама развоја СФРЈ, овај период је подељен у три етапе.

У Табели 5. приказано је изрицање кривичних санкција пунолетним лицима на територији Србије у периоду од 1963. до 1976. године.

Табела 5: Број изречених кривичних санкција на територији Републике Србије од 1963. до 1976. године

Године	Главне казне				Споредне казне		Мере безбедности	Судска опомена	Условна осуда
	Смртна казна	Строги затвор	Затвор	Новчана казна	Конфискација имовине	Новчана казна			
1963.	6	4.219	64.477	43.677	18	1.657	2.517	6.121	51.375
Σ	112.379				1.675				
1964.	1	4.265	60.827	43.356	21	1.477	2.134	5.277	52.821
Σ	108.449				1.498				
1965.	3	4.081	60.243	43.982	9	1.252	2.157	5.478	52.859
Σ	108.309				1.261				
1966.	5	4.068	60.696	44.560	7	1.194	2.124	5.353	54.309
Σ	109.329				1.201				
1967.	–	3.342	52.554	39.290	1	969	1.626	5.017	45.960
Σ	95.186				970				
1968.	2	3.484	50.935	38.882	5	860	1.800	4.773	49.647
Σ	93.303				865				
1969.	4	3.483	54.836	38.330	4	884	1.676	4.658	53.048
Σ	96.653				888				
1970.	3	3.903	57.283	36.235	–	889	1.920	4.435	54.915
Σ	97.424				889				
1971.	–	4.160	57.091	34.006	1	641	2.219	3.758	53.124
Σ	95.257				642				
1972.	4	4.674	59.041	35.104	5	698	2.789	3.091	57.720
Σ	98.823				703				
1973.	3	4.988	51.830	32.204	18	1.134	3.607	2.335	40.872
Σ	89.025				1.152				
1974.	1	5.326	59.420	38.429	18	7.715	4.048	2.811	46.700
Σ	103.176				7.733				
1975.	4	5.645	65.655	41.238	1	1.304	4.735	3.050	52.481
Σ	112.542				1.305				
1976.	6	2.584	26.316	18.982	1	849	1.430	846	20.284
Σ	47.888				850				

Извор: Статистички годишњак (1965, стр. 351; 1966, стр. 335; 1967, стр. 312; 1968, стр. 318; 1969, стр. 319; 1970, стр. 310; 1971, стр. 312; стр. 1972; 328; 1973, стр. 334; 1974, стр. 358; 1975, стр. 357; 1976, стр. 357;). Београд: Завод за статистику СФРЈ.

Од свих кривичних санкција, у овом периоду, највише је изрицана казна затвора, а затим условна осуда, новчана казна, судска опомена, строги затвор, мере безбедности, конфискација имовине и најмање смртна казна. Међу главним казнама доминирала је казна затвора и новчана казна, док је међу споредним казнама знатно више изрицана казна затвора у односу на конфискацију имовине. Од мера упозорења убедљиво је предњачила казна условне осуде. У посматраном четрнаестогодишњем периоду уочена је тенденција да је већина кривичних поступака завршавала управо изрицањем казне затвора. Годишњи просек изрицања казне затвора био је 55.800, а новчане казне 37.733. Условна осуда као мера упозорења у просеку је на

годишњем нивоу изрицана према 49.008 лица. Све остале кривичне санкције имају знатно мању фреквенцију изрицања, сем казне строгог затвора која се у просеку годишње изрицала према 4.158 лица. У овом периоду, драстичан пад криминалитета уочен је у 1976. години када су све кривичне санкције, у бројчаном смислу, скоро преполовљене. Из тога би се могао извући закључак да је број осуђених лица, односно учинилаца кривичних дела, знатно опао у тој години. Продубљена анализа је показала да је узрок нагли пад изречених кривичних санкција у тој години, престанак важења КЗ СФРЈ и почетак примене новог КЗ Републике Србије у 1977. години.

У Табели 6. приказано је изрицање кривичних санкција пунолетним грађанима Србије у периоду (1977-1989) према КЗ РС, где се стање главних казни знатно променило.

Табела 6: Број изречених кривичних санкција на територији Републике Србије од 1977. до 1989. године

Године	Главне казне			Споредне казне		Мере безбедности	Судска опомена	Условна осуда	Одузимање имовинске користи
	Смртна казна	Затвор	Новчана казна	Конфискација имовине	Новчана казна				
1977.	4	25.338	17.209	–	552	1.319	843	18.118	625
Σ	42.551			552					
1978.	4	21.308	16.933	2	369	1.283	846	15.820	1.313
Σ	38.245			371					
1979.	5	56.550	35.501	11	779	5.017	2.207	40.712	2.849
Σ	94.279			790					
1980.	3	21.211	32.060	8	709	5.218	2.177	43.250	2.854
Σ	55.477			717					
1981.	3	21.520	31.523	2	496	5.309	1.838	43.103	2.613
Σ	54.910			498					
1982.	–	20.892	35.498	6	611	5.526	1.822	45.945	4.037
Σ	58.235			617					
1983.	3	23.943	37.719	10	824	5682	1.821	44.088	5.466
Σ	63.535			834					
1984.	1	24.778	40.949	13	718	5.233	1.681	45.956	5.060
Σ	67.481			731					
1985.	3	23.067	39.666	9	818	4.577	1.819	42.727	5.279
Σ	64.593			827					
1986.	3	24.513	40.775	22	1.758	4.885	1.527	43.110	6.561
Σ	66.859			1.780					
1987.	4	23.359	41.528	4	2.991	4.942	1.500	45.015	6.424
Σ	66.441			2.995					
1988.	2	21.684	44.776	7	2.635	5.016	1.590	41.393	5.387
Σ	68.081			2.642					
1989.	1	21.133	43.577	3	2.655	5.310	1.479	42.615	4.597
Σ	66.231			2.658					

Извор: Статистички годишњак Републике Србије. (1977, стр. 364; 1978, стр. 593; 1979, стр.581; 1980, стр.588; 1981, стр. 393; 1982, стр. 395; 1983, стр.396, 1984, стр. 19 , страница 407; 1986, страница 615; 1987, страница 626. и 627, 1988, страница 399; 1989, страница 410; 1990, страница 397.). Београд: Републички завод за статистику.

У структури главних казни у овом периоду, казна строгог затвора је укинута, а казна затвора се више није изрицала тако често као што је то раније био случај, него се као главна и споредна санкција највише изрицала новчана казна. Такође, у овом периоду уочена је тенденција наглог пораста изрицања казне условне осуде, која је прерасла у тренд и постала кривична санкција која се у највећем броју случајева изрицала на крају судских поступака, чак чешће и од новчане казне. У праксу казнене политике уведена је нова кривична санкција - одузимање имовинске користи стечене вршењем кривичног дела, што је последица убрзаног развоја земље и већег степена либерализације економских односа који су са собом носили и ризик пораста имовинског криминала.

У табели 7. приказано је стање изрицања кривичних санкција у периоду распада бивше СФРЈ (1990. и 1991).

Табела 7: Број изречених кривичних санкција на територији Републике Србије у 1990. и 1991. године

Године	Главне казне			Споредна казна	Мере безбедности	Судска опомена	Условна осуда	Одузимање имовинске користи
	Смртна казна	Затвор	Новчана казна	Новчана казна				
1990.	–	16.349	36.121	1.877	4.556	1.507	40.248	3.724
Σ	54.001							
1991.	–	19.198	14.762	600	1.316	312	13.141	1.302
Σ	33.960							

Извор: Статистички годишњак Републике Србије. (1991, стр. 403. и 1992, стр. 573.). Београд: Републички завод за статистику.

У овом двогодишњем периоду највише је било изречених казни условне осуде, затим новчаних казни и казни затвора, те мера безбедности, одузимања имовинске користи и судских опомена. Смртна казна у тим годинама није изрицана. Посебно је значајно нагласити да је, према броју изречених кривичних санкција, казнена политика била значајно блажа у 1991. години, него у 1990. години, чему је допринело погоршање политичке ситуације уочи распада СФРЈ.

3. КРИВИЧНЕ САНКЦИЈЕ ИЗРЕЧЕНЕ ПУНОЛЕТНИМ ГРАЂАНИМА СРБИЈЕ ПРЕМА ЗАКОНОДАВСТВУ САВЕЗНЕ РЕПУБЛИКЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Савезна Република Југославија створена је 27. априла 1992. године одлуком Савезне скупштине, као заједничка држава Србије и Црне Горе. Ова држава постојала је све до 2003. године када је трансформисана у Државну заједницу Србије и Црне Горе.

У КЗ СРЈ биле су прописане три главне казне (смртна казна, казна затвора и новчана казна), једна споредна казна (новчана казна), седам мера безбедности, судска опомена, условна осуда и одузимање имовинске користи.

Из података приказаних у Табели 8. може се закључити да је и у овом периоду најчешће изрицана казна условна осуда, затим новчана казна, затвор, одузимање имовинске користи и различите мере безбедности, а знатно мање судска опомена и свега осам смртних казни.

Табела 8: Број изречених кривичних санкција на територији Републике Србије од 1992. до 2002. године

Године	Главне казне			Споредна казна	Мере безбедности	Судска опомена	Условна осуда	Одузимање имовинске користи
	Смртна казна	Затвор	Новчана казна	Новчана казна				
1992.	–	5.905	10.367	783	1.287	237	12.057	1.421
Σ	16.272							
1993.	–	8.238	8.467	682	3.246	286	15.891	2.255
Σ	16.705							
1994.	–	8.493	3.548	3.548	4.202	388	20.991	2.372
Σ	12.450							
1995.	–	8.270	5.941	383	4.924	337	22.527	3.203
Σ	14.211							
1996.	–	9.219	6.612	799	5.420	316	21.027	2.828
Σ	15.831							
1997.	2	9.183	6.803	508	5.933	393	22.888	2.681
Σ	15.988							
1998.	3	10.491	7.868	599	7.445	382	26.341	2.387
Σ	18.362							
1999.	–	8.442	6.244	640	4.109	423	18.813	1.629
Σ	14.686							
2000.	1	9.090	6.011	539	3.572	372	16.436	1.538
Σ	15.102							
2001.	2	9.343	6.339	577	3.594	368	17.067	1.578
Σ	15.684							
2002.	–	9.310	6.727	553	3.504	433	17.146	1.482
Σ	16.037							

Извор: Статистички годишњак Републике Србије. (1994, стр. 449; 1996, стр. 441; 1995, стр. 452; 1996, стр.459; 1997, стр. 476; 1999, стр. 473.; 2000, стр. 464; 4401, стр. 2002, стр.449, 2003, стр.407). Београд: Републички завод за статистику.

За једанаест година постојања СРЈ у Републици Србији је у просеку, на годишњем нивоу, изречено 19.198 казни условна осуда, 8.725 казни затвора и 6.811 новчаних казни, чиме је потврђена тенденција слабљења казнене политике из ранијих периода.

4. КРИВИЧНЕ САНКЦИЈЕ ИЗРЕЧЕНЕ ПУНОЛЕТНИМ ГРАЂАНИМА СРБИЈЕ ПРЕМА ЗАКОНОДАВСТВУ ДРЖАВНЕ ЗАЈЕДНИЦЕ СРБИЈЕ И ЦРНЕ ГОРЕ

Државна заједница Србије и Црне Горе формирана је 4. фебруара 2003. и престала је да постоји 21. маја 2006. године, када је Црна Гора на референдуму изгласала независност. После трансформације СРЈ у ДЗ СЦГ, обе чланице донеле су своје кривичне законике. Србија је у априлу 2003. године донела Основни кривични закон и Закон о изменама и допунама КЗ СРЈ, док је у Црној Гори усвојен нови Кривични законик. На већину решења из тадашњег КЗ РС изречено је много критика од стране научне и стручне јавности. Социолошко-криминолошка и кривичноправна теорија била је скоро једногласна да је у овом периоду дошло до непромишљених и исхитрених интервенција у законском тексту чије последице су се тек накнадно испољиле. Често се у литератури срећу констатације да се у последњих стопедесет година од када у Србији постоји кривично законодавство, у модерном смислу речи, овакви пропусти нису могли срести (Стојановић 2013: 39).

У настојању да се отклоне ови недостаци, Народна скупштина Србије је 29. септембра 2005. године донела нови Кривични законик који је ступио је на снагу 1. јануара 2006. године, када је и престала да постоји ДЗ СЦГ.

Уовом Законику нису учињене никакве значајније промене. И даље су на исти начин биле прописане казне затвора, новчана казна, условна осуда и судска опомена, а задржана су и идентична решење о седам мера безбедности.

Табела 9: Број изречених кривичних санкција на територији Републике Србије од 2003. до 2005. године

Година	Затвор	Новчана казна	Условна осуда	Судска опомена	Васпитне мере	Рад у јавном интересу	Одузимање возачке дозволе
2003.	10.575	7.032	15.109	250	13	–	–
2004.	10.581	7.654	15.667	299	8	–	–
2005.	10.361	8.063	18.051	298	43	–	–

Извор: Статистички годишњак Републике Србије. (2012, стр. 57). Београд: Републички завод за статистику.

Из Табеле 9. може се закључити да је у Србији, у периоду постојања ДЗ СЦГ, најчешће изрицана кривична санкција условна осуда. На другом месту је била казна затвора, а на трећем новчана казна.

Дакле, и у овом трогодишњем периоду испољена је тенденција, која је већ прерасла у тренд, да је главна кривична санкција коју су изрицали надлежни судову у Србији била условна осуда, што је у значајној мери одударало од праксе развијених демократских правних држава, у којима је ипак новчана казна та која се најчешће примењивала. Још веће одударање од праксе развијених земаља јесте енормно мали број изречених казни рада у јавном интересу и одузимања возачке дозволе, које су свуда у свету изрицане у знатно већем броју и давале су благотворне резултате у примени.

5. КРИВИЧНЕ САНКЦИЈЕ ИЗРЕЧЕНЕ ПУНОЛЕТНИМ ГРАЂАНИМА У СРБИЈИ ПРЕМА ЗАКОНОДАВСТВУ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Према важећим позитивним прописима који су били на снази од 2006. године, кривичне санкције у Србији су класификоване у казне, мере упозорења, мере безбедности и васпитне мере. У КЗ Републике Србије, од 01. децембра 2019. године прописане су следеће кривичне санкције: доживотни затвор, казна затвора, новчана казна, рад у јавном интересу и одузимање возачке дозволе (Кривични законик Републике Србије 2019).

У Табели 10 приказан је број изречених кривичних санкција на територији суверене и независне Републике Србије у периоду од 2006. до 2019. године.

Табела 10: Број изречених кривичних санкција на територији Републике Србије од 2006. до 2019. године

Година	Затвор	Новчана казна	Условна осуда	Судска опомена	Васпитне мере	Рад у јавном интересу	Одузимање возачке дозволе
2006.	11.224	8.033	21.504	472	15	–	–
2007.	8.576	7.413	21.702	472	69	48	2
2008.	9.658	7.270	24.131	524	83	35	4
2009.	9.763	6.753	23.382	485	105	51	3
2010.	5.908	2.406	12.833	174	55	71	3
2011.	8.158	3.665	18.110	181	82	357	11
2012	10.212	3.138	17.169	181	82	357	11
2013.	11.204	3.141	17.152	190	96	348	9
2014.	13.026	3.119	18.307	341	91	371	18
2015.	8.820	2.722	19.290	694	68	353	6
2016.	9.419	2.581	17.541	676	47	329	2
2017.	8.220	2.731	17.948	302	38	348	4
2018.	7.408	2.628	16.880	252	56	275	–
2019.	6.772	2.581	16.093	250	49	209	4

Извор: Статистички годишњак Републике Србије. (2006-2019). Београд: Републички завод за статистику – пријаве, оптужбе и осуде.

У посматраном четрнаестогодишњем периоду на територији Србије у просеку, годишње је изрицано 18.717 условних осуда, 9.182 казни затвора, 4.156 новчаних казни, 371 судских опомена, 242 казни рада у јавном интересу, 66 васпитних мера, и просечно шест казни одузимања возачке дозволе.

Из структуре изречених кривичних санкција потврђен је тренд уочен у ранијим периодима, да су у односу на остале кривичне санкције, на годишњем нивоу, најчешће изрицане казне: условна осуда, казна затвора и новчана казна, с напоменом да је у средишњем делу овог периода, од 2012. до 2014. године дошло до значајнијег увећања изрицања казне затвора. Један од узрока таквог стања у том периоду јесте промена власти у Србији.

Дубљом епистемиолошком анализом казнене политике у Србији у последњем, четрнаестогодишњем периоду уочава се да је генерални тренд примене кривичних санкција остао исти. Доминирале су условна осуда, затвор и новчана казна чије је изрицање, осим малих изузетака, из године у годину смањивано. Посебно је уочљива појава енормно малог броја изречених казни одузимања возачке дозволе, у условима сталног повећавања кривичних дела угрожавања јавног саобраћаја.

ДИСКУСИЈА

На основу спроведене квалитативно-квантитативне анализе садржаја докумената о изрицању кривичних санкција, с високим степеном поузданости се може закључити да су се судије у Републици Србији у протекле 74 године најчешће одлучивале за изрицање казне условна осуда, потом следе казна затвора и новчана казна. У првих 32 године посматраног периода доминирало је изрицање казне затвора, а у наредних 42 године, казна условна осуда.

За време трајања ФНРЈ (18 година), доминантна казна у Србији била је казна затвора, а у периоду СФРЈ (29 година), најчешће је изрицана казна затвора и условна осуда. Првих 14 година овог периода предњачила је казна затвора, док је следећих 15 година доминирала условна осуда.

У једанаестогодишњем периоду постојања СРЈ најдоминантнија кривична санкција у Србији била је условна осуда, али је блиско пратила и казна затвора.

За време трогодишњег трајања ДЗ СЦГ, најфреквентније изрицана кривична санкција у Републици Србији била је условна осуда, а одмах иза ње, по броју изречених казни, била је казна затвора.

У четрнаестогодишњем периоду функционисања и деловања самосталне и независне државе Србије, у просеку је на годишњем нивоу изрицано казни: условна осуда (18.717), затвор (9.182), новчане казне (4.156), судске опомене (371), казне рада у јавном интересу (242), васпитне мере (66), и казне одузимања возачке дозволе (6).

Искуства развијених земаља су потврдила да је честа примена казне затвора веома скупа санкција. Према тржишним критеријумима, један дан проведен у затвору државу кошта око 50€, а неостварује очекиване ефекте. Из социолошко-криминолошког угла гледано, негативни ефекти казне затвора по осуђеног подразумевају да је то лице обележено као криминалац, одвојено од породице, прекинуло школовање и изгубило радно место, уз отежано проналажење новог запослења након изласка из затвора. Поред тога, затвореник може пасти под веома лош утицај проблематичних „сустанара", што све заједно повећава шансе да поново учини кривично дело (Лазић, Василков 2021).

Оправданост поновног увођења казне доживотног затвора у кривично законодавство Републике Србије моћи ће да се анализира тек наредних година и деценија. С епистемиолошког становишта, ова казна има доста предности, али и недостатака. За највећу предност сматра се то да ће она омогућити одстрањивање из друштва лица која су извршила тешка кривична дела, за која се верује да се применом других кривичних санкција не може постићи потпуна ресоцијализација починилаца

најтежих кривичних дела. Као највећи недостатак ове казне сматра се њено супротстављање Уставу РС и члану 3. Европске конвенције о људским правима, јер недозвољава могућност условног отпуста.

Искуства бројних земаља у свету су показала да би новчана казна требала бити знатно више заступљена у пракси судова, јер су развијеније државе одавно схватиле значај новчане казне, па су краткотрајне казне затвора замениле новчаним казнама, што се у имплементацији казнене политике потврдило као корисно, рационално и ефикасно решење (Станковић, Лазић 2020).

С друге стране, широка примена казне условна осуда, која је потврђена у овом истраживању, често је критикована због своје благости, недовољног утицаја на учиниоца кривичног дела, посебно што она полако, али сигурно улази у навику судија да досуђују ову санкцију као најједноставније прелазно решење. Између ове две казне, условне осуде на једној, и казне затвора на другој страни, данас се све више тежи наћи неки вид алтернативног кажњавања који се управо налази између наведене две кривичне санкције. Дакле, настоје се изнаћи санкције које ће се моћи прилагодити сваком појединцу, да имају висок степен индивидуализације, али да се истовремено њима постиже сврха кажњавања (Даниловић, Ђурић-Лазић 2015: 203). Кривично право Републике Србије одавно је предност дало превентивној улози казне, а ретрибутивну компоненту казне тежи смањити на нужну меру. Ретрибуција има негативне ефекте који се на примеру казне затвора могу лако уочити (Даниловић, Лазић 2019).

Позитивни ефекти алтернативних санкција подразумевају да се друштвеној заједници даје активнија улога у кривично-правном систему. Она добија непосредну корист у виду бесплатног рада осуђених, стварају се услови за отклањање или ублажавање штете причињене жртви кривичног дела или њено измирење са осуђеним. Поред тога, могућност рецидива је све мања, а смањује се и затворска популација што за последицу има умањање трошкова и издвајања из државног буџета. Значајан напредак у извршавању алтернативних кривичних санкција у Србији учињен је доношењем Правилника о извршењу условне осуде са заштитним надзором и Правилника о извршењу казне рада у јавном интересу, што је учињено још 2008. године (Даниловић, Лазић 2018).

Епистемиолошка анализа казнене политике Републике Србије је потврдила ранија сазнања да је казна рада у јавном интересу безразложно и неправедно запостављена. Разлог томе може се тражити и у недовољној економској развијености државе за ефикасно спровођење ове кривичне санкције. Такође, резултати истраживања у овом раду су потврдили неопходност увођења иновација у нормирању и изрицању казне условног отпуста. Искуства су показала да је продуктивније да се у будућности остварује већи степен надзора над условно отпуштеним лицима или да се таквим лицима пропишу неке врсте обавеза, надзора или заштите од чега би корист била двојака. С једне стране, друштво би имало бенефит од таквог начина спровођења казне затвора, а с друге стране, би се лицима која су условно отпуштена помогло да се брже и лакше ресоцијализују у друштво.

Осим тога, уочена је и одређена правилност која указује да је специјална и генерална превенција главна сврха кажњавања, те да се споро одступа од конвенционалног,

устаљеног начина кажњавања и стидљиво прелази на алтернативно кажњавање. Условна осуда са заштитним надзором, рад у јавном интересу, казна кућног затвора ... представљају добре начине алтернативног кажњавања, али не и довољне. За њих је друштвена пракса показала да дају боље резултате од класичних казни и да се њиховим изрицањем у начелу постиже већа сврха кажњавања.

ЗАКЉУЧАК

Анализа садржаја изречених кривичних санкција пунолетним грађанима Србије је потврдила да су судови у Републици Србији, у периоду од 1945. до 1977. године, најчешће изрицали казну „затвора", а у периоду од 1977. до 2019. године, казну „условна осуда". Резултати истраживања су показали да је у прве 32 године (18 у саставу ФНРЈ и 14 у саставу СФРЈ) у Србији доминирало изрицање казне „затвора", а да је у наредне 42 године (15 у саставу СФРЈ, 11 у саставу СРЈ, 3 у саставу ДЗ СЦГ и 14 у државном статусу самосталне и независне државе) доминантно изрицана казна „условне осуде".

На основу квалитативно-квантитативних анализа статистичких података из евиденције Савезног и Републичког завода за статистику непобитно је утврђено да је у Србији пуних 66 година (1953-2019), казна „условне осуде" чинила просечно између 50 и 53% свих изречених кривичних санкција, с тенденцијом перманентног повећавања броја њиховог изрицања, с протоком времена. Таквом казненом политиком су само привидно била задовољена начела праведности и сразмерности у изрицању кривичних санкција, а у суштини радило се о константном ублажавању јавне казнене политике, што захтева дубљу социолошко-криминолошку и правну анализу. Епистемиолошки аргументи указују на неодрживост даљег процеса ублажавања казнене политике и на потребу изналажења нових модалитета у изрицању главних и алтернативних санкција.

На основу резултата истраживања проведеног у овом раду и препорука Савета Европе неопходно је у кривично-правној теорији и пракси Републике Србије смелије примењивати главне и алтернативне санкције, с тежиштем на:

1) доградњи правног оквира основних и алтернативних кривичних санкција;

2) већој примени алтернативних санкција у односу на казну затвора уз радикалније смањење одређивања мера притвора, како би се битније растеретили затворски капацитети;

3) давању предности алтернативним санкцијама приликом изрицања казни рањивим групама, као што су жене, деца, лица са менталним обољењима, зависници од опојних дрога, лица са инвалидитетом, старија и страна лица;

4) стручном и организационом јачању лица и служби за извршавање основних и алтернативних санкција, уз развијање перманентне сарадње са цивилним друштвом;

5) разради и проширивању модалитета условног отпуста;

6) масовнијој примени казне рада у јавном интересу;

7) перманентном обучавању судија, јавних тужиоца и повереника о примени основних и алтернативних санкција;

8) континуираном информисању грађана о ефикасности основних и алтернативних санкција, чиме се јача поверење јавности у правосудни систем;

9) сталној евалуацији и развоју примене основних и алтернативних кривичних санкција у Републици Србији, као и

10) перманентном уједначавању судске праксе у Србији у случају доношења различитих основних и алтернативних одлука судова и судских већа или правилне примене закона у циљу остваривања законске функције и обезбеђивања јавности рада кривичних судских инстанци на свим нивоима.

ЛИТЕРАТУРА

Даниловић, Лазић 2019: Неđо Danilović, Dragana Lazić, Tourism in function of development of the Republic of Serbia – Tourism as a generator of Employment. In: D. Cvijanović, A. Jean vasile, N. Dimitrov, A. Lemmetyinen, P. Ružić, C. Andresski, D. Gnjatović, T, Stanišić, A. Mićović, M. Leković (eds) *Corruption and corruption offences in tourism* (663-681). Vrnjačka Banja: Univerzity of Kragujevac; Faculty of Hotel Manegement and Tourism in Vrnjačka Banja.

Даниловић, Ђурић-Лазић 2015: Неđо Danilović, Dragana Đurić-Lazić, Theory and Practice of Punishment in the Epoch of Globalization. In: H. Bingsong (ed) *The Penalty and Alternatives to the Western Balkans, The Seventh Session of the International Forum on Crime and Criminal Law in the Global Era* (189-205). Bejing: China.

Даниловић, Лазић 2018: Неđо Danilović, Dragana Lazić, Tourism in function of development of the Republic of Serbia – Turism in the Era of Digital Transformation. In: D. Cvijanović, A. Lemmetyinen, P. Ružić, C. Andresski, D. Gnjatović, T, Stanišić, A. Mićović (eds) *Environmental pollution as an obstacle to tourism development* (452-471). Vrnjačka Banja: Univerzity of Kragujevac; Faculty of Hotel Manegement and Tourism in Vrnjačka Banja.

Кривични закон са уводним законом и објашњењима Федеративне Народне Републике Југославије, 1951, Службени гласник ФНРЈ.

Кривични законик Републике Србије 2019: Кривични законик РС, Службени гласник бр. 85/2005, 88/2005 – испр., 107/2005 - испр., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 и 35/2019.

Кривични законик Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, 1987, Савремена администрација, Београд.

Кривокапић 2010: Кривокапић Борис, Енциклопедијски речник међународног права и међународних односа, Службени гласник, 2010, Београд.

Лазић, Василков 2021: Драгана Лазић, Зоранчо Василков, Од терминолошке дилеме до судске праксе у вези са називом кривичног дела трговина људима, Гласник Баштина, Институт за српску културу, Волумен 31, Свеска 55, Приштина- Лепосавић.

Мрвић Петровић 2006: Наташа Мрвић Петровић, Кривично право – опште и посебно, Правни факултет, Универзитет Унион.

Станковић, Лазић 2020: Сања Станковић, Драгана Лазић, Проузроковање (лажног) стечаја, Гласник Баштина, Институт за српску културу, Волумен 31, Свеска 50, Приштина – Лепосавић.

Статистички годишњак (1950,1951,1952). Београд: Завод за статистику Федеративне Народне Републике Југославије.

Статистички годишњак (1960, 1961,1962). Београд: Завод за статистику Федеративне Народне Републике Југославије.

Статистички годишњак (1965, 1966, 1967, 1968, 1969, 1970, 1971, 1972; 1973, 1974, 1975, 1976). Београд: Завод за статистику СФРЈ.

Статистички годишњак за 1949. (1950). Београд: Завод за статистику Федеративне Народне Републике Југославије.

Статистички годишњак Републике Србије. (1977, 1978, 1979, 1980, 1981, 1982, стр. 1983, 1984, 1985, 1986, 1987, 1988, 1989, 1990). Београд: Републички завод за статистику.
Статистички годишњак Републике Србије. (1991, 1992.). Београд: Републички завод за статистику.
Статистички годишњак Републике Србије. (1994, 1995, 1996, 1997, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003.). Београд: Републички завод за статистику.
Статистички годишњак Републике Србије. (2006-2019). Београд: Републички завод за статистику – пријаве, оптужбе и осуде.
Статистички годишњак ФНРЈ. (1954, 1955, 1956, 1957, 1958, 1959). Београд: Савезни завод за статистику и евиденцију.
Стојановић 2013: Зоран Стојановић, Кривично право - општи део, Правна књига, Правни факултет, Универзитет у Београду, Београд.
Чејовић, Кулић 2021: Бора Чејовић, Мирко Кулић, Кривично право, Службени гласник, 2021, Београд.

Dragana B. LAZIĆ
Aleksandra N. DANILOVIĆ

CRIMINAL SANCTIONS IN SERBIA FROM 1945 TO 2019

Summary

The subject of the paper includes the socio-criminological aspect of the development of criminal sanctions through the periods of state transformation of the Republic of Serbia from 1945 to 2019. The hypothetical assumption that started in the paper was that in the seventy-four-year period of functioning and action of Serbia, traditional criminal sanctions (imprisonment and suspended sentence) dominated and that due to social changes, the introduction of alternative criminal sanctions was delayed. The historical, statistical and comparative methods, as well as the operational method of document content analysis were applied in the research. The most significant finding in the paper is that in the first 32 years, a prison sentence dominated, and in the next 42 years, a suspended sentence. There was no mass application of punishment: suspended sentence with protective supervision, punishment of work in the public interest, fine and other alternative sanctions, which only seemingly satisfied the principle of fairness and proportionality.

Key words: criminal sanctions, security measures, warning measures, criminal legislation.

Рад је предат 14. фебруара 2022. године, а након мишљења рецензената,одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 005:796
796.062
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-36393

Оригинални научни рад

*Тамара С. РАТКОВИЋ**
Универзитет Сингидунум
Факултет за физичку културу и менаџмент у спорту, Београд, Србија

*Милица Д. ЈОТОВ***
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

ПРЕДЛОГ МОДЕЛА РАДИКАЛНЕ СПОРТСКЕ ИНОВАЦИЈЕ У ФУНКЦИЈИ РАЗВОЈА ДЕМОКРАТСКОГ ДРУШТВА И ПРИВРЕДЕ

Апстракт: Спорт у функцији опште глобализације друштва на свим нивоима одлучивања и свим својим сегментима је незаобилазан део прогреса који директно утиче на технолошки развој, културу, здравље, животни стандард, престиж, конкурентску супремацију националне економије и културе, уважавајући савремене методе група и појединаца у систему у којем су парцијалне интервенције економски неисплативе. Радикалне иновације су дугорочни процес који се вертикално пројектује од најнижег до највишег нивоа, поштујући најновија технолошка достигнућа, светске стандарде и норме стратешког планирања организације, кадрирања, дисперзије функција, лобирања, конкурентности, величине тржишта и контроле квалитете производа и услуга. У случајевима наглог нарушавања целокупног система и дебаланса на глобалном нивоу када рокови опоравка нису довољни, уводе се екстремно радикалне мере са циљем заустављања негативних тенденција. Те су мере ограниченог домета и најчешће се односе на алармантна стања изазвана ратовима или природним непогодама, а у последње две године изазване епидемијом и пандемијом Корона вируса, који се први пут појавио у Вухану у Кини у децембру 2019. Кинеска влада је прогласила „ванредно стање“ 20. јануара 2020. Кина је успела да прекине утицај епидемије за кратко време мерама као што је полицијски час, рад од куће, обавезно ношење маски приликом излажења из куће и куповине, ношење заштитне одеће , што се односило чак и на кућне љубимце. Међутим, политике које су земље спроводиле против корона вируса су се међусобно разликовале (Озтурк 2021: 54). Као што се може видети, коронавирус је једна од најтежих епидемија у људској историји. Ниједна од епидемијских болести попут САРС-а и еболе које су људи искусили у модерним временима није претила да изазове промену светског поретка. Иако постоји много тврдњи, претпоставки и теорија завере у вези са сваким стадијумом, као што је појава, ширење и последице корона вируса, још једно важно питање је да ли су научни подаци доследни и систематични (Öztürk 2021: 54).

Због смртоносног и респираторног вируса који се шири по свету, људи су под великим стресом и на њихову психологију негативно утиче изолација и егзистенцијални

* сарадник у настави, tratkovic@singidunum.ac.rs
** доцент, jotovmimi@gmail.com

страхови који су само додатак животним бригама. (Öztürk 2021: 56). Такви процеси захтевају хитну интервенцију и модулацију привремених мера које не толеришу демократизацију процеса одлучивања и засновани су искључиво на дискурсу прилагођавања новонасталој ситуацији и захтевају брзу трансформацију. Интервенционизам у тако изузетно радикалној модулацији може бити структуралне и / или комерцијалне природе јер обоје садрже квантну квалификацију, креативне и иновативне елементе развоја спорта и сусрећу се у образовању, јавним здравственим и културним областима. Уважавајући мултикултуралност као културни плурализам са националним предзнацима, кроз експанзију спорта и спортских такмичења као своје наглашене компоненте, глобализација се убрзаним ритмом шири на модернизацију процеса и постаје парадигма и образац за остале сегменте развоја друштва у целини.

Кључне речи: спорт, глобализација, друштво, Корона вирус, радикалне иновације.

УВОД

Глобализација тржишта је перманентан изазов конкуренцији на тржишту рада, која изазива и имплицира динамичке процесе у зони пропорционалности. Отпорност система на временске дистанце условљавањем динамичких промена конкурентности.

Оквири временске дистанце детерминирају нове моделе организације и унутрашње мотивације. У томе процесу акценат је на самопосматрању јединке властите перцепције. То је нулто полазиште распоређивања моћи кроз систематско повећање стимулисања правних и физичких субјеката у функцији квалитетнијих одлука на свим нивоима. У организационом смислу, ово је вишеслојан и захтеван процес динамизирања свих фактора одлучивања унутар и ван система. Нагли и неочекивани догађаји постају фактор који ремете у овом процесу које најчешће намеће нелојална конкуренција, незадовољни акционари и разни лобисти. У последњих неколико година, тектонски поремећаји у односу на економију, политику и друштва у којем политика постаје чвршћа. Такав модел прекомерних разлика одлучивања између субјеката на крају утиче на међуструктуралне процесе и формулишу модел организације и научне моделе у целини. „Хофстедеов модел културних димензија сматра једним од најзначајнијих модела који су утицали на систем приступа истраживању утицаја културе, друштва и културних разлика на обликовање организацијске културе и научни менаџмент. Хофстедеов модел важан је за разумевање утицаја културних разлика на обликовање организационе културе, концепцију и стил менаџмента, координисање активности те понашање и изградњу интеркултуралних односа на глобалном тржишту “(Ратковић 2019: 228). Дистанца моћи, неизвесности, индивидуализам/колективизам, родна равноправност и дугорочна и краткорочна орјентација на посебан начин утиче на количину управљања системом, а тиме и на систем спорта као важне компоненте макросистема.

Најновија истраживања упућују да ни један понуђени образац у контексту глобализације нема парадигме у непромењивости, а тиме и на организацију спорта као битне компоненте макросистема.

ПАРАДИГМА ПРОМЕНА

На тржишту спорта и спортских дисциплина различитост, условљена анализом са аспекта комерцијализације и брзине, намећу нове технологије, кроз животни стандард, престиж, здравље, конкурентску супремацију и националну доминацију на међународном плану. Трка за рецентним и савременијим методама је мото које садрже све светске економије и кроз спорт и спортске делатности јачају своју економску моћ. Обликовање свести о непостојању људске делатности у коју није инкорпорирана свеукупна наука и нове технологије има за циљ, снажење појединца, групе, државе и окружења. То је могуће математички доказати инфинитезималним рачуном растављањем покрета на низ макроскопских параметара који не мењају енергетско стање. Томе треба додати и људску несклоност и страх од непознатих промена које га с временом чине све мање активним. Мењање карактера појединца индиректно утиче на властито здравље, а у крајњем случају и на здравље друштва и целе нације. У сваком тренутку од очекиване добробити антиципације ствара се позитивна атмосфера и ефикасност у свим њеним сегментима. Уколико се изгуби карактер самог покрета долази до губитка крви и старења организма. Може се рећи да је „покрет" урођен нагон за преживљавањем који се из разлога страха од непознатог може манифестовати на разне начине. Неки га због неинформисаности доживљавају и не осећају као потребу прилагођавања, а други га због погрешног тренутка и неимања интереса с временом губе. Проматрано кроз дискурс могућности промена односа на окружење и заузимање положаја у њему постоје различити системи избора и коначног исхода који исказују намере у обликовању структуре процеса прилагођавања. Промене није могуће проматрати као процес без перцепције на окружење и прихваћања нужности његове примене. Моћ система се препознаје по изазивању различитих стања и заузимања властитог положаја, односно препознавања способности за изазивање тих промена. Промене су бит динамике у којима је пресудно време зависно о врсти система, динамике промене и принципа отворености. Важна, а ако не и доминантна категорија система односи се на социјалну компоненту која своју морфолошку структуру обликује неовисно о њезиној динамици. Та се динамика односи на различите организационе системе који траже одговор на питање разумевања, комплексности и методологије одлучивања или другачије речено на неразумевање узрока појаве динамике у различитим облицима као битно обележје начела постојања система. Суштина овакве спознаје је да успешни и већи системи пословања захваљујући капиталу и брзој трансформацији нагризају пословање мањих субјеката и гуше њихове потенцијале и након тога стварају монопол који минимизира динамику базног спорта.

Уз квалитетан менаџмент велики и моћни системи преузимају тржишта и постају доминантан субјекат њиховог пословања. Моћнији остају на тржишту рада, а спорт и припадајуће делатности им постају адути, јер вишак вредности улажу у ту делатност и кроз медије нуде нове садржаје уз феномен јачања здравља и успешнијег пословања. На тај начин се елиминише неизвесност и прелази са локалног аспекта функционисања на глобални ниво, границе се померају или нестају, прибегава се стабилнијем тржишту, инвестира се у мање развијене земље и предност се даје

улагањима у земље у транзицији и усмеравају вертикалне интеграције према другим специјалностима и стичу искуства која им помажу на нивоу светске глобализације.

Стечени капитал им омогућава да се ослободе „вируса" неуспешних и оствареним профитом уђу на нова још недефинисана тржишта и постану на њему, не само у економском већ и спортском смислу, доминантни. Начело трансформације почиње на постулатима унапређења свега што ствара нове вредности, већу продуктивност и економску моћ појединца и друштва у целини, а фатални недостатак ове трансформације је тромост прилагођавања догађањима на светском нивоу или се нежељено креће у погрешном правцу. Такви модели развоја друштва, по својој учесталости, обиму и нивоу турбуленција могу да доводу до његових суштинских промена. Током дугог временског периода систем се адаптира на учестале промене које због свог дисконтинуитета захтевају брзе и радикалне интервенције, стратегије и тактике које међусобно морају бити синхронизоване.

Често та одступања могу изазвати дубоке резове у систему одлучивања у којима се постојећи модел руши и успоставља нови који у себи неко време задржава елементе старог, све до успостављања равнотеже са ограниченим временским трајањем.

Спорт као друштвена категорија садржи у себи моћну парадигму у дубинској организационој структури система која се директно рефлектује на здравље, а индиректно и на сектор економије. Радикалне промене могу довести до конфликта у случају детерминисаности или инкременталне примене и до ограничене трансформације система.

Уколико се систем не држи под контролом модел одрживости је под знаком питања и почиње да се урушава. Екстремно радикални приступ спашавања модела организације је врло ризичан и примењује се у случајевима већих конфликата између постојећег система и нових вредности садржаних у савременим технологијама.

Нове технологије често изазивају револуционе промене и вежу се уз дужи рок. То се догађа у ситуацијама када је улог велик, а рок за интервенцију кратак. Одлуке се доносе брзо, јер систем који је вредео до тада не трпи одлагања због чега се, који пут, успоставља принудом.

Разлози могу бити структурални и комерцијални, а често и обострани јер у себи садрже квантне, квалитативне, креативне и иновативне промене.

Подручје спорта и рекреације пуно је изазова и противречности у погледу динамике и развоја на светском нивоу што се манифестује кроз сазнање о изванредној концентрацији спортских догађаја који задиру у подручја образовања, јавног здравља, друштвених, културних и рекреативних делатности. Према званичним подацима олимпијског одбора, годишње се у спорт и рекреацију у односу на остале делатности пропорционално издваја све више средстава.

Догађаји на спортској мапи света који директно утиче на економију и социјални развој светске економије, куповине и туризма са генерисање новог запослења у распону од клубова до највиших хијерархијских нивоа, а јаз између стварног света спорта и законодавног оквира штети спорту и његовом развоју. Уколико су медији под државном контролом онда су последице везе медија и политике вишеструко штетне. Зато је очување спорта као највиталнијег сегмента друштва од пресудног значаја и за појединца и за друштво у целини. Стога, све ово изнето имплицира нов

приступ у обликовању модела радикалне спортске иновације у функцији развоја националне привреде. Из свега наведеног произлазе следећи предлози:

– организација спорта- под којом се подразумева динамичко одржавање равнотеже са својом околином. Свака изненадна и динамичка промена околине успешној спортској организацији ствара обавезу напуштања логичког *инкремеīшализма (Quinn 1980)* и револуционарних промена. То неизбежно укључује разарање старих оквира и навика под којим је спортска организација пословала (Ратковић 2019: 242);

– економска димензија спорта – историјско искуство и економска наука доказали су да тржиште само по себи не осигурава оптималне економске ефекте, још мање одрживи развој, а најмање социјалну праведност и еколошку уравнотеженост. Посебно код земаља које су у транзицији потребна је комбиновати слободно тржиште, приватно предузетништво, регулаторну и корективну улогу државе. У томе лежи и кључна мотивација која подлеже адекватној методологији за описивање комплекснијих система. Проучавање спорта и спортског тржишта значајно је утицало на бројне рецентне догађаје као што су привредни значај спорта, повећана учесталост спорова која се односе на организацију спортских догађаја и потребу за економском анализом специфичних закона и прописа;

– иновативност спортског менаџмента - без иновативности спортског менаџмента који задире у решавање неочекиваних проблема који стварају необична постигнућа на међународном тржишту нема несамерљивих теорија ни непомирљивих дискурса. Све је могуће и све је пожељно; трандисциплинарност израста као правило, а интердисциплинарство је укорењено за стварање нових спознаја. Зато је потребна иновација у смислу разоткривања, достизања и стваралачке стратегије. При томе није потребно страховати због могућих ограничења и успостављених норми већ је потребно подстицати машту и иновативност и користити све врсте знања не бежећи од језичних игара и комбинаторике (Feyerabend 1978);

– социјализација спорта - спорт је двокомпонентна категорија препознатљива по формалном и неформалном образовању кроз јачање људских потенцијала, личног развоја, мотивације и пуног ангажмана. Улога спорта у друштву огледа се у спречавању насиља, расизма и било којег другог облика присиле, укључивање активног становништва и јачању свести о здрављу појединца и друштва (Ратковић 2019: 247). Све заједно диже се на ниво одговарајућих подсистема у смислу ограничавања раста трошкова социјалне сигурности, здравља и перманентним повећањем продуктивности, а тиме и квалитете стандарда живота.

ДИЗАЈНИРАЊЕ МОДЕЛА СПОРТА

Сведоци смо изазова да је сваки почетак неизвесан и да има тенденцију мењања дефиниције спорта ограниченог на физичке предиспозиције појединца и опадајући ниво остварених резултата и уложеног труда. Све наведено доводи до питања треба ли трагати за новим моделом спорта, ако треба, како га прилагодити тржишту које се брзо мења. Нарочито морамо водити рачуна да нам дисциплина не искључи слободу и обрнуто. Дакле, неизбежно је суочавање са новим изазовима,

компромисима, био молекуларном ограниченошћу и на крају са последицама револуционарних одлука као императивом убрзаног ритма дерегулације система, контроле над властитом судбином и дигитализацијом. Ако томе додамо и менаџерску парадигму, која се темељи на бирократији истинске иновације, тешко се могу дићи изнад нивоа одржавања „статус quo". У радикално промењеним условима потребна је иновација темељног концепта и социоекономске праксе не само производа и процеса, јер се криза не може превладати са менталитетом и одлукама којим је и изазвана. Дакле, иновација се не може свести на иновационе дифузијске процесе производа и услуга, него мора покрити врло широко подручје управљања са нагласком на међуповезаност и међуусловљеност иновација кроз експанзију спорта. Подручје спорта захтева снажне изазове у погледу промена у Европској унији. Уочава се у великој концентрацији светских спортских догађаја унутар ЕУ, а који задиру у образовање, јавно здравство, друштвену, културну и рекреативну делатност. (Ратковић 2019: 254). То сазнање значајно утиче на укупну привреду и друштвени напредак спорта у Европи којега се може сматрати у економском смислу као растуће подручје са преко 3% светске трговине и један је од сектора са високим потенцијалним генерисањем новог запослења.

ЗАКЉУЧАК

Дакле, кроз креативност, усмеравање, делегирање, координацију и сарадњу свих фактора формира се ментални модел организације који у себи садржи више компонената. Услов је да модел мора да буде стабилан, односно, не бити у супротности са основним циљевима виших инстанци и у старту мора имати јасну стратегију и квалитетан модел управљања, саморегулацију спортских такмичења на свим нивоима уважавајући националне и друге разлике на свим нивоима и пуну аутономију одлучивања.

Осигурање успеха система спорта у будућности пренеће се на промене које је могуће препознати одговарајућом радикализацијом с нагласком на иновативност. Нужност такве промене упућује на потребу система за рефокусирањем, позиционирањем, обнављањем, реорганизовањем и осмишљавањем пословног деловања и развоја. Одрживост конкурентности могуће је остварити само такмичењем и успех спорта овисиће у већој мери о различитости и припремљености на нове промене. (Ратковић 2019: 255). Активности је потребно усмеравати на задовољство, а не искључиво на приходе. Препознавање елемената неодрживости који угрожавају квалитету живота и сумња да је сваки раст и креирање више од траженог како би се избегла грижа савести у будућности. У пословању не треба мешати раст профита са аспекта политике и доминирања физичких ограничења у будућности, те на већи степен важности подићи слободу говора и демократичност. Такође треба наставити са дефинисањем свега што се у процесу интернационализације може побољшати те све да се групише у модел радикалне спортске иновације у функцији економског развоја друштва. Свако демократско друштво има могућност развоја система спорта јер у себи укључује више елемената и идејних решења која подстичу професионализам.

ЛИТЕРАТУРА

Andreff. Szymanski 2006: Wladimir Andreff. Stefan Szymanski: Handbook on the economics of sport. Northampton. MA.Edward Elgar Publishing Limited.

Bartoluci. Novak 2001: Mato Bartoluci. Ivan Novak. The role of marketing in the development of sport and economics. Proceedings of Rijeka, Faculty of Economics, 1. Rijeka

Bartoluci. Škorić. 2009: Mato Bartoluci. Sanela Škorić. Menadžment u sportu. Zagreb: Odjel za izobrazbu trenera Društvenog veleučilišta u Zagrebu: Kineziološki fakultet.

Bourg. Gouguet. 2006: Jean-François Bourg. Jean-Jacques Gouguet. Sport and Globalisation: Sport as a Global Public Good. U W: Andreff Handbook on the Economics of Sport. Northampton, MA: Edward Elgar Publishing, Inc.

Feyerabend. 1978: Paul Feyerabend. Against Method. London - New York: Verso.

Hofstede. 1996: Geert Hofstede "Cultures and Organizations: Software of the Mind" Intercultural Cooperation and Its Importance for Survival. New York: McGraw-Hill.

McNamee. 1998: Micke McNamee. Philosophy and physical education: analysis, epistemology and axiology. European Physical Education Review, 4 (1), 75-91

Öztürk. 2021: Bülent Öztürk. Communication Studies During the Pandemic Period, Peter Long Publishing Group, Editorler: Zülfiye Acar Şentürk, Yasemin Kiliçarslan, S:47-66; ISBN:978-3-631-83872-3, Berlin

Parry. 2007: Jim Parry Sport, ethos and education: Jim Parry. Simon Robinson. Mark Nesti. Nick Watson. Spirituality and Sport , 186-200. London: Routledge.

Ratković. 2019: Ratković Tamara. Razvojne mogućnosti sporta kao sastavnice nacionalnog gospodarstva u međunarodnom poslovnom okruženju. Doktorska disertacija. Zadar: Sveučilište u Zadru

Quinn. 1982: James Brian Quinn. Strategies for Change: Logical Incrementalism. The Academy of Management Review, 7(2), 324-325.

Quinn. 1980: James Brian Quinn. Strategies for Change: Logical Incrementalism. Georgetown, Ontario: R. D. Irwin.

Tamara S. RATKOVIĆ
Milica D. JOTOV

PROPOSAL OF THE MODEL OF RADICAL SPORTS INNOVATION IN THE FUNCTION OF DEVELOPMENT OF DEMOCRATIC SOCIETY AND ECONOMY

Summary

Sport in the function of general globalization of society at all levels of decision-making and all its segments is an unavoidable part of progress that directly affects technological development, culture, health, living standards, prestige, competitive supremacy of national economy and culture, respecting modern methods of groups and individuals to which partial interventions are economically unprofitable. Radical innovation is a long-term process that is vertically projected from the lowest to the highest level, respecting the latest technological advances, world standards and norms of strategic planning, staffing, dispersion, lobbying, competitiveness, market size and quality control of products and services. In cases of sudden disruption of the entire system and imbalance at the global level when recovery deadlines are not sufficient, extremely radical measures are introduced in order to stop negative tendencies. These measures are limited in scope and most often relate to alarming conditions caused by wars or natural disasters, and in the last two years caused by the epidemic and pandemic of the Corona virus, which first appeared in Wuhan, China in December 2019. The Chinese government

declared a „state of emergency“ on January 20, 2020. China managed to end the impact of the epidemic in a short time with measures such as curfew, work from home, mandatory wearing of masks when leaving home and shopping, wearing protective clothing, which even applied to pets. However, the policies pursued by countries against corona viruses differed (Ozturk 2021: 54).

As can be seen, the corona virus is one of the most severe epidemics in human history. None of the epidemic diseases such as SARS and Ebola that people have experienced in modern times has threatened to cause a change in the world order. Although there are many claims, assumptions, and conspiracy theories regarding each stage, such as the occurrence, spread, and consequences of corona viruses, another important question is whether scientific data are consistent and systematic (Öztürk 2021: 54).

Due to the deadly and respiratory virus that is spreading around the world, people are under great stress and their psychology is negatively affected by isolation and existential fears that are only an addition to life's worries (Öztürk 2021: 56). Such processes require urgent intervention and modulation of temporary measures that do not tolerate the democratization of the decision-making process and are based exclusively on the discourse of adapting to the new situation and require rapid transformation. Interventionism in such extremely radical modulation can be structural and / or commercial in nature as both contain quantum qualifications, creative and innovative elements of sport development and are found in education, public health and cultural fields. Recognizing multiculturalism as cultural pluralism with national signs, through the expansion of sports and sports competitions as its emphasized components, globalization is rapidly expanding to modernize processes and becomes a paradigm and model for other segments of society as a whole.

Key words: sport, globalization, society, Corona virus, radical innovation.

Рад је предат 7. фебруара 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Башшине*, одобрен за штампу.

УДК 343.341(497.6)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-37375

Прегледни рад

*Миланко М. АЛАЦИЋ**
Правни факултет, Универзитет Мегатренд, Београд

*Марина Д. МИЈАТОВИЋ***
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

КРИВИЧНО ЗАКОНОДАВСТВО У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ О ТЕРОРИЗМУ***

Апстракт: У овом раду, пажњу стављамо на тероризам кроз кривично законодавство Босне и Херцеговине и Републике Српске. У постојећем научном фонду, стручној литератури, разним организацијама, институцијама, политичким субјектима, не постоји довољан степен сагласности, како би могли оформити суд да постоји, генерално узев, једна општеприхваћена дефиниција тероризма. Са друге стране, обзиром на разноврсне активности и акције, резултате, ефекте и посљедице терористичких организација и терориста, морамо констатовати да постоји веома висок степен сагласности у ставовима, да је тероризам једна од највећих сигурносних и безбједносних пријетњи данашњице. Све већи пораст терористичких акција и пријетњи довео је до имплементације нових законодавних норми како би се на што бољи начин успјело супротставити тероризму. Организовани криминал на међународном нивоу и терористичке активности у све већој мјери изискују повезивање држава, међународних организација путем Конвенција, Резолуција или Закона. Тероризам дјелује амбивалентно и као пријетња стабилности друштва, држава и развоју истих на глобалном нивоу. Експанзија тероризма кроз вријеме изненадила је многе организације, институције, којима је циљ очување безбједности гдје се јавила потреба за реформама. Кроз законе у БиХ и РС видјет ћемо како је законодавац ријешио питање тероризма и које су посљедице за оне које се истих не придржавају.

Кључне ријечи: Босна и Херцеговина, Република Српска, тероризам, законодавство, реформе, Конвенција, казне.

У погледу кривичног законодавства у Босни и Херцеговини истичемо да је исто добрим делом у хармонизацији како са конвенцијама на међународном нивоу, тако и са захтјевима који су утврђени од стране међународне заједнице. Сходно томе, примјећујемо да у Кривичном закону, осим кривичног дјела тероризма, садржана су одређена кривична дјела која осуђују радње саучесништва. На примјер, у Кривичном законику Републике Српске (у даљем тексту КЗ РС; „Сл. гласник РС“, бр. 64/2017, 104/2018 – одлука УС, 15/2021 и 89/2021) покрај кривичног дјела Тероризма

* Доцент, aladzicmilanko@gmail.com
** Истраживач – сарадник: marina.mijatovicc@gmail.com
*** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број: 451-03-68/2022-14 од 17. 01. 2022. године.

(сходно члану 299 КЗ РС), кривичног дјела: „Финансирање терористичких активности“ (сходно члану 300 КЗ РС), предвиђене су одредбе којима се прописује кажњавање одређених радњи које су еквивалент радњама помагања и припремања. Како је наведено, а према закону, радње у којима препознајемо помагање и припремање су: кривично дјело „Јавно подстицање на терористичке активности“ (сходно члану 302 КЗ РС), „Врбовање и обучавање за вршење терористичких дјела“ (сходно члану 303 КЗ РС) и „Формирање и обучавање група ради придруживања страним терористичким организацијама“ (сходно члану 304 КЗ РС).

Кривични закон Босне и Херцеговине (у наставку КЗ БиХ; „Сл. гласник БиХ“, бр. 3/2003, 32/2003 - испр., 37/2003, 54/2004, 61/2004, 30/2005, 53/2006, 55/2006, 8/2010, 47/2014, 22/2015, 40/2015, 35/2018 и 46/2021), након што је усвојен Закон о измјенама и допунама Кривичног закона БиХ („Службени гласник Бих”, бр. 3/03, 32/03, 37/03, 54/04, 61/04, 30/05, 53/06, 55/06, 32/07, 8/10, 47/14, 22/15, 40/15 и 35/18)[1], осим наведених кривичних дјела „Тероризам“ (према члану 201 КЗ БиХ) и „Финансирање терористичких активности“ (према члану 202 КЗ БиХ), познаје и сљедећа кривична дјела: „Јавно подстицање на терористичке активности“ (према члану 202а КЗ БиХ), „Врбовање ради терористичких активности“ (према члану 202б КЗ БиХ), „Обука за извођење терористичких активности“ (према члану 202ц КЗ БиХ) и „Организовање терористичке групе“ (према члану 202д КЗ БиХ). Разлику коју примјећујемо у односу на КЗ РС који набројана кривична дјела групише као „Кривична дјела тероризма“, у Кривичном закону Босне и Херцеговине уврштена су у закон под називом „Кривична дјела против човјечности и вриједности заштићених међународним правом“.

Кривични закон Федерације БиХ (кроз даљи текст КЗ ФБиХ; „Сл. новине ФБиХ“, бр. 36/2003, 21/2004 - испр, 69/2004, 18/2005, 42/2010, 42/2011, 59/2014, 76/2014, 46/2016 и 75/2017) и Кривични закон Брчко Дистрикта Босне и Херцеговине (у наставку КЗ БД БиХ; „Сл. гласник Брчко дистрикта БиХ“, бр. 19/2020 – пречишћен текст) главом XVIII, наведена је група кривичних дјела назива „Кривична дјела тероризма“. Ова група садржи три кривична дјела, и то: „Узимање талаца“ (члан 200 КЗ ФБиХ и члан 197 КЗ БД БиХ), „Тероризам“ (члан 201 КЗ ФБиХ и члан 198 КЗ БД БиХ) и „Финансирање терористичких активности“ (члан 202 КЗ ФБиХ и члан 199 КЗ БД БиХ).

ДЕФИНИСАЊЕ ТЕРОРИЗМА У КРИВИЧНОМ ЗАКОНОДАВСТВУ РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

Како је кривично законодавство претрпјело одређене реформе 2003. године, обиљежје кривичног дјела тероризма је подлегло у великом дјелу измјенама како би исти био прилагођен захтјевима које је уредила међународна заједница који су

1 Др Валентин Инзко, високи представник, 22. јула 2021. у Сарајеву доноси Одлуку број 26/21 објављену у Службеном гласнику БиХ број 46/21 којом допуњује поменути Закон о измјенама и допунама Кривичног закона БиХ, у члановима 145а и у члану „Ступање на снагу“. Иста одлука не наилази на одобравање у Републици Српској, па у Службеном гласнику Републике Српске број 89/21 од 18. октобра 2021, објављује се „Закон о непримјењивању одлуке високог представника којом се доноси Закон о допуни Кривичног закона Босне и Херцеговине“.

изражени у великом броју међународних аката, гдје се посебно истичу одредбе Оквирне одлуке Савјета Европске Уније о сузбијању тероризма од 13. јуна 2002. (2002/475/ПУП). Према одредби чл. 299 КЗ РС („Сл. гласник РС", бр. 49/2003, 108/2004, 37/2006, 70/2006, 73/2010, 1/2012 и 67/2013), кривично дјело тероризма врши онај ко учини терористички акт с циљем озбиљног застрашивања грађана или присиљавања органа власти у Републици Српској да што учини или не учини или с циљем озбиљног нарушавања или уништавања основних политичких, уставних, економских или друштвених организационих јединица у Републици Српској. Дакле, радња извршења овог дјела је предузимање терористичког акта уз постојање наведеног циља, што представља двије основне компоненте овог дјела.

На основу законског описа главног обиљежја кривичног дјела наводимо да је у кривичном закону РС прихваћена једна нова концепција кривичног дјела тероризма, односно таква концепција која се у великом броју кривичног законодавства односи углавном на осуду међународног тероризма, док се код државног тероризма задржала оптужба кривичног дјела која постоји и у Кривичном законику Републике Српске. (Кривични законик Републике Српске „Сл. гласник РС", бр. 64/2017, 104/2018 – одлука УС, 15/2021 и 89/2021) Према тој концепцији, а према КЗ РС, кривично дјело тероризма врши оно лице које у намјери угрожавања уставног уређења или безбједности државе изазове експлозију или пожар или предузме неку другу општеопасну радњу или изврши отмицу неког лица или други акт насиља или пријети предузимањем било какве општеопасне радње или пријети употребом нуклеарног, хемијског, бактериолошког и осталих општеопасних средстава и тиме изазове осјећај несигурности и страха код грађана. Дакле, према овој концепцији, кривично дјело (државног) тероризма постоји изузетно онда када је радња извршења предузета у намјери угрожавања уставног уређења или безбједности државе. Према дефиницији тероризма из чл. 299. ово кривично дјело може бити извршено и без наведене намјере. Потребно је да нека од терористичких активности буде предузета само и искључиво са циљем озбиљног наношења страха грађанима или нпр. да буде управљена против органа власти у Републици Српској са елементом присиле да што чини или не чини.

Према одредби ст. 4. члана 299 КЗ РС („Сл. гласник РС", бр. 49/2003, 108/2004, 37/2006, 70/2006, 73/2010, 1/2012 и 67/2013), под терористичким актом подразумијевају се чињења које могу у великој мери, с обзиром на саму природу и околности чинидбе, нанијети озбиљну штету држави или међународној организацији. Став 4 рашчлањен је на девет тачака гдје свака понаособ подробније објашњава шта је заправо сама бит терористичког напада и шта се тачно подразумијева под истим. Сходно поменутом, наводи се угрожавање живота лица и његовог интегритета, противправно одузимање слободе или пак ограничавање исте, затварање или држање лица затвореног противно његовој вољи, присила да лице учини, не учини или трпи неке радње противно својој вољи, штета управљена према имовини Републике Српске, јавним и корисним добрима, имовини која је у приватном посједу неког лица са циљем угрожавања живота или жељом да се нанесе велика материјална штета. Затим, посједовање, производња, пренос и продаја оружја како ватреног тако и нуклеарног као и хемијског оружја, биолошког,

радиоактивног материјала, у циљу да се изазову катастрофе попут поплава, експлозија и свега онога што би угрозило људске животе и сваки вид пријетње истим.

Из наведеног можемо закључити да законодавац, појединачне облике терористичког акта, наводи радње које иначе саме за себе представљају радње извршења одређених кривичних дјела, као што је угрожавање живота лица или кривично дјело убиства, тјелесне повреде, противправно лишење слободе, отмица итд, а које имају карактер кривичног дјела тероризма само уколико су предузете и управљене са циљем да се заплаши становништво или изврши присила на органе државне власти Републике Српске како би се у великој мјери нарушио или уништио политички, уставни, економски, друштвени систем Републике Српске. Законодавац предвиђа и додатне услове који морају бити испуњени да бисмо имали радњу извршења кривичног дјела тероризма. Поред елемента насиља који је присутан, неопходно је да постоји и елеменат намјере управљен да се другом учини нека штета. Тако на примјер, да би заустављање снабдијевања водом или његово ометање, отежан доток електричне енергије или неког другог природног ресурса, представљало радњу извршења кривичног дјела тероризма, потребно је да буде извршено с циљем угрожавања људске егзистенције и живота уз истовремено испуњавање једног алтернативног елемента дјела, као што је нпр. застрашивање управљено ка становништву.

Обзиром да је овде ријеч о кривичном дјелу гдје је радња истог усмјерена да би се постигао одређени циљ (тзв. циљно кривично дјело), закључујемо да је субјективна страна дјела управо директни умишљај. Говорећи о основном облику дјела, за исти утврђена је казна затвора у трајању од најмање три године.

Квалификирани облик кривичног дјела јавља се у случајевима уколико је код једног или више лица наступила смрт. Како би се установила кривична одговорност починитеља овог кривичног дјела са тежом посљедицом, неопходно је утврдити да ли је исти поступао са нехатом гледано на тежу посљедицу, наведено, наступање смрти лица или више њих. Законодавац, за овај квалификирани облик кривичног дјела, прописује затворску казну у трајању од најмање пет година. Уколико је починилац, током извршења главног облика кривичног дјела, са умишљајем одузео живот неком лицу или више њих, тада имамо најтежи облик кривичног дјела за који је прописана казна затвора у трајању од најмање једну деценију или дугорочни затвор.

Тероризам је кривично дјело које је временом узело примат и представља веома озбиљну друштвену пријетњу, пријетњу темељним људским правима и слободама па сходно томе законодавац кроз посебне инкриминације предвиђа санкције за одређене радње које су иначе квалификиране као радње помагања или припремања. С тим у вези, нпр. кривично дјело „Помоћ учиниоцу послије извршеног кривичног дјела против уставног уређења Републике Српске“ (чл. 308 КЗ РС, („Сл. гласник РС“, бр. 49/2003, 108/2004, 37/2006, 70/2006, 73/2010, 1/2012 и 67/2013)) законодавац утврђује затворску казну у трајању једне до пет година за оно лице које починиоца кривичног дјела из чл. 293 до 307. наведеног закона, прикрива, обезбјеђује му скровиште, исхрану, потребне материјале, новчана и друга му потребна средства, или на било какав друкчији начин обезбјеђује помоћ с циљем спрјечавања или отежавања његовог откривања или хапшења. Када говоримо о кажњавању за припремне радње кривичног дјела тероризма, истичемо да је законодавац предвидио два

кривична дјела: „Стварање злочиначког удружења за вршење кривичних дјела против уставног уређења Републике Српске“ (чл. 309 КЗ РС) и „Припремање кривичних дјела против уставног уређења Републике Српске“ (чл. 310 КЗ РС). Првом инкриминацијом утврђене су казне за организовање било ког типа удружења са циљем извршења кривичног дјела тероризма (и осталих кривичних дјела противних уставном уређењу) као и за пратеће чланство у таквим удружењима. Вршилац другог кривичног дјела је онај који је организатор, онај који планира или има помоћнике са којима договара извршење, прибавља средства и иста оспособљава за извршење или предузма било коју другу радњу при чему се остварују директни услови за провођење кривичног дјела тероризма (и осталих кривичних дјела противно уставном уређењу). Реч је о правим припремним радњама, тзв. delicta preparata, гдје се сходно принципу супсидијаритета, у случају провођења кривичног дјела тероризма, стицај искључује.

Члан 311. КЗ РС „Кажњавање за најтеже облике кривичних дјела против уставног уређења Републике Српске“, предвидио је да ће починитељ кривичних дјела из чл. 293. до 307. поменутог закона, гдје се као посљедица јавља смрт једног лица или смрт више лица, облици тешког насиља или великих разарања, казнити казном затвора у трајању најмање једну деценију. Уколико је при извршењу кривичног дјела тероризма из претходно наведене реченице, починилац кривичног дјела тероризма свјесно и са умишљајем одузео живот једном лицу или више њих, слиједи му казна затвора у трајању најмање једну деценију или казна дугорочног затвора.

Једна од најзначајнијих дјелатности којима се доприноси вршењу терористичких активности свакако је финансирање тероризма. Стога је законодавац предвидио и кривично дјело под називом „Финансирање терористичких активности“ (чл. 300 КЗ РС, ((„Сл. Гласник РС“, бр. 64/2017, 104/2018 – одлука УС, 15/2021 и 89/2021)), које представља ново кривично дјело запажено током измјена кривичног законодавства. Вршилац је лице које директно или индиректно или на неки њему својствен начин обезбјеђује или даје средства у циљу да се иста усмјере или је свјестан да ће иста бити употријебљена у цјелости или неким дјелом за извршење кривичног дјела тероризма. Средства могу бити управљена и ка кривичном дјелу лишавања живота лица или наношење тешких тјелесних повреда истим који не учествују активно у оружаним сукобима гдје је циљ изазивање страха грађанима или присиљавање органа државне власти РС на неку чинидбу, нечинидбу или трпљење.

ДЕФИНИСАЊЕ ТЕРОРИЗМА У КРИВИЧНОМ ЗАКОНОДАВСТВУ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

Кривични закон БиХ предвиђа и кривична дјела „Јавно подстицање на терористичке активности“ (члан 202а), „Врбовање ради терористичких активности“ (чл. 202б), „Обука за извођење терористичких активности“ (чл. 202ц) и „Организовање терористичке групе“ (чл. 202д). Уношење нових инкриминација са циљем заштите друштва од терористичких активности представља реализацију обавезе коју је држава преузела приступајући потписивању предвиђених међународних конвенција, а посебно „Европске конвенције за спречавање тероризма“ из 2005. године. Државе чланице као и државе потписнице ове Конвенције свјесне су пораста терористичких

напада као и пријетњи. С тим у вези, саосјећају се са онима који трпе тероризам и имају за циљ предузети неопходне мјере за спрјечавање тероризма јер сматрају да тероризам не може бити оправдан ни на који начин. У свом дјеловању, ради сузбијања кривичних дјела тероризма, наводе да се поштују демократске вриједности и владавина права, међународно хуманитарно право, људска права и слободе.

Према одредби из ст. 1. чл. 201 КЗ БиХ, вршилац кривичног дјела тероризма је лице које чини терористички акт са циљем да заплаши грађане или присли органе како државне власти Босне и Херцеговине тако и међународне организације, на неку чинидбу, нечињење или трпљење са жељом да се уруши уставни поредак и наруши друштвена, привредна и економска структура државе или међународне организације. Карактеристично за ово законско рјешење је управо то што је самом инкриминацијом обједињен државни а и међународни тероризам, док се углавном исти у упоредном законодавству раздвајају и дефинишу на различит начин.

Појам терористичког акта дефинисан је ставом 5. члан 201. КЗ БиХ и обухвата све оне радње које садржи ова инкриминација у ст. 4. члан 299. КЗ РС („Сл. гласник РС“, бр. 49/2003, 108/2004, 37/2006, 70/2006, 73/2010, 1/2012 и 67/2013). Разлика постоји само у једној тачки (тачка Д у КЗ БиХ, тачка 4 КЗ РС) која се огледа у погледу назива државе а предузимење ових радњи да би имале облик кривичног дјела тероризма, потребно је испунити и субјективни елеменат а то је управљеност ка застрашивању становништва или управљеност према органима државне власти Босне и Херцеговине или међународне организације како би се присилили на неку чинидбу, нечињење или трпљење, с циљем дестабилизације или уништавања уставне, политичке, привредне или друштвене структуре Босне и Херцеговине, међународне организације или неке друге земље. Дакле, да би се говорило о постојању кривичног дјела тероризма, не узима се за пријеко потребно да наведени циљеви морају бити и остварени. Усмјереност терористичког дјеловања, односно, субјективни дио дјела управљен ка задатом циљу заправо је дифенцирајући елеменат кривичног дјела као и осталих кривичних дјела обухваћених одређеним облицима терористичког дјеловања. Наводимо на примјер „Узимање талаца“ гдје извршилац кривичног дјела исто чини са намјером како би изазвао код становништва озбиљан страх или присилио органе државне власти Босне и Херцеговине на какво чињење, нечињење или трпљење па из истог произилази, због самог циља дјеловања, кривично дјело тероризма сходно члану 201 КЗ БиХ. Међутим, уколико је наведено кривично дјело извршилац спровео на такав начин, уз одсуство своје намјере и циља, говориће се о посебном кривичном дјелу „Узимање талаца“ сходно члану 191 КЗ БиХ, гдје је запрећена казна затвора најмање три године за починиоца овог кривичног дјела а уколико би током спровођења истог наступила смрт отетог лица, починилац кривичног дјела се у том случају, кажњава казном затвора у трајању од најмање пет година.

Закључујемо да се квалификовани облик кривичног дјела јавља у оном случају гдје је усљед главног облика дјела једно лице или више њих задесила смрт, а исто констатујемо у случају гдје је починилац са умишљајем, при извршењу главног облика кривичног дјела, лишио једно лице живота или више њих. Лице које је умишљајно лишило живота друго лице, кажњава се казном затвора од најмање једну деценију или казном дугорочног затвора.

Дакле, законом су побројане неке од припремних радњи, а истим је регулисано припремање кривичног дјела или delicta preparata, гдје је генералном клаузулом законодавац оставио простор и проширио примјену одредаба на све оне радње из којих произилазе услови за вршење кривичног дјела тероризма.

Финансирање тероризма представља озбиљан проблем данашњице у борби са савременим тероризмом па је с тога, као примарни задатак у сузбијању оваквих радњи, успостављен ефикасан и правичан систем усмјерен на сузбијање финансирања терористичких аката, који је интердисциплинарно усклађен на регионалном и глобалном нивоу. Сходно наведеном, у законодавство имплементиране су многе конвенције као и резолуције, на крају прошлог а и током овог вијека, а све то у циљу како би се изједначило национално законодавство и изнашли механизми којима би се на ефикасан начин дјеловало на спрјечавање финансирања терористичких аката. Свакако је од посебног значаја „Међународна конвенција о спрјечавању финансирања тероризма" усвојена Резолуцијом број 54/109 на Генералној скупштини Уједињених Нација одржаној 9. децембра 1999. године, а којом је установљена дефиниција финансирања тероризма[2] која је послужила као основ за усклађивање националних законодавстава приликом инкриминисања ове дјелатности. Полазећи од становишта да је у борби против савременог тероризма круцијално питање лишавање терориста њихове имовине и финансијских средстава, Савјет Европе усваја нову конвенцију - „Конвенција Савета Европе о прању, тражењу, заплени и одузимању прихода стечених криминалом и о финансирању тероризма" у Варшави, 16. маја 2005. године, којом су предвиђене одређене мјере за спрјечавање финансирања тероризма. Такве мјере су нпр. рапидно утврђивање поријекла имовине или банковног рачуна, предузимање мјера како би се замрзла средства, брзо приступање финансијским подацима или информацијама о имовини у посједу организација криминалног миљеа, ефикасна сарадња финансијских обавјештајних јединица ради размјене информација о случајевима за које постоји сумња да се ради о прању новца или финансирању терориста зарад крајњег циља пљенидбе имовине. Конвенцијом, успостављен је и систем контроле са циљем обезбјеђења ефикасног извршавања њених одредаба.

Финансирање тероризма је било предмет расправе и на XVIII међународном конгресу Међународног удружења за кривично право, под насловом: „Главни изазови глобализације постављени пред кривично правосуђе", одржаном у Истанбулу од 20-27. септембра 2009. године. Наиме, у оквиру рада друге секције Конгреса, усвојена је Резолуција о потреби за правичним и ефикасним системом сузбијања финансирања тероризма, којом је још једном наглашена потреба да државе,

2 Дефиниција гласи: „Кривично дјело у смислу ове Конвенције чини свако лице које, користећи било која средства, непосредно или посредно, назаконито и вољно, набави или прикупи средства с намјером да се она користе, или знајући да ће се користити, у потпуности или дјелимично, у сврху провођења: а) дјела које представља кривично дјело у оквиру и како је дефинисано у једном од уговора наведених у додатку, или: б) било којег другог дјела којем је намјена проузроковати смрт или тешку повреду цивила или било којег другог лица, које није активно укључено у ситуацију оружаног сукоба, ако је сврха тог дјела - по његовој природи или садржају - застрашити становништво или присилити неку владу или међународну организацију на чињење неког дјела или суздржавање од чињења било којег дјела."

у оквиру свог националног законодавства, осигурају криминализацију финансирања тероризма као посебног кривичног дјела поштујући при томе основна начела кривичног права. При томе би се финансирање тероризма требало криминализирати без обзира на стварно извршење терористичког дјела те инкриминација не би требала зависити искључиво о учествовању у терористичкој групи или о њезином помагању. Резолуцијом је, поред осталог, истакнута потреба усклађивања националних законодавстава и успостављања ефективног система међународне сарадње и узајамне помоћи у борби против финансирања тероризма, а самим тим и против тероризма.[3]

Како је једна од круцијалних мјера у борби против тероризма спрјечавање финансирања истог, законом је утврђено у одредби члана 202. Кривичног закона Босне и Херцеговине, кривично дјело под називом „Финансирање терористичких активности". Водећи се законском дефиницијом, извршилац овог кривичног дјела је свако ко директно или индиректно или на било какав начин обезбједи средства за које има сазнања да ће бити употријебљена дјелимично или у цјелости за вршење кривичних дјела наведених у овом члану. Под средствима, у односу на ово кривично дјело, треба прије свега нагласити да то могу бити све материјалне и нематеријалне ствари. Дакле, подразумјева се да се финансирање у великом броју случајева обавља путем новчаних средстава, то свакако могу бити и сва друга материјална средства, као што су злато, умјетничка дјела, луксузни аутомобили, кредити, хартије од вриједности и слично. Битна чињеница када се ради о средствима јесте да су иста подобна да на било какав начин буду употријебљена за финансирање тероризма. За постојање кривичног дјела није од битне важности да ли су или не текућа средства искоришћена за терористички акт – кривично дјело постоји самом чинидбом давања или прибављања средстава намијењених за обављање терористичких активности. Субјективна страна кривичног дјела огледа се кроз директни умишљај. Утврђена казна је казна затвора најмање у трајању од три године. Сходно изричитој одредби у ставу 3 члана 202 КЗ БиХ, одузимају се сва прикупљена средства усмјерена за извршење кривичног дјела финансирања тероризма или која су потекла из истог.

На XVIII међународном конгресу Међународног удружења за кривично право (2009), рад прве секције Конгреса управо је био посвећен теми под насловом

3 У вези са наведеним а према члану 202 КЗ БиХ обухваћена су кривична дјела наведена у ставу 1 истог члана гдје су таксативно набројани чланови: „Узимање талаца", члан 191; „Угрожавање особа под међународноправном заштитом", члан 192; „Неовлаштено прибављање или располагање нуклеарним материјалом", члан 194; „Угрожавање нуклеарног објекта", члан 194а; „Пиратство", члан 196; „Отмица ваздухоплова или брода или заузимање фиксне платформе", члан 197; „Угрожавање сигурности ваздушне или морске пловидбе или фиксних платформи", члан 198; „Уништење и уклањање знакова који служе сигурности зрачног саобраћаја", члан 199; „Злоупотреба телекомуникационих знакова", члан 200; „Тероризам", члан 201; „Јавно подстицање на терористичке активности", члан 202а; „Вербовање ради терористичких активности", члан 202б; „Обука за извођење терористичких активности", члан 202ц, и свако друго кривично дјело које за посљедицу има смрт или неку тежу тјелесну повреду цивилног лица или лица које није активно учествовало у непријатељским оружаним сукобима, гдје је природа и циљ таквог кривичног дјела, заправо изазивање осјећаја страха и панике међу становништвом или присиљавање власти БиХ на неку чинидбу, нечињење или неко трпљење.

„Проширујући облици припремних радњи и саучесништва", у оквиру које се расправљало питање под којим се претпоставкама код врло тешких кривичних дјела, прије свега тероризма и различитих појавних облика организованог криминалитета, може одступити од начелне некажњивости припремних радњи, као и питање кажњавања одређених појавних облика учествовања већег броја лица током извршења кривичног дјела који се разликују од подстрекавања и помагања, чије кажњавање је лимитирано правилом акцесорности. Учесници су се сложили да савремени појавни облици тероризма, као и других облика организованог криминалитета, захтијевају одлучну реакцију друштвене заједнице у оквиру које је нужно посегнути за кажњавањем радњи које припадају најранијем стадијуму извршења кривичног дјела, као и оних радњи које нису обухваћене традиционалним појмовима подстрекавања и помагања, али по својој суштини представљају радње којима се учествује у извршењу кривичног дјела, поштујући при томе основна начела кривичног права.

Новим имплементацијама које су временом унесене у КЗ БиХ управо се циљало на зону кажњивости па се у вези са тим јављају неке од дјелатности из стадијума припремања и саучесништва, а које су повезане са тероризмом. Тако се кривичним дјелом „Јавно подстицање на терористичке активности" (чл. 202а КЗ БиХ) имплицирају радње које за циљ имају подстрек и снажну поруку ка јавности за подстицање на вршење терористичких активности. *„Вербовање ради терористичких активности"* (чл. 202б КЗ БиХ) као кривично дјело, огледа се у подстрекивању на терористичка дјеловања, тј. на активно учешће или помагање у извршењу кривичног дјела. Иако би из наслова претпоставили да се кривично дјело односи на подстрекивање, осврнутом на подробнији законски опис закључујемо да обухвата и радње саучесништва. Истина, ове радње би биле кажњиве и без ове инкриминације, јер се ради о саучесништву које је кажњиво према општим одредбама, али је криминалнополитички сасвим оправдано што је законодавац на овај начин ове саучесничке радње издвојио и инкриминисао код тероризма као посебно кривично дјело и предвидио строжију казну од оне која би се могла изрећи ако би се примјењивале опште одредбе о саучеснишву.

Обука терориста, давање средстава за обуку или непосредно обучавање терориста у смислу преношења знања и вјештина, представља изузетно значајну дјелатност од које, веома често, зависи и успјех саме терористичке активности. Стога су државе, међу које спада и БиХ, предвидјеле посебно кривично дјело под називом *„Обука за извођење терористичких активности"* (чл. 202ц КЗ БиХ) којим је, поред непосредног обучавања терориста инкриминисано и навео као кажњиво давање средстава или просторија за обуку терориста.

„Организовање терористичке групе" (члан 202д КЗ БиХ)[4] је кривично дјело којим је предвиђено кажњавање за лице које свјесно организује терористичку

4 Како је кроз овај члан закона наведено више таксативно побројаних кривичних дјела, у вези са основним обликом можемо истаћи да се организација терористичних група одвија доста олакшано са развојем технологије. Револуција информатичког система која је своју експанзију доживела у 20 веку искоришћена је у доброј мери од стране терориста који су информатичку мрежу искористили као помоћ и као нападачко средство. Интернет, због могућности анонимности на истом, постаје главна комукациона јединица терориста гдје због честог мијењања он лајн адресе и шифрираног начина споразумјевања, постаје све теже открити их или им ући у траг..

групацију или на неки други погодан начин формира заједницу од најмање три особе за потребе извршења тероризма и њему сличних кривичних дјела. Имајући у виду значајност праводобног откривања терористичких планова и активности, законом је утврђено, у ставу 3 овог члана предвидио новчану казну или затворску казну до три године, са могућношћу ослобађања од исте, за припадника терористичке организације који донесе одлуку да демаскира групу прије но што је ушао у састав исте или је за групу већ починио неко кривично дјело.

Наведене инкриминације су заправо усмјерене ка ширем, тј. поштреном кажњавању за припремне и саучесничке радње у вези са терористичким дјеловањима, односно проширивање опсега кажњивости кривичних дјела законом означених као терористичке активности. Таква интенција законодавца потпуно је оправдана јер је у бити тероризма његов основни елеменат – насиље, гдје димензија истог у многоме зависи од задатог циља. Ангажовањем на међународном нивоу, сарадњом свих држава у погледу уједначавања законских прописа, делује се у правцу сузбијања и спрјечавања како тероризма тако и других тешких кривичних дјела. Босна и Херцеговина је у великој мјери имплементирала одредбе у борби против тероризма у своје законодавство али касни са ажурирањем државне стратегије за исту. Оно што се може навести као недостатак јесу изнимно мале казне за починитеље кривичних дјела тероризма а организација СИПА и даље је водећа у предузимању свих неопходних радњи за борбу против тероризма с тим што је њено дјеловање ограничено због слабе сарадње са тужилаштвом. Упркос свему, Босна и Херцеговина даје резултате и врши напоре за прекид терористичког дјеловања што се огледа кроз процесуирање седам држављана Сирије који су током 2019 – 2020 године осуђени пред судом.

Треба истаћи да се човјек не рађа као терориста, то му није предодређено генетски већ се кроз живот, кроз одрастање и разне утицаје појединац опредијели за тај позив. За појединца, који размишља мозгом терористе, не постоје препреке и он у остваривању онога што му је речено види слободу и добијање заслуге која се у његовој свијести пројектује као одлика храбрости. То је заправо искривљена стварност и погрешна слика живота. Сам терористички акт управљен је против државе у којој појединци вјерују да је оправдано и некажњиво нападати представнике власти уколико их сматрају незадовољавајућим.

ИЗВОРИ

Кривични Закон Републике Српске: https://www.paragraf.ba/propisi/republika-srpska/krivicni-zakon-republike-srpske-t.html

Кривични Законик Републике Српске: https://www.paragraf.ba/propisi/republika-srpska/krivicni-zakon-republike-srpske.html

Кривични Закон Босне и Херцеговине: https://www.paragraf.ba/propisi/bih/krivicni-zakon-bosne-i-hercegovine.html

Кривични Закон Федерације Босне и Херцеговине: https://www.paragraf.ba/propisi/fbih/krivicni-zakon-federacije-bosne-i-hercegovine.html

Кривични Закон Брчко Дистрикта Босне и Херцеговине: https://www.paragraf.ba/propisi/brcko/krivicni-zakon-brcko-distrikta-bosne-i-hercegovine.html

Milanko M. ALADŽIĆ
Marina D. MIJATOVIĆ

CRIMINAL LEGISLATION IN BOSNIA AND HERZEGOVINA ON TERRORISM

Summary

In this paper, we focus on terrorism through the criminal legislation of Bosnia and Herzegovina. In the existing scientific fund, professional literature, various organizations, institutions, political entities, there is not a sufficient degree of agreement to be able to form a court that there is, in general, a generally accepted definition of terrorism. On the other hand, given the various activities and actions, results, effects and consequences of terrorist organizations and terrorists, we must state that there is a very high degree of agreement, that terrorism is one of the biggest security and security threats today. The growing increase in terrorist actions and threats has led to the implementation of new legislative norms in order to better counter terrorism. Organized crime at the international level and terrorist activities increasingly require the connection of states, international organizations through Conventions, Resolutions or Laws. Terrorism acts ambivalently and as a threat to the stability of society, states and their development on a global level. The expansion of terrorism over time has surprised many organizations, institutions, whose goal is to preserve security, where the need for reforms has arisen. Through the laws in Bosnia and Herzegovina, we will see how the legislator has solved the issue of terrorism and what are the consequences for those who do not adhere to them.

Key words: Bosnia and Herzegovina, Republika Srpska, terrorism, legislation, reforms, Convention, penalties.

Рад је предат 1. марта 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Башшине*, одобрен за штампу.

UDK 620.925:58
662.63
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-36909

Originalni naučni rad

*Branka G. SPASOJEVIĆ**

*Slava M. IVANOVIĆ MILENKOVIĆ***
Kosovo and Metohija Academy of Applied Studies

BIOMASS AS A RESOURCE IN PRODUCTION OF GREEN ENERGY[1]

Abstract: Business decisions of multinational companies and local entrepreneurs aimed at making a profit, as well as irresponsible behavior of the entire society are one of the causes of environmental degradation. Irresponsible behavior leads to a high level of environmental pollution which is reflected today in many aspects of human life. Namely, the use of technologies and materials harmful to human health and the environment, but also the excessive use of natural resources leaves traces on the conditions and quality of life, of present and future generations.

Increased use of resources whose existence in nature is limited, has consequences for human health and their natural environment. There is a need to strike a balance in the realization of economic goals with respect for the rules of environmental protection, through the preservation of biodiversity and the use of natural resources as energy sources in a rational and sustainable way. To this end, in addition to the energy of the sun, wind and water, biomass is becoming increasingly important in agricultural production, but also as an energy source for heat and electricity.

Key words: biomass, renewable energy sources, sustainable development, green energy.

INTRODUCTION

The race for profit has led to the use of technologies and materials harmful to human health and the environment. Such behavior could not go unpunished by nature, which returns all that to us with changed living conditions and threatens not only the quality of the environment, but also the survival of the living world as we know it.

Today there are over seven and a half billion people, with a tendency to grow by the end of this century, doubling that number. Population growth also requires increased use of raw materials, material goods that are already limited, and whose excessive use has negative consequences for human health and the living environment. This mismatch in the consumption of natural resources and population growth leads to global environmental changes that are manifested through: ozone depletion, increased

* professor of Applied Studies, branka.spasojevic@akademijakm.edu.rs

** English language professor, vasil.srbija@gmail.com

1 This work was done within the project International EU Erasmus + project in the field of capacity building of higher education: „Creating Theory-to-Practice Centers for Innovation and Employment (CTPCIE)“, Project #: 586347 - EPPKA2-CBHE-JP (2017-3485 / 001 -001).

greenhouse effect, loss of biodiversity, quality and availability of drinking water, air pollution and many other negative changes.

However, people are increasingly developing awareness of the preservation and protection of the natural environment in order to better and better life, which confirms the establishment of organizations and conferences on the same topic. The governments of many countries around the world are making efforts to set rules in environmental protection through the preservation of biodiversity and the use of natural energy sources in the most rational way as a basic condition for healthy and sustainable development.

1. GLOBAL ECOSYSTEM PROTECTION PROBLEMS

The essence of the new philosophy of development is the concept of sustainable development. Its essence is in harmonizing the economic, sociological and ecological needs of the present generation and their rational use of resources for the benefit of future generations. This concept implies the so-called. a holistic, holistic approach to the development of society.

Establishing rules for the survival of the planet and improving the quality of life of all of us who live on it implies an obligation on the part of multinational companies to use technologies that will not pollute the environment. In order to solve the problems of industrial pollution, innovative technologies for sustainable treatment are sought, applying several production techniques that pollute less through: application of better quality raw materials, reduction of pollution from raw materials or product modification, redirection of waste returns to production or their indirect use as semi-finished products in other types of industry, processing of resources (reuse or recycling) or merging with other industrial waste to obtain useful products, in accordance with environmental regulations, recovery of materials according to the principles of sustainable treatment. Such an obligation requires higher costs for companies in the technological process of product creation, but with appropriate support from the state in the affirmation of raising awareness among consumers to buy these products, the strategy can be sustainable for a longer period.

In recent years, in order to social responsibility and legal obligations to respect environmental standards, companies are investing in the sector for research and development of technologies and renewable energy sources (water, wind, solar, biomass), which will enable them to create products based on sustainable production.

The accelerated growth of economic production during the 20th century required huge energy resources, and global economic systems will have even greater energy demand in the 21st century. The availability of natural resources and the implications of their use by companies on the environment are key issues in the economy of the environment. This concept has a broader perspective in perceiving global environmental problems, in proportion to that, the basic question is how to balance the size of the economic system with the supporting ecosystem.

When it comes to production, it is necessary to use resources, but from the aspect of sustainability it means greater use of renewable resources and recycling of non-renewable ones, and when it comes to consumption sustainable development emphasizes priority in meeting basic needs by consumers, but not luxury.

When using renewable energy sources, there is a dilemma whether they have the capacity to replace the economy's dependence on fossil fuels (oil, coal, gas). In developed market economies, a large part of production is based on energy from renewable sources, while the situation is different in developing countries where part of the energy comes from biomass, which consists of: wood, animal waste and flora.

The strategy to make the economic process more compatible with the natural system implies more efficient use of already limited natural resources, energy sources, forest and aquatic ecosystems, recycling and processing of materials from industrial and agricultural waste. The global problem in natural resource management lies in reconciling economic and environmental principles. What is economically more efficient is not environmentally sustainable and vice versa, but the strategy of sustainable development means the harmonization of these two dimensions in order to make global progress at the level of the entire planet.

2. BIOMASS AS A RESOURCE IN AGRICULTURAL PRODUCTION

The use of non-renewable sources, such as oil, coal, gas, can be a problem for society and the economy because their price on the world market constantly varies. The increase in the prices of these resources conditions the increase in the prices of products and services, the production of which is directly conditioned by the use of available resources. Rising energy costs are a problem of the global economy. These are resources that are limited in nature, their price is constantly increasing and each of their uses requires an increase in operating costs.

Companies are trying to partially solve the problem of using oil, coal, gas and other non-renewable sources that are mostly used in many industries by investing in research and development of substitutes, new materials and technological procedures. Perhaps the greatest successes have been manifested through the increasing use of renewable sources, solar energy, wind energy, water and biomass. Yet research in finding alternative energy sources continues.

In the new approach to the economy and society through the concept of responsive development, many countries are fighting for the management of natural resources, where the emphasis is on the protection and preservation of the environment, as well as on human health and survival.

The use of renewable resources creates an opportunity for the development of green energy as a sustainable approach to the development of agricultural production. The development of renewable energy sources (RES) based on wind, solar, water and biomass is important for many reasons. First of all, it significantly contributes to the lower use of fossil fuels, which leads to the achievement of the goals of an increasing share of renewable sources in the total final energy consumption, which is reflected in:

- reduction of harmful gas emissions, the amount of CO2 in the atmosphere, which was defined by the EU development strategy in 2007, when one of the goals for member states meant that by 2020. 20% of total EU energy consumption must come from renewable sources, in the future this target will increase to 27%. (National Renewable Energy Action Plan-NAPOIE: 2012).

This action plan will be constantly improved and harmonized with the state priorities and economic development of the country. Given the available untapped potential of RES, the Republic of Serbia can achieve the set goal for 2020 from domestic sources, except for the binding share of biofuels of 10% in the transport sector in 2020. (Ministry of Mining and Energy of the Republic of Serbia, NAPOIE: 2012).

The key potential of renewable energy sources for agricultural development is the biomass sector, which consists of biodegradable residues and waste from agricultural production:

- of plant origin (maize biomass, straw of small grains, primarily wheat, then sunflower, soybean, oilseed rape or pruning residues of orchards and vineyards),
- of animal origin derived from cattle, sheep, pigs and poultry, as well as potentials,
- forest biomass (sawdust, residues from tree pruning).

Farmers believe that most of the biomass should be plowed and thus increase the fertility of the soil, which they do, cattle breeders believe that biomass should be used as a mat and for the production of animal feed, thermals that biomass should be used primarily for heat production.

2.1. BIOMASS IN AGRICULTURE ON THE EXAMPLE OF A FARM IN THE MUNICIPALITY OF LEPOSAVIĆ

Economically rural areas such as the Municipality of Leposavić with untapped natural potentials need to be encouraged by state subsidies for agricultural development.

The goal is to make agriculture more accessible to new generations and thus give them the opportunity to stay in the countryside and develop their own farms. It is also necessary to professionally educate the population, as an aid for self-employment. In the first place, it is necessary to cooperate with local governments, which is primarily reflected in material assistance and professional assistance in terms of new methods for testing soil types or adding organic fertilizer through biomass (agricultural waste of plant and animal origin) for growing certain crops (raspberry, blueberry, vine, blackberry, strawberry…).

On the territory of the municipality there are already registered farms engaged in the cultivation of these crops. These are examples of individual farms with a vision of expanding and improving business capacity.

An individual example is the registered agricultural farm Braća Jevremović (Jevremović Brothers) in the village of Trikose in the municipality of Leposavić, founded in 2016. On this property of 4ha with auxiliary roads, blueberries are grown in pots of the Aurora and Duke varieties, as an agricultural crop favored by clean water, hilly climate and an altitude of 620 m (Picture 1).

Blueberry seedlings are biennial and are imported into a substrate from the Netherlands that has perfected the cultivation system of this plant. Potted soil was treated with waste and crop residues, conifer shavings, as well as pigeon droppings, imported from Lithuania as organic fertilizer in the blueberry diet.

The advantage of this type of planting is that growers can control the production and quality of potted soil, as well as the method of feeding, irrigation system and hail protection due to adverse weather conditions. In the development of this business,

farm owners have a vision to become holders of the GlobalGap certificate (International Certification Group: 2010-2017), which is a standard for farmers, based on the principles of sustainable and safe agriculture, which means that all measures are taken. And control that the product, in this case blueberries, would be safe for the health of consumers. The whole process points to the potential of using agricultural biomass from the aspect of economic and ecological sustainability.

Picture 1. Agricultural farm Braća Jevremović in the village of Trikoše in the municipality of Leposavić

Source: The Owners' archive

In accordance with the goal of ecological sustainability, a solar power system was installed on the entire property via a hybrid solar system with a total power of 30 kw. The system serves to drive the complete equipment on the farm, pumps, machines, devices, equipment in the facilities, as well as the refrigerator that is planned. Power can be expanded up to 72kw. The whole system saves on the use of electricity for business purposes. (Turn Kay Project: 2020).

One of the goals of growing this crop, say the producers, is to produce fresh blueberry fruits in Serbia, when it is in deficit on the European market in other countries, because then the best price is achieved. Of course, planting blueberries is profitable, which is indicated by its selling price and the growing number of growers.

The purchase center for blueberries is located in Orašac in the leased refrigerators of a Dutch company, where the blueberries are mostly exported, and all of them function through the association Šumadijska borovnica.

2.2. BIOMASS AS AN ENERGY SOURCE OF HEAT AND ELECTRICITY

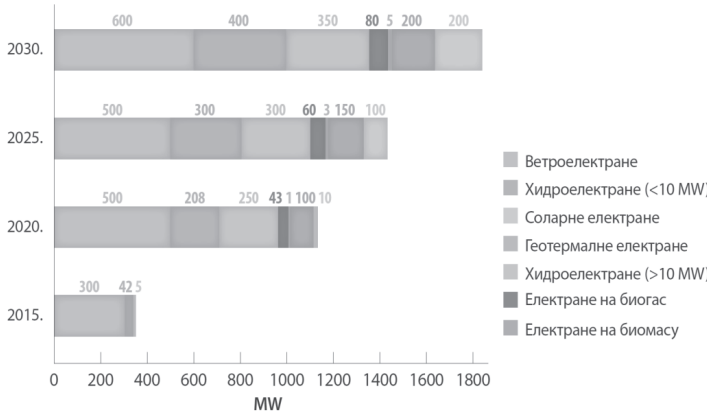
Despite the existence of rich biomass resources, both in terms of biodiversity and in terms of distribution, it is insufficiently used in Serbia for efficient energy production. It is mainly used as a wood pulp for firewood, especially in the south and east of the country. However, in recent years we have more and more examples in practice where biomass is used in dedicated plants for the simultaneous production of both heat and electricity. For energy purposes, it can also be used as a biofuel, obtained by converting biomass into a liquid state, as well as biogas, obtained by decomposing various biological waste into a gaseous state (Energy Portal: 2020).

A unique thermodynamic process of combined heat and power generation is applied in cogeneration plants that enable maximum utilization of biomass. This thermodynamic process is a very efficient way to use fuel. In the classic production of electricity, part of the energy is emitted into the environment as waste heat, while in cogeneration this heat energy is used to heat buildings or entire settlements. (Vespak d.o.o. Pyramid: 2020). In this way, savings are achieved in the total cost of the plant.

The energy development strategy of Serbia envisages the possibility of transforming existing heat sources into plants for combined heat and power (CHP), which can use different energy sources, including RES. When it comes to the development of the local economy, especially useful could be plants that use locally available resources (municipal waste, geothermal energy, coal, biomass), with an analysis of economic viability and environmental sustainability.

The potential of renewable energy sources is significant and estimated at 5.65 million tons per year. Of this amount, more than 60% is biomass potential, the use of which is estimated at only 30% of the available potential. In accordance with the national goals on the promotion and greater use of renewable sources for electricity generation, the diagram shows a projection on the installation of capacity for electricity production using water, solar, wind, biomass (Diagram 1).

Diagram 1. Projection of capacity building for electricity production using RES

Source: https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/skupstina/ostalo/2015/101/1/reg,

The diagram clearly shows the projection of investments in the construction of biomass power plants as the last in a series, which proves the fact that the use of available potential is low. Obstacles to the use of biomass are numerous, from technical, administrative, through finance to training farmers on the benefits of using different plant residues after agricultural work.

By overcoming barriers through state support in the form of various subsidies and financial assistance from cooperation with other developed countries in the common goal of environmental sustainability of society, it is possible to do something concrete in our practice. This is proved by the individual example of the company Lazar from Blace, whose primary activity has been since the establishment of processing and production of dairy products. In accordance with the requirements of the market, with the help of modern technologies, the dairy has constantly increased its capacity and the number of subcontractors, and thus the number of employees. The dairy buys milk from individual producers, which is of exceptional quality because it is produced in the ecological area of Toplica and Rasina districts.

In the following period, they make the decision to form their own farm of 1,000 musk deer near Blace, in order to provide enough raw materials for their needs.

In addition to modern facilities from its own farm, the dairy also built a state-supported biogas plant in cooperation with USAID, the first bio power plant of its kind in Europe. The whole project was worth 2.2 million and it paid off in three years. With the application of new technologies and professional staff, they solved the problem of biodegradable waste from the farm and the production process of the dairy. Using manure and waste as an energy source, they produce electricity in the plant, which gives them the epithet of „green energy" producers (Južne vesti, Internet novine, 2012).

Picture 2. Dairy „Lazar" - Blace - The first biogas power plant in Serbia

Source: http://www.bizlife.rs/biznis/poslovne-vesti/39879-biogas-postrojenje-u-mlekari-lazar/

The essence is that RES are not thrown away but bring financial gain, and in that way the environment is protected. Among the few biogas plants built so far, successful and promising examples are the power plants Bioelektra in Botos, Global Seed in Čurug, MirotinEnergo in Vrbas, Biogas Energy in Alibunar, and the company Gakovac in Stara Moravica.

CONCLUSION

The challenges facing modern companies are growing. Companies are forced to constantly create new business policies, in order to respond to the challenges of market changes. In a number of market challenges; globalization, demanding consumers, competition, demands for sustainable development in order to preserve a healthy environment, changing the approach to business, which includes all these changes from traditional to sustainable. This requires changes in strategy in terms of accepting economic as well as ethical and environmental business principles.

Environmental problems have become so current and complex that solving them requires the involvement of society as a whole. It is necessary to develop an ecological culture and awareness of sustainable development, in which educational institutions, the media, each individual and other actors in society play a significant role.

The Europe 2020 Strategy insists on a „green economy", which takes care that products are environmentally friendly, that their production does not lead to pollution of the planet or that too much energy is consumed. Businesses need to be more involved in sustainable development and a responsible economy, to make more use of new technologies based on the use of renewable energy sources and to emit less harmful gases into the atmosphere. As part of achieving that goal, the task of this paper was to investigate the extent to which biomass is an available resource in the creation of green energy, for a healthier environment.

In the analysis of available data presented in the paper, it is concluded that in the potential of renewable energy sources, biomass is a traditional resource that is represented in the largest percentage. Due to a number of limiting factors, its potential has not been fully exploited, but new business strategies, both national and local, supported by relevant institutions, may place biomass as a resource of the future, as examples from practice confirm. In addition to environmental benefits, in terms of quality solutions to air pollution, conditions are created for economic development.

REFERENCES

Energetski portal, Obnovljivi izvori energije, *Biomasa – najrasprostranjeniji i nedovoljno iskorišćeni izvori energije.* Preuzeto sa: https://www.energetskiportal.rs/obnovljivi-izvori-energije/biomasa/, [05.08.2020].

Harris 2009: Jonathan M. Harris. *Ekonomija životne sredine i prirodnih resursa.* Beograd. Data Status.

Kotler, Keller 2006: Philip Kotler, Kevin Lane Keller. *Marketing menadzment.* Beograd. Data Status. Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu.

Kotler, Keller 2017: Philip Kotler, Kevin Lane Keller. *Marketing menadzment.* Beograd. Data Status. Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu.

Lokalni ekološki akcioni plan Opštine Leposavić: 2016-2021 https://www.eLeposavić.com/sr/documents/lokalni-ekoloski-akcioni-plan-2016-2021

Leposavić-Zasad borovnice. *Turn Kay Project,* Beograd. Preuzeto sa:https://tkpenergy.com/portfolio-items/Leposavić-zasad-borovnice [31. juli 2020].

NAPOIE – Nacionalni akcioni plan za korišćenje obnovljivih izvora energije R. Srbije (2012). [Ministarstvo rudarstva I energetike]. Preuzeto sa: https://www.mre.gov.rs/doc/efikasnost-izvori/NAPOIE%20KONACNO%2028_jun_2013.pdf [28.06.2013].

Otvorena bioelektrana u Blacu. *Ekonomija, Južne vesti,* Internet novine. Preuzeto sa:https://www.juznevesti.com/Ekonomija/Otvorena-bioelektrana-u-Blacu.sr.html [10. 05. 2012].

Perić 2022: Milica Perić. *„Da li je biomasa održiv izvor energije u Srbiji*". https://www.danas.rs/zivot/da-li-je-biomasa-odrziv-izvor-energije-u-srbiji/. [4.mart 2022].

Strategija razvoja energetike R. Srbije do 2025. sa projekcijama do 2030. Preuzeto sa: https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/skupstina/ostalo/2015/101/1/reg, [06.08.2020].

Spasojević 2016: Branka G. Spasojević. *Marketing strategija u funkciji održivog razvoja,* doktorska disertacija. Univerzitet u Prištini. Ekonomski fakultet.

Vujović 2012: Tanja Vujović. *Ključne determinante odlučivanja u eko marketingu.* Ekonomski fakultet Univerziteta u Prištini.

Vespak d.o.o. Piramida, Projektovanje izgradnja-izvodjenje konsalting, *Kogenerativna postrojenja.* Preuzeto sa:http://www.obnovljiveenergije.rs/cms/kogenerativnapostrojenja , [05.08. 2020].

Бранка Г. СПАСОЈЕВИЋ
Слава М. ИВАНОВИЋ МИЛЕНКОВИЋ

БИОМАСА КАО РЕСУРС У СТВАРАЊУ ЗЕЛЕНЕ ЕНЕРГИЈЕ

Резиме

Пословне одлуке мултинационалних компанија као и локалних предузетника усмерене ка стицању профита, али и неодговорно понашање целокупног друштва један су од узрока нарушавања животног окружења. Такво понашање доводи до високог степена загађења животне средине које се данас огледа у многим аспектима живота људи. Наиме, коришћење технологија и материјала штетних по здравље људи и животну средину, али и прекомерена употреба природних ресурса оставља трагове на услове и квалитет живота, садашње али и будућих генерација.

Повећана употреба ресурса чије је постојање у природи ограничено, оставља последице на здравље људи и на њихово природно окружење. Намеће се неопходност успостављања равнотеже у реализацији економских циљева са поштовањем правила у заштити животне средине кроз очување биодиверзитета и коришћење природних ресурсакао извора енергије на један рационалан и одржив начин. У том циљу, поред природних ресурса сунца, ветра, и воде, биомаса све више добија на значају у пољопривредној производњи али и као енергент топлотне и електричне енергије .

Кључне речи: биомаса, обновљиви извори енергије, одржив развој, зелена енергија.

Рад је предат 11. марта 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 027.022:004.738.5(497.11)”20”
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-36701

Прегледни рад

*Оливера Д. НАСТИЋ**
Библиотека града Београда

ЈАВНЕ БИБЛИОТЕКЕ И КОРИСНИЦИ У 21. ВЕКУ

Апстракт: Са развојем нових технологија, поставља се логично питање, како ће библиотеке изгледати у будућности? Оно што је извесно јесте да ће библиотеке остати центри знања и информација, само што ће се у будућности штампане књиге полако замењивати електричним читачима и електронским књигама. Једна од улога јавних библиотека у 21. веку јесте да буду носиоци дигитализације културне баштине, чиме ће она бити доступна свима електронским путем. Креирање нових начина на које корисници приступају знању представља ефикасан одговор на изазове са којима ће се овај сектор суочавати у скоријој будућности. Самим тим се мења и начин комуникације са корисницима. Један од начина активне комуникације са корисницима јесте сервис „Питајте библиотекара“. Комуникација између библиотекара и корисника кључна је за осмишљавање и примену нових врста услуга и знања.

Кључне речи: јавне библиотеке, дигиталне библиотеке, хибридне библиотеке, библиотекари, корисници, „Питајте библиотекара“.

УВОД

У времену када библиотеке какве познајемо пролазе кроз значајне промене, неминовно је да се прилагођавају информатичком добу. Неопходно је овладавање новим начинима организације све већих и разноврснијих библиотека, које теже да буду на располагању великом броју корисника. Електронске, виртуелне, дигиталне, хибридне, библиотеке без зидова, јесу теме које већ дуго заокупљају пажњу библиотекара и отварају потребу за новом и добром литературом коју могу да користе.

Рад ће већим делом говорити о корисницима библиотека, односу библиотекара и корисника у савременом информационом друштву (креирање, презентација, дељење садржаја на интернету, учествовање у библиотечким активностима и пројектима, реализација програма према потребама и захтевима публике, као и различити облици волонтирања и умрежавања). Услугом „Питај библиотекара,“ библиотека нуди помоћ при описежнијим упитима, односно претраживањима и као таква је доступана кориснику 24 сата.

Библиотеке су деценијама набављале публикације, организовале их, чувале и чиниле доступним корисницима али су се облици тих публикација вековима мењали – од свитака и кодекса, ласерских дискова, е-књига, електронских база података

* Докторанд, olivera.nastic@gmail.com

и отворених скупова података. Библиотеке су морале да се прилагођавају новим системима и новим медијима. Анализирајући средњовековне скрипторије у којима су настајали рукописи; еволуцију издавачке индустрије и трговину књигама после Гутенберга; успон информационих технологија и њених мрежа, протокола и прописа, долази се до закључкка, да су се у свакој од ових фаза развоја, променили контексти – просторни, политички, економски, културни – у којима библиотеке функционишу; тако да непрестано изнова измишљају себе и средства којима пружају те виталне информационе услуге (Матерн 2014).

Библиотеке су такође преузеле мноштво друштвених и симболичких функција које се стално мењају. Од њих се очекивало да интегрално повезују „знање" и „моћ" – и, у скорије време, да служе као „центри заједнице". Чак и те наизглед модерне метафоре имају своју историју. Древна библиотека у Александрији била је прототип истраживачког центра, место где су се скупљала сва знања света, а ране Карнегијеве зграде из 1880-их биле су друштвени центри са базенима, јавним купатилима, кугланама, собама за билијар, чак и стрељаном, као и гомилама књига.

Укратко, библиотека је увек била место где се укрштају информациона и друштвена инфраструктура унутар физичке инфраструктуре (зграде) која (идеално) „подржава" све те програме.

Данас се библиотеке посматрају и као платформа и као друштвена инфраструктура. Библиотека као „платформа" – реч која се односи на базу на којој програмери креирају нове апликације, технологије и процесе. У чланку из 2012. године, у *Library Journal-u*, аутор Дејвид Вајнбергер је предложио да о библиотекама размишљамо као о „отвореним платформама" – не само за креирање софтвера, већ и за развој знања и заједнице. Вајнбергер је тврдио да библиотеке треба да учине доступним читаве своје колекције, све своје метаподатке и све технологије, које су креирали и да дозволе да на основу тога изграде нове услуге. Модел платформе, написао је, „усмерава нашу пажњу са обезбеђивања ресурса за даљи напредак" – „неуредне, богате мреже људи и идеја" – које „ти ресурси рађају" (Вајнбњегер 2012). Тако је древна Александријска библиотека, део већег музеја са ботаничким баштама, лабораторијама, стамбеним просторијама и трпезаријама, била платформа не само за превођење и копирање безброј текстова и састављање величанствене збирке, већ и за лансирање дела Еуклида, Архимеда, Ератостена и њихових савременика.

Посматрајући библиотеку као друштвену инфраструктуру, јавне библиотеке се често доживљавају као „институције могућности", које отварају врата свима. Људи долазе у библиотеку да приступе интернету, добију помоћ око биографије или тражења посла и траже препоруке за друге ресурсе заједнице. Ново одељење за теренске услуге у јавној библиотеци у Бруклину, на пример, удружује се са другим организацијама како би библиотечке ресурсе учинило досупним различитим популацијама попут старијих особа, школске деце и затворске популације. Јавна библиотека у Квинсу запошљава особе које помажу корисницима да идентификују јавне бенефиције на које имају право. „То су све ствари које би неко могао назвати социјалним услугама али нису… Јавна библиотека данас има информације за побољшање живота људи. Ми смо покретач; ми смо конектор", рекао је директор библиотеке у Квинсу Томас Галанте (Матерн 2014).

БИБЛИОТЕКА БУДУЋНОСТИ

Људска машта није моногамна и убрзо ће се појавити нова помагала уз компјутере, предвиђа Мангел: „Ако је Александријска библиотека симбол наше амбиције да будемо свезнајући, Веб је симбол наших хтења да будемо свеприсутни. Чврсте библиотеке од дрвета и папира, или оне од треперућих екрана, стоје као потврда наше снажне вере у ванвремански, далекосежни ред који нејасно предосећамо или опажамо“ (2008: 256).

У времену када библиотеке какве познајемо пролазе кроз значајне промене неминовно се прилагођавајући информатичком добу, неопходно је овладавање новим начинима организације, све већих и разнородних библиотека које теже да буду на располагању невероватно великом броју потенцијалних корисника.

Често се поставља питање како ће библиотека изгледати за 20, 30, 40 година? Да ли ће уопште располагати физичким простором? Извесно је да ће библиотека остати центар знања и информација. Једна од улога јавних библиотека 21. века је да буде носилац дигитализације културне баштине, чиме културно наслеђе постаје доступно свима. Са развојем електронских и дигиталних колекција, библиотеке се трансформишу и њихов простор сада се креће од физичког ентитета до виртуелних библиотека. Захваљујући новим технологијама, новим културолошким и економским потребама корисника одређење библиотека као храма или капија знања припада прошлости. На отвореним вратима „храма“ дошло је до неминовног сусрета старог и новог, до сусрета старовременског библиотекара и савременог корисника. (Шарић, Дуновић и др. 2018: 115) Све ове промене доводе до мућевитог развоја, које од библиотекара захтева спремност на прихватање тих промена.

Питер Брофи на самом почетку своје књиге „Библиотека у двадесет првом веку“ каже: „Ако је свет заиста изграђен на информацијама и знању који се преносе готово тренутно, с било ког места било где, која је улога остављена дојучерашњим мемљивама маузолеја штампаних ствари? Оне ће можда преживети као музеји, постати само још једна туристичка атракција, сачуване у стању у коме су се затекле када је свет кренуо даље. А шта са професијом библиотекара, да ли је с њом ишта боље?“ (2005: 7) Потреба за побољшањем библиотечких услуга утицала је да се библиотекари, постављајући краткорочне и дугорочне стратегије, прилагођавају новим условима рада, Важан предуслов развоја библиотечке делатности је добар, образован библиотекар! Што доводи до закључка да се не мењају само библитеке, већи њени библиотекари. Од њих се данас захтева огромна спремност на прихватање промена, које се могу савладати само уз високу, професионалну етику и велику жељу за иновацијама у сврху усавршавања услуга које пружају кориснику.

Данас смо сведоци промена доминантних функција у библиотекама. Библиотекари као професионална групација која се по природи свог посла бави класификацијом, систематизацијом и организацијом докумената, имају и обавезу да допринесу решавању проблема уређења и вредновања електронских публикација (Вучковић 2003: 39).

Без обзира на развој информационих технологија и електронског приступа информацијама, библиотечко особље је и даље највећа вредност библиотеке (Вуковић, Рендић 2018: 8). Приступ информацијама као и публикацијама је много лакши, али ако не би било особља које се брине о публикацијама, које усмерава кориснике ка њима, приступ би био много тежи.

Нове технологије се стално усавршавају. Промене су неизбежне. Ако библиотекари могу да се прилагоде и прихвате промене, и ако могу да савладају нове технологије, у већој могућности су да се суоче са изазовима који доносе промене популације нових корисника.

БИБЛИОТЕКА И КОРИСНИК

Да би свака библиотека функционисала, осим наравно окружења, инфраструктуре, опреме и технологије, потребни су и људи, запослени у библиотеци. Без њих библиотека не би функционисала. Улагање у едукацију и обуку библиотечког кадра, њихово редовно усавршавање, одражава се и на квалитет пружене услуге и лојалност корисника библиотеке. Библиотечке и информационе услуге претрпеле су значајне промене због све већег присуства електронских информација. Управљање изворима информација у библиотекама не губи на важности већ, напротив, добија нови значај у дигиталном свету. Библиотекари су у позицији да постану предводници у глобалном свету информација пошто се ослањају на трајне принципе и осавремењене вештине за обезбеђивање организованог приступа корисним информацијама, чиме излазе у сусрет потребама својих корисника. Библиотекар је активни посредник између корисника и извора. Библиотеке савременог доба које карактерише период аутоматизације и увођење електронске библиотеке, захтевају од библиотекара потпуно нова знања и вештине. Стога библиотекари морају стално да се усавршавају, прилагођавају новим информационим технологијама и новим методама прикупљања и преношења информација до својих корисника (Вуковић, Рендић 2018: 8).

Бела Хамваш, дугогодишњи библиотекар као и Борхес, написао је есеј о Роберту Бартону, оксфордском библиотекару и писцу из XVII века: „Бартон је био библиотекар, а библиотекар је пак онај човек коме је књига таква храна, страст, судбина, љубав, уживање, занос, авантура и усуд, као морепловцу море, сељаку земља, баштовану растиње … “ (1992: 193).

Савремене институције културе постају интердисциплинарне и пројектно организоване. Најчешћи сарадници библиотека постају просветне институције (вртићи, школе, факултети) (Јовановић Арсић 2014: 11). Иако се понекад чини да се то подразумева, требало би истаћи образовну улогу јавних библиотека, посебно њено место у процесу целоживотног учења и информатичког описмењавања грађана. Прилагођавањем потребама савременог човека, библиотека се отвара ка својим корисницима који преузимају активну улогу у осмишљавању нових библиотечких услуга. Библиотека дигиталног доба пружа могућност кориснику да садржаје креира, а не само да конзумира. Ивана Јовановић Арсић наводи британске библиотеке као добар пример, јер они своје читалачко искуство деле и са својим корисницима (Јовановић Арсич 2014: 11). Читање самим тим постаје заједничка активност двоје и више корисника, а библиотека је место тог сусрета.

Ивана Јовановић Арсић у уводном тексту публикације „Планета читалац“ каже да библиотеке постоје због корисника. Требало би се запитати да ли библиотеке познају интересовања и потребе својих корисника? (2018: 7). Развој публике

и корисника је данас питање опстанка библиотека. Као јавне институције, библиотеке би требало да буду доступне свим грађанима и свим сегментима друштва. Према „IFLA/UNESCO Манифест за јавне библиотеке: „Јавна библиотека је локални центар информација који омогућава да све врсте знања и информација буду одмах на располагању корисницима. Услуге јавне библиотеке почивају на начелу равноправног приступа за све, без обзира на старосно доба, расу, пол, веру, националност, језик, или друштвени положај" (IFLA/UNESCO 1994: 67) Веома је битно да запослени у библиотекама буду свесни значаја који имају и своје одговорности према свим сферама друштва. Јавне библиотеке треба да буду отворене за увођење нових услуга у друштву и да одговоре на изазове које нуди савремено дигитално доба.

Задовољан корисник је најбољи показатељ квалитета колекције и услуга сваке библиотеке (Билбија 2004: 123). Ауторка сматра да мерење задовољства корисника зависи од броја библиотечких услуга и њихових очекивања. Пружање ових услуга би требало да се развија и веома је важно да библиотеке планирају своје активности у циљу побољшања квалитета услуга (Билбија 2004: 123).

Александра Вранеш указује на значај евалуације библиотечких услуга у процесу промена, мислећи пре свега на кориснике: „У средишту свих преструктурирања садржаја и обезбеђивања што лакше и комфорније доступности налази се корисник, за чије се потребе, односно процењивање степена адекватности садржаја његовим потребама, непрекидно врши евалуација истих" (Вранеш 2010: 54). Корисници могу данас на сајту библиотеке, а уз помоћ разних сервиса дају препоруке и рецензије књига. У настојању да буду доступније корисницима, библиотеке нуде разне услуге, попут мобилних апликација, библиобуса, сервиса „Питајте библиотекара" и др. Гледајући примере који осликавају улогу библиотеке у свакодневном животу, у мањим срединама, библиотеке имају улогу локалног дома културе. Ту долази до изражаја њихова едукативна улога у подстицању корисника на садржајнији културни живот. Локалне библиотеке својим активностима чине да појединици имају осећај припадности заједници. У већим срединама, мобилне апликације и други сервиси у великој мери смањују време потребно за претраживање и резервацију публикација.

Због тога велики број библиотека у свету, али и мањи број и код нас покреће сервис „Питај библитекара" као средство комуникације удаљених корисника. Добар пример је сервис Библиотеке града Београда[1].

ПИТАЈТЕ БИБЛИОТЕКАРА

Услуга „Питај библиотекара" је Интернет-базирани сервис који на принципу питања и одговора повезују кориснике са појединцима, стручњацима из одређених области знања и вештина у спровођењу прецизних претрага. Већина услуга „Питај библиотекар" има образац за подношење питања на вебу или адресу е-поште или обоје. Корисници се позивају да своје упите пошаљу путем

1 https://pitajbibliotekara-bgb.libanswers.com/form?queue_id=2408

веб формулара или путем е-поште. Када се питање прочита, обично библиотекар задужен за овај сервис, упит прослеђује појединачном стручњаку да одговори, или сам одговори. Стручњак одговара на упит са чињеничним информацијама и/или листом извора информација. Одговор се или шаље на налог е-поште корисника или се поставља на веб како би корисник могао да му приступи након одређеног временског периода.

Анализом коришћења сервиса „Питај библиотекара" Библиотеке града Београда, показало се да је користан као нови облик комуникације између корисника и библиотекара. У информационом друштву постоји потреба за активнијим укључивањем корисника у рад библиотеке. Стога је потребно да се већ постојећи облици комуникације и сарадње у физичком простору библиотеке, иновирају и ускладе са новим потребама публике, у складу са убразним развојем информационо-комункационим технологија. Овај сервис се користи од јуна 2020. године у Библиотеци града Београда. Сервис „Питај библиотекара" омогућава комуникацију корисника са библиотекарима. Увидом и анализом постављених питања библиотекарима од стране корисника питања, може се видети колико чланова библиотеке користе ову услугу и у које сврхе.

Један део питања се односио на радно време централне библиотеке, или на неки од седамдесетак огранака Библиотеке. Ова питања су била посебна актуелна у марту и априлу 2021. године, када је Библиотека једно време била затворена или радила са смањеним обимом рада због пандемије COVID-19. Појединци су каснили са враћањем публикација па су се интересовали да ли могу да продуже коришћење истих с обзиром на ситуацију, на пандемију

(„Молим да напишете актуелно радно време. Треба да вратим књиге које су код мене јако дуго због ванредног стања, старија сам од 65 и не бих да плаћам казну због кашњења, а не бих да дођем предвече па затворено.").

Велики број питања се првенствено односио за претраживање електронског каталога „Бисис" Библиотеке града Београда. Једно од питања је било:

„Замолио бих Вас за одговор на питање да ли можете да ми пошаљете линк за регистрацију како бих постао члан БИСИС-а и на тај начин користио повољности и услуге."

Из чега се може закључити да постоји заинтересованост корисника за коришћење електронских услуга библиотеке.

Један од корисника је замолио: „Помозите ми молим вас како да сврсисходно користим критеријуме „напредне претраге" електронског каталога; наиме занимају ме књиге следећег садржаја:

1) љубавни/животни романи/приповетке (НЕ ласцивног/порнографског типа),

2) преферирам да су засновани на историјским догађајима,

3) страни аутори искључиво,

4) Књиге преведене на српски језик".

Упутство му је послато и на тај начин му је олакшана и убрзана претрага жељене публикације.

Велики број питања је био у вези резервације одређених књига, углавном су то књиге новијег датум и за које постоји листа чекања.

Веома је битна и интеракција са корисницима, посебно у вези препоруке књига за читање. Поједина питања су се односила и на потражњу или препоруку за куповину књига којих нема у фонду. Једна од тражених књига које нема фонду јесте „Атомске навике" Џејмса Клира.

На основу постављених питања може се закључити шта појединци студирају или које су професије. Један од студената се интересовао за литературу везану за апликације Eprints i Fedora, њихов развој, употреба и карактеристике, која му је потребна за израду дигиталних репозиторијума, затим употреба отвореног кода у библиотекама. Из ових захтева се могло закључити да је реч о студенту библиотекарства.

Затим, поједини студенти и истраживачи траже препоруку литературе за своје радове. Један од корисника се интересовао за литературу за израду мастер рада: „Прилог методологије израде дигиталног тезауруса за област теорије књижевност". Одговор на питање је захтевао добро познавање теорије књижевности, а исто тако добро познавање предметног каталога библиотеке да би се пронашла потребна литература. Колеге су кориснику изашле у сусрет и препоручили потребну литературу.

Један о корисника је тражио: „Поводом боравка Срба из румунског Баната у Београду и поклоничком походу на Опленац, наша певачка друштва и тамбураши, наступили су на Коларчевом универзитету у једном концерту, којег је и радио преносио. Сакупљам податке за грађу историје Срба и њихових збивања, мојег родног села Кеча, надомак Радојева с оне стране границе. Замолио бих вас да ми помогнете у мом подухвату." Овом кориснику су дата упутства како да претражи предметни каталог библиотеке.

Један од захтева корисника је био посебно интересантан, замолио је да му се пронађе књига чијег се наслова није сећао, а коју би волео опет да прочита и каже: „Читао сам је као клинац и мислим да је била у обавезној лектири али нисам сигуран. Ради се о неком клинцу који је ја мислим радио у циркусу а онда остаје сам са малим мајмуном и наступа по улицама и трговима… Тога се једино сећам."

Библиотекар који је задужен за сервис му је одговорио: „Након консултација са колегиницама са дечијег одељења, а на основу Ваших информација, оне претпостављају да је можда у питању књига Чудноватe згоде шегрта Хлапића од Иване Брлић Мажуранић. Или је у питању неки наслов од Астрид Линдгрен. Надамо се да смо донекле помогли."

На поједина питања на жалост није се могло позитивно одговорити: „Мала, танка књижица, домаћи писац, роман у стиховима, много смешна рима, али не с намером да насмеје, него је човек мислио да тако треба. Чини ми се да су иницијали М.... С... Да ли знате о чему се ради? Купљено на неком Сајму књига, тамо неке 1980 и неке. Хвала унапред."

Известан број корисника не врати књиге на време, заборави их негде на својој полици у кући или изгуби, па се јаве да их врате, или су на путу и не могу да продуже коришћење књига за које су задужени: „Скоро сам нашла књиге са ознаком библиотеке које је моја ћерка позајмила пре више година. Она се у међувремену одселила у иностранство, а ниједном није стигла каква опомена, па се то искрено и заборавило. Ја бих желела да те књиге вратим, ако је то могуће. Каква је процедура око враћања? Хвала унапред."

Или:

„Нисмо у могућности да је одмах вратимо зато што смо у иностранству. Можемо једино поштом да пошаљемо. Хвала унапред за разумевање."

Појединi корисницисни су тражили и запослење:

„Поштовани/а,

Након истраживања на интернету прикупила сам неколико информација на тему Како се постаје библиотекар. Након запослења, и минимум 9 месеци рада у библиотеци (уколико је особа завршила средњу школу) полаже се стручни испит. Наравно, у складу са нивоом образовања, разликују се и титуле након положеног одговарајућег стручног испита.

Сложићете се да посао библиотекара међу младима није најпопуларније занимање, али управо због тога и због немогућности да пронађем конкурсе или огласе за ову позицију, јако ми је тешко да сазнам којим путем да кренем. Да ли библиотеке просто имају попуњен капацитет запослених, и ту више нема места за нове особе? Или има наде да тврдоглаво трагање пробије пар пукотина како бих се промилила у свет библиотекарства?

Срдачно,

… …."

Колеге су је посаветовале где да се информише о образовању библиотекара:

„Уредбом о каталогу радних места у јавним службама и другим организацијама у јавном сектору утврђен је попис радних места, као и потребан ниво образовања за сваку позицију унутар радне организације.

Високо образовање на пољу библиотечке и информационе делатности, и заштите библиотечке грађе нуде две високошколске установе у Србији, а више информација о студијским профилима можете прочитати на њиховим веб-сајтовима.

– Катедра за библиотекарство и информатику Филолошког факултета у Београду(http://www.fil.bg.ac.rs/lang/sr/katedre/bibliotekarstvo-i-informatika/zaposleni/)

– Катедра за језик, књижевност и библиотекарство Педагошког факултета у Сомбору(http://www.pef.uns.ac.rs/index.php/2015-03-25-09-38-47/2015-03-27-07-36-28/katedra-za-bibliotekarstvo)

Уколико желите можете нам послати Вашу радну биографију на мејл pitajbibliotekarabgb@gmail.com. Ваше податке чуваћемо у нашој бази кандидата и бићемо слободни да Вас контактирамо када будемо имали отворене позиције у складу са Вашим компетенцијама."

Библиотека као институција тако и колеге, увек се труде да изађу у сусрет разним молбама, нарочито када су питању поклони: „Добар дан, зовем се … … …., радим као библиотекар у стручну школу у … … …. и хтела бих да питам дали можемо добити неколико књига на располагању нашим ученицима и наставницима припадницима српске мањине у … ….? Знам да су тешка времена, али наша библиотека располаже застарелим насловима одатле и моја жеља да је мало обогатим и да ми као Срби ето имамо неколико наслова од српске књижевности. Хвала Вам унапред надајући се на позитиван одговор. С поштовањем….."

Колеге су одговорили: „Одговор је позитиван. Само ће нам требати неко време да скупимо довољан број књига, али до лета бисмо могли да скупимо део књига и да се онда договоримо на који начин је најбоље да Вам то пошаљемо. Можете нам послати мејл на који можемо да Вас контактирамо када скупимо довољан број књига или можемо да Вас контактирамо на мејл са којег сте и послали упит. У сваком случају бићемо у контакту, Ви нам се можете обратити у сваком тренутку на овај начин."

Сервис „Питајте библиотекара" користе и колеге из иностранства: „Добар дан, јавља се библиотекарка из Торонта, Канаде. Занима ме који систем каталогизације користите у библиотеци. Toronto Public Library користи Dewey Decimal Classification (DDC). Покушавам да откријем ваш систем гледајући књиге, али ми не успева. Хвала пуно, и желим вам све најбоље." Одговор колега је био: „...Користимо УДК, али за централну библиотеку користимо и *numerus curens* због величине фонда, тако да Вам је то можда мало збуњујуће. За остале библиотеке у мрежи користимо искључиво УДК. За све информације нас слободно контактирајте."

Из овог истраживања се могло закључити да је било највише захтева за литературу потребну за писање семинарских, дипломских и мастер радова из различитих области. Ову услугу је велики број корисника користило за продужење коришћења публикација, као и за препоруку набавке појединих публикација којих није било у фонду. Сервис је омогућио једноставније и брже постављање захтева као његову бржу обраду. Подаци указују на потребну литературу која служи за допуну фонда библиотеке: сталним праћењем доступности литературе, одговарајући опсег покривености неког подручја, углед неког аутора и издавача. Сви ови подаци омогућују анализу и вредновање показатеља о успешности рада библитеке кроз два сегмента: квалитет и расположивост библиотечке грађе.

ЗАКЉУЧАК

Савремено друштво захтева коришћење нових технолошких и информационих технологија, самим тим је изазвало велике промене у раду, како самих, јавних народних библиотека, тако и њених библиотекара.

Примена дигиталних технологија омогућила је библиотекама да део својих колекција учини доступним широј јавности. Чињеница је да дигитализација представља очување, промоцију и коришћење грађе у „виртуелном" свету дигиталних технологија јавних библиотека. Са променама у библиотекама, од библиотекара се очекује спремност ка прихватању промена, које се могу савладати уз високо формално образовање и жељу за иновацијама у сврху сталног усавршавања услуга које пружају корисницима. Анализом примера из праксе, може се закључити да савремене технологије имају велики потенцијал за реализацију различитих облика сарадње библиотека и корисника. Библиотеке данас, а самим тим и библиотекари више нису само пасивни учесници у ширењу информација. Одговорност библиотека превазилази набавку и организовање публикација. Један од начина се постиже сервисима којима помажу корисницима да пронађу информације које су им потребне. Један од најкоришћенијих сервиса је „Питај библиотекара".

Коришћењем овог сервиса библиотеке, на добитку су и библиотекари и корисници. Многобројне су предности коришћења сервиса „Питај библиотекара": доступан је корисницима 24 сата, пружа бесплатну, брзу, референтну услугу и основне одговоре на кратка, чињенична питања.

У складу је са тврдњом Бернија Слоана који каже: „Корисници не морају да буду забринути за радно време физичке библиотеке, а корисници не морају физички да иду у библиотеку да би приступили ресурсима. Истиче се важност да корисници буду у могућности да комуницирају са библиотечким особљем када је потребна помоћ" (1998: 134)

ЛИТЕРАТУРА

Билбија 2004: Биљана Билбија. *Основи библиотекарства*. Бања Лука: Глас српски.

Брофи 2005: Питер Брофи. *Библиотека у двадесет првом веку: нове услуге за информационо доба.* Београд: CLIO.

Weinberger 2012: David Weinberger. „Library as Platform," *Library Journal,* September 4, 2012. <https://www.libraryjournal.com/story/by-david-weinberger> [2012].

Вранеш 2010: Александра Вранеш. „Алтернативна библиотека". *Књига и језик у развоју савремене друштва.* Зборник радова са Међународне научне конференције. Ур. Александра Вранеш, Љиљана Марковић. Београд: Филолошки факултет, 51-56.

Вуковић, Рендић 2018: Оријана Вуковић, Александра Рендић. „Вјештине библиотекара савременог доба". *Библиотекарство Српске*, год. VII, 7, 7-14.

Вучковић 2003: Жељко Вучковић. *Јавне библиотеке и јавно знање.* Нови Сад: Библиотека Матице српске, Футура публикације.

Горман 2007: Мајкл Горман. *Наше непролазне вредности*. Београд: Филолошки факултет.

Драгосавац 2016: Бранка Драгосавац. *Јавне библиотеке у Србији од 1901. до 1918*. Панчево: Градска библиотека; Ниш: Народна библиотека „Стеван Сремац"; Неготин: Народна библиотека „Доситеј Новаковић".

IFLA/UNESCO Манифест за јавне библиотеке. <https://repository.ifla.org/bitstream/123456789/190/1/pl-manifesto- sr.pdf> [1994].

Ињац Малбаша 2016: Весна Ињац Малбаша. *Е-библиотека*. Београд: CLIO.

Клејтон, Горман 2003: Питер Роберт Клејтон, Гари Јуџин. *Управљање изворима информација у библиотекама*. Београд: CLIO.

Климпел, Ојлер 2019: Пол Климпел, Елен Ојлер (прир). *Будућност прошлости. Културно наслеђе у дигиталном свету*. Београд: Народна библиотека Србије.

Ле Коадик 2005: Ив Франсоа Ле Коадик. *Наука о информацијама.* Београд: CLIO, Народна библиотека Србије.

Мангел 2008: Алберто Мангел. *Библиотека ноћу*. Београд: Геопоетика.

Милер, Милер 2006: Жоел Милер, Жан Луј. *Менаџмент библиотека*. Београд: CLIO.

Mattern 2014: Shannon Matern. „Library as Infrastructure". *Places journal,* June 2014. <https://placesjournal.org/article/library-as-infrastructure/? gclid=Cj0KCQiAmKiQBhClARIsAKtSj- lI87cpn1Z3vyQ- fPfNhpdbJmzUV9Fh2aDHbtc_Ykw4WnDPcC46WdYaAgwcEALw_wcB&cn-reloaded=1> [15.02.2022].

Sloan 1998: Bernie Sloan. „Service perspectives for the digital library: remote reference services", *Library Trends,* 47. br.1, 117-143.

Хамваш 1992: Бела Хамваш. *Хиперионским есеји*. Нови Сад: Матица српска, 193-203.

Шарић, Дуновић и др. 2018: Мирела Шарић, Татјана Дуновић и др. „Прилагођавање народних библиотека изазовима данашњице". *Библиотекарство Српске*, год. VII, 7, 107-122.

Olivera D. NASTIĆ

PUBLIC LIBRARIES AND USERS IN 21ST CENTURY

Summary

With the development of new technologies, the logical question is what will libraries look like in the future, will they have physical space? What is certain is that libraries will remain centers of knowledge and information, only that in the future printed books will be slowly replaced by electric readers and electronic books. One of the roles of public libraries in the 21st century is to be the bearers of the digitalization of heritage culture, which will make it available to everyone electronically. Creating new ways for users to access knowledge is an effective response to the challenges that this sector will face in the near future. This changes the way of communication with users. One of the ways to actively communicate with users is the „Ask a Librarian" service. Communication between librarians and users is key to designing and implementing new types of services and knowledge.

Key words: public libraries, digital libraries, hybrid libraries, librarians, users, „Ask a Librarian".

Рад је предат 28. фебруара 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ИСТОРИЈА

УДК 75.052.045:929.624.2(497.11)"12"
726.7:271.2-526.62(497.11)"12"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-36210

Прегледни рад

*Ђорђе Н. ЂЕКИЋ**
Филозофски факултет Ниш

*Драгана М. МИЛИЋ***
Филозофски факултет Ниш

МОТИВ ЈЕДНОГЛАВОГ И ДВОГЛАВОГ ОРЛА У РАШКОЈ У XIII ВЕКУ

Апстракт. Рад проучава настанак и распрострањеност мотива једноглавог и двоглавог орла у Рашкој у црквеној уметности, на предметима материјалне културе и њихов помен у писаним изворима у XIII веку. Појава орла као мотива објашњава се византинизацијом српске културе, која је интензивирана у време владавине великог жупана Стефана Немање, а настављена у периоду његових наследника. Мотив једноглавног орла најраније је забележен у XI веку у цркви Светог Томе у Кутима. Мотив двоглавог орла најпре се јавља као коласта аздија, крајем XII века у цркви Светих апостола Петра и Павла у Бијелом Пољу. У првој половини XIII века мотив орла среће се најчешће на фрескама, на одежди приказаних личности и у склопу декорације зида. У другој половини XIII века се овај мотив ретко користи што се објашњава слабљењем византијског, а јачањем западног културног утицаја на Рашку. Орао се среће и у књижевности, као мотив преузет из хришћанске традиције.

Кључне речи: једноглави орлови, двоглави орлови, коласта аздија, Рашка, XIII век.

Мотив орла, чије се порекло не може утврдити, заступљен је од најраније историје. У древним цивилизацијама представљао је соларни симбол свих божанстава неба и духовни принцип. Сматран је симболом владара, победе духа и интелекта над материјалним и физичким, а поистовећиван је и са самим Сунцем. Двоглави орлови су били атрибут богова близанаца, мада понекад представљају и свезнање и двогубу моћ (Kuper 1986: 119–120).[1]

У хришћанској традицији, у оквиру које се јавља као мотив код Срба, орао је симбол васкрсења. За разлику од других птица, сматра се да обнавља своје перје и младост тако што лети према Сунцу, а затим урања у воду. То сведочи Псалам 102, стих 5 у коме стоји да они који се уздају у Бога обнављају своју снагу, а крила им расту као орловима.[2] Орао се сматра и симболом Христоса, а у ширем смислу

* ванредни професор, djekicdj@ptt.rs.
** докторанд историје, milicdragana1993@gmail.com.

1 О распрострањености и симболици једноглавих и двоглавих орлова у претхришћанским и хришћанским цивилизацијама видети: Solovjev 1935: 119–164; Соловјев 1957: 116–130.

2 Књига пророка Исаије, гл. 40, стих 31.

праведника, односно хришћанске врлине попут вере, срчаности и великодушности. Такође, симбол је Светог јеванђелисте Јована. Поред позитивног, може се приказати и у негативном контексту када симболише грех охолости и земаљског властољубља и представља једну од четири животиње апокалипсе (Badurina 1979: 440–441).

Ћирило и Методије, просветитељи и творци словенске азбуке, у поетским текстовима њима посвећеним, често се називају орловима (Првовенчани 1988: 160).

Најранији помен орла код Срба временски се везује за дукљанског кнеза Владимира, односно Светог краља Јована Владимира. На житијној икони из 1737. године, а потом и у *Житију Светог Јована Владимира* из 1802. године јавља се мотив једноглавог орла који на својим леђима носи крст (raki; 1802: 30). Његовим полагањем на земљу, орао је означио место на коме ће светитељ подићи цркву задужбину (Ђекић 2015: 69). Како *Летопис попа Дукљанина*, који доноси најстарији текст *Житија*, не садржи поменути догађај, овај помен орла као симбола код Срба стога се узима у обзир с извесном резервом (ракић 1802: 30; Кунчер 2009: 125–135).

Мотив орла је у српску средину доспео заједно са културним утицајем Византије. Наиме, Византија је од Рима наследила мотив једноглавог орла као симбол власти и војне моћи. У првим вековима постојања Византијског царства, до времена цара Ираклија (610–641), једноглави орао повремено се јавља као мотив на новцу, али након тога губи ову симболичну функцију (Solovjev 1935: 129). Јавиће се опет на новцу солунског цара Јована Комнина Дуке (1237–1242) и на трапезунтским кованицама које се датују у време цара Алексија IV (1417–1446). До VI века коришћен је и као инсигнија у војсци (Одак 2015: 237). Мотив једноглавог орла се могао наћи на надгробним плочама царева и истакнутих личности у XI и XII веку. Након овога, њиме су украшавани јастуци (супедиони) испод ногу царева Теодора Ласкариса, Михаила VIII и Андроника II Палеолога (Solovjev 1935: 130).

Постојање двоглавог орла као мотива на тканинама, средином X века први бележи цар Константин VII Порфирогенит у *Спису о церемонијама*. Према његовим записима, зеленим и ружичастим двоглавим орловима, уз бикове и беле лавове, били су украшени царски трон, одежде царских достојанственика и истакнутих генерала (Solovjev 1935: 132; Соловјев 1957: 128).[3]

У доба владавине династије Комнина двоглави орао представља симбол превласти царства над истоком и западом. Анонимни византијски писац је, описујући двоглаве орлове на бисерима украшеној црвеној обући цара Манојла I Комнина (1118–1180), указао да они симболишу цареву чистоту попут бисера и његове високе домете као орла (Одак 2015: 238). Иако писац изричито не наводи двоглавог орла као симбол цара, упућује на његово значење као симбола. *Трактат о службама* Псеудо–Кодина из XIV века бележи да су двоглави орлови симбол деспота, севастократора и кесара. Као видна обележја својих високих титула, они су, између осталог, на својој обући, седлу и покривачу за коња имали извезене златне или црвене орлове (Ферјанчић 1968: 144).

3 Двоглави орлови су иначе временом постали чест мотив на византијским тканинама. Из ње су извожене тканине са зооморфсним мотивима, на Западу познате као *de opere Romaniae*, да би оне са мотивом двоглавих орлова биле препознате под именом *aquilae cum duobus capitibus* (Solovjev 1935: 133; Ковачевић 1953: 195–196).

У српској средњовековној држави се као мотив најпре јавља једноглави, а потом и двоглави орао. Једноглави орао је временом изгубио на значају, док је двоглави постао један од најчешћих мотива који је прерастао у хералдички елемент почетком XV века (Ђекић 2015: 76–77). Међутим, у Рашкој у XIII веку орао, једноглави и двоглави, представља мотив са одређеним симболичним значењем који се најчешће приказује у склопу фрескописа, али га је могуће пронаћи и на другим местима.

Најстарији приказ једноглавог орла код Срба сачуван је на парапетној плочи (преградна плоча каменог иконостаса) из XI века у цркви Светог Томе у Кутима поред Херцег Новог. Осим тога, једноглави орлови су представљени на рељефу у прочељу цркве Светог Михаила у Котору насталом крајем XI или почетком XII века (Ћирковић 1981: 244). Из XII века потиче чаша пронађена у цркви Светог Ахилија у Ариљу са представом једноглавог орла који у канџама држи рибу (Ђурић, Бабић Ђорђевић 1997: 33–34; Чанак Медић 2002: 80–81).

Први приказ двоглавог орла код Срба налази се на ктиторској композицији хумског кнеза Мирослава, брата великог жупана Стефана Немање, у цркви Светих апостола Петра и Павла у Бијелом Пољу и потиче из друге половине XII века. Кнез Мирослав је представљен у широком црвеном огртачу са златном бордуром и драгим камењем, који је орнаментисан златним двоглавим орловима, између чијих глава се налази тролист, а уоквирени су златним круговима – коластим аздијама.[4] Појам коласта аздија (гр. hasdion, српскосл. ѯаꙁдєн) иначе означава одежду декорисану круговима (колима) у које су уписани (везени, осликани) различити мотиви, па и мотив двоглавог орла (Ковачевић 1953: 29, 195–196; Радојчић 1996: 85). Приказ двоглавих орлова на кнежевој одећи има своје симболично тумачење у византијској традицији (Сл. 1). Сматра се да једна глава представља цара, друга патријарха, а тролист између глава Свето Тројство, односно цара и патријарха на литургији у цркви.

Утицај Византије у Рашкој у другој половини XII века знатно је порастао. У то време на српском престолу се налази велики жупан Стефан Немања, који, и поред повремених сукоба, покушава да одржи добре односе и да се угледа на свог моћног суседа. С друге стране, Византија и касније њене државе наследнице, промениле су политику према српској држави. Тако су Византија и Епирска деспотовина настојале да преко брака између Стефана и Евдокије, а касније и Радослава и Ане, Рашку јаче привежу за себе (Ћирковић 1981: 305-308; Зарковић 2010: 64–65).

Камена пластика Богородичине цркве у Студеници, чија се израда датује у сам крај XII века, садржи неколико мотива једноглавог орла. Задужбина великог жупана Стефана Немање грађена је у периоду између 1186. и 1196. године, а фрескописана у периоду када је Свети Сава био игуман манастира, између 1206/7. и 1209. године (Чанак Медић – Тодић 2015: 11–12). За обраду фасаде били су задужени мајстори са југа Апенинског полуострва, из регије Апулије. Да су поједини мајстори могли потицати и из Котора долази се поређењем трифора Богородичине цркве и катедрале Светог Трифуна у Котору, које имају заједничке карактеристике

4 Фреска је данас доста оштећена, али се на основу цртежа Александра Дерока из 1933. године могу препознати двоглави орлови на одежди кнеза Мирослава (Solovjev 1935: 138; Ковачевић 1953: 28–30, 195; Миловановић 2013: 186).

(Петровић 1986: 66–69; Чанак Медић, Тодић 2015: 65). Мотив једноглавог орла налази се у склопу скулптуралне декорације западног портала, источне олтарске трифоре и окна прозора наоса цркве (Ђекић, Шаптовић 2020: 62–64).

У XIII веку мотив једноглавог и двоглавог орла у Рашкој присутнији је у односу на претходни период. Најстарије сачуване представе једног и другог типа из XIII века изведене су у Радослављевој припрати Богородичине цркве. Спољашња припрата Богородичине цркве, саграђена је 30–их година XIII века, најкасније до 1234. године, а затим осликана. Једноглави орлови, сачувани међу затрпаним фрагментима фресака који су пронађени током конзерваторско–рестаураторских радова 50–их година XX века, красили су зидове припрате (Ненадовић 1957: 79–80, 84; Ђурић 1988: 125–126). Пронађена су два медаљона са овим мотивом, али их је сигурно било више. Налазили су се на орнаменталном соклу на коме је подражавана мермерна облата или текстил. Орлови су насликани тамноцрвеном бојом, раширених крила, главом окренутом у десно, повијеног, благо отвореног кљуна и широког репа (Сл. 2). Мотив орла налази се унутар двоструких кругова између којих су кружићи или палмете (Ђурић 1988: 129–130).

У јужном параклису Радослављеве припрате посвећеном Светом Симеону, мотив двоглавог орла налази се на јужном зиду у оквиру ктиторске композиције на којој су приказани Свети Симеон, Стефан Првовенчани као монах Симон, краљ Радослав и краљица Ана (Радојчић 1996: 16). Двоглави орлови, као златне коласте аздије, налазе се на црвеним хламидама (плаштевима) које носе краљ Радослав и краљица Ана (Сл. 3 и Сл. 4) (Ковачевић 1953: 30–31; Миловановић 2013: 165).

Мотива орла нема на одорама Светог Симеона и Стефана Првовенчаног јер су приказани као монаси. Дакле, мотив двоглавог орла јавља се само на одежди владара и његове супруге чији је отац епирски деспот Теодор I Анђео (1215–1230), који је имао претензију да обнови Византију. У складу са пореклом, прихватљиво је да се на плашту краљице Ане налази мотив двоглавог орла. Краљ Радослав је као њен супруг и зет епирског деспота такође имао право на то. С друге стране, не треба пренебрегнути чињеницу да је његова мајка византијска принцеза Евдокија, што је разлог његовог везивања за византијски свет (Ћирковић 1981: 308; Зарковић 2010: 64).

Појава двоглавих орлова у време када нема јединственог Византијског царства сведочи о јаком културолошком утицају који није могао бити прекинут ни крсташким освајањем. Мотивом двоглавог орла била је украшена и одежда Балдуина Фландријског приликом његовог крунисања за латинског цара 1204. године, а двоглавог орла као хералдичко знамење користиле су и његове кћерке (Одак 2015: 241). На Балкану је византијску традицију наставила да чува Епирска деспотовина, која је очувала и углед моћног царства, толико да је склапање бракова са њеним принцезама имало изузетан политички значај (Зарковић 2010: 65).

Потребно је указати на сличност између двоглавих орлова на одеждама краља Радослава и краљице Ане и кнеза Мирослава. Они су приказани на сличан начин: насликани су златном бојом на црвеној подлози, а разликују се у стилизацији. Ипак, по форми су веома слични; две главе стоје на истом врату на коме је проширење у виду прстена. Оваква форма двоглавог орла има оријентално порекло и личи на

сараценске грбове, које су користиле муслиманске државе на Блиском истоку (Соловјев 1957: 122; Стојановић 1977: 294–295). Међутим, поставља се питање како је хумски кнез Мирослав, који је био брат великог жупана и управник једног дела државе, могао да буде представљен са симболом византијског царства. Сматрамо да је то доказ двоструког византијског утицаја; процес византинизације, с једне и покушај да се углед сопствене власти уздигне у односу на друге државе, с друге стране.

Краљ Стефан Првовенчани и његов син Радослав представљени су на источном зиду куле Спасове цркве у манастиру Жичи. Вишеспратна кула и спољашња припрата са катихуменом на спрату дозидане су и осликане 20–их година XIII века, најкасније до 1228. године (Ђурић, Бабић Ђорђевић 1997: 126, 128; Чанак Медић и др. 2014: 122, 132–134). На источном зиду куле, до врата која воде у припрату, приказани су краљ Стефан Првовенчани, са десне стране и његов најстарији син и наследник Радослав, са леве стране (Сл. 5 и Сл. 6). Они су огрнути црвеним хламидама које су украшене златним двоглавим орловима уписаним у златне кругове (Сл. 7), чији међупростор попуњавају бисери (Ковачевић 1953: 39; Стојановић 1977: 295; Радојчић 1996: 34–35; Војводић 2012: 323–325).

Живопис жичке куле обновљен је за време краља Милутина, између 1309. и 1316. године (Чанак Медић и др. 2014: 92–94). На основу остатака постојећег живописа, при обнови, мајстори су вероватно поновили изглед портрета првих ктитора који су данас сачувани. При томе, могу се приметити и елементи промене: одлике владарских инсигнија и начин одевања из доба обнове (Војводић 2012: 328). Ипак, примећује се сличност са фрескама у Студеници: двоглави орлови су златне боје у круговима и налазе се преко целог плашта, а разлике у њиховој стилизацији су незнатне.

У Жичи, поред златних, налазе се и црвени двоглави орлови чија се израда датује у време првобитног живописања цркве у XIII веку. Свети Ђорђе, који је представљен на јужном зиду јужног параклиса, огрнут је белом хламидом на којој су црвени двоглави орлови у црвеним круговима (Сл. 8) (Стојановић 1977: 295; Миловановић 2013: 190, 193; Чанак Медић и др. 2014: 296). Орлови имају по пет пера на репу и по један прстен на врату и репу.

У горњој зони западног зида жичке куле, насликана је представа Христове поуке апостолима *Ако не будете као ово дете*. На луку изнад ове фреске, покривеном орнаменталним тракама беле боје, смењују се у правилним размацима зелене куле са по три степеника са обе стране, зелени крстови и црвени кругови у средини (Сл. 9) (Чанак Медић и др. 2014: 338, 340). Унутар сваког круга наизменично, смењује се мотив црвеног крста и црвеног двоглавог орла (Đurić 2000: 125). Орлови су приказани са полуотвореним кљуновима, дугим повијеним реповима са по три пера и прстеном на врату и репу. Ово је јединствени пример представљања двоглавих орлова и крстова на истој декоративној траци. Њихово заједничко приказивање, као симбола краљевства и свештенства, уз програм живописа целокупног портика, указује на идеју заједништва световне и духовне власти, њен континуитет и легитимитет (Đurić 2000: 124, 126–127, 138–139).

Из наведених примера можемо приметити да се у Жичи осим златних, појављују и црвени двоглави орлови и то када се налазе на одеждама светитеља или као

елемент декорације. Двоглави орлови су се могли наћи на одеждама светитеља, обично мученика аристократског порекла (Đurić 2000: 127). Кругови у које су уписани су црвене боје, док је позадина бела. У византијској цивилизацији црвена боја је сматрана извором царске власти, божанског порекла и достојанства, а целивање руба пурпурне – црвене царске хаљине представља неговање царевог култа. За време церемонијала, цар је стајао на пурпурним дисковима. Царска деца су се рађала у пурпурној соби. Пурпур, односно црвену боју, црква је временом је прихватила као симбол свештеног, светог и божанственог. Зато се она често јавља у фреско сликарству (Војводић 2006–2007: 142–143).

У Жичи су се, осим на фрескопису, двоглави орлови налазили и на полијелеју. Од полијелеја из XIII века сачуван је само један медаљон са представом двоглавог орла који се налази у Народном музеју у Београду. Овај медаљон се вероватно налазио на хоросу који је обично орнаментисан преплетеним мотивима биљака, птица, животиња и геометријских облика (Чанак Медић и др. 2014: 174–175). Ово није једина представа двоглавих орлова на полијелеју. Срећемо је и у XIV веку у Марковом манастиру код Скопља и у Дечанима (Соловјев 1957: 138–139).

Златни двоглави орлови у коластим аздијама сачувани су и у цркви Христовог Вазнесења у Милешеви. Део су декорације на одеждама чланова владарске породице који су насликани на северном зиду припрате. Ова композиција је настала између 1222. и 1228. године (Петковић 1987: 2–4, 7). Двоглави орлови се налазе на црвеним хламидама Владислава, који је представљен као принц и ктитор, његовог брата и наследника престола Радослава и краља Стефана Првовенчаног (Ковачевић 1953: 30–31; Петковић 1987: 5; Ђурић 1992: 18). Двоглави орлови су златни, са златним концентричним круговима око њих. Боја ове фреске је избледела, али је могуће уочити мотиве двоглавих орлова (Сл. 10 и Сл. 11). Поред лика Стефана Првовенчаног на поменутој фресци забележена је његова титула севастократора (Ферјанчић 1968: 168–170). Како је већ наведено, двоглави орао представља симбол на одећи севастократора, те овај мотив стоји у вези са поменутом титулом.

На јужном зиду западног травеја наоса налази се ктиторска композиција. Она је насликана нешто раније у односу на породичну композицију у припрати. Уочљиво је да је одело ктитора Владислава по стилу попут оног насликаног у припрати (Ђурић 1992: 15–16, 18). На његовој црвеној хламиди налазе се златни концентрични кругови. Пошто је боја избледела, не могу се утврдити орнаменти унутар кругова (Радојчић 1996: 18–19). Ипак, када се упореди одело са представом одела из припрате, делује оправдано претпоставити да су златни двоглави орлови били насликани унутар златних кругова на Владислављевој хламиди.

Након Милешеве, у XIII веку више нема приказа мотива двоглавог орла на фрескама. Као мотив на тканини јавља се једино једноглави орао у кругу начињеном од бисера на фрескопису у цркви Успења Пресвете Богородице у Морачи. Изградња цркве завршена је 1251/1252. године, док је живописање почело након тога, можда 60–их година XIII века (Петковић 1986: 9, 23–24). На јужном зиду западног травеја наоса налази се ктиторска композиција у којој је представљен ктитор, кнез Стефан Вукановић кога Богородица приводи Христосу. Данашња фреска потиче из времена обнове манастира у XVI веку, али је на основу аналогије са

ктиторским композицијама у немањићким задужбинама рашког стила установљено да је поновно осликавање изведено на основу њеног првобитног изгледа (Петковић 1986: 42–43, 45; Војводић 2006: 73–74). Преко целе хламиде, којом је ктитор огрнут, налазе се златни једноглави орлови у бисерним круговима (Сл. 12). Орлови су приказани у мањем формату и бројнији су у односу на горепоменуте мотиве двоглавог орла у Студеници, Милешеви и Жичи. По стилском приказу су слични, а разлика је само у броју глава.

На основу изнетих примера може се закључити да се у Рашкој у XIII веку златни двоглави орлови у златним круговима, некада опточени бисерима, јављају искључиво на црвеним хламидама владара и чланова њихове најуже породице. То значи да су српски краљеви у првој половини XIII века носили одећу са мотивом двоглавог орла. Једина особа која није била краљ, а представљена је са овим мотивом, била је краљица Ана. Да је овај мотив сматран симболом владара и световне власти, сведочи чињеница да двоглави орлови нису сликани на одеждама Немањића који су представљени као монаси. Поред тога, једноглави орлови у бисерним круговима налазе се на хламиди кнеза Стефана који је задужбину подигао у време владавине свог брата од стрица, краља Уроша I (1243–1276). Како кнез Стефан није био владар, није могао носити одело са владарским мотивом. Ипак, оно подсећа на одевање Немањића владара. Међутим, у време када је он представљен, дошло је до промене у одевању Немањића владара о чему сведочи фрескопис, настао у другој половини XIII века.

Овај период се поклапа са владавином краља Уроша I. Мотив двоглавог орла се више не среће на оделу владара и чланова његове породице у другој половини XIII века. То се може објаснити слабљењем византијског, а јачањем западног утицаја у Србији. Употреба мотива двоглавог орла поново је почела након женидбе краља Милутина са византијском принцезом Симонидом и настављена је кроз читав XIV век. Византијски утицај је овим браком обновљен, што доказује да је појава мотива орла у Рашкој уско повезана са византијским светом.

Промена у начину одевања српских владара представља још један разлог зашто нема мотива орла на фрескама у другој половини XIII века. Наиме, у манастиру Сопоћани, задужбини краља Уроша I, уочљива је подударност са ношњом и инсигнијама византијског цара (Радојчић 1996: 82). Од тога доба, Немањићи владари су приказивани у ношњи достојној византијског цара, а њихове дотадашње инсигније и одора постају обележје нижих достојанстава. То објашњава изглед одежде кнеза Стефана у Морачи (Војводић 2006: 74). Ипак, то је усамљени пример и мотива орла нема на оделу ниједне друге личности, што значи да је западни утицај био пресудан.

Фреске представљају добар извор за истраживање изгледа тканина које су коришћене за израду одеће у српској средњовековној држави јер су сликари били инспирисани савременим начином декорације (Стојановић 1977: 290, 296). Начин сликања орнамената на одеждама представљених личности умногоме помаже да се одреди како су ти мотиви настали; да ли су уткани, отиснути или везени. У средњовековну Србију је квалитетнија и луксузнија тканина увожена углавном из Византије, па отуда потиче и начин њиховог декорисања који је сачуван на

фрескопису (Ковачевић 1953: 188–201). На тканинама византијског порекла мотив двоглавог орла је накнадно извезен.

Вез са позлаћеним концем на црвеној тканини доприноси раскошном изгледу одеће. Тканине на српским фрескама из XIII века, на којима се налази мотив орла најчешће су црвене боје, док су поменути орнаменти златни. Тканина црвене боје која се користила за израду владареве одеће, позната је из извора као багрѣница или црьвлѣница (Теодосије 1988: 206; Стојановић 1977: 285). Мотив орла на тканини се обично комбинује са геометријским или биљним орнаментима. Осим тога, бисерима је одело добијало још раскошнији изглед (Стојановић 1977: 295). Сва је прилика да је на овај начин била израђена ношња Немањића.

Осим за израду одеће, тканине су коришћене и за декорацију црквеног ентеријера. О томе сведоче писани извори, али и фреске. У најнижој зони зидова обично су сликане орнаментисане драперије, које представљају ликовни приказ завеса и других тканина којима је црква била декорисана (Стојановић 1977: 290). Део орнаментисане драперије на којој се налази једноглави орао сачуван је у Студеници.

Мотив орла можемо наћи и у сачуваним рукописним књигама. Најстарији приказ мотива орла део је минијатурног сликарства Мирослављевог јеванђеља, које је настало у другој половини XII века. У сплету иницијала са фантастичним и реалним бићима и биљкама насликани су и једноглави орлови (Максимовић 1983: 19, 87–88; Ракић 2016а: 236). Минијатурни украс је саставни део и рукописа насталих у XIII веку, а заступљен је у виду иницијала, заставица и фигура. Стилизација украса је разноврсна, а поред осталих, јавља се и мотив једноглавог орла. Из прве четвртине XIII века потиче *Београдски паримејник* у коме се као мотив на заставици налази бели једноглави орао са главом окренутом у десно, унутар плавог медаљона који је оивичен белом бордуром (Сл. 13). Мотив орла је у средишњем, а у бочним медаљонима се налазе четвороножне животиње (Максимовић 1983: 91–92; Ракић 2016б: 240–244). На Иловичком препису Законоправила Св. Саве, из 1262. године, на корицама се кружно распоређено налазе шест двоглавих орлова, а у средини седми (Петровић 1991).

Мотив орла у XIII веку забележен је и на печату хумског кнеза Андрије, сина кнеза Мирослава којим је оверена повеља издата Дубровнику 1247–1249 године. Печат је доста оштећен, али се на њему може уочити орао раширених крила и троугластог репа (Сл. 14). Врат и глава орла окренута у леву страну се само назиру. Десна страна отиска печата је уништена и не може се утврдити да ли је орао имао једну или две главе. На основу представе кнеза Мирослава и због чињенице да је Андрија његов син, изводи се претпоставка да је овде у питању мотив двоглавог орла (Ивић 1910: 23; Соловјев 1957: 131).

Мотив орла јавља се и у житијима. Први пут у делу Стефана Првовенчаног *Житије Светоī Симеона*. Док је његов отац гледао подизање Студенице, Стефан је уочио да се Немањин *ум дизао у небеса као небоīарни орао* (подвукао Ђ. Ђ.). При том је он, држан на земљи „везан узама железним, па се истргао и у висину узлетео да дође до онога бесмртога и светога источника и да види хлад божанственог града вишњег Јерусалима, чији, уистину, постаде прави грађанин“

(Првовенчани 1988: 75). Ова слика Стефанова, занимљива је зато што изричито наводи да је то његово лично виђење оца Стефана Немање – Св. Симеона. Пореди Немању са орлом, царем међу птицама, који живи у небеским висинама и у стању је да досегне вишњи Јерусалим тј. рај, при томе, кида ланце који га везују за земаљско. Тиме он поручује да је коначна судбина Немањина већ одређена – живот у Небеском Јерусалиму, односно у рају, предсказујући и Немањино светитељство. Мотив орла има и политичко – идеолошку симболику, владарска апотеоза иконографски је увек везана за орлов лет (Првовенчани 1988: 75, 160; Епископ Атанасије 2012: 133).[5]

Орао се спомиње и у Теодосијевом делу *Житије Св. Симеона*.[6] Теодосије цитира Књигу пророка Авдије, у којој се орао наводи као симбол некога ко живи на висинама и на њима има гнездо своје. Али Бог га опомиње да ће и са те висине можда бити свгнут (Теодосије 1988: 179).[7] Други пут он наводи *орлове златокриле*, односно златне орлове. Није могуће рећи да ли се под овим појмом подразумевају једноглави или двоглави орлови. Тако Теодосије назива синове Стефана Првовенчаног које је он послао да дочекају стрица Саву, који долази из Никеје, преко Свете Горе и Солуна, као архиепископ, доносећи при том и аутокефалност (Теодосије 1988: 204).

На крају можемо да приметимо да су орлови као мотив дошли из Византије и хришћанске традиције. У Византији су они знак владарског достојанства али се њен утицај може приметити и у представљању светитеља. Хришћански утицај се више огледа у књижевности јер се орао сматра једним од симбола Христоса, васкрсења, јеванђелисте Јована, четири јеванђелисте и сл. (Badurina 1979: 440 – 441). Док се за време краља Уроша I и његових наследника двоглави орлови као владарски симбол губи и нестаје, он се као хришћански симбол одржава до краја XIII века.

ИЗВОРИ

рακнч 1802: вікентін ракнч. послѣдованіе с⟨вє⟩тагѡ великомч҃ника ч҃ѵдотворца іѡана владимира царѧ сербскагѡ; преведенѡ съ греческагѡ на славенскїн настоѧнїемъ нхъ преподовїѧ лѵкн и парденїа іеромонхѡхвъ и пронгѵменѡвъ, с⟨вє⟩тыѧ сербскїѧ и ц⟨а⟩рскїѧ лаври хиландара во с⟨вє⟩тон горѣ ѳѳонскон сщїѧ. и ѿ порггѣшностен испрaвлена оу с⟨вє⟩тагѡ спѵрїдѡна въ трестѣ. въ венецін.

Епископ Атанасије 2012: Епископ Атанасије Јевтић (прев). *Псалтир са девет библијских песама*, Врњачка Бања: Братство св. Симеона Мироточивог; Грачаница: Манастир Грачаница; Света Гора Атонска: Манастир Хиландар; Цетиње: Манастир Цетињски; Требиње: Манастир Тврдош.

Кучнер 2009: Драгана Кунчер (прев). *Gesta regum Sclavorum*. Ур. Тибор Живковић. Извори за српску историју. Књ. 7. Латински извори. Књ. 1. Београд: Историјски институт; Никшић: Манастир Острог.

Ивић 1910: Алекса Ивић. *Стари српски печати и грбови*. Нови Сад: Матица српска.

Петровић 1991: Миодраг Петровић (прир). *Законоправило или Номоканон Светога Саве. Иловички препис 1262. године*. Горњи Милановац: Дечије новине.

5 Књига пророка Исаије, гл. 40, стих 31.

6 О хронологији настанка Теодосијевих дела видети: Шпадијер 2010: 3–16.

7 Књига пророка Андрије гл. 1, стих 3–4.

Свето писмо 2014: *Свето писмо Старог и Новог завета. Библија*. Превео Стари завет митрополит црногорско – приморски Амфилохије (Радовић), умировљени епископ захумско – херцеговачки Атанасије (Јевтић). Нови завет Комисија Светога Архијерејског Синода Српске Православне Цркве. Београд: Свети архијерејски синод.

Првовенчани 1988: Стефан Првовенчани. *Сабрани списи*. Приредила Љиљана Јухас Георгиевска. Стара српска књижевност у 24 књиге. Књ. 3. Београд: Просвета: Српска књижевна задруга.

Теодосије 1988: *Житија*, приредио Димитрије Богдановић. Стара српска књижевност у 24 књиге. Књ. 5. Св. 1. Београд: Просвета: Српска књижевна задруга.

ЛИТЕРАТУРА

Badurina 1979: Anđelko Badurina. „Orao". *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva.* Priredio Anđelko Badurina. Zagreb: Liber: Kršćanska sadašnjost: Institut za povijest umjetnosti, 440–441.

Đurić 2000: Vojislav J. Đurić. „La royauté et le sacerdoce dans la décoration de Žiča". *Манастир Жича. Зборник радова*. Ур. Гојко Суботић. Краљево: Народни музеј: Завод за заштиту споменика културе Краљево, 123–147.

Kuper 1986: Džin Kembel Kuper. *Ilustrovana encikopledija tradicionalnih simbola (119–120)*. Preveo Slobodan Đorđević. Beograd: Prosveta – Nolit.

Solovjev 1935: Alexandre Solovjev. „Les Emblèmes héraldiques de Byzance et les Slaves". *Seminarium Kondakovianum* 7, 119–164.

Војводић 2006–2007. Драган Војводић. „О живопису Беле цркве каранске и савременом сликарству Рашке", *Зограф,* бр. 31, 135–152.

Војводић 2006: Драган Војводић. „Портрети Вукановића у манастиру Морачи". *Манастир Морача,* приредили Бранислав Тодић и Даница Поповић. Београд: Балканолошки институт САНУ, 73–92.

Војводић 2012: Драган Војводић. „Портрети првих ктитора у приземљу жичке куле". *Ниш и Византија,* Зборник радова X, приредио Миша Ракоција, Ниш, 323–339.

Ђекић 2015: Ђорђе Ђекић. „Двоглави орлови у средњовековној Србији – од симбола до грба". *Наука и савремени универзитети 4*, Научни скуп са међународним учешћем 14. и 15. новембра 2014 (2015), Ниш: Филозофски факултет, 67–79.

Ђекић – Шаптовић 2020: Ђорђе Ђекић – Марко Шаптовић. „Мотив једноглавих и двоглавих орлова у Студеници". *Наука без граница III*, Приредили Божидар Зарковић и Данијела Тешић Радовановић, Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, 57–72.

Ђурић 1992: Војислав Ј. Ђурић. „Српска династија и Византија на фрескама у манастиру Милешеви". *Зограф,* бр. 22, 13–27.

Ђурић – Бабић Ђорђевић 1997: Војислав Ј. Ђурић – Гордана Бабић Ђорђевић. *Српска уметност у средњем веку I*, Београд: Српска књижевна задруга.

Ђурић 1988: Срђан Ђурић. „Уломци студеничког живописа. Каталог. Живопис". *Благо манастира Студенице*, приредио Војислав Ј. Ђурић, Београд: САНУ, 123–136.

Зарковић 2010: Божидар Зарковић. „Српско–византијска прожимања на простору Косова и Метохије у доба Стефана Немање". *Косово и Метохија у цивилизацијским токовима*, приредио Марко Атлагић, Косовска Митровица: Филозофски факултет, 61–74.

Ковачевић 1953: Јован Ковачевић. *Средњовековна ношња балканских Словена. Студија из историје средњовековне културе Балкана*. Београд: САНУ.

Максимовић 1983: Јованка Максимовић. *Српске средњовековне минијатуре*. Београд: Просвета.

Миловановић 2013: Душан Миловановић. *Освежавање меморије, Орнаменти српских средњовековних фресака*. Београд: Музеј примењене уметности.

Ненадовић 1957: Слободан Ненадовић. „Како је изгледала Радослављева припрата и шта се догодило са њеним фрескама". *Саопштења,* бр. III, 79–84.

Одак 2015: Марина И. Одак. *Иконографија и симболика представа на српском средњовековном новцу*. Докторски рад. Београд: Филозофски факултет.
Петковић 1986: Сретен Петковић. *Морача*, Београд: Српска књижевна задруга, Просвета.
Петковић 1987: Сретен Петковић. „Настанак Милешеве". *Милешева у историји српског народа*. Приредио Војислав Ј. Ђурић, Београд: САНУ, 1–9.
Петровић 1986: Радомир Петровић. „Трифора Богородичине цркве у Студеници". *Саопштења*, бр. XVIII, 63–81.
Радојчић 1996: Светозар Радојчић. *Портрети српских владара у средњем веку*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.
Ракић 2016а: Зоран Ракић. „Мирослављево јеванђеље. Каталог". *Свет српске рукописне књиге (XII–XVII век)*, Приредио Зоран Ракић, Београд: САНУ, 235–240.
Ракић 2016б: Зоран Ракић. „Београдски паримејник. Каталог". *Свет српске рукописне књиге (XII–XVII век)*, Приредио Зоран Ракић, Београд: САНУ, 240–244.
Соловјев 1957: Александар Соловјев. *Историја српског грба*. Мелбурн: Српска мисао.
Стојановић 1977: „Тканине". *Историја примењене уметности код Срба*. Том I. Приредила Нада Андрејевић Кун, Београд: Музеј примењене уметности, 283–313.
Ћирковић 1981: Сима Ћирковић (ур). *Историја српског народа, Књ. прва: Од најранијих времена до Маричке битке*. Београд: Српска књижевна задруга.
Ферјанчић 1968: Божидар Ферјанчић. „Севастократори у Византији". *ЗРВИ* 11. 141–191.
Чанак Медић 2002: Милка Чанак Медић. *Свети Ахилије у Ариљу: историја, архитектура и просторни склоп манастира*, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.
Чанак Медић и др. 2014: Милка Чанак Медић, Даница Поповић, Драган Војводић. *Манастир Жича*. Београд: Републички Завод за заштиту споменика културе Београд.
Чанак Медић, Тодић 2015: Милка Чанак Медић, Бранислав Тодић. *Манастир Студеница*. Нови Сад: Платонеум.
Шпадијер 2010: Ирена Шпадијер. „Хронолошки оквир књижевног рада Теодосија Хиландарца". *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, књ. LXXVI, 3–16.
https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/Zbirka_cirilskih_rukopisnih_knjiga_NBS/RS-652#page/0/mode/1up
https://www.blagofund.org/sr/

СПИСАК ИЛУСТРАЦИЈА

Сл. 1 Мотив двоглавог орла на одежди кнеза Мирослава, ктиторски портрет, црква Светих апостола Петра у Бијелом Пољу (Миловановић 2013: 186)

Сл. 2 Медаљон са мотивом једноглавог орла из Радослављеве припрате (Ђурић 1988: 130)

Сл. 3 Св. Симеон, Стефан Првовенчани, краљ Радослав и Ана; Радослављева припрата (https://www.blagofund.org/Archives/Studenica/sr/Main/Pictures/Interior/Exonarthex_King_Radoslav_s_narthex/South_parecclesion_-_dedicated_to_Saint_Simeon_Nemanja/South_wall/South_wall_-_first_row/STUD_3_IMG_5338.html, Приступљено 28. 1. 2022)

Сл. 4 Краљ Радослав и краљица Ана, цртеж (Ковачевић 1953: 31)

Сл. 5 Краљ Стефан Првовенчани, источни зид куле, Жича (Фото: Д. Милић 2018)

Сл. 6 Радослав, источни зид куле, Жича (Фото: Д. Милић 2018)

Сл. 7 Мотив двоглавог орла на одежди краља Стефана Првовенчаног и Радослава (Миловановић 2013: 191)

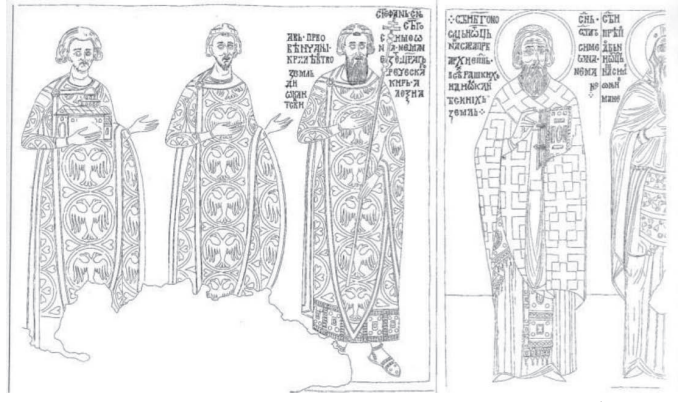
Сл. 8 Свети Ђорђе, јужни параклис, Жича (Чанак Медић и др. 2014: 311)

Сл. 9 Фреска *Ако не будете као ово дете* и орнаментална трака, западни зид куле, Жича (Чанак Медић и др. 2014: 333)

Сл. 10 Ктиторско-породична композиција, Милешева (https://www.blagofund.org/Archives/Mileseva//sr/Pictures/Interior/Portraits_of_Nemanjic_Dinasty/MIL_2_IMG_2256.html, Приступљено 29. 1. 2022)

Слика 11 Ктиторско-породична композиција, цртеж, Милешева (Ђурић 1992: 15)

Сл. 12 Богородица и кнез Стефан Вукановић, Морача (Војводић 2006: 77)

Сл. 13 Минијатура у Београдском паримејнику (https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/Zbirka_cirilskih_rukopisnih_knjiga_NBS/RS-652#page/0/mode/1up, Приступљено 29. 1. 2022)

Сл. 14 Печат хумског кнеза Андрије (Ивић 1910: 45)

Đorđe N. ĐEKIĆ
Dragana M. MILIĆ

MOTIF OF SINGLE-HEADED AND DOUBLE-HEADED EAGLE IN RAŠKA IN THE XIII CENTURY

Summary

The motif of a single-headed and double-headed eagle first appeared in Serbian medieval art under the influence of the Byzantine Empire or Christian tradition. This motif was used by the Byzantine Empire as a symbol of royal dignity and as a representation of saints. Since the eagle is regarded as a symbol of Jesus Christ, the resurrection, the Holy Evangelist John, and etc, Christian influence is more visible in literature.

The use of the eagle as a motif in Raška was heightened during Grand župan Stefan Nemanja's reign and continued through his successors. Studenica monastery depicts both single-headed and double-headed eagle motifs. A single-headed eagle is a fresco painted in a double circle, and a double-headed eagle is a fresco painted as kolasta azdija, which represents a motif of golden double-headed eagles in double circles. Kolasta azdija can be found on the gowns of King Stefan the First-Crowned and his son King Radoslav in the Žiča monastery. A motif of a red double-headed eagle was also used as a decorative element of the St. George's wall and cloak. At Mileševa monastery, golden encircled double-headed eagles adorned the gowns of King Stefan the First-Crowned and his sons Radoslav and Vladislav. The motif of single-headed eagles in circles can be found as a unique example on Knez Stefan's gown in the Morača monastery.

An eagle can be found as a motif in manuscripts, on the seal, and as part of the church's interior decoration. During King Uroš I and his successors' reigns, double-headed eagles vanished as a symbol of royal dignity, but they remained as a Christian symbol until the end of the XIII century.

Key words: single-headed eagles, double-headed eagles, kolasta azdija, symbol, Raška, XIII century.

Рад је предат 31. јануара 2022. године, а након мишљења рецензената,одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 904:726.71(497.11)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-35665

Оригинални научни рад

*Живојин Р. АНДРЕЈИЋ**
Центар за митолошке студије Србије
Рача – Крагујевац

РАЗМИШЉАЊА ПОВОДОМ ИЗГУБЉЕНЕ НАДГРОБНЕ ПЛОЧЕ СРПСКЕ ПРИНЦЕЗЕ БРНЧЕ, ЋЕРКЕ КРАЉА УРОША I И ЈЕЛЕНЕ КОМНЕН КУРТНЕ АНЖУ

Апстракт: Проспекцијом натписа надгробне плоче из цркве манастира Кастаљана на планини Космај, из 1303-1306. године, која се односи на принцезу Брнчу, ћерку краља Уроша I и сестру краља Милутина, као и извора, сазнања и до данас постављених хипотеза, које се односе на њу и њену мајку Јелену Комнен Куртне Анжу, приступило се оцени валидности истих и износи нова биографска слика. Иако Брнча нигде није представљена као монахиња важи претпоставка да се замонашила и да је и она сахрањена у манастиру Градцу, задужбини њене мајке Јелене. Угарски извори сведоче да је краљ Урош имао зета непознатог имена /сина српског великог казнаца/ а Јосиф Троношац да је краљ имао две кћери. Постоји податак да је Брнча била удата за извесног жупана Ђорђа, као и претпоставка да је рођена око 1253. године. Новооткривени натпис на надгробном камену из цркве Св. Ђорђа запустелог манастира Кастаљана на падинама планине Космај код Младеновца сведочи да је цркву саградио краљ Милутин, 1303. године, где је 1306. године сахрањена Брнча а што иде у прилог да се у раду потпуности одбаце недокументоване претпоставке о монашењу принцезе Брнче и сахрани у манастиру Градцу. У раду се поентира да је црква Св. Ђорђа сазидана у земљи која је била у власти жупана Ђорђа и принцезе Брнче, у држави њеног брата, сремског краља Драгутина. До почетка градње цркве Св. Ђорђа је морало доћи пре ратних сукоба између Драгутина и Милутина, 1303-1304. године. А у манастиру Градцу је са мајком Јеленом сахрањена њена друга, замонашена, кћер чије име је остало потпуно непознато.

Кључне речи: Краљ Урош I, краљица Јелена Комнен Куртне Анжу, принцеза Брнча, двор Брњаци, манастир Градац, манастир Кастаљан.

Надгробна плоча са преставом Јелена је пронађена у цркви порушеног манастира Кастаљана на Космају. Пошто је нађена у олтарском простору претпостављено је да била је део часне трпезе. Тек почетком XXI века је окренута и на другој страни је, наводно, откривен врло занимљив натпис. Направљена је фотографија натписа, али је после пар година надгробна плоча однета из срушеног Кастаљана

* професор, mitcentar@mts.rs

од стране непознатих лица. Фотографија плоче са натписом је упућена г. др Гордани Томовић[1] која је извршила читање српскословенског текста на свој начин.

На основу овог, сада несталог, надгробног камена сазнајемо да је цркву Св. Ђорђа и манастир код села Неменикућа, на планини Космај, саградио српски краљ Милутин, 1303. године, и да је у њој потом, 1306. године, сахрањена Брњча, његова сестра.[2] Овај натпис, уколико је веродостојан, што се због нестанка надгробне плоче не да поуздано утврдити, такође, уз помоћ фотографије и ми смо читали и транскрибовали на следећи начин:

С(Ѧ)ЗД(Ѧ)Х ЦРКВ҃ С(ВѢ)Т(ѦГ)О ГЄОРГНѤ
ѨЗ С(ТЄ)Ф(Ѧ)Н ꙋРОШ ВТОР(И) КРѦ(Л)
МИЛѺТИН В Л(Є)ТО Ꙋ҆ѠNѦ Ѧ
ЗДЄ СЄ(СТ)РѦ М(О)Ѩ КР(Ѧ)ЛѦ ꙋРОШѦ Д(Ѧ)Ш(Ц)И
БРНЧѦ ПРЄСТѦВ(И) СЄ М(ЄСЄ)ЦѦ ѾѺ(О)БРѦ
҃ В Д(Ѧ)N ҃ Л(Є)ТО Ꙋ҆ѠNЄ ѦМИN

= САГРАДИХ ЦРКВУ СВЕТОГА ГЕОРГИЈА,
ЈА СТЕФАН УРОШ ДРУГИ, КРАЉ,
МИЛУТИН У ГОДИНИ 6811. (1303.) А,
ОВДЕ ЈЕ СЕСТРА МОЈА, КРАЉА УРОША КЋИ,
БРНЧА. ПРЕМИНУ МЕСЕЦА ОКТОБРА,
У ДРУГИ ДАН, У ГОДИНИ 6815. (1306.). АМИН.

Садржај овог натписа се драстично разликује од свих досадашњих сазнања и промишљања о принцези Брнчи, ћерки краља Уроша I. Кастаљан се повезује са деспотом Стефаном (Марјановић-Вујовић 1979: 83, 86). О постојању цркве Св. Ђорђа у првој половини XIV века сведоче сачувани фрагменти надгробног споменика који сведочи о сахрани неког унука „/Бо/жића“, 1322. године (Томовић 1974: 49; Андрејић 2019 а: 66).

* * *

Што се тиче принцезе Брнче – Брње – Брњаче о њој се не зна готово ништа, нема никаквих података у изворима када је рођена, преминула и где је сахрањена. Сматра се да је била једина кћер краља Уроша I и Јоване – Јелене Анђео Комнен Куртне, (Андрејић 2019: 106) познатије у нашој историографији као Јелена Анжујска. Њено име и лик познати су једино на фреско живопису у Сопоћанима и Лозама Немањине династије у Грачаници, Пећкој патријаршији и Дечанима. Нема сумње да је у Лозама сликана постхумно. При томе ни једном није приказана као монахиња.

1 Фотографију је упутио извесни г. Илић и архитекта Вујадин Радовановић, а до нас је доспела преко г. Александра Јовановића из Зајечара, на чему му се захваљујем. Из директног контакта са Горданом Томовић смо дознали да није имала прилике да види надгробник и да је читање натписа извршила само уз помоћ фотографије.

2 Занимљиво је да су редови натписа без прореда. Оригиналност овог натписа лежи и у начину исписивања слова Т. Кракови овог слова су у форми главе орла тако да у суштини има форму двоглавог орла.

У великој фреско композицији *Смрт краљице Ане Дандоло* цркве Св. Тројице манастира Сопоћана су поред одра мртве краљице мајке насликани краљ Урош I, супруга Јелена, синови Драгутин и Милутин и једна, сматра се, девојчица (Живковић 1984: 27; Протић, Кусовац, Милошевић 1991: 41). Ова „девојчица" је насликана иза Драгутина, Јелене и Милутина и по лику ништа не заостаје за старошћу старијег брата. По свему судећи девојчица представља Брнчу. Венац принцезе Брнче представља „широки метални обруч који се шири према горе, а горњи обод је затворен свиленом марамом". (Радојчић 1934/1996: 24-25; Марјановић-Душанић 1994: 49; Поповић 2010: 20) Пурковић је доказивао да су фреске манастира Сопоћани сликане 1258. године а процењујући узраст Урошеве деце претпоставио да се Брнча родила „око 1246". године, (Пурковић 1996: 36) а то би значило да је била најстарије дете.

На овом месту треба, одмах, напоменути да је Ана Дандоло, мајка краља Уроша I преминула око 1265. године (Андрејић 2019 б: 105). Имајући у виду да се краљ Урош оженио, по други пут, са Јованом - Јеленом Анђео Комнен Куртне око 1250. године закључили смо да је Драгутин рођен око 1250, Милутин око 1253. а Брнча око 1255.[3] (Исто: 106, 177). То подразумева да је црква Св. Тројице у Сопоћанима сликана бар десет година после 1258. године. Дакле, сликарство Сопоћана је довршено око 1270. године. Тада је краљ Урош /рођен око 1219. а умро 1277/ имао најмање 50. година. На то нас упућује и његов лик са јако проседелом брадом. Те, 1270. године, Драгутин би имао око 20. година, Милутин око 17, а Брнча око 15. година. Дакле, сви су били пунолетни. Краљ Драгутин је исте, 1270. године, ожењен са угарском принцезом Каталеном, ћерком угарског краља Стефана V Арпада.

У задужбини краља Милутина, у цркви Благовештења манастира Грачанице, око 1318. године, у Лози великог жупана Стефана Немање – Светог Симеона, десно од краља Драгутина је насликана женска стојећа фигура. Оденута је раскошном зеленом хаљином, огрнута раскошним црвеним плаштом, у десној руци држи жезло а на глави има високу, горе отворену круну - прополому. (Живковић 1989; Задужбине Косова 1989: 106-107) По лику би се рекло да Прњача - Брнча није старија од 30. година. Десно од ње је натпис:

ПЬРЬЊЂУЂ І СЄСТРА КРАЛЄВА

= ПРЊАЧЈА И СЕСТРА КРАЉЕВА.

У Немањиној лози у Пећкој патријаршији, 1334-1337. године, десно од краља Драгутина је насликана женска стојећа фигура у светло окер владарском орнату, са жезлом у форми крста и високом отворебом круном. (Ђурић, Ћирковић, Кораћ 1990: 138-139) Некада је крај ње стајао оштећен натпис:

. ⱣNYЂ

= (Б)РНЧЈА.

3 У: *Света српска лоза*, Рача 2019, стр. 106. дошло је до техничке грешке при изради родословне таблице тако да стоји да је Брнча рођена око 1225. године а треба да буде: 1255. година.

У Немањиној лози у Дечанима, 1346-1350. године, између Драгутина и Милутина, у великом отвореном цвету, насликано је женско поprсје са отвореном круном на глави али без зубаца. (Тодић, Чанак-Медић 2005: 447) По изгледу лика наслућује се да има око 30. година. Изнад ње је јасан натпис:

БРЬНУЯ

= БРНЧА.

Очигледно, принцези Брнчи је придаван посебан значај у приказивању у Лозама, поготову старијим, у Грачанице и Пећи. У сва три случаја приказана је као принцеза – владарка а не као монахиња. У Грачаничкој лози су од жена приказане само Брнча и Царица, сестра и ћерка краља Милутина. Све ове три Лозе настале су после Брнчине смрти и да је била монахиња тако би била и приказана, као што је то случај са Ином, монахињом Анастасијом – супругом великог жупана Стефана Немање у Студеници или, сматра се Вуком, монахињом Јефимијом – његовом ћерком, у Пећкој лози. Од женских особа династије у Грачаници су приказане само Анастасија, Јефимија, Брнча и Царица, а у Дечанско још само ћерке Стефана Дечанског: Тодора – Теодора и Јелена. Од мушких особа је у свим Лозама само Стефан Немања приказан као монах – Свети Симеон Немања. Уочљиво је да су принцезама Брнчи и Царици придавана велика пажња и поштовање а то упућује и на њихов династички значај остварен њиховим удајама. У нашој науци усталила се конвенција без икакве аргументације да су у Немањиним светородним лозама од женских ликова „приказиване само оне представнице рода које удајом нису постале чланице неке друге породице или династије“ (Војводић 1999: 371).

* * *

Јосиф Троношац каже да је Урош I са ћерком „последњег Балдвина /Куртнеа/ Константинопољског“ добио сина Драгутина „а затим је рађао ћерке“. Троношац однекуд зна да је краљица Јелена, мати Драгутинова, живела у Зети „са једном од своје две кћери, која се доцније са својом мајком замонашила... и подигла манастир који се зове Градац, где је погребена са својом ћерком напред поменутом. Ту се и сада налазе њихови гробови“ (Троношац 2008: 40, 43, 47). Само у једном родослову српске историјске науке је прихваћено да Урош има две ћерке али и даље се тврди да су оне млађе од краља Милутина (Благојевић, Петковић 1989: 227). Ако прихватимо да је Троношац тачан то би значило да је Брнча рођена око 1253. године, друга кћи око 1254. а потом Милутин, око 1255. године. Ако је Милутин рођен 1255. године у време сликања у Сопоћанима би имао 15 година а овај узраст одговара његовом портрету. На основу ове тврдње могло би се рећи да се Брнча доиста није удавала, да се са мајком замонашила и да је са њом сахрањена у Градцу. Али, ни Троношац не зна име Јеленине ћерке са којом је сахрањена у Градцу, као ни име друге ћерке.

Данило сведочи: „благочастива и благоверна и светородна велика госпођа“ краљица Јелена „прими монашки образ у цркви светога Николе, у славном граду

Скадру... би названа монахиња Јелена" и сахрањена у Градцу: „Пребивајући... у царском двору своме, у месту званом Брњацима, поче боловати јаче, и разуме да дође дан смрти њезине". Пошто је преминула сабрао се „цео сабор српске земље ка њој у славни двор њезин звани Брњаци... И тако носећи тело блажене са великолепном славом, дођосмо у славни манастир њезин Градац" (Митић 2004: 59, 60-61). За разлику од Троношца Данило не помиње ни једну Јеленину кћер, чак ни Брнчу која је несумњиво постојала.

Краљица Јелена је још за живота сликана у Богородичиној цркви у Бистрици – Вољавцу, око 1260. године; (Илић 1970: 210-214) на јужном зиду припрате цркве Св. Тројице манастира Сопоћани, 1263-1268. године; (Живковић 1984: 26) у Градцу, 1277-1281. године; као удовица у црнини /монахиња?/ у капели краља Драгутина Ђурђевим Ступовима у Расу, 1282-1283. године; као монахиња у Св. Ахилију у Ариљу, 1296. године, (Радојчић 1934: 27, 32) и као монахиња на икони апостола Петра и Павла у Ватикану, пре 1299. године. (Татић-Ђурић 1967: 11-16; Тодић 1998: 37) Пурковић је имајући у виду њене монашке портрет у капели Ђурђевих Ступова и у Ариљу закључио да се замонашила: „на двадесет, па и тридесет година пре њене смрти" и у том смислу наставио тврдњом да је она као монахиња насликана за живота и у ктиторској композицији своје задужбине у Градцу (Пурковић 1938: 271). Откриће оштећеног живописа цркве у Градцу ће демантовати Пурковићеву тврдњу да је у ктиторској композицији сликана у Градцу као монахиња. Живопис показује да је Градац сликан у време власти краља Драгутина, 1276-1282. године, а Јелена је приказана као краљица која заједно са Урошем држи модел цркве што упућује на њихово сактиторство (Николић 1980: 88; Кандић 2005: 196). Имајући у виду ове њене монашке портрете може се претпоставити да се замонашила после смрти краља Уроша I, 1282. године. Краљица Јелена је постхумно насликана као монахиња још два пута у Грачаници, 1318-1324. године и спољној припрати Сопоћана - „Јелена монахиња", 1342-1345. године. Брнча се као монахиња нигде не појављује и као таква не помиње.

И као монахиња Јелена је боравила у двору у Брњацима а не у свом манастиру Градцу јер је он од успостављања био мушки манастир: „скупивши изабране монахе, заповеди им да ту пребивају, установивши им законско издржавање, које држе непромењено и до сада" (Митић 2004: 57). О томе сведоче и натписи надгробника монашког гробља око цркве које је засновано у задњој четвртини XIII века (Поповић 1992 б: 51-61). Уколико је и једна од Јелениних кћери била монахиња ни она није могла као таква боравити у манастиру Градац.

Краљица Јелена је у свом двору „у Брнацјах", 1267-1268. године, издала повељу Дубровчанима о трговини и дала им обећање да ће их што брже буде могла обавестити ако краљ, њен муж, буде пошао са војском против њих (Мошин, Ћирковић, Синдик 2011: 238). Дубровачког кнеза Марина Бадуеру краљица Јелена, у својој повељи из 1304. године, ословљава „Љубовному ми сину и куму краљевства ми" (Мошин, Ћирковић, Синдик 2011: 360). Према овој формулацији произилази да је он син неког Бадуере старијег који је њен кум. Природу овог кумства вероватно нећемо сазнати.

Костић је своједобно указао на сличност имена Брњча са местом Брњаци,[4] где је некада био двор краљице Јелене, супруге краља Уроша I и упућивао на могућност да је принцеза ту могла бити рођена и да је по њој двор добио име, или да је она добила име по имену двора (Костић 1937: 155-163). Двор у Брњацима спада у подручје бројних владарских и црквених дворова у средњем веку на Косову који су груписани око несталих језера Сврчин и Јањево (Андрејић 2014: 63-83).

Имајући у виду да родитељи дају имена деци у складу са жељом да њихов животни пут буде у складу са њим женско име принцезе: Брњча – Брњача је несвакидашње и необично.[5] И ћерка краља Милутина, из брака са угарском принцезом Јелисаветом, добила је неуобичајено име Царица[6] а и за њу поједини сматрају да се није удавала. Први је Пурковић тврдио да се Брнча није удавала, пошто је сликана у Немањиним лозама: „сигурно се није удавала" (Пурковић 1996: 55, 37). Сматрало се да је име Царица надимак Милутинове ћерке Зорице (Јиречек 1978: 197) али је ово мишљење превазиђено. У Лози је морало бити унето само њено право име.

Постоји и село Брњача у Подримљу, код Ораховца. У *Дечанској хрисовуљи*, 1330. године, помиње се „псарска земља у Брњашчи". У *Повељи Свети̑х Архани̑ела* коју је издао цар Душан, 1348. године, помиње се Горња Брњашча (Новаковић 1912: 653, 687-688).

* * *

Имајући у виду хронологију градње цркве Св. Ђорђа у Неменикућама на основу натписа надгробног камена из Кастаљана, 1303. године, и сахране принцезе Брнче, 1306. године, као и успостављене хронологије година рођења долази се до одређених нових и важних сазнања. Поменуте године градње цркве Св. Ђорђа уклапају се временски у период власти краља Драгутина над Сремском земљом /1284-1316/. Али, поставља се питање да ли је краљ Милутин могао градити ову цркву у земљи брата Драгутина? Рекли би смо, могао је али само ако су односи између браће у то време били добри. Сматра се да су после Драгутиновог одступања са престола Србије у корист Милутина на Дежевском сабору, 1282. године, коме је претходила његова болест, његов пад са коња и „велика узбуна" у земљи односи били добри. Касније је дошло до погоршања односа који су се претворили у дугогодишњи сукоб. Сматра се да „сукоб је избио најкасније 1301. године, а извори о њему не дају конкретне податке". Рат између Драгутина и Милутина се распламсао 1303-1304. а потом и 1308-1309. године. У неком периоду сукоба Милутин је успео

4 Брњаци би се у складу са значењем речи „брњча" могло превести као „тихи – глухи" предео.

5 Име Брњча – Брнча се може довести у везу са старим српским глаголом „брцати - брнчати" у значењу „зујати, брујати, зврјати, говорити неразумно, мрмљати" (Речник 1962: 191-192).
Брњча би могло бити преведено на савремени језик као „Зујка" али би могао бити и надимак у смислу „Мутава". Уколико би Брнча био надимак сестре краља Драгутина и Милутина то би значило да је била од рођења хендикепирана и да је розлог зашто се није удавала и замонашила. Исто тако, остали би смо ускраћени за сазнање које је било њено право, крштено име.
Ипак, тешко је поверовати да би у репрезентативним Немањиним лозама била сигнирана са оваквим надимком, а не правим именом и зато ову могућност треба одбацити.

6 За српско име Царица се сматра да је дослован превод грчког имена Василиса.

да преузме Рудник са околином али га потом губи. Сматра се да је основни разлог за избијање сукоба Милутинова женидба са византијском принцезом Симонидом и његови политички планови чему је највећи отпор дала његова мајка Јелена. До коначног ратног обрачуна између браће је дошло 1311-1312. године. Милутин је био јако угрожен али је успео да се одбрани и до трајног помирења браће је дошло 1313. године (Динић 1955: 49-80; Ћирковић 1994: 454-455, 460). Идуће године, 8. фебруара 1314. године, умрла је стара краљица Јелена у двору Брњаци. Њеном упокојењу у Брњаку присуствовао је бањски епископ Данило и рашки Павле, а сахрани краљ Милутин са властелом и архиепископ Сава /III/ са свештенством (Митић 2004: 60-63). Исте године је почело укидања Бањске епископије.[7] Ако се има у виду да је сукоб између браће избио најкасније 1301. године а да се распламсао 1303-1304. године доводи се потпуно у питање могућност градње цркве Св. Ђорђа на територији краља Драгутина, 1301-1303. године.

Ако је принцеза Брнча рођена 1253. године произилази да је она, 1306. године, умрла у 53. години живота а пре своје мајке, краљице Јелене Анђео Комнен Куртне. Пошто је оболела, краљица Јелена се замонашила у цркви Св. Николе у Скадру а умрла је у двору Брњаци, 8. фебруара 1314. године, и сахрањена у њеној Богородичиној цркви манастира Градца: „прими монашки образ у цркви светога Николе, у славном граду Скадру. И у том великом анђеоском образу би названа монахиња Јелена... Пребивајући ова блажена госпођа Јелена у царском двору своме, у месту званом Брњацима, поче боловати јаче... И тако са славом благодаређи Бога предаде дух свој... дођосмо у славни манастир њезин Градац... И тако положише свете њезине мошти у спремљени њезин гроб у великој и предивној цркви...“ (Митић 2004: 59-61, 63). По свему судећи да је краљица Јелена као монахиња Јелена примила и велику схиму али није боравила у неком манастиру већ у двору у Брњацима. Њене мошти су извађене из гроба 1317. године при чему је канонизована у присуству рашког епископа Павла, хумског Данила и архиепископа Саве III. Празнује се као Света преподобна Јелена, 30. октобра / 12. новембра, (Столић 1988: 121[8]; Милеуснић 1989: 71-72) међутим, култ јој је остао неразвијен.

Урош и Јелена су саградили Градац пре 1275. године, а живописање је завршено 1276-1281. године. Краљица Јелена је рођена око 1235. године а то значи да је умрла у 80. години живота. Да се претпоставити да се Урош I замонашио после свргавања са власти 1276. године. Већ идуће, 1277. године, умро је краљ Урош I. Неодређено после смрти краља Уроша замонашила се у Скадру краљица Јелена. То је морало бити после 1281. године а то значи да је живопис у Градцу завршен пре њеног монашења.

Пурковић сматра да је и Брнча сахрањена у манастиру Градац (Пурковић 1996: 35). Краљица Јелена је у време удаје за Уроша, око 1250. године, морала бити пунолетна /преко 12. година старости/ а то би значило да је рођена око 1235. године. Зна се поуздано да је умрла 1314. године а то би, опет, значило да је поживела

7 Брњаци су у области у којој је успостављена нова епископија Кончулска, која се назива Звечанска, потом Ибарска а затим Бањска. (Јањић 2009: 105-108)

8 Занимљиво је да Столић у *Светачнику* бележи да је Јелена умрла 8. фебруара 1306. године, а три године потом канонизована /1309./.

око 80. година. Пурковићеве тврдње упућују да поводом њих размишљамо на следећи начин. Ако је Брнча рођена око 1253. године и ако је поживела дуго у време мајчине смрти је имала око 60. година. Могло би се претпоставити да је у манастиру Градцу поживела више година и да је потом и она ту сахрањена. Уколико је умрла пре мајке није могла бити сахрањена у Градцу, пре 1276. године а тада би имала око 25. година. С друге стране, ако се подсетимо на Троношца „живела у Зети са једном од своје две кћери, која се доцније са својом мајком замонашила ... Градац... где је погребена са својом ћерком", онда се краљица Јелена са ћерком, са другом ћерком, замонашила око 1310. године. Уколико је то била Брнча онда значи да није умрла пре смрти мајке. Остаје отворено питање где је сахрањена Брнча јер Пурковић нема никакве доказе да је сахрањена у Градцу. Никола Радојчић је одбацивао тачност Троношког податка и могућност да је Брнча сахрањена у Градцу (Радојчић 1931: 26).

Нема јасних археолошких доказа да је у Градцу сахрањена принцеза Брнча иако у задужбини краљице Јелене постоје две гробнице. Нема сумње да је краљ Урош сахрањен у својој цркви Св. Тројице манастира Сопоћана. Краљица Јелена је сахрањена у мермерном саркофагу гробнице испод ктиторског ансамбла на јужном зиду западног травеја наоса Градца. Уз северни зид наоса Градца налази се још један, мањи саркофаг. Испод овог саркофага, у једноставној гробници, која је некада отварана, није пронађен никакав остатак људског скелета. Преко пута ктиторског гроба је могла бити гробница личности „која је својим рођењем или заслугама стекла право да буде ту сахрањена". Александра Јуришић је констатовала: „Према резултатима ископавања описане гробнице у северном травеју, за коју би се могло претпоставити да је припадала закалуђереној кћери, помишљајући на Брњачу – Брњчу, нема никаквих реалних ослонаца. Остаје отворено питање за кога је ова гробница накнадно изграђена". (Јуришић 1989: 58-60)

Даница Поповић, пак, сматра да је податак из *Троношкоī родослова* довољно уверљив „не само због положаја гроба у простору цркве, који би припадао члану владарске породице, већ и због малих димензија саркофага, какве су изгледа биле карактеристичне за споменике над женским гробовима". У северној гробници би била сахрањена Брњача, неудата кћи краља Уроша и краљице Јелене (Поповић 1992: 84). Поповић се у овом смислу позива и на став Оливере Кандић да је овде сахрањена „можда чак и кћи Брнча" (Кандић 1989: 26). Кандић је остала и касније при свом ставу: „Могуће је да су гробница и саркофаг припадали Брњачи, јединој кћери краљице Јелене и краља Уроша... У сваком случају изгледа да јој је краљица била веома привржена, а коко је остала до смрти на двору, разложно је претпоставити да је сахрањена у породичном маузолеју. На северном зиду западног травеја, изнад саркофага, била је изгледа представљена смрт неке личности, можда оне која је ту сахрањена. У том случају њена /Брњчина/ смрт се догодила у време између зидања и живописања цркве... После изградње Богородичине цркве, а пре њеног живописања, у њој је била сахрањена, без сумње по краљичиној жељи, и њена кћи Брњача" (Кандић 2005: 154-155, 209). Дакле, до око 1280. године а тада је Брњча имала 27. година. Али, као што напоменусмо, Кандић за ове претпоставке и тврдње нема никакве конкретне доказе као што их није имао ни Пурковић на кога се сви позивају!

* * *

С друге стране, треба имати у виду да је краљица Јелена Куртне Анжу[9] била ћерка Јована Анђела Комнена Калојована, сина византијског цара Исака II /1185-1195, 1203-1204/, и Матилде од Пожеге, ћерке Роберта од Куртнеа, латинског цара /1221-1228/. Роберт од Куртнеа је био син Петра II од Куртнеа, латинског цара /1217/ и Јоланте, ћерке Балдвина VIII – војводе од Фландрије /1191-1195/. Петар II од Куртнеа је био син француског краља Луја VI Анжуа - Дебелог /1108-1137/ (Андрејић 2012: 222; Андрејић 2019 б: 177).

Мајка, пак, Јована Анђела Комнена Калојована је била Маргита – Марија /*1175. +1229?/, ћерка угарског краља Беле III – Алексија /1172-1196/ и Маргите Анжујске, ћерке француског краља Луја VII. Јован Анђео је као херцог добио на управу Срем и Бачку али је умро око 1247. године (Исто: 171). Маргита је била господарица Пожеге /Славонске/. Урош I је са непознатом првом супругом /око 1235-1236./ имао сина Стефана /*око 1240. умро пре 1260. и сахрањен у Студеници/ (Исто: 106). Урош је постао српски краљ 1243. године а око 1250. године се оженио по други пута са Јованом Анђео Комнен Арпад Куртне Анжу.[10]

Урош I је напао Мачванску бановину, 1267-1268. године. У Мачви су се водиле огорчене борбе Орбин каже да је Урош подјармио народе Срема којима је у то време владала „нека госпођа Урица која је била у крвном сродству с угарским краљевима". Урица је, заправо, Ана супруга Ростислава Михајловића која је са својим потомцима уживала потпуну заштиту свог оца, угарског краља Беле IV (Андрејић 2012: 222-223). Том приликом је краљ Урош заробио Урицу коју ће касније ослободити уз посредовање Дубровчана (Орбин 2006: 23). Српска војска је потом претрпео озбиљан пораз од Угара (Рокаи, Ђере, Пал, Касаш 2002: 85). У овом рату су била заробљена и два угледна српска великаша са српском краљевом заставом. Угарски краљ Бела IV у својој повељи Михаилу, сину Петра Чакија, од 9. априла 1269. године, говори о овом српско-угарском рату и заробљавању зета краља Уроша, сина неког великог казнаца (Fejer IV 1829: 490-493). Један од ове двојице угледних српских заробљеника Михаила Чакија имао је изузетно леп и скупоцен крст од злата и драгог камења, а садржао је и делове Часног крста. Краљу се допао овај крст и желео је да га купи од Михајла (Fejer V 1829: 24-26). Српски велики казнац је био једна од најважнијих и најблискијих световних достојанственика који

9 У историографији се употребљава тврдња да је Јелена, супруга краља Уроша I, директни потомак француске династије Анжу. Ова легенда је настала врло рано и потиче од полихистрика Мавра Орбина и Павла Витезовића: „Оженио се Францускињом Јеленом" и „Јелена, кћи француског краља Луја /како причају/ била му је супруга" (Орбин 1968: 23; Витезовић 2010: 131).

10 Орбини једини зна, а Витезовић преузима од њега, да је Јелена родила Урошу четири сина од којих је један био српски архиепископ: „Придислав касније био постављен за архиепископа српског" а затим каже: „Драгутина, Придислава, Милутина и Стефана. Од њих други, Придислав, одан светачком начину живота водио је манастирски живот и управљао Српском архиепископијом" (Орбин 1968: 24; Витезовић 2010: 131). Влада опште уверење да је Орбин био неупућен и да су овог Урошевог сина Придислава помешали са његовим братом Предиславом који се замонашио као Сава /II/ и био архиепископ /1263-1270/. У исто време су одбацивали и податак да је имао сина Стефана што се већ показало да је Орбини био у праву. Стефан је био из првог Урошевог брака а из тог брака би могао бити и Предислав.

је на првом месту на краљевом двору. Он се бринуо са жупским казнацима о убирању владаревих прихода и свакако је био из рода велике и угледне српске властеле (Благојевић 1999: 268). Женидбом сина са ћерком краља Уроша велики казнац је постао члан породице.

Пурковић помишља да би ова ћерка краља Уроша морала бити рођена између 1246. и 1250. године и да је могла бити 1268. већ удата (Пурковић 1996: 38). Урошева ћерка Брњча је била пунолетна 1265. године и могла је бити удата 1266-1268. године. Може се претпоставити да је Урица била ослобођена разменом за ослобађање краљевог зета и другог угледног српског великаша, али им драгоцености нису биле враћене.

Постоји тврдња да је принцеза Брнча била удата за извесног жупана Ђорђа /из Сремске земље?/ (http://genealogy.euweb.cz/balkan/balkan5.html; Андрејић 2019 б: 106). Имајући у виду рат краља Уроша против Угара у Мачви /Сремска земља/ и заробљавања његовог зета, сина његовог великог казнаца, постаје јасно да би могао бити у питању жупан Ђорђе, супруг његове сестре Брнче. Жупан Ђорђе је загонетна личност која као краљев доглавник учествује у ослобађању ропства (Византијски извори VI, 1986, нап. 43). Приликом потписивања мира с Дубровником, 1254. године, у повељи краља Уроша се као сведок на првом месту помиње кнез Ђорђе за кога Јиречек каже „по својој прилици, сродник владалачке куће". У исто време помиње се и неки кнез Стефан у вези утврђивања граница Захумске епископије, а који се 1302. појављује као велики казнац (Јиречек, Радонић, 1978: 22). Овај Ђорђе, иако није познат као кнез, могао би бити најстарији син великог хумског кнеза Андрије. Ђорђе је рођен око 1200. а умро после 1280. године (Андрејић 2019 б: 103). Постоји могућност да је син казнаца Стефана био ожењен са принцезом Брнчом, да се и он звао Ђорђе и да је имао титулу жупана. Могао би бити њихов потомак – онај унук који је преминуо 20. јула 1322. године и сахрањен у Кастаљану.

Врло значајна личност на двору краља Уроша I је Ђорђе који с пролећа 1269. године као главни преговарач води преговоре о женидби принца Милутина за Ану, ћерку византијског цара Михајла VIII Палеолога али и за женидбу са Евдокијом, ћерком цара Андроника II. Пахимер га је окарактерисао „месазоном" пошто је био „један од најближих сарадника краља Уроша". Постоји претпоставка да је месазон Ђорђе идентичан са извесним comes Georgius, који се 1273. и 1281. године помиње као српски изасланик у Италији. Метохит каже да је Ђорђе, један од најугледнијих великаша краља Милутина, „који је раније, борећи се против цара, био ухваћен и бачен у тамницу, поставши познат и самом цару". Ђорђе је био заробљен, пре 1297. године, и заточен у Цариграду где је провео више година. Метохит тврди да се „међу овдашњима први досетио и започео ова измирења и преговоре око брака /краља Милутина са Симонидом/ и у томе је највише потпомагао". Он саучествује са њим /краљем Милутином/ у свему и руководи и договара се око послова и предлога... назван и другим хегемоном у народној војсци". Ђорђе је био „од оних одувек врло верних и присних господару /Милутину/, делећи са њим његове намере, размишљања и бриге као и сваку мисао, будући да му је врло одан и разборит" (Византијски извори VI 1986: 27-28, 119-120). Ђорђе није познат у српским изворима. Нема сумње, Ђорђе овако високо достојанство и блискост са краљем Урошем, а поготово са Милутином, упућује и на родбинског адопта. Пре свега, као њихов зет,

муж краљеве ћерке Брнче и рођене сестре краља Милутина. Ђорђе и Брнча живе уз краљев двор и зато постаје јасно због чега јој је Милутин дао истакнуто место у династичкој лози у Грачаници али и лози у Пећи.

* * *

Ћерка краља Уроша, Брнча или нека друга, била је удата пре 1268. године. Пошто сматра да је Урош имао само супругу Јелену Анжу, Пурковић је одбацивао претпоставку да је имао један или два брака пре ње, како су тврдили Руварац и Мијатовић. Међутим, испоставило се да је Урош имао први брак у коме је рођен његов син Стефан, који је сахрањен у Студеници. Такође, Пурковић одбацује да би Брнча могла бити удавана за сина великог казнаца јер „не сме се помишљати да би та принцеза, чијег су мужа заробили Мађари, била исто лице с принцезом Брнчом" а и „Принцеза Брнча се није удавала" (Пурковић 1996: 39, 35). Све ове Пурковићеве тврдње су, заправо, у домену претпоставки али су их многи прихватили.

Ако имамо у виду да је принцеза Брнча рођена око 1253. године она је постала пунолетна 1265. године и могла је бити исте године удата. Уколико је њен супруг / жупан Ђорђе/, син великог казнаца, остао у угарском заробљеништву и да је из неког разлога преминуо, она је могла да се замонаши, око 1275. године. Али, шта ако је та друга кћер краљице Јелене, а не Брнча, отишла са мајком у кадар, да се потом са мајком замонашила и да је после смрти и она сахрањена у Градцу? Онда многе постављене претпоставке о Брнчи дефинитивно падају у воду. То нас упућује на могућност да је Брнча била удата за жупана Ђорђа, сина великог казнаца и да је после смрти сахрањена у Кастаљану под Космајем који је припадао земљи Кучево.

Западна подгорина Космаја, у којој се налази село Неменикуће у чијем атару је манастир Кастаљан са зарушеном црквом Св. Ђорђа налази се у граничном делу жупе реке Бељанице која је некада припада Кучевском Загорју и земљи Кучеву (Андрејић 2016: 94, 92, 95). Ова жупа је могла бити у области и власти жупана Ђорђа и Брнче а у тзв. Сремској земљи државе краља Драгутина. Патронимик жупана Ђорђа је могао бити Св. Ђорђе. Уз то, поставља се питање да ли је, како се у натпису надгробника из Кастаљана тврди, краљ Милутин самостално градио цркву Св. Ђорђа у којој је била сахрањена његова сестра Брнча, супруга жупана Ђорђа.

Мачва, Кучево и Браничево су били у поседу Угара, али је то, са Сремом био посед Матилде од Пожеге и Јована Анђела Комнена, мајке и оца Јоване – Јелене / тзв./ Анжујске. Тако, рат краља Уроша са Угарима за Мачву, Кучево и Браничево, наизглед освајачки, има дубљу позадину насталу на основу женидбених права Уроша са Јованом, титуларног имене Јеленом. Тзв. Остранки Срем /Мачва/, Кучево и Браничево били су Јованин мираз. Право на Овострани Срем и Браничево добиће и српски краљ Драгутин, најстарији син Уроша и Јелене Анжу, женидбом са најстаријом угарском принцезом Каталеном, ћерком краља Стефана V, око 1270. године. Владарска права на Пожегу /Славонију/, Срем, Моравице, Кучево са Рудником и Браничево имаће и Драгутинов син, млади краљ Владислав II (Андрејић 2012: 222-223).

На крају, захваљујући новооткривеном надгробном натпису из манастира Кастаљана, одговори на више питања у вези принцезе Брњаче – Брнче су могли бити затворени.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Византијски извори VI 1986: *Византијски извори за историју народа Југославије* VI. Београд: Византолошки институт САНУ.

http://genealogy.euweb.cz/balkan/balkan5.html (10. Decembar 2003) - Абдејтовано и одштампано 1. 3. 2013.

Задужбине Косова 1987: *Задужбине Косова*. Призрен – Београд: Епархија Рашко-призренска – Богословски факултет у Београду.

Речник 1962: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика* II. Београд: САНУ.

Андрејић 2012: Живојин Андрејић. „Браничевска висока властела Растислалић, њихово порекло и родбинске везе са српским владарским кућама". У: *Митолошки зборник,* 26, Рача: Центар за митолошке студије Србије.

Андрејић 2014: Живојин Андрејић. Још једном о несталим косовским средњовековним језерима, Сврчин и Јањево, и дворовима српских владара, архиепископа и епископа. У: *Баштина*, 37. Приштина – Лепосавић: Институт за српску културу.

Андрејић 2016: Живојин Андрејић. *Средњовековна кнежвина Морава – земље и жупе VIII-XII век*. Рача: Центар за митолошке студије Србије.

Андрејић 2019 а: Живојин Андрејић. *Миленијум српскословенског језика и писма*. Рача: Центар за митолошке студије Србије.

Андрејић 2019 б: Живојин Андрејић. *Света српска лоза*. Рача: Центар за митолошке студије Србије.

Андрејић 2021: Живојин Андрејић. Ко су и шта су били велики ученици Светог Саве? У: *Новопазарски зборник* 44, Нови Пазар: Музеј Рас.

Благојевић, Петковић 1989: Милош Благојевић, Сретен Петковић. *Србија у доба Немањића*. Београд: ТРЗ „Вајат" – ИРО „Београд".

Благојевић 1999: Милош Благојевић. Казнац. У: *Лексикон српског средњег века*, Београд: Knowledge.

Витезовић 2010: Павле Ритер Витезовић. *Откривена Србија – Serbia illustrata*, Београд: Алфатрос плус.

Војводић 1999: Драган Војводић. Лоза Немањића. У: *Лексикон српског средњег века* /Сима Ћирковић, Раде Михаљчић/. Београд: Knowledge.

Данило 1935: Архиепископ Данило. *Животи краљева и архиепископа српских*, Београд: СКЗ.

Динић 1955: Михаило Динић. „Однос између краља Милутина и Драгутина". У: *Зборник радова Византолошког института*, 3. Београд: Византолошки институт САНУ.

Ђурић 1974: Војислав Ј. Ђурић В. *Византијске фреске у Југославији*. Београд: Издавачки завод Југославија.

Ђурић, Ћирковић, Кораћ 1990: Војислав Ј. Ђурић, Сима Ћирковић, Војислав Кораћ. *Пећка патријаршија*. Београд: Југословенска ревија.

Живковић 1984: Бранислав Живковић. *Сопоћани*. Београд: Завод за заштиту споменика културе Србије.

Живковић 1989: Бранислав Живковић. *Грачаница*. Београд: Завод за заштиту споменика културе Србије.

Илић 1970: Јован Илић. „Црква Богородице у Бистрици – Вољавац". У: *Зборник за ликовне уметности*, 6, Нови Сад: Матица српска.

Јањић 2009: Драгана Јањић. „Бањска епископија и разлози њеног оснивања". У: *Баштина*, 27. Приштина – Лепосавић: Институт за српску културу.

Јиречек 1978: Константин Јиречек. *Историја Срба,* I, Београд: Слово љубве.

Јиречек, Радојић 1978: Константин Јиречек, Новак Радојић, Историја Срба, II, Београд: Слово љубве.

Јуришић 1989: Александра Јуришић. *Градац – резултати археолошких радова.* Београд: Завод за заштиту споменика културе Србије.

Кандић 1989: Оливера Кандић. *Манастир Градац*. Београд: Завод за заштиту споменика културе Србије.

Кандић 2005: Оливера Кандић. *Градац*. Београд: Завод за заштиту споменика културе Србије.
Костић 1937: Драгутин Костић. „Име једне Немањићке принцезе". У: *Зборник у част А. Белића*. Београд.
Марјановић-Вујовић 1979: Гордана Марјановић-Вујовић. „Манастирски комплекс Кастаљан". У: *Старинар* XXX, Београд: Завод за заштиту споменика културе Србије.
Марјановић-Душанић 1994: Смиља Марјановић-Душанић. *Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XV века*, Београд – Нови Сад: Српска академија наука и уметности – ЈИМ „Добра вест".
Милеуснић 1989: Слободан Милеуснић. *Свети Срби*. Крагујевац: Каленић.
Митић 2004: Милунка Митић. *Истините приче о краљевима српског средњег века*. Ниш: Огранак Вукове задужбине – Штампарија „Пунта".
Мошин, Ћирковић, Синдик 2011: Владимир Мошин, Сима Ћирковић, Душан Синдик. *Зборник средњовековних ћириличних повеља и писама Србије, Босне и Дубровника*, I, Београд: Историјски институт.
Николић 1980: Радомир Николић. „Када и ко је живописао манастир Градац?". У: *Рашка баштина*, 2, Краљево: Завод за заштиту споменика културе Краљево.
Новаковић 1912: Стојан Новаковић. *Законски споменици српског средњег века*, Београд.
Орбин 1968: Мавро Орбин. *Краљевство Словена.* Београд: СКЗ.
Орбин 2006: Мавро Орбин. *Краљевство Словена*. Београд: Sezam book.
Поповић 1992: Даница Поповић. *Српски владарски гроб у средњем веку*. Београд: Филозофски факултет у Београду – Републички завод за заштиту споменика културе Србије – Институт за проучавање културе Срба, Црногораца, Муслимана и Хрвата у Приштини.
Поповић 1992 б: Даница Поповић. „Градачки надгробни натписи". У: *Саопштења*, XXIV, Београд: Завод за заштиту споменика културе Србије.
Поповић 2010: Мирослав Поповић. *Српска краљица Јелена између римокатоличанства и православља*, Београд: Православни богословски факултет.
Протић, Кусовац, Милошевић 1991: Милан Ст. Протић, Никола Кусовац, Десанка Милошевић. *Илустрована историја Срба*, 2. Београд: Литера.
Пурковић 1938: Миодраг Пурковић. „Прилошци средњовековној српској историји". У: *Гласник Скопског научног друштва*, 11. Скопље: Скопско научно друштво.
Пурковић 1996: Миодраг Пурковић. *Принцезе из куће Немањића*. Београд: Пешић и синови.
Радојчић 1931: Никола Радојчић. *О Троношком летопису*, Београд.
Радојчић 1934/1996: Светозар Радојчић. *Портрети српских владара у средњем веку.* Скопље/Београд: Музеј Јужне Србије – Републички завод за заштиту споменика културе Србије.
Рокаи, Ђере, Пал, Касаш 2002: Петар Рокаи, Золтан Ђере, Тибор Пал, Александар Касаш. *Историја Мађарске*. Београд: Clio.
Сава 1996: Сава, епископ шумадијски. Српски јерарси од деветог до двадесетог века. Београд – Подгорица – Крагујевац: Евро – Унирекс – Каленић.
Срећковић 1888: Пантелија С. Срећковић. *Историја Српског народа*, I. Београд: Краљевско-српска државна штампарија.
Столић 1988: Хризостом Столић Хиландарац. *Православни Светачник* 1, Београд: „Каленић" Српска православна епархија шумадијска.
Татић-Ђурић 1967: Мирјана Татић-Ђурић. „Икона апостола Петра и Павла у Ватикану". У: *Зограф*, 2, Београд: Институт за историју уметности, Филозофски факултет.
Тодић 1998: Бранислав Тодић. *Српско сликарство у доба краља Милутина*. Београд: Драганић.
Тодић, Чанак-Медић 2005: Бранислав Тодић, Милка Чанак-Медић. *Манастир Дечани.* Београд: Музеј у Приштини – Центар за очување наслеђа Косова и Метохије – Српски православни манастир Високи Дечани.
Ћирковић 1994: Сима Ћирковић. „Унутрашње борбе почетком века". У: *Историја српског народа*, I. Београд: Српска књижевна задруга.
Fejer 1829: Gyula Fejer. *Codex diplomaticus Hungariae,* IV, V, Budae.

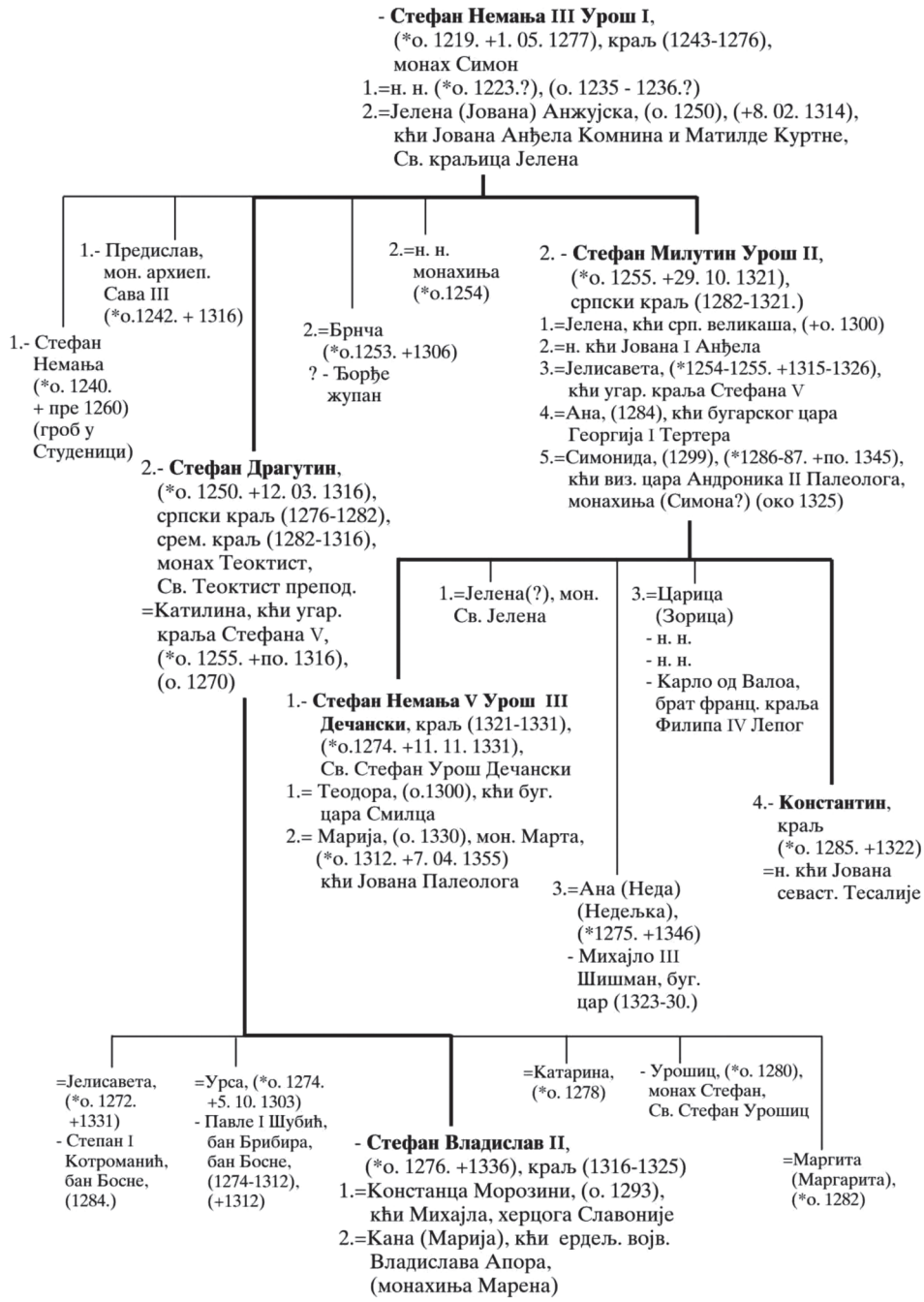
ПРИЛОЗИ

1) Калк натписа надгробника из Кастаљана, према Ж. Андрејићу

2) Стојећа фигура принцезе Брнче (Немањина лоза у Грачаници, око 1318. године); Стојећа фигура принцезе Брнче (Немањина лоза у Пећи, око 1334-1337. године; Торзо принцезе Брнче (Немањина лоза у Дечанима, око 1346-1350. године)

3) Иновирани родослов краља Уроша I и потомака, према Ж. Андрејићу

Živojin R. ANDREJIĆ

REFLECTIONS REGARDING LOST GRAVESTONE OF SERBIAN PRINCESS BRNČA, THE DAUGHTER OF KING UROŠ THE FIRST AND HELEN COMNEN COURTNEE OF ANJOU

Summary

Princess Brnča, daughter of king Uroš the First and his second wife Helen Comnen Courtne Anjou(from his previous marriage he had a son, Stefan), whose existence was unknown to historical sources, can be only noticed on portrait in frescos of lineage of dinasty of Stefan Nemanja in monasteries of Gračanica, Dečani and Patriarchate of Peć. Although she is nowhere presented as a nun, there is presumption that she became a nun and that she was buried in the Monastery of Gradac, which is the foundation of her mother Helen Of Anjou. Hungarian sources testifiy that King Uroš The First had a son in law, whose name was unknown to history (the son of serbian great penitentiary), and Josif Tronožac claimed that the king had two daughters. There is a fact that Brnča was married to a certain mayor Đorđe, as well as the presumption that she was born around 1253.

Newly discovered signature on the gravestone found in church of St. George, belonging to deserted and vanished, monastery Kastaljani, on the slopes of Kosmaj mountin, near Mladenovac, serves as a testemony that this church was built by King Milutin in 1303, and that Brnča was buried there in 1306. This fact serves to reject completely all assumptions that are without any physical evidence that princess Brnca was a nun and that she was buried in the monastery of Gradac. Knowing this, it can be concluded that the church of St. George was built on the land that belonged to Princess Brnča and her husband, Mayor Đorđe, in the state of her brother, The king of Srem, Dragutin. The church must have stareted being built before war conflicts between brothers, kings Milutin and Dragutin, around 1303 and 1304, and the other daughter of King Uroš The First, whose name remains unknown, is buried in the monastery of Gradac with her mother, Helen of Anjou.

Key Words: King Uroš the First, Queen Helen Comnen Courtne Anjou, Princess Brnča, castle Brnjaci, Monastery of Gradac, Monastery of Kastaljan.

Рад је предат 23. децембра 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 336.711(497.11)"1894/1929"(093.2)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-35921

Оригинални научни рад

*Иван М. БЕЦИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ЈУЖНОМОРАВСКА БАНКА – НИШ (1894–1929)**

Апстракт: По стицању независности Краљевина Србија желела је да своје османско наслеђе што пре напусти, а као вид европеизације уочљива је жеља за економским развојем и прихватањем европских стандарда у финансирању привредних субјеката. Како држава није располагала довољним финансијским средствима, крајем XIX века основан је читав низ локалних новчаних завода на акционарској основи који су своје невелике капитале улагали првенствено у послове којима су се бавили њихови акционари. Из тих разлога је до Првог светског рата никао велики број банака које су се бавиле индустријским и трговачким пословима. По завршетку рата, оне које су биле у могућности наставиле су са оваквим видом пословања. Међутим, почев од 1923. године осећала се стагнација у индустрији и трговини, а од 1925. године криза је постала очигледна. Новчани заводи који су инвестирали своја средства нашли су се у ситуацији да нису могли да их повуку што је многе од њих одвело у стечај. У раду је, првенствено на основу архивске грађе, представљен историјат једне установе са таквим исходом, што је чини својеврсном „студијом случаја" и омогућава разумевање „посрнућа" банака средином двадесетих година XX века.

Кључне речи: *Нишка задруга за кредит и штедњу, Нишки кредитни завод, Јужноморавска банка*, циглана, робно одељење, ликвидација.

Берлински конгрес није Србији донео само независност и територијално проширење већ јој је наметнуо и одређене економске обавезе које су биле како у интересу Србије тако и њеног северозападног суседа, Аустро-Угарске. Најважнија од свих обавеза односила се на изградњу пруге која би повезала аустроугарске са османским железницама. Главни део те пруге од Београда до Ниша пуштен је у саобраћај 1884. године, а градња мреже главних српских железница у основи је била завршена до 1888. године (*Историја српског народа* 1994: 18-19).

Српска влада започела је градњу железница са Генералном унијом, француском фимом која је банкротирала 1882. године. Улагања у железницу била су значајна ставка за буџет Србије, тако да она није била у могућности да уз улагања у наоружање, редовне и ванредне буџетске расходе, улаже и у привредне објекте. Из тих разлога, финансирање привреде преузели су приватни новчани заводи чији

* Виши научни сарадник, becic89@ gmail.com

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број: 451-03-68/2022-14 од 17. 01. 2022. године.

је број од 1884. године са почетком рада *Привилеґоване Народне банке Краљевине Србије* 1884. године, рапидно порастао.[1]

Попут осталих крајева Краљевине Србије и на југу државе почели су да ничу локални новчани заводи у акционарском облику. У Нишу су од 1885. до 1889. године основана три новчана завода: *Нишка акционарска штедионица*, *Нишка задруґа за међусобно ꝑомаґање и штедњу* и *Срꝑско јеврејска ꝑраґовачка задруґа* (Бецић 2021: 254), да би до краја века, 1894. године, била основана *Нишка задруґа за кредиꝑ и штедњу* (*Правила Јужно-Моравске банке* 1921: 26).

Успешно пословање и развијање послова *Нишке задруґе за кредиꝑ и штедњу* изискивало је већи капитал, тако да је управа ове установе предвидела повећање основног капитала на чак милион динара, што је била сума коју у Србији није имала ниједна банка ван престонице. Попут других новчаних завода и у случају ове установе уплата главнице била би извршена по колима. До момента када је министар народне привреде 10. марта 1908. године одобрио нова правила овог завода, уплаћено је 200.000 динара, подељених у 2.000 акција од по 100 динара. Планирано је да се по одобрењу правила уплати још 3.000 акција, а годину дана по потврђивању уплате, још 5.000 акција (*Правила Јужно-Моравске банке* 1921: 3-5). Царински рат, а потом Балкански ратови и Први светски рат, онемогућили су планове банчине управе.

Промену правила пратила је и промена имена установе, тако да је њен званични назив од 1910. године постао *Нишки кредиꝑни завод*. Према правилима, ова установа обављала би банкарске и мењачке послове; вршила би есконтовање и реесконтовање меница и других тражбина; давала зајмове и кредите на пољопривредне производе, примала исте на сместитште и издавала варанате; примала новац на штедњу по уложним књижицама и текућим рачунима; примала разне депозите на чување и руковање, или само на чување; издавала и исплаћивала чекове и бонове; вршила наплату и исплату; куповала и продавала валуте, племените метале, ефекате, девизе и домаће менице; посредовала путем агентурских и комисионих послова; посредовала и учествовала у емисији зајмова; учествовала или оснивала индустријска и грађевинска предузећа у границама Краљевства; давала зајмове на непокретна добра (*Правила Јужно-Моравске банке* 1921: 7-8).

Управни одбор *Нишкоґ кредиꝑноґ завода* састојао се од пет чланова бираних на пет година, док су Надзорни одбор чинила три члана, бирана сваке године. Подела зараде предвиђена је тако да се од чисте добити одваја: 10% резервном фонду, 5% фонду за отпис сумњивих потраживања, 8% на име тантијеме члановима Управног одбора, 2% члановима Надзорног одбора, 4% чиновницима, док би се остатак од 71% стављао на располагање скупштини акционара (*Правила Јужно-Моравске банке* 1921: 9-25).

До избијања Првог светског рата *Нишки кредиꝑни завод* пословао је без већих губитака. Кредитирао је грађанство, трговце и занатлије и одржавао пословне везе са реномираним новчаним заводима попут: *Беоґрадске задруґе*, *Беоґрадскоґ кредиꝑноґ завода*, филијале *Банке Андрејевић и Комꝑ.*, *Француско-срꝑске банке* и *Уꝑраве фондова*. До избијања Балканских ратова *Нишки кредиꝑни завод* завршавао је пословне

1 *Народна банка* отворила је своје шалтере и отпочела редован рад 2. јула 1884. године (*Народна банка* 1934: 7).

године са зарадом, о чему говори дивиденда исплаћена акционарима за 1909, 1910. и 1911. годину.[2] Успешно пословање ове установе огледало се и у томе да је 1911. године сазидана сопствена зграда за пословање на адреси Обилићев венац 88, у оквиру које су се налазили и локали које је Банка издавала, а у поседу Банке налазио се и плац у Нишавској улици.[3]

Са избијањем Балканских ратова појавили су се и први губици у пословању јер су смањене могућности у пласирању средстава, па је *Кредитни завод* забележио губитак у 1913. години од 43.571,27 динара. Последњу годишњу скупштину пред избијање Првог светског рата *Нишки кредитни завод* одржао је 16. фебруара 1914. године (*Српске новине* 21. јануар 1914: 8). У првих шест месеци 1914. године Банка је пословала успешно и не само да је анулирала губитак из претходне године већ је забележила и додатни добитак од 27.924,07 динара, који ће касније послужити за упис камате по штедним улозима и текућим рачунима.[4]

Политички смер у коме се свет, а нарочито Европа, кретао од почетка XX века доводио је до сталних сучељавања два постојећа блока, тако да је била потребна само варница да би дошло до оружаног сукоба. У својој тежњи да дође до рата који би променио политичку карту Европе и света, пангермански кругови искористили су атентат у Сарајеву као повод за покретање војне силе. Непуних месец дана по атентату, у Бечу је 25. јула 1914. године издато наређење о делимичној мобилизацији војних обвезника против Србије и Црне Горе, које се односило на три армије и осам корпуса са укупно двадесет три пешадијске и три коњичке дивизије (Радојевић и Димић 2014: 103). Свесна озбиљности ситуације, српска влада је по прекиду дипломатских односа са северозападним суседом пренела своје седиште у Ниш, наредила евакуацију Београда и објавила проглас о општој мобилизацији (Митровић 1984: 81).

Прва ратна година није испунила очекивања Блока централних сила када је Балкански фронт у питању, али сама чињеница да је Краљевина Србија била у рату, утицала је да готово сви банкарски послови стану, тако да се рад новчаних завода од половине 1914. године свео на исплату штедних улога појединим улагачима и евентуалну наплату појединих потраживања уколико су то клијенти желели да измире јер је на снази био мораторијум на отплату зајмова. *Нишки кредитни завод* обављао је банкарске послове све до мобилизације, а онда је био принуђен да то обустави, будући да је остао без службеника и чланова управе, пошто су били позвани на војне дужности. У 1915. години рад се огледао у исплати дела штедних улога и наплати шест редовних меница и једне која је била на тужби.[5] По новчане заводе на југу државе ситуација се драстично променила с јесени 1915. године, када су Србију напале

2 Архив Југославије (=АЈ), фонд Министарства трговине и индустрије Краљевине Југославије (=65), фасцикла 1340, архивска јединица 2324 (у даљем тексту АЈ, 65-1339-2323), Рачун изравнања Нишког кредитног завода за 1912.

3 АЈ, 65-1339-2323, Извештај Управног одбора Јужноморавске банке о раду у 1921. години поднесен на Првој редовној скупштини 19. марта 1922; Рачун изравнања Јужноморавске банке на дан 31. децембра 1922.

4 АЈ, 65-1339-2323, Извештај Управног одбора Нишког кредитног завода поднет ванредном збору акционара 15. августа 1920.

5 АЈ, 65-1339-2323, Извештај Управног одбора Нишког кредитног завода поднет ванредном збору акционара 15. августа 1920.

још и Немачка и Бугарска. Српска војска евакуисала се из земље, док је окупирана Србија подељена у две окупационе зоне, аустроугарску и бугарску.

У периоду интензивних борби пред окупацију Србије, Министарство народне привреде, које се налазило у Нишу, дало је наређење 5. октобра 1915. године да се имовина новчаних завода евакуише из града и прикључи контингенту *Народне банке*. За овлашћена лица нишких банака по овом питању одређени су Тодор Спасојевић, адвокат и опуномоћеник *Нишког кредитног завода* и Манојло Поповић, члан Управног одбора *Нишке акционарске штедионице*. Они су сакупили меничне портфеље, залоге и књиге и 10. октобра кренули за Краљево да их тамо предају *Народној банци*. Ситуација на терену није дозволила испуњење ових намера, тако да су опуномоћеници закопали имовину у Трстенику, сместивши је у лимене сандуке који су потом стављени у храстове сандуке, у којима се иста налазила до краја Првог светског рата.[6]

Окупација је донела велико страдање народа и имовине јер су окупаторе интересовали сви видови економије и производње у Србији, почев од производње хране до инвестиционих објеката у државном и приватном сектору. Сва јавна добра и велики део приватног власништва проглашени су за ратни плен, а конфискације, реквизиције и контрибуције биле су прве мере у остваривању плана економске пљачке Србије. Оне су убрзо допуњене разним акминистративним таксама и посебно монополом на готово све прехрамбене артикле. Предмети од племенитих метала, посебно од бакра и златни новац били су законски предмет узапћења, узимања, принудне предаје и то уз предвиђене санкције од стране управних власти Гувернмана. Окупационе власти присвојиле су, пре свега, инвестициона добра, новчане заводе и њихове грађанске депозите, средства из непосредне производње, сва добра јавног саобраћаја. Паралелно су започели са конфискацијама прехрамбених извора и затечених залиха хране по млиновима, магацинима, магазама и јавним продавницама, сеоским кошевима (Стојанчевић 1985: 24: Бецић 2019: 211).

Готово сви новчани заводи на подручју Краљевине Србије, осим банкарских, бавили су се и различитим привредним пословима, те су се стога банке јављале као власници низа различитих привредних предузећа. *Нишки кредитни завод* поседовао је фабрику цигала и црепа за коју је 1914. године поручио нове машине, а чију је испоруку омело избијање рата. Поседовање привредних објеката утицало је на то да је ратна штета причињена банкама била осетно већа него што би била да се окупатор користио само банчиним пословним просторијама и покретном имовином која је у њима затечена. Фабрику овог завода експлоатисала је и опљачкала бугарска војска, тако да је причињена штета процењена на 854.400 динара (Бецић 2014: 750).

Завршетак рата није значио и покретање рада новчаних завода. У првом реду, банке су морале да сведу своје билансе за ратне године, прикупе имовину и сагледају даљу могућност пословања. *Нишки кредитни завод* успео је да изведе стање у коме се налазио тек априла 1919. године и проследи га Министарству трговине и индустрије. Немогућност да то ураде раније правдали су тиме да је просторије ове установе заузела и користила британска војска, да је књиговођа Пера Богдановић био болестан већ четири године, да је банчин ликвидатор Адам Адамовић погинуо

6 АЈ, 65-1339-2323, Допис Нишког кредитног завода Министарству трговине и индустрије од 9. априла 1919.

у рату, док је благајник Димитрије Ивковић умро. Завод је новог књиговођу нашао тек 8. априла, али је он одмах приступио раду и веома брзо израдио банчнин биланс који је проследио ресорном министарству.[7]

Веома брзо по ослобођењу, по закопану имовину нишких банака упућени су Мита Марковић, члан Управног одбора *Трговачке банке* и Т. Кражић, члан Управног одбора *Акционарске штедионице*. Чланови Управног одбора *Кредитног завода*: Сотир М. Поповић, Светозар Р. Рувидић, Милан Т. Стојановић и Алекса М. Слепчевић отворили су сандуке у присуству власти 22. новембра 1918. године. У коферима су се налазиле све заводске књиге, менице, залози, акције, резервни фонд и остало. Иако је унутрашњи сандук био залемљен, влага је ипак пробила тако да је унутрашњост била влажна, документа су била залепљена једна за друге па су се цепала при одлепљивању јер су била иструлела, тако да се на многима од њих нису видели потписи клијената. Од адиђара нађен је један златан прстен, као и зарђали кључеви од каса. У другом сандуку све похрањено било је иструлело.[8]

Биланс за 1915. годину средио је Светислав Димитријевић, књиговођа Општине нишке. Међутим проблем је настао око сређивања стања за период од 1916. до 1918. године јер је други банчин благајник Мил. Т. Стојановић чинио издатке у овом периоду, а није био доступан *Кредитном заводу* јер се налазио у гарнизонском притвору. Управа се почетком 1919. године обратила команди Моравске дивизијске области са молбом да се Стојановић пусти из притвора ради полагања рачуна, али је командант ове области актом од 11. маја 1919. године одбио тај захтев. Констатован је мањак од 11.827,10 динара код меница услед њихове избледелости и иструлелости, али се из књига ипак утврдило који су то дужници. Књига улога иструлела је у потпуности тако да се стање могло утврдити из књижица самих улагача у моменту када *Кредитни завод* отпочне са редовним радом.[9]

Од чланова банчине управе током рата умрли су: Никола С. Јовановић, члан Управног одбора и в. д. управника, Горча Поповић, члан и Таса Танић, председник Надзорног одбора, тако да су окрњени Управни одбор чинили: Светозар Рувидић, председник; Сотир Поповић, потпредседник и чланови: Александар М. Слепчевић, адвокат, Димитрије Метларски, трговац и Мил. Т. Стојановић.[10] Чланови Надзорног одбора били су: Милан Митић, председник; Јордан Величковић и Јован М. Нешић.[11] У том тренутку највише акција поседовали су: Милан Ђ. Китић, кафеџија (100), Милан Т. Стојановић, трговац (80), покојни Горча Поповић, кафеџија (75), Светозар Рувидић, апотекар (50), Сотир Поповић, кафеџија (50), Димитрије Метларски (50), и Александар Слепчевић (50). Као и код других новчаних завода

7 АЈ, 65-1339-2323, Одговор Нишког кредитног завода Министарству трговине и индустрије од 8. априла 1919.

8 АЈ, 65-1339-2323, Допис Нишког кредитног завода Министарству трговине и индустрије од 9. априла 1919.

9 АЈ, 65-1339-2323, Допис Нишког кредитног завода Министарству трговине и индустрије од 9. априла 1919.

10 АЈ, 65-1339-2323, Допис Нишког кредитног завода Министарству трговине и индустрије од 15. маја 1919.

11 АЈ, 65-1339-2323, Извештај Надзорног одбора Нишког кредитног завода поднет ванредном збору акционара 15. августа 1920.

и акционари *Нишкоī кредиīноī завода* већином су били трговци, али је било и кафеција, стаклорезаца, бакалина, сапунција, учитеља, грађевинара и књиговезаца.[12]

Ситуација у којој се овај новчани завод нашао стављао је пред акционаре могућност ликвидације и две опције у вези са наставком рада. Како је предратни капитал постао недовољан за пословање, *Нишки кредиīни завод* морао је да изврши докапитализацију или да ступи у преговоре и изврши фузију са неким другим новчаним заводом, о чему је банчина управа добила овлашћење од збора акционара. Једини банчин приход у години непосредно после рата био је од издавања локала у банчиној згради, који су доносили годишњу ренту од 6.000 динара.[13]

Банчина управа није успела да оствари договор о фузионисању са неким другим заводом па је одлучено да се основни капитал повећа на милион динара у неколико транши. Обновљен је и проширен рад у циглани, а банкарски сектор отпочео је са радом тек 1. новембра 1920. године, тако да се редовно пословање могло очекивати тек у наредној години. За два месеца рада, *Нишки кредиīни завод* забележио је губитак од око 17.000 динара јер је укапиталисана камата на штедне улоге.[14] Од 1921. године овај новчани завод пословао је под именом *Јужноморавска банка*,[15] а први управни одбор установе под новим именом чинили су: Момчило Јанковић, адвокат; Димитрије Метларски, Александар Слепчевић, Ђока Јовановић, закупац поште и Димитрије Станковић, пекар. Надзорни одбор чинили су: Владимир Т. Танић, трговац; Влада Алексић, предузимач и Михајило Јанковић, закупац поште.[16]

Своју фабрику цигала Банка је оградила, а да би иста могла нормално да послује обратила се Одељењу за извршење међународних уговора Председништва Министарског савета са молбом да посредује код фирме *Раūах* из Герлица да им се испоруче машине наручене пре рата. Послератно стање било је повољно за трговину, па је *Јужноморавска банка* закључила уговоре са филијалом *Прашке кредиīне банке, Акционарским друūивом за извоз и увоз Хичкок, Лојд и Комū.* и осигуравајућим друштвом *Шумадија* о заступништву и комисионој продаји њихове робе: колонијалне, гвожђарске, стакларско-порцеланске, мануфактурне, пољопривредних справа и машина за све јужне крајеве. Амбиције *Јужноморавске банке* биле су да се од Ниша створи прави трговачки центар за област Јужне Мораве и Тимока и да се привредницима и становништву понуди роба која би била или јефтинија или по оним ценама које су биле у Београду и Скопљу. Управа Банке је о почетку рада обавестила велики број привредника из целе земље.[17]

У наредној години циглана је прорадила, располагала је знатним количинама готових цигала. Банка се опробала и у пољопривредним пословима, али рад са двема

12 АЈ, 65-1339-2323, Списак акционара Нишког кредитног завода који су депоновали своје акције за збор акционара који ће се одржати 29. августа 1920.

13 АЈ, 65-1339-2323, Записник ванредног збора акционара Нишког кредитног завода одржаног 29. августа 1920.

14 АЈ, 65-1339-2323, Извештај Управног одбора Нишког кредитног завода поднесен редовном збору акционара 27. фебруара 1921.

15 Станоје Станојевић је промену имена овог новчаног завода сматрао за годину оснивања, па је навео да је *Јужноморавска банка* основана 1920. године. (Станојевић 1928: 189).

16 АЈ, 65-1339-2323, Записник са редовног збора акционара Нишког кредитног завода одржаног 27. фебруара 1921; Записник ванредне скупштине акционара Јужноморавске банке одржане 26. јуна 1921.

17 АЈ, 65-1339-2323, Извештај Управног одбора Јужноморавске банке поднесен на ванредној скупштини 26. јуна 1921.

вршалицама „донео је банци само разочарења".[18] *Јужноморавска банка* закупила је магацин у Куманову и отпочела са куповином жита. У својим небанкарским пословима посебно је била задовољна сарадњом са *Акционарским друштвом за извоз и увоз* из Београда, које им је без обавеза и гаранција отворило велико стовариште гвожђарске, стакларско-порцеланске и друге робе на комисиону продају која је крајем 1921. године износила скоро 300.000 динара. На то да добит ипак буде скромна утицали су проблеми изазвани лошим саобраћајем, кашњењем робе, оскудицом у локалима и способним лицима за продају робе. Ове тешкоће отклоњене су тек почетком 1922. године, а Банка није одустајала од жеље да се Ниш индустријски развије и у складу са банчиним потребама. У жељи да се преобрази изглед Ниша, управа *Јужноморавске банке* подстрекивала је остале новчане заводе да се оснује конзорцијум нишких банака за подизање зграда, али како се у томе није успело, сама је учествовала у подизању „неколико нових и угледних зграда" у Нишу.[19]

Банчино банкарско одељење успело је да среди стање и реши проблеме у вези са несталим меницама и изврши пребацивање меница које су се налазиле у резервном фонду уместо државних хартија од вредности у менични портфељ заменивши их обвезницама 7% Инвестиционог зајма.[20] Потраживања клијената која су имала основу су исплаћена, а друга одбијена. Сва потраживања исплаћивана су без отказа, чак и предратна. Крајем 1921. године почели су да пристижу улози на штедњу, док је сума на текућим рачунима драстично повећана. До краја године извршене су све оправке на банчиној згради која је била оштећена „нешто од непријатеља још више од пријатеља који су у њој били". Набављен је потребан намештај, поправљен стари и обезбеђен је потребан канцеларијски прибор.[21]

Августа 1921. године банчина управа склопила је уговор са фирмом *Рожанковски и Друг* из Загреба за израду нових акција. Како је та фирма имала уговор о штампању акција Инвестиционог зајма, до дана сазивања збора нису могли да добију акције. Ово кашњење управа је искористила да наручи додатан контингент акција који ће послужити за повећање капитала на два милиона динара, што би донело уштеду у трошковима. Уплата друге половине капитала извршена је 8. и 9. марта 1922. године захваљујући „пријатељима ван Ниша" тако да је основни капитал повећан на 500.000 динара, а предложено је његово повећање на два милиона.[22]

Позив за скупштину акционара на којој ће доћи до промене у банчиној управи упућен је 22. фебруара 1923. године (*Службене новине Краљевине Срба, Хрвата*

18 АЈ, 65-1339-2323, Извештај Управног одбора Јужноморавске банке о раду у 1921. години поднесен на Првој редовној скупштини 19. марта 1922.

19 АЈ, 65-1339-2323, Извештај Управног одбора Јужноморавске банке о раду у 1921. години поднесен на Првој редовној скупштини 19. марта 1922.

20 Инвестициони зајам био је први зајам расписан у Краљевини СХС. Иако је носио ниску каматну стопу од 7%, банке су га у одређеној мери уписивале да би своје резервне фондове држале у државним хартијама од вредности. Са друге стране, упис акција овог зајма показао је поларитет према потребама државе у њеним покрајинама јер су зајам у Србији уписали „сви они који имају љубави и смисла за ову државу, а то су широки слојеви народа, док су у нашим западним крајевима уписали зајам већином они који су то некако морали чинити, или разне државне установе". (Белин 1922: 23-24).

21 АЈ, 65-1339-2323, Извештај Управног одбора Јужноморавске банке о раду у 1921. години поднесен на Првој редовној скупштини 19. марта 1922.

22 АЈ, 65-1339-2323, Извештај Управног одбора Јужноморавске банке о раду у 1921. години поднесен на Првој редовној скупштини 19. марта 1922.

и Словенаца 22. фебруар 1923: 12). У Управни одбор ушла су лица са пребивалиштем и ван Ниша, Коста Р. Живановић, извозник и Љуба Јездић, адвокат, обојица из Београда, док је у Надзорни одбор изабран др Боривоје Бераха.[23] Нова управа одлучила је да се упис акција за повећање капитала на два милиона динара изврши у периоду од 1. до 5. јула 1922. године, с тим да се акције уплате у року од четири месеца. Упис акција извршен је на време, али је новчана криза која је тада наступила спречила брзу уплату. Већина уплата извршена је у позну јесен када се већи послови нису могли предузимати, па стога власници акција другог кола нису учествовали у добити.[24]

Новчана криза осећала се од половине 1922. године и штетно је деловала на *Јужноморавску банку* јер јој је отежала прибављање већих кредита и утицала на смањивање улога на штедњу. При оваквим условима положај банака додатно је отежан ситуацијом на монетарном тржишту јер је због пада вредности динара *Народна банка* извршила ревизију кредита и они су од 1. јануара умањени за 10%, што је трајало све до тренутка док динар није постигао фактичку стабилност 1925. године (*Министарство финансија Краљевине Југославије* 1938: 239).

Јужноморавска банка није се одлучила, попут неких новчаних завода, за подизање пасивне каматне стопе да би привукла штедише, а потраживања је исплаћивала без отказа. Највише се бавила трговачко-увозним пословима, па је стога проширила у великој мери своје складиште са робом, за које је тек током марта и априла 1922. године успела да добије локале и за кратко време постала је једна од највећих трговачких кућа у Нишу.[25] Спремајући се за извоз, Банка је организовала свој житарски конзорцијум, али су забрана извоза која је објављена августа месеца и девизна политика Владе спречиле тај рад у потпуности. Од извозног направили су увозни посао и куповали храну у Бугарској на чему су остварили добит, али је ликвидација послова остала за 1923. годину.[26]

Обавезе *Јужноморавске банке* према конзорцијуму огледале су се у његовом финансирању при куповини робе за извоз са сумом од три до четири милиона динара. На име позајмљеног новца, Банка је наплаћивала камату од 12% и тромесечну провизију од ½%. Банчини партнери Штерије Томић из Београда и Михајло Стојановић из Ниша били су дужни да своје учешће покрију или интабулацијом имања или гарантним писмима у вредности од 100.000 динара. Од евентуалне добити, *Јужноморавској банци* припадало је 10%, Томићу и Стојановићу по 20%, а осталих 50% другим члановима конзорцијума. Евентуална штета при пословању дељена је идентичним процентом.[27]

23 АЈ, 65-1339-2323, Записник са Двадесет и другог редовног збора акционара Јужноморавске банке одржаног 25. марта 1923.

24 АЈ, 65-1339-2323, Извештај Управног одбора Јужноморавске банке поднесен на XXII редовном збору акционара 25. марта 1923.

25 У намери да прошири своје пословање *Јужноморавска банка* оглашавала се и у локалним новинама градова у којима је нудила своје услуге. Из ових огласа види се да је купцима нуђена колонијална роба (шећер у коцкама, кафа, пиринач, зејтин, свеће, сапун, стакло и порцелан, прозорско стакло, чаше и боце, сервиси за ручавање за чај, за белу и црну кафу, тањири, бокали и шоље), гвожђарска роба (све врсте гвожђа, све врсте плеха, ексери, клинци, калај, бакарни котлови и казани за ракију, емајлирано посуђе, електротехнички материјал, жице и цеви, прекидачи, дозне и колена, патентиране ОМ лампе), плугови и друге пољопривредне справе, терисана хартија за кровове, хартија за паковање (*Лесковачки гласник* 4. мај 1922, 4).

26 АЈ, 65-1339-2323, Извештај Управног одбора Јужноморавске банке поднесен на XXII редовном збору акционара 25. марта 1923.

27 АЈ, 65-1339-2323, Уговор између Јужноморавске банке и Конзорцијума за извоз од 30. јуна 1922.

Болна тачка Банке била је циглана јер се земља показала неподесном за ручну израду, а питање набавке машина није регулисано ни током 1922. године. У овој години Банка је добила извршну пресуду у погледу ратне штете, али према важећем закону са њом нису могли да изврше наруџбину машина. Да би циглана успешно радила било је неопходно да се у Нишу отворе већи послови јер се превоз цигала до Београда у тадашњим условима показао као немогућ. Управа је критиковала политику Владе да се цигларима не изађе у сусрет и смање подвозне таксе, док је претходна Влада чак одобрила увоз цигала из Мађарске без царине, па домаће циглане нису могле да конкуришу јефтинијој цигли из Мађарске. Циглана *Јужноморавске банке* налазила се на 4 ½ хектара земље, имала је кружну пећ и две зграде, а у билансу је била представљена са 195.857,23 динара, тако да је управа сматрала да је у добити са њом.[28]

У 1922. години Банка је давала кредите по текућим рачунима са 12% камате и 1% тромесечне провизије. Управа је интерес од 16% сматрала умереним, с обзиром на новчане прилике.[29] Банка је почетком 1923. године кредитирала и зидање зграда, али како је *Државна хипотекарна банка* слабо одобравала кредите у Нишу, акција зидања зграда готово је престала, па је и она обуставила посао. Да би организовала продају цигала у Београду, *Јужноморавска банка* отворила је филијалу, преговарала о отварању млекаре, постала члан Београдске берзе и добила право да тргује валутом и девизама, као и да издаје гарантна писма у висини свог капитала. Филијала се налазила у улици Кнегиње Љубице на броју 14 и није се бавила банкарским пословима већ је служила да се роба пласира у Београду и извезе из земље.[30] *Јужноморавска банка* постала је кореспондент банака у Београду: *Прашке кредитне банке*, *Винер банк ферајна*, *Енглеске трговинске банке*, *Српско-швајцарске банке* и *Београдске трговачке банке*. Успоставила је контакте и са хрватском подружницом *Винер банк ферајна* у Загребу, *Легио банком* из Прага, *Дојче банком* из Берлина, *Банком ди Рома* из Трста и *Американ експрес компанијом* из Њујорка.[31]

Управа је крај 1922. године оценила не само као годину кризе већ и као велику прекретницу јер је заустављен пад динара, који је донекле стабилизован и делимично ојачао. По први пут извоз је достигао увоз, па је спољнотрговински биланс био готово активан. Чим је вредност динара престала да пада, новац у оптицају постао је ређи и скупљи. Дотадашње улагање у инвестиције, посебно у зидање зграда, подизање фабрика и откуп страних предузећа превазишло је финансијску моћ инвеститора у Краљевини СХС тако да су они који су ушли у какву инвестицију са тешком муком и по високим ценама долазили до новца. Повећање вредности новца које се огледало у плаћеној камати приморало је банке да повећају каматну стопу, али се и поред тога новац повлачио из банака јер се под већом каматом пласирао појединцима.

Али, сви они који су узимали новац под условима да нису питали за цену, брзо су дошли до закључка да нови услови рада нису давали могућност да се повећана камата плати и један по један престајали су са радом, тражећи ванстечајно поравнање

28 АЈ, 65-1339-2323, Извештај Управног одбора Јужноморавске банке поднесен на XXII редовном збору акционара 25. марта 1923.

29 Од 1919. до 1922. године активна каматна стопа кретала се од 7% до 12%. Нагли скок забележен је од 1923. године када се камата кретала између 20% и 24%. (Поповић и Мишић 1929: 60).

30 АЈ, 65-1339-2323, Молба Јужноморавске банке Министарству трговине и индустрије од 17. јуна 1922.

31 АЈ, 65-1339-2323, Извештај Управног одбора Јужноморавске банке поднесен на XXII редовном збору акционара 25. марта 1923.

са смањењем каматне стопе. То је утицало на власнике капитала да буду обазривији у позајмљивању и крај 1923. године карактерисала је обустава повлачења новца из банака и донекле враћање улога.

Послератни полет Ниша малаксао је у овој години и његова трговина и индустрија налазиле су се у општој кризи. Отворено је ванстечајно поравнање над *Индустријско-прометном банком* и њеном фабриком кожа, као и трговачком фирмом *Браћа Станковић и Комп.* Тешке прилике принудиле су и *Нишку задругу* да због своје новоподигнуте фабрике обуће свој биланс закључи са губитком. О новим инвестицијама није се ни размишљало, а повећање капитала *Индустријско-прометне банке* заказано са муком проведено је, али не у пуном износу. *Нишка кредитна банка* дефинитивно је своју централу пренела у Београд где је пословала под именом *Савезна кредитна банка*. Ситни привредници напуштали су варош јер нису имали могућност за зараду, пошто су пропали сви покушаји да се у Ниш привуку инвеститори.[32]

Јужноморавска банка нашла је финансијску групу која је јамчила за њу са 2 милиона динара за извођење општинских радова тј. подизања нове електричне централе, успостављању трамвајске линије и развијању водовода и канализације. Општинска управа није разумела значај ових радова и вредност страног капитала, па је одуговлачила са преговорима, док Немачка није обуставила издавање репарационог материјала, па су преговори прекинути и кауција враћена.[33]

Најважнији банчин посао обављан је преко њеног увозног одељења од кога се Банка трудила да начини јаку трговачку кућу за целу област Јужне Мораве. Ово одељење постало је чисто банчина својина јер је у 1923. години ликвидирано комисионо стовариште за извоз и увоз *Прашке кредитне банке*. Део акционара био је противник тога да се Банка бави трговином, чега је била свесна и управа. Међутим, управа је сматрала да губици не би могли бити велики докле год би се пословање обављало у опсегу стварних потреба, без спекулација за високу зараду, а ова врста пословања доносила је већу зараду од кредитирања по меницама и текућим рачунима. Од августа до децембра 1923. године Банка је исплатила 1,7 милиона динара по улозима на текућим рачунима, што је било преко 50% улога који су били положени. Без обзира на повлачење половине улога, њихова висина била је 80% већа у односу на претходну годину.[34]

Узрок оволиког одлива капитала налазио се у негативном писању нишке и престоничке штампе о пословању ове установе, док су банчини повериоци добијали анонимне доставе да су запечаћени сви магацини. Основа ових гласина било је отварање стечајног поступка над *Индустријско-прметном банком* која је *Јужноморавској банци* дуговала 150.000 динара (Време 29. децембар 1923: 3). Осим ове суме, *Јужноморавска банка* потраживала је од ове банке део кредита од 60.000 круна

32 АЈ, 65-1339-2323, Извештај Управног одбора Јужноморавске банке поднесен на XXIV редовном збору акционара 30. марта 1924.

33 АЈ, 65-1339-2323, Извештај Управног одбора Јужноморавске банке поднесен на XXIV редовном збору акционара 30. марта 1924.

34 АЈ, 65-1339-2323, Извештај Управног одбора Јужноморавске банке поднесен на XXIV редовном збору акционара 30. марта 1924.

који јој је уступила у Прагу, али је управа сматрала да ове суме нису у могућности да *Јужноморавску банку* доведу у неприлике.[35]

Амбициозност пословања *Јужноморавске банке* види се из тога што су кредитирали нишку општину са 250.000 динара за пренос материјала по каматној стопи од 12%. Преко филијале *Народне банке* у Нишу вршила је набавке девиза и исплате у земљи и иностранству у суми од 12 милиона динара или милион динара месечно. Банка се повезала и са новчаним заводима из других покрајина. За подручје Јужне Србије сарађивала је са банком „Стара Србија" из Скопља, па је посредно преко ове усганове била заступљена у готово свим трговачким местима у овом делу државе.[36] Банка се није ограничавала на простор источног дела државе, па је постала кореспондент *Љубљанске кредитне банке*, највећег словеначког новчаног завода. У Трсту је успоставила пословне везе са банком *Адријатика*.[37]

Како је градња у Нишу готово у потпуности стала, банчина циглана радила је слабо. Посао у циглани обустављен је августа 1923. године, док је произведени контингент цигала остао да се прода у наредној години. Банка је преко свог житарског конзорцијума ликеровала сточну храну за рачун државе и то је био најуспешнији посао који је у овој години урађен. Током 1923. године Банка је у два наврата повећала камату својим дужницима. На јесен, када је клијентима требао новац, и када су морали да повећавају пасивну камату како би привукли улагаче.[38]

Иако се раст вредности динара на страни у 1924. години наставио, његова унутрашња вредност није расла тако да је кредит и даље био скуп. Зато су сва предузећа сужавала обим свога пословања и са екстензивног прелазила на интезивно привређивање. И банке су сужавале обим свог пословања и постале су опрезније у давању кредита. Да би утицала на смањење каматне стопе *Народна банка* изашла је са предлогом да сви заводи који су са њом пословали не могу да наплаћују камату већу од 18%, али да зато не плаћају пасивну камату по улозима на штедњу већу од 10%. За овај предлог затражила је мишљење *Удружења банака* из Београда и од свих завода са којима је радила. Филијала *Народне банке* у Нишу одржала је 18. јануара 1925. године конференцију новчаних завода из нишке области на којој су се сви представници новчаних завода изјаснили против предлога у облику у коме је постављен. Сматрали су да прилике у том тренутку нису дозвољавале смањење каматне стопе у мери у којој је то *Народна банка* желела. Изнели су велике жалбе на поскупљење живота од стране саме државе, посебно на велико оптерећење јавним дажбинама. Директор *Јужноморавске банке* одређен је за представника нишке области за евентуалну конференцију у Београду.[39]

35 АЈ, 65-1339-2323, Извештај Управног одбора Јужноморавске банке поднесен на XXIV редовном збору акционара 30. марта 1924.

36 Банка „Стара Србија" основана је почетком 1923. године као концерн новчаних завода са Косова и Метохије и дела трговачког слоја у Скопљу. Временом ће постати најстабилнији новчани завод у Јужној Србији (Бецић 2014а: 412).

37 АЈ, 65-1339-2323, Извештај Управног одбора Јужноморавске банке поднесен на XXIV редовном збору акционара 30. марта 1924.

38 АЈ, 65-1339-2323, Извештај Управног одбора Јужноморавске банке поднесен на XXIV редовном збору акционара 30. марта 1924.

39 АЈ, 65-1339-2323, Извештај Управног одбора Јужноморавске банке поднесен на XXV редовном збору акционара 26. априла 1925.

На збору акционара сазваном за 26. април 1925. године могло се чути да је банчино робно одељење радило је углавном са колонијалном робом, ексерима, клинцима, стаклом и посуђем, али слабије него у 1923. години (*Službene novine* 25. mart 1925: 7).[40] Део залиха цигала продат је, а ликвидност банке огледала се у томе што су насупрот 2,7 милиона динара улога имала потраживања по меницама, залогама, текућим рачунима у централи и филијали за 3,2 милиона динара. Дуговања повериоцима од 1,5 милиона динара Банка је покривала робом у вредности од 2,5 милиона динара. Ипак, стабилност овог новчаног завода није била у потпуности сигурна тако да је дошло до предлога да се у наредних годину и по дана изврши повећање банчиног основног капитала на 10 милиона динара.[41] Велико оптерећење за *Јужноморавску банку* представљао је и висок порез који је у 1924. години износио 112.651,25 динара, што је било драстично повећање у односу на разрезани порез за претходну годину, који је износио 46.461,90 динара.[42]

Почевши од 1925. године, у Краљевини СХС осећала се привредна криза. Смањени извоз значио је и смањивање куповне моћи сељака, који је као главни потрошач утицао на то да градска привреда (индустрија, трговина, занатство) западне у озбиљне проблеме у погледу ликвидности. Индустрија, као привредна грана у којој се уложени новац враћао тек на дуге стазе, није успевала да дође до кредита, којих је било тешко наћи и за краткорочне позајмице. Услед ризичних и неликвидних послова, дошло је до пораста улога на штедњу у новчаним заводима, а главни клијенти постали су земљорадници.

Општи привредни застој тешко је погодио Ниш, који се развијао у индустријском правцу јер је обим трговине био сужен близином Београда и Скопља. Криза је тешко погодила нишку индустрију јер она није располагала солидним капиталом. У овој години затворена су четири предузећа: две фабрике коже и две фабрике ципела, а предата је другом власнику предионица памука и закупцу са стране фабрика пива. Сва ова предузећа била су својина банака од којих су две пале под стечај: *Индустријско-прометна банка*, која је већ била под нагодбом и *Нишка трговачка банка*.[43]

Стављање под стечај ових банака изазвало је опште неповерење у нишке банке, без обзира што су оне подигле ова предузећа са туђим краткорочним зајмовима. Њихови стечаји блокирали су преко 7 милиона динара улога на штењу, не рачунајући потраживања других поверилаца. Сви напори да се створе услови за веће послове били су осујећени, као и покушаји да се нађе капитал са стране. Тако је осујећено и повећање капитала *Јужноморавске банке* са ослонцем на једну страну групу. Ни нишка општина није успела да нађе финансијере за своје велике радове, па јој је репарациони материјал био смештен по магацинима или на отвореном пољу.[44]

40 *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca* 66, 25. mart 1925, 7.

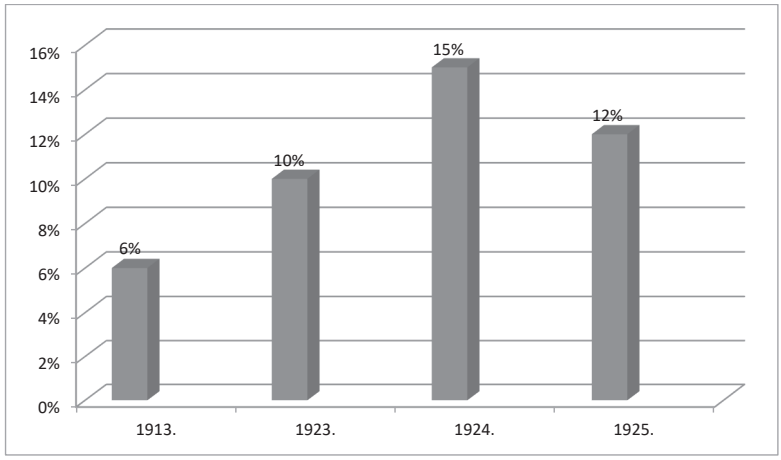
41 АЈ, 65-1339-2323, Извештај Управног одбора Јужноморавске банке поднесен на XXV редовном збору акционара 26. априла 1925.

42 Од 1924. године на висину одређеног пореза Министарству трговине и индустрије почеле су да стижу жалбе на висину одређеног пореза из свих области Краљевине СХС. Стога је министар трговине и индустрије упутио министру финансија 9. септембра 1924. године молбу да се тај проблем реши (Бецић 2002, 138).

43 Стечај над *Нишком трговачком банком* отворен је 11. јула 1925. године због дуга према банци њене фабрике обућа од чак 6.240.445, 98 динара за који није постојало изгледа да буде враћен (Бецић 2014б: 333).

44 АЈ, 65-1339-2323, Извештај Управног одбора Јужноморавске банке поднесен на XXVI редовном збору акционара 7. марта 1926.

Колико се ситуација на пољу трговине променила у односу на две године раније види се и по томе што је комисиони лагер *Акционарскоī друштва за извоз и увоз Прашке кредитне банке* и *Бохемије* из Прага учествовао 1923. године у робном одељењу *Јужноморавске банке* са робом у вредности од чак са 2.683.495 динара, а да је 1925. године *Јужноморавска банка* била приморана да ради на затварању овог свог одељења.[45] Иако је њено робно одељење било једина трговина у својој области која је слала своје путнике од Цариброда до Краљева и од Зајечара-Параћина до Ристовца, била је принуђена да своје магацине почетком 1926. године изнајми фирми *Браћа Голдштајн*. Робно одељење престало је да функционише од 1. марта, а планирано је да се у потпуности ликвидира до краја 1926. године.[46]

Графикон 1. Дивиденда акционара *Јужноморавске банке* (*Compass* 1926: 234)

Ликвидација робног одељења учинила је Банку мање ликвидном него што се једном новчаном заводу могло допустити. Управа је наишла на потешкоће приликом наплате потраживања према Округу нишком и Општини нишкој код којих је само утврђивање рачуна трајало преко годину дана. Банци је на тај начин било блокирано преко милион динара, а нису адекватном брзином могли да наплате ни потраживања по текућим рачунима ни есконтованим меницама, док је од Банке захтевана брза исплата без обзира на величину суме.[47]

У моментима када се *Јужноморавска банка* налазила на прекретници у свом пословању дошло је до промене дела банчине управе, тако да се у Управном одбору од 1925. године налазио Карло Кантони, а од 1926. године Соломон Демајо, док је

45 Ова мера показала се закаснелом. Осим поменутих нишких банака, услед инвестиција у трговину и индустрију, под стечај су пале: *Уједињена банка* из Београд, *Београдска комисиона банка*, *Балканска банка* из Загреба, *Банка Никола Бошковић и Комп. А. Д.* из Београда, *Славенска банка* из Загреба, *Хрватско славенско господарско друштво* из Загреба, *Банка и штедиона за Приморје* из Сушака. (Узелац 1928: 32-33).

46 АЈ, 65-1339-2323, Извештај Управног одбора Јужноморавске банке поднесен на XXVI редовном збору акционара 7. марта 1926.

47 АЈ, 65-1339-2323, Извештај Управног одбора Јужноморавске банке поднесен на XXVII редовном збору акционара 30. јуна 1927.

члан Надзорног одбора постао Морин Голдштајн.[48] Банчина управа била је поларизована по питању будућности ове установе, а неспоразум између чланова управе изазвао је неповерење најпре у ужим, а потом и у нешто ширим круговима, тако да су захтеви за исплату улога били осетно увећани, па се Банка први пут током свог постојања морала позивати на уговорене термине о отказима улога.

Док су код других банака у Нишу улози расли и помогли им да превазиђу тешкоће у овој установи су опали за 700.000 до 800.000 динара у односу на претходну годину. Управа је била приморана на крајњу редукцију у трошковима, строго преиспитивање свих ставова књижења и отпис целокупног резервног фонда. Предложена је ревалоризација вредности банчиног имања које је 1920. године књижено са 251.056,13 предратних динара, док је плац у Нишавској улици продат за 55.000 динара. Вредност банчине зграде повећана је за 483.669,50 динара што је представљало законски дозвољено повећање и одговарало је стварној вредности. Укупно посматрајући, банчин губитак износио је 1.120.787,07 динара, а управа је одлагала решење о будућности завода докле год је законски могла.[49]

Позив на збор акционара *Јужноморавске банке* на коме је изнет предлог да се она ликвидира упућен је 1. фебруара 1927. године (Службене новине 1. фебруар 1927, 13). Разлози за ову, најдрастичнију меру налазили су се у чињеници да је Банка изгубила више од половине своје главнице. Предлог управе да збор прихвати покретање ликвидације прихваћен је са 140 гласова за према 40 против, које је представљао Васа Мијовић. За ликвидаторе су изабрани: Славољуб Ковач, помоћник директора поште у пензији, Пандило Божиновић, предузимач, Боривоје Гојковић, адвокат приправник, Радомир Тодоровић, учитељ у пензији и Љубомир Крстић, контоарски чиновник, сви из Ниша. Како су банчина потраживања била краткорочна, одлучено је да се у сваком року тражи отплата четвртине дуга, да би се ликвидација окончала за годину дана. Исплата необезбеђеним повериоцима вршила би се тако да чим се сакупи 10% банчиног потраживања, сваком повериоцу исплати 10% од његовог потраживања.[50]

Иако је изгледало да ће ликвидација *Јужноморавске банке* кренути смером који је одређен на скупштини акционара, у стварности то није било тако. Скупштини није присуствовао део акционара који је поседовао значајну количину акција. Због болести је био одсутан председник Управног одбора Љуба Јездић који је депоновао својих 3.400 акција, али није знао да ће на збору бити покренуто питање ликвидације јер се оно није налазило на дневном реду, па је самим тим покретање овог питања било супротно члану 56. Закона о акционарским друштвима.[51] Уз то, Љуба Јездић навео је да се не зна како је пропала половина капитала јер биланс од већине

48 АЈ, 65-1339-2323, Записник са XXV редовног збора акционара Јужноморавске банке одржаног 26. априла 1925; Записник са XXVI редовног збора акционара Јужноморавске банке одржаног 7. марта 1926.

49 АЈ, 65-1339-2323, Извештај Управног одбора Јужноморавске банке поднесен на XXVII редовном збору акционара 30. јуна 1927.

50 АЈ, 65-1339-2323, Записник са XXVII редовног збора акционара Јужноморавске банке одржаног 30. јуна 1927.

51 Поменути члан је наводио да: „Одлуке зборске о питањима и предлозима, који нису објављени у дневном реду, не вреде, осим одлуке, да се други збор сазове“ (Зебић 1925: 37).

чланова управе није потписан, није тражен преглед стручњака ресорног министарства, нити је истражено како је таква штета могла настати и ко је одговоран за њу.[52]

И члан Управног одбора Вељa II. Јездић уложио је примедбу на одлуку скупштине акционара. Депоновао је својих 3.400 акција и усмено овластио свог пријатеља Косту Живановића да може гласати само у погледу биланса и бирању нових чланова управе. Није дао никакво овлашћење да гласа за ликвидацију Банке, па је стога замолио да се његови гласови за ликвидацију не рачунају.[53]

Васа Мијовић упутио је жалбу на ову одлуку јер у *Службеним новинама* није била унета тачка дневног реда у вези са ликвидацијом. Навео је да се нико од акционара није томе надао и да је ликвидација извршена на препад. Зато је дошло до ситуације да два најкрупнија акционара, председник и потпредседник Управног одбора, обојица са преко 3.000 акција нису присуствовали јер нису знали шта остали чланови Управног одбора спремају. Мијовић је замерио и то да је годишњи биланс банке рађен на сам дан збора, а да је члан 72. Закона о акционарским друштвима налагао да се биланс састави најмање месец дана пре заказивања збора. Наведени акционари захтевали су сазивање новог збора акционара.[54]

Међутим, по питању жалби из ресорног министарства стигао је негативан одговор тако да су оне одбијене као неосноване.[55]

Табела 1. Главне позиције *Јужноморавске банке* (у динарима)[56]

Година	Капитал	Есконт меница	Улози на штедњу	Резервни фондови
1912.	200.000	641.745,20	294.076,30	33.359,40
1913.	200.000	621,689,00	299.860,35	33.359,40
1914.	200.000	530.710,10	301.300,25	34.065,90
1915.	200.000	521.329,10	280.500,25	34.915,90
1919.	200.000	521.329,10	279.500,25	34.915,90
1920.	200.000	500.094,10	282.096,70	34.915,90
1921.	500.000	922.284,10	849.986,85	42.179,40
1922.	2.000.000	825.807,35	1.196.61620	127.848,26
1923.	2.000.000	1.250.388,53	2.166584,28	220.180,10
1924.	2.000.000	1.055.015,42	2.706.522,84	294.921,62
1925.	2.000.000	1.173,740,19	2.894.669,94	352.469,39
1926.	2.000.000	864.615,41	2.049.615,74	–
1927.	2.000.000	199.886,00	1.172.770.31	–
1928.	2.000.000	192.839,81	669.457,45	–

52 АЈ, 65-1339-2323, Допис Љубе Јездића министру трговине и индустрије (без датума).
53 АЈ, 65-1339-2323, Допис Вељe II. Јездића министру трговине и индустрије (без датума).
54 АЈ, 65-1339-2323, Жалба Васе Мијовића министру трговине и индустрије (без датума).
55 АЈ, 65-1339-2323, Решење министра трговине и индустрије од 3. новембра 1927.
56 АЈ, 65-1339-2323, Рачуни изравнања од 1912. до 1928.

Како је централа *Јужноморавске банке* остала без готовине и могућности да дође до новца, замолила је своје акционара у филијали у Београду, Косту Живановића и Љубу Јездића да убрзају, макар и делимично, отплату дуговања *Винер банк ферајну* и *Прашкој кредитној банци*. Од остатка дуговања осталих акционара требало је исплатити дугове код *Аграрне индустријске банке* и *Нишке акционарске штедионице*. Осим могућности ликвидације, акционари из Ниша понудили су и опцију да се Банка уступи њима. Као већински власници, акционари из Београда нису могли да пристану да препусте банку Нишлијама.[57]

У филијали је као стално запослен био један чиновник. Она није самостално вршила никакве послове тако да књиге нису вођене. Живановић је књиге водио по рачуну Банке у Нишу, а централа је редовно извештавана о исплатама и уплатама које су вршене за њен рачун. Контролне књиге вођене су у Београду, по рачуну конзорцијума за продају робе, а рачун филијале отворен је тек пред покретање поступка ликвидације.[58]

Како 1928. година није донела побољшања у привредном и финансијском животу, услови за ликвидацију нису били повољни. Ликвидациони одбор успевао је да правовремено испуњава обавезе према улагачима и повериоцима, излазећи у сусрет посебно ситним улагачима, док су наплате по свим основама судски покренуте. Намештај и велики део заостале робе продат је путем лицитације, као и банчина зграда за 670.000 динара. Сходно члану 85. Закона о акционарским друштвима на свака три месеца објављивано је рачунско стање ликвидираних позиција у *Службеним новинама*.

Покојни Љуба Јездић и Коста Живановић издали су 1. августа 1927. године по меници Карла Кантонија од 80.000 динара банчин жиро у својству издаваоца по меници за шта није постојало никакво решење управе, а ако га је и било, није било у складу са законским прописима јер од момента именовања Ликвидационог одбора, Управни одбор није могао више представљати установу. Зато је *Јужноморавска банка* морала да плати овај менични дуг који је са каматом и трошковима крајем 1928. године износио додатних 14.298 динара. Из тих разлога, Банка је тужила издаваоце гаранције и тражила надокнаду штете.[59]

Ради брже наплате потраживања од државе издато је пуномоћје Ранку Трифуновићу са потребним инструкцијама,[60] а Карлу Кантонију гарантних писама у вредности од 745.000 динара обавезујућих за Банку само када и ако буде наплатила потраживања. Држава је Банци дуговала чак 1.468.317,47 динара, а вредност акција од номиналних 100 пала је на свега 26,58 динара.[61]

57 АЈ, 65-1339-2323, Допис Јужноморавске банке својој филијали од 11. маја 1927; Допис филијале Јужноморавске банке у Београду Јужноморавској банци од 7. јуна 1927.

58 АЈ, 65-1339-2323, Допис Косте Живановића Јужноморавској банци од 24. новембра 1927.

59 АЈ, 65-1339-2323, Извештај Ликвидационог одбора Јужноморавске банке поднесен на XXIX редовном збору акционара 30. априла 1929.

60 Ранко Трифуновић био је истакнути члан Народне радикалне странке који се током своје каријере налазио на месту помоћника министра унутрашњих дела, државног подсекретара у истом министарству, као и бана Вардарске бановине од 1935. до 1936. године (*Banovi Kraljevine Jugoslavije* 2019, 168-169).

61 АЈ, 65-1339-2323, Извештај Ликвидационог одбора Јужноморавске банке поднесен на XXIX редовном збору акционара 30. априла 1929.

Током периода ликвидације, Одбор је у име Банке руководио ликвидирањем бензина за рачун државе, али како биланс по том питању није био пречишћен, Надзорни одбор одбио је да потпише извештај. Током 1928. и 1929. године на зборовима је долазило до отвореног сучељавања и међусобног оптуживања чланова Ликвидационог одбора и банчине управе. Ради позиционирања, на редовном збору акционара одржаном 30. априла 1929. године за нове чланове Ликвидационог одбора изабрани су: Коста Живановић, извозник из Београда, Стева Стаменковић, адвокат из Ниша, Соломон Демајо, индустријалац из Београда, Пера Јовановић, пензионер из Београда и Љубомир Крстић, адвокат приправник из Ниша.[62] Овај потез изазвао је нове жалбе Министарству трговине и индустрије јер је смена чланова Ликвидационог одбора извршена супротно члану 83. Закона о акционарским друштвима који је прописивао да се она могла извршити само уколико чланови Одбора нису уредно вршили своју дужност (*Трговински законик* 1914: CCXXVII).

Централни сукоб одвијао се између акционара из Ниша и Београда. Акционари из Београда поседовали су далеко више акција од Нишлија, али су ови потоњи желели да понављањем збора утичу на то да се, услед великих путних трошкова, акционари из Београда не појаве, тако да се у том правцу могао сагледати неусклађени извештај Надзорног одбора у поређењу са извештајем Ликвидационог одбора. Ликвидација је утицала и на то да се на скупштинама акционара окупљало много више акционара него претходних година, када је углавном било присутно десетак људи. Сада се могло видети да је на скупштинама било присутно не само неколико пута више акционара, већ и да су они долазили из: Београда, Ниша, Паланке, Голобока, и Ћуприје.[63]

Унутрашње расправе избијале су и у јавност, па је поверење у Банку било пољуљано, што је утицало на осетно повлачење улога. Пошто су сви улагачи били из Ниша, логично је било да би управа састављена од Нишлија једина могла да поврати поверење. Међутим, објава ликвидације пољуљала је и оно мало поверења. Ликвидациони одбор сматрао је да се гашење Банке могло избећи у два случаја: да се унесе милион динара за исплату штедиша и капитал повећа за бар два милиона динара, или да је преузме нека већа банка. Обе могућности биле су мало вероватне јер би и привремени прекид ликвидације изазвао стечај пошто би повериоци навалили на шалтере, а две, три стављене забране исплате од стране повериоца биле би довољне за суд да поново отвори стечај.[64]

Решење се није могло пронаћи па је *Јужноморавска банка* и формално престала са пословањем крајем 1929. године и тиме се придружила оним новчаним заводима који су доживели свој крај услед ризичне инвестиционе политике.[65] Улагања у индустрију и трговину нису доносила брз повраћај уложеног капитала, поготово од 1925. године када је криза пословања на простору Краљевине СХС постала хронична.

---

62 АЈ, 65-1339-2323, Уверење министра трговине и индустрије од 11. јула 1929.

63 АЈ, 65-1339-2323, Списак дошавших акционара на XXIX редовни збор одржан 30. априла 1929.

64 АЈ, 65-1339-2323, Допис Јужноморавске банке Министарству трговине и индустрије (без датума).

65 У овој години пале су под стечај или обуставиле рад: *Нишка банка А. Д*, *Великоградишћански кредитни завод*, *Занатска кредитна банка* из Зајечара, *Лозничка привредна банка*, *Љишка банка*, *Варваринска земљорадничка банка*, *Рачанска штедионица* и *Паланачка кредитна банка* (*Економист* 1930: 200-202).

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Архив Југославије, фонд Министарства трговине и индустрије Краљевине Југославије.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Правила Јужно-Моравске банке, Београд 1921.
Трговачки законик и стечајни поступак Краљевине Србије протумачени одлукама опште седнице и одељења Касационог суда, Београд 1914.
Compass 1926: Compass, Finanzielles Jahrbuch 1926, Jugoslavien, Zagreb 1926.

ШТАМПА

Време, Београд 1923.
Лесковачки гласник, Лесковац 1922.
Српске новине, Београд, 1914.
Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Београд 1923.
Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Beograd 1925-1927.

ЛИТЕРАТУРА

Banovi Kraljevine Jugoslavije 2019: *Banovi Kraljevine Jugoslavije, Biografski leksikon*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, Društvo istoričara Srbije „Stojan Novaković“, Društvo nastavnika istorije Bačke Palanke.
Белин 1922: Иво Белин. „Око зајмова“, *Нова Европа*, 1, 22-25.
Бецић 2002: Иван М. Бецић. „Приватни новчани заводи и банкарство у Лесковцу између два светска рата“, *Историја 20. века*, 1, 133-134.
Бецић 2014а: Иван М. Бецић. „Банка „Стара Србија“, *Зборник радова Филозофског факултета*, XLIV (1), 409-427.
Бецић 2014б: Иван М. Бецић. „Нишка трговачка банка“, *Расински анали*, 12, 323-338.
Бецић 2016: Иван М. Бецић. „Страдање приватних финансијских установа у јужној Србији 1915-1918“, у: *Велики рат 1914-1918: Узроци, последице, тумачења*, I, ур. Александар Растовић, Ниш: Филозофски факултет, 749-762.
Бецић 2019: Иван М. Бецић. „Последице Великог рата по нишке банке“, *Лесковачки зборник*, LIX, 207-227.
Бецић 2021: Иван М. Бецић. „Нишка индустријско-привредна банка“, *Баштина*, 54, 253-269.
Зебић 1925: Милорад Зебић. *Закони и расписи о акционарским друштвима с упутствима и објашњењима*, Београд: без издавача.
Историја српског народа 1994: *Историја српског народа* VI-1. Београд: Српска књижевна задруга.
Народна банка 1934: Народна банка 1884–1934, Београд: Завод за израду новчаница.
Министарство финансија Краљевине Југославије 1938: *Министарство финансија Краљевине Југославије 1918-1938*, Београд: Министарство финансија Краљевине Југославије.
Митровић 1984: Андреј Митровић. *Србија у Првом светском рату*, Београд: Српска књижевна задруга.
Поповић и Мишић 1929: Новак Поповић и Душан Мишић. *Наша домаћа привреда*, Београд: Геца Кон.
Радојевић и Димић 2014: Мира Радојевић и Љубодраг Димић. *Србија у Великом рату 1914-1918, Кратка историја*, Београд: Српска књижевна задруга.
Станојевић 1928: Станоје Станојевић. *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, II, Загреб: Библиографски завод д. д.
„Стање новчаних завода у 1929.“, *Економист*, 3, Београд 1930, 200-203.

Стојанчевић 1985: Владимир Стојанчевић. *Србија и српски народ за време рата и окупације 1914–1918. године,* Лесковац: Народни музеј Лесковац.
Узелац 1928: Душан Узелац. *Инвестициона политика кредитних установа,* Београд: Геца Кон.

Ivan M. BECIĆ

SOUTH MORAVIAN BANK - NIŠ (1894 - 1929)

Summary

At the end of the 19th century, a large number of local banks were established on a sheregolder basis in the Kingdom of Serbia. Among them was the Niš Cooperative for Credit and Savings. Apart from banking, this institution was also engaged in industrial affairs and was the owner of a brick faktory. From 1910, the name of the institution was the Niš Credit Bureau, which operated succsessfully until the outbreak of the Great War.

After the end of the war, the bank changed its name again and was called the South Moravian Bank. In order to continue its operations, the Bank recapitalized and the majority owners became shareholders from Belgrade. Within her company, she also had a commodity department and was engaged in trade. Non-banking operations were dominant, which brought the bank into an unfavorable situation with the change of business conditions in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. There were losses due to this type of business, but also because they could not quickly collect receivables from the state, especially from the municipality of Niš.

The liquidation that was initiated in 1927 was caused by the losses of the goods department, but also by constant misunderstandings between the shareholders from Niš and Belgrade. Even joint decisions were not implemented, so the shareholders from Niš concluded that further joint work is impossible. That is why they wanted either they to continue working or shareholders from Belgrade. Disagreements between the members of the management and the Liquidation Board did not give a chance for the South Moravian Bank to get out of the problem, so by the end of 1929 it was shut down.

Kay words: Niš Cooperative for Credit and Savings, Niš Credit Bureau, South Moravian Bank, brick factory,commodity departement, liquidation.

Рад је предат 17. јануара 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 94(497.1)"1941/1944"
355.48(497.1)"1941/1944"
355.401(497.1)"1941/1944"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-35820

Оригинални научни рад

*Раде Д. РИСТАНОВИЋ**
Институт за савремену историју, Београд

*Милош Г. ЧОРБИЋ***

СИСТЕМ РАДИО-ВЕЗЕ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ВОЈСКЕ У ОТАЏБИНИ

Апстракт: У раду је обрађен настанак и развој система радио-везе Југословенске Војске у Отаџбини. Поред ратног периода обухваћен је и историјат система комуникација Југословенске војске, на чијим основама и искуствима се развијала и равногорска организација радио-везе. У склопу деловања система радио-везе ЈВуО обрађена је и проблематика набавке радио-апарата, потом њихових делова и другог пратећег материјала у сложеним условима окупације. Од ништа мањег значаја била су и кадровска питања, чије је решавање било од посебног значаја, а поред већ постојећих проблема условљених мањком стручног људства у предратној Југославији додатно отежано окупационим недаћама. Поред наведеног чланак је обухватио и саму организацију и структуру система радио-везе ЈВуО, методологију рада као и неприлике настале контраобавештајним радом равногорских непријатеља.

Кључне речи: отпор, окупација, систем везе, обавештајни рад, Равногорски покрет, ЈВуО, Други светски рат, Југославија.

У краткотрајном рату априла 1941. бројчано и технолошки супериорне снаге Сила Осовине на челу са Трећим Рајхом успеле су да скрше отпор Југословенске војске. Потписивањем акта о капитулацији 17. априла престала су ратна дејства а ускоро је територија разбијене Краљевине Југославије подељена између Сила Осовине и њихових савезника. Највећи део официра, подофицира и војника Југословенске војске је по војном слому и капитулацији био заробљен и потом интерниран у заробљеничке логоре.

На обронцима планине Сувобор, односно висоравни Равна Гора, 11. маја 1941. окупио се део брзог одреда 2. армије на челу са генералштабним пуковником Драгољубом Михаиловићем који је одлучио да настави борбу. Био је то зачетак Равногорског покрета, чији ће припадници у народу бити познатији као *четници*. Равногорски покрет је због доминантне улоге официра током свог постојања задржао доминантно војнички карактер, ипак део овог покрета били су и југословенски политичари различитих политичких и идеолошких уверења. Равногорски покрет

* научни сарадник, raderistanovic@hotmail.com
** докторанд, miloscorbic@gmail.com

није признавао капитулацију Краљевине Југославије и представљао се као њен легитимни представник, односно Југословенска војска која се налази у отаџбини под командом краља и владе.

Као део антифашистичке коалиције, Равногорски покрет имао је контакте са југословенском владом у емиграцији и западним Савезницима. Контакт са владом у избеглиштву успостављен је преко Цариграда већ јуна 1941, а 15. новембра исте године покрет је признат као савезник антифашистичке коалиције. Односи између Равногорског покрета и Савезника током рата били су комплексни. Варирали су од великих очекивања, до великих разочарења у Савезнике и њихову закаснелу или ограничену помоћ герилцима у Југославији.[1] Осим тога постојале су и разлике између Савезника и Равногораца у погледу начина и интензитета борбе против окупатора.[2] Поред односа са Британцима, Равногорци су одржавали контакте и са Сједињеним Државама, директно од септембра 1943. доласком америчких представника у састав британске војне мисије. Совјетски Савез покушавао је да успостави односе са Равногорским покретом крајем 1941, али је средином 1942. дошло до погоршања односа између ове савезничке силе и Равногорског покрета, а сам покрет је ускоро у совјетској пропаганди добио лошу конотацију (Popović 1988: 76–108; Terzić 2004: 265–271, 324; Тимофејев 2011: 249–294).

Успостава везе и комуникације између различитих делова једне војске представљала је од антике један од првих предуслова успешног вођења војних операција. Посебну револуцију у војним системима везе представљала је појава могућности бежичног преноса података. Овакав вид комуникације у ратним условима први пут је практичну улогу имао за време Првог светског рата. Усавршавањем технологије у међуратном периоду конструисане су краткоталасне станице мањих габарита, способне да остваре комуникацију на већим раздаљинама. Готово једнаког значаја биле су и технике енкрипције и декрипције, односно шифровање и дешифровање порука. На техникама енкрипције и декрипције емитованих порука у међуратном периоду постигнут је нарочит напредак (Churchhouse 2004: 1-150).

У складу са међународним приликама и техничким достигнућима, али и својим често ограниченим материјалним могућностима и Краљевина Југославија је развијала системе везе у оквирима својих оружаних снага. Системи везе међутим нису били препознати као самосталан род војске, већ су били саставни део инжењерије. У свакој армији образована је до 1. септембра 1919. године по једна телеграфска чета

1 У периоду новембар 1941-април 1942. године снаге ЈВуО су од Британаца примиле: 65 митраљеза, 600 ручних бомби, 288 граната, два пиштоља, пет радио-станица, 14 батерија, 38.500 метака, 9556 долара, 4.755.000 италијанских лира, 14.391 британску фунту и мању количину одеће, обуће и лекова. Помоћ је спуштана у више наврата на неколико места широм Србије, а њоме је требало опскрбити на хиљаде припадника ЈВуО (Димитријевић-Николић 2004: 256–257).

2 Сукоб око овог проблема дошао је до изражаја већ новембра 1941. године. Пуковник Михаиловић одбио је захтев шефа прве британске мисије Била Хадсона да се борба настави упркос великим цивилним жртвама. Михаиловић је тада, према наводим сведока, коментарисао: „Нисмо ми ничије слуге, па ни савезничке." (Димитријевић 2021: 315).

за везу. Седам година касније, односно 1926. године образована је Телеграфска команда, која је у свом саставу имала једну телеграфску и једну бежичну чету, као и радионицу за поправку опреме средстава везе. Телеграфска команда је расформирана 1930. године и уместо ње образовани су Телеграфски пук смештен у Сарајеву и Батаљон за бежичне везе у Земуну. До спајања наведених јединица и образовања Пука за везу у Пожаревцу долази током 1933. године. Крајем 1940. године овај пук је премештен у Ниш, изузев 1. телеграфског батаљона и једне бежичне чете, који су премештени у Карловац. Пешадијски, артиљеријски и коњички пукови имали су у својим саставима водове за везу (Ćetković 1976: 7–26).

Све до 1933. године није постојало посебно школовање официра за везу у оквирима југословенског војног образовног система. Систематско школовање у оквиру Инжињерске официрске школе на основу програма из области технике и тактике везе почело је управо наведене 1933. године. Недостатак практичног дела у оквиру наставе представљао је њен највећи проблем. Могућност стицања знатно свеобухватнијег знања имали су полазници Радио-телеграфске школе морнарице у Шибенику и Подофицирског курса за везу у Пожаревцу (Ćetković 1976: 10). Поред недостатка обуке и образовања кадрова за руковођење техничким средствима система везе, проблем је представљао и недостатак опреме, али и њена различитост у погледу стандарда и могућности потеклих од различитих произвођача (Velojić 2021: 279-292).

На простору окупиране Европе у периоду Другог светског рата успостављање и одржавање радио везе са савезницима, али и другим групама отпора, било је круцијално за опстанак и успешно функционисање сваког покрета отпора. Како би се превазишао проблем великих антена, при емитовању дугих и средњих таласа, или кратких и ултракратких таласа који су се могли емитовати на малим раздаљинама, пронађено је техничко решење. То решење било је у виду емитовања кратких таласа који осцилирају у распону од 1,5 до 30 мегахерца у секунди. Ови таласи одбијали би се од јоносферу и од земљу, путујући тако око планете и омогућавајући слање порука на великим раздаљинама. Неповољни географски услови, као и близина других одашиљача или постројења струје, могли су да представљају препреку у емитовању (Foot 2016: 158). Међутим поред технологије емитовања радио сигнала, развијала се и технологија прислушкивања и праћења радио порука. Нацистичка Немачка је до 1943. успела да у значајној мери развије систем праћења и прислушкивања радио сигнала. Станице лоциране у Аугзбургу, Нирнбергу, Бресту и Берлину могле су да лоцирају подручје са којег је емитован одређени сигнал, а покретни тимови са „гониометрима" на терену да пронађу и тачну локацију у времену емитовања сигнала (Foot 2016: 159-160).

Искуство међуратног периода, поред свих техничких и персоналних проблема заступљених у организацији система везе Југословенске војске, свакако је представљало битну полазну основу за развој система везе ЈВуО. У оквиру Равногорског покрета веза је дефинисана као: „скуп свих средстава и мера за одржавање контакта, изражавања жеље командантове потчињеним старешинама и измене мисли између старешина у једној јединици, као и са суседима, а у циљу успешног извршења неког задатка". Као средства за одржавање везе били су предвиђени:

1. људство – релеји, савезници, ордонанси, курири итд;
2. животиње – пси и голубови;
3. проста средства – платна, табле, барјачићи, итд.;
4. балистичка средства – бацачи извештаја;
5. светлосна средства – бенгалска ватра, ракетле;
6. звучна средства – пиштаљке, мегафони, ловачки рог, зурле, сирене, итд.;
7. оптичка средства – огледала, рефлектори;
8. електрична средства – жична и бежична.

Радио-веза равногорске организације била је подељена на спољну и унутрашњу. Спољна је била усмерена ка одржавању комуникације са савезницима и владом у емиграцији (Terzić 2004: 381–503). Унутрашња веза имала је задатак да повеже јединице ЈВуО и омогући несметану размену информација. Током 1941. због недостатка радио-пријемника радио-везу је имао мали број јединица ЈВуО. Са стварањем корпуса постојала је замисао да сваки командант корпуса располаже радио-везом. Међутим ово није остварено до краја рата. Средином 1943. године планирана је реорганизација система везе која је укључивала његову децентрализацију. Било је предвиђено да се образује седам центара радио-везе. Сврха ових центара била је да једини врше комуникацију са главним радио-центром при ВК ЈВуО. Остале радио-станице биле би по територијалном принципу усмераване на одговарајући центар радио-везе. Недостатак материјалних и људских капацитета довео је до тога да овај план реорганизације никад не буде у потпуности остварен.[3]

Према расположивим информацијама, током 1942. мрежу радио-везе ЈВуО, чинила су 34 радио-пункта, укључујући и главни центар радио-везе. Највише пријемника било је у Србији, чак 20, потом у Црној Гори 5, Босни 4, Словенији 2 и по један у Хрватској и на Косову и Метохији.[4] Радио-веза ЈВуО свој врхунац доживела је у првој половини 1944. године. Извештај о раду из маја 1944. даје податак о 60 радио-станица у систему радио-везе ЈВуО. Током овог периода равногорски радио-оператери размењивали су преко 1.000.000 слова месечно.[5] Одлазак главнине снага ЈВуО из окупиране Србије и порази на бојном пољу утицали су на урушавање система радио везе Равногорског покрета током 1944. године. Тај период обележио је драстичан пад у броју послатих и примљених депеша. Материјали неопходни за рад радио-везе били су у хроничном недостатку.[6] Извештај од 1. октобра 1944. године сведочи о само пет радио станица које су биле на располагању радио-оператерима ЈВуО.[7]

Најзначајнији центар за везу ЈВуО био је Радио-технички центар бр. 1. Функционисање Врховне команде без њега било је скоро незамисливо. Током свог постојања највише је на располагању имао осам радио-станица. Од овог броја шест је било резервисано за унутрашњу употребу, једна је била увек уз штаб генерала Михаиловића и једна резервисана за комуникацију са савезницима. У својој организацији

3 Војни архив, Четничка архива, кутија бр. 261, фасцикла 169, документ 4.
4 ВА, ЧА, к. 7, ф. 1, д. 30.
5 ВА, ЧА, к. 4, ф. 3, д. 30.
6 ВА, ЧА, к. 6, ф. 5, д. 36.
7 ВА, ЧА, к. 2, ф. 3, д. 44.

овај центар је имао следеће целине: радио-централу, шифрантско одељење, акумулаторску станицу и радионицу.

У оквиру Команде за Србију ЈВуО постојао је Радио-центар бр. 2. Задатак овог центра био је „да омогући Врховној команди лакше командовање у погледу везе на свом делу територије" и растерети је од великог броја непосредних веза. Чинила су га два дела, центар за везу и радионица. Циљ овог радио-центра био је да на територији окупиране Србије одржава контакт са оним деловима ЈВуО „који нису могли или нису имали потребу да раде непосредно" са штабом генерала Михаиловића. На челу овог радио-центра налазио се капетан Никола Миловановић. Центар је основан по свему судећи током 1943. године. Међутим до краја те године није заживео у планираном обиму, па је била неопходна његова реорганизација.[8] Наредбом од 29. децембра 1943. године дисциплински и материјално стављен је под „команду команданта радио-техничке групе", при техничком Радио-центру бр. 1. Према прописима овај центар морао је да располаже са четири радио станице.[9]

Од маја 1943. приметно је и деловање Радио-техничке групе на територији окупиране Србије. Њена ингеренција простирала се највероватније над целокупним системом везе на овој територији, а била је повезана по свему судећи директно са штабом генерала Михаиловића.[10] Центар за везу западне Србије образован је почетком 1942. (Милошевић 2005: 27). На његовом челу био је потпоручник Тугомир Прекоршек, познат под псеудонимом „Келер".[11] Центар за источну Србију, образовао је Александар Теодоровић, под шифром „Саша" и „Васа", радио-аматер и предратни студент пољопривреде. Теодоровић је рано дошао на Равну гору и тамо већ јуна 1941. конструисао прву радио-станицу за пуковника Михаиловића и његове сараднике.[12] На подручју око Петровца, Неготина и Зајечара, постојали су у јесен 1942. године и центри за везу са Бугарском и Румунијом.[13]

Већина значајних команданата ЈВуО на простору окупиране Србије била је директно повезана радио-везом са штабом генерала Михаиловића. Горски штаб 110, односно Команда јужне Србије, на челу са мајором Радославом Ђурићем, примала је и слала депеше под шифрованим именом „Херман". Ништа мање значајан за систем радио-везе био је и Први равногорски корпус, са шифром „Феликс", на челу са капетаном Звонимиром Вучковићем.[14] Под шифром „Орел" налазио се штаб Расинског корпуса, чији је командант био мајор Драгутин Кесеровић. Други равногорски корпус под командом поручника Предрага Раковића у радио комуникацији распознавао се под псеудонимом „Фрике". Горска гарда и њен командант резервни поручник Никола Калабић, познат по шифрама као „Чика Пера", „Енрих" и „Рас-Раса", располагао је са радио-станицом од 1942.

8 ВА, ЧА, к. 3, ф. 1, д. 16.
9 ВА, ЧА, к. 3, ф. 2, д. 21.
10 ВА, ЧА, к. 3, ф. 2, д. 18.
11 ВА, ЧА, кут. 299, ф. 1, док. 1; ВА, ЧА, кут. 288, ф. 1, док. 2.
12 ВА, ЧА, кут. 299, ф. 1, док. 1, деп. 42.
13 ВА, ЧА, кут. 288, ф. 1, док. 15, деп. 2549–2557, 2592; ВА, ЧА, кут. 299, ф. 1, док. 12, деп. 1164, 1185, 1204, 1207, 1214.
14 ВА, ЧА, кут. 288, ф. 1, док. 1.

Осим са потчињеним командама на територији Србије, Врховна команда ЈВуО одржавала је радио-везу и са својим јединицама у другим деловима окупиране Југославије. Једна од првих команда са којима је успостављена веза ван Србије била је команда источне Босне и Херцеговине. На том простору ВК одржавала је везу са мајором Петром Бањовићем (под шифром „Иштван“) (Плећаш 2004: 222). Потом и са мајором Павлом Ђуришићем, односно „Мандушићем“ и „Гамбетом“ како су гласили његови псеудоними. Постојао је план да се у оквиру ингеренције мајора Жарка Тодоровића, односно Команде северних покрајина, једна радио станица инсталира и у Загребу.[15] Капетан Симеон Оцокољић „Пазарац“ имао је задатак да изврши током 1942. пребацивање по једне радио станице у Румунију и Бугарску.[16]

На основу сачуваних извора није могуће у потпуности извршити реконструкцију организационе структуре радио-центара ЈВуО. Ипак, са сигурношћу се може тврдити да су постојали команданти центара, шефови шифрантских одељења, акумулаторске станице и оператери. Радио-центри имали су у свом саставу и коморе, задужене за транспорт опреме.[17]

Иако је Краљевина Југославија била разбијена у Априлском рату, њена престоница Београд, није изгубила на значају са аспекта организације покрета отпора у земљи и успоставе радио-везе. Радио-вези је нарочиту пажњу посветио капетан Александар Михајловић, командант Штаба бр. 2 главне војне инстанце за територију Београда. У шифрантском систему радио-везе ЈВуО Команда Београда налазила се под шифром „Јозеф“, а потом од децембра 1942. под конспиративним именом капетана Михајловића „Вили“ и „Луцк“.[18] Паралелно са Командом Београда у престоници је радио-везу одржавао и Пункт „506“ под командом инжењера Милутина Шпартаља и Драгомира Томашевића, све до хапшења у јесен 1942. године (Марјановић 1979: 92–94).[19]

Као и у већини војних формација на простору окупиране Краљевине Југославије и у ЈВуО је постојао дефицит кадрова у системима радио-везе. Током прве половине 1942. генерал Михаиловић захтевао је за свој штаб 5 до 10 добрих и сигурних радио-телеграфиста. Врбовање радио-оператера вршено је нарочито у Београду. Састављани су спискови лица погодних за врбовање, а равногорски агенти су често и отворено истима прилазили и нудили им сарадњу.[20] Као награда за сарадњу често је потенцијалним сарадницима нуђен новац и материјално обезбеђење породице.[21] Међутим радио-центри и њихови оператери често су, као и остали герилци, оскудевали и у основним животним потрепштинама.

15 ВА, ЧА, к. 299, ф. 1, д. 17.

16 ВА, ЧА, кут. 288, ф. 1, док. 16, деп. 2862, 2910, 2979–2984, 2987, 3003–3006, 3033, 3035–3045; ВА, ЧА, кут. 288, ф. 1, док. 2, деп. 1, 9–11, 20, 28–29, 48, 50, 52–53; ВА, ЧА, кут. 294, ф. 1, док. 6, деп. 359–366, 369–371, 375–379, 381, 386–387, 392–393, 395.

17 ВА, ЧА, к. 3, ф. 2, д. 13; ВА, ЧА, к. 3, ф. 2, д. 15.

18 ВА, Досијеа персоналних података официра војске Краљевине Југославије, К-1038/487.

19 Историјски архив Београда (даље: ИАБ), Фонд Безбедносно информативне агенције (даље: БИА), Ф. IV, П. 1, Кунст Војко.

20 ВА, ЧА, к. 299, ф. 1, д. 1; ВА, ЧА, к. 299, ф. 1, д. 2; ВА, ЧА, к. 121, ф. 4, д. 45.

21 ВА, ЧА, к. 299, ф. 1, д. 7.

Пошто регрутација радио-телеграфиста на терену није дала очекиване резултате прешло се на обуку кадрова унутар организације. Једна од првих незваничних школа за обуку радио-оператера ЈВуО био је Радио-технички центар ВК. У овај центар долазили би војници из различитих крајева, а после завршене обуке би се враћали матичним јединицама.[22] У склопу обуке кадрова формирана је и „Радио-телеграфска школа". Ова школа располагала је скромним наставним кадром, који је чинило свега седморо људи. До друге половине 1943. кроз ову школу прошло је 30 припадника ЈВуО.[23] Школа међутим није дала одговарајуће резулатате. Млађи борци који су у њој прошли обуку за радио-телеграфисте често нису из техничких или других разлога имали могућности да у матичним јединицама шире додатно знање и вештине и обављају посао за који су обучавани. Не ретко је и постојала пракса да се на обуку шаљу људи негативно карактерисани у матичним јединицама, а они способнији задрже као „врло добри борци".[24] Тешка ситуација на фронту у другој половини 1944. и повлачење у Босну довели су до прекида школовања кадрова за радио-везу. Ипак децембра 1944. дошло је до формирања школе за радио-телеграфисте ЈВуО на територији Озренског корпуса, односно у селу Бољанић код Добоја.[25] Делује међутим да ова иницијатива, због тешке ситуације на терену, није спроведена до краја.[26]

Материјални ресурси и снабдевање били су од круцијалног значаја за функционисање равногорског система радио-везе. Од опреме неопходне за неометан рад на првом месту била је неопходна радио станица независна од електричног кабла, потом и слушалице, прекидачи, батерије, мотори за пуњење, агрегати, нафтни деривати и др.[27] За рад равногорских јединица на терену најбоље су биле савезничке радио-станице, достављане из ваздуха, које су наменски прављене за операције у герилским условима ратовања. Међутим ових станица није било довољно, а не ретко би се дешавало да приликом доставе дође до кварења истих.[28] Недовољна количина опреме добијена од савезника приморала је Равногорце да опрему набављају на терену. Овакав начин рада нарочито је отежавао окупатор који је на сваки могући начин покушавао да ограничи било какву могућност илегалне комуникације. Прво наредбом о убијању голубова писмоноша на територији окупиране Србије, потом и строгом контролом радња за продају радио-опреме и корисника радио апарата (Лист уредаба Војног заповедника у Србији 1941: 179; Ново време 1941: 3). У оваквим условима свака илегална набавка радио-апарата или опреме за њих представљала је велики изазов.

Београдска равногорска организација имала је велики значај за набавку радио-апарата за потребе организације. Инжењер Драгомир Томашевић, стручњак за радио-везу и службеник поште, успевао је да узимањем делова из магацина окупатора или куповином у Мађарској набави радио-опрему неопходну ЈВуО. Прва радио станица на Равној гори јуна 1941. конструисана је од стране Александра Теодоровића

22 ВА, ЧА, к. 3, ф. 1, д. 10.
23 ВА, ЧА, к. 3, ф. 2, д. 18.
24 ВА, ЧА, к. 3, ф. 1, д. 16.
25 ВА, ЧА, к. 261, ф. 37, д. 1.
26 ВА, ЧА, к. 5, ф. 4, д. 24.
27 ВА, ЧА, к. 3, ф. 2, д. 11.
28 ВА, ЧА, к. 299, ф. 1, д. 8, деп. 621; ВА, ЧА, к. 288, ф. 2, д. 14; The National Archives, Records of the State Department, Group 59. Меморандум од 1. маја 1943.

и капетана Певеца, деловима набављеним од Томашевића (Весовић 1998: 38; Кордић 1998: 30). Томашевић је заједно са Милутином Шпартаљем све до хапшења израдио десетак радио апарата, познатих као радио „Геца". Иако значајне за рад јединица ЈВуО ове станице имале су знатно слабији пријем и због неадекватних кристала у поподневним часовима биле скоро неупотребљиве (Вучковић 2005: 229).[29] Поред наведених у историјским изворима као конструктора равногорских радио-станица налазимо и Вилима Шлезингера, који је избегао Холокауст и придружио се ЈВуО, као и многе друге који су радили како на набавци опреме тако и на конструкцији апарата.[30]

Од целокупног материјала за конструкцију и касније одржавање радио-станица највећи проблем представљале су акумулаторске батерије. Оне су биле потрошни материјал и готово у сталном дефициту. Генерал Михаиловић често је захтевао од савезника доставу анодних батерија.[31] Команда Београда и њено људство дали су скоро највећи допринос решавању овог проблема, нарочито путем куповине батерија на територији НДХ.[32] Поједини команданти попут Драгутина Кесеровића и Николе Калабића имали су своје људе у Београду који су вршили набавку материјала и радио-станица. Недостатак материјала и опреме довео је и до праксе размене и позајмљивања опреме између јединица ЈВуО. Било је међутим и команданата који нису били расположени да дају своју опрему и материјал, попут Драгослава Рачића.[33]

Удаљеност од градских средина и електричне енергије условила је постојање агрегата за пуњење батерија при одељењима радио-везе јединица ЈВуО. Како би агрегати могли да раде било је неопходно гориво. Овај ресурс био је у времену окупације јако дефицитаран, не ретко набављан и преко „црне берзе", а дешавало се да без њега остане и Радио-центар ВК ЈВуО. У појединим случајевима јединице би одређене залихе нафтиних деривата закопавале у земљу.[34]

Као што је већ напоменуто равногорска радио-опрема била је веома различита, и кретала се од најмодернијих уређаја савезничке производње до апарата из домаће радиности, не ретко преправљених кућних радио-апарата. Ова разноликост опреме често је онемогућавала јединице са слабијим апаратима да остваре контакт са Врховном командом. Поједини апарати били су толико компликовани да обичан радио-телеграфиста није могао да их користи.[35]

Као што је већ напоменуто везисти ЈВуО су се у раду ослањали на искуства и знања Југословенске војске из међуратног периода. Пример за то су и систем шифровања и дешифровања, као и коришћење позивних знакова и друге процедуре формиране по угледу на оне коришћене у предратној Југословенској војсци. Битно је такође напоменути да су везисти ЈВуО користили и методологију рада Министарства спољних послова Краљевине Југославије.[36]

29 ВА, ЧА, к. 2, ф. 3, д. 35.
30 ВА, ЧА, к. 261, ф. 34, д. 1.
31 ВА, ЧА, к. 299, ф. 1, д. 8.
32 ВА, ЧА, к. 120, ф. 6, д. 35.
33 Овај официр ЈВуО критикован је 1944. да код себе има 50 батерија које држи за себе *док му не пропадну*. ВА, ЧА, к. 4, ф. 3, д. 30.
34 ВА, ЧА, к. 5, ф. 3, д. 40.
35 ВА, ЧА, к. 3, ф. 1, д. 16.
36 ВА, ЧА, к. 248, ф. 1, д. 23.

Пре него што би се успоставила веза између две станице емитовали би се позивни знакови у унапред договорено време. Емитовање позивних знакова по договореној процеду био је знак да веза није компромитована. Позивни знаци равногорских радио-станица састојали су се од два или три латинична слова. Универзални знак емитован од стране радио-станица служио је за заказивање времена оглашавања одређених радио-станица њиховим позивним знаковима. Дужност радио-оператера била је да емитују ORX и тачно време када ће се огласити позивним знаком. Време јављања је емитовано у облику четвороцифреног броја који се добијао сабирањем броја 222 са тачним временом јављања. Ако је у току успоставе везе радио-техничар сумњао у аутентичност везе, могао је да захтева легитимацију. Легитимација се састојала од три латинична слова QPO и двоцифреног броја који се добијао збиром броја 59 и броја дана у месецу када се вршила комуникација.[37]

Равногорски покрет је попут многих других војски за време Другог светског рата користила супституциони систем за шифровање својих депеша. Најважнији елемент овог метода шифровања био је такозвани „кључ". Реч је о одређеном броју речи које су представљале основу за шифровање и дешифровање. Дужност шифранта била је да у табелу упишу кључ великим словима ћирилице, по принципу један квадратић – једно слово, без размака између речи. Испод сваког слова уписаног у коцку уписиван је по један број. Бројеви су додељивани по азбучном реду. У случају да кључ има два иста слова, другом слову је додељиван следећи број. Кључеви су били унапред договорени и сваки је био заведен под одређеним редним бројем.

Испод овако исписаног кључа исписиван је текст поруке који је требало шифровати. Исписивање је вршено латиницом, великим словима, без размака између речи, по принципу један квадратић – једно слово. У случају када шифрант дође до краја реда и нема простора за целокупну реч, био је дужан да је пренесе у други ред. Латинички диграфи попут Lj, Nj и Dž нису се смели писати као диграфи, већ су се морали обележити једним знаком. Сва слова када су уношена руком морала су да буду написана у штампаном формату. У случају када је слово У уношено руком, писано је као римско V са цртицом изнад њега, тачка је обележавана са X.[38]

Табела 1. Пример процедуре шифровања

М	У	С	А	К	Е	С	Е	Џ	И	Ј	А
8	11	9	1	7	3	10	4	12	5	6	2
P	R	I	L	I	K	E	V	S	V	B	O
T	I	C	I	S	V	S	E	Z	N	A	T
N	O	P	O	P	R	A	V	I	L	E	X
H	A	P	S	E	N	A	S	U	P	R	E
S	T	A	L	A	X	I	Z	V	E	S	T
A	J	S	L	E	D	I	X	K	A	M	P

37 ВА, ЧА, к. 7, ф. 1, д. 28.
38 ВА, ЧА, к. 6, ф. 5, д. 48.

Табела 2. Пример шифроване депеше

LIOSL LOTXE TPKVR NXOVE АВСЕН VSZXV NLPEA BAERS MISPE АЕРТВ AEPTN HSAIC PPASE SAAII МНКОТ RIDAT JSZIV VK +

Комплексни и тешки услови рада припадника ЈВуО, удаљеност њихових виших инстанци и сам герилски начин ратовања, довели су до појаве недисциплине и кршења одређених правила службе. Ова појава била је присутна и међу официрима и војницима у склопу система радио-везе ЈВуО. Дисциплински прекршаји варирали су од недоличног понашања до непослушности према надређенима. За поједине војнике недолично понашање и кршење дисциплине били су готово заштитни знак. Ипак због недостатка стручних кадрова такве особе често нису искључиване из рада.[39]

Доста проблема у раду радио-телеграфиста било је нарочито у почетном периоду. Потешкоће су постојале посебно у погледу процедура слања депеша на које су се оператери морали привићи. Долазило је не ретко и до неправилног коришћења кључа шифре, што је ове неправилно шифроване депеше чинило практично неупотребљивим за примаоца. Извесни радио оператери у појединим случајевима нису уопште ни користили шифре, већ су слали отворене текстове и тиме компромитовали везу.[40] Врховна команда критиковала је команданте који су слали превише дуге телеграфске поруке, не схватајући да тиме оптерећују радио-везу. Радио-телеграфисти Баје Станишића тражили су да се депеше и шифре пишу ћирилицом, што је било Врховна команда сматрала немогућим из техничких разлога.[41] Појава доколице и досаде узроковане удаљеношћу од цивилизације и било каквог другог вида забаве довела је до злоупотребе радио-апарата у те сврхе. Одређени појединци слушали су вести путем радио-пријемника јединица, а потом се упуштали у вишесатне расправе о истима. Јоже Певец указао је јануара 1945. на овакве штетне појаве, а више инстанце биле су приморане да забране приступ уређајима радио-везе лицима без изричитих одобрења.[42]

Искуства из Првог светског рата утицала су пресудно на немачку војску да уочи Другог светског рата формира посебне јединице чији је задатак био праћење и прислушкивање непријатељског радио-саобраћаја, његово дешифровање, откривање позиција непријатељских радио-станица на терену и лажно емитовање у циљу обмане непријатеља. Радио-мрежом ЈВуО у Србији бавило се одељење „Ic“ подређено Војном заповеднику за Србију. Као најважнија личност овог немачког

39 Такав је био случај техничара Милана Николића, „склоног пићу“ и свађању. Током априла 1944. Николић је уместо у Пожегу, где је био послат од стране команданта по задатку, хтео да побегне у Београд, како би се пријавио за рад у Немачкој. Пошто је подвргнут лекарског прегледу и оцењен као неурачуњив, Николић је ипак у недостатку квалитетнијег техничара задржан у јединици. ВА, ЧА, к. 4, ф. 24, д. 2.

40 ВА, ЧА, к. 288, ф. 2, д. 14; ВА, ЧА, к. 299, ф. 2, д. 32.

41 ВА, ЧА, к. 299, ф. 1, д. 15; ВА, ЧА, к. 288, ф. 1, д. 16.

42 ВА, ЧА, к. 6, ф. 1, д. 14.

обавештајног органа истицао се мајор Фриц Милер. Милер је као официр за везу имао мрежу агената и констатан контакт са Абвером. Поред тога он је и самостално саслушавао лица ухапшена на основу прислушкивања радио-везе ЈВуО (*Nemačka obaveštajna služba*, IV 1959: 206, 494).

По сазнању да се у Србији ствара систем радио-везе ЈВуО за интерну комуникацију као и за контакте са Савезницима и владом у емиграцији Немци су из Солуна преместили један обавештајно-извиђачки вод. Вод „Волни", који је име добио по поручнику Волнију који је био његов заповедник, имао је задатак да открива, прислушкује и дешифрује радио-телеграфску комуникацију ЈВуО. Поред Равногорске радио везе ова јединица имала је задатак и да прати радио-везу савезничких мисија у окупираној Србији (*Nemačka obaveštajna služba*, IV 1959: 199). Како се обим посла ове јединице са временом повећавао, прислушкивање савезничких мисија преузела је ваздухопловна чета за контролисање саобраћаја (*Nemačka obaveštajna služba*, IV 1959: 197-216, 597-599). Циљ рада ових немачких обавештајних органа било је прикупљање и дешифровање равногорских, савезничких и депеша југословенске владе, као и добијање информација значајних за ратне операције и вођење рата у целини. Немачке прислушне службе детектовале су радио-везу ЈВуО августа 1942. године. Током наредне године јединица „Волни" успела је да региструје 17.067 депеша ЈВуО и дешифрује 731 (Авакумовић 2004: 132, 131).[43]

Штаб генерала Михаиловића више пута је упозорован, како од Савезника тако и од својих подређених команданата, да је равногорска радио веза компромитована од стране Немаца. Маја 1942. из Београда су стизала упозорења овим поводом: „Немци се хвале да о Вашем раду (*Михаиловићевом*, П. А.), нарочито у погледу дотура оружја, добијају обавештења из Ваше ближе околине".[44] Нејасно је због чега је Врховна команда ЈВуО махом ова упозорења занемаривала. Генерал Михаиловић имао је велико поверење у систем шифровања, па је новембра 1942. сматрао да „Немци мора да роде мечку здрвене уши док би све наше шифре похватали".[45] Хапшења људи који су радили на радио-вези или имали исто приступ доводила су не ретко до промена у процедури слања и прослеђивања депеша.[46]

Једна од најуспешнијих операције немачких обавештајних служби против система радио-везе ЈВуО било је откривање и хапшење оперативаца окупљених око самосталног пункта „506". Истрага која је била увод у разбијање ове равногорске мреже почела је хапшењем Милана Грубића, курира Команде за Срем, у јулу 1942. године. Испитивањем Грубића Немци су дошли до значајних података о равногорском систему везе и личностима укљученим у њега, међутим ради проширивања истраге одлучили су да у том моменту још увек не почну са хапшењима (*Nemačka obaveštajna služba*, VIII 1956: 592-593).[47]

43 ИАБ, БИА, Ф. IV, П. 1, Кунст Војко.
44 ВА, ЧА, к. 288, ф. 1, д. 2.
45 ВА, ЧА, к. 299, ф. 1, д. 13.
46 ВА, ЧА, к. 289, ф. 1, д. 3.
47 ИАБ, БДС, Г-312, досије Грубић Милан.

Окидач за хапшење чланова групе „506" била је депеша британске војне мисије у којој се радио-станици „506" одавало посебно признање за доприносе савезничким ратним напорима. Како би тачно лоцирали положај равногорске радио-станице Немци су у потрагу укључили и мобилни гониометар. Радио-станица је лоцирана у Булевару Краља Александра, међутим није била позната тачна локација јер су радио-оператери заваравали траг укључивањем станица у различитио доба дана. Међутим децембра 1942. након једног вечерњег емитовања, на локацији Булевар Краља Александра 94, пронађен је и ухапшен радио-телеграфиста Бранимир Хрга, који је у том моменту код себе имао извесне радио-граме. У току саслушања Бранимир Хрга је Немцима дао информације о другим члановима раногорске мреже, на првом месту о Драгомиру Томашевићу, капетану Момчилу Мирковићу, Тихомиру Јакшићу, Жарку Тодоровићу и Константину Хаџи Илићу.

Приликом саслушавања инжењера Томашевића током децембра 1942. Немци су успели да уђу у траг индустријалцу Луки Шпартаљу, који је такође у Београду деловао у склопу равногорске организације. Прикупљени подаци и материјали били су довољни да у првој половини децембра 1942. Немци ухапше Шпартаља у његовој фабрици у улици Милоша Великог.[48] Приликом хапшења и претреса откривене су депеше, поруке као и мини радио-пријемник. Током децембра ухапшен је и радио-телеграфиста Тихомир Јакшић. Приликом ислеђивања Јакшић је открио још детаља о раду инжењера Томашевића, Бранимира Хрге, Жарка Тодоровића и Константина Хаџи-Илића. Шпартаљ, Томашевић и Јакшић осуђени су на смртну казну. Јакшић је стрељан 19. априла 1943. године.[49] Судбина Бранимира Хрге била је другачије. Према истраживањима Одића и Комарице Хрга је био смештен у Ратничком дому, где је за Немце поправљао радио апарате и учествовао у прислушкивању тајних радио станица (Odić-Komarica 1977: 163–164).

Осим окупационих снага крајем рата опасност од праћења и компромитације радио-везе ЈВуО дошла је и од НОВЈ. По пребацивању дела снага ЈВуО у Босну почетком 1945. у околини Чачка ОЗН-а инсталира радио-станицу „Флеш" која је подржавала рад радио-оператера Другог равногорског корпуса. Путем ове радио-станице генералу Михаиловићу су пласиране тенденциозне информације о стању у Србији, што је могуће утицало и на одлуку команданта ЈВуО да нареди повратак трупа у Србију (Димитријевић-Девић 2021: 417).

Осим прислушкивања од стране непријатеља постојала је и готово константна опасност да ће станице пасти у руке непријатељским јединицама приликом војних операција на терену. Осим заплене драгоцених радио-апарата у таквим ситуацијама могло је доћи и до заробљавања шифарника и других протокола, чиме је могао бити угрожен комплетан систем шифри и комуникација ЈВуО. Не ретко се дешавало да целе радио-станице са комплетном архивом падну у руке непријатеља, ипак многи равногорски команданти нису оклевали да у одсудним моментима униште комплетне станице и пратећи материјал како не би пали у руке непријатеља.

48 ВА, ЧА, к. 299, ф. 1, д. 17.

49 ИАБ, БДС, Ј-619, досије Јакшић Тихомир.

Слика 1. Радио-телеграфиста ЈВуО у акцији 1945. године.

* * *

Од прве до последње године окупације процес успостављања и одржавања радио-везе ЈВуО пратили су бројни проблеми. Прва препрека били су неадекватни материјални ресурси. Како би обезбедили довољан број апарата равногорци су били принуђени да се у већини ослоне на знање и искуство својих људи. Показало се да овакав техничка решења у доброј мери отежавају и ограничавају рад. Поред недостатка радио апарата ни систем шифрирања није био адекватан, о чему сведочи чињеница је релативно лако пробијен од стране окупатора. У истој равни представљао је и проблем недостатка адекватних кадрова, услед чињенице да ни предратна војска није имала већи број радио-телеграфиста и да је велики број „људи у униформи" завршио у заробљеништву. Недисциплина и несавестан рад била је генерална бољка ЈВуО, која се у доброј мери осетила и приликом функционисања радио-везе. Упркос наведеним проблемима и препрекама Равногорски покрет отпора успео је да током Другог светског рата успостави и одржава радио-везу. На овај начин обезбеђен је најбржи проток наредби, обавештајних извештаја и других битних информација између хијерархијски виших и нижих инстанци.

ИЗВОРИ

Војни архив, Фонд Четничка архива.
Историјски архив Београда, Фонд Безбедносно информативне агенције.
The National Archives, Records of the State Department.

ШТАМПА

Лист уредаба Војног заповедника у Србији 1941. Лист уредаба Војног заповедника у Србији. 21. октобар. Београд.
Ново време 1941. Ново време. 6. јун. Београд.

ЛИТЕРАТУРА

Авакумовић 2004: Иван Авакумовић. *Михаиловић ѿрема немачким докумен ѿима*. Београд: Институт за савремену историју.
Вучковић 2005: Звонимир Вучковић, *Сећања из ра ѿа*. Београд: Погледи.
Весовић 1998: *Ра ѿ и мир ђенерала: изабрани ра ѿни сйиси*. пр. Милан Весовић и други. Београд: Српска реч, 2.
Димитријевић, Николић 2004: Бојан Димитријевић, Коста Николић. *Ђенерал Михаиловић. Био- ѿрафија*. Београд: Институт за савремену историју.
Димитријевић 2021: Бојан Димитријевић. *Србија 1941*. Београд: Catena Mundi, Институт за савремену историју.
Димитријевић, Девић 2021: Бојан Димитријевић, Немања Девић. *Босанска ѿолоѿа. Слом снаѿа ЈВуО у Босни 1945.* године. Београд: Свет књиге, Институт за савремену историју.
Кордић 1998: Никола Кордић. *Кроз ра ѿ са Дражом*. Београд: Крагуј.
Марјановић 1979: Јован Марјановић. *Дража Михаиловић између Бри ѿанаца и Немаца*. Београд – Загреб: Нолит.
Милошевић 2005: Павле Милошевић. *Јуѿословенска војска у оѿаџбини 1941–1945*. Београд: Српска либерална странка.
Плећаш 2004: Нељко Плећаш. *Ра ѿне ѿодине*. Београд: Институт за савремену историју.
Тимофејев 2011: Алексеј Тимофејев. *Руси и Други свеѿски ра ѿ у Јуѿославији: уѿицај СССР-а и руских емиѿрана ѿа на доѿађаје у Јуѿославији 1941–1945*. Београд: Институт за новију историју Србије.
Ćetković 1976: Mirko Ćetković. *Veze u Narodnooslobodilačkoj borbi*. Beograd: Vojnoizdavački zavod.
Nemačka obaveštajna služba, IV 1959. Beograd: Državni sekretarijat za unutrašnje poslove.
Nemačka obaveštajna služba, VIII 1956. Beograd: Državni sekretarijat za unutrašnje poslove.
Odić-Komarica 1977: Slavko Odić-Slavko Komarica. *Noć i magla: Gestapo u Jugoslaviji.* Zagreb: CIP.
Popović 1988: Nikola B. Popović. *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
Terzić 2004: Milan V. Terzić. *Jugoslavija u viđenjima kraljevske vlade i namesništva 1941–1945: propaganda i stvarnost.* Doktorski rad. Beograd: Filozofski fakultet.
Churchhouse 2004: Robert Churchhouse. *Codes and Chiphers: Julius Caesar, the Enigma and the internet*. Cambridge: Cambridge University Press.
Foot 2016: M. R. D Foot. *Resistance: European Resistance to the Nazis, 1940–1945*. London: Biteback Publishing.
Velojić 2021: Dr Dalibor Velojić, „Inženjerske jedinice u vojsci Kraljevine SHS/Jugoslavije 1918-1941“, *Istorija 20. veka,* God. XXXIX, 2/2021, 279-294.

Rade D. RISTANOVIĆ
Miloš G. ČORBIĆ

YUGOSLAV ARMY IN THE HOMELAND RADIO COMMUNICATION SYSTEM

Summary

After a short war in April 1941 Kingdom of Yugoslavia was occupied by Axis forces. Soon after, in May 1941 small group of free Yugoslav army soldiers and officers under the leadership of Colonel Dragoljub Mihailović formed a resistance movement on mountain Suvobor, Ravna Gora plateau, in western Serbia. One of the main problems and tasks of the army, especially the resistance group, was establishing a system of internal and external communication. Yugoslav Army in the Homeland came up with the solutions for the organization of its communication system via communication systems of the pre-war Yugoslav army and the Ministry of foreign affairs. By the end of World War One and the creation of Yugoslavia, the country`s military created a system of internal communication which development depended on the economic situation in the country and its diplomatic relations with the great forces. The main difficulties for the Yugoslav Army in the Homeland radio-communication system were lack of equipment and materials for radio communication devices and a small number of people on occupied territory capable of using radio devices. Considering that this organization worked during the Axis occupation, counterintelligence operations of enemy armies, primarily German intelligence, made conducting successful operations even more complex for members of the Ravna Gora movement.

Key words: resistance, occupation, communication, intelligence, Ravna Gora movement, Yugoslav Army in the Homeland, Yugoslavia, World War 2.

Рад је предат 24. децембра 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ЕТНОЛОГИЈА

УДК 398(497.115)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-36655

Оригинални научни рад

*Александар С. ПАВЛОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ПРАКСА ПИЈЕЊА ИЗ „ЧАЈНЕ“ ЧАШЕ У ИБАРСКОМ КОЛАШИНУ**

Апстракт: Пажња у раду усредсређена је на праксу пијења из велике ракијске, тзв. „чајне“ чаше, распрострањену код Срба у Ибарском Колашину. Наведену праксу посматрам као аспект културе који колашински Срби доживљавају као елемент своје традиције, док је акценат у раду стављен на субјективну страну истраживаног феномена, што значи да је пажња усмерена ка сагледавању начина на који о њему мисле и говоре његови непосредни носиоци. Примењени методолошки поступак базиран је на *емској*, антрополошки кључној перспективи, сходно чему су у истраживању коришћени квалитативни приступи, пре свега разговор са саговорницима. Наративна грађа презентована у раду добијена је на основу теренског истраживања спроведеног у Косовској Митровици и Зубином Потоку у више наврата током 2021. и 2022. године.

Кључне речи: пракса пијења, „чајна“ чаша, Срби, Ибарски Колашин, Косово и Метохија.

Приликом спровођења теренских истраживања у Косовској Митровици често сам од својих саговорника могао да чујем казивања о појавама или догађајима која су садржавала саопштења о појединим, наизглед не толико упадљивим елементима културног наслеђа локалних Срба. Једна од тема која се у наративу саговорника појављивала углавном успут, обично у сенци „крупнијих“ проблема, односила се на праксу пијења пића везану за поједине, превасходно свечане догађаје. Као догађај од нарочитог значаја, у том смислу, саговорници су помињали крсну славу, за коју су наводили да она, спрам начина на који се код многих Срба у Косовској Митровици слави, садржи употребу две врсте ракије, и то *љуте*, са једне стране, односно *меке*, са друге стране. Разлика између наведених врста ракије огледала се у томе што је прва врста садржавала већи проценат алкохола, а друга мањи, сходно чему је друга врста била блажа у односу на прву. У току славе гостима би се најпре служила љута ракија, и то у малим чашама, да би се касније, када би славско весеље узело маха, прелазило на меку ракију. Ова друга врста ракије пила се из велике чаше, коју су саговорници звали „чајна“ чаша.

---

* Научни сарадник, alek.pavlovic@hotmail.com

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број: 451-03-68/2022-14 од 17. 01. 2022. године.

Употребу велике ракијске чаше у својој славској пракси, али не само у њој, неки саговорници су објашњавали тиме да је то последица утицаја пристиглих из Ибарског Колашина, области у суседству Косовске Митровице.[1] Наговештај потврде у прилог наведеном становишту сâм ћу добити онда када ме теренска истраживања буду нанела пут Зубиног Потока, средишта истоимене општине која се са Ибарским Колашином територијално подудара, где сам од тамошњих Срба дознао да пијење меке ракије из великих, „чајних" чаша, они подразумевају као део многих догађаја без ког се они не могу ни замислити. Поједини саговорници из Зубиног Потока, штавише, износили су уверење да је порекло пијења из „чајне" чаше повезано управо са Ибарским Колашином, односно да, како су неки међу њима у шали говорили, „чајна постоји откако постоји и Колашин". Алудирајући на Унесков програм очувања нематеријалног културног наслеђа, један Колашинац, родом из села Јабука, затражио је, такође у шаљивом тону, да пијење из „чајне" чаше буде стављено на листу светске баштине, и то управо као елемент културног наслеђа Срба из Ибарског Колашина.

Историјски гледано, пијење из велике ракијске чаше код Срба на Косову и Метохији јавља се на знатно ширем простору него што су то Косовска Митровица и Ибарски Колашин. Ова пракса је забележена у северометохијским крајевима, на територији општина Исток, Пећ и Клина, где се велика ракијска чаша користила под једним општим именом – „велика", док се у селима пећке околине због своје величине она звала и *мајком* мале чаше (Букумирић 1997: 17). У Гораждевцу се из велике чаше ракија пила за свадбеном и славском трпезом, и то по истом принципу: „Пије се из једне чашице која иде удесно, супротно кретању казаљке на сату. Кад се изреде три реда, доноси се велика чаша, отприлике од 0,10 l. На исти начин се служи као и мала чаша" (Букумирић 2007: 165). У истом месту ракија се из велике чаше пила и за време вечере која се у кући покојника служила након његове смрти, али тако да се после две мале чаше износила велика чаша (Исто: 190). Према једном предању, велика ракијска чаша се у северној Метохији користила још у време турске владавине, када се пијењем из ње на симболичан начин обележавала слава: „Пошто се у присуству Турака нису смели прекрстити, Срби су то неприметно урадили чашом, тако што је домаћин софре, који седи на почасно место ‚у врх' и стара се о реду и обичају, наздравио госту ‚у дно', овај неком даље од себе десно, а он госту наспрам њега. На тај начин Срби су обележили крст чашом да Турци нису приметили" (Букумирић 1997: 17). Као део свадбене и славске праксе пијење из велике ракијске чаше забележено је и у области Косова Поља. Почетком 20. века овде се у току свадбеног ручка ракија прво пила из мале, а затим из велике чаше, слично као и за славском

1 Ибарски Колашин се налази западно од Косовске Митровице, у долини горњег тока реке Ибар. Простире се између Рогозне, Мокре Горе, Косовске Митровице, Косова и Метохије. Реч је о територији површине 342 квадратна километра, која представља валовиту планинску висораван, испресецану потоцима и рекама, са средњом надморском висином од око 1050 метара (Пумпаловић 2016: 369). Ибарски Колашин је кроз историју мењао име и границе. Садашње име није старије од 350 година, међутим један део топонима који и данас постоје дужег је трајања, што говори о томе да у овој области постоји вековни континуитет живљења. Неки локални топоними су се мењали, али мењало се и становништво које је насељавало овај крај. Највећа смена становништва одиграла се после аустријско-турских ратова крајем 17. столећа (Зарковић 2008: 153). Више о Ибарском Колашину, прошлости ове области и пореклу њеног становништва видети у Лутовац 1954, Петровић 1959, Зарковић 2008.

трпезом, која је изгледала тако да гости „у почетку пију малом чашом, па после узму већу и њоме пију, док им се пије“ (Дебељковић 1907: 189, 207, 228). Ракија се из велике чаше на Косову Пољу пила и приликом „пуштања јабуке“, односно даривања невесте од стране сватова окупљених за столом (Исто: 207, 214-215, 217). Када је реч о Ибарском Колашину, извесно је да је употреба велике ракијске чаше на овом подручју присутна током целог 20. столећа. Постоје белешке о томе да се она овде користила у контексту локалне погребне праксе: „Након сахране приреди се заједнички ручак у дому мртваца. После друге ‚мале‘ ракије попије се трећа ‚велика‘, па се приступи ручку или вечери, наздрављајући флашама или још једном великом чашом уместо флаша“ (Божовић 2005: 58). Према једном податку из тридесетих година 20. века, после четрдесет дана од дана сахране жене из куће и ближе родбине покојника одлазиле су на његов гроб, где су пиле по две мале и по једну велику чашу ракије, након чега су јеле, а затим се разилазиле (Влаховић 1939: 105).

Наведени историјски подаци говоре о томе да пијење из велике ракијске чаше код Срба на Косову и Метохији несумњиво има традицију дугог трајања. Овом феномену, ипак, до данас није била посвећена одговарајућа пажња. Истраживање чије резултате у раду настојим да представим иницирано је управо жељом да на светлост дана изнесем приказ наведене праксе, као једног, у научној, али и широј друштвеној јавности, до сада не превише често помињаног елемента српске културе на Косову и Метохији. Централна пажња, у том смислу, посвећена је Ибарском Колашину, док је циљ истраживања усмерен ка томе да презентујем лични однос Колашинаца према пијењу из „чајне“ чаше, односно да дам увид у то како они о овој пракси мисле и говоре. Циљ рада, дакле, представља покушај да пружим допринос сагледавању субјективне стране проучаваног феномена, што значи да сам уместо презентовања класичног етнографског описа пијења из „чајне“ чаше, који би био дат „споља“, са истраживачеве тачке гледишта, акценат настојао да ставим на личне описе наведене праксе, дате из угла њених непосредних носилаца. Овако конципирано истраживање било је засновано на бележењу гласова конкретних појединаца, са идејом да на тај начин сакупим, а затим представим наративну грађу, која би одређени значај могла да има и са аспекта њене научне анализе.

Методолошки гледано, у истраживању је коришћен квалитативни приступ, пре свега разговор са саговорницима. Примена наведеног метода била је заснована на употреби полуструктурираног интервјуа, под чиме се подразумевало да су разговори садржавали један отворенији и мање рестриктиван приступ у долажењу до тражених одговора, тако да је саговорницима било допуштено да на постављена питања одговарају без строгих ограничења. На овај начин добијена је наративна грађа, која је транскрибована, систематизована, а затим селектована. Грађа је у раду представљена у изворном облику, онако како је забележена у непосредном контакту са саговорницима, с тим да је приликом конверзије усменог казивања у писани текст она у извесној мери била прилагођена литерарним конвенцијама, што значи да су на појединим местима у текст унете мање корекције, како би читаоцима он био разумљивији.[2]

2 Корекције су се односиле углавном на места на којима су саговорници поједине делове својих казивања износили са извесним дигресијама, паузама, и слично, због чега ови делови њиховог излагања нису увек били компактни и довољно повезани.

Усмереност ка преношењу тачног записа разговора била је мотивисана не само настојањем да пружим приказ праксе пијења из „чајне“ чаше, заснован на личном опису саговорника, већ и тежњом да презентујем наративну грађу која би од извесне користи могла да буде у етнолингвистичким истраживањима Ибарског Колашина.[3] Делови разговора који су садржали саопштења која за циљ рада нису била употребљива из коначне форме разговора су изостављени, тако да су у раду приказани наративи који нису били засновани на интегралној верзији разговора, већ на верзији прочишћеној од елемената неважних за тему истраживања. Резултати презентовани у раду добијени су на основу теренског истраживања спроведеног у Косовској Митровици и Зубином Потоку у више наврата током 2021. и 2022. године.

ПИЈЕЊЕ КАО АСПЕКТ КУЛТУРЕ И ЕЛЕМЕНТ СВАКОДНЕВНЕ И ОБРЕДНЕ ПРАКСЕ КОД СРБА

Пијење пића саставни је део друштвеног живота, а алкохол веома често употребљавана супстанца. Нека пића сматрају се симболом националног идентитета, па је *Guiness* пиво за Ирце исто што и текила за Мексиканце, *оузо* за Грке, итд. Одређена пића неодвојива су од културног контекста, као што је то случај са пивом, које се неретко карактерише као напитак прикладан за забаву, шалу, добро расположење, и слично (Milanović 2016: 90-91). Од најстаријих времена до данас забележено је да скоро све културе обележавају и славе важне догађаје уз употребу алкохола, односно да се он јавља као неизбежни чинилац свих значајних друштвених и приватних догађања, сходно чему се, у теоријском смислу, може рећи да је сâмо пијење одувек имало карактер есенцијално друштвеног чина (Исто: 93). Овако схваћено, пијење се у савременој хуманистици третира као аспект културе, који, узимајући у обзир бројне варијације у културолошким праксама које се око пијења формирају, говори доста тога о сâмом друштву. Кроз пијење, као социјалну праксу, рефлектују се друштвени феномени који се не могу на први поглед очитати: родни, етнички, класни и други односи, значењски и вредносни системи, улоге и положаји појединаца у друштвеној структури, итд. Пијење има улогу у приватним и јавним обрасцима друштвено прихватљивог/неприхватљивог понашања и бихејвиоралним процесима, док оно, у исто време, може да служи као елемент који активно учествује у постућима изградње и репрезентације локалних, регионалних, националних, културних и родних идентитета (Исто: 93-97).

Када је реч о српском идентитету и култури, пиће коме се вероватно најчешће приписује епитет националног пића је ракија. Живот Срба је током векова, све до данас, практично проткан употребом ракије, како у свакодневним приликама,[4]

3 Допринос етнолингвистичким истраживањима Ибарског Колашина, базираним на концепту презентовања изворне грађе, са идејом да се кроз разговор са конкретним саговорницима представи сâма истраживана заједница, до сада је дало неколико аутора. Видети Ђорђевић 2005, 2009, Сикимић 2009, Ћирковић 2009.

4 Више путописаца из 19. и с почетка 20. столећа забележило је да се конзумирање ракије у Србији сретало као устаљени, саставни део обедовања, почевши од испијања чаше овог пића пре доручка, па до његовог служења уз предјело пре ручка или вечере, конзумирања уз оброке на излетима, и слично (Костић 2019: 62, 115, 152-153, 226). Ракија је, уз вино, служена у гостионицама и кафанама, али се радо пила и на двору владара, као и у манастирима (Исто: 133, 139-141, 145, 156).

тако и у контексту различитих обредних пракси. Ово алкохолно пиће познато је по томе што се код Срба традиционално користи као знак гостопримства,[5] док је његова конзумација у српском патријархалном друштву, нарочито међу мушкарцима, често присутна као ознака зрелости и потврда уласка у свет одраслих (Knežević 1978: 116). Употреба ракије, као и вина, заузима значајно место у народној медицини, поготово у оној са елементима магијског карактера. Пијење оба наведена пића повезано је са посебним типом усменог стваралаштва, на првом месту са здравицама, као видом народне поезије који се манифестује нарочито у контексту догађаја свечаног карактера (Исто: 114). Веза између употребе вина и ракије, са једне стране, и здравице, са друге стране, није непозната и са аспекта ритуалне улоге ових пића (Рељић 1987). Конзумирање алкохолних пића увек је био саставни део обредне праксе Срба повезане са готово свим догађајима из животног циклуса појединца, па тако употреба вина и ракије до најновијег доба прати све важне тренутке на човековом животном путу, почевши од рођења, преко венчања, па до смрти (Knežević 1978: 115, 116, 120).

Међу догађајима састављеним од елемената обредног карактера код Срба се по употреби пића са изразитом посебношћу увек издвајала крсна слава. Углавном се свуда сматрало да се славски обреди не могу обавити без вина, мада је у многим крајевима, нарочито оним са скромним виногорјем, ракија била главно славско пиће (Недељковић 1991: 102, 104). На Косову и Метохији крсна слава се од давнина славила три дана, а поред ње се скоро увек славила и *прислуīа*, *прислужба*, или *мала слава*, која се најчешће обележава у кругу породице. Највећи број гостију увек је био предвече уочи главне, *велике славе*. Тада се „диже слава“, што се одвија уз испијање пића за здравље домаћина, након чега домаћин пије „у здравље гостима“. Овај чин прати „господање“, када се славски колач ломи и прелива вином (Вукановић 2001: 430-431). Према једном предању забележеном у Ибарском Колашину, некада се у овој области приликом позивања на славу суседима у селу носио колач и боца ракије, па је кућа која је славила правила онолико колача и припремала исто толико боца ракије колико је гостију на славу звала (Филиповић 1967: 62).

НАРАТИВИ САГОВОРНИКА О „ЧАЈНОЈ“ ЧАШИ

Пракса пијења ракије из велике ракијске чаше у Ибарском Колашину у наставку рада представљена је кроз наративну грађу, добијену на основу вођења разговора са саговорницима обухваћеним истраживањем. Акценат је стављен на дискурс Колашинаца, односно на оно шта су о пијењу из „чајне“ чаше они сâми умели и знали да кажу. Приказани су наративи од значаја за тему рада, тако да је из тоталитета сакупљеног материјала издвојена грађа која би се могла окарактерисати као репрезентативна, што значи да је, гледано из аналитичке перспективе, она одражавала контекст излагања саговорника који је за циљ истраживања био пожељан. Овако је добијен узорак онога што је требало да представља непосредне, спонтане,

5 О ракији као знаку гостопримства код Срба писао је још Феликс Каниц, који је у својим белешкама, насталим током његових вишедеценијских крстарења по Србији, навео да „српски човек просто пати од гостољубивости“, мислећи, између осталог, на то да се кафа, слатко и чашица ракије обавезно износе пред госта као израз добродошлице и поштовања (према Костић 2019: 146).

али смислене и повезане одговоре саговорника на питања која су им била постављана. Наведени узорак, прилагођен обиму рада, био је сачињен на основу казивања четири саговорника родом из Ибарског Колашина, од којих је један, у време истраживања, живео у Косовској Митровици, а остала три у Зубином Потоку. Саговорник из Косовске Митровице био је Василије Гаћак, рођен 1960. године у колашинском селу Резала, док су саговорници из Зубиног Потока били Радашин Касаловић, рођен 1955. године у селу Зупче, Радојица Мијачић, рођен 1949. године у селу Велика Калудра, и Слободан Продановић, рођен 1947. године у селу Чечево.[6]

Наративна грађа добијена на основу разговора са саговорницима представљена је у форми транскрипата, тако да су транскрипти конципирани као монолози који су у себи обједињавали по неколико исказа насталих као одговори на више питања повезаних са одговарајућим сегментима истраживања.[7] У раду су представљени транскрипти који су се односили на два главна сегмента истраживања. То су: 1) наративи саговорника о „чајној" чаши као предмету, и 2) наративи саговорника о пракси пијења из „чајне" чаше. Транскрипти су подељени у два поглавља, спрам наведених сегмената истраживања, и у оба поглавља су приказани према редоследу вођења разговора са саговорницима.

У овом, првом поглављу, представљени су транскрипти који су садржавали наративе саговорника о „чајној" чаши, под чиме су се подразумевала њихова знања о старини употребе овог предмета, корену његовог имена, распрострањености, намени, и слично. Овај сегмент је укључивао и наративе саговорника повезане са схватањем значаја и значења које употреба „чајне" чаше за њих има.

> „Чајна је чаша од једног деци у којој се служи мека ракија, како ми зовемо, а то је ракија до четрнаест гради. Значи, претежно се пије од десет до дванаест, али може да буде до четрнаест гради. Мека ракија има од јабуке, крушке, али углавном је од шљиве. Чајна се зове јер у њу сипају онај српски чај, што га зову врућа ракија. Тако је позната, иначе пије се на северу Косова. Значи, Зубин Поток, Митровица, Звечан и Лепосавић. Више у селу, јер је тај обичај донесен у град, у Митровицу овде. Вучитрн се мање пије чајна, они имају потпуно другачије обичаје неке. Још, Рашки округ, то су ова села на Рогозни, значи и Рашка. Копаонички округ и Топлица, то знам сигурно. У Колашину се искључиво зове чајна. Тако су је прихватиле и ове млађе генерације. Можда је негде раније неко од тих старих људи звао и другачије. Али, мој ђед је исто звао чајна. То је одомаћено. У Колашину се искључиво користи та чаша од једног деци, то је она стара чаша што има као да је направљена од тараба, са оним као ребрима. (...) Ибарски Колашин са данашњим

6 Саговорници су наведени према редоследу вођења разговора са њима. Први разговор обављен је са Василијем Гаћком, а последњи са Слободаном Продановићем. Саговорници су дали сагласност да у раду буду поменути именом и презименом. Користим прилику да им се на показаној спремности да у истраживању учествују овде још једном захвалим. Захвалност упућујем и др Драгиши Бојовићу, редовном професору на Департману за србистику Филозофског факултета у Нишу, који ме је, као рођени Колашинац, на саговорнике из Зубиног Потока упутио.

7 Питања која су саговорницима постављана разговор су усмеравала у одговарајућем правцу, што је могло допринети томе да слика истраживане теме из перспективе саговорника буде другачија него што би она била да је разговор текао спонтано. Питања су у транскриптима изостављена, и то из настојања да се наративна грађа у раду презентује у форми монолога, као целина састављених од више одговора саговорника непрекиданих запиткивањем истраживача.

становништвом функционише негде од 1840-их година. Од тих година, па наовамо, чајна се пије. Али не знам пре тога како је почело. У деветнаестом веку није имала љута ракија. И пила се вероватно из те чаше од један деци. Мека ракија је старија од љуте. Неки су се тога одрекли. Код Шумадинаца нисам видео никад да неко пусти чајну. А у овом народу овде је задржано“ (саговорник В. Г.).

„Чајна чаша, из ње се пије ракија мека, од двадесет и пет степени, односно десет гради. Може да варира од девет до једанаес. Све што је преко тога, онда то више није мека ракија. Она је предвиђена да на том нивоу буде да би људи остали при свести и приликом испијања десет, петнаес, па и двадесет чајних ракија. Чајна ракија, то је због чаше из које се служи. То је чаша од један деци, која је специфична, изрезбарена. То вероватно ни мој отац не памти од када је почела да се служи. Вероватно је да је то у време мога деде који је био рођен 1879. године. Значи, још из турског времена. Она датира од Бог те питао кад... Од настањења наших предака на овим просторима, и она је у употреби до дана данашњег. (...) Има је и у Лепосавићу, Звечану, Митровици. Сва наша околина. Рогозна, пазарска општина, рашка општина... До Бруса, тамо. И Топлица, Блаце, Куршумлија, али то ти је један велики део наших људи који су иселили одавде и отишли тамо. (...) Чајна ракија, то је обавезно шљивовица. Нема друге чајне, само шљивовица. Зовемо је чајна зато што се служи из чајне чаше. Из те чаше се пио некад чај и онда смо је употребили и за ракију. Други назив осим чајне ми немамо. У Лепосавићу, они кажу врућара. Чајна је на дно ужа, горе шира, има један круг, односно линија до које се сипа ракија. До те линије, то је један децилитар. Преко тога људи примедбују, кажу: ‚Што си ми сипао преко црте?‘ Или: ‚Претеро си, нећу да примим ову чашу. Молим те одлиј ми то‘. Значи мора да буде до црте, а не преко. (...) Код мене кући имам неколико, можда пет, шест чајних. Али оне су, што кажу, потрошни материјал. Ломе се кад је, разумеш, расположење добро, па ја попијем и сломим чашу, бацим је тамо, било где, и она се разбије. И онда морам да је обнављам. Деси се да човек нема више ниједну. Па тражи од некога: ‚Ej, позајми ми!‘ Нормално, ако ћеш, пријатељу можеш да поклониш. Ево, рецимо, одеш негде, и сад човек ти сипа из обичне чаше да пијемо меку ракију, јер нема чајну. Какав је то начин? То је брука. Према томе, даш му чајну, и кажеш: ‚Ево ти, бре, немаш ни чајну, срам те било!‘ Изгрдимо тога. Нарочито овде у Колашину. Да нема чајну чашу, то је брука! Апсолутна брука“ (саговорник Р. К.).

„Чајна је једна наша традиција, велика чаша, која се код нас употребљава откако ја знам. У чајној се пије само мека ракија, искључиво од шљиве. Мека, зато што она нема много алкохола у себи. Она је, како ми кажемо, десет гради, једанаес гради. Слабија. Питкија и слабија. Љута је дваес, осамнаест, седамнаест гради. Раније, ми нисмо имали шљиву, па смо од дивље крушке пекли љуту и меку. Данас се из чајне пије само мека од шљиве. Раније се алкохол није много употребљавао, јер није се ни имало ракије много, па смо из те чаше пили чај. То је било још за време Турака. Дођеш у домаћинску кућу, није се имало ракије. Кад ти дође, тад се по турски звао мусафир, у кућу, мора да му понудиш шећер и воду, и нема друго него чај. Та чаша је била старинска, сипао се у њу чај, и после се користила за алкохол, за ракију. (...) Има ребра. То је ребрача. Има доле стопу, горе има једну црту, и изнад те црте чаша је равна, нема та ребра. Ракија се сипа тачно до те црте. То буде један деци. И кад човек узме ту чашу, ако буде мало више ономе ко сипа каже: ‚Вала си ми је преслужио!‘ Ако буде мало мање, каже: ‚Мало си ми напунио, додај још мало‘. (...) Чајна је код нас у Колашину актуелна дан-данас. Пије се на целом овом

терену. Лепосавић... Пије се у Тутину, у Пазару... Пије се и у Куршумлији. Имамо ми наше рођаке тамо. Међутим, они имају неку ширу чашу, није ко наша. Код нас у Колашину, колико знам, чајна се ипак пије највише. То је наш имиџ неки. Многи су на нашој традицији узели то да пробају. Негде је успело, негде није. Али код нас остаје то. Пију ови Лепосавци мало, међутим... Био сам тамо, и тамо се пије чајна, али чини ми се слабије него код нас" (саговорник Р. М.).

„Чајна чаша, она има одређену симболику наше добродошлице према нашим гостима. И то се у Колашину гаји можда двеста, триста година. Откако смо ту, ми имамо чајну. То је остало код нас тако дан-данас. Интересантан је један податак, да наша омладина, која данас на свадбу или славу дође, они сами почињу да дају узбуну ако нема чајне. Омладина која одлази у кафиће и пије тамо неке ракије, обојене, и шта ја знам, неке коктеле, она пије чајну. А конзумирају ту ракију исто и наше жене. Кад жена не пије – не пије, али ако је то њено весеље, кад ти наздрављаш домаћици, домаћица не може то да прескочи. Мора да је попије. Жене попију једну, две, трећу. Поготово ако жена жени сина или удаје ћерку. Жене пију, али у границама својих могућности. Тако да смо ми можда мало специфичнији. (...) Пије се чајна и у Лепосавић, овај овде северни део. И има је доста тамо, Куршумлија, јер су то наши људи, који су отишли, побегли за Србију кад су убили неког Турчина овде. То је граница била, и тамо су све наше обичаје они задржали. И тамо се данас пије чајна. (...) Нама је циљ да госте угостимо. Јер смо ми Колашинци ретки људи којима је битније да ми госта угостимо, да дамо храну пре него својој деци да дамо храну. У Колашину нема то да не примиш госта у кућу, него има да га примиш. Ако не примиш госта, макар он био црни Циганин, значи да ниси домаћин, значи да си направио грех. Зато је чајна увек присутна ту. Ти немаш образ ако у кући немаш чајну ракију. Ми смо сваког госта намерника увек примали. Увек су сви они пили чајну и увек су рекли: ‚Нигде већег гостопримства него у Ибарском Колашину!' Да ли ће то да се изгуби? – Богами још се није изгубило" (саговорник С. П.).

НАРАТИВИ О ПРАКСИ ПИЈЕЊА ИЗ „ЧАЈНЕ" ЧАШЕ

У овом поглављу презентују се транскрипти разговора са саговорницима у којима су садржани њихови наративи о пракси пијења из „чајне" чаше, односно о начину њене употребе. На основу приказаних транскрипата, даје се увид у догађаје и ситуације са којима се употреба „чајне" чаше у Ибарском Колашину повезује, као и опис начина на који се „чајна" чаша у тим приликама користи. Према врсти догађаја које пракса пијења из „чајне" чаше прати, транскрипти су подељени у две групе. Прву групу чине наративи који се примарно односе на весеља, догађаје свечаног карактера, и слично, док се у другој групи налазе наративи повезани са догађајима из корпуса погребне обредне праксе. Ове две групе догађаја означене су на основу терминологије сâмих саговорника: 1) „на радост", и 2) „на жалост".

Пијење „на радост"

„Чајна чаша се користи на већини дешавања. То су свечани тренуци, и тужни тренуци. Сва весеља: рођење, крштење, венчање... То је један део традиције који је везан малтене за цео живот човека. Онда за славу, Божић, Ускрс. Пије се и за тужне прилике. За укопе, делбе... Али највише се пије на слави. И весељима. (...) Мој деда

кад је славио славу, причамо о шездесет и некој до седамдесет и неке године, чајна се пила целу ноћ. Искључиво са једном чашом. Само мека ракија. Ту иде прича да је човек који је седео у вр астала био најпоштованији човек, и да је он руководио са славом уз чајну чашу. Он је имао већа овлашћења од домаћина, од мог деде. И сад, мој деда увек је први здравио. Ал не здрави том човеку у вр совре, него оном са десне стране астала. Овај прекрсти тамо, па здрави оном преко пута њега, и тек трећа долази код овог у вр астала. Тако се прво прекрсти сто, а онда се после чајна пушта редом. Иде од једног до другог госта. После тог првог круга креће наздрављање ко коме оће. Јер, за чајну чашу је увек била везана здравица. То се и дан-данас примењује. (...) Ја откад славим, славим уочи славе. Син ми носи колач у цркву, на поподневну литургију, и онда увече чекамо госте. Обичај је да гости дођу између осам и девет. Док долазе гости, служи се кафа и љута ракија. Кад сви стигну и послуже се, диже се слава. Ја дижем славу уз господање. Сви гости господају. Има ту три стиха која се певају: ‚Господи помилуј, господи помилуј, господи помилуј нас!‘ Док се господа, домаћин, онај у вр совре и један поред њега, један од њих пије чашу вина. Три пута се господа. Само они пију, по један сваки пут. Е, после се сипа доста чаша вина, подели се свим гостима и опет се господа. Поново се пије, али сада сви. На крају се пије за пчеле, за напредак, за благостање у кући. То пије неко најмлађи, једно, два најмлађа детета, или ко треба да се жени, неки момак, и тако... Не мора да је попије. Мало отпије. После тога се пева: ‚Милостиви помилуј!‘ Тиме је дизање славе завршено. Е, после тога се сервира храна, послужи се пиће, шта ко оће да попије. Може одмах да узме пиво, али углавном сви узму опет по једну љуту. Онда, ја обично пустим пре поноћи чајну чашу. Пре дванаест. Пре поноћи, јер обичај је овде да то вече не ваља да се изађе пре дванаест. Значи, ако си дошао то вече на славу, пре дванаест не ваља да изађеш. Док се не дочека слава. (...) Донесем ибрик и чајну. Обично ја служим први ред, ону прву, две, три... Док не крене. После дам сину и он служи. Ја кад пустим чајну, здравим оном на вр совре. И онда креће да се пије. Та прва чаша мора сви да попију. Углавном послужимо све, и жене и децу низ астал. Није обавезно да је попијеш целу. Али чашу треба да примиш, јер она је благословена. Ако не можеш да попијеш, наздравиш оном следећем, проследиш му и пољубиш. Мораш да наздравиш. Кажеш: ‚Здрав си!‘ Можеш и да одржиш говор. Али здравицу мораш да наменеш неком и кад је тај први ред то обично буде онај ко је први после тебе. Има моји Колашинци који воле да терају да попијеш. Ја не терам. Кад чаша дође до тебе, ти попијеш целу ако можеш, ако не – колико можеш. И вратиш је. Враћаш слуги. Ако сам ја слуга, враћаш мени. Ти си здравио томе до тебе, ја чашу дајем њему. Он здрави другоме, кад попије чашу враћа мени. Ја сипам, или допуним ако је није попио целу. Чак и кад је само пољубиш, ја морам да сипам једну кап. Онда дајем ономе коме си здравио, и тако редом. (...) Кад чаша прође први ред, онда можеш да здравиш како оћеш. Тај у вр здрави, рецимо, теби. Попије и чашу примаш ти. Ти можеш да здравиш оном до тебе, са исте стране стола, а можеш и неком преко пута, са друге стране стола. Можеш и некоме доле, у дно совре. Ја однесем чашу доле, њему. Онда он може за здрави неком у вр, ја чашу однесем њему. Чајна тако настави даље да ради, али тада се углавном наздравља онима који пију. Не пију сви, него ко оће. И то траје онолико колико је друштво јако, колико воле да попију. (...) Некад се остајало до краја. Сад ређе. Кад видим да неће нико да пије, спустим чашу. Или ако оћеш да направиш паузу, питаш: ‚Оћемо мало да станемо?‘ Чаша остане пред оним који седи на вр стола. Он, ако му се опет пије, узме је и каже: ‚Ајде, оћемо да попијемо

још једну?' Па се настави. Тако буде и сутрадан. Сутра други гости. Дођу око два сата, ручају, пусти се чајна, и после оду" (саговорник В. Г.).

„Чајна је код нас заштитни знак. Она се пије и на радост и на жалост. На славу, на крштење, на венчање... Пије се и кад ти дође пријатељ у кућу, или било који гост. Па, на крају крајева, може да наиђе неко кога не волиш, али из поштовања ти треба да га дочекаш. То је код нас обичај. На великим весељима, ја одем код домаћина и кажем: ‚Вала да попијемо по једну чајну! Ја и ти, пријатељу мој'. То је, значи, знак пријатељства. Ја њему, он мени здрави. Каже: ‚Здрав си пријатељу!' Ја му одговарам: ‚Бог ти дао здравље домаћине!' Или: ‚Здрав си домаћине!' Или он мени прво: ‚Бог ти дао здравље пријатељу!' (...) Чајна се највише пије на славе и свадбе. Слава без чајне не може да прође. Код мене, уочи славе, гости дођу, прво попијемо кафу, ракијицу. Комшија седи у вр астала. Ако немаш комшију, онда неки старији човек који зна да води ред. Код нас, обично, диже се слава око девет сати. Тад и господамо. (...) После, ја као домаћин кажем: ‚Седите гости!' Изнесе се на сто сувомеснато, печење, салате, сарма, купус кисели, све буде ту... И онда се узме, прво једна, две мале љуте, сви гости попију. Попије ко колико оће. Е, кад домаћин види да су сви попили по неку љуту, обрати се гостима: ‚Драги гости, сви мени добро дошли. Дабогда да вам вратим свима за радост и за весеље, ред је после ове неке мале коју смо испили да ми пустимо по једну чајну. Што би ви у вашој кући, то ћу и ја у својој кући'. (...) Ја држим ибрик. Ја сам домаћин. Али не морам ја, може било који мушки члан породице да држи ибрик и да служи. Код мене, то сам ја. Ја први понудим комшији који ми је у вр астала; ‚Здрав си комшија! Добро си ми дошао, помози Боже! Дај Боже све што је добро. Дабогда ову кућу да обрадује, као и твоју и свих нас овде!' Здравим ја, попијем до краја. Домаћин је дужан да попије до краја. Кад пусти чајну, домаћин замољева: ‚Ову прву ћемо да попијемо сви. Ред би био. Ко може да попије алал да му је, ко не може нека му је просто!' Сипа чашу и даје је оном у вр астала, коме је здравио. Сад овај здрави, обично оном десно од њега. Мора да наздрави: ‚Здрав си!' И још: ‚Бог ти дао здравље!' Или: ‚Бог ти дао живот и здравље!' Он попије, а овај коме је наздравио му одговори: ‚Хвала! Нек ти је слатко, да ти се све претвори у крв и у лој'. Сад тај други узима чашу, ја је као домаћин поново напем, или допуним онолико колико је овај пре њега попио. Онда тај ком сам сипао наздравља следећем, и тако док чаша не дође до краја астала. (...) Тај први ред, ту свако мора да прими чашу и неком да наздрави. Ако неко не пије, или не може да пије, дужан је да пољуби чашу и да наздрави следећем. Здравиш оном до тебе или преко пута тебе. Е последњи, када је завршио први ред, враћа чашу домаћину или неком у вр астала. Он некоме од њих здрави. Не мора то да буде онај који седи на челу астала, комшији, него може и некоме поред њега. Било коме. И тај који добије, онда он исто наздравља било коме за столом, коме он оће. После више није битно ко коме наздравља. Значи, више није обавеза да ја наздравим ономе на кога је ред после мене, да би и он примио чашу, него како се коме свиђа. (...) То кад крене, нема ограничења. Зависи колико је расположење и ко колико може да попије. Мени се дешавало да попијем и по петнаес чајни, значи литар и по меке ракије. Има неко ко воли да пије и оће некога ко му је симпатичан да напије, па му здрави мало више. Буде то и шале ради, па не наздравља другима, него само том једном. Па се договоре двојица и онда здраве том једном да би он највише попио. Он може да им врати, да наздравља њима, али може и неком другом, али кад чаша опет дође код те двојице онда они наздрављају њему. То може да траје док можемо да пијемо. Кад онај у вр стола примети да је већ то узаврело, да треба, на крају

крајева, да се иде кући, обично то буде око један сат после поноћи, он кад дође чаша код њега, кад му неко здрави, каже: ‚Људи, ја мислим да смо били доста. Пуно нашли, пуно оставили! Идемо полако. Домаћине, хвала! Лаку ноћ, дабогда да и код мене дођете‘. У задње време има и то да прво мора да се најави. Комшија, тај у вр астала, најављује: ‚Пуно нашли, пуно оставили, али да пустимо још један ред, још једну чајну да прође‘. Па кад прође, опет исто каже други пут, па трећи пут. Кад прође трећа, гости устају и иду“ (саговорник Р. К.).

„Откако ја знам, чајна чаша се употребљавала у сврхе весеља и у жалости. Пије се на већим и мањим весељима. Рођендан, па крштење, на славу, венчање, испраћај, раније док је било војске... Сад се пије и на пунолетство. Чајна се пије код нас, четири човека да дођу, мало овако ко је домаћин, ко има од свега тога, па каже: ‚Ајде да попијемо по једну чајну, ред је!‘ И ми узмемо и попијемо чајну. Може, значи, и без повода. Ако се окупи лепо друштво, четири, пет људи може да попије чајну. (...) Највише се попије на весељу. Кад су свадбе, славе. Моја слава је Свети Аранђео, дваес првог новембра. Ја сам славио славу у село горе. Нас је било тридесет пет, шест чланова. (...) То се славило три дана и три ноћи. Дођу људи из Брњака, из Чечева, зимско време, они нема где да иду. Да спавају ту, нема места за свија. И онда су целу ноћ у тој великој соби, целу ноћ су ту пили, певали и играли. Међутим, то се мења. Ја сам дошао, сад у Зубин Поток живим, код мене је сад то другачије. Ја славим славу, дођу ми комшије, два, три, да би подиго славу, јер после кад дођу више гостију то теже иде, јер за свакога мора да се пије вино и да се господа свакоме. Дигнем славу док је мања гужва. Значи, молимо се Богу да нам Бог помогне, да би нас удостојио, да нека срећа нам донесе у фамилију. Дижемо славу и господамо. Прво једну чашу вина пијемо за оног ко седи у вр совре, комшији обично, или неки пријатељ. Другу чашу на десну страну господамо, трећа чаша се здрављава лево, домаћину. И то се господа за домаћина. Тако се направи један крст, да би се слава прекрстила. То је било ваљда у турско време, нисмо смели да се крстимо, него су чаше укршћали. Дан-данас је тако остало. (...) Све то кад се заврши, онда домаћину честитају сви: ‚Срећна ти слава домаћине!‘ Домаћин каже: ‚Седите сад, да попијемо како треба‘. Кафа, постави се мезе ту. Две љуте се попију, или евентуално три. Сачека се мало, кад прођу те две љуте, док се замези, значи прође једно сат, сат и по времена. Тад, после тога, домаћин каже: ‚Ред је да попијемо по једну чајну. Свуд смо пили, и овде код мене ћемо је попијемо‘. Домаћин доноси ибрик, чајну чашу напуни, и здрави оном у вр совре: ‚Здрав си!‘ Овај одговара: ‚Бог ти дао живот и здравље. Срећна слава домаћине!‘ И домаћин попије, остали му честитају. Онда онај у вр совре здрави оном десно од њега. Прва чаша на десно, а онда друга иде преко пута, да се укрсти. И онда, први ред чајне чаше сви редом пију. Обичај наш, сви знају да та чаша прва иде редом, нико не избегава да чашу прими. Мушко, женско... Чаша иде с једне стране стола на другу. И обавезно се наздравља: ‚Здрав си, пријатељу мој!‘ И онда се то попије, сви редом. Свима се понуди, а ко може да попије, тај попије. Ко не може, он проба. Кад дође до дна, тај који задњи пије опет здрави неком. Е после може да се здрави овамо, тамо, ко кога воли, ко може да попије, и тако... Неко попије две, неко три. Домаћин стоји док не прође трећа. Ја служим три реда, та прва три реда. Онда ја седнем до овога у вр совре, или, није битно где, до њега близу горе, а оставим сину, ко нема сина, оставим неког заменика да служи, неко ко је млађи. (...) Кад се чајна сипа, моли се: ‚Попиј, попиј‘. Ако овај каже да не може, онда: ‚Ма ајде, можеш, шта не можеш?‘ Неко хоће да се моли, али већином

ми знамо ко може да попије, ко не може. Па онда, кад пређе та трећа чаша, гледа се... Овај може да попије, дај да ја здравим њему, нећу да здравим оном ко не може, па после да каже ја сам му здравио, а он није попио. Није га значи испоштовао. Кад та три реда прођу, онда се нађу ови који мало више воле, као ја, да цугну. Ја здравим, тражим тебе, знам да волиш да попијеш, ти тражиш онога, воли да попије, онај онога, и тако... Неко и даље тражи да пије љуту, неће чајну. Неко пије пиво, неко сок, а ми који се знамо, ми знамо отприлике на славу ко дође ко воли чајну, а ко воли пиво, сок... Зато нећемо да наздрављамо оном ко воли сок, ко пије пиво, него наздрављамо између себе. Између себе тражимо жртву. (смех) По једно десет чајни попијемо на та весеља" (саговорник Р. М.).

„Чајна се пије за све радости и за жалости. Рођење детета, крштење детета, пунолетство, одлазак војника у војску, удаја, женидба, слава... Све што постоји као весеље. Она симболизује наше рађање, кад се неко роди, па кад се крсти, и после све редом. А ове које су жалосне софре, кад неко умре, исто се пије. (...) На свадби се пије исто као и на слави. Исто потпуно. Ти мало одабереш, видиш ко воли да пије, ти му здравиш. Обично тражиш свог пријатеља да му здравиш. Прво иде прва која је редовна, иде свима редом. Е после се пије док те жена не изведе са свадбе, или славе. (смех) (...) Има један случај, рецимо, кад се пије једна, друга, трећа, четврта, и ту око пете... Ја онда могу да не попијем целу, него пола попијем. И домаћин ако зна тај обичај, он чашу одмах узме, не тера ме... Ако каже: ‚А, ти не можеш! Ајде, попиј!', онда не зна то. То су неписана правила наша. Да не испадне да гости дођоше и да су толико алосни да не могу да се напију. Да им није доста. Е, ја сам дужан да подсетим да је нама доста, па попијем пола чаше. Значи, то кад се много пије, највише на слави. Па и на свадби то тако иде. Само један тако да уради и остали знају. И друго, код нас је обичај да кад гости одлазе, на капију да му дајеш ракију. На капију да изађеш, изнесеш ибрик и чајну. Ту се највише попије. Нарочито на свадбама. Пријатеље кад испраћаш, изнесеш ибрик и чајну, и онај који први излази, а то обично крену предводник пријатеља, домаћин каже: ‚Здрав си пријатељу! По једну да попијемо на капији'. Ми кажемо навратница. И здравиш. Е сад, овај не може да изађе ако и он не попије. Овај онда када попије, он мора исто да здрави. Али, обичај је да он не здрави својем, него здрави некоме из пријатељског табора. Јер ми смо један табор, младожењини, а младини су други табор. Значи, он здрави младожењином. Па онда овај ономе, па онај ономе, и док све испратимо по једну попијемо чајну. То је за свадбу, али буде исто и за славу. За све. Ко год излази, здрави се" (саговорник С. П.).

Пијење „на жалост"

„Кад је делба, тад се пије са две чаше. Раније је то било специфичније него данас. Тад су мушкарци ретко ишли на гробља. Само онај ко је најближи. Жене оду на гробље, запале свеће, а онда се увече у кући покојника, чија је делба, окупе људи. Богами, остану до пола ноћи. Слично је и данас, али данас се кући иде после гробља. (...) Кад се седне за совру, три реда ракије се пије. Онај ко је у вр совре пушта једну чашу са његове десне стране. И чаша иде до дна. Један ред. Мала чаша. Једна мала исто иде и са друге стране стола. Кад сви попију, иде још један ред мала чашица. Трећа се донесе велика чаша, чајна. Две чаше, по једна за сваку страну стола. Не ваља да се чаше укрсте преко стола. И ова, кад се заврши доле, кад сви попију,

која је ишла са десне стране, враћа се горе и ставља се овом на вр совре. Он узме чашу, захвали се људима што су дошли на помен томе и томе... После се обрати и члан породице. И сад, њих тројица који су у вр совре пију још једну, задњу чашу. Једну чајну њих тројица попију. (...) После тога се некад низ сто пуштала свака флаша која се донесе на гроб. Да се попије. То је доносница, што је донешено на гробље. Данас није тако. Данас кажу: ‚Опраштајте домаћинску ракију!‘ И пусти се једна чајна чаша да прође, али само једна. Доле, низ сто. Ко оће да попије“ (саговорник В. Г.).

„На гробљу се чајна не пије. Онај коме је неко умро зове код куће: ‚Изволите, молим вас, кући, заслужио је покојник да му се дође кући и да му се нешто попије и замези‘. Код нас је обичај сад кад зове да се обележи четрес дана, пола године, година, каже се на гробљу у толико, а код куће у толико. Неко не дође на гробље, али дође код куће. (...) Код куће, вино се прво пије. Кад добије онај у вр астала вино, он господа. Значи, он и још који су око њега. Али не да господају на глас, него тихо: ‚Господи помилуј, господи помилуј, господи помилуј нас. Бог да му душу прости!‘ Трипут. После тога иду свеће, једна са једне стране, а друга са друге стране стола. Свако пољуби свећу, даје следећем, и после се враћа. Истим путем се врати, горе у вр стола. На крају иде панаија, која је била на гробљу. Јер долазе људи који нису били на гробљу. Иде од човека до човека, свако узима: ‚Бог да му душу прости!‘ Е, панаија се не враћа. Каже: ‚Носи то, баци негде где не може да се гази! Да поједе живина. Да се не гази‘. (...) Специфично за те жалосне тренутке јесте да обавезно иду две мале љуте. Домаћин служи вино, а ракију служе рођаци, братанци, браћа, сестрићи. Значи, две мале. Једна овамо, једна тамо. Први пут и други пут. Двојица служе. Један држи ибрик, други чашу. Две чаше се служе, и иду редом. Онај ко је у вр стола каже оном десно: ‚Здрав си!‘ Оном с леве стране дају му чашу, нико му не здрави. Он здрави следећем с леве стране, овај с десне. Кад један попије, овај му врати, он наточи следећу и даје оном поред. Исту чашу. Овај опет даје следећем. Не мора да попије целу. Имаш ти жене, каже: ‚Ја не пијем‘. Она прескочи. И сад, кад се заврши, кад стигне у дно астала, не враћа се назад, него поново креће одозго, од оног ко је у вр астала. И тако те две мале. Исте те две чаше. И тада се, други пут, исто наздравља. Наздравља онај који чашу даје следећем. Е, кад се заврше те две мале, трећа је обавезно чајна. На жалост, код нас чајна, исто ко и те мале, иду две чаше у исто време. Једна чаша иде са једне стране, друга чаша иде са друге стране. И сад, не наздравља овај ономе преко пута, ко што је на весеље, него ова једна чаша иде строго на једну страну, а ова друга строго на другу страну. Ја теби здравим, ти здравиш следећем. Две чаше се служе. Кад крене чајна, домаћин је дужан да наздрави оном у вр астала. Он здрави оном у вр астала, а друга чајна је припремљена за оног с леве његове стране. Домаћин не држи говор, него здрави само кратко. Овај који је у вр астала, он здрави десном, и онда та чајна креће низ астал са те десне стране. Ова друга креће исто тако, али са леве стране. Кад испију сви, једна се чајна враћа оном ко је у вр астала. Он одржи говор: ‚Прошле су две мале и трећа велика. Нас тројица ћемо да испијемо ову чашу‘. И трипут каже: ‚Бог душу да му прости, остатку живот и здравље!‘ То значи онима који су живи, породици – живот и здравље. Онај у вр астала попије мало, па онда даје оном другом, са десне стране, и он попије још мало, и трећи испије. Каже: ‚Опрошћавајте домаћинску ракију! Више нема домаћинска, сад ће да наиђе једна поклонска‘. Поклонска значи они који су дошли ту, па донели су неки поклон. Раније су ишле флаше ракије, које су људи доносили. Оно све што су донели, на поклон ракију, домаћин негде склони, али своју да,

у име те што су му донели поклонџије. Поклонска иде још већа чаша, она што је од два деци. Из ње се исто пије само мека. Кад она крене, тад устаје домаћин, захваљује се свим присутним, који су дошли на ту жалост: ‚Ви мени дошли на жалост, ја свима вама да вратим на радост и на весеље'. Домаћин попије и здрави оном ко је у вр астала. Сад, онај у вр астала требало би и он да попије до краја, а остали ко колико може. Поклонска када крене, не иде са једне стране стола, него унакрст. Свако добије, дође до сваког. Свако добије здравицу: ‚Здрав си! Бог душу да прости!' Неко попије, неко не попије. Колико ко може. Ту се не тера. Дође домаћин и он некоме, за кога зна да може да попије, каже: ‚Е ти можеш, попиј! Ајде, заслужио је покојник'. (...) Кад крене поклонска и заврши се, донесе се ручак. И кад буде онај у вр астала, он гледа... Ко је ручао, ко није ручао, да ли има још, и чека. Кад сви заврше, пита: ‚Јесмо ли ручали?' – ‚Јесмо!' ‚Сви да кажемо: Бог да му душу прости! Устајемо!' И сви устају и иду. Разилазе се људи" (саговорник Р. К.).

„На жалост, ту има неки посебан ред, има одређено докле се пије чајна. На жалост, то је на тим жалосним софрама. Код нас се то запали свећа, окади се софра. Пусте се свеће, да свако добије свећу запаљену, да пољуби, да испрати, па се то враћа, па се пије вино. Е, после тога постави се на столу да се замези. Онда се две љуте попију. Код нас је ред низ совру, ако иде једна совра, једна чаша иде са једне стране, друга чаша иде са друге стране. Значи, има два слуге који служе. И онда се то прође, два реда прођу. Кад то прође, после тога узимају две чајне чаше. Даје се овом у вр совре, који тај води реда, и он узима ту чашу, здрављава, одржи говор, каже нешто о покојнику... И наздрављава на десну страну. Друга чаша даје се супротно, на леву страну. Ова једна чаша, значи, иде на десну страну, а ова друга на леву. То се заврши, један ред такав. После тога дође други ред. То је чаша која треба да се каже, овај који седи у вр совре треба да каже: ‚Да опрошћавате домаћинску ракију!' Значи, то је домаћин давао ради жалости. Е сад, њих тројица треба да попију ту једну чајну чашу. Овај у вр совре, онај на десно и овај овамо. Они попију... Један попије једну трећину, овај попије другу трећину, онај попије трећу трећину. Е, после тога треба да захвали домаћин који је у жалости, којем је умро тај и тај... Он узима ту чајну чашу и здрављава њему горе, који је у вр совре, и захвали на доносници, поклону који смо му дали на гробу, или у софри, или овамо... Ми, који смо дошли да, ето, ублажимо бол, да то испоштујемо. Каже, да захвали свима што смо дошли: ‚Ред је да, ради тих доносница, попијете по неку чашу ракије!' Код нас је у село раније било то, горе док смо живели ми у Калудру, сваки тај који дође донесе флашу ракије. Ето, да би као помогли домаћину, као поклон неки. И свака флаша та се пустала низа совру. Свака флаша. Колико флаша дође литарских, толико све мора да се прође то, да сви по мало попију. Међутим, сад се то мало, што би рекли, изменило, и те флаше слабо ко и носи, и пуста се та чаша на име тих флаша које су некад биле, да прође то. Попијемо по мало сви, али то није обавеза да се пије. Неко попије, неко не попије. Кад та чаша прође, не пије се више. Одлазе људи. (...) После, кад буде годину дана, кад изађе годишњица, после завршетка свих тих ручка, свих тих перипетија, та чајна се пуста ради напретка, да би кућа напредовала, да буде радости после свега тога. Тај који је у вр совре, који води ред, тад после ручка каже: ‚Од данас у овој кући више жалости нема. Дајте једну чашу да пустимо ради напретка куће и домаћинства!' И он узме ту чашу, здрави на десно, овај здрави тамо, онај здрави овамо, и сви попију, ко може да попије ту чашу" (саговорник Р. М.).

„Кад су жалосне софре, има ред. Не може више да попијеш од две, евентуално три чајне на некој жалости, кад неко умре. То је само једна, и после се пије добродошлица. Кад буде то кући, кад се окупе људи... Сад је то почело, уз кафу једна мала се попије. Па се онда пију две мале ракије. Иде десно и лево. Кад се то попије, крене се чајна. Пије се једна и обично онај ко седи у вр стола он устане и одржи говор о покојнику, како то већ иде... Иду две чајне. Једна страна стола једна, друга страна друга. Из једне чаше се са сваке стране пије. После тога, они тројица који седе у вр стола, они имају једну чајну, и њих тројица као крст направе да попију сви тројица по мало. Тиме се завршава... Онај у вр стола тад каже: ‚Опрошћавајте домаћинску ракију!‘ Значи, опростите, више нема домаћинске ракије. То је тежак дан да ми седимо и пијемо ракију, да се напијемо за певање. Е, после се пуста једна чаша на име те добродошлице. Раније било неко доноси литар уља, шећера, и то... Сад се дају паре, обично на гробљу. У име тога, ту се још та попије и крај, нема више“ (саговорник С. П.).

ПРИКАЗАНА НАРАТИВНА ГРАЂА КАО МАТЕРИЈАЛ ЗА СКИЦИРАЊЕ МОГУЋИХ ЗАКЉУЧАКА

Резултати истраживања представљеног у раду показали су пре свега једно, а то је да су разговори о пијењу из велике ракијске, или „чајне“ чаше, били праћени богатом нарацијом саговорника, што несумњиво говори о значају који наведена пракса за њих има. На овај начин сакупљена је грађа на основу које је истраживани феномен приказан из личне перспективе његових непосредних носилаца, али чија вредност се огледа и у томе што је у њој садржан материјал који, гледано са аналитичког аспекта, може бити од значаја за доношење извесних закључака. Имајући у виду поједине историјске податке о пијењу из велике ракијске чаше, изнете у првом делу рада, презентована наративна грађа указала је на континуитет ове праксе у Ибарском Колашину, као и на њену сличност са праксом истог типа забележеном код Срба у другим деловима Косова и Метохије. Однос саговорника према „чајној“ чаши посведочио је о сингуларизованом карактеру овог предмета, који је у наративима приказан као артефакт посредством ког Срби у Ибарском Колашину испољавају свој локални идентитет, односно подстичу осећања припадности својој локалној заједници. Саговорници су, у том смислу, пијење из „чајне“ чаше описивали као део своје традиције и саставни елемент свих важних и мање важних друштвених догађаја, који је, како је један саговорник објаснио, везан за цео живот појединца, од рођења, па до смрти. Код саговорника је, при том, била јасно заступљена свест о томе да пракса пијења из велике ракијске чаше ипак није само „њихова“, већ да је присутна и код Срба у другим деловима Косова и Метохије, пре свега на ширем подручју северно од реке Ибар,[8] као и у појединим деловима централне Србије. У наративима презентованим у раду предњачили су описи пијења из „чајне“ чаше на крсној слави, за чим су следили прикази ове праксе у контексту догађаја из корпуса

8 Потврду заступљености праксе пијења из велике ракијске чаше на подручју Косова и Метохије северно од Ибра, ван Ибарског Колашина, добио сам од неколико својих саговорника са територије општине Лепосавић, који су ми саопштили да велику ракијску чашу коју користе за пијење меке ракије зову углавном „врућара“.

погребних обредних радњи. Пијење из велике ракијске чаше, дакле, саговорници су доводили у везу са догађајима састављеним од елемената обредног карактера, док је, са друге стране, оно описивано и као чин који прати сваку свечану прилику или повод обележен добрим расположењем и весељем.

Приказана наративна грађа испољавала је уједначену слику односа саговорника према пијењу из велике ракијске чаше, али и уједначене обрасце одвијања ове праксе, улоге и односе унутар ње. Она је показала да пијење из „чајне" чаше испуњава функцију социјалне интеракције којом се реафирмишу нека друштвено прихваћена начела и вредности. Улога ове праксе очитавала се посебно у контексту вредновања социјабилности, односно појединих социјабилних фактора, као што су гостопримство и пријатељство, за које су пијење из велике ракијске чаше саговорници најчешће везивали. Функција наведене праксе била је уочљива и са аспекта неговања извесних моралних норми, имајући у виду да су у наративима саговорника наглашавана осећања срамоте ако се „чајна" чаша нема у кући или се гост ракијом не послужи из ње. Представљена наративна грађа показала је још нешто, а то је да пијење из велике ракијске чаше садржи ексклузивне и инклузивне елементе, тако што се овом праксом успостављају границе социјалних идентитета, али и учвршћују социјалне везе. Иако ракију из „чајне" чаше не пију само мушкарци, из наратива саговорника се види да жене то чине углавном „у границама својих могућности", како је то један саговорник описао, што указује на улогу ове праксе као чиниоца обликовања родних идентитета. Чињеница да ракију из „чајне" чаше служе мушки чланови домаћинства, или мушки чланови родбине, додатно говори у прилог претходно наведеном, али сведочи и о улози праксе пијења из велике ракијске чаше као чиниоца којим се афирмишу сродничке везе. Најзад, мада се списак феномена садржаних у пракси пијења из „чајне" чаше у Ибарском Колашину овде сигурно не завршава, наративна грађа представљена у раду указала је и на извесне моделе друштвеног понашања усмерене ка успостављању механизама контроле испијања алкохола (када неумерено пијење ракије из „чајне" чаше није пожељно), односно ка формулисању образаца претеране конзумације (када постоји настојање да се попије више од уобичајеног).

Истраживање је показало да је пијење из „чајне" чаше у Ибарском Колашину нераскидиво повезано са наздрављањем, односно здравицом. У питању је феномен који се јавља „у виду ритмичког говора у стиху или прози, с наглашеним римовањем" (Pešić 1984: 278), чији корен лежи у настојању да се обредним путем призову здравље и плодност домаћинства (Петровић 2006: 145). У српској традицијској култури здравица чини саставни део бројних обреда везаних за аграрни календар и кључне моменте у животном циклусу појединца (рођење, свадба, смрт), а у својој развијеној форми, поред изражавања добрих жеља, састављена је и од профилактичких елемената, што значи да поред благослова може да садржи и клетву упућену ономе ко би остварење исказаних жеља могао да угрози (Ђорђевић Белић 2018: 71-72). Употреба велике ракијске чаше, како се то у наративима саговорника може видети, у Ибарском Колашину незамислива је без здравице. Из „чајне" чаше се, другим речима, без здравице не пије. Уз њу се наздравља увек када се она користи: када се окупи неколико пријатеља, на весељима и свечаним догађајима, али и у време

жалости. Здравица се напија са жељом да се њоме призове здравље лицу коме се наздравља, али и срећа, благостање, добробит у животу. На овај начин, нарочито ако се пође од лексичког елемента *здрав-* који стоји у основи назива здравице (Петровић 2006: 44), за пијење из „чајне“ чаше, које са наздрављањем чини практично недељиву целину, може се рећи да је усмерено ка афирмацији једне од традиционално највише рангиране друштвене вредности, а то је здравље. Реч је, дакле, о феномену чију кључну компоненту чини говорна форма која се убраја међу најстарије и најдуговечније усмене врсте (Милекић 2016: 335), што може да буде аргумент који би сведочио управо о старини сâме праксе пијења из „чајне“ чаше код Срба у Ибарском Колашину.

ЛИТЕРАТУРА

Божовић 2005: Благоје Божовић. *Живот и обичаји народни у Ибарском Колашину*. Зубин Поток: Стари Колашин.

Букумирић 1997: Милета Букумирић. „Из хвостанских села: предмет са мноштвом имена“. *Хвосно*, бр. 4, 17.

Букумирић 2007: Милета Букумирић. *Живот Срба у Гораждевцу*. Посебна издања, књ. 61. Београд: Етнографски институт САНУ.

Влаховић 1939: Митар С. Влаховић. „Неки погребни обичаји у Ибарском Колашину“. *Братство*, књ. XXX, 103-106.

Вукановић 2001: Татомир Вукановић. *Енциклопедија народног живота, обичаја и веровања у Срба на Косову и Метохији: VI век – почетак XX века*. Београд: Војноиздавачки завод: Verzal Press.

Дебељковић 1907: Дена Дебељковић. „Обичаји српског народа на Косову Пољу“. *Српски етнографски зборник*, књ. VII, 173-332.

Ђорђевић 2005: Смиљана Ђорђевић. „Један тренутак савременог гуслања – гуслар Слободан Глигоријевић“. *Лицеум*, књ, 9, Живот у енклави, 139-166.

Ђорђевић 2009: Смиљана Ђорђевић. „Издајник или закаснели јунак – предања о Вуку Бранковићу у Ибарском Колашину“. *Ибарски Колашин – природа и традицијска култура*. Ур. Миљана Стојановић. Крагујевац: Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Крагујевцу, 161-184.

Ђорђевић Белић 2018: Смиљана Ђорђевић Белић. „Здравица: (традиционални?) жанр и савремени контексти“. *Књижевна историја*, бр. 164, 71-106.

Зарковић 2008: Весна Зарковић. „О почецима савременог Ибарског Колашина“. *Баштина*, св. 24, 153-189.

Knežević 1978: Srebrica Knežević. „Alkoholna pića i obredna praksa“. *Etnološke sveske*, br. 1, 114-122.

Костић 2019: Ђорђе С. Костић. *Трпеза за уморне путнике*. Београд: Геопоетика.

Лутовац 1954: Милисав Лутовац. „Ибарски Колашин: антропогеографска испитивања“. *Српски етнографски зборник*, књ. LXVII, 1-132.

Milanović 2016: Nevena Milanović. „O alkoholu i pijenju sa ‚društvene' strane: od socio-medicinskog pristupa do kulture pijenja“. *Antropologija*, br. 16, sv. 1, 89-102.

Милекић 2016: Валентина Милекић и Данијела Јелић. „Теренска фолклористика и универзитетска настава: Записи народних здравица као примјер добре праксе“. *Нова школа*, бр. XI (1), 331-346.

Недељковић 1991: Миле Недељковић. *Слава у Срба*. Београд: „Вук Караџић“.

Петровић 1959: Петар Ж. Петровић. „Ибарски Колашин“. *Из наше народне прошлости*, књ. I, Запажања и осврти, 53-71.

Петровић 2006: Тања Петровић. *Здравица код балканских Словена*. Посебна издања, књ. 89. Београд: Балканолошки институт САНУ.

Пешић 1984: Radmila Pešić i Nada Milošević Đorđević. *Narodna književnost*. Beograd: „Vuk Karadžić".
Пумпаловић 2016: Радислав Пумпаловић. „Ономастика једног дела Ибарског Колашина". *Ономатолошки прилози*, књ. XXIII, 369-511.
Рељић 1987: Љубомир Рељић. „Напијање здравице". *Zbornik radova XXXIV Kongresa Saveza udruženja folklorista Jugoslavije*. Ur. Miroslava Fulanović Šošić. Tuzla: Udruženje folklorista Bosne i Hercegovine, 147-151.
Сикимић 2009: Биљана Сикимић. „Свакодневни живот у Ибарском Колашину". *Ибарски Колашин – природа и традицијска култура*. Ур. Миљана Стојановић. Крагујевац: Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Крагујевцу, 117-149.
Ћирковић 2009: Светлана Ћирковић. „Из народне медицине Ибарског Колашина". *Ибарски Колашин – природа и традицијска култура*. Ур. Миљана Стојановић. Крагујевац: Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Крагујевцу, 151-160.
Филиповић 1967: Миленко С. Филиповић. „Различита етнолошка грађа". *Српски етнографски зборник*, књ. LXXX, 1-333.

Aleksandar S. PAVLOVIĆ

THE PRACTICE OF DRINKING FROM THE "TEA" GLASS IN IBARSKI KOLAŠIN

Summary

In this paper the author pays attention to the practice of drinking from big rakija, the so-called "tea" glass, distributed among the Serbs in Ibarski Kolašin. This act the author observes as an aspect of culture which Serbs from Ibarski Kolašin perceive as an element of their tradition, while the emphasis in the paper is on the subjective side of the researched phenomenon, what means that attention is focused on understanding the way in which its immediate bearers think and speak about it. The idea of the author, in other words, was to try to replace the classic ethnographic description of drinking from the "tea" glass, which would be given from the "outside", from the researcher's point of view, with the approach in which the emphasis would be on personal descriptions of the mentioned practice, given from the point of view of its concrete bearers. The analytical procedure applied in achieving the set goal was based on an anthropologically key perspective, and that is the *emic* perspective, or view from the "inside", which means that, methodologically speaking, the author had used the qualitative approach, primarily the conversation with interlocutors. In this way, the author obtained the narrative material, which he transcribed, systematized, selected, and then transferred to the paper in an effort to present it in its original form, as it was noted in direct contact with interlocutors. The narrative material presented in the paper was obtained on the basis of field research conducted in Kosovska Mitrovica and Zubin Potok on several occasions during 2021 and 2022.

Key words: drinking practice, "tea" glass, Serbs, Ibarski Kolašin, Kosovo and Metohija.

Рад је предат 25. фебруара 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ЕТНОМУЗИКОЛОГИЈА

УДК 37.091.3::781.7(497.115)
781.7(497.115)"2019"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-36085

Оригинални научни рад

*Вуко Ђ. ЛАКУШИЋ**

*Божана М. РАШКОВИЋ***
Учитељски факултет у Призрену са привременим седиштем у Лепосавићу

ЗАСТУПЉЕНОСТ НАРОДНИХ МУЗИЧКИХ ИГАРА СА КОСОВА И МЕТОХИЈЕ У РАЗРЕДНОЈ НАСТАВИ НА СЕВЕРУ ЈУЖНЕ СРПСКЕ ПОКРАЈНЕ

Апстракт: У овом раду представљени су резултати истраживања којим смо желели да утврдимо заступљеност народних музичких игара Косова и Метохије у оквиру наставе музичке културе и физичког васпитања у млађим разредима основне школе на подручју севера Косова и Метохије. Истраживање је реализовано на узорку од 73 учитеља из општина Лепосавић и Косовска Митровица у току 2019. године. Предмет истраживања представља емпиријску проверу заступљености народних музичких игара Косова и Метохије у наставном процесу. Спроведено истраживање имало је за циљ да утврди факторе који утичу на заступљеност народних музичких игара Косова и Метохије у настави. Резултати истраживања указали су да народне игре са Косова и Метохије нису у довољној мери заступљене на часовима музичке културе и физичког васпитања. Истраживање је указало да учитељи не познају у довољној мери основне музичке карактеристике народних песама и игара са овог поднебља али да су свесни значаја примене наведених садржаја у очувању националног и културног идентитета народа.

Кључне речи: народне музичке игре, традиција, Косово и Метохија, музичка култура и физичко васпитање.

УВОД

У овом раду представљени су налази емпиријског истраживања којим је утврђено познавање и мишљење учитеља о заступљености народних музичких игара са Косова и Метохије у наставном процесу у оквиру наставног предмета Музичка култура и Физичко васпитање у млађим разредима основне школе на подручју Косова и Метохије.

Концепција рада обухвата: Теоријски део, у коме се разматра народна музичка традиција у етномузиколошким и музичко-педагошким истраживањима; Методологију истраживања, са јасно постављеним циљем, задацима, хипотезама, у коме главна хипотеза претпоставља да у наставном процесу Музичке културе и Физичког васпитања у млађим разредима основне школе на северу Косова и Метохије

* асистент са докторатом, vuko.lakusic@pr.ac.rs
** асистент са докторатом, bozana.raskovic@pr.ac.rs

нису у довољној мери заступљене народне музичке игре јужне српске покрајне; Резултате истраживања и дискусију, на основу којих је као последње поглавље формиран Закључак.

Истраживањем смо желели да утврдимо који то фактори утичу на заступљеност народних музичких игара у настави и пронађемо конструктивна решења која би мотивисала учитеље и помогла им да у наставни процес уврсте садржаје који су применљиви у настави и одговарају дечјим музичким и психофизичким способностима.

ТЕОРИЈСКИ ДЕО

Народне музичке игре представљају значајно средство којим у наставном процесу можемо утицати на комплексан развој дечјих способности. Посматрањем народних музичких игара са аспекта музичких способности запажен је њихов значај на развој ритмичности. Извођењем плесних покрета уз песму подстиче развој осећаја за ритам, метар и темпо. Поред извођења покрета битан сегмент при извођењу народних музичких игара је и певање. „Народне песме представљају незаобилазан наставни материјал у реализацији елементарног музичког описмењавања" (Илић, Миловановић 2019: 453). Певањем у групи деца уче да разликују гласове друге деце, боје инструмената, шумове и звуке а при том развијају и вокалне способности као и смисао за лепо и изражајно певање (Стојадиновић 2017). Извођење народних музичких игара омогућава деци да изразе музички доживљај, карактер песме као и њене изражајне елементе (Павловић 2013). Посматрајући утицај примене народних музичких игара на моторичке способности запажен је допринос на раст организма а формирање навике правилног држања тела при плесу значајно је у превенцији спречавања разних деформитета. При извођењу народних музичких игара пред децом су постављени захтеви којима се примењују разноврсни облици кретања: ходање, трчање скакање као и покрети који омогућавају развијање одређених кретних навика. Извођење народних музичких игара позитивно утиче на развој већине моторичких способности: координације, брзине, снаге, издржљивости, омогућава нормалну покретљивост свих зглобова (Lakušić, Simijonović i dr. 2018).

Применом народних музичких игара у настави може се допринети упознавању са народном песмом, игром, обичајима, обредима, инструментима, народном ношњом. На основу ових елемената ученицима се може приближити начин живота наших предака, њихове навике, промене кроз историју. Васпитна улога народних музичких игара помаже формирању моралног лика и стварања ведре и здраве личности путем „неговања љубави према домовини, развијања смисла за колективни живот и рад, другарство и пријатељство, такмичарски дух, васпитање у стрпљењу, истрајности, стицању радних навика и подизању самопоуздања и вере у своје способности" (Зрнзевић, Лакушић и др. 2014: 250). О значају музичких игара говоре и Малешевић и Миљевић истичући да циљ игара са певањем обухвата „развијање осјећаја за лепоту и складност покрета, као и смисла за усклађивање покрета уз пратњу песме" (Malešević, Miljević 1986: 148). Њихова употреба у наставном процесу развија дечји слух, глас, говор као и навике кретања (Зрнзевић, Лакушић и др.2014: 250).

Један од важних задатака наставе је упознавање ученика са народном традицијом свога народа. Како Стојановић истиче „богатство играчких ритмова, покрета, корака, ношњи, изнедрило је велики број народних игара. Њима се развијају снажна национална осећања и изграђује однос према сопственој и туђој културној баштини. У избору фолклорних игара треба поћи од завичајних, деци најближих игара, па затим ширити интересовање и за друге" (Стојановић 1996: 65). С тога, у овом раду, посебан акценат стављен је на упознавање народне музичке баштине (народних музичких игара) средине у којој ученици живе.

Народна музичка традиција Косова и Метохије до сада је била предмет великог броја етномузиколошких и музичко-педагошких истраживања. У збиркама етномузиколога и музичких стваралаца у Србији (Мокрањац 1966; Ђорђевић 1928; Милојевић 2004; Манојловић 1923; Васиљевић 1950; Јанковић 1937, 1951, 1957) забележени су нотни записи који садрже традиционалну музичку грађу са Косова и Метохије. У музичко-педагошкој литератури, (Павловић 2012, 2013) и (Павловић, Сарајлић 2018) традиционална музика са ових простора представљена је из угла методике музичке културе у основној школи.

У свом мелографском раду на овом подручју, Стеван Стојановић Мокрањац бележи велики број народних мелодија које разврстава у збирци на обредне и обичајне песме, игре с певањем, сеоске и градске песме, турске песме, песме из других крајева (Мокрањац 1966). Већина мелодија коју је Владимир Ђорђевић забележио у својој збирци *Српске народне мелодије: Јужна Србија,* потиче из Македоније док мањи број, двадесет шест мелодија, потиче са Косова и Метохије и то углавном из сеоских средина (Ђорђевић 1928). Бележећи наслеђе за кога је претпостављао да је архаично и да исчезава, Милојевић записује фолклорне мелодије са подручја Јужне Србије и Македоније. Забележени материјал Милојевић није за живота успео да објави али је то учинио Драгослав Девић уз адекватну калсификацију и тумачење (Милојевић 2004). Коста Манојловић у оквиру истраживања Етнографског музеја у Београду, бележи велики број песама са Косова и Метохије које за живота не објављује али будућем приређивачу оставља драгоцене податке (Думнић 2013: 85). Музичке игре са Косова и Метохије најдетаљније су проучаване у литератури коју су забележиле Љубица и Даница Јанковић (Јанковић 1937, 1951, 1952). У збиркама су записи народних игара са певањем, детаљно описани кораци игара и пружено много података о народној играчкој традицији овог поднебља. Миодраг Васиљевић, у проучавању српске народне музике оставио је значајне податке о народној музици Косова и Метохије. У Збирци *Југословенски музички фолклор, Народне песме које се певају на Космету,* поред нотних записа, забележене су компоненте напева (тонска висина, метроритам, темпо, агогика), литерарни текстови су записани са акцентуацијом, локалне речи су представљене у речнику као и подаци о казивач (Васиљевић 1950).

У музичко-педагошкој литератури, Павловић народне музичке игре сагледава са дидактичко-методичког становишта односно из угла методике музичке културе у основној школи (Павловић 2012, 2013). Монографија Биљане Павловић, *Народно музичко стваралаштво Косова и Метохије у основношколској настави музичке културе,* конципирана је тако да нуди теоријске основе у којима су пружени подаци

о карактеристикама и значају народног музичког наслеђа овог краја као и практичне примере погодне за увођење у наставу. Поред примера погодних и предложених за остваривање различитих образовних, васпитних и финкционалних задатака Музичке културе дат је и предлог примера погодних за интердисциплинарни приступ у обради косовско-метохијских песама. У монографији је претстављен избор народних музичких играра из Ибарског Колашина, Приштине, Готовуша, Призрена, Косовске Митровице, Гњилана, Пећи, Горњег Неродимља, Велике Хоче, Централног Косова, погодих за увођење у наставу Музичке културе као и Физичког васпитања у основној школ (Павловић 2012). На сличан начин конципиран је и Приручник за учитеље и наставнике музичке културе у основној школи исте ауторке. У њему поред разматрања општих одлика народног музичког стваралашва Косова и Метохије, настанка, развоја и значаја, представљене су и могућности музичког описмењавања кроз одабране примере. Значајна пажња је посвећене обредним и обичајним песмама као и упознавању са народним музичким играма (Павловић 2013). Монографија *Национално васпитање у настави музичке културе*, ауторки Павловић и Сарајлић, студиозно сагледава и представља избор традиционалних песама и игара са Косова и Метохије, српских патриотских песама, духовних песама и уметничких композиција које могу бити драгоцени садржаји у настави музичке културе а доприносе развијању националног васпитања (Павловић, Сарајлић 2018).

Радови поменутих аутора представљају драгоцену литературу која може помоћи учитељима и наставницима Музичке културе и Физичког васпитања да у наставни процес уврсте садржаје који су применљиви у настави и одговарају дечјим музичким и психофизичким способностима.

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

Спроведено истраживање имало је за циљ да утврди факторе који утичу на заступљеност народних музичких игара Косова и Метохије у наставном процесу Музичке културе и Физичког васпитања у млађим разредима основне школе на северу Косова и Метохије.

Задаци истраживања

На основу креираног циља формулисани су задаци истраживања:

1. утврдити да ли народне игре уз песму, са подручја Косова и Метохије, као веома значајан садржај у решавању задатака васпитања и образовања постоје у наставном процесу Музичке културе и Физичког васпитања у млађим разредима основне школе на северу Косову и Метохији;

2. утврдити да ли учитељи са севера Косова и Метохије у довољној мери познају основне карактеристике народних игара уз песму са подручја Косова и Метохије;

3. утврдити у којој мери учитељи са севера Косова и Метохије препознају значај народних музичких игара са Косова и Метохије у очувања националног и културног идентитета народа.

Хипотезе истраживања

На основу циља истраживања постављена је општа хипотеза:

у наставном процесу Музичке културе и Физичког васпитања у млађим разредима основне школе на северу Косова и Метохије нису у довољној мери заступљене народне музичке игре јужне српске покрајне.

Полазећи од задатака истраживања постављене су следеће специфичне хипотезе:

Х1: народне игре уз песму, са подручја Косова и Метохије, као веома значајан садржај у решавању задатака васпитања и образовања постоје у наставном процесу Музичке културе и Физичког васпитања у млађим разредима основне школе на северу Косова и Метохије;

Х2: учитељи са севера Косова и Метохије у довољној мери познају основне карактеристике народних игара уз песму са подручја Косова и Метохије;

Х3: учитељи са севера Косова и Метохије препознају значај народних музичких игара са Косова и Метохије у очувања националног и културног идентитета народа.

Истраживање је реализовано на узорку од 73 учитеља са подручја севера Косова и Метохије у току 2019. године.

Табела 1. Приказ структуре узорка

	Фреквенције	Проценти
ОШ „Вук Караџић“ Сочаница	11	15,1%
ОШ „Стана Бачанин“ Лешак	14	19,2%
ОШ „Бранко Радичевић“ Косовска Митровица	14	19,2%
ОШ „Лепосавић“ Лепосавић	18	24,7%
ОШ „Вук Караџић“ Звечан	16	21,9%
Укупно	73	100%

Узорак истраживања сачињавало је 11 (15,1%) учитеља Основне школе „Вук Караџић” у Сочаници, 14 (19,2%) учитеља Основне школе „Стана Бачанин” у Лешку, такође, 14 (19,2%) учитеља Основне школе „Бранко Радичевић” у Косовској Митровици, 18 (24,7%) учитеља Основне школе „Лепосавић” у Лепосавићу и на крају 16 (21,9%) учитеља Основне школе „Вук Караџић” у Звечану, оба пола.

За потребе спроведеног истраживања креиран је анкетни упитник, који је у процесу истраживања подељен учитељима са простора севера Косова и Метохије. Инструмент је сачињен од 12 питања, преко којих су учитељи исказивали своје процене, ставове и мишљења о очувању традиционалних народних песама и игара са подручја Косова и Метохије. За креирани инструмент проверена је поузданост интерне коинзистенције, на узорку испитаника на коме је и истраживање спроведено и она је задовољавајућег нивоа поузданости (Cronbach's Alpha = 0,79).

У обради података коришћена је дескриптивна статистичка анализа помоћу SPSS 20.0 софтверског статистичког пакета. Израчунаване су фреквенције и проценти.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА СА ДИСКУСИЈОМ

У намери да се испитају постављене хипотезе анализирани су сетови питања који могу дати информације у оповргавању или потврђивању постављених хипотеза.

Први задатак истраживања је да утврдимо да ли народне игре уз песму, са подручја Косова и Метохије, као веома значајан садржај у решавању задатака васпитања и образовања постоје у наставном процесу Музичке културе и Физичког васпитања у млађим разредима основне школе на северу Косову и Метохији.

Табела 2. Заступљеност народних игара уз песму у настави Музичке културе и Физичког васпитања

Присутност народне музичка традиција Косова и Метохије у уџбеницима Музичке културе и Физичког васпитања у млађим разредима основне школе		
	Фреквенције	Проценти
довољно	16	21,9%
мало	53	72,6%
потпуно је изостављена из уџбеника	4	5,5%
Обрада народних музичких игара из школске средине у настави Музичке културе и Физичког васпитања		
	Фреквенције	Проценти
често	13	1,8%
ретко	53	72,6%
не обрађујем их	7	9,6%
Начин избора народних музичких игара са певањем		
	Фреквенције	Проценти
користим музичко-педагошку литературу са избором народних музичких игара са певањем КиМ	14	19,2%
сам-а, на основу сопственог знања и искуства	42	57,5%
према сугестијама колега	11	15,1%
не вршим избор народних музичких игара са певањем КиМ	6	8,2%
Располагање литературом која омогућава избор народне музичке грађе са Косова и Метохије		
	Фреквенције	Проценти
довољно	8	11%
мало	51	69,9%
не располажем таквом литературом	5	6,8%
није ми познато да постоје збирке народних песама и игара КиМ намењене за употребу у основној школи	6	8,2%
два одговора: „мало“ и „није ми познато да постоје збирке...“	2	2,7%
два одговора: „не располажем таквом литературом“ и „није ми познато да постоје збирке...“	1	1,4%

Потешкоће са којима се најчешће сусрећете приликом обраде народне музичке игре са Косова и Метохије		
	Фреквенције	Проценти
1. недостатак музичко-педагошке литературе са адекватним избором народних музичких игара КиМ за основну школу	47	64,4%
2. не познајем довољно добро народне музичке игре КиМ	3	4,1%
3. недостатак наставних средстава: аудио снимака, видео снимака	17	23,3%
4. не наилазим на потешкоће	1	1,4%
два одговора: 1 и 3	3	4,1%
два одговора: 2 и 3	1	1,4%
три одговора: 1, 2 и 3	1	1,4%
Укупно	73	100%

Подаци у Табели 2 показују да чак 53 учитеља или 72,6% истиче да је народна музичка традиција Косова и Метохије у уџбеницима Музичке културе и Физичког васпитања мало присутна. Такође, резултати указују да највећи број учитеља, 53 или 72,6%, ретко обрађује народне музичке игре из школске средине у настави Музичке културе и Физичког васпитања. Даље, учитељи не поседују адекватну музичко-педагошку литературу уз помоћ које би вршили одабир народних музичких игара са певањем, јер само њих 14 или 19,2% истиче да је консултује. Највећи број учитеља 42 или 57,5% се користи сопственим знањем и искуством у одабиру музичких игара са певањем са подручја Косова и Метохије. Када је у питању стручна литература, која би помогла у креирању часова, највећи број учитеља, 51 или 69%, наводи да је она мало доступна, 5 или 6,8% учитеља истиче да не располаже таквом литературом, а њих 6 или 8,2% да им није познато да постоји збирка народних музичких игара са простора Косова и Метохије. Ове тврдње употпуњују и одговори на наредно питање где се највећи број учитеља 47 или 64,4% слаже са констатацијом да постоји недостатак музичко-педагошке литературе са адекватним избором народних музичких игара Косова и Метохије за основну школу.

Наведеним резултатима одбацује се наша прва специфична хипотеза: *народне игре уз песму, са подручја Косова и Метохије, као веома значајан садржај у решавању задатака васпитања и образовања постоје у наставном процесу Музичке културе и Физичког васпитања у млађим разредима основне школе на северу Косова и Метохије.*

Осим што ови подаци не иду у корист прве истраживачке хипотезе, они осликавају једну песимистичну слику када је заступљеност народних игара уз песму у настави Музичке културе и Физичког васпитања у млађим разредима основне школе реч. Садржаја нема довољно, а учитељи немају подршку у виду ресурса (литературе, аудио и видео снимака), да самоиницијативно нешто покрену. С тога практична имплликација, која одавде проистиче указује на то да учитеље треба упутити на етномузиколошку и музичко–педагошку литературу која може да послужи као избор грађе погодне за школску обраду.

Други задатак истраживања је да утврдимо да ли учитељи са севера Косова и Метохије у довољној мери познају основне карактеристике народних игара уз песму са подручја Косова и Метохије.

На једно од питања отвореног типа, у коме је требало навести имена аутора и наслове књига који садрже избор народних игара са певањем са Косова и Метохије, одговорио је 21 (28%) испитаник. Учитељи су наводили следећу литературу: *Повратак исходиште* Ђорђе Лакушић (Лакушић 2015), *Народне песме и игре Косова и Метохије* М. Милојевић (Милојевић, 2004), *Традиционална народна музика Косова и Метохије у музичком стваралаштву ученика основне школе* Б. Павловић (Павловић 2013), *Музички фолклор Косова и Метохије у музичком стваралаштву ученика основне школе* Б. Павловић (Павловић 2013), *Национално васпитање у настави музичке културе* Б. Павловић. И Д. Сарајлић (Павловић, Сарајлић 2018). Такође се од учитеља захтевало да наведу народне игре уз песму са подручја Косова и Метохије које најчешће обрађују на часовима Музичке културе и Физичког васпитања. Учитељи су наводили следеће: Мајка Мару саветовала, Старо Хвосно, Јечам жела Косовка девојка, Божурове сади, Стојна мома, Текла ми је ладна вода, Удаде се Јагодо, Мој голубе, Стано мори, Косовски божури, Сини јарко сунце са Косова, Црвен цвете, Ој, Цоко, Цоко, Ој, девојко, душо моја, Разгранала грана јоргована, Навали се Шар-планина. Поред наведених народних музичких игара уз песму учитељи су наводили народне и уметничке вокалне композиције. Анализирајући наведене народне игре уз песму, закључено је да су само Разгранала грана јоргована и Ој, Цоко, Цоко, прикладне за обраду у разредној настави.

Табела 3. Познавање основних музичких карактеристике народних песама и игара са подручја Косова и Метохије

Погодност народних игара са певањем са подручја Косова и Метохије за остваривање основних циљева наставе Музичке културе			
		Фреквенције	Проценти
Валидни одговори	врло су погодне	15	20,5%
	у истој мери као и игре са певањем других средина	45	61,6%
	мали је број погодних игара са певањем	3	4,1%
	нисам сигуран/на јер их не познајем довољно	9	12,3%
Без одговора		1	1,4%
Погодност народних игара са певањем са подручја Косова и Метохије за остваривање основних циљева наставе Физичког васпитања			
		Фреквенције	Проценти
Валидни одговори	врло су погодне	22	30,1%
	у истој мери као и игре са певањем других средина	36	49,3%
	мали је број погодних игара са певањем	5	6,8%
	нисам сигуран/на јер их не познајем довољно	9	12,3%
Без одговора		1	1,4%
Укупно		73	100%

Када су учитељи упитани да изнесу став о томе да ли су народне игре уз песму погодне за остваривања наставних циљева Музичке културе и Физичког васпитања,

највећи број учитеља (више њих када је настава музичке културе у питању (45 или 61,6%), него настава физичког васпитања (36 или 49,3%)), је одговорио да јесу и то у рангу са осталим народним играма уз песму (Табела 3).

Наведени подаци имплицирају да учитељима није обезбеђена одговарајућа етномузиколошка и музичко–педагошка литература, јер је наведен мали број наслова књига и научних радова. Што се наведених песама тиче значајан моменат је тај, који показује да учитељи не познају довољно народне музичке игре уз песму са Косова и Метохије и наводе изворне песме или песме које су уметничке. Овако добијени подаци не иду у прилог друге специфичне хипотезе, те се самим тим друга истраживачка хипотеза може сматрати одбијена: *учитељи са севера Косова и Метохије у довољној мери познају основне карактеристике народних игара уз песму са подручја Косова и Метохије.*

Трећи задатак истраживања је да утврдимо у којој мери учитељи са севера Косова и Метохије препознају значај народних музичких игара са Косова и Метохије у очувања националног и културног идентитета народа.

Табела 4. Препознавање значаја народних музичких игара у очувања националног и културног идентитета народа

Заинтересованост ученика за учење народних игара средине у којој живе			
		Фреквенције	Проценти
Валидни одговори	заинтересовани су	36	49,3%
	умерено су заинтересовани	32	43,8%
	нису заинтересовани	1	1,4%
Без одговора		4	5,5%
Примена народних музичких игара Косова и Метохије, као допринос развоју и учвршћивању националног идентитета код ученика на Косову и Метохији			
		Фреквенције	Проценти
Валидни одговори	мало	11	15,1%
	много	60	82,2%
Без одговора		2	2,7%
Примена народних музичких игара Косова и Метохије, као допринос развоју и учвршћивању културног идентитета код ученика на Косову и Метохији			
		Фреквенције	Проценти
Валидни одговори	мало	13	17.8
	много	58	79.5
Без одговора		2	2.7
Допринос очувању традиције применом народних игара Косова и Метохије у настави Музичке културе и Физичког васпитања			
		Фреквенције	Проценти
Валидни одговори	мало	1	1,4%
	много	70	95,9%
Без одговора		2	2,7%
Укупно		73	100%

Подаци у Табели 4 откривају да су учитељи свесни да примена народних игара у наставни Музичке културе и Физичког васпитања много доприноси развоју и учвршћивању националног идентитета (60 или 82%), културног идентитета (58 или 79,5%) и очувању традиције (70 или 95,9%), као и то да је велики број (36 или 49,3%) и умерен број (32 или 43,8%) ученика заинтересован за учење народних игара. Наведени подаци иду у прилог последње истраживачке специфичне хипотезе и потврђују је: *учитељи са севера Косова и Метохије препознају значај народних музичких игара са Косова и Метохије у очувања националног и културног идентитета народа.*

ЗАКЉУЧАК

Истраживањем о заступљености народних музичких игара са подручја Косова и Метохије у разредној настави закључено је да су садржаји овог типа ретко обрађује на часовима Музичка култура и Физичко васпитање на северу јужне српске покрајне. Основни разлог наведеног, огледа се у томе да сама сазнања о народним музичким играма која учитељи поседују нису довољна као и да учитељи немају подршку у виду наставних средстава (литературе, аудио и видео снимака) која им може помоћи да у наставни процес уврсте наведене садржаје. По мишљењу учитеља, народне музичке игре са Косова и Метохије су недовољно заступљене у уџбеницима Музичке културе и Физичког васпитања.

Истраживање указује да су учитељи и ученици мотивисани и свесни да се кроз народне музичке игре доприноси развоју и учвршћивању националног и културног идентитета као и очувању народне традиције. Развијањем снажних националних осећања кроз народне игре омогућено је да се изгради однос према културној баштини. Ученици учитеља из узорка истраживања и ако желе да се упознају са својом традицијом то не успевају јер се садржаји овог типа ретко обрађују на часовима Музичке културе и Физичког васпитања, те остају ускраћени за могућност развијања снажног националног осећаја, сазнања о ранијим обичајима и начину живота, као и то како се култура адаптирала кроз историју.

Наведени резултати указују да учитељи не познају довољно народну музичку баштину. Овде представљени подаци приказали су, дакле, једну песимистичну слику стања о заступљености народних музичких игара са Косова и Метохије у настави Музичке културе и Физичког васпитања и нису потврдили све истраживачке хипотезе али јесу дали конструктивне увиде у то да су и ученици и учитељи мотивисани да се на томе ради и да је практичарима потребно упутити их на адекватну етномузиколошку и музичко–педагошку литературу која је наведена у Теоријском делу рада. Сматрамо да би поред снабдевања школа одговарајућом литературом од великог значаја било и организовање семинара, музичких радионица, концерт–предавања, организовања тематских вечери, на којима би учитељима била пружена стручна помоћ у сагледавању значаја и могућностима примене народних музичких игара са Косова и Метохије у наставном процесу.

ЛИТЕРАТУРА

Думнић 2013: Марија Думнић. „Градска музика на Косову и Метохији у истраживањима српских етномузиколога током XX века". *Гласник етнографског института САНУ,* LXI (2), 83-98.

Ђорђевић 1928: Владимир Ђорђевић. *Српскенародне мелодије:Јужна Србија.*Скопље: Скопско научно друштво.

Илић, Миловановић 2019: Петар Илић и Бошко Миловановић. Функционална метода Миодрага А. Васиљевића у реализацији почетне наставе солфеђа. Баштина.св. 47. 445-456.

Јанковић, Јанковић 1937: Љубица Јанковић и Даница Јанковић. *Народне игре,* II књига. Београд: Просвета.

Јанковић, Јанковић 1951: Љубица Јанковић и Даница Јанковић. *Народне игре,* VI књига. Београд: Просвета.

Јанковић, Јанковић 1957: Љубица Јанковић и Даница Јанковић. „Стилови и технике српских традиционалних играча". Београд: *Гласник етнографског института САНУ,* II-III.

Lakušić, Simijonović, Zrnzević 2018: Вуко Лакушић, Ивана Симијоновић и Невенка Зрнзевић. „Primena narodnih igara u nastavi fizičkog vaspitanja i nastavi prirode i društva u cilju očuvanja narodne tradicije". *Nova škola.* 76-85. DOI 10.7251/NSK1802076L.

Malešević, Milijević, Brdaric 1986: Nada Malesevic, Svetozar Milijevic i Mustafa Brdaric. *„Igre za djecu predškolskog uzrasta i pripremnih odjeljenja osnovne škole".* Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Sarajevo: Svijetlost.

Милојевић 2004: Милоје Милојевић. *Народне песме и игре Косова и Метохије.* Приредио др Драгослав Девић. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Мокрањац 1966: Стеван Мокрањац. *Записи народних мелодија.* Београд: Музиколошки институт. Павловић 2012: Биљана Павловић. *Народно музичко стваралаштво Косова и Метохије у основношколској настави музичке културе.*Учитељски факилтет Призрен – Лепосавић.

Павловић 2013: Биљана Павловић. *Традиционално музичко стваралаштво Косова и Метохије у настави музике: приручник за учитеље и наставнике музичке културе у основној школи.* Учитељски факилтет Призрен – Лепосавић.

Павловић, Сарајлић, 2018: Биљана Белојица Павловић и Драгана Цицовић Сарајлић. *Национално васпитање у настави музичке културе.* Учитељски факултет Призрен – Лепосавић.

Стојановић 1996: Гордана Стојановић. *Настава музичке културе од I до IV разреда основне школе,* Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Стојадиновић 2017: Александар Стојадиновић. *Интегративни приступ у реализацији садржаја музичке културе у разредној настави, Интегративни модел обраде дечјих народних игара са певањем.* Докторски рад. Нови Сад: Филозофски факултет.

Васиљевић 1950: Миодраг Васиљевић. *Југословенски музички фолклор, Народне песме које се певају на Космету.* Београд: Просвета.

Зрнзевић, Лакушић, Зрнзевић 2014: Невенка Зрнзевић, Вуко Лакушић и Јована Зрнзевић. „Примена дечјих кола и елемената плеса у физичком васпитању". *Зборник радова Учитељског факултета,*8.Призрен – Лепосавић, 243-257.

Vuko Đ. LAKUŠIĆ
Božana M. RAŠKOVIĆ

REPRESENTATION OF NATIONAL MUSICAL HERITAGE OF KOSOVO AND METOHIJA IN NORTHERN KOSOVO TEACHING

Summary

This paper presents empirical research findings with the aim to determine the knowledge and opinion of teachers on the representation of ethnic musical heritage of Kosovo and Metohija in the teaching process in the context of teaching music and physical education in the lower grades of primary schools in the north of Kosovo and Metohija. The survey was conducted on a sample of 73 teachers from the municipality of Leposavić and Kosovska Mitrovica in the course of 2019. The survey technique led to the results of this research. The subject of research is the empirical verification of the representation of popular music creativity of Kosovo and Metohija in the teaching process. The research is aimed at understanding the factors that influence the representation of national musical creativity of Kosovo and Metohija in teaching music and physical education in elementary grades. The survey results indicated that as very important contexts in solving problems of education of folk dances and songs through objects music culture and physical education an important place in the curriculum or folk dances and songs from Kosovo and Metohija, regardless of the value that they have not underrepresented in class music and physical education. The research indicated that teachers do not know enough basic music features of folk songs and dances from this region. On the other hand they are aware of the importance of applying these facilities in the preservation of national and cultural identity of the nation. The main reasons for this are, in the opinion of teachers, lack of relevant literature and teaching aids. It was concluded that teachers should be addressed to Ethnomusicology and musicapedagogical literature that can serve as a selection of materials suitable for processing school.

Key words: ethnic music dance, tradition, Kosovo and Metohija, music culture and physical education.

Рад је предат 20. јануара 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ПЕДАГОГИЈА

УДК 37.01(497.11)"18/19"
37.01 Бакић В.
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-36651

Прегледни рад

*Петар Ђ. РАЈЧЕВИЋ**

*Весна Љ. МИНИЋ***
Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици,
Учитељски факултет Призрен у Лепосавићу

УТИЦАЈ ДР ВОЈИСЛАВА БАКИЋА НА РАЗВОЈ НАУЧНЕ ПЕДАГОГИЈЕ У СРБИЈИ У 19. И 20. ВЕКУ***

Апстракт: Војислав (Вук) Бакић рођен је на Кордуну, у селу Перна, 1847. године. У то време његово место рођења, налазио се на простору никад прецизно дефинисане и устаљене границе између Кордуна и Баније у саставу Војне Крајине која је, још неколико деценија потом, била под директном управом Беча. Тако је веома рано имао могућност да добро научи немачки језик. Та чињеница, његова природна даровитост и друге околности добро су му послужиле при стручном усавршавању, студирању у Лајпцигу и Хајделбергу. У Лајпцигу је и докторирао. Осим на немачком, стручну литературу Бакић је редовно пратио и на француском, енглеском и италијанском језику. Знао је још латински и чешки језик. Помно је пратио развој школства у Србији, свим суседним земљама и у Европи. Његов педагошки рад збивао се у време научног одвајања педагогије и психологије из састава филозофије. У то доба долази до успостављања система образовања као дела модерног друштвеног система. Зато се рад Војислава Бакића мора сагледавати кроз контекст историје педагошке науке у Срба, и на нешто ужем нивоу, на развој педагогије као науке у тадашњој Србији. Изузетно је плодан писац вредних педагошких дела. Сматра се пиониром више педагошких дисциплина у оквиру педагошке науке. Био је борац за високошколско образовање наставника у Србији. Педагогију је учинио универзитетском дисциплином. Студије педагогије у Србији организовао је на тадашњем европском нивоу.

Кључне речи: Војна Крајина, Војислав Бакић, Србија, наука, педагогија.

УВОД

У књизи *Принципи историје* истакнути српски мислилац Божа Кнежевић пише: „пошто од ранијег зависи све доцније, пошто према томе раније одређује све доцније, његову судбу, живот и кретање: то је све раније све моћније и тим све више и све дубље врши уплив на све што је доцније постало и развило се; по томе што је нешто доцније све је слабије, све мање одређује оно што је раније и све

* ванредни професор, petar.rajcevic@pr.ac.rs

** редовни професор, vesna.minic@pr.ac.rs

*** Рад је резултат истраживања у оквиру пројекта *Имплементација наставних садржаја из Дидактике у студијске програме за васпитаче у предшколским установама у измењеним условима предшколског васпитања и учења (INSD-SPVPU-IUPVU)*, евиденциони број 612-00.01187/2021-06/29, који у периоду 2021 – 2022. финансијски подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије у оквиру програмских активности *Развој високог образовања* у 2021.

слабији утицај врши на оно што је раније од њега" (2007: 131). Та тврдња односи се и на Војислава Бакића. Животни пут Војислава Бакића, првог доктора педагогије у Србији и његов допринос педагошкој теорији и пракси у бурним временима друге половине XIX и почетком XX века занимљиви су и значајни и данас. Не треба, такође, сметнути с ума, да је Бакићев заштитник, учитељ и узор био прота Никола Беговић. Академик Андра Гавриловић сврстао је Николу Беговића међу стотину знаменитих Срба XIX века. Беговић се, између осталог, сматра једним од аутора Светосавске химне. Од детињства Бакић се одликовао необичним интересовањима и особинама као што су радозналост, озбиљност, одговорност, упорност у раду и слично. Учио је од великана, домаћих и страних, и већ од најраније младости дружио се са њима. Сам се издражавао у току школовања. По стицању доктората на тему *Русовљева педагогика с гледишта филозофске педагогике* у Лајпцигу 1874. године Војислав Бакић 21. марта 1875. године долази у Србију где започиње своју разноврсну и успешну педагошку каријеру. До 1892. године радио је као професор учитељске школе, у Крагујевцу (до 1877) и Београду (до 1892) а те године постаје професор на Филозофском факултету Велике школе у Београду. Био је изузетно образован, радознао, друштвено активан, родољубив, човекољубив, вредан и креативан. Оставио је преко 180 различитих писаних радова из подручја педагогије. Никола Поткоњак пише да је објавио „око 200 већих и мањих радова" (2005: 19). Исти аутор у другом извору наводи да је Војислав Бакић објавио „преко 200 прилога" (1989: 44).

ПОЈМОВИ КОЈИ СЕ ВЕЗУЈУ ЗА ВОЈИСЛАВА БАКИЋА

Међу основне појмове у раду сврставамо речи Војна Крајина, Војислав Бакић, Србија, наука, педагогија. Потребно је у најкраћим цртама одредити њихов смисао или значење. Појам Војна крајина означава исто што и Војна граница. Назив „Војна крајина" одомаћио се у говору српског народа и чешће су га користили српски аутори који су објављивали радове у вези с том географском целином. Војна граница био је званични назив аустријских власти. У XVI веку, како наводи Војин Дабић (2000: 31) када је почело њено стварање у пустим пограничним областима Хрватске и Славоније, представљала [је] само нестабилну линију одбране, која се, услед турских напада, често померала, распадала и поново успостављала. Њено претварање у засебну одбрамбену и управну област унутар Хабсбуршке монархије започело је на прелазу из XVI у XVII век, када су, на основу владареве одлуке, крајишке војне власти организовале насељавање опустелих пограничних крајева Хрватске и Славоније са намером да досељенике укључе у крајишки систем одбране као неплаћене војнике. До њеног формирања није дошло истовремено већ је формирана у пограничном подручју за одбрану од Турака, најпре на подручју Хрватске и Славоније, а затим је дошло до проширења на Срем, Банат, Бачку и Ердељ (Банатска крајина). „Присуство Срба и њихова све значајнија улога на овим просторима (од Далмације, па све до Темишвара) појачано је нарочито после велике сеобе, а практично је војна граница у различитим облицима постојала од 1702. до 1873" (Трнавац 2012:75-76).

Од свог оснивања Војна граница била је издвојена из управе угарских жупанија. Као посебни крунски посед била је укључена у директну управу Бечког двора (Ратног савета и Коморе). „У току 16-17 вијека изграђен је чврст стуб одбране западне Европе под називом Војна крајина којом је управљала централна војна власт из Граца и Беча" (Атлагић 2005: 141). Зато и „проучавање просвете и школства српског народа на том појасу треба издвојити од онога што се односи на угарске жупаније. Граница се консолидује 1703. године, а декретом је одмах одређено издвајање за свако село (насеље) за потребе 'способног учитеља немачког језика', као и ослобађање свих дажбина. Немачки језик је био у средишту програма, због обједињавања команди у војсци и због војничких и ратних улога тог становништва. Способним Србима војницима, немачки језик је омогућавао напредовање у официрским чиновима, а младићима да наставе школовање у већим градовима и на вишим школама" (Трнавац 2012: 76). Рођење Војислава Бакића и његово почетно школовање одвијало се управо у време примене и важења ових одлука. О начину живота и обичајима људи тога краја писао је прота Никола Беговић у књизи *Живот и обичаји Срба граничара.* Он каже да је име граничара „истоветно постало са нашим народним именом српским... значило је ово име предјео, у коме становаху стари 'граничари. Значило је оно земљедјелца, наш опанак'" (1986: 9 и 2009: 12).

Дакле, Војна крајина је, према одређењу Трнавца, назив за подручје уз европску границу према Турској на Балкану. У вези с тим постоји слагање и код других аутора. То потврђује и следећи текст. Под Војном границом подразумевају се „оне провинције наше државе које сачињавају крајњу југоисточну ивицу Аустријске монархије и деле је од Отоманског царства. Становници ових крајева, Граничари, ... истовремено су војници и земљорадници. Они сачињавају непрекидни ланац предстража и повезани систем стража против непријатељских упада Турака и против епидемије куге" (Јовић 2004: 15). Мартиновић (2018: 370) истиче да „корени државности Српске Крајине сежу у 16. век (1530. година) када је формирана Војна Крајина, као гранични војно-одбрамбена линија између Аустрије и Турске и која је постојала све до развојачења 1882. године". Уређење Војне крајине почело је 1578. године. У то време чине је две крајине. То су Славонска између Драве и Купе са средиштем у Вараждину и Хрватска крајина између Купе и мора са средиштем у Карловцу. Од 1699. Војна крајина се протеже уз Саву, све до Земуна. Од 1745. дели се у регименте, што утиче и на организацију српских насеља и школства (све до 1881).

За проучавање историје школства и просвете значајно је да су Срби у време постојања Војне крајине били под директном царском влашћу у Бечу, а тиме делимично и заштићени од угарског племства и католичког клера. Међутим, када су после 1745. основане жупаније, привилегије, тј. аутономија се сузила на ниво слободе вршења вероисповести. Зато је и порастао значај вероисповедних школа-"(Трнавац, 2012: 76). Дакић (2002: 15) сматра, такође, да је Беч „ојачавао српску заједницу да би спречио продор Турака." Војна Крајина је дефинитивно „престала постојати 1. јануара 1882. године, када Врховна управа Крајине прелази у Хрватски сабор" (Дакић 2002: 18). У то време Војислав Бакић има 35 година.

Војислав Бакић (1847-1929) један је од најзначајнијих српских педагога. Први је доктор педагогије у Србији. Био је члан многих друштава и организација. Био је члан и председник „Глав. просветног савета..., члан Српског ученог друштва, СКЗ, издавач листа *Васпитач*, сарадник у многим комисијама Мин. просвете и црквених дела, пише у часописима и листовима. Припадник је Либералне странке" (Поткоњак 1989: 44). Написао је основне уџбенике педагошке науке из којих су училе многе генерације просветних радника. Опширније у осталом делу чланка који је управо и посвећен овој знаменитој личности. Србија, у овом случају нововековна Србија, у време боравка, живота и рада др Војислава Бакића проживљава бројне тешкоће и трансформације. Те околности као да је учвршћују у намери не само да опстане него да и ојача. Војислав Бакић, због тешке повреде ноге још у детињству након пада са дрвета, није учествовао у ратовима али је чинио све да буде користан на начин како је он то најбоље могао. Од његовог доласка у Србију (1875) па до краја живота (1929) Србија се различито називала. Његов долазак и почетак рада везан је за Кнежевину Србију. Следи Краљевина Србија која је проглашена 22. фебруара 1882. године. Од 1918. до 1929. Србија је у саставу државе под називом Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца. Бакић је умро пет месеци и три дана пре проглашења Краљевине Југославије. Држава под овим називом проглашена је 3. октобра 1929. године а он је умро исте године, 30. априла. Следећи основни појам је наука.

Наука представља један од покушаја да се разуме природа универзума. Научне теорије „и философија не стварају ништа ново, него само откривају очима човековим оно што већ постоји, које постоји и може постојати да га ум и не открива. Науке само шире доглед човеков, шире светлост, али и та светлост наука врло је слаба, да би могла осветлити дубину живота природе и дубину душе човекове; светлост може осветлити само површину, у дубини ће остати вечити мрак" (Кнежевић 2007: 492). Научно истраживање (према Прелевић, у: Пијановић 2014: 501) увек се одвија „унутар научне заједнице, односно из перспективе трећег лица, па резултате до којих је један научник дошао могу независно проверавати други научници. Циљ н. је да успешно објасни и/или предвиди догађаје које истражује. Евидентно је да н. постиже задивљујуће успехе у предвиђању феномена и да по својој прилици представља најмоћније човеково оруђе за овладавање природом. Такође, чини се евидентним да н. кроз историју напредује" То важи и за педагогију као науку. Оснивач Катедре за педагогију на Великој школи у Београду (1892) је Војислав Бакић (1847-1929), наш први доктор педагошких наука и у два мандата ректор Велике школе" (Трнавац, у: Пијановић (ур.) (2014): 557). Сматра се самосталним хербартовцем. Према Хербартовом мишљењу педагогија је „наука чији је задатак да системом утврђених и проверених истина непосредно помаже практични васпитни рад, штитећи га од игре случаја и могуће неизвесности. При томе, она мора нужно да се ослања на многе друге науке, а пре свега на практичну филозофију (етику) – која одређује циљеве, и психологију – која указује на начине и средства васпитања" (Петровић, Блажич, Ценић, 2020: 143-144). Чином оснивања Катедре педагогија у Србији поприма научне обрисе. На реторичко питање: Шта значи васпитавати децу? Војислав Бакић одговара: „Васпитавати децу – значи *помагати* им, да се што већма *развију телесно* и *усаврше духовно*" (1880: 1). Васпитавању је давао предност над образовањем.

ЖИВОТНИ ПУТ И ПЕДАГОШКО СТВАРАЛАШТВО ДР ВОЈИСЛАВА БАКИЋА

Војислав Бакић рођен је у некадашњој Горњој Крајини. У првој од четири књиге *Народне енциклопедије* уз име Војислава Бакића стоји податак да је био „први претставник научне педагогије у Срба" (Базала у: Станојевић 2000: 108). Следе обавештења о томе да је рођен на Кордуну, у месту Перна код Топуског 22. августа 1847. године. Вујисић Живковић (2012: 41) напомиње да се ради о „старом календару". Мисли се на јулијански календар. Године 2022. биће 175 година од његовог рођења. Крштен је у Цркви Успења Пресвете Богородице у Перни 31. августа. На крштењу је добио име Вук. У црквеним књигама евидентиран је као Вуколај. Име се мењало тако да је од Вук (на немачком Wolfgang) постало „Вујо" (Вујисић Живковић 2012: 43), затим Вујислав и, коначно, Војислав. Од стицања докторске дипломе користи само име Војислав. Међу српским омладинцима његовог времена била је честа појава узимања новог имена по властитом избору. О родитељима Војислава Бакића није сачувано много података. „Бакићев отац Тодор умро је пре него што је син стасао за школу, мајка Василија, рођена Рајачић, умрла је 1876. године" (Вујисић Живковић 2012: 41). Отац му је по занимању био пољопривредник. Знао је да уз гусле пева српске народне песме. Мајка је добро познавала лековито биље, којим је лечила своје чланове породице.

Основну школу, која је у Перни основана 1855. године, Војислав је завршио у родном селу. Свога учитеља памтио је као доброг човека иако није имао сручну спрему. Учитељу је помагао прота Никола Беговић. Овај знаменити свештеник предавао је у школи веронауку, српску историју и црквено појање. „Он је у Вуку Бакићу рано препознао снагу талента и чврстину карактера. На Беговићеву иницијативу дечак је задржан у школи да ради као учитељев помоћник" (Вујисић Живковић 2012: 42). Сам је касније писао да се његова помоћ учитељу односила нарочито на учење читања, писања, рачунања и одржавање реда међу ученицима. У школи су се учила три писма: латиница, ћирилица и готица. Од ученика се није очекивало разумевање прочитаног текста, него само да то буде течно прочитано. У школи није било послужитеља. Ученици су сами чистили учионицу и водили бригу о ложењу ватре у пећи зими. Бакић је записао да је школа била далеко од његове куће. Због тога је морао добро уранити и врло рано поћи у школу. Пише да је проту Николу Беговића у школи слушао са страхопоштовањем. Три године био је учитељев помоћник у Перни.

Године 1862. Војислава Бакића са напуњених петнаест година живота његов старатељ прота Никола Беговић повео је у Раковац где га је уписао у Реалку. Овај израз представља „тип школе који се појавио почетком 18. века у којој су преовлађивали реални предмети (претежно област природних наука)" (Трнавац 2012: 486). У овој установи Беговић је предавао веронауку. „Првих година живео је у Беговићевој кући у Карловцу, издржавао се од помоћи коју је добијао од црквене општине за певање у цркви. У старијим разредима добијао је државну помоћ, што му је омогућило да живи у Раковцу (Вујисић Живковић 2012: 42). Учење немачког језика још у основној школи омогућило му је да већ у првом разреду Реалке савлада немачки језик, док је у другом разреду научио немачку стенографију. Познавање ове вештине помогло му је да успешно савлада предмете пошто је успевао да запише предавања професора. Касније је

из тих свеобухватних и систематских бележака учио. Уложени труд резултирао је одличним и врло добрим успехом. У исто то време приватно је учио италијански и француски језик. Реалку је Војислав Бакић завршио у Раковцу а потом прелази у Сомбор.

У Сомбор је Бакић дошао 1868. године с намером да постане учитељ. „Учио је учитељску школу у периоду од 1. октобра 1868. до 26. јула 1869. године: за годину дана положио је укупно 25 предмета са прве и друге године. Потом је 21, 22. и 23. јула положио учитељски испит" (Вујисић Живковић 2012: 43). Сомборске учитељске школе Бакић се сећао по пријатељском односу наставника према ученицима. Нарочито похвално писао је о професору Николи Ђ. Вукићевићу (1830-1910) (Степановић, Селихар 2010: 4) који им се често обраћао са речима „мили моји". Овакав однос према васпитаницима препознатљив је и у каснијој Бакићевој пракси. Војислав Бакић је свој први стручни рад објавио у Вукићевићевом *Школском листу*. Ради се о чланку под насловом *„О моралном васпитању"*. Учитељску школу Војислав Бакић завршио је у Сомбору 1869. године. „По завршетку учитељске школе Бакићу је понуђено место учитеља у Новом Саду" (Поткоњак 2001: 16). Његова одлука је била да крене у Немачку на студије.

У Лајпцигу и Хајделбергу, од 1870. до 1874. године, студирао је педагогију и филозофију. Докторат у Лајпцигу положио је 1874. године. „Изабран је за надзорника српских основних школа у епархији пакрачкој и горњокарловачкој, али пошто није потврђен, прешао је у Србију, где је служио од 1875 као професор и касније као управитељ учитељске школе у Крагујевцу и Београду, а од 1892 као професор на Филозофском факултету Велике Школе" (Базала у: Станојевић 2000: 108). Након претварања Велике Школе у Универзитет, 1905. године, одлучено је да се пензионише. Утицај Војислава Бакића на многе генерације учитеља упоређује се са оним „што га је на образовање наставника и на развој педагошке књижевности у Хрвата вршио Ст. Басаричек" (Базала у: Станојевић 2000: 108).

Основне податке о животу и раду Војислава Бакића налазимо и у првом тому *Енциклопедије Југославије*. Овде се за насеље Перна наводи да припада срезу Вргинмост. Потврђује се да је реалку завршио „у Раковцу (Карловцу)" (Јовановић 1955: 295). Његов избор за школског надзорника српских школа у Горњокарловачкој епархији, као што је познато, није потврдио хрватски бан, а у то време то је био Иван Мажуранић. Хрватска Народна странка са баном Иваном Мажуранићем на челу по доласку на власт „вратила се својој ранијој народносној политици из шездесетих година, која је била заснована на државном и историјском праву, на заступању идеје да на хрватској државној територији постоји само један и то хрватски 'дипломатички' – односно 'политички' народ. За време Мажуранићеве владе Народна странка је занемарила изјаву Хрватског сабора од 11. маја 1867. 'да троједна краљевина признаје народ српски, који у њој станује, као народ са хрватским народом истовјетан и равноправан'" (Крестић 1995: 265). Срби који су помагали овој странци да дође на власт након промене њених ставова осећали су се превареним и одбаченим. У време Мажуранићеве владе дошло је и до укидања српских аутономних школа и прогањања ћирилице. Крајња тежња таквих одлука и циљева било је похрваћивање Срба. „Истина је, да су неки Хабзбурговци, били против јачања српског фактора у Војној крајини, попут Карла Хабзбуршког, који је у једној тајној наредби написао: „Треба да вреди као принцип

да се Срби сведу на што мањи број; то мора остати заувек непромењено" (Дакић 2002: 16). Важност ове тајне наредбе дуго се одржала на снази.

Недељко Трнавац у *Лексикону историје српског народа* пише да је Војислав Бакић завршио „Српску препарандију у Сомбору, студирао педагогију у Лајпцигу и Хајделбергу код хербартоваца Цилера и Стоја, где је докторирао са тезом *Русовљева педагогика с гледишта филозофске педагогике,* 1874. ... Један је од најзначајнијих српских педагога" (Трнавац 2012: 27). Стеван Оковић сматрао га је једним од најзначајнијих педагога међу Јужним Словенима. Никола Поткоњак пише да је био „један од најпознатијих, најплоднијих и најобразованијих педагога у Србији друге половине XIX века" (Кундачина, Банђур 2007: 103). Сачуван је и запис Милана Шевића, Бакићевог савременика и познаваоца, да „ниједан учитељ, учитељске школе до данас није био толико поштован и омиљен од својих ученика као Бакић" (Поткоњак 2001: 25). Никад није био љут и нервозан. Његово лице красио је благи осмех. Сваком ученику прилазио је на посебан начин и код њега је сваки морао да научи. Зато никад није давао слабе оцене. Слабије ученике „звао је на разговор и упућивао како да уче" (Поткоњак 2001: 24).

За време боравка у Сомбору, док је очекивао стипендију, Војислав Бакић се бави приватним поучавањем ученика основних школа, трговачких помоћника и младих учитеља из немачког језика и стенографије. На тај начин се издржава. Осим тога, „помаже Вукићевићу око уређења библиотеке учитељске школе, чита и преводи чланке са немачког и француског језика, учи да свира виолину, пише уџбеник из српске стенографије. Јануара 1870. одржао је у Учитељској школи у Сомбору своју прву светосавску беседу коју је Милићевић исте године објавио у *Школи*" (Вујисић Живковић 2012: 46). Студирао је у Немачкој. На Универзитет у Лајпцигу Војислав Бакић се уписао 17. новембра 1870. године. „На Универзитету у Лајпцигу Бојислав Бакић је слушао прва четири семестра педагошких студија. У зимском семестру школске 1870/71. године слушао је историју педагогије и општу дидактику код проф. Мазијуса ..., географију и методику наставе географије код проф. Делича, психологију код проф. Дробиша, логику и метафизику код проф. Аренса, савремену филозофију код проф. Венцела, 'питање о неумрлости душе' код проф. Фрика, анатомију код проф. Венцела..., историју педагогије и школско законодавство код проф. Мазијуса, енциклопедију филозофије код проф. Стримпела, историју филозофије и филозофију језика код проф. Хермана и физику код професора Ханкела" (Вујисић Живковић 2012: 51). У исто време приватно је учио латински, француски, енглески и чешки језик.

За време распуста 1871. године Војислав Бакић је путовао у Беч. Након обиласка Прага одлази у Загреб. У Загребу се, те године, одржавала „Прва опћа хрватска учитељска скупштина" и Бакић је учествовао у њеном раду. На скупштини се сусрео са делегатима из Србије, међу којима је био и Милићевић. Из Загреба одлази у Карловац, Топуско и Сомбор. Стигао је и у Београд. Ту се кратко задржао у друштву са Милићевићем.

У току зимског семестра према Вујисић Живковић (2012: 52) „школске 1871/72. године на Универзитету у Лајпцигу Бакић је слушао педагогију и етику код проф. Стримпла, филозофију религије код проф. Цилера и држао наставу у школи вежбаоници у оквиру његовог педагошког семинара, затим је слушао

филозофију историје код проф. Хермана, физику код проф. Ханкела, физиологију језика код проф. Меркела, а у летњем семестру логику и филозофију и 'уређење академских студија' код проф. Цилера, Лоцеову филозофију код проф. Стремпела, естетику код проф. Фехнера, 'познавање европских држава' код проф. Пешела и немачку граматику код проф. Царнека". И у току распуста Бакић је активан. Посетио је Керов учитељски семинар у Готи и Салцманов васпитни завод у Шнепфенталу. Био је учесник учитељске скупштине у Хамбургу. Слушао је предавања која је организовало Педагошко друштво у Лајпцигу.

Студије педагогије на Универзитету у Лајпцигу биле су под руководством Цилера. Он је у то време био председник Немачког друштва за научну педагогију. Овај педагошки покрет седамдесетих година XIX века доминирао је европском педагошком сценом. Развио се из Хербартовог педагошког учења уз уношење савремених психолошких сазнања. Покрет научне педагогије доминирао је европском педагошком сценом седамдесетих година XIX века.

Извесна неслагања Бакића са Цилеровим конзервативним учењем, одвела су га на Универзитет у Хајделберг. Тамо је слушао последња три семестра. На овај поступак определио се због професора Карла Фолкмара Стоја. Као и Цилер и овај професор је био представник научне педагогије али се одликовао заступањем далеко слободоумнијих погледа. Бакић се у то време нашао на правом месту. У то време „у Бакићу се развија свест о значају личности које је упознао, искустава која је прикупљао, добро је знао да српска јавност у Војводини и Кнежевини Србији још нема довољно знања о немачким школама, ни јасних представа о начину на који треба да се уреди српско школство. Већ тада је донео одлуку да се у Карловце не враћа без докторске дипломе и знао је да ће као први доктор педагогије у будућности обављати важне послове и бити на кључним положајима" (Вујисић Живковић 2012: 53). Од доласка у Хајделберг па до пред крај живота водио је дневник свога рада из ког се види да је много читао, радио и знао.

Познато је да је Војислав Бакић у зимском семестру 1872/73. године слушао следеће предмете: „филозофију код професора Куне, Фишера, Стоја, Капорија, Вунта, Трајчека и Барна, педагогију код проф. Стоја... Студије педагогије у Хајделбергу биле су доминантно теоријске, професор Стој није успео да организује хоспитовање и практичну обуку у оквиру педагошког семинара због несталности студијске групе са којом је радио" (Вујисић Живковић 2012: 53). У истом извору се наводи да је у летњем семестру школске 1872/73. године слушао предавања из педагогије и психолошко-педагошка вежбања код проф. Стоја, Кантову филозофију код проф. Фишера, политичку теорију код проф. Трајчека и антропологију код проф. Вунта. Сам Војислав Бакић пише: „зимског семестра 1873.-74. г. уписао сам: дидактику и [педагошки] семинар код Стоја; историју грчке философије код К. Фишера; енциклопедију немачке филологије код Борича; космологију код Вунта. – Ова предавања, као и сва ранија, походио сам увек тачно и уредно (нисам изостао ни једног часа)..." (2009: 25).

Бакићу је током студија у Немачкој редовно стизао часопис *Застава* који је са задовољством читао. Чак је и објавио неколико чланака у њему. На тај начин одржавао је духовну везу са Милетићем ког је сматрао идеалом српске омладине због идеје и тежње за ослобођењем и уједињењем српског народа. За време студија у Немачкој

Војислав Бакић је написао укупно десетак чланака. Осим у *Застави* објављивао их је у часописима *Школа* М. Ђ. Милићевића, *Српској народној школи* Стевана Поповића и новосадском *Гласу народа.* Теме ових његових првих радова односиле су се на образовање и положај учитеља, потребу уређења основних школа као и указивање на потребу образовања деце женског пола. И по доласку у Србију није одустајао од ових тема. Још их је и проширио, између осталог, на подизање квалитета образовања учитеља и наставника као и на залагање да педагогија треба да има статус универзитетске дисциплине. Заслужан је за афирмацију педагошких дисциплина као што су предшколска педагогија, породична педагогија, образовање одраслих.

На чињеницу да припада Милетићевом идејном кругу „мађарске и хрватске власти гледале су са опрезом. Када је 1874. године на предлог др Ђорђа Натошевића, главног школског надзорника за српске школе у Аустроугарској, Војислав Бакић од сабора изабран за школског надзорника за Горњокарловачку и Пакрачку епархију, члан хрватске владе Д. Живковић у поверењу му је рекао да сумња да ће бити потврђен његов избор за школског референта зато што је 'уз Милетића и Беговића, који су, ... претерани Србомани'" (Вујисић Живковић 2012: 48). Као посебну вредност Војислав Бакић је сматрао угледање на најдоличније и најплеменитије родољубе народа коме је припадао. „Родољубље значи љубав појединих људи према својем роду или народу, из којег су они произишли, и у којем живе и раде" (1910: 11). Родољубљу је „одредио средњи положај између самољубља и човекољубља" (Рајчевић 2014: 845). Није га само проповедао него и практиковао како за време рата тако и у периодима мира. Када је одбијен његов покушај да уплати новчани прилог за потребе војске Краљевине Србије у време вођења рата са Бугарском, он није одустао од намере да помогне па је набавио и поклонио коња са потребном опремом. Активно је учествовао у друштву за збрињавање деце – ратне сирочади, помагао је рад енглеских мисионарки у Србији, рад Црвеног крста. Његове свакодневне Белешке од 1872. до 1929. године препуне су конкретних чињеница о стању и развоју просвете, школства и педагогије. Осим тога, оне се односе на рад Учитељског и Професорског друштва. Покривају област науке. Мисли се на рад Ученог друштва Србије и Српске краљевске академије – чији је био члан. Затим, ту се нижу збивања у области културе. Описује се оснивање и рад више културних институција и удружења, издавачких предузећа. У свим тим подухватима и сам је активно учествовао. Пратио је и политичка догађања као што су на пример: дешавања у Народној скупштини, честа смењивања влада у Србији, догађања на двору Обреновића, активности политичких партија. Описао је рад више институција као што су: прва Учитељска школа у Србији, Главни просветни савет, Министарство просвете, Филозофски факултет Велике школе, Српска православна црква. Оставио је забелешке о српско-турском рату, балканским ратовима, Првом светском рату.

Његова најзначајнија писана дела су четири уџбеника из педагогије: *Наука о васпитању* (1878), *Поуке о васпитању деце у родитељској кући, за образованије српске матере и за употребу у вишим девојачким и учитељским школама* (1880), *Општа педагогика* (1897) *и Посебна педагогика* (1901). И након пензионисања наставио је да пише научне радове. „У периоду 1905-1929. године објавио је укупно 54 прилога у педагошким часописима и две обимније студије, *Српско родољубље*

и отачаствољубље (1910) и *Морални живот у рату и миру* (1920). „Наставио је да води лонгитудиналну студију о развоју деце, коју је под насловом *Белешке о телесном и духовном развитку деце* завршио 1919. године и дневник који је 1920. године припремио за штампу под насловом *Белешке о просветним и културним, политичким и ратним догађајима у Србији"* (Вујисић Живковић 2012: 64-65).

Након објављивања првог чланка у *Школском листу,* 1869. године, Војислав Бакић објављивао је радове и у часописима *Школа, Застава, Самоуправа, Учитељ, Просветни гласник, Наставник, Дело, Весник српске цркве, Нови васпитач, Школски одјек, Градина, Просвета, Наша школа, Школски гласник, Гласник Српског друштва за дечју психологију, Босанска вила, Календар Требевић, Српска школа, Војска, Српска застава, Матерински лист, Учитељски весник, Илустровани календар Срећкиња, Календар Српска звезда, Народни српски календар, Србобран, Учитељски календар, Наша народна школа, Српска школа, Школски радник, Летопис Матице српске, Народна просвета.* У свим приликама доброћудни, према свим људима добронамерни и најчешће ведро расположени професор, наставник родитељских осећања умро је, након краће болести, у седам часова 30. априла, по новом (грегоријанском) календару 1929. године. Вест о смрти Војислава Бакића брзо се прочула, пре свега код просветних радника од којих су „стотине" били његови ученици.

ЗАКЉУЧАК

У периоду раног детињства изгубио је оца а нешто касније, кад је остао и без мајке, Војислав Бакић је постао свестан чињенице да му будућност зависи искључиво од сопственог рада и залагања. Вредност и значај рада истицао је до краја живота, не само речима него и делом, својим примером. И као ученика, и као студента и као професора – врхунског стручњака, карактерисала га је особина марљивости. Смисао живота Војислав Бакић пронашао је у непрекидном раду. Да није био вредан, упоран и енергичан сигурно је да не би постигао такве резултате. Од сиромашног дечачића са Кордуна постао је учитељ, студент у Немачкој, професор, ректор Велике школе у Београду, писац вредних књига и великог броја научних чланака, човек угледан и поштован. Као представник научне педагогије сматра се зачетником нових дисциплина у Србији као што су школска педагогија, породична педагогија, *предшколска педагогија* (П. Р.), развојна психологија, андрагогија и других. На прелазу из XIX у XX век био је један од најплоднијих и најпознатијих педагога Србије. „У двадесети век педагогију и дидактику увели су први универзитетски професор педагогије и дидактике Јохан Фридрих Хербарт и његови следбеници у Немачкој и шире; у Србији то је учинио професор чијим ангажовањем је основана катедра за педагогију – Војислав Бакић..." (Радовић 2021: 149). Писао је уџбенике, водио дневник, објављивао радове у бројним часописима. Није подносио нерад и беспосличење ни код других из свог окружења. Осуђивао је српске студенте што време проводе по кафанама. Био је против политичких расправа и картања. Веома ретко и у зрелом добу је излазио на јавна места. Проводио је слободно време у својој породици где је радо примао пријатеље. Осим виолине свирао је и фрулу. Један примерак овог једноставног инструмента израђеног од металне цевчице,

чува се у Педагошком музеју у Београду, заједно са малим нотесом и печатом са иницијалима ВБ, под бројем 243. Под бројем 242 је његов рукопис докторске дисертације. Током читавог живота, само у неколико случајева био је у кафани. Није пио ни пушио. Волео је путовања и упознавање нових крајева. За све недаће које су га сналазиле у животу, утеху је налазио у раду. Био је уредан, тачан, педантан. Ове особине препознају се и у његовим писаним радовима. Сви су писани прегледно, систематично, јасно, педантно и са доста лаким стилом. Према себи био је строг а благ према свима осталима. У готово сваком моменту показивао је спремност да помогне другима. Остао је запамћен као веома тих и повучен.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Atlagić 2005: Marko Atlagić. *Istorijska geografija.* Beograd: Centar za mitološke studije Srbije.

Базала 2000: Алберт Базала. Станоје Станојевић, (прир.). *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка.* (Књига I, А-З. Нови Сад: Штампарија „Будућност", Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Београд: Војноиздавачки завод. (Фототипско издање).

Бакић 1880: Војислав Бакић. *Поуке о васпитавању деце у родитељској кући.* Сомбор: Наклада Миливоја Каракашевића.

Бакић 1910: Војислав Бакић. *Српско родољубље и отачаствољубље.* Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.

Бакић 2009: Војислав Бакић. *Белешке о просветним и културним, политичким и ратним догађајима у Србији (1872 – 1929).* Београд: Српска академија образовања. Ужице: Учитељски факултет у Ужицу.

Беговић 1986: Никола Беговић. *Живот Срба граничара.* Београд: Просвета.

Беговић 2009: Никола Беговић. *Живот и обичаји Срба граничара.* Загреб: Српско културно друштво „Просвјета".

Вујисић 2012: Наташа Вујисић, Живковић. *Војислав Бакић и развој педагошке науке у Србији.* Београд: Филозофски факултет, Универзитет у Београду.

Дабић 2000. Војин Дабић. *Војна крајина. Карловачки генералат (1530-1746).* Београд: Свети архијерејски синод Српске православне цркве.

Dakić 2002. Mile Dakić. *Krajina kroz vijekove: iz istorije političkih nacionalnih vjerskih i ljudskih prava srpskog naroda u Hrvatskoj.* Beograd: Akademija Ivo Andrić; Beograd: Vedes.

Jovanović 1955. Dušan Jovanović. A. Babić i dr. (ur.). *Enciklopedija Jugoslavije. 1.* Zagreb: Leksikografski zavod FNRJ.

Јовић 2004. Спиридон Јовић. *Етнографска слика Славонске војне границе.* Београд: Чигоја штампа.

Кнежевић 2007. Божа Кнежевић. *Принципи историје.* Београд: Радио Телевизија Србије.

Крестић 1995. Василије Крестић. *Историја Срба у Хрватској и Славонији: 1848-1914.* Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Kundačina, Banđur 2007. Milenko Kundačina, Veljko Banđur. *Akademsko pisanje.* Užice: Učiteljski fakultet.

Мартиновић 2018. Александар Мартиновић. Државно правни развој Републике Српске Крајине.У: *Башчина,* Приштина – Лепосавић: Институт за српску културу. Свеска 44. Стр. 369-402.

Petrović, Blažič, Cenić 2020. Jelena Petrović, Marjan Blažič, Stojan Cenić. *Ključne istorijske faze u razvoju didaktičke teorije. Ključne zgodovinske faze v razvoju didaktičke teorije.* Novo mesto: Univerza, Niš : Univerzitet u Nišu.

Potkonjak 1989. Nikola Potkonjak. N. Potkonjak. *Pedagoška enciklopedija 1.* Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva i dr.

Поткоњак 2021. Никола Поткоњак. *Педагошка схватања Војислава Бакића.* Београд: Учитељски факултет у Београду.

Поткоњак 2005. Никола Поткоњак. *Именик српских педагога: ко је ко у српској педагогији.* Београд: Папирус.

Прелевић 2014. Душко Прелевић. П. Пијановић (ур.), *Лексикон образовних термина.* Београд: Учитељски факултет.

Радовић 2021. Вера Радовић Ж. *Дидактика расуђивања 2.* Београд: Учитељски факултет.

Рајчевић 2014. Петар Рајчевић. Схватања др Војислава Бакића о националним вредностима. У: Б. Јовановић и М. Вилотијевић (прир. и ур), *Међународни тематски зборник. Улога образовања и васпитања у развијању хуманистичких, интеркултуралних и националних вредности*. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини. Српска академија образовања, Београд, 831-848.

Степановић, Селихар 2010. Милан Степановић, Карла Селихар. *Никола Ђ. Вукићевић (1830-1910): животопис и библиографија.* Сомбор: Педагошки факултет.

Трнавац 2012. Недељко Трнавац. Д. Оцић (ур.). *Лексикон историје педагогије српског народа*. Београд: Завода за уџбенике, 27.

Трнавац 2014. Недељко Трнавац. Пијановић, П. (ур.). *Лексикон образовних термина.* Београд: Учитељски факултет, 557-558.

Petar Đ. RAJČEVIĆ
Vesna LJ. MINIĆ

INFLUENCE OF VOJISLAV BAKIC (PHD) ON THE DEVELOPMENT OF THE SCIENTIFIC PEDAGOGY IN SERBIA IN XIX AND XX CENTURY

Summary

Vojislav (Vuk) Bakić was born in Kordun, in the village of Perna in 1847. At that time his place of birth was in the space never precisely defined by a consistent border between Kordun and Banija as a part of Vojna Krajina which was then and a few decades later still under the direct jurisdiction of Vienna. That is how he had an early opportunity to learn German language. That fact together with his natural talents and other opportunities gave him a chance to improve his studies in Leipzig and Heidelberg. He received his PhD in Leipzig. Apart from professional literature in German, Bakić regularly used literature in French, English and Italian language. He also spoke Latin and Czech. He followed closely development of education in Serbia, surrounding countries and Europe in general. His pedagogical work took place in times when pedagogy and psychology were separating from philosophy. In that time, system of education was established as a part of modern social system. That is why the work of Vojislav Bakić must be regarded in the context of history of pedagogical science in Serbia, and at a lower level as an impact on the development of pedagogy as a science in Serbia in those times. He is an extraordinarily prolific writer of valuable pedagogical works. He was considered a pioneer in a number of pedagogical disciplines within the pedagogical science. He advocated for the high education of secondary school teachers in Serbia. He turned pedagogy into a university discipline. He organized studies of pedagogy in Serbia at the European level at the time.

Key words: Vojna Krajina, Vojislav Bakić, Serbia, science, pedagogy

---

Рад је предат 24. фебруара 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 316.644-057.4:[37.018.43:077(497.11)"2020"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-36185

Оригинални научни рад

*Милена М. ВИДОСАВЉЕВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ИСКУСТВА НАСТАВНИКА У ВЕЗИ СА НАСТАВОМ/УЧЕЊЕМ НА ДАЉИНУ ТОКОМ ПАНДЕМИЈЕ КОВИД-19**

Апстракт: Актуелна пандемија вируса короне је у потпуности изменила живот савременог друштва и многих његових сегемената. Несумњиво је утицала на целокупно образовање и формат извођења наставе. У том погледу, онлајн настава и учење су постали највреднији алати у ванредној ситуацији. С тим у вези, у раду је, најпре, акценат на објашњењу појма онлајн наставе и учење, затим на учењу на даљину током пандемије, као и на кратком прегледу досадашњих домаћих и страних истраживања у вези са овом темом. Како би се испитало како су се наставници снашли у овој ситуацији и каква су њихова искуства са онлајн наставом, спроведено је истраживање са наставницима страних језика на територији Србије. Стога, у другом делу рада су представљене методе истраживања, као и резултати спроведене анкете и интервјуа са наставницима страних језика. Резултати су показали да су наставници, као бенефите онлајн наставе, издвојили олакшаност припреме часова, заинтересованост ученика за наставу, повећаност квалитета наставних материјала, могућност бржег и лакшег приступ материјалима. С друге стране, као недостатке ове врсте наставе, испитаници су издвојили недовољну развијеност дигиталне писмености наставника, оптерећеност ученика, недостатак времена, техничку неопремљеност, слабу интернет конекцију као и немогућност да се контролише рад ученика.

Кључне речи: онлајн настава, наставници, ученици, страни језици, образовање, Ковид-19.

УВОД

Пандемија Ковид-19 је у великој мери утицала на систем образовања у Србији и широм света, приморавајући да се наставни план и програм трансформишу у онлајн формат, што је био изазов за све учеснике васпитно-образовног процеса. Узевши у обзир да су због очувања јавног здравља образовне институције морале да пређу на онлајн наставу и учење, концепт образовања је почео да добија нови облик. Наиме, Лошонц и остали (2021: 63) указују на то да је ванредно стање проузроковано пандемијом захтевало ванредна средства. С тим у вези, онлајн настава

* Истраживач-приправник, mika_vido_88@yahoo.com

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број: 451-03-68/2022-14 од 17. 01. 2022. године.

и учење су се у оваквој кризној ситуацији издвојили као велики спас за наставак образовања упркос томе што датирају већ много година уназад.

Осим тога, према *Унесковом извештају* (Covid-19 Report, ECLAC-UNESCO 2020: 1) актуелна пандемија је трансформисала контексте у којима се наставни планови и програми спроводе, не само у виду употребе платформи и апликација, већ и у виду стицања нових дигиталних знања и компетенција који би помогли да се настава несметано одвија у дигиталном окружењу.

Како Степановић (2020: 183) наводи, промене у настави, изазване постојећом пандемијом, су зближиле ученике с наставницима, персонализовале рад и независност учесника васпитно-образовног процеса, док су с друге стране изазвале фрустрације код многих наставника имајући у виду начин на које су уведене, то јест, без адекватне обуке.

У прилог томе, циљ овог рада је да се укаже на појам онлајн наставе и учења, на промене које су се десиле у настави током почетне фазе пандемије у Србији и досадашње резултате појединих истраживања у вези са поменутом темом. Други део рада се односи на резултате анкете која је спроведена међу наставницима страних језика у Србији и интервјуа који су реализовани са неколицином наставника[1]. Намера истраживања је да се истражи како су се наставници снашли током пандемије са онлајн наставом, као и који су бенефити и изазови овакве врсте наставе и учења.

ОНЛАЈН НАСТАВА/УЧЕЊЕ

У актуелној студији, у којој се Коет и Азиз (2021: 534) баве анализом научних радова чији је фокус на изучавању наставе на даљину током пандемије, коментаришу да онлајн настава или учење на даљину не представља нови термин у академској области. Наиме, овај назив је креиран од стране Америчке асоцијације за учење на даљину (енгл. *The United States Distance Learning Association*) која је основана 1987. године и односи се на „стицање знања и вештина помоћу посредованих информација и наставе која обухвата све технологије и друге облике учења на даљину".

Дакле, онлајн учење или учење на даљину подразумева инструкције које се пружају путем интернета. Како По и Стасен (2002 : 5-6) истичу, онлајн инструкције могу бити било када (синхроне) и на било ком месту (асинхроне). У том смислу говоримо о приступима онлајн учење који могу бити синхорни и асинхрони. Синхрони приступ (учење) укључује разговор уживо, аудио и видео конференције, дељење података и апликација, групно гледање презентација, заједничку таблу. С друге стране, асинхроно учење је учење са одложеним временом и укључује имејл, вођену дискусију, огласне табле, окачене прилоге и материјале. За разлику од синхроног, асинхроно учење омогућава ученицима и наставницима да раде одређене активности када год желе, тј. у било ком временском периоду.

Стога, како би онлајн настава била успешно спроведена, Садику и остали (2018: 73) предлажу да наставници воде рачуна о подстицању учешћа ученика,

1 Коришћени подаци у раду, тј. резултати анкете и интервјуа, добијени су у оквиру истраживања за докторску дисертацију под називом „Улога наставника у примени и развоју мултимодалног учења у настави страних језика" која је одбрањена 07.09.2021. године на Филолошком факултету Универзитета у Београду.

њихове сарадање, активног учења, пружању брзих повратних информација, наглашавању рокова за израду задатака, поштовању индивидуалних разлика ученика и начину усвајања градива. Осим тога, на наставницима је такође да приликом ове врсте учења мотивишу ученике, креирају аутентичне наставне материјале, избегавају преоптерећеност информацијама, подстакну интеракцију у дигиталном окружењу и подстичу ученике на критичко размишљање.

Сличном темом се баве Николић и Милојевић (2020: 5-7) у *Извештају: Тренутно стање у онлајн настави у Србији и региону*. Наиме, поменути аутори се осврћу најпре на предности и мане онлајн наставе, као и на препреке које се јављају приликом њене реализације. Дакле, предности ове врсте наставе јесу квалитетно учествовање у настави, 24-часовна доступност, асинхрона комуникација, дидактичка вредност онлајн алата, интернет као додатна база знања, развој дигиталних вештина. Насупрот наведеном, недостаци онлајн наставе су недостатак комуникације уживо или синхрона комуникација, оцењивање ученика, технички проблеми. Коначно, услед реализације онлајн наставе, поред лоших техничких услова, могу се јавити препреке налик недостатку дигиталних компетенција наставника и ученика, недовољна техничка опремљеност и недостатак мотивације.

Несумњиво, услед глобалних промена у образовању због појаве вируса корона, многобројни наставници су у протекле две године морали нагло прећи на овај вид наставе при чему су се сусрели са поменутим предностима али и манама онлајн наставе мењајући сопствени дугогодишњи наставни модел рада.

УЧЕЊЕ НА ДАЉИНУ НА ПОЧЕТКУ ПАНДЕМИЈЕ КОВИД-19

Према речима Комана и осталих (2020: 6), настава и образовање постали су предмет интересовања за многе истраживаче имајући у виду начин на који је пандемија изазвана вирусом корона снажно утицала на промену рада како наставника, тако и ученика. Новонастале околности у вези са поменутим вирусом условиле су наставнике да преко ноћи пређу на наставу на даљину и тиме отпочну другачију реализацију васпитно-образовног процеса како у земљи, тако и широм света.

Наиме, према *Извештају о образовању у току пандемије Ковид-19* (Policy Brief: Education during COVID-19 and beyond 2020: 2) пандемија је изазвала највећи поремећај образовних система у историји и утицала је на 1,6 милијарди ученика у више од 190 земаља. Процењује се да је затварање школе умногоме лоше утицало на сиромашнији слој друштва, тј. на децу из руралних средина, угрожену омладину, расељана лица итд. који немају сопствена средства за даљи рад и учење, налик дигиталним уређајима. Дакле, с једне стране, пандемија је успорила образовање сиромашнијих, док је с друге стране подстакла иновације у области образовања. Хитном интервенцијом влада, школа и наставника, многе земље су прешле на виртуелно окружење и онлајн учење како би са што мање последица наставили да образују ученике у измењеној, дигиталној средини.

Тако су на основу *Одлуке о остваривању образовно-васпитног рада учењем на даљину за ученике основних и средњих школа Владе Републике Србије* (2020), представници *Министарства просвете, науке и технолошког развоја* у Србији одлучили да се реализација

васпитно-образовног рада настави путем учења на даљину од 17. марта 2020. године. Наложено је да се школе самостално организују за извођење наставе у складу са сопственим ресурсима и уз употребу доступних платформи за учење. Задатак наставника је био да осмисле часове у онлајн окружењу на основу прописаног плана и програма. Као смернице за реализацију наставе на даљину били су предвиђени:

1. едукативни садржаји за учење на даљину који су се емитовали на трећем каналу Радио-телевизије Србије (РТС, Канала 3) за ученике основне школе;
2. едукативни садржаји за учење на даљину који су се емитовали на каналу Радио-телевизије Србије - РТС Планета, за ученике средње школе;
3. онлајн платформе као подршка настави на даљину;
4. оперативни план за организацију, спровођење и праћење ученика на даљину;
5. праћења напредовања ученика у периоду учења на даљину;
6. евиденција о реализацији образовно-васпитних активности на даљину;
7. додатни видови подршке ученицима у учењу на даљину;
8. информисање и комуникација.

У оквиру треће смернице која се тиче онлајн платформи, сугерисано је да наставници и ученици могу да користе апликацију *Viber,* затим платформе *Zoom* и *Microsoft Teams*, као и националу платформу за онлајн учење *Моја школа*. Поред наведеног, *Министарство* је, такође, апеловало да се успостави сарадња међу школама и наставницима како би разменили дигиталне материјале и сугерисали једни другима квалитетне дигиталне ресурсе који имају за циљ остваривање циљева и задатака наставе.

Осим тога, према шестој смерници, наставници, који су користили електронске дневнике, били су у обавези да евидентирају све часове. Уједно, у оквиру седме смернице, предложено је да у помоћ притекну и стручни сарадници који би помогли наставницима у изради наставних материјала као и у комуникацији са ученицима и родитељима.

Дакле, од школе и наставника се очекивало да убрзано промене целокупан рад и пребаце учионицу у виртуелно окружење. Изазови и потешкоће су кренули да се нижу док је дигитална писменост наставника била пресудна за сналажење у оваквој ситуацији.

КРАТАК ПРЕГЛЕД ИСТРАЖИВАЊА

Са циљем да се истражи како се наставници сналазе у онлајн настави током почетне фазе пандемије, у Србији и региону је урађено обимно истраживање од стране ОКЦ-а (Образовни креативни центар) чији су *Извештај* приредили Николић и Миливојевић (2020: 87-95). Учествовало је 2487 наставника и као инструмент истраживања је коришћен упитник који је креиран у *Google* форми. Резултати анкете су показали да је трећина наставника имала довољно знања и вештина за реализацију онлајн наставе, да техничка опрема није представљала проблем, као и да је сваки пети наставник, пре ванредног стања, имао искуства са онлајн наставом са ученицима. Резултати су, уједно, показали да школе немају онлајн системе за онлајн учење и да мањи број наставника користи онлајн учионицу. Такође, дошло

се до закључка да је *Google* учионица највише коришћена за реализацију наставе, поред *Viber* апликације. Осим тога, резултати су показали да се већина наставника ослањала на сопствене наставне материјале и да није постојала већа сарадња са колегама у виду размене материјала. Коначно, највећи број наставника се изјаснио за хибридну (мешовиту) наставу.

Слична ситуација је задесила и друге образовне системе широм света те су многобројна истраживања већ рађена или су у поступку припреме. У том погледу, Алмазова и остали (2020) су истраживали с којим су се изазовима наставници у високошколским установама сусрели приликом увођења наставе на даљину током пандемије Ковид-19 у Русији. Заправо, поменуто им је послужило да увиде колика је била спремност наставника за онлајн образовање. Истраживање је обављено са 87 наставника на Политехничком универзитету у Санкт Петербургу. Коришћене су методе налик анализи, синтези, посматрању, анкетама. Резултати анализе су показали да су главни изазови испитаника, у току велике пандемијске промене, били сналажење у виртеулном окружењу, развој дигиталне писмености, подршка колектива, спремност академског особља и студената за онлајн учење. Осим тога, већи број испитаника је истакао да се наставни рад у дигиталном окружењу знатно разликује као и да су психолошка, методичка, технолошка подршка и развој плана и програма од пресудног значаја како би се умањиле негативне последице нагле промене образовног процеса и тиме обезбедили бољи услови за рад у дигиталном окружењу.

Такође, Сепулведа-Ескобар и Морисон (2020: 587) наводе да је пандемија изузетно утицала на образовање у Чилеу те су због затварања школа наставници и ученици морали да се преселе у дигитално окружење. С тим у вези, поменути аутори су желели да истраже изазове 27 будућих наставника енглеског језика који су део едукативног програма *Министарства просвете*. Имајући у виду да се у оквиру програма организује и пракса за будуће студенте, они су се такође суочили са изазовима у оквиру праксе. Наиме, резултати су указали да су недостатак интеракције са ученицима и нагла промена окружења у највећој мери утицали на њихов процес учења и наставничке праксе. Међутим, упркос овим изазовима, будући наставници су истакли да је дигитално окружење, у извесној мери, било јединствено искуство као и да је позитивно утицало на њихово образовање и будућу каријеру.

Слично, и Исвати (2021: 36) је желео да истражи изазове и стратегије наставника енглеског језика на високошколским установама у вези са наставом на даљину у Индонезији. Аутор ове студије се одлучио за квалитативну методу у виду интервјуа. У истраживању је учествовало шест наставника и подаци су прикупљени путем апликације *WhatsApp*-а. Резултати су показали да се међу важним стратегијама наставника издвајају употреба платформи за учење, виртуелно груписање ученика, употреба аутентичних наставних материјала, јасноћа наставе. Поред тога, наставници су радије бирали коришћење асинхроног у односу на синхрони метод. С друге стране, изазови наставника у овој врсти наставе били су у вези са неадекватном интернет конекцијом, бригом о деци у виртуелном окружењу, потешкоћама у виду праћења напредовања ученика и слично.

Налик у претходним истраживањима, Јенг (2020: 739) је, такође, за циљ имао да истражи спремност наставника за наставу на даљину током пандемије Ковид-19. Истраживање је обухватило 15.438 наставника различитих нивоа образовања из 23 општине у Кини. Као метода истраживања коришћена је онлајн анкета. Резултати анкете су показали да је већина наставника спремна за онлајн наставу, док је мањи део наставника мишљења да је овакву врсту наставе теже спроводити. Такође, као и у поменутим истраживањима, и у овом случају су препознати слични изазови налик непоузданој интернет конекцији, недостатку сналажења ученика у самосталном учењу, недостатку интеракције са ученицима и тешкоће у праћењу напретка учетника.

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

Како би се испитало са којим су се изазовима наставници сусрели током почетне фазе појаве вируса корона, како су се снашли у онлајн настави и које су дигиталне ресурсе користили, у овом раду акценат је на наставницима страних језика на територији целе Србије. Методе истраживања које су коришћене за прикупљање података јесу анкета и интервјуи.

Наиме, резултати потичу из истраживања за горепоменуту докторску дисертацију, где је у оквиру упитника који је креиран у *Google* форми и интервјуа који су наставницима страних језика спроведени путем *Zoom* платформе, један сегмент обухватао питања у вези са наставом за време пандемије вируса короне.

Најпре, подаци за квантитативно истраживање су прикупљени путем анкете у дигиталном окружењу. Линк анкете је подељен на друштвене мреже *Facebook* и *Instagram* у групе које окупљају наставнике страних језика како би испитаници могли да приступе линку анкете и попуне је. Прикупљање података је трајало од месеца маја до септембра 2020. године. Учешће у овој анкети је било анонимно.

С друге стране, квалитативна метода која је помогла да се продуби истраживање теме јесу интервјуи са наставницима страних језика. С тим у вези, у наставку су представљене кратке приче и искуства пет наставника/испитаника у вези са поменутом темом.

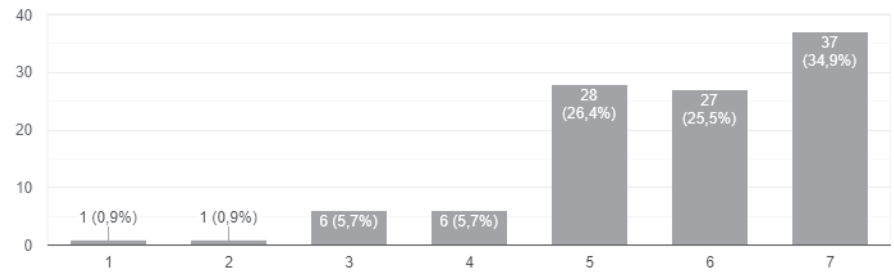
РЕЗУЛТАТИ АНКЕТЕ

У истраживању су учествовали наставници страних језика са територије целе Србије. Укупно је учествовало 106 испитаника од чега 90,6% чине наставнице и 9,4% наставници страних језика. У највећем проценту, око 38,7% испитаници имају између 35 до 45 година, док је 30,3% испитаника старосне доби од 25 до 35 година, затим 22,6% од 45 до 55 и 7,5% од 55 до 65 година. Око 89,6% испитаника живи у градској средини, док 10,4% живи у сеоској средини.

По питању завршене стручне спреме, 48,1% испитаника су дипломирани филолози, 39,6% мастер филолози док се мањи проценат испитаника изјаснио да има титулу доктора филолошких наука. Што се тиче установе у којој раде, 42,5% испитаника ради у основној школи, 25,5% у средњој школи, 11,3% на факултету док преостали

број испитаника ради у приватним школама страних језика. Даље, 43,4% испитаника има од 10 до 20 година радног искуства у настави, 24,5% наставника ради преко 20 година, док 19,8% има од 5 до 10 година и 12,3% поседује радно искуство између 1 до 5 година. Напослетку, испитаници који су учествовали у овом истраживању предају енглески, арапски, руски, шпански, немачки, француски, шведски и италијански.

Испитаници који су учествовали у истраживању изјаснили су се путем Ликертове скале у вези са променом приступа учења и настави страних језика у нашој земљи током пандемије. Наиме 34,9% наставника страних језика сматра да се у потпуности променио приступ учења и настави страних језика у Србији током пандемије Ковид-19, затим 25,5% наставника изјаснио се да је дошло до великих промена у настави, док 26,4% наставника сматра да су промене биле делимичне. Надаље, 5,7% испитаника истакао је да су промене у настави биле у мањој мери док 0,9% наставника сматра да се приступ учењу и настави страних језика није уопште променио током пандемије.

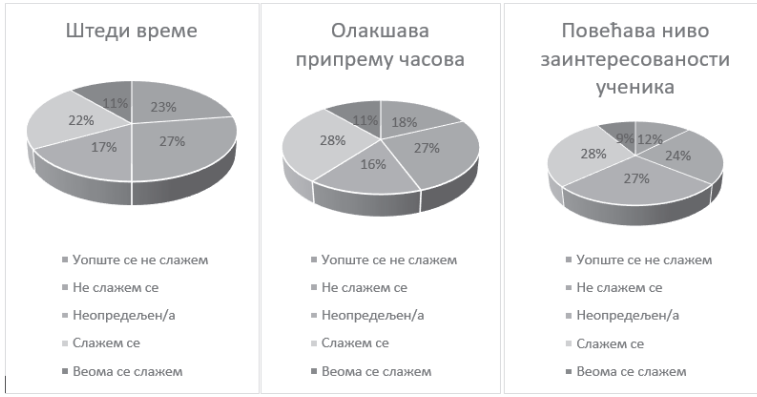
Слика 1. Промене приступа учења и наставе страних језика

У наставку су се испитаници изјашњавали по питању бенефита наставе и учења на даљину у току пандемије у том периоду. Наиме, што се тиче уштеде времена, 23% наставника се уопште не слаже да онлајн настава штеди време, 27% наставника се не слаже да ова врста наставе штеди време док је 17% наставника неопредељено. Да онлајн настава штеди време потврђује 22% наставника, док се 11% наставника веома слаже с поменутом тврдњом.

По питању олакшавања припреме часова, 18% наставника се уопште не слаже да настава на даљину чини припрему часова лакшом. Такође се и 27% наставника се не слаже с датом тврдњом, док је 16% неопредељено. С друге стране, 28% наставника се слаже да им онлајн окружење олакшава припрему часова и 11% наставника страних језика се веома слаже са овом изјавом.

Надаље, 12% наставника се уопште не слаже да настава на даљину утиче и на повећану заинтересованост ученика. Слично, и 24% наставника страних језика се такође не слаже с поменутом тврдњом. Насупрот томе, 27% наставника је неопредељено док се 28% наставника слаже и само 9% веома слаже да онлајн настава повећава заинтересованост ученика.

Поводом повећања квалитета наставних материјала, 6% наставника се уопште не слаже, 14% се слаже, 20% је неопредељено, 40% се слаже, док се 20% наставника веома слаже да ова врсте наставе утиче позитивно и на квалитет наставних материјала.

Слика 2. Бенефити наставе и учења на даљину у току пандемије (уштеда времена, олакшавање припреме часова, повећање нивоа заинтересованости ученика)

Што се тиче омогућавања ученицима бржег и лакшег приступа материјалима за учење, 1% наставника се уопште не слаже да овај вид наставе помаже у том погледу као и 3% наставника који се такође не слаже. Супротно наведеном, 13% наставника је неопредељено, 57% наставника се слаже док се 26% наставника у потпуности слаже с поменутом констатацијом.

У вези са тврдњом да настава на даљину омогућава ученицима лакши и бржи приступ релевантним информацијама, наставници су се изјаснили на следећи начин: 2% наставника се уопште не слаже, 4% се не слаже, 19% наставника је неопредељено, 50% наставника се слаже док се 25% наставника у потпуности слаже се наведеним исказом.

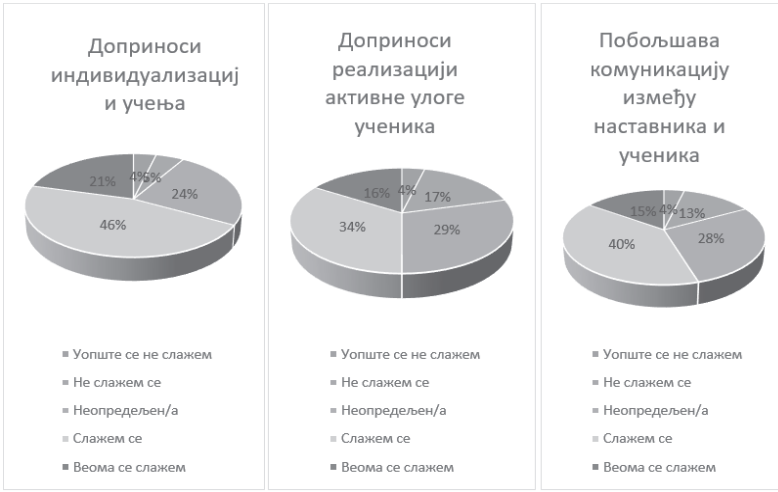

Слика 3. Бенефити наставе и учења на даљину у току пандемије (повећање квалитета наставних материјала, омогућавање ученицима бржег и лакшег приступа материјалима и релевантним информацијама)

Да онлајн настава доприноси индивидуализацији учења, 21% испитаника се веома слаже, 46% се слаже, 24% је неопредељено, 5% се не слаже, док се 4% испитаника уопште се не слаже са овом тврдњом.

У вези са тврдњом да онлајн настава доприноси реализацији активне улоге ученика, 4% наставника уопште се не слаже, 17% се не слаже, 29% је неопредељено, 34% испитаника се слаже док се 16% у потпуности слаже с поменутом констатацијом.

Коначно, у вези са тврдњом да онлајн настава побољшава комуникацију између наставника и ученика у потпуности се слаже 15%, 40% испитанка се слаже, 28% је неопредељено док се 13% не слаже и 4% уопште не слаже са датом тезом.

Слика 4. Бенефити наставе и учења на даљину у току пандемије (допринос индивидуализацији учења реализацији активне улоге ученика, побољшавању комуникације између наставника и ученика)

Дакле, већи број испитаника се слаже да се у потпуности променио приступ настави и учењу страних језика у Србији током пандемије. Што се тиче бенефита наставе и учења на даљину током вируса короне, већина наставника страних језика се изјаснила да овај вид наставе не штеди време, али и да им онлајн окружење ипак олакшава припрему часова. Такође, већина наставника се слаже да онлајн учење повећава ниво заинтересованости ученика и квалитет наставних материјала, да омогућава ученицима бржи и лакши приступ материјалима за учење и релевантним информацијама. Напослетку, према одговорима више од половине испитаника, онлајн настава доприноси индивидуализацији учења, реализацији активне улоге ученика и побољшању комуникације између наставника и ученика.

Поред поменутих резултата, на отворено питање у анкети у вези са изазовима са којим су се суочили приликом наглог преласка на наставу у дигиталном окружењу, наставници страних језика у Србији издвајају неорганизованост, необученост наставника и ученика за нове технологије, техничку неопремљеност, недостатак времена, тешкоће са припремама наставног материјала, лошу комуникацију,

преписивање/варање, оцењивање ученика. На крају, што се тиче образовних платформи и апликација који су почели да користе у онлајн настави током пандемије, испитаници су истакли следеће дигиталне алате: *Google Classrom, Skype, Zoom 3, Edmodo, Screencast, Quizzes, Kahoot, Nearpod, Educaplay, Loom, Edpuzzle, Wordwall, Chetter Pix, Facebook, Viber 3, Socrative, Youtube, WhatsApp, Microsoft Teams, Quizlet, Padlet* и *Instagram.*

ИНТЕРВЈУИ СА НАСТАВНИЦИМА

Интервјуи су обављени са наставницима шпанског, енглеског, француског, италијанског и немачког језика. Поменути наставници раде у основним и средњим школама, на факултету као и у школи страних језика. Такође, наставници живе и раде у Зајечару, Београду, Нишу и Горњем Милановцу. Намера је била да се пронађе по један представник страног језика као и наставници који раде у различитим институцијама.

Имена испитаника–псеудоними	Место	Страни језик	Институција	Године радног стажа у настави
1. Клара	Зајечар	Шпански језик	Основна школа	8 година
2. Чарли	Београд	Енглески језик	Школа страних језика	2, 5 године
3.Себастијан	Ниш	Француски језик	Факултет	4 године
4. Габријела	Горњи Милановац	Италијански језик	Средња школа	9 година
5. Хана	Ниш	Немачки језик	Основна школа	11 година

Слика 5. Подаци о наставницима који су учествовали у интервјуима у оквиру истраживања

У наставку су представљене кратке приче и искуства испитаника који су учествовали у интервјуима у вези са наглим преласком на наставу на даљину током почетне фазе пандемије Ковид-19 у Србији. Како би наставници остали анонимни, уместо њихових имена, коришћени су псеудноими.

КЛАРА

Клара је наставница шпанског језика која се наставом бави од 2012. године и ради у основној школи, у руралној средини, где предаје ученицима од петог до осмог разреда. У вези са наставом током пандемије, Клара указују на лоше услове у којима су се налазили ученици, где није било интернет конекције те су често били лишени часова.

Међутим, упркос потешкоћама, Клара и њен колектив су се трудили да доставе наставне материјале на кућну адресу ученицима који нису имали приступ

интернету у чему се огледа јака жеља да знање буде свима доступно током пандемије. Дакле, добром организацијом и комуникацијом целокупног колектива, ученици су добили приступ материјалима и тиме били мање ускраћени што се тиче учења шпанског језика.

> „Сналазили смо се током пандемије тако што смо слали неки материјал па је стручни сарадник штампао и онда је директорка носила то, на кућну адресу... да нешто раде, да не седе докони. Или смо слали смс поруке... Довијали смо се... телефоном, које стране треба да се погледају...“ (Клара 2020).

На питање како је школски колектив функционисао у почетку пандемије, Клара одговара да је било много проблема, међутим, комуникација се међу колегама и колегиницама свакодневно побољшавала. Упркос томе што су били неспремни за ванредну ситуацију, Клара и њен колектив су успели да се боље организују помоћу дигиталних ресурса попут *Viber*-а, *Messenger*-а, *Google* учионице, *Google Drive*-а и тиме побољшају организацију, као и комуникацију са ученицима и родитељима.

Неспорно се уочава да су наставници у овој школи радили на развоју педагошке праксе путем нових технологија што је у време пандемије било једино адекватно решење како би се настава и даље одвијала.

> „Имали смо ми, наставници, и *Viber* групе, где смо прослеђивали све што је корисно, интересантно, ново... правили смо групе и са родитељима, да и они буду упућени. Било је то две недеље... па после тога било је лакше. Деци која живе на врло неприступачним местима, било је веома тешко. Затим деца из врло осетљивих група, социјалних. Да кажем да је укљученост деце била 70%... у 15% спадају ови који немају техничке могућности, док у других 15% спадају деца која су се вадила на то да немају интернет, телефон итд...“ (Клара 2020).

ЧАРЛИ

Чарли је наставник енглеског језика који ради у једној од приватних школа страних језика и ради, како са ученицима основних и средњих школа, тако и са одраслима. Што се тиче пандемије која је знатно глобално погодила рад наставника, Чарли објашњава да за њега прелазак на онлајн наставу није био проблем, док су се његове старије колеге сусреле са многим изазовима.

Наиме, Чарлијев колектив се одлучио за наставак рада путем *Skype*-а и ученици су бирали да ли ће радити у онлајн окружењу или ће чекати да се пандемија заврши како би се вратили у учионице.

> „Имали смо једну обуку о томе како се држи настава преко *Skype*-а... не нешто превише комплексно, више је то била обука како се користи *Skype* и које све могућности постоје на њему. Што се тиче ђака, добили су опцију да наставе преко *Skype* -а или да сачекају да се заврши епидемија па да онда наставе курс... чак половина њих је одабрала да сачека... многи уопште нису хтели да се баве тиме. А ови што су хтели... можда је било мало у почетку проблема док се навикну, осим проблема са интернет конекцијом, после су се навикли..“ (Чарли 2020).

СЕБАСТИЈАН

Себастијан је истраживач на факултету и бави се наставом француског језика од 2016. године. По питању организације на његовом факултету током почетне фазе пандемије, Себастијан указује на то да се колектив одлично организовао и да су врло брзо кренули да користе дигиталне алате и држе часове у онлајн окружењу. Поменуто указује на то да је већи део запослених на факултету било дигитално припремљено за ванредну ситуацију.

> „Када је почела ова ситуација у марту, имали смо састанак у вези са тим како се користи *Google Meet* … Продеканица је поделила и документ *Google Docs* у ком смо сви уносили све могуће платформе, линкове до њих, на који начин се користе и могу да нам користе у настави. Касније смо ми то објавили на блогу факултета, доступно је широј јавности..“ (Себастијан 2020).

Поред тога, Себастијан се у разговору дотиче и предности онлајн наставе. С тим у вези, као предности ове врсте наставе, Себастијан издваја лакшу употребу платформи због квалитетнијег интернета у односу на факултет као и бенефите еколошке природе јер није неопходно штампати наставни материјал. Такође, додаје да стидљивијим студентима више одговара онлајн настава и учење јер се слободније изражавају и лакше раде задате активности. Насупрот томе, Себастијан увиђа и мане онлајн наставе у виду техничких проблема са интернет конекцијом, немогућностима да се испрати и контролише рад и праћење студената и недостатка интеракције уживо.

Коначно, Себастијан сматра да је ситуација са пандемијом Ковид-19 охрабрила наставнике да континуирано развијају дигиталне компетенције, али у наставку разговора истиче да је неопходно подстаћи и студенте у овом домену како би научили да на одговарајући начин користе дигиталне алате.

ГАБРИЈЕЛА

Габријела је наставница италијанског језика која се наставом бави девет година. Радила је у основним и средњим школама, док тренутно ради у гимназији.

Као и у претходним причама, и Габријелин колектив се, такође, сусрео са многобројним потешкоћама приликом нагле промене и преласка на онлајн наставу. Како наводи Габријела, било је неопходно месец дана да се школа организује, да се успостави квалитетна комуникација. Упркос томе што су постојале горе поменуте смернице *Министарства*, Габријела истиче да су наставници морали да се самостално сналазе, креирају и проналазе дигиталне наставне материјале.

> „Било је стресно, добили смо 24 сати да пређемо на онлајн наставу. Требало нам је месец дана да се навикнемо, деци је тешко и сада... мало је боље јер се вићају. Школа се добро изборила, и брзо смо се уходали. Било је тешко направити ред. Деца су била оптерећена испитивањем. Сви смо морали бити креативни, довитљиви.... имали смо смернице *Министарства* али смо морали да се снађемо. Просвета нам је на издисају, али сви смо дали све од себе од марта..“ (Габријела 2020).

ХАНА

Хана је наставница немачког језика која од 2009. године стиче радно искуство. Тренутно ради у основној школи и предаје поменути језик ученицима од петог до осмог разреда. За онлајн наставу током почетне фазе пандемије, Хана истиче да је посебно мотивисала њене ученике као и да су постали активнији и независнији јер су им сви дигитални садржаји били доступни. Ученици су почели да креирају сопствене материјале, да истражују дигиталне информације и на тај начин непрекидно развијали дигиталне компетенције.

> „Мислим да онлајн настава има само добробити, нема мане. Моје ученике је мотивисала да креирају, да самостално истражују јер им је све доступно много више него у настави уживо. Све им је бесплатно, сви садржаји... нпр. ако праве паное, морају све то да нађу, одштампају, сецкају и залепе... и то није лоше... развијају неке друге вештине... али мислим да је све више изводљиво у онлајн настави... баш их све то покреће на истраживачки рад“ (Хана 2020).

На крају, на питање какво је њено мишљење у вези са наставом у следећим школским годинама, Хана одговара да је ток наставе знатно промењен те је неопходно радити на развоју дигиталних компетенција наставника и ученика, као и да ће се образовање изнова мењати и након пандемије што ће ићи у прилог онлајн настави и учењу.

Према поменутом, закључује се да су наставници и њихови колективи имали многобројне изазове када су прешли на онлајн наставу током почетне фазе пандемије. Проблеми који су се издвојили су неадекватна организација и комуникација која се потом из месеца у месец побољшавала, немогућност да се испрати и контролише рад ученика због техничких сметњи у виду губитка интернет конекције као и недовољно комуникације са *Министарством* и нејасноће послатих инструкција. Неки од наставника су свесни да треба радити на развоју дигиталне писмености наставника јер је то свакако од пресудног значаја за извођење онлајн наставе. Што се тиче дигиталних ресурса које су почели да користе током онлајн наставе за време пандемије, испитаници су издвојили *Viber, Messenger, Google* учионицу, *Google Docs, Skype* и *Google Meet*.

ДИСКУСИЈА И ЗАКЉУЧАК

Према одговорима наставника страних језика у оквиру анкете, као бенефити онлајн учења током пандемије издвајају се олакшаност припреме часова, повећана заинтересованост ученика за наставу, повећаност квалитета наставних материјала, могућност бржег и лакшег приступа материјалима, као и дигиталним релевантним информацијама за учење. Поред тога, предности ове врсте наставе огледају се и у томе што помаже ученицима да развијају самосталност у учењу, да буду активнији али и да побољшају комуникацију са својим наставницима. Такође, у интервјуима се слични бенефити уочавају.

С друге стране, према резултатима из анкете али и из интервјуа издвојили су се и изазови у вези са онлајн наставом. У складу са одговорима на отворено питање из

анкете као и кратких интервјуа са поменутим наставницима, изазови су недовољно развијена дигитална писменост наставника, оптерећеност ученика, недостатак времена, техничка неопремљеност, слаба интернет конекција, немогућност да се контролише рад ученика што је такође довело и до преписивања.

На крају, дигитални алати за које су се испитаници у овом истраживању определили су се мање-више поклапали са смерницима *Министарства* с тим што су наставници морали да додатно проналазе нове апликација и платформе како би се усагласили са техничким могућностима колектива и ученика.

С посебним освртом на термин онлајн наставе/учења, учење на даљину током пандемије, досадашња истраживања као и резултате анкете и интервјуа са наставницима, циљ овог рада јесте да се укаже на постојеће стање у настави током почетне фазе пандемије Ковид-19. Имајући у виду да је истраживање спроведено током 2020. године, настава и образовање су прошли кроз многобројне промене и изазове. У периоду од две године и у складу са епидемиолошким мерама, наставници и ученици су се поново вратили у школе, затим се онлајн настава комбиновала са наставом у школи (хибридна настава), док је у изузетним случајевима настава поново била искључиво у онлајн окружењу.

Актуелна пандемија још увек траје, те се предлаже да сеураде новија истраживања на територији Србије како би се утврдило стање наставе, у нашем случају, страних језика, као и како се наставници и ученици сналазе у актуелној ситуацији и да ли је дошло до значајних промена у њиховом раду.

ЛИТЕРАТУРА

Алмазова, Крилова, Рабстава, Одинокаја 2020: Nadezhda Almazova, Elena Krylova, Anna Rubtsova, Maria Odinokaya. "Challenges and Opportunities for Russian Higher Education amid COVID-19: Teachers' Perspective". *Education Sciences*, 10, 368.

Исвати 2021: Luluk Iswati. "When Teaching Must Go On: ESP Teachers' Strategies and Challenges during COVID-19 Pandemic". *Eralingua: Jurnal Pendidikan Bahasa Asing dan Sastra*, vol. 5, 1, 36-52.

Јенг 2020: Xiaozhe Yang. "Teachers' Perceptions of Large-Scale Online Teaching as an Epidemic Prevention and Control Strategy in China". *ECNU Review of Education*, vol. 3(4) 739–744.

Коет, Азиз 2021: Tain Wei Koet, Azlina Abdul Aziz. "Teachers' and Students' Perceptions towards Distance Learning during the Covid-19 Pandemic: A Systematic Review". *International Journal of Academic Research in Progressive Education and Development,* 10(3), 531–562.

Коман, Тиру, Шмиц, Стенсију, Буларка 2020: Claudiu Coman, Laurenţiu Gabriel Ţîru, Luiza Meseşan Schmitz, Carmen Stanciu, Maria Cristina Bularca. "Online Teaching and Learning in Higher Education during the Coronavirus Pandemic: Students' Perspective". *Sustainability*, 12(24), 10367.

Covid-19 Report, ECLAC-UNESCO 2020: <https://repositorio.cepal.org/bitstream/handle/11362/45905/1/S2000509_en.pdf> [15.01.2022.]

Лошонц, Иванишевић, Катић, Радишић, Павловић 2021: Alpar Lošonc, Andrea Ivanišević, Ivana Katić, Mladen Radišić, Aleksandra Pavlović. „On-line učenje: prilagođavanje na pandemiju ili definitivna tehnologizacija obrazovanja?", XXVII Skup TRENDOVI RAZVOJA: "ON--LINE NASTAVA NA UNIVERZITETIMA", Novi Sad, 15 - 18. 02. 2021.

Николић, Милојевић 2020: Nevena Nikolić, Zoran Milojević, Izveštaj: Trenutno stanje u onlajn nastavi u Srbiji i regionu, Obrazovno kreativni centar <https://okc.rs/wp-content/uploads/2020/06/Istra%CS%BEivanje-Stanje-u-onlajn-nastavi-u-Srbiji.pdf> [20.12.2021.]

Одлука о остваривању образовно-васпитног рада учењем на даљину за ученике за ученике основних и средњих школа Владе Републике Србије 2020: <https://www.mpn.gov.rs/wp-content/uploads/2020/03/Nastava-na-daljinu-u-vanrednom-stanju.pdf >

По, Стасен 2002: Mya Poe, Martha Stassen (Eds.). *Teaching and Learning Online: Communication, Community, and Assessment. Amherst*, MA: University of Massachusetts Press.<http://www.umass.edu/oapa/oapa/publications/online_handbooks/Teaching_and_Learning_Online_Handbook.pdf> [11.01.2022.]

Policy Brief: Education during COVID-19 and beyond 2020 <https://www.un.org/development/desa/dspd/wpcontent/uploads/sites/22/2020/08/sg_policy_brief_covid-19_and_education_august_2020.pdf> [20.12.2021.]

Садику, Адебо, Муса 2018: Matthew N. Sadiku, Philip O. Adebo, Sarhan M. Musa. "Online Teaching and Learning". *International Journals of Advanced Research in Computer Science and Software Engineering*, 8 (2): 73–75.

Сепулведа-Ескобар, Морисон 2020: Paulina Sepulveda-Escobar, Astrid Morrison. "Online teaching placement during the COVID-19 pandemic in Chile: challenges and opportunities". *European Journal of Teacher Education,* 43, 4, 587-607.

Степановић 2020: Саша Степановић. „Утицај пандемије вируса корона на образовање". *Настава и васпитање*, 69(2), 183-196.

Milena M. VIDOSAVLJEVIĆ

TEACHERS EXPERIENCES IN RELATION TO ONLINE TEACHING/LEARNING DURING THE COVID-19 PANDEMIC

Summary

The current Covid-19 pandemic has completely changed the life of modern society and many of its segments. Undoubtedly, it influenced the entire education and the format of teaching so the online teaching and learning have become the most valuable tools in the emergency situation we are currently in. In this regard, the paper emphasizes, first of all, the explanation of online teaching and learning, the review of distance learning during the pandemic, as well as a brief overview of previous domestic and foreign researches on this topic. In order to research how the teachers coped in this situation, what are their experiences with online teaching, a research was conducted with foreign language teachers on the territory of Serbia. Therefore, in the second part of the paper, research methods are presented, as well as the results of a survey and interviews with foreign language teachers. The results showed that as the benefits of online teaching, teachers singled out the ease of preparation of classes, students' interest in teaching, increased quality of teaching materials, the possibility of faster and easier access to materials. On the other hand, the shortcomings of this type of teaching include insufficiently developed digital literacy of teachers, student workload, lack of time, technical equipment, poor internet connection and inability to control student work.

Key words: online teaching, teachers, students, foreign languages, education, Covid-19.

Рад је предат 1. фебруара 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 37.017:159.923.2-053.6(497.115)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-36324

Оригинални научни рад

*Миљана С. ПАВИЋЕВИЋ**

*Кристина М. МИЛУТИНОВИЋ***
Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици,
Филозофски факултет

ПРОЦЕЊЕНИ ВАСПИТНИ СТИЛОВИ РОДИТЕЉА КАО ПРЕДИКТОРИ ПСИХОПАТСКИХ ТЕНДЕНЦИЈА АДОЛЕСЦЕНАТА СА КОСОВА И МЕТОХИЈЕ***

Апстракт: Циљ истраживања је био да се утврди предиктивна моћ васпитних стилова родитеља процењених од стране адолесцената у предвиђању психопатских тенденција адолесцената. Узорак је чинило 270 адолесцената узраста 16 и 17 година са Косова и Метохије. У истраживању су коришћени следећи инструменти: Упитник родитељских стилова и димензија – PSDQ и Упитник за процену психопатске девијације – PAQ. Резултати истраживања показују да адолесценти своје родитеље перципирају као доминантно ауторитативне у васпитању и да показују ниске психопатске тенденције. Процењени васпитни стилови оца од стране адолесцената објашњавају од 8% до 10% варијансе психопатских тенденција адолесцената, а као значајни предиктори се издвајају регулација са негативим предзнаком β коефицијента као аспекат ауторитативног васпитног стила, и принуда и вербална хостилност као аспекти ауторитарног васпитног стила. Процењени васпитни стилови мајке од стране адолесцената објашњавају од 5% до 8% варијансе психопатских тенденција адолесцената, али се из групе предикторских варијабли ни једна варијабла није издвојила као значајан предиктор.

Кључне речи: васпитни стил, психопатске тенденције, родитељи, адолесценти.

УВОД

Процена васпитних стилова родитеља се одвија како од стране самих родитеља, тако и од стране њихове деце. Многа истраживања предност дају процени васпитних стилова родитеља од стране деце, јер се сматрају важнијим од процене самих родитеља. У васпитном стилу родитеља, димензије контроле и топлине се често другачије перципирају од стране адолесцената, а другачије од стране родитеља. На пример, када родитељи инсистирају на поштовању одређених правила и на ограничењима у односу на дететов избор, врло често деца то доживљавају као недостатак родитељске љубави, односно недостатак емотивне блискости са

* доцент, miljana.pavicevic@pr.ac.rs 1982.
** дипломирани психолог, milutinovickristina34@gmail.com
*** Ово истраживање подржало је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (Уговор бр. 451-03-68/2022-14/200184).

ротитељима (Коцопељић, Пекић - Генц 2008: 1030-1033). Заправо, добијени налаз је и очекиван с обзиром да је реч о адолесценском периоду за који је карактеристичан повећан степен бунтовности према многим ауторитетима, посебно родитељима (Todosijević 1991: 25-42).

Зато нас је интересовало да испитамо како адолесценти са Косова и Метохије перципирају васпитне стилове својих родитеља.

Васпитни стил. Матејевић (2007: 18-35) дефинише васпитни стил као релативно доследан начин понашања оца и мајке којима се успостављају целокупни односи са децом. Емоционални однос у васпитном поступку родитеља према деци је постојан, без обзира на промену дисциплине, дететових развојних потреба и уопште васпитних циљева (Todorović 2005: 23-115). Најпознатију типологију васпитних стилова је предложила Дијана Баумринд (Baumrind 1966: 290-291). Баумриндова је сматрала да је контрола као димензија васпитног стила заправо најважнији елемент васпитне функције. Имајући то у виду дефинисала је три различита васпитна стила: 1) ауторитарни или крути васпитни стил; 2) ауторитативни или демократски васпитни стил; 3) пермисивни или попустљиви васпитни стил. Наведену типлогију су проширили Мартин и Макоби (Maccoby, Martin 1983: 15-21), тако што су димензију контрола назвали захтевност, а предложили су увођење још једне димензије коју су назвали топлина, која означава родитељску сензитивност на потребе детета. Комбинујући високу и ниску контролу и топлину, дошло се до следећа четири васпитна стила. Први васпитни стил је ауторитарни или крути васпитни стил код којег постоји висока контрола и ниска топлина. Ауторитарни родитељи инсистирају на послушности, постављању граница и учењу самоконтроли. Такође се инсистира на поштовању правила чије непоштовање се често и физички кажњава. Децу која одрастају у ауторитарном окружењу одликује променљиво расположење (Čudina-Obradović, Obradović 2006: 118-150), што доводи до проблема у социјализацији и стицању независности (Todorović 2005: 57-104). Други васпитни стил је ауторитативни или демократски васпитни стил који се одликује високом контролом и високом топлином. Ауторитативни родитељи стимулишу развој дететове радозналости, креативности и самосталности. Децу која расту у ауторитативним породицама одликује спонтано изражавање својих ставова, размишљања и емоција (Čudina-Obradović, Obradović 2006: 273-301), друштвена одговорност, високо самопоуздање, самоконтрола и амбиције (Maccoby, Martin 1983: 15-21; Todorović 2005: 42-69). Трећи васпитни стил је пермисивни или попустљиви васпитни стил који се одликује ниском контролом и високом топлином. Пермисивни родитељи испуњавају све дететове захтеве и жеље, не кажњавају их (Baumrind 1966: 292-295), дозвољавају деци да сами организују своје активности и не уче их да се придржавају друштвених норми понашања (Matejević, Todorović 2012: 119-130). Четврти васпитни стил је занемарујући или неангажовани васпитни стил који се одликује ниском контролом и ниском топлином. Занемарујући или неангажовани родитељи занемарују дете или немају времена, снаге и воље да воде бригу о детету. Децу која одрастају у оваквом окружењу одликује непријатељство или отпор, па и различити облици неприхватљивог понашања (Martin, Colbertg, 1997: 58-65).

Психопатске тенденције адолесцената. На основу Клеклијеве листе карактеристика психопатије и својих истраживања на узорку из криминогене популације, Хеџр (Hare 2003: 1-4) је проширио класичну дефиницију психопата. Према тој дефиницији, психопата је особа која је неспособна да контролише своје нагоне и импулсе, да поштује социјалне норме и стандарде, особа која је неодговорна, неемпатична, манипулативна, неморална, несавесна, егоцентрична, емоционално незрела, површних осећања, без страха од казне и способности да учи основу искуства. Конструкт психопатије састоји се из два фактора који међусобно корелирају (коефицијент корелације је 0,50). Први фактор је интерперсонални/ или афективни фактор којим се описује себична особа склона искоришћавању других људи. Други фактор је антисоцијални животни стил којим се описује особа склона хронично нестабилном или антисоцијалном животном стилу. Даље, Хеџр (Hare 1991: 118-127) предлаже и два фактора другог реда. То су: интерперсонални фактор, чије су карактеристике извештачени шарм, патолошко лагање, грандиозност, манипулативности, и афективни фактор, чије су карактеристике површни афекат, недостатак осећаја кривице и кајања, неемпатичност и неодговорност. У оквиру другог, афективног фактора, Хеџр (Hare 1991: 203-211) предлаже два фактора другог реда. То су: психопатски животни стил, чије су карактеристике трагање за сензацијама, живот на рачун других људи, недостатак дугорочних планова за будућност, немогућност контроле агресивних импулса, недостатак способности да се преузме одговорност за своје поступке, и антисоцијални фактор, чије су карактеристике лоша контролу понашања, проблеми у понашању у раном детињству, малолетничка деликвенција и разноврсна криминална дела. Овако приказан Хејров модел психопатије представља традиционално, двофакторско схватање природе овог конструкта, јер укључује и димензије личности и димензије понашања.

Релеватна истраживања о повезаности васпитних стилова и психопатије. Постоје истраживања која указују на постојање везе између васпитних стилова родитеља и антисоцијалних облика понашања адолесцената (Deković, Janssens 1992: 928-930; Palmer, Hollin 2001: 92-97). Новије студије показују да важне податке о односима између родитеља и деце добијамо истраживањем васпитних стилова родитеља из угла деце (Richaud de Minzi, 2005, 2002, 1998, према Mesurado, Richaud de Minzi 2013: 10-17). Наиме, васпитни стилови родитеља су виђени као и ризико фактор и као фактор заштите личног раста и развоја детета током детињства и адолесценције. Тако је једно истраживање показало да попустљиво васпитање доводи до тога да адолесценти чешће користе психоактивне супстанце, склонији су недоличном понашању и мањој укључености у школске ативности за разлику од адолесцената који одрастају у ауторитативним и ауторитарним породицама (Hancock, Hoskins 2014: 506-509). У овом истраживању је такође добијен налаз да адолесценти који своје родитеље перципирају као подржавајуће, показују мањи степен делинквентног понашања, агресије, депресивних симптома и анксиозности. Са друге стране, у истраживању Палмера и Холина (Palmer, Hollin 2001: 87-90) показало се да је низак ниво родитељске контроле и надзора повезан са релативно високом фреквенцијом делинквентног понашања адоелсцената.

МЕТОД

Предмет истраживања

Предмет истраживања је био да се утврди доминантан васпитни стил родитеља процењених од стране адолесцената, као и степен испољености психопатских тенденција код адолесцената. Затим, утврдити повезаност између васпитних стилова родитеља и психопатских тенденција адолесцената, и утврдити предиктивну моћ процењених васпитних стилова родитеља у предвиђању психопатских тенденција адолесцената.

Узорак и процедура

Узорак је чинило 270 адолесцената узраста 16 и 17 година са Косова и Метохије. Истраживање је спроведено током 2020. године. Адолесценти су своје упитнике попуњавали у школи уз сагласност управе школе и сагласност родитеља, с обзиром да су у питању малоленти испитаници.

Инструменти

Упитник родитељских стилова и димензија - PSDQ (Parenting Styles and Dimensions Questionnaire) (Robinson, Mandleco, Olsen, Hart 2001: 319-321) садржи 32 ајтема и намењен је за процену три васпитна стила родитеља: ауторитарног, ауторитативног и пермисивног. Ауторитативни васпитни стил има три димензије: повезаност, регулација и аутономија. Ауторитарни васпитни стил такође има три димензије: принуда, вербална хостилност и необјашњавање. Пермисивни васпитни стил нема посебне димензије. У питању је петостепена скала Ликертовог типа на којој испитаници дају одговоре од 1 (уопште се не слажем) до 5 (у потпуности се слажем). Поузданост појединачних субскала на нашем узорку износи: ауторитативни васпитни стил α=.89, ауторитарни васпитни стил α=.84 и пермисивни васпитни стил α=.61.

Упитник за процену психопатске девијације – PAQ (Novović, Smederevac, Biro 2009: 73-88) садржи 40 ајтема и намењен за процену чеири аспекта психопатије: интерперсонални односи, психопатски афекат, психопатски животни стил и антисоцијално понашање. У питању је скала са бинарном формом одговора (Т – тачно и Н – нетачно), где се сваком одговору који је индикативан за психопатију даје 2, а за неиндикативан 1 бод. Поузданост скале у целини на нашем узорку је задовољавајућа и износи α=.79.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

Резултати дескриптивне статистике

У табели 1 дат је приказ дескриптивне статистике за варијаблу васпитни стилови оца процењени од стране његове деце. Пошто субскале садрже различит број ајтема, да би могли да поредимо степен изражености појединих субдимензија васпитних стилова, урађена је корекција скорова тако што је просечна вредност подељена са бројем ајтема на датој субскали. На основу коригованих скорова се може видети да адолесценти у већој мери очеве перципирају као ауторитативне, а у мањој мери као пермисивне и ауторитарне.

Табела 1. Дескриптивни показатељи за варијаблу васпитни стилови оца

Скале	N	Теоријски распон	Емпиријски распон	AS	SD	Кориговани скорови
Повезаност	270	5–25	5–25	20,93	4,10	4,19
Регулација	270	5–25	5–25	18,92	4,16	3,78
Аутономија	270	5–25	5–25	18,93	3,94	3,78
Ауторитативност	270	15–75	20–75	58,74	9,75	11,75
Принуда	270	4–20	4–19	7,10	3,18	1,78
Вербална хостилност	270	4–20	4–20	12,28	3,11	3,07
Необјашњавање	270	4–20	4–18	6,78	2,89	1,69
Ауторитарност	270	12–50	12–55	26,16	7,61	2,18
Пермисивност	270	5–25	5–22	13,50	3,24	2,70

У табели 2 дат је приказ дескриптивне статистике за варијаблу васпитни стилови мајке процењени од стране њене деце. Исти поступак кориговања скорова је примењен и код васпитних стилова мајке. На основу коригованих скорова се може видети да адолесценти у већој мери мајке перципирају као ауторитативне, а у мањој мери као пермисивне и ауторитарне.

Табела 2. Дескриптивни показатељи за варијаблу васпитни стилови мајке

Скале	N	Теоријски распон	Емпиријски распон	AS	SD	Кориговани скорови
Повезаност	270	5–25	15–25	23,37	2,40	4,67
Регулација	270	5–25	7–25	20,11	3,66	4,02
Аутономија	270	5–25	7–25	19,13	4,03	3,83
Ауторитативност	270	15–75	33–75	62,61	8,17	4,17
Принуда	270	4–20	4–20	7,84	3,57	1,96
Вербална хостилност	270	4–20	4–19	12,69	2,97	3,17
Необјашњавање	270	4–20	4–17	6,90	2,81	1,73
Ауторитарност	270	12–50	13–53	27,43	7,79	2,29
Пермисивност	270	5–25	7–23	14,20	3,12	2,84

У табели 3 дат је приказ дескриптивне статистике за варијаблу психопатске тенденције адолесцената. Имајући у виду теоријски распон скорова за све четири субскале, као и скале у целини, видимо да су добијени резултати ближи доњој граници.

Табела 3. Дескриптивни показатељи за варијаблу психопатске тенденције адолесцената

Скале	N	Теоријски распон	Емпиријски распон	AS	SD
Антисоцијално понашање	270	10–20	10–16	10,35	,82
Животни стил	270	10–20	10–16	11,29	1,43
Психопатски афекат	270	10–20	10–18	13,16	1,63
Интерперсонални односи	270	10–20	10–20	13,37	1,89
Психопатске тенденције	270	40–80	40–64	48,19	4,31

У табели 4 су приказани сирови и Т-скорови за четири субскале и скалу у целини, посебно за адолесценте мушког и женског пола. Извршен је поступак претварања сирових скорова у Т-скорове како би се могле поредити њихове вредности. На основу просечих Т-скорова, аутори су дали пет категорија за мушкарце и жене: 1) прва категорија обухвата вредности Т= 73 и више за мушкарце, а 63 и више за жене и односи се на екстремно наглашене психопатске тенденције; 2) друга категорија обухвата вредности Т= 62–72 за мушкарце, а 54–62 за жене и односи се на наглашено присуство психопатских тенденција; 3) трећа категорија обухвата вредности Т= 53–61 за мушкарце, а 46–53 за жене и односи се на наглашено залагање за одбрану својих права и емоционалну стабилност; 4) четврта категорија обухвата вредности Т= 42–52 за мушкарце, а 38–45 за жене и односи се на ниску израженост психопатских тенденција; 5) и пета категорија обухвата вредности Т= 41 и ниже за мушкарце, а 37 и ниже за жене – односи се на неасертивну, неборбену и субмисивну особу.

Табела 4. Сирови и Т-скорови за варијаблу психопатске тенденције адолесцената

Скале	Н (Мушки)	Сирови скорови	Т-скорови	Н (Женски)	Сирови скорови	Т-скорови
Антисоцијално понашање	113	10	42	157	10	42
Животни стил	113	11	47	157	11	47
Психопатски афекат	113	13	41	157	13	41
Интерперсонални односи	113	13	53	157	13	53
Психопатске тенденције – укупно	113	49	50	157	48	48

На основу добијених вредности Т-скорова за испитанике мушког пола, запажа се да скорови на свим субскалама припадају четвртој категорији, а скор на скали у целини припада трећој категорији, што значи да испитанике мушког пола одликује слабо присуство психопатских тенденција, наглашено залагање за одбрану својих права и емоционална стабилност. На основу добијених вредности Т-скорова за испитанике женског пола, запажа се да скорови на субскалама антисоцијално понашање и психопатски афекат припадају четвртој категорији, а животни стил, интерперсонални односи и скала у целини припадају трећој категорији што значи да испитанике женског пола такође одликује слабо присуство психопатских тенденција и заузимање за себе у циљу заштите.

Резултати корелационе анализе

У табели 5 дат је приказ корелације између процењених васпитних стилова очева и психопатских тенденција адолесцената. Када адолесценти процењују очев васпитни стил као ауторитарни, они ће из сета психопатских тенденција испољавати интерперсоналне односе, психопатски афекат, психопатски животни стил и антисоцијално понашање, док адолесценти који очев васпитни стил процењују као ауторитативни, не испољавају психопатске карактеристике.

Табела 5. Повезаност васпитних стилова очева и психопатских тенденција адолесцената

Варијабле	Интерперс. односи	Психопат. афекат	Животни стил	Антисоц. понашање	Психопат. тенденције укупно
Повезаност	**–,159****	–,064	**–,160****	–,101	**–,167****
Регулација	**–,168****	–,012	**–,149***	–,101	**–,148***
Аутономија	–.051	–,087	–,098	**–,186****	**–,123***
Ауторитативност	**–,149***	–,067	**–,162****	**–,159****	**–,175****
Принуда	**,176****	,051	**,176****	**,246****	**,201****
Вербална хостилност	**,216****	**,124***	**,189****	,090	**,221****
Необјашњавање	**,141***	,081	,109	**,197****	**,164****
Ауторитарност	**,215****	,104	**,194****	**,215****	**,238****
Пермисивност	,065	–,010	,064	–,073	,030

$^{*}p < 0.05$, $^{**}p < 0.01$

У табели 6 дат је приказ корелације између процењених васпитних стилова мајки и психопатских тенденција адолесцената.

Табела 6. Повезаност васпитних стилова мајки и психопатских тенденција адолесцената

Варијабле	Интерперс. односи	Психопат. афекат	Животни стил	Антисоц. понашање	Психопат. тенденције – укупно
Повезаност	–,084	–,021	**–,173****	–,119	**–,125***
Регулација	–,102	,001	**–,137***	–,108	–,110
Аутономија	–,103	–,075	–,074	–,111	**–,122***
Ауторитативност	**–,122***	–,043	**–,150***	**–,139***	**–,147***
Принуда	**,144***	–,014	**,178****	,087	**,131***
Вербална хостилност	**,150***	,073	**,166****	,029	**,154***
Необјашњавање	**,174****	,058	**,189****	**,127***	**,183****
Ауторитарност	**,186****	,041	**,213****	,096	**,184****
Пермисивност	,106	,066	,115	,004	,110

$^{*}p < 0.05$, $^{**}p < 0.01$

Када адолесценти процењују да мајка примењује ауторитарни васпитни стил, онда ће адолсценти из сета психопатских тенденција испољавати интерперсоналне односе, психопатски животни стил и антисоцијално понашање. Када је васпитни стил мајке процењен као ауторитативан, адолесценти неће испољавати аспекте психопатских тенденција.

Резултати регресионе анализе

У табели 7 дат је приказ резултата регресионе анализе у којој су критеријумске варијабле психопатске тенденције адолесцената, а предикторске варијабле процењени васпитни стилови оца.

Процењени васпитни стилови оца објашњавају 10,4% варијансе интерперсоналних односа адолесцената, а из групе предикторских варијабли су се издвојили вербална хостилност (β=.223, p<.01) и регулација са негативним предзнаком β коефицијента (β=-.238, p<.01). Процењени васпитни стилови оца објашњавају 8,5% варијансе психопатског животног стила адолесцената, а значајни предиктори су регулација са негативним предзнаком β коефицијента (β=-.176, p<.05) и вербална хостилност (β=.176,p<.05). Такође, процењени васпитни стилови оца објашњавају 9,9% варијансе антисоцијалног понашања адолесцената, а као значајан предиктор се издвојила принуда (β=.230, p<.01). Процењени васпитни стилови оца објашњавају 9,3% варијансе укупног скора психопатских тенденција адолесцената, а значајни предикотир су вербална хостилност (β=.205, p<.01) и регулација са негативним предзнаком β коефицијента (β=-.176, p<.05). Процењени васпитни стилови оца нису статистички значајни у предвиђању психопатског афекта адолесцената.

Табела 7. Процењени васпитни стилови оца као предиктори психопатских тенденција адолесцената

Предиктори	Интерперс. односи	Психопат. афекат	Животни стил	Антисоц. понашање	Психопат. тенденције – укупно
	β	**β**	**β**	**β**	**β**
Васпитни стилови оца					
Повезаност	–,051	–,024	–,068	,140	–,027
Регулација	**–,238****	,017	**–,176***	–,094	**–,176***
Аутономија	,102	–,056	,012	–,140	,001
Принуда	,089	–,041	,127	**,230****	,109
Вербална хостилност	**,223****	,139	**,176***	–,038	**,205****
Необјашњавање	–,039	,016	–,102	,093	–,030
Пермисивност	,048	–,044	,075	–,076	,013
R^2	,104	,023	,085	,099	,093
Adjusted R^2	,080	–,003	,061	,074	,068
F	4,313***	,874	3,460**	4,077**	3,751**

*p < 0.05, **p < 0.01, ***p < 0.001

У табели 8 дат је приказ регресионе анализе у којој су критеријумске варијабле психопатске тенденције адолесцената, а предикторске варијабле процењени васпитни стилови мајке.

Процењени васпитни стилови мајке објашњавају 5,6% варијансе интерперсоналних односа, али ни један аспект васпитних стилова није издвојио као значајан предиктор. Процењени васпитни стилови мајке објашњавају 8,5% варијансе психопатског животног стила, али се такође нема издвојених значајних предиктора. Процењени васпитни стилови мајке објашњавају 6,3% варијансе укупног скора психопатских тенденција адолесцената, али нема издвојених аспеката васпитних стилова који су дали допринос. Процењени васпитни стилови мајке нису статистички значајни у предвиђању психопатског афекта и антисоцијалног понашања адолесцената.

Табела 8. Процењени васпитни стилови мајки као предиктори психопатских тенденција адолесцената

Предиктори	Интерперс. односи	Психопат. афекат	Животни стил	Антисоц. понашање	Психопат. тенденције – укупно
	β	β	β	β	β
Васпитни стилови мајке					
Повезаност	,023	,016	–,118	–,040	–,029
Регулација	–,121	,014	–,140	–,065	–,105
Аутономија	–,032	–,093	,083	–,037	–,034
Принуда	,019	–,122	,052	,026	–,017
Вербална хостилност	,093	,082	,096	–,034	,098
Необјашњавање	,103	,066	,085	,105	,116
Пермисивност	,076	,059	,091	,007	,088
R^2	,056	,022	,085	,031	,063
Adjusted R^2	,031	–,004	,061	,005	,037
F	2,206*	,834	3,458**	1,175	2,456*

*p <0.05, **p < 0.01, ***p < 0.001

Када отац користи регулацију у васпитању, која се састоји у томе да он наводи разлоге због чега нешто захтева и очекује од детета, онда адолесценти имају способност контроле агресивних импулса и неће испољавати криминогено понашање. Када отац у васпитању примењује физичко кажњавање, неконструктивну критику, показује експресивну љутњу и озлојеђеност, адолесценти ће испољити тенденцију ка антисоцијалном понашању, лошим интерперсоналним односима и површном афекту. Процењени васпитни стилови мајке су значајни у предвиђању психопатских тенденција адолесцената, али се из групе предикторских варијабли ни једна варијабла није издвојила као значајан предиктор.

ДИСКУСИЈА И ЗАКЉУЧАК

Циљ истраживања је био да се утврди доминантан васпитни стил родитеља процењен од стране адолесцената, степен изражености психопатских тенденција адолесцената, повезаност васпитних стилова родитеља и психопатских тенденција адолесцената, као и да се утврди предиктивна моћ процењених васпитних стилова родитеља у предвиђању психопатских тенденција адолесцената.

Резултати дескриптивне статистике показују да је доминантан васпитни стил родитеља ауторитативност. Ауторитативни родитељи показују високу контролу и високу топлину. Ови родитељи су одговорни, захтевни, али и подржавајући (Baumrind 1966: 60-73). Код деце подстичу развој емоционалне интелигенције, односно како да препознају, разумеју и контролишу своја осећања. Такође подстичу усвајање асертивних комуникацијских вештина које подразумевају асертивно изражавање својих осећања и мисли, заузимање за себе уз поштовање других људи и конструктивно решавање проблема. Кроз високу контролу, ауторитативни родитељи одређују правила

понашања која деца треба да поштују и на тај начин су стимулисана да развију самосталност и идентитет. Ауторитативни родитељи се са великим поштовањем опходе према деци, укључују их у процес доношења важних породичних одлука, отворено дискутују са својом децом о проблемима и објашњавају разлоге награђивања и кажњавања (Baumrind 1991: 60-73). Тако адолесценти имају здраву психолошку основу за оптимални развој, јер у ауторитативној породици добијају подршку за развој независности и индивидуалности (Steinberg 1996: 19-37). Росли (2014: 29-40) је извршио једно велико истраживање на узорку америчких, азијских и афричких очева и мајки. Резултати овог истраживања су показали да је ауторитативни васпитни стил очева најдоминантнији у Америци и Африци, док је попустљиви васпитни стил најдоминантнији у Азији. На узорку мајки добијени су следећи резултати: ауторитативни васпитни стил мајки је доминантна у Америци, ауторитарни у Африци, а занемарујући васпитни стил у Азији. Истраживања васпитних стилова родитеља вршена су и у Србији. Пелемиш (2017: 29) у свом истраживању на узорку ученика седмог разреда основне школе, добија налазе да је најдоминантнији васпитни стил родитеља ауторитативни, док је пермисивни васпитни стил најмање изражен. Велики број истраживања у Србији (Genc 1988: 122-130; Mihić, Petrović, Grijak, Dinić 2004: 78; Михић 2005: 240-247; Грубор, Михић, Зотовић, Петровић 2009: 625-629; Opsenica Kostić 2012: 27-31) извештава да је најдоминантнији попустљиви односно топло-попустљиви васпитни стил код оба родитеља. Топло-попустљиви васпитни стил из Шеферове класификације васпитних стилова (Schaefer, 1959 према Pirkowska Petrović 1991: 170-176) одговара по карактеристикама попустљивом васпитном стилу из класификације васпитних стилова Дајане Баумринд. Попустљив васпитни стил се карактерише високим степеном емотивне блискости са дететом, емпатичношћу и флексибилношћу што се тиче захтева упућених детету (Михић, Зотовић, Петровић 2006: 119-128). Ауторке добијене налазе објашњавају традиционалним начином васпитања у нашој средини, који се одликује великом блискошћу родитеља и деце, израженом посвећеношћу родитеља васпитању, као најзначајнијим вредностима у српским породицама (Mihić, Petrović 2009: 371-378; Петровић 2007: 25-35). И резулатати овог истраживања су показали да је дошло до преображаја традиционалне породице у савремену породицу, у којој је ауторитативни васпитни стил доминантан код оба родитеља (Mihić, Petrović 2009: 385). Када су родитељи ауторитативни у васпитању, то значи да су укључени у све аспекте породичног живота, па је такво породично окружење повољније за оптимални развој детета (Zotović, Mihić, Petrović 2007: 151-157).

Резултати дескриптивне статистике такође показују да адолесценти показују ниске вредности на свим субскалама психопатских тенденција као и на скали у целини. На основу Т-скорова може се закључити да испитаници показују слабо присуство психопатских тенденција, односно реч је о особама које имају способност да контролишу своје импулсе, поштују ауторитете и закон (Novović, Smederevac, Biro 2009: 73-88). Адолесценти мушког пола постижу нешто виши скор на субскали интерперсонални односи што говори о тенденцији мушкараца да себе представе као снажне момке који се залажу за себе и своја права (Novović, Smederevac, Biro 2009: 73-88). Међутим, аутори скале сматрају да овај налаз треба узети са резервом, јер је врло могуће да је реч о тежњи испитаника да себе представе као јаке,

стабилне и независне особе. Добијене налазе можемо објаснити и адолесцентским узрастом коме испитаници припадају. Познато је да се на адолесценцију гледа као на период повећане бунтовности према многим ауторитетима, нарочито родитеља (Todosijević 1999: 196-211). У адолесценцији долази до многих физичких и психичких промена, одвајања, емоционалне амбивалентности која су предуслов индивидуације и одрастања (Vlajković 2005: 109-116).

Резултати корелационе анализе показују да адолесценти ауторитативних родитеља, неће испољавати психопатске интерперсоналне односе, психопатски животни стил и психопатски афекат, док ће деца ауторитарних родитеља испољавати антисоцијално понашање, психопатске интерперсоналне односе, психопатски животни стил и психопатски афекат у виду лоше контроле агресивности, манипулативности и површног шарма.

Резултати регресионе анализе показују да су процењени васпитни стилови родитеља значајни у предвиђању психопатских тенденција адолесцената. Процењени васпитни стилови оца објашњавају од 2,3% до 10,4% варијансе психопастких тенденција адолесцената, а процењени васпитни стилови мајке објашњавају од 2,2% до 8,5% варијансе психопатских тендецниja адолесцената. Регулација као аспект ауторитативног васпитног стила оца са негативним предзнаком β коефицијента је значајан у предвиђању психопатског животног стила, интерперсоналних односа, као и укупних психопатских тенденција адолесцената. Принуда као аспект ауторитативног васпитног стила оца је значајан у предвиђању антисоцијалног понашања адолесцената, а вербална хостилност као аспект ауторитарног васпитног стила оца је значајан у предвиђању психопатског животног стила, интерперсоналних односа, као и укупних психопатских тенденција адолесцената. На основу добијених резултата, може се закључити да одсуство регулације (ауторитативности) и примена принуде и вербалне хостилности (ауторитарности) у васпитању, може довести до испољавања психопатских тенденција адолесцената. Што се тиче процењених васпитних стилова мајке, они објашњавају мали проценат варијансе психопастких тенденција адолесцената, али ни један аспект није дао статистички значајан допринос. Имајући у види проценат објашњене варијансе у корист васпитних стилова оца, као и то да се поједини аспекти васпитних стилова оца издвајају као значајни предиктори, а аспекти васпитних стилова мајки не, може се закључити да су васпитни стилови оца значајнији у предвиђању појаве психопатских тенденција адолесцената. Када адолесцент процењује оца као неког ко не објашњава зашто нешто захтева и очекује од деце, не објашњава зашто је важно поштовати правила, не указује на везу између узрока и последица понашања, могуће је да адолесцент развије психопатске карактеристике као што су неодговорност, манипулативност, лоша контрола импулсивности и употреба психоактивних супстанци. Када адолесцент перципира оца као неког ко примењује принуду у васпитању, инсистира на послушности примењујући и физичку казну, могуће је да адолесцент развије антисоцијалне тенденције у понашању. Многа истраживања (Baldry, Farrington 1998: 239; Kim, Catalano, Haggerty, Abbott 2011: 137-140) показују да адолесценти, који одрастају у ауторитарним породицама у којима нема емоционалне блискости, конструктивне комуникације, а често је у употреби кажњавање, испољавају агресивност према вршњацима и постају актери вршњачких сукоба. Када адолесцент перципира оца као неког ко примењује

вербалну хостилност у васпитању у виду викања, нарђивања или неконструктивног критиковања нечега што је адолесцент урадио или се не допада родитељу, могуће је да адолесцент развије психопатске интерперсоналне односе, психопатски животни стил и уопште психопатске тенденције. Ауторитарни васпитни стил родитеља има за последицу манифестацију деструктивних облика понашања адолесцената (Deković, Janssens 1992: 927-929). Адолесценти који одрастају у ауторитарним породицама имају проблем адаптације у новим и непознатим ситуацијама, променљивог су расположења, примењују агресивно понашање. Добијене резултате можемо тумачити имајући у виду чињеницу да адолесценти и њихови родитељи живе у срединама на Косову и Метохији, које су мултиетничке, где постоји страх за безбедност породице, јер је велика вероватноћа избијања етничких сукоба па је самим тим и очекивано да родитељи повећавају надзор у васпитању деце. Здравковићева (2005: 11-52) је у истраживању дошла до закључка да упорни сукоби, међу које се може сврстати и косовскометохијски, има пет заједничких карактеристика. Прва каракетристика је неравнотежа моћи и преокрет власти која се огледа у томе да доминантност једне групе изазива неповерење, несигурност и страх међу члановима друге/подређене групе. Друга карактеристика је етнички идентитет који се може перципирати и као сукоб идентитета заснован на осећају угрожености. Трећа карактеристика је неминовност суживота са непожељним етничким групама. Четврта карактеристика су екстремне емоције (страх, бес, огорченост, инфериорност). Пета карактеристика је свакодневна виктимизација и траума..

Дакле, ауторитарни или крути васпитни стил оца и мајке, са својим аспектима - принуда, вербална хостилност и необјашњавање, може да доведе до појаве психопатских тенденција адолесцената. Овако добијени резултати истраживања показују да постоји потреба за едукацијом родитеља и адолесцената, саветодавним и психотерапијским радом са породицама у целини, са циљем побољшања односа између родитеља и деце и стварањем оптималне породичне климе за квалитетније одрастање адолесцената.

ЛИТЕРАТУРА

Baldry, Farrington 1998: Anna Baldry, David Farrington. Parenting influences on bullying and victimization.*Legal and Criminological Psychology, 3 (2),* 237-254.

Baumrind 1966: Diana Baumrind. Effects of Authoritative Parental Control on Child Behavior. *Child Development, 37(4),* 887-907.

Baumrind 1991: Diana Baumrind. The influence of parenting style on adolescent competence and substance use. *Journal of Early Adolescence, 11*, 56-95.

Čudina-Obradović, Obradović 2006: Mira Čudina-Obradović, Josip Obradović. *Psihologija braka i obitelji.* Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga.

Deković, Janssens 1992: Maja Deković, Jan Janssens. Parents' child-rearing style and child's sociometric status. *Developmental Psychology 28*, 925-932.

Genc 1988: Lajoš Genc. Dimenzije vaspitanja i razvoj ličnosti: teorija i istraživanja. *Psihologija, 21(4),* 121-132.

Грубор, Михић, Зотовић, Петровић 2009: Сања Грубор, Ивана Михић, Марија Зотовић, Јелица Петровић. Релације селф концепта адолесцената и процењених васпитних стилова њихових родитеља. *Педагошка стварност, 55 (5-6),* 622-635.

Hancock Hoskins 2014: Donna Hancock Hoskins. Consequences of Parenting on Adolescent Outcomes. *Societies, 4,* 506-531.

Hare 1991: Robert Hare. *The Hare Psychopathy Checklist - Revised.* Toronto, ON, Canada: Multi--Health Systems.

Hare 2003: Robert Hare. *The Hare Psychopathy Checklist-Revised (PCL-R)* 2nd edition.Toronto, ON, Canada: Multi-Health Systems.

Kim, Catalano, Haggerty, Abbott 2011: Min Jung Kim, Richard Catalano, Kevin Haggerty, Robert Abbott. Bulling at Elementary School and Problem behaviuor in Young Adulthood: A Study of Bullying, Violence, and Substance Use from Age 11 to Age 21. *Crim Behav Ment Health, 21 (2),* 136-144.

Коцопељић, Пекић, Генц 2008: Јасмина Коцопољић, Јасмина Пекић, Ана Генц. Релације између васпитних ставова родитеља и ауторитарности деце.*Педагошка стварност, 54 (9–10),* 1029-1038.

Maccoby, Martin 1983: Eleanor Maccoby, John Martin. Socialization in the context of the family: Parent-child interaction. U: P. H. Mussen (ur.). *Handbook of child psychology: Socialization, personality, and social development.* New York: Wiley,1-101.

Matejević 2007: Marina Matejević. *Vrednosne orijentacije i vaspitni stil roditelja.* Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet.

Matejević, Todorović 2012: Marina Matejević, Jelisaveta Todorović. *Funkcionalnost porodičnih odnosa i kompetentno roditeljstvo.* Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet.

Martin, Colbert 1997: Carole Martin, Karen Colbert. *Parenting: A life span perspective.* Mcgraw-Hill Book Company.

Mesurado, Richaud de Minzi 2013: Belen Mesurado, Maria Richaud de Minzi. Children's Perception of Parental Relationships and Personality Traits in Argentinean Children. In: E. Crossman & M. Weiler (eds). *Peronality Traits*. Nova Science Publishers, 1-26.

Mihić, Petrović, Grijak, Dinić 2004: Ivana Mihić, Jelica Petrović, Đurđa Grijak, Bojana Dinić. The correlation ofthe quality of emotional bonding with family members and dominant child--rearing styles. International Conference Quality ofLife and Psychology, (Thessaloniki 3-5 December). *Book of abstracts*, 78.

Михић 2005: Ивана Михић. Улога васпитног стила родитеља у процени породице. У: Француш-ко, М., Зотовић, М. (ур). *Психосоцијални аспекти друштвене транзиције у Србији,* Филозофски факулте Нови Сад, Одсек за психологију. 238-254.

Михић, Зотовић, Петровић 2006: Ивана Михић, Марија Зотовић, Јелица Петровић. Социодемографске карактеристике породице, подела посла у кући и васпитни стилови родитеља у породицама на територији Војводине. *Педагошка стварност, 52 (1-2),* 118-134.

Mihić, Petrović 2009: Ivana Mihić, Jelica Petrović. Percepcija kvaliteta odnosa unutar porodice - iskustvo adolescenata iz Srbije. *Primenjena psihologija, 2 (4),* 369-384.

Novović, Smederevac, Biro 2009: Zdenka Novović, Snežana Smederevac, Mikloš Biro. Procena psihopatske devijacije (PAQ-upitnik). U M. Biro S. Smederevac i Z. Novović, Z. (Ur.). *Procena psiholoških i psihopatoloških fenomena.* Beograd: Centar za primenjenu psihologiju. 73-88.

Opsenica Kostić 2012: Jelena Opsenica Kostić. Percipirano ponašanje očeva i majki: povezanost sa samopoštovanjem i perfekcionizmom adolescenata, U: Stefanović Stanojević T., Todorović J., Dimitrijević B. (ur.). *Psihički razvoj, mentalno zdravlje i rad*. Univerziteta u Nišu, Filozofski fakultet 24-35.

Palmer, Hollin 2001: Emma Palmer, Clive Hollin. Sociomoral reasoning, perceptions of parenting and self-reported delinquency in adolescents. *Applied Cognitive Psychology, 15,* 85-100.

Pelemiš 2017: Dragana Pelemiš. Vaspitni stil roditelja kao faktor opšteg uspeha učenika. *Pedagoška stvarnost, 63(1),* 27-40.

Петровић 2007: Јелица Петровић. Односи у породици у Војводини: подела улога, васпитно понашање родитеља и породична клима. У: Зотовић, М. (ур). *Породицу Војводини: карактеристике и функционалност*. Нови Сад, Филозофски факултет, 23-46.

Pirkowska-Petrović 1991: Katarina Pirkowska-Petrović. Jedan model za ispitivanje vaspitnih stavova roditelja, *Psihologija, 24 (1-2),* 170-179.

Robinson, Mandleco, Olsen, Hart 2001: Clyde Robinson, Barbara Mandleco, Susanne Frost Olsen, Craig Hart. The Parenting Styles and Dimensions Questionnaire (PSDQ). In B. F. Perlmutter, J. Touliatos, & G. W. Holden (Eds.). *Handbook of family measurement techniques, 3.* Instruments & index, Thousand Oaks, 319-321.

Rosli 2014: Noor Rosli. *Effect of parenting styles on children 's emotional and behavioral problems among different ethnicities of muslim children in the USA*. A Dissertation submitted to the Faculty of Education Marquette University in Partial Fulfillment of the Requirements for The Degree of Doctor of Philosophy Milwaukee, Wisconsin.

Steinberg 1996: Laurence Steinberg. *Adolescence*. New York: McGraw Hill.

Todorović 2005: Jelisaveta Todorović. *Vaspitni stilovi roditelja i samopoštovanje adolescenata.* Niš: Prosveta.

Todosijević 1991: Bojan Todosijević. *Percepcija vaspitnih stavova, moralnost i bazične osobine ličnosti Ajzenkovog teorijskog sistema.* (Diplomski rad). Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Odsek za psihologiju.

Todosijević 1999: Bojan Todosijević. Relacije između porodičnog funkcionisanja i autoritarnosti. *Ličnost u višekulturnom društvu, 3*, 195-213.

Vlajković 2005: Jelena Vlajković. *Životne krize: prevencija i prevazilaženje.* Beograd: Žarko Albulj.

Zdravković 2005: Helena Zdravković. *Politika žrtve na Kosovu: Identitet žrtve kao primarni diskurzivnicilj Srba i Albanaca u upornom sukobu na Kosovu*. Beograd: Srpski genaloški centar.

Zotović, Mihić, Petrović 2007: Marija Zotović, Ivana Mihić, Jelica Petrović. Socio-demografske i psihološke karakteristike tradicionalnih i egalitarnih porodica sa teritorije Vojvodine. U: M. Biro, S. Smederevac (Ur.). *Psihologija i društvo*. Novi Sad: Filozofski fakultet, 151-162.

Miljana S. PAVIĆEVIĆ
Kristina M. MILUTINOVIĆ

ESTIMATED PARENTAL STYLES AS PREDICTORS OF PSYCHOPATHIC TENDENCIES OF ADOLESCENTS FROM KOSOVO AND METOHIJA

Summary

The aim of the research was to determine the predictive power of parenting styles of parents assessed by adolescents in predicting adolescent psychopathic tendencies. The sample consisted of 270 adolescents aged 16 and 17 from Kosovo and Metohija. The following instruments were used in the research: Questionnaire of parental styles and dimensions - PSDQ and Questionnaire for assessment of psychopathic deviation - PAQ. The results of the research show that adolescents perceive their parents as predominantly authoritative in their upbringing and that they show low psychopathic tendencies. The estimated educational styles of the father by adolescents explain from 8% to 10% of the variance of psychopathic tendencies of adolescents, and as significant predictors are regulation with a negative sign of the β coefficient as an aspect of authoritative educational style, and coercion and verbal hostility as aspects of authoritarian educational style. Estimated adolescent parenting styles by adolescents explain 5% to 8% of the variance in adolescent psychopathic tendencies, but no variable has emerged from the group of predictor variables as a significant predictor.

Key words: educational style, psychopathic tendencies, parents, adolescents

---

Рад је предат 8. фебруара 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

UDK 316.644-057.4:[37.018.43:077(497.11:497.6 PC)"2019/2020"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-35936

Originalni naučni rad

*Milena Z. ŠKOBO**
Sinergija University Bjeljina
Republic of Srpska

ONLINE TEACHING IN SERBIA AND THE REPUBLIC OF SRPSKA AT THE COVID-19 OUTBREAK: TEACHERS' EXPERIENCES

Abstract: The purpose of this pilot study is to determine the nature, management and quality of experimental forms of online teaching based on the teachers' three-month teaching experience gained in the academic year 2019/20, and to identify the major social, economic and psychological factors that might be related to the way the online teaching as alternate modality was realized in all educational levels in Serbia and the Republic of Srpska at the COVID-19 outbreak. The conducted research involving 283 language and literature teachers was done by using the quantitative and qualitative method, and the survey questionnaire consisting of one open-ended and ten closed-ended questions was the measuring instrument.The responses are analyzed and classified into several categories according to their common denominator. The results highlighted the main challenges the teachers faced while teaching online, pointed to the key limitations of relying on face-to-face teaching as the only accessible delivery mode and provided the relevant insights regarding the directions for further investigations in online teaching in the field of humanities.

Key words: COVID-19 pandemic, alternate teaching modalities, online platforms and tools, online teaching challenges, social, economic and psychological factors.

INTRODUCTION

In the sphere of eduction, the aggravating socio-economic circumstances caused by the COVID-19 pandemic were reflected in learning loss and exclusion. This has led the education community to explore how to ensure learning continuity, examine the negative implications going beyond the education sphere, and issue recommendations in regard with implementing online education globally. As a result, the definition of the right to education has been expanded and an inclusive change in education delivery has been promoted.

The ongoing crisis deepened pre-existing education disparities that particularly affected the vulnerable groups (i.e. people living in poor or rural areas, refugees, persons with disabilities and forcibly displaced persons) and pointed to the possibility of education disruption next year due to the pandemic's economic impact (UNESCO 2020). OECD issued a report offering plans for maintaining learning continuity – identified as a major challenge – through adopting alternate modalities, which pinpointed principle needs that

* Assistant Professor, milenanikolic86@yahoo.com

should be tackled, and identified the areas where education systems depending on online education were likely to face more demanding implementation challenges (OECD 2020).

In developing countries such as Serbia and the Republic of Srpska, an overnight transition from face-to-face instruction to experimental form of online teaching made weak spots in their education systems even more dramatic. Teachers' response to adaptation to a newly-acquired teaching environment depended on both external and internal factors, leading to varying degrees of success and committment on teachers' behalf.

The aim of this study is to determine the nature, management and quality of experimental forms of online teaching based on the teachers' initial three-month experience gained in the academic year 2019/20, and to identify the major social, economic and psychological factors that might be related to the way the online teaching as alternate modality was realized in all educational levels in Serbia and the Republic of Srpska at the COVID-19 outbreak.

ONLINE TEACHING AS ALTERNATIVE MODALITY IN SERBIA AND THE REPUBLIC OF SRPSKA

Prior to the pandemic, most scholars and researchers across the world agreed that distance learning was more evolving form of learning when compared to traditional, with the focus on the use of ICT, and pointed out its positive aspects such as flexibility, availability, and possibility of achieving different levels of interaction (Conrad 2002; Thorne 2003; Hiltz, Turoff 2005). Conversely, the use of MOOC (massive online platforms) and OER (open education resources) databases was quite limited, and different types of e-learning were practiced mostly at tertiary education level (Juszczyk, Kim 2020: 118). The limited utilization of online resources may be due to the fact that implementation of online tools and platforms in education systems requires systematic approach and proper financial and other support (Castro 2019), while scarce presence of e-learning in educational institutions may stem from realization that teaching in virtual learning environment (VLE) is quite different from traditional classroom instruction (Hoffman 2000: 99), thus requiring more demanding challenges to be examined, such as fair assessment, online course design, etc. (Rapanta, Botturi et al. 2020: 923).

Many authors emphasized a high level of drop-out and failure in distance learning courses in comparison to face-to-face teaching (Park 2007; Hu, Hui 2012), which led to careful examination of various socio-economic and psychological factors affecting successful implementation of distance learning. With the elimination of key economic limitations and basic technical problems, a human factor - a teacher who is "at ease with the equipment, uses the media creatively, and maintains a high level of interactivity with the students" (Sherry 1995: 43) – appears to be vital for effective online course design and management. Moreover, many studies pointed to the importance of social support and integration within the peer group and the educational institution and recognized reduced social interaction as the main cause of drop out and failure in online courses, leading to the feeling of loneliness, isolation, disconnection and lack of (emotional) support on the students' part (Osterman 2000; Mullen, Tallent-Runnels 2006; Liu, Gomez et al 2009; Lee 2012).

Adopting alternate teaching modalities in the Western Balkans' region while taking into consideration the specific needs and limitations of each educational institution demanded

lots of efforts for all stakeholders involved in every branch of education. Educational institutions in Serbia and the Republic of Srpska struggled with the implementation process, as online courses and distance learning programmes in general were rarely existent prior to pandemic (Matijašević Obradović, Joksić 2014; Škobo, Sentov 2020: 394; Lazić, Talić 2021: 348; Škobo 2021: 96). Moreover, there have been no accredited distance study progammes in the field of humanities in Serbia (NEAQA 2021) and the Republic of Srpska (AHERS 2021). Prior to the onset of the pandemic, distance learning programmes often included a foreign language course as a compulsory elective (Škobo, Sentov 2020: 394), which was predominantly conducted via Skype (Milojković 2019), but training in the specific methodology of distance learning teaching was not provided. This led to a heavy workload and demotivation on the teachers' part (Đukić Mirzayantz 2017: 45). Only a small number of researchers in this field addressed the challenges of online foreign language course design prior to the pandemic (Trajanović–Domazet et al 2007; Vukotić, Tanasijević 2012; Đorđević, Radić Bojanić 2014; Tanasijević, Vukotić 2014; Gajić, Maenza 2019). The number of researchers addressing the management and implementation of online literature courses at tertiary and secondary education level has been even smaller (Škobo, Sentov 2020; Škobo 2021). Hence, the effectiveness of distance language learning has been still regarded as a largely unexplored area in this region (Đukić Mirzayantz 2019: 133).

The outbreak of COVID-19 sparked more interest in distance learning in these two countries. The latest research has been focused on acknowledging the urgent need for development of e-learning system, its implications in HE institutions and students' experience and satisfaction with e-learning (Radić, Ristić et al. 2020; Cerović, Mićić et al. 2021; Tanjga 2021), as well as teachers' experience regarding the advantages and disadvantages of online teaching in Serbia and neighbouring countries (Nikolić, Milojević 2020; Jovanović, Dimitrijević 2021). The results obtained from the survey conducted in the Republic of Srpska, dealing with the students' satisfaction with ad-hoc e-learning involving 196 participants, showed that almost 93% of the participants expressed their preference for face-to-face teaching over online teaching as it involved contacts with their colleagues (Tanjga 2021: 4). These results coincide with those obtained from the study focusing on the key disadvantages of online teaching in Serbia and the neighbouring countries, as it positioned social interaction (i.e. a lack of synchronous communication) as the major drawback, along with assessment of students' knowledge and technical problems (Nikolić, Milojević 2020: 7).

DESCRIPTION OF METHODOLOGY

There were 283 participants in total, 130 of which were language and literature teachers at primary schools, 92 at secondary schools, 5 at private language schools and 56 at private and state-owned universities across Serbia and the Republic of Srpska. The data obtained by the survey questionnaire Google Form comprising of 11 questions administered by an e-mail were processed, analyzed and presented qualitatively and quantitatively. There were 10 closed-ended questions (5 of which included an 'Other, please specify' response option) that supplemented the qualitative data gathered from the open-ended question. The number of open-ended questions is limited to 1 because the researcher expected the teachers to have sufficient focus span to provide thorough and comprehensive answers indicative and resourceful for a qualitative and conclusive discussion.

The first research question focuses on determining the nature, management and quality of online teaching as alternate modality to standard face-to-face instruction from the teachers' perspective. The results are presented in five parts: type of online teaching systems used (1), type of teacher-student interaction (2), lecture attendance (3), online tools used in teaching (4), and the major challenges of online teaching (5).

The second research question focuses on identifying the major social, economic and psychological factors that might be related to the way the online teaching was realized. The responses are analyzed inductively and categorized into groups sharing some common denominator. Most categories are formulated by the researches based on the characteristics of the teachers' answers – expressing social, cognitive and affective aspect of online teaching as alternate modality.

PRESENTATION OF THE RESULTS

Type of online teaching systems

The first question dealing with the type of online platform teachers used is a closed-ended multiple response question with an 'Other' response option. The results are presented graphically (Chart 1):

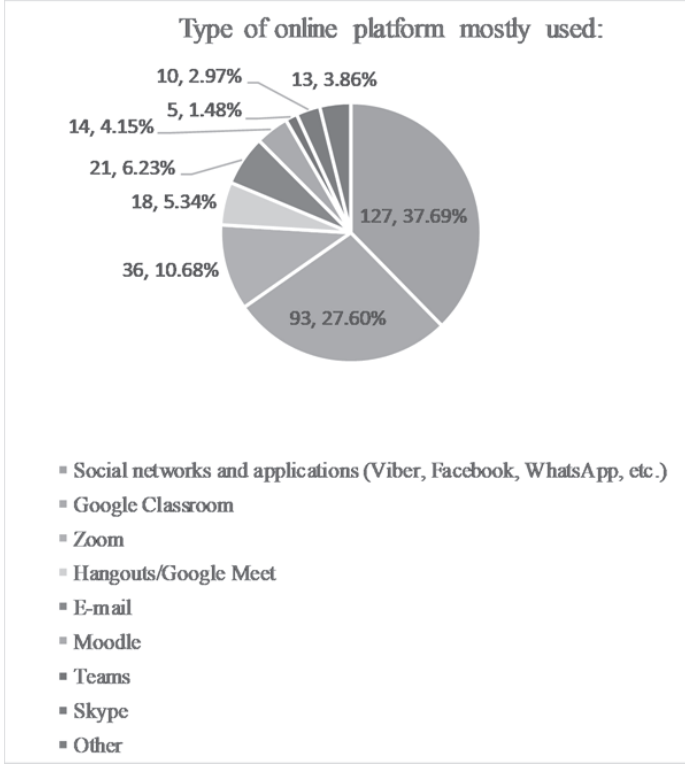

Chart 1. Type of online platform most frequently used by teachers in Serbia and the Republic of Srpska.

The results obtained show that 37.69% (127) respondents used social networks and applications (Viber, Facebook, WhatsApp, etc.), 27.60% (93) used Google Classroom, 10.68% (36) Zoom, 6.23% (21) e-mail, 5.34% (18) Hangouts/Google Meet, 4.15% (14) used Moodle, 2.97% (10) Skype, 1.48% (5) Teams, while 3.86% (13) used did not specify which platform they used.

Teacher-student interaction

Questions 2-3 focus on teacher-student interaction and the ways in which it was mostly achieved (*Chart 2*).

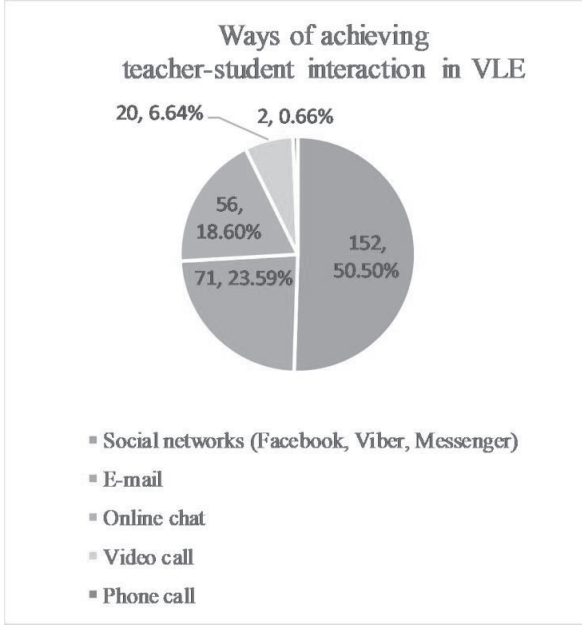

Chart 2. Ways of achieving teacher-student interaction in VLE.

85% (238) expressed their satisfaction with the level of interaction achieved in VLE, while only 15% (42) gave a negative answer. The results also indicated that the most frequent means of achieving teacher-student interaction for 50.50% (152) of teachers was via social networks and applications; 23.59% (71) opted for e-mail, 18.60% (56) used online chat, 6.64% (20) used video call, while less than 1% (2) used phone calls.

Lecture attendance

Questions 4-7 deal with the online lecture attendance. Question 4 explores whether switching to online teaching mode led to the fall in the number of students, while Question 5 examines whether a decrease in number of students stemmed from the students' poor technical support/ technical problems (*Chart 3*).

56 % (135) of respondents said that fewer students attended the online classes when the school/university switched to online teaching, while 44% (104) provided

a negative answer. When asked whether a decrease in number of students was due to a lack of technical support, 58% (132) of respondents answered negatively, while 42% (96) gave a positive answer.

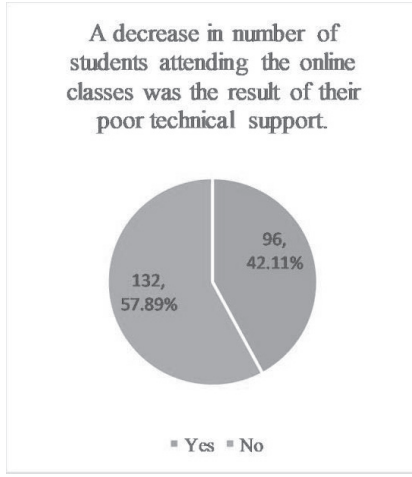

Chart 3. A decrease in number of students attending the online classes was due to their poor technical support fueled by economic factors.

Question 6 deals with the teachers' opinion regarding the students' facing certain consequences for not attending the online lectures regularly, while Question 7 explores whether students should be given open access to video recordings anytime, regardless of justifiability of reasons provided for not taking attendance in real time (*Chart 4*).

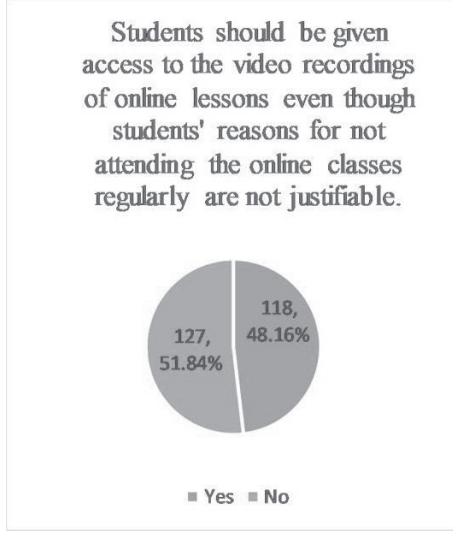

Chart 4. Students should be given access to the video recordings of lectures regardless of justifiability of reasons provided for not taking attendance in real time.

Teachers are unified in their answers regarding the students' facing certain consequences for not attending the lectures regularly, as 88% (216) said they should be sanctioned, while only 12% (29) disagreed; the answers are not that straightforward in regard with providing the open access to the video recordings to students anytime, as 52% (127) disagreed and 48% (118) answered positively. The further analysis of the results obtained regarding Question 7 included examining the responses given by the university professors. The results indicated that all university teachers (56) agreed that students should have a limited access to the video recordings of lectures.

Online tools used in teaching

Questions 8-10 deal with the online tools aimed at enhancing, developing and nourishing students' language skills. Question 8 focuses on the most frequent type of online tools used (*Chart 5*), Question 9 deals with teachers' satisfaction with the level of presence of online tools used, while Question 10 explores whether the reason for the poor usage of online tools is a lack of proper teacher training/seminars/webinars.

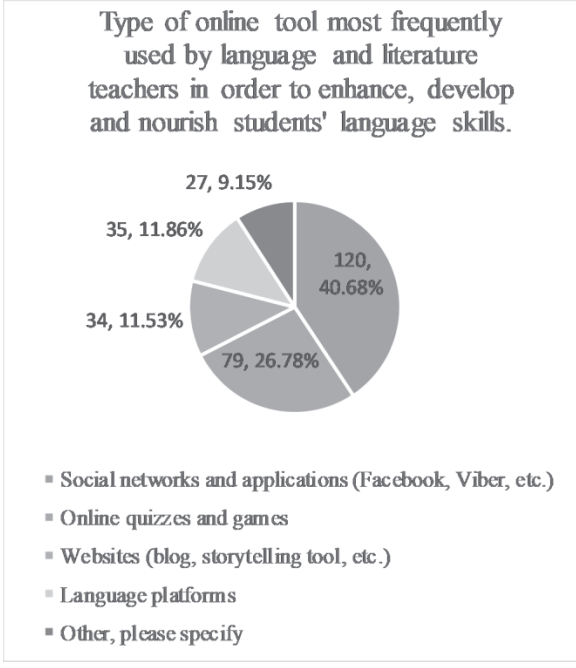

Chart 5. Type of online tool most frequently used by teachers for improving students' language skills.

40.68% (120) of respondents said they mostly used social networks and applications (Facebook, Viber, etc.) for improving and developing students' language skills, 26.78% (79) used online quizzes and games, 11. 86% (35) used language platforms,

11.53 % (34) used websites (blogs, storytelling tools, etc.), and 9.15% (27) opted for other online tools (padlet, forum, language platforms, proofreading tools, etc.).

80% (191) expressed their dissatisfaction with the level of presence of online tools for improving the students' language skills, while only 20% (48) gave a positive answer. The results have also shown that 83% (204) of respondents agreed that poor implementation/usage of online tools was due to the lack of proper teacher training courses, while only 17% (42) disagreed.

Teachers' opinions on challenges of online teaching

Question 11 is an open-ended question that asked teachers to critically reflect upon the challenges of conducting online lectures during the Spring 2020 term; their answers - summarised in *Table 1* - are classified into five categories. The number in brackets refers to the number of teachers using a similar answer/ argument, with the same propositional value, only formulated in different words.

Table 1. Teachers' responses related to challenges regarding the online lectures conducted during the Spring 2020 term in Serbia and Republic of Srpska.

CATEGORIES	TEACHERS' RESPONSES ILLUSTRATING THE MAIN IDEAS
Fair assessment (130)	- I was unable to keep track of student' performance and objectively assess their knowledge due to problems regarding proper organization and design of online lectures;/ I was not sure whether they followed the lectures and understood the lecture content, as I could not keep track of their attendance and engagement. I didn't know whether they were really present or just signed in and left. (60). - Students lack of independence in learning and their readiness to cheat; they plagiarised their homework / referred to various e-sources or copied each other's works/ (17) or had their assignments done by someone else (29). - I was forced to go through excessive amount of students' written assignments sent via email/Viber/Messenger which is quite time-consuming and emotionally exhausting, therefore, it affected the quality of the feedback given to students and problematized the assessment. (20) - Students did not have equal economic opportunities. (4)

Lack of motivation (73)	- Students had no desire whatsoever to get engaged (32); - Students did not take online classes seriously; they acted irresponsibly and were not diligent; they did not send their homework on time; they were phoning their presence or skipping classes. (17) - I was stressed out due to a heavy workload. I was emotionally, physically, and psychologically exhausted; it was time consuming; a lot of energy is needed; spending too many hours in front of laptop makes you feel exhausted; it is monotonous. (12) - It was difficult to keep them[students] focused; attention span problems (5) - Adapting to a newly-acquired situation was quite challenging and energy draining; (4)
Lack of social interaction (68)	- Poor teacher-student and student-student interaction in VLE (25) - Lack of face-to-face communication (16) - Lack of non-verbal communication (11) - The atmosphere in the classroom is a more frutile ground for discussions and exchange of opinions (9) - Physical absence (7)
Lack of technical support (65)	- Limited resourses and different economic opportunities. Many students faced difficult financial situation; they had no computers/phones; there were few children in the family and only one computer/phone; children in rural areas could not access online teaching content and the schools/libraries were closed (31) - Poor internet connection (22) - Deficiencies of the platform used: time limit, frequent updating of software, poor possibilites for pair work/ group work, etc. (11)
Lack of digital literacy of teachers/students/ parents (31)	- Teachers/students/parents were not enough digitally literate to adequately approach the newly-acquired situation; economic opportunities dictated digital literacy (19). - Lack of online educational materials and digital textbooks prevented me from proper organization of lectures and/ or adapting my educational content to the needs and limitations of the platform used; this made it difficult for students to easily access and acquire the educational content. (9) - Lack of training in regard with dealing with online platforms and tools (3)

DISCUSSION

Despite the fact that the scope of the questionnaire is limited to only 1 open-ended and 10 closed-ended questions and that the number of participants represents a relatively small group appropriate for a pilot study, the analysis of the answers given by the respondents points to consistent patterns, which are repetitive throughout the entire corpus, casting light on the nature, quality and management of online teaching based on the teachers' three-month teaching experience, and the key social, economic and psychological factors that might be intrinsically related to the way the online teaching was realized in the period observed.

The results indicate that no proper learning management system (LMS) that allows synchronous e-learning was used by most teachers. This is why the teachers were left to their own devices and capabilities regarding the problems with online class management. Social networks and applications, that should serve only as a supplement to online/traditional teaching, were the first choice for most of the respondents (around 38%). Google Classroom was the second most used platform (around 28%). However, at the time it was used, it only functioned as an asynchronous LMS with no option for integrating a video conferencing application that allows real-time meetings. Less than 14% of teachers used video conferencing systems (Zoom, Skype), while less than 11% used platforms with real-meeting component (Google Hangouts/Meet, Moodle, MS Teams).

The fact that online teaching in general was not realized through LMS is indicative of its predominantly asynchronous nature. This is supported by the analysis of the quantitative data concerning the teacher-student interaction, which shows that the teacher-student interaction was limited to written communication, as it predominantly involved the use of social networks and applications, e-mails and online chat. Hence, the results pointing to teachers' satisfaction with the level of interaction achieved in VLE only apply to this type of interaction. The analysis of the qualitative data supports these results, as it points to a lack of synchronous (oral/face-to-face) and non-verbal communication as one of the major problems the teachers faced.

As of lecture attendance, the analysis of the quantitative data points to a downfall in number of students attending the lectures in VLE. However, poor technical support was not identified as a major reason for the fall in number of students. The analysis of the qualitative data indicates that the lecture attendance in VLE is predominantly determined by psychological factors (limited social interaction and a lack of motivation). Teachers are unified in their answers regarding the students' facing certain consequences for not attending the lectures regularly, but the answers are not that straightforward in regard with providing the open access to the video recordings to students anytime (52% disagreed and 48% agreed). This might stem from the fact that a relatively small number of teachers conducted lectures through constant hosting of real-time meetings that were recorded and made available to students (i.e. mostly teachers working at HE institutions).

The analysis of the quantitative data points to the poor usage of online tools aimed at developing and nourishing students' language skills. More than 40% of teachers used social networks and applications instead of online tools, but the research does not specify the ways in which they were used for this specific purpose. Teachers mostly opted

for more common online tools such as online quizzes and games, while fewer used language platforms, websites or padlets/forums, etc. The results also show that poor usage of online tools in teaching is due to a lack of proper teacher training/seminars/webinars that might provide teachers with some practical knowledge regarding their implementation in VLE. These results coincide with the results obtained from the qualitative data, which point to a lack of digital literacy of teachers and students – mostly reflected in but not limited to their scarce usage of online tools and a lack of teacher training/seminars/webinars – as one of the major challenges the teachers faced.

The analysis of the qualitative data points to the following challenges of online teaching from the teachers' perspective: (1) fair assessment, (2) lack of motivation, (3) lack of social interaction, (4) lack of technical support; and (5) lack of digital literacy of students/teachers/parents.

Psychological factors (lack of motivation and social interaction) – identified as the major challenges the teachers faced – played one of the key roles in determining the nature, management and quality of online teaching for the period observed. A lack of motivation predominantly stems from a lack of human contact in real time, as social interaction activates language learning (Bugarski 1996: 12; Hellerman 2008: 2). Students are inspired to think critically, engage themselves in discussions and debates, exchange their ideas and express their opinions in an atmosphere involving human contact. The analysis of the qualitative data supports the argument that communication in VLE is still being under question when considered from the language teaching perspective (Pu 2020), as they point to reduced teacher-student and student-student interaction and a lack of oral, face-to-face and non-verbal communication in VLE as one of the main challenges the teachers faced.

Short attention span, skipping lessons, phoning presence and belittling the online teaching on students' part support the argument for the importance of support and social integration. Conversely, teachers described this sort of teaching as highly stressful, time consuming, and monotonous, as they faced a heavy workload, which made them feel emotionally, physically, and psychologically exhausted. These results are in compliance with the results of the recent research, which pointed to a workload as one of the most significant stressors regarding the forced conversion to online teaching for more than 600 language teachers across the world (MacIntyre, Gregersen et al. 2020: 7).

A problem of digital literacy should be analyzed within a broader socio-economic context. The results of the qualitative data broaden the quantitative findings by pointing to a wider range of socio-economic factors that might be accountable for a relatively low level of digital literacy of teachers/students: a lack of support in terms of digital materials available, a lack of technical support, limited knowledge of ICT technology due to the limited economic opportunities, and insufficient teacher training practices. However, in order to form an objective opinion regarding digital literacy of teachers, other factors should be examined as well. For instance, this research does not point to teachers' age group as another important factor influencing the level of digital literacy of teachers, so further research needs to be done in regard with widening the scope of reasons lying in the core of a poor use of online tools and ICT by the teachers.

The analysis of the qualitative data points to limited socio-economic opportunities as the major reason for a lack and/or low quality of technical support. Many students

faced difficult financial situation; they had no computers/phones; there were few children in the family and only one computer/phone; children in rural areas could not access online teaching content and the schools/libraries were closed.

The problem of fair assessment – identified as the most frequent challenge faced by the teachers – results from a synergy of all detected socio-economic and psychological implications imposed by the pandemic. The reasons for teachers' inability to evaluate students' knowledge mostly lied in teachers' struggling with online class management: inability to monitor students' performance, inability to track their attendance/students' phoning their presence in VLE, students' tendency to plagiarize their written assignments, excessive workload, the quality of the feedback. Finally, maintaining the effective class management in VLE – conditioned by both socio-economic (i.e. technical support, financial opportunities, digital literacy) and psychological factors (social interaction, oral/face-to-face/non-verbal communication, motivation) – affected the overall quality of teaching and learning in VLE for the period observed.

CONCLUSION

Despite the fact that this study focused on a moderate group of respondents, which makes the research relatively restricted in its conclusive remarks and final directions for systematic action, the results presented can be used as a solid groundwork for further investigations, which could overcome the limitations in terms of number of respondents, lack of information about the respondents' age, or the way in which social networks and applications were used in developing students' language skills.

The insights gained in this research predominantly include the challenges and drawbacks of online teaching from teachers' perspective and identification of socio-economic and psychological factors that might be related to the way the teaching process was realized in VLE, thus revealing some basic information regarding the nature, management and quality of online teaching during the period observed. These findings can be used when designing courses for future generations of students and for the purpose of comparing and contrasting similar experiences of teachers from other Western Balkans' developing countries (i.e. North Macedonia, Montenegro, Albania), or UN member-state countries of the same region (Croatia, Slovenia).

More comprehensive conclusions in this field should be reached by conducting a research with a greater number of university and language school teachers and a bigger corpus of open-ended questions, including those in regard with students' perspectives, learning outcomes and positive aspects of online teaching. Furthermore, the complex nature of online teaching as alternate teaching modality addressed in this pilot study should be approached from other aspects as well, i.e. from the students' perspective and digital literacy of students as well, pointing to the eventual disparities between the level of their satisfaction and learning outcomes.

This research, however, provided relevant insights regarding the directions for further investigations concerning the improvement of the quality of online teaching in the field of humanities in Serbia and the Republic of Srpska: (1) a need to focus on designing a proper alternative to traditional teaching that will meet the specific needs, limitations and life opportunities of these two countries – that is, designing a distance learning model

with a proper LMS that allows synchronous and asynchronous learning that will be implemented in all education levels; (2) only with a well-developed distance learning system will we be able to focus our research on designing the most convenient type of a blended learning model that combines the best segments of in-school and distance learning and that, as such, is likely to be adopted in the future (European Comission, 2020).

REFERENCES

AHERS 2021: Agency for Higher Education of Republic of Srpska (AHERS), *Accreditation of Study Programs*, (2021).

Bugarski 1996: Ranko Bugarski. *Uvod u opštu lingvistiku [Introduction in General Linguistics]*. Beograd: BIGZ.

Castro 2019: Robin Castro. Blended learning in higher education: Trends and capabilities. *Education and Information Technologies, 24,* 2523–2546.

Cerović–Mićić et al 2021: Tunde Koracs Cerović, Katarina Mićić & Selena Vračar. A leap to the digital era—what are lower and upper secondary school students' experiences of distance education during the COVID-19 pandemic in Serbia? *Euoropean Journal of Psychology of Education.* <https://link.springer.com/article/10.1007%2Fs10212-021-00556-y > [July 12, 2021].

Conrad 2002: Diana Conrad. Deep in the hearts of learners: Insights into the nature of online community. *Journal of Distance Education, 17(1)*, 1–19.

Đorđević, Radić Bojanić 2014: Jasna Đorđević, Biljana Radić Bojanić. Autonomy in the use of digital resources in a legal English course. *ESP Today: Journal of English for Specific Purposes at Tertiary Level, 2(1)*, 71–87.

Đukić Mirzayantz 2017: Marina Đukić Mirzayantz. The attitudes and experiences of foreign language teachers engaged in distance study programs in Serbia. *The Online Journal of Distance Education and e-Learning, 5(4)*, 36-46.

Đukić Mirzayantz 2019: Marina Đukić Mirzayantz. The effectiveness of learning German on Moodle. *Inovacije u nastavi, 32(3)*, 130–150. doi: 10.5937/ inovacije1903130D

European Commision, *Blended learning in school education – guidelines for the start of the academic year 2020/21,* (June, 2020).

Gajić, Maenza 2019: Tijana Gajić, Nada Maenza. Mobile Applications in Teaching Foreign Languages in Tertiary Education. *Inovacije u nastavi, 32(4)*, 133-142.

Hellerman 2008: John Hellerman. *Social Actions for Classroom Language Learning*. Bristol, Blue Ridge Summit: Multilingual Matters.

Hiltz, Turoff 2005: Starr Roxanne Hiltz, Murray Turoff. Education goes digital: The evolution of online learning and the revolution in higher education. *Communications of the ACM, 48(10)*, 59–64.

Hu, Hui 2012: Paul Jen-Hwa Hu, Wendy Hui. Examining the role of learning engagement in technology-mediated learning and its effects on learning effectiveness and satisfaction. *Decision Support Systems, 53*, 782-792.

Jovanović, Dimitrijević 2021: Marija Jovanović, Dragana Dimitrijević. Barriers to implementation of distance learning during the COVID-19 outbreak: Teacher perspective. *Zbornik Instituta za pedagoska istrazivanja 53 (1)*, 7-66.

Juszczyk, Kim 2020: Stanislaw Juszczyk, Suwan Kim. Distance Learning in the Polish and Korean Universities During COVID-19 Pandemic. *The New Educational Review, 62(4)*, 115-127.

Lazić–Talić et al 2021: Slavojka Lazić, Tijana Talić & Dražen Marinković. E-Learning in Secondary Schools in the Republic of Srpska and Improvement Suggestions in COVID-19 Setting. In: Bauk, S., Ilčev, S. D. (Eds): *The 1st International Conference on Maritime Education and Development.* Cham: Springer.

Lee 2012: Junk-Sook Lee. The effects of the teacher–student relationship and academic press on student engagement and academic performance. *International Journal of Educational Research, 53*, 330-340.

Liu–Gomez et al 2009: Simon Y. Liu, Joel Gomez & Cherng-Jyh Yen. Community college online course retention and final grade: Predictability of social presence. *Journal of Interactive Online Learning, 8*, 165-182.

MacIntyre–Gregersen et al 2020: Peter D. MacIntyre, Tammy Gregersen & Sarah Mercer. Language teachers' coping strategies during the Covid-19 conversion to online teaching: Correlations with stress, wellbeing and negative emotions. *System, 94*, 102352.

Milojković 2019: Marija Milojković. Teaching English by Skype: Theoretical and Practical Considerations from the Perspective of Serbian English Teachers. In: Carrió-Pastor M. (Eds.) Teaching Language and Teaching Literature in Virtual Environments. Springer, Singapore.

Mullen, Tallent-Runnels 2006: Gayle E. Mullen, Mary K. Tallent-Runnels. Student outcomes and perceptions of instructors' demands and support in online and traditional classrooms. *The Internet and Higher Education, 9(4)*, 257-266.

NEAQA 2021: National Entity for Accreditation and Quality Assurance in Higher Education (NEAQA), *Guide for Student – Accreditation Outcomes Review,* (May, 2021).

Nikolić, Milojević 2020: Nevena Nikolić, Zoran Milojević. *Trenutno stanje u onlajn nastavi u Srbiji i regionu - Izveštaj*, Obrazovno kreativni centar: Bor.

OECD 2020: Organization for Economic Co-opreation and Development (OECD). *A Framework to guide an education response to the Covid-19 Pandemic of 2020*, (2020).

Osterman 2000: Karen F. Osterman. Students' Need for Belonging in the School Community. *Review of Educational Research, 70(3)*, 323-367.

Park 2007: Ji-Hye Park. Factors related to learning dropout in online learning. In: Nafukho, F. M., Chermack, T. H., & Graham, C. M. (Eds.). Proceedings of the 2007 Academy of Human Resource Development Annaul Conference (p. 1-8). Indianapolis, IN: AHRD.

Pu 2020: Haifeng Pu. Implementing online ELT in the time of crisis: ordeal or opportunity? *ELT Journal, 74(3)*, 346-348.

Radić–Ristić et al 2020: Bojan Radić, Goran Ristić, Svetlana Anđelić, Valentin Kuleto & Milena Ilić. E-Learning Experiences of Higher Education Institutions in The Republic of Serbia During Covid-19, Content Analysis and Case Study ITS Belgrade. Proceedings of the 36th International Business Information Management Association (IBIMA) (p. 8868-8879). Spain: Granada.

Rapanta–Botturi et al 2020: Chrysi Rapanta, Luca Botturi, Peter Goodyear, Lourdes Guardia & Marguerite Koole. Online University Teaching During and After the Covid-19 Crisis: Refocusing Teacher Presence and Learning Activity. *Postdigital Science and Education, 2*, 923-945.

Sherry 1995: Lorraine Sherry. Issues in distance learning. *International Journal of educational telecommunications 1 (4)*, 337-365.

Tanasijević, Vukotić 2014: Milena Tanasijević, Aleksandra Vukotić. The challenges of teaching ESP in traditional and virtual classrooms in Serbia at the academic level. In Z. Paunović (Ed.), English Language and Literature Studies: Embracing Edges (p. 299-308). Belgrade: University of Belgrade, Faculty of Philology.

Tanjga 2021: Mitja Tanjga. Ad-hoc E-learning Measures during COVID-19 Lockdown in Republic of Srpska HE Institutions: student insights. 25 March 2021. Available at Research Square.

Thorne 2003: Kaye Thorne. *Blended Learning. How to integrate online and traditional learning*. London: Kogan Page.

Trajanović–Domazet et al 2007: Miroslav Trajanović, Dragan Domazet & Biljana Mišić Ilić. Distance Learning and Foreign Language Teaching. *Balkan Conference in Informatics (BCI 2007)* (441–452). Bulgaria: Sofia. < https://telearn.archives-ouvertes.fr/hal-00190064> [August 18, 2021].

UNESCO, *Policy Brief: Education during COVID-19 and beyond*, (2020).

Vukotić, Tanasijević 2012: Aleksandra Vukotić, Milena Tanasijević. Forms of communication in online English courses: making the most of new technologies in higher education. In V. Polovina (Ed), *Applied linguistics, 13* (p. 7-13). Novi Sad: Applied Linguistics Association of Serbia.

Škobo, Sentov 2020: Milena Škobo, Ana Sentov. Teaching Poetry Online: A Lesson Plan. *Anali Filološkog fakulteta 32 (2)*, 393-417.
Škobo 2021: Milena Z. Škobo. "Organization and implementation of online language and literature courses at faculties and secondary schools in Serbia." *Baština 31(53)*, 93-110.

Милена З. ШКОБО

НАСТАВА НА ДАЉИНУ У СРБИЈИ И РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ УСЛЕД ПОЈАВЕ ПАНДЕМИЈЕ КОВИДА 19: ИСКУСТВА НАСТАВНИКА

Резиме

Негативне последице пандемије највише су се осетиле у образовним институцијама земаља у развоју са ограниченим социо-економским могућностима, а самим тим и ограниченим условима за стварање атмосфере која би традиционалном облику наставе у учионици придодала алтернативне моделе извођења наставе. Циљ ове пилот студије је да утврди природу, ток/начин организације и квалитет експерименталног облика наставе на даљину из перспективе наставника и њиховог тромесечног искуства током летњег полугодишта академске 2019/20 године, и да изолује основне друштвене, економске и психолошке факторе, који би могли бити повезани са начином на који се настава на даљину одвијала на свим образовним нивоима у Србији и Републици Српској уочи избијања пандемије Ковид-19. Спроведено истраживање, које укључује 283 наставника језика и књижевности, заснива се на квантитативном и квалитативном методу и обухвата анализу корпуса упитника сачињеног од 11 питања, од којих је 10 питања затвореног, а једно питање отвореног типа. Добијени резултати су разврстани у 5 категорија и то према: типу платформе за учење на даљину (1), начину успостављања и квалитету интеракције између наставника и ученика/студената (2), посећености наставе од стране ученика/студената (3), степену коришћења онлајн алата у настави и типу алата за развој, унапређење и подстицање језичких вештина код ученика/студената (4), и конкретном типу изазвова и потешкоћа са којима су се наставници суочили (5). Одговори испитаника на питање отвореног типа разврстани су у 5 категорија по својеврсном заједничком именитељу: проблем вредновања рада ученика/студената (1); недостатак мотивације (2); недостатак друштвене интеракције (3); слаба техничка подршка (4); и недовољна дигитална писменост ученика/наставника/родитеља (5). Резултати указују на основне изазове онлајн наставе из перспективе наставника и ограничења традиционалог облика наставе као јединог доступног модела извођења наставе на овим просторима, и дају значајне увиде у смислу пружања јасних смерница и упутстава за спровођење даљих истраживања у погледу наставе на даљину у области хуманистичких наука.

Кључне речи: Ковид-19 пандемија, алтернативни модели наставе, онлајн платформе и алати, изазови извођења наставе на даљину, друштвени, економски и психолошки фактори.

Рад је предат 18. јануара 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 316.644-057.4:[37.018.43:077(497.115)"2020"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-36555

Оригинални научни рад

*Данијела Г. КУЛИЋ**

*Аниша В. ЈАНКОВИЋ***
Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици,
Филозофски факултет, Катедра за енглески језик и књижевност

НАСТАВА НА ДАЉИНУ ПО ХИТНОМ ПОСТУПКУ У УСЛОВИМА ПАНДЕМИЈЕ НА ТЕРЦИЈАРНОМ НИВОУ ОБРАЗОВАЊА: СТУДЕНТСКА ПЕРСПЕКТИВА

Ајстракш. Рад истражује перцепцију студената о новом моделу учења који им је наметнут од марта до септембра 2020. године због пандемије Ковида-19. Ова студија има за циљ да мапира когнитивне ставове студената у вези са наставом на даљину по хитном поступку како би се извели релевантни закључци о томе да ли је ова пракса била успешна у превазилажењу објективних препрека. Наиме, пред ауторе је постављен задатак да истраже студентску перспективу нове академске стварности и забележе како су студенти успели да се прилагоде ванредној настави на даљину. За потребе ове студије, аутори су одабрали три факултета Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици: Филозофски факултет, Факултет уметности и Медицински факултет. Подаци се прикупљају путем анкете, док се испитаници бирају методом пригодног узорковања. Резултати студије се користе за побољшање наставне праксе као и за процену спремности високошколске институције да реагује у хитним ситуацијама како би се одржао интегритет наставног процеса.

Кључне речи: настава на даљину по хитном поступку, студенти, високо образовање, традиционална настава, ставови, пандемија, Косовска Митровица.

УВОД

Образовни системи широм света суочавају се са драматичном променом која је довела до принудног затварања традиционалних учионица на свим нивоима. Прелазак са традиционалног учења непосредно у просторијама факултета на наставу на даљину уз помоћ дигиталне технологије представљао је неопходност у датим околностима и изазвао различита афективна стања у распону од напетости и фрустрације до спремности да се прихвати неизбежна промена. Настава на даљину по хитном поступку (енгл. *emergency remote teaching*, у даљем тексту ванредна настава на даљину), је нови термин који означава ад хок стратегију онлајн учења у условима пандемије коронавируса, по хитном ангажовању факултета како се не би

* ванредни професор danijela.kulic@pr.ac.rs
** виши лектор, anita.jankovic@pr.ac.rs

пореметио наставни процес. Ранија истраживања до 2014. године, показују како Шкобо истиче, да је „образовни систем у Србији одувек био наклоњен традиционалном приступу извођења наставе“ (2021: 95). Студија из 2014. године, бележи свега „17 акредитованих студијских програма на факултетима за извођење наставног процеса на даљину и шест оваквих студијских програма на високим школама струковних студија“ (Матијашевић Обрадовић–Јоксић 2014: 155). Ипак, у периоду од почетка пандемије до данас, свака високошколска установа се прилагођавала новонасталим условима и потребама да се знање пренесе студентима електронским путем. У том смислу, високошколске установе ангажују ИТ сектор и особље задужено за одржавање веб страница и других дигиталних комуникационих сервиса. Разноврсност платформи које су се користиле за извођење наставе никада није била већа, јер су високошколске установе имале аутономију да организују образовни процес по хитном поступку.

Циљ овог рада је да испита когнитивне ставове студената о предностима и манама ванредне наставе на даљину која је покренута у прва три месеца пандемије на терцијарном нивоу. Овај рад, у најмању руку, пружа увид у ставове студената у првој фази овог процеса који и даље траје. Студија обухвата преко стотину студената Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици који су учили енглески језик у зимском семестру 2020 године. У наставку рада кључна терминологија ће бити прецизно дефинисана, затим ће студија бити описана у детаље, а резултати представљени графички. Коначно, добијени резултати ће бити дискутовани у контексту сличних сазнања и истраживања како би се извукли релевантни закључци и формулисале препоруке за даљи рад.

ТЕОРЕТСКИ ОКВИР

За потребе овог рада важно је направити разлику између ванредне наставе на даљину и других облика електронског учења. Сходно томе, аутори приступају истраживању овог модела по дефиницији да ванредна наставе „укључује употребу потпуно даљинских образовних решења за наставу која би се иначе одржавала лицем у лице или по моделу комбиноване наставе и која ће се вратити у тај формат када се криза или ванредна ситуација смири“ (Hodges–Moore et al. 2020). У овим условима, циљ је успостављање привременог али поузданог образовног екосистема који ће омогућити неометани приступ наставним материјалима и активностима и очувати интегритет и континуитет образовног процеса. Међутим, сведоци смо чињенице да је образовни систем, генерално, неприпремљен и рањив на спољне претње (Rush–Partridge et al. 2016). Као одговор на глобалну образовну кризу, ванредна настава на даљину је уведена у праксу, те из тог искуства извлачимо закључак да је таква настава више од једноставног постављања образовног садржаја на мрежи. Она је сложен процес који захтева пажљиво планирање, пројектовање и утврђивање циљева за испуњење исхода учења (Bozkurt–Sharma 2020).

Површински гледано, делује као да се бавимо онлајн наставом на даљину, међутим, у суштини, ово је пре привремено решење за тренутни проблем.

Другим речима, онлајн образовање на даљину се у многим сегментима суштински разликује од учења по хитном поступку или тзв. ванредне наставе. Уочавање разлика између два типа наставе је важно из следећих разлога који ће овде бити наведени. Прво, планирање наставних материјала и активности под погрешним претпоставкама и њихова употреба у неодговарајућем контексту учиниће нас још рањивијим и подложнијим грешкама на том путу (Vollbrech–Porter Stransky et al. 2020). Друго, када се оконча криза и наставни процес нормализује, постоји велика вероватноћа да ће људи памтити искључиво лоше примере из времена ванредне наставе. Сходно томе, напор да се докаже ефикасност образовања на даљину који је улаган годинама биће обезвређен. Коначно, још један недостатак у садашњој пракси је „велико поверење у процес учења који је само технолошки побољшан […] који може бити ефикасно привремено решење, али за дугорочно планирање, требало би да преиспитамо шта радимо“ (Bozkurt–Sharma 2020: ii).

Ревидирање начина на који организујемо наставне активности није лак задатак ни у уобичајеним околностима, а када се томе дода ванредно стање и употреба дигиталне технологије, ситуација се додатно компликује (Burde–Kapit et al. 2017). У току тог процеса лако се заборави да иако садржај наставе остаје исти, начини испоруке тог садржаја ће се променити (Vollbrech–Porter Stransky et al. 2020). Научени на синхрону, непосредну комуникацију у традиционалној учионици, сада се суочавамо са асинхроним каналима и модуларним приступом настави уз помоћ дигиталних алата који су нам (не)познати и који упркос својој употребној вредности представљају препреку настави и учењу из најразличитијих разлога: приступ интернету, дигиталне вештине, адекватни уређаји за рад, економско-социјална ситуација и слично (Alvarez 2020; Ferri–Grifoni et al. 2020). Упркос развоју дигиталне технологије и експоненцијалном расту дигиталних апликација и алата који утиру пут онлајн образовању широм света последњих година, ванредна настава на даљину је указала на недовољну спремност образовних институција за овакву врсту промене.

Сходно томе, важно је испитати задовољство студената и анализирати њихову процену предности и мана оваквог вида наставе. Студенти исказују одређени ниво (не) задовољства кроз тест самоперцепције о свом ангажовању у различитим образовним активностима у било ком академском контексту. Дорис Болицер (Bolliger) наводи различите факторе који обликују задовољство студената: интеракција са наставником, наставна технологија, канали комуникације, наставне активности, систем за управљање учењем, мултимедијални садржаји и слично (према Salayo–Fesalbon et al. 2021: 21). Такође, висок ниво задовољства студената у великој мери се приписује њиховом позитивном нивоу разумевања наставног материјала и њиховом ентузијазму за дати модалитет учења (Toquero 2021). Насупрот томе, други елементи су се показали као препреке за задовољство студената: административна питања, друштвена интеракција, мотивација, време, ограничен приступ ресурсима, техничке потешкоће, непознате улоге и одговорности, кашњење у повратним информацијама од стране наставника и ограничена техничка помоћ. Имајући све ове факторе у виду, аутори су себи поставили задатак да испитају задовољство студената како би контекстуално вредновали ванредну наставу.

МЕТОДОЛОГИЈА: ЦИЉЕВИ, ИНСТРУМЕНТ, ИСПИТАНИЦИ

Студија пресека која је представљена овде је део ширег истраживачког пројекта аутора. У првој фази овог пројекта, акценат је стављен на афективне и когнитивне ставове наставника током ванредне наставе.[1] Ова студија као предмет истраживања анализира когнитивне ставове студената према оваквом виду наставе и бележи опажене предности и мане у односу на традиционалну наставу.

Методологија. За потребе ове студије, аутори су користили нестандардизовани упитник који је направљен у оквиру имплементације пројекта *Tempus BLATT*[2] а базиран је на *COLLES Actual* (енгл. *Constructivist On-Line Learning Environment Survey*), упитнику који се користи у оквиру платформе за учење Мудл као мера перцепције студената о њиховом преферираном и стварном окружењу за онлајн образовање (Janković 2015). Упитник је подељен на четири дела: 1) демографски подаци; 2) евалуација квалитета наставе; 3) евалуација искуства учења у датом модалитету; 4) коментари о највише и најмање корисним аспектима овакве наставе. Упитник је дистрибуиран путем сервиса *Google Forms*.[3] За анализу података аутори су користили дескриптивну статистику за квантитативне ставке (затворена питања), док су одговори на четири отворена питања обрађени путем тематске анализе. Подаци су прикупљани од јуна до септембра 2020. године и анализирани помоћу софтвера СПСС.

Циљеви студије. Примарни циљ је утврдити когнитивне ставове студената према ванредној настави на даљину на Универзитету у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици ради креирања интерног плана и програма обуке наставе на даљину за потребе студената Филозофског факултета. Секундарни циљеви ове студије су следећи: 1) процена нивоа задовољства студената квалитетом наставних материјала и активности; 2) утврђивање ставова студената у вези са њиховим целокупним искуством ванредне наставе; и 3) утврђивање ставова студената по питању поређења предности и мана традиционалне наставе са новим модалитетом.

Хипотезе.

1. Студенти показују висок ниво задовољства квалитетом ванредне наставе.

2. Студенти показују виши ниво учешћа и посвећености током ванредне наставе у поређењу са традиционалном наставом.

3. Студенти указују на недостатак интеракције као главнуману ванредне наставе.

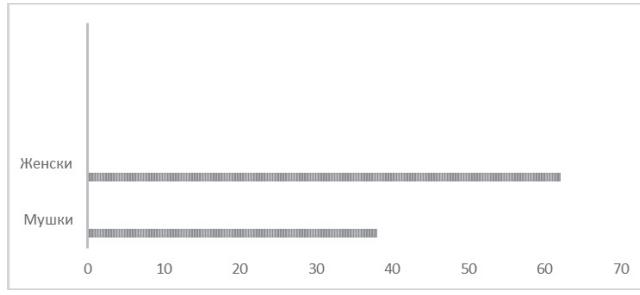
Узорак. Анкетом су обухваћени (N=129) студенти Филозофског факултета (N=61), Факултета уметности (N=24) и Медицинског факултета (N=44) у Косовској Митровици који су у зимском семестру 2020. године учили енглески језик као страни. Филозофски факултет је матична институција аутора, док друга два факултета

1 Рад је тренутно у уређивачком поступку (Danijela G. Kulić–Anita V. Janković. „Teachers' Perspective on Emergency Remote Teaching during COVID-19 at Tertiary Level." *Information Technologies and Learning Tools*. Ukraine: Institute for Digitalisation of Education)

2 Tempus BLATT: Blended Learning Advance Teacher Training 530266-TEMPUS-1-2012-1-XK-TEMPUS-JPCR

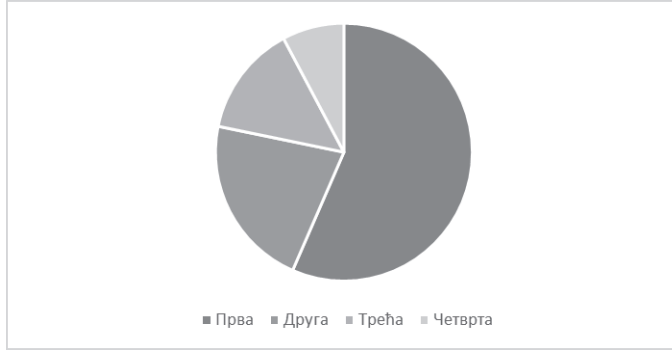
3 Упитник је доступан овде rebrand.ly/StudentSatisfactionSurvey

такође ангажују наставнике енглеског језика са Филозофског факултета, па је самим тим одржана доследност у извођењу ванредне наставе. Ова три факултета су такође обухваћени и претходно поменутом студијом која се фокусира на ставове наставника. Узорак има скоро дупло више жена него мушкараца (графикон 1).

Графикон 1. Дистрибуција испитаника по полу

Расподела узорка по години студија (Графикон 2) је врло неправилно распоређена јер се енглески језик као страни слуша само на првој или на прве две године на нематичним факултетима, а само студенти енглеског језика и књижевности на Филозофском факултету имају тај предмет све четири године. За прикупљање података коришћена је пригодна техника узорковања због временских и финансијских ограничења као и услова пандемије. То значи да је ова студија узела у обзир све оне студенте који су били лако доступни. Аутори прихватају чињеницу да ова техника има ниски степен генерализације.

Графикон 2. Дистрибуција испитаника по години студија

РЕЗУЛТАТИ

У циљу провере хипотезе истраживања, аутори су одабрали и груписали конкретне одговоре испитаника који су анализирани према циљаним питањима и поделили их у три групе: 1) ниво задовољства студената квалитетом наставе; 2) лично искуство; и 3) упоредна евалуација. У наставку текста, резултати свих наведених питања су анализирани и приказани уз помоћ одговарајућих графикона, табела и вербалне интерпретације.

Квалитет наставе. Први сегмент обухвата пет параметара–организација и презентација наставних материјала, инструкције и објашњења, примена наставног садржаја, квалитет задатака, усклађеност са исходима учења–кроз 8 исказа у анкети које су испитаници вредновали на кодираној скали од 1 *уопште се не слажем* до 5 *у потпуности се слажем* (Табела 1). Резултати показују висок степен задовољства студената начином на који су лекције организоване и презентоване на платформи за учење. Такође, преко 80% испитаника је задовољно квалитетом задатака који су им пружали прилику да покажу да су савладали градиво и који су били примерени њиховом нивоу.

Табела 1. Квалитет наставног материјала и активности

Исказ	1	2	3	4	5
Организација лекција је била логична и лака за праћење.	0	2,3	4,7	27,9	65,1
Објашњења су била јасна и разноврсна.	0	1,6	5,4	24,8	68,2
Лекције су пружале прилику за вежбање и примену нових концепата.	0	0	7	32,6	60,5
Наставни материјали су олакшали савладавање градива.	0,8	0,8	14,7	27,9	55,8
Задаци и захтеви лекције су дати на време.	0	0	3,1	22,5	74,4
Задаци су ми пружили прилику да покажем научено.	0,8	1,6	11,6	26,4	59,7
Тежина задатака је била прилагођена мом нивоу.	0	1,6	10,9	34,9	52,7
Задаци су били усклађени са исходима учења.	0	0	12,4	29,5	58,1

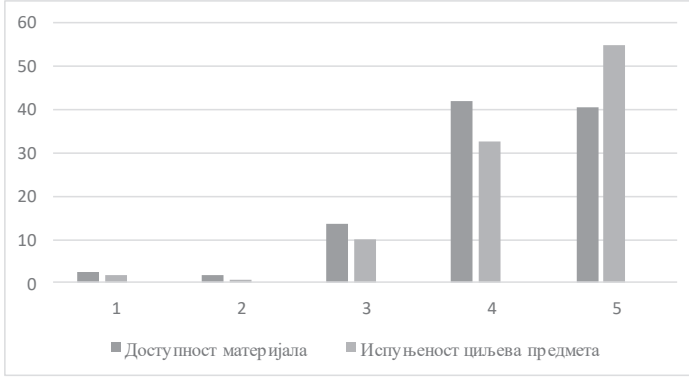
Видели смо у претходном делу да поред наставних материјала и активности, битан фактор задовољства студената чини и комуникација са наставником. Овај модалитет је био заснован на асинхроној комуникацији са наставником путем платформе за учење–директне поруке, групна обавештења и коментари на задацима. У другом сегменту, испитаници су оцењивали правовременост, конструктивност и редовност комуникације (Табела 2). Иако асинхрона комуникација није идеална интеракција за потребе образовања, резултати рефлектују велико задовољство на овом плану код преко 90% испитаника током ванредне наставе. На основу података прикупљених анкетирањем студената, потврдили смо прву хипотезу која предвиђа да студенти показују висок степен задовољства квалитетом ванредне наставе.

Табела 2. Квалитет интеракције са наставником

Исказ	1	2	3	4	5
Повратна информација од стране наставника је била правовремена.	0	0,8	8,5	12,4	78,3
Повратна информација од стране наставника је била конструктивна.	0	2,3	7	20,2	70,5
Наставник је редовно одговарао на поруке.	0	0	0,8	0	99,2

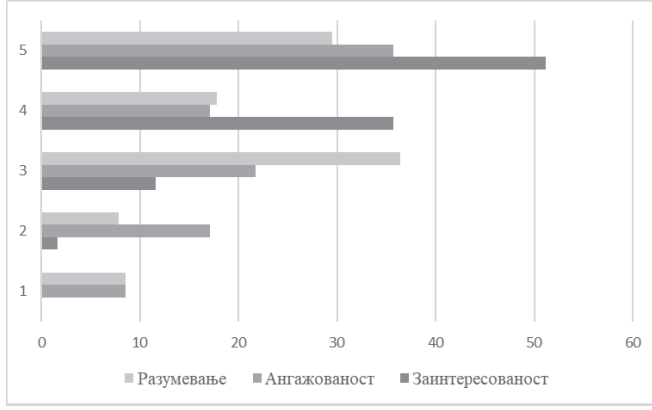
Лично искуство. Следећа група резултата представља евалуацију студената њиховог личног искуства учења у условима ванредне наставе. Први сегмент укључује два параметра–доступност наставног материјала и испуњење циљева предмета на скали од

1 до 5 (Графикон 3). Осим незнатних неутралних вредности (13,5% и 10,1%), резултати показују позитиван тренд на горњем делу скале где се преко 40% испитаника слаже и у потпуности слаже са исказом да су материјали били доступнији током ванредне наставе у поређењу са уобичајеном праксом, а преко половина испитаника сматра да су циљеви предмета у потпуности били испуњени датим модалитетом наставе.

Графикон 3. Доступност материјала и испуњеност циљева предмета

Други сегмент ове групе резултата обухвата три параметра–заинтересованост, ангажованост и разумевање (Графикон 4). Овде постоји мањи степен раздвајања између вредности одговора као што је до сада био случај. Наиме, по питању већег ангажовања, свега 35,7% испитаника се у потпуности слаже, док је сличан проценат испитаника (26,5) исказало нижи степен ангажовања него у традиционалној учионици. Такође, највећи проценат испитаника (36,4) је исказало неутралност по питању вишег степена разумевања у поређењу са традиционалним модалитетом. Тренд раста се примећује једино по питању вишег степена заинтересованости студената за наставне активности и материјале у поређењу са традиционалном наставом са 30-50% испитаника који се слажу и у потпуности слажу. Ово је делимично опречно очекивању аутора које је исказано другом хипотезом.

Графикон 4. Поређење степена разумевања, ангажованости и заинтересованости

Упоредна евалуација. Последњи део упитника се састоји од четири отворена питања: 1) *Који аспекти ванредне наставе су били најкориснији?*; 2) *Који аспекти ванредне наставе су били најмање корисни?*; 3) *Шта биste променили?*; и 4) *Шта вам је недостајало?*. Просечни број испитаника који су одговорили на сва четири питања је H=61. Добијени коментари су обрађени уз помоћ тематске анализе. Прво су груписани у две опште категорије–позитивни и негативни аспекти–а затим у мање тематске скупине и рангирани по учесталости (Табела 3). На врху листе позитивних аспеката, са скоро идентичним степеном учесталости, јављају се два параметра. Наиме, преко 87% испитаника је нагласило да настава на даљину пружа више могућности за вежбање и већу доступност материјала, што је усклађено са следећа два параметра а то је да су материјали разноврснији и студенти имају више времена за израду задатака у поређењу са традиционалном наставом у учионици. Осим тога, преко 40% испитаника је нагласило да је индивидуални рад предност овог вида наставе и да то доводи до смањења анксиозности и страха од прављења грешака у поређењу са радом у групи на часу. Коначно, један број испитаника сматра да је овај начин организовања и презентовања наставних материјала и активности концизнији и као резултат тога њихова пажња је фокусиранија.

Табела 3. Опажене предности и мане

Позитивни аспекти	Негативни аспекти
Више могућности за вежбање	Недостатак интеракције
Доступност материјала	Имитација говорних вежби кроз писање
Више времена за израду задатака	Текстуални инпут
Мултимедијални материјали	Већи уложени напор
Индивидуални темпо рада	Велики број задатака
Самостални рад	Концизност
Мање анксиозности	Различите платформе за различите предмете
Концизност	Интернет дистракције

С друге стране, на врху листе негативних аспеката је недостатак интеракције што је очекивана реакција и потврђује трећу хипотезу ове студије. Као што је већ поменуто ванредна настава на даљину се заснивала на асинхроној комуникацији и у поређењу са непосредном комуникацијом у традиционалној учионици разумљиво је да је интеракција између наставника и студената и међу самим студентима била осетно смањена. У прилог томе, а у складу са природом наставе страног језика, други параметар се тиче немогућности да се организују говорне вежбе. Следећи негативни аспект на листи се тиче медијума преношења информација, а то је писани текст. Иако су материјали били мултимедијални, основни оквир лекција је био текстуални за разлику од традиционалне наставе када се тај оквир прави усмено. У више наврата се јављао предлог да предавања треба да буду у видео или аудио формату.

Као и приликом анкетирања наставника, скоро 50 посто испитаника исказује да је уложени напор много већи у поређењу са традиционалном наставом што је у спрези са тим да су студенти добијали много већи број задатака. Интересантно је напоменути да се тема концизности јавља и као негативни аспект овде. Одређени

број испитаника сматра да ванредна настава на даљину не оставља простора за непланиране активности, необавезне разговоре, дигресије и слично. Следећа на листи је чињеница да је ванредна настава на даљину генерално била толико разноврсна да је то представљало проблем за студенте. Коначно, учити на интернету значи и одолевати свим другим садржајима на интернету што није лако по речима испитаника.

Ови резултати пружају увид у когнитивне ставове и опажене предности и недостатке ванредне наставе на даљину међу студентима Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици. Немали узорак, иако ограничен по питању случајности, омогућава одређени степен генерализације студентског задовољства и искуства наставе енглеског језика у условима пандемије у периоду од марта до септембра 2020. године. Укратко, обрада квантитативних података показује висок степен задовољства студената организацијом наставних активности и материјала као и комуникацијом са наставницима, али тај степен опада по питању њиховог личног ангажовања и заинтересованости у поређењу са традиционалном наставом. Тематском анализом се издвајају два позитивна параметра која се тичу повећаних могућности за вежбање градива и већу доступност материјала. С друге стране, један негативни аспекат се посебно издваја, а то је недостатак интеракције у овом модалитету. Коначно, идентификовани су бројни проблеми који су ометали искуство, али је уочен и једнак број предности овог приступа. У наставку рада ће ови резултати бити стављени у контекст сличних студија како би се извукли релевантни закључци и формулисале препоруке за даљи рад.

ДИСКУСИЈА

Циљ ове студије је утврђивање когнитивних ставова студената према ванредној настави на даљину како би се креирао свеобухватни и целовит програм обуке која ће бити, по потреби, организована на Филозофском факултету у Косовској Митровици. Параметри који су подвргнути анализи у овој студији су ниво задовољства студената квалитетом наставе, њихово целокупно искуство учења, и коначно, предности и мане тог модалитета у поређењу са традиционалном наставом. Како поједини аутори студије о ванредном образовању на даљину у условима кризе (Rush–Partridge et al. 2016) сматрају, овај модалитет може бити у потпуности функционалан и ефикасан уз помоћ пажљивог планирања и развоја пре него што дође до кризе. Међутим, ванредно стање због пандемије Ковида-19 и прекид редовне наставе условили су хитну реакцију, те се није могло предвидети како ће се студенти снаћи и осећати у новонасталим околностима. Без обзира на неизвесност и сумње у процес ванредне наставе, резултати ове студије показују релативно висок ниво задовољства студената, опште позитивно искуство и врло добро познате аргументе за и против учења на даљину. Демографија испитаника ове студије је неправилно распоређена по питању пола (М=49, Ж=80), али, резултати студије о прихватању овог вида наставе међу универзитетским студентима показују да не постоји статистички значајна разлика између мушкараца и жена у њиховој склоности ка ванредној настави на даљину (Pilav Velić–Jahić i dr. 202). Два могућа објашњења за ово могу бити да су (а) студенти били „приморани“ због пандемије и (б) да се дигитални јаз између студената и студенткиња смањује (339).

Први сегмент ове студије је задовољство студената квалитетом ванредне наставе на даљину. Према Дебору (Debourgh 1999) следеће педагошке карактеристике су повезане са задовољством студената: 1) јасна очекивања у вези са задацима; 2) правовремена повратна информација од стране наставника; 3) разноврсност материјала и задатака, 4) јасни канали комуникације; 5) усклађеност са исходима учења; и 6) ангажовање студената. Анализа резултата показује висок степен задовољства студената начином на који су наставни материјали и активности организовани и презентовани на платформи за учење што се подудара са резултатима студије из 2010. године где се потврђује да је организација наставних елемената кључни предуслов за успешно онлајн искуство у високом образовању за одрасле студенте (Ke 2010: 813). Такође, разноврсност материјала и задатака који су били прилагођени њиховом нивоу даје студентима прилику да покажу да су савладали градиво што је у складу са студијом коју су извели Фери и други (Ferri–Grifoni et al. 2020) где се потврђује да мултимедијални наставни материјали и интерактивни задаци подстичу ангажовање студената, самим тим и њихово задовољство (4). Џејмс (James 2021) наводи став да студенти обично верују да им коришћење интерактивних технологија помаже да повећају продуктивност учења, промовишу развој комуникацијских вештина и побољшају разумевање садржаја предмета (3). Ипак, с друге стране, Милутиновић и Балтезаревић (2021) преносе мишљење Роберта Козме да медијум утиче на искуство учења, али да је дизајн наставних активности важнији за боље и дубље учење и разумевање (481). Коначно, две прошлогодишње студије (Ho–Cheng et al. 2021; Salayo–Fesalbon et al. 2021) високо рангирају питање организације наставних активности у онлајн окружењу наводећи да се тај параметар издваја на другом, односно трећем месту од 15 других.

Хо и Ченг (Ho–Cheng et al. 2021) на другом месту утицајних карактеристика наводе напоре наставника да успоставе везе са својим студентима. Шта више, Токеро (Toquero 2021) закључује да је комуникација са наставником најбитнија за продуктивно окружење за учење у виртуелном простору (167). Видели смо из анализе резултата да испитаници показују релативно високо задовољство повратним информација од стране наставника. Њихови одговори индукују да је комуникација била правовремена и редовна, а да су коментари били конструктивни. Сличне вредности извештава и Салајо (Salayo–Fesalbon et al. 2021) са закључком да интеракција и подршка наставника, што укључује повратне информације, управљање временом и организационе вештине, дискусије и задатке за изградњу поверења и саморегулацију, подстичу ангажовање и сходно томе задовољство студената (28).

Други сегмент ове студије анализира самопроцену студената њиховог целокупног искуства учења на даљину. Прва два параметра– доступност наставног материјала и испуњење циљева предмета–оцењена су релативно позитивно што је у складу са претходним сегментом задовољства квалитетом наставе. С друге стране, анализа резултата бележи мањи степен задовољства по питању заинтересованости, ангажовања и разумевања што се огледа у резултатима Салајове студије (Salayo–Fesalbon et al. 2021) који указују на чињеницу да студенти нису били задовољни својим учењем у датим околностима (29). Чак четвртина испитаника је исказала нижи степен ангажовања него у традиционалној учионици, док према Џејмсу (James 2021), недостатак мотивације и вештина саморегулације у виртуелном окружењу за учење углавном

резултира лошим квалитетом рада (4). Поједини аутори сматрају да је разлог томе изненадна промена у извођењу наставе, те страх и неизвесност од пандемије током ванредне наставе на даљину (Alvarez 2020; Ferri–Grifoni et al. 2020; Loton–Parker 2020), поред стандардних „криваца" неуспеха у учењу на даљину.[4] У прилог томе, Видосављевић (2021: 99) предлаже развој дигиталне писмености студената како би се повећала њихова заинтересованост и мотивација у виртуелном простору за учење.

Коначно, у трећем сегменту студије интерпретирају се опажене предности и мане ванредне наставе на даљину. Коментари испитаника о позитивним и негативним аспектима су врло типични и у складу са резултатима других студија на ову тему. Међу позитивним аспектима, издвајају се већа доступност и разноврсност материјала, више времена за израду задатака и више прилика за вежбање и ревизију наставног садржаја као што и Мунитлак Ивановић и Станковић (2021) извештавају. Наиме, велика флексибилност у раду, могућност да студенти самостално одређују време, место и темпо учења су велика предност учења на даљину (345). Скоро половина испитаника у овој студији је нагласила да је индивидуални рад предност овог вида наставе и да то доводи до смањења анксиозности и страха од прављења грешака у поређењу са радом у групи на часу, што је у складу са другим студијама које су представљене овде (Loton–Parker 2020; Toquero 2021).

Анализом негативних аспеката, дошло се до закључка да је на врху листе недостатак живе интеракције између наставника и студената, што је очекивана реакција, чиме се потврђује трећа хипотезу ове студије. Боранијашевић (2021) наводи став да виртуелна комуникација није адекватна замена за непосредну комуникацију и интеракцију на коју смо навикли у традиционалној учионици. Асинхрона комуникација у овом виду наставе доводи до опажања студената да је квалитет наставе мањи као што наводе Ворд и Питерс (Ward–Peters et al. 2010). Ова студија је дала резултате који поткрепљују налазе великог дела претходних истраживања у вези са комуникацијом и интеракцијом у ванредној настави на даљину где су испитаници исказивали став да је интеракција лицем у лице значајна за изградњу међуљудских односа које технологија не може да замени (Alvarez 2020; Salayo–Fesalbon et al. 2021; Toquero 2021). На другом месту се издвојио став да је потребан много већи напор и више времена за овакав вид учења у комбинацији са већим бројем задатака које су студенти добијали. Слично овоме, Токеро (Toquero 2021: 191) наводи коментаре студената да се осећају преоптерећено свим доступним ресурсима и алатима за учење. Волбрех и други (Vollbrech–Porter Stransky et al. 2020: 724) бележе најважнију лекцију научену током ванредне наставе на даљину–све траје дуже у виртуелном простору.

ЗАКЉУЧАК

Циљ овог рада је да испита когнитивне ставове студената о предностима и манама ванредне наставе на даљину која је покренута у прва три месеца пандемије на терцијарном нивоу. Рад се заснива на студији пресека која обухвата преко стотину студената Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици који су учили енглески језик у зимском семестру 2020. године. Подаци су

4 За преглед фактора успеха и неуспеха у учењу на даљину, види Sun–Chen 2016.

прикупљени уз помоћ упитника о задовољству студената који је поред демографског профила, забележио задовољство студената квалитетом наставе, затим њихово искуство учења на даљину и опажене предности и мане овог вида наставе. Анализа резултата показује релативно високи степен задовољства организацијом и презентацијом наставних материјала и активности, интеракцијом и комуникацијом са наставницима, као и другим наставним елементима што потврђује прву хипотезу изнету у овом раду. Резултати сугеришу опадање задовољства по питању ангажованости и заинтересованости студената током ванредне наставе на даљину, што је супротно од очекивања израженог другом хипотезом. Коначно, тематском анализом дошло се до закључка о равнотежи у уоченим предностима и недостацима овог вида наставе. Аргументи за и против су врло типични и слични резултатима претходних студија. Најочигледније становиште који произлази из ове студије јесте да је технологија лоша замена за непосредну комуникацију и интеракцију у процесу наставе и учења, што је у складу са трећом хипотезом.

Узети заједно, резултати указују на релативно позитивне ставове студената по питању ванредне наставе, што је изненађујуће будући да се ради о огромној промени коју је претрпело високо образовање. Уопштено говорећи, ови почетни резултати показују потенцијал наставе на даљину да произведе сличне резултате у смислу задовољства студената и да обезбеди континуитет и интегритет наставног процеса у условима кризе попут пандемије Ковида-19. Наравно, генерализација ових резултата је подложна одређеним ограничењима због технике узорковања и дизајна студије попречног пресека.

На крају, ово истраживање је поставило многа питања која би требало даље истражити, те указало на потребу за даљим испитивањем на већем узорку како би се дошло до одговарајућег програма обуке наставе на даљину, са циљем да се избегну проблеми који су перципирани у досадашњим студијама. Проблем интеракције би могао бити превазиђен употребом дигиталних алата за синхрону комуникацију, као што су *Zoom* или *Google Meet*, поделом студената на мање групе у којима би свако имао простор да одговори на директна питања наставника, дискутује и исказује оно што жели без одлагања или дуготрајног чекања одговора. Такође, избор и обрада наставних материјала и садржаја, како ови и резултати других студија наговештавају, морали би да буду плански и систематично организовани, чиме би се избегло гомилање задатака, шаренило и нефункционалност у смислу доступности и прегледности градива. Све ово указује на неопходност укључења свих универзитета у континуирано процењивање ставова студената и наставника у вези са ванредном наставом, као и процену употребе технологије у учењу на даљину како би се дошло до неопходних и непроцењивих повратних информација за педагошки и истраживачки рад на терцијарном нивоу.

ЛИТЕРАТУРА

Боранијашевић 2021: Марија Р. Боранијашевић. „Изазови комуницирања у доба короне.“ *Baština*, 31(53), 299–311.

Видосављевић 2021: Милена М. Видосављевић. „Дигитална писменост и учење страних језика.“ *Baština*, 31(54), 87–102.

Матијашевић Обрадовић–Јоксић 2014: Јелена Матијашевић Обрадовић–Иван Јоксић. „Заступљеност концепта учења на даљину у систему високог образовања у Србији." *Настава и васпитање*, 63(1), 145–158.

Милутиновић–Балтезаревић 2021: Оливера В. Милутиновић–Боривоје В. Балтезаревић. „Развој технологије и интегративни приступ истраживању онлајн образовања." *Baština*, 31(53), 477–485

Шкобо 2021: Милена З. Шкобо. „Организација и спровођење онлајн језичког и онлајн књижевног курса на факултетима и у средњим школама у Србији." *Baština*, 31(53), 93–110.

Alvarez 2020: Abel V. Alvarez Jr. „The Phenomenon of Learning at a Distance through Emergency Remote Teaching amidst the Pandemic Crisis." *Asian Journal of Distance Education*, 15(1), 144–53.

Bozkurt–Sharma 2020: Aras Bozkurt–Ramesh C. Sharma. „Emergency Remote Teaching in a Time of Global Crisis Due to Coronavirus Pandemic." *Asian Journal of Distance Education*, 15 (1), i–vi.

Burde–Kapit et al. 2017: Dana Burde–Amy Kapit–Rachel Wahl–Ozen Guven–Margot Igland Skarpeteig. „Education in Emergencies: A Review of Theory and Research." *Review of Educational Research,* 87(3), 619 –658.

Debourgh 1999: Gregory A. Debourgh. „Technology is the Tool, Teaching is the Task: Student Satisfaction in Distance Learning." *Society for Information Technology & Teacher Education International Conference*. Association for the Advancement of Computing in Education.

Ferri–Grifoni et al. 2020: Fernando Ferri–Patrizia Grifoni–Tiziana Guzzo. „Online Learning and Emergency Remote Teaching: Opportunities and Challenges in Emergency Situations." *Societies*, 10(4), 86–104.

Ho–Cheng et al. 2021: Indy Man Kit Ho–Kai Yuen Cheong–Anthony Weldon. „Predicting Student Satisfaction of Emergency Remote Learning in Higher Education during COVID-19 Using Machine Learning Techniques." *PLoS ONE*, 16(4), 1–27.

Hodges–Moore et al. 2020: Charles B. Hodges–Stephanie Moore–Barb Lockee–Torrey Trust–Aaron Bond. *The Difference between Emergency Remote Teaching and Online Learning*. EDUCASE Review, https://er.educause.edu/articles/2020/3/the-difference-between--emergency-remote-teaching-and-online-learning [9. 2. 2022.]

James 2021: Phillip C. James. „What Determines Student Satisfaction in an E-Learning Environment? A Comprehensive Literature Review of Key Success Factors." *Higher Education Studies* 11(3), 1–9.

Janković 2015: Anita V. Janković. „Blended Learning at the Faculty of Philosophy in Kosovska Mitrovica and Why It Failed: A Case Study." *Zbornik radova Filozofskof fakulteta*, 45(4), 313–331.

Ke 2010: Fengfeng Ke. „Examining Online Teaching, Cognitive, and Social Presence for Adult Students." *Computers & Education*, 55(2), 808–820.

Loton–Parker 2020: Daniel Loton–Phillip Parker–Cameron Stein–Sally Gauci. „Remote Learning during COVID-19: Student Satisfaction and Performance." *EdArXiv Preprints* https://edarxiv.org/n2ybd/ [14. 2. 2022.]

Munitlak Ivanović–Stamenković 2021: Olja Munitlak Ivanović–Igor Stamenković. „Uticaj četvrte industrijske revolucije na obrazovanje tokom pandemije COVID-19." *Ecologica*, 28(103), 340–346.

Pilav Velić–Jahić i dr. 2021: Amila Pilav Velić–Hatidža Jahić–Okičić, J., Selimović, J., & Grabovica, E. (2021). „Emergency Remote Learning Acceptance among Higher Education Students during COVID-19 Pandemic." *Zbornik radova Ekonomskog fakulteta u Rijeci: časopis za ekonomsku teoriju i praksu,* 39(2), 325–379.

Rush–Partridge et al. 2016: Craig Rush–Ashley Partridge–Joanna Wheeler. „Implementing Emergency Online Schools on the Fly as a Means of Responding to School Closures after Disaster Strikes." *Journal of Educational Technology Systems*, 45(2), 188–201.

Salayo–Fesalbon et al. 2021: Juland Salayo–Jann Ernest R. Fesalbon–Lorena C. Valerio–Rodrigo A. Litao. „Engagement and Satisfaction of Senior High School Teachers and Students during the Emergency Remote Teaching (ERT)." *Studies in Humanities and Education*, 2(1), 19–34.

Sun–Chen 2016: Anna Sun–Xiufang Chen. „Online Education and Its Effective Practice: A Research Review." *Journal of Information Technology Education*, 15, 157–190.

Toquero 2021: Cathy Mae Toquero. „Emergency Remote Education Experiment amid COVID-19 Pandemic." *IJERI: International Journal of Educational Research and Innovation*, 15, 162–176.

Vollbrech–Porter Stransky et al. 2020: Peter J. Vollbrecht–Kirsten A. Porter Stransky–Wendy L. Lackey Cornelison. „Lessons Learned While Creating an Effective Emergency Remote Learning Environment for Students during the COVID-19 Pandemic." *Advances in Physiology Education*, 44(4), 722–725.

Ward–Peters et al. 2010: Michael. E. Ward–Gary Peters–Kyna Shelley. Student and Faculty Perceptions of the Quality of Online Learning Experiences. *International Review of Research in Open and Distance Learning*, 11(3), 57-77.

Whalen–Trust 2020: Jeromie Whalen–Tie Trust. „Should Teachers Be Trained in Emergency Remote Teaching? Lessons Learned from the COVID-19 Pandemic." *Journal of Technology and Teacher Education*, 28(2), 189–199.

Danijela G. KULIĆ
Anita V. JANKOVIĆ

EMERGENCY REMOTE TEACHING DURING THE PANDEMICS AT TERTIARY LEVEL: STUDENT'S PERCEPTIONS

Summary

The paper explores students' perceptions of the new learning model imposed on them from March to September 2020 due to the COVID-19 pandemic. This study aims to map students' cognitive attitudes towards emergency remote teaching (ERT) in order to draw relevant conclusions about whether this practice has been successful in overcoming objective obstacles. Namely, the authors are tasked with exploring the student perspective of a new academic reality and with recording how and how well the students have adapted to ERT. For the purposes of the cross-sectional study, the authors selected three faculties of the University of Priština in Kosovska Mitrovica: the Faculty of Philosophy, the Faculty of Arts, and the Faculty of Medicine. Data are collected by means of a survey, while the respondents are selected by the method of convenient sampling. The results of the study are used to improve teaching practice as well as to assess the readiness of the higher education institution to respond to emergencies in order to maintain the integrity and continuity of the teaching process.

Key words: emergency remote teaching, students, higher education, traditional teaching, attitudes, pandemics, Kosovska Mitrovica.

Рад је предат 21. фебруара 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 159.922.76.072-056.313
376.1-056.313-053.5
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-36083

Оригинални научни рад

*Слађана В. ЋАЛАСАН**
Универзитет у Источном Сарајеву – Медицински факултет у Фочи

*Бојана Ј. ДРЉАН***
Универзитет у Београду – Факултет за специјалну едукацију и рехабиитацију

АДАПТИВНО ПОНАШАЊЕ КОД ДЕЦЕ СА РАЗВОЈНИМ ПОРЕМЕЋАЈИМА

Апстракт: Адаптивно понашање дефинише се као скуп концептуалних, социјалних и практичних вештина које људи уче и користе у свакодневном животу. Процена адаптивног понашања неизоставан је део у идентификацији и класификацији интелектуалне ометености, али и важан показатељ развоја деце са другим развојним поремећајима и деце типичног развоја. У овој студији укупан узорак чинило је 153 деце оба пола, узраста од четири до 14 година. Узорак је подељен у три групе: деца са специфичним језичким поремећајем (СЈП), деца са лаком интелектуалном ометеношћу (ЛИО) и деца типичног развоја (ТР). За процену адаптивних вештина коришћена је Дијагностичка скала за процену адаптивног понашања (Adaptive Behaviour Diagnostic Scale – ABDS; Pearson, Patton, Mruzek 2016). Циљеви истраживања били су поређење нивоа овладаности адаптивним вештинама код деце са СЈП, ЛИО и ТР деце, као и испитивање утицаја сваког од појединачних домена (концептуалног, социјалног и практичног) на укупан скор адаптивног понашања. Резултати истраживања показали су да деца са СЈП и ЛИО имају значајно лошија постигнућа у поређењу са ТР децом. Међутим, иако деца са СЈП имају лоша постигнућа, резултати су показали да су адаптивне вештине ове деце значајно боље у односу на децу са ЛИО. Анализа предикције је показала да су концептуалне вештине најбољи предиктор адаптивог понашања код ТР деце, док су социјалне вештине најбољи предиктор адаптивног понашања и деце са СЈП и деце са ЛИО.

Кључне речи: адаптивно понашање, специфични језички поремећај, лака интелектуална ометеност.

УВОД

Адаптивно понашање дефинише се као скуп концептуалних, социјалних и практичних вештина које људи уче и користе у свакодневном животу (Schalock – Borthwick-Duffy et al. 2010). Конструкт адаптивног понашања укључује вештине које су појединцу неопходне како би задовољио своје личне потребе и могао да

* виши асистент, calasansladjana@gmail.com
** доцент, bojanad77@yahoo.com

одговори на социјалне и културолошке захтеве средине (Price, Morris, Costello 2018). Током времена, способност да се примерено и адекватно делује у различитим ситуацијама проширила се на скупове вештина који укључују не само социјалну компетенцију (социјалне адаптивне вештине) већ и вештине које су део свакодневног живота, као што су вештине које се ослањају на рецептивно-експресивни речник и функционална академска знања (концептуалне адаптивне вештине) и способност бриге о себи у свом дому и у оквиру заједнице (практичне адаптивне вештине) (Pearson, Patton, Mruzek 2016). Четири елемента која додатно одређују адаптивно понашање су: (а) адаптивно понашање је конструкт везан за узраст, јер како деца одрастају, оно се унапређује и постаје комплексније; (б) адаптивно понашање је у великој мери условљено очекивањима, културним вредностима и стандардима примарног дететовог окружења; (ц) адаптивно понашање је променљиво и може се погоршати или побољшати у зависности од интервенција, промена у окружењу или других догађаја и (д) адаптивно понашање дефинисано је вештинама које се примењују свакодневно, док је мањи акценат стављен на способности (Sparrow, Cicchetti, Bala 2005, према Golya, McIntyre 2018).

Америчка асоцијација за интелектуалну ометеност (American Association on Intellectual and Developmental Disabilities – AAIDD) је прва организација која је увела тешкоће у адаптивном понашању као дијагностички критеријум за интелектуалну ометеност (ИО) (Heber 1961, према Pearson, Patton, Mruzek 2016). Поред значаја процене адаптивног понашања у идентификацији и класификацији ИО, она се сматра важним показатељем развоја кроз све старосне и културолошке групе испитаника (Oakland – Harrison 2008). Наиме, истраживања адаптивног понашања код ИО и поремећаја из спектра аутизма (ПСА) су доминантна у литератури, али би конструкт адаптивног понашања требало истражити у оквиру других клиничких стања и типичне популације (Price, Morris, Costello 2018).

АДАПТИВНО ПОНАШАЊЕ КОД ДЕЦЕ СА СПЕЦИФИЧНИМ ЈЕЗИЧКИМ ПОРЕМЕЋАЈЕМ

Специфични језички поремећај (СЈП) карактеришу дефицити на плану развоја експресивног и рецептивног модалитета језичке функције који нису узроковани слушним оштећењем, поремећајем из спектра аутизма, општим когнитивним дефицитом, социо-емоционалним поремећајем или срединским факторима (Drljan – Vuković 2017). Дефицити се манифестују у виду кашњења или атипичног обрасца развоја структуралних аспеката језика. До сада је релативно мали број истраживања био усмерен на анализу адаптивних вештина код деце са СЈП (Buha, Gligorević 2019; Damberga, Raščevska et al. 2014; Harrison, Oakland 2003; Shevell, Majnemer et al. 2005). Резултати истраживања Шевела и сарадника (Shevell, Majnemer et al. 2005) указују да велики број деце са СЈП може имати значајно нижи ниво адаптивног функционисања него што се очекује у односу на узраст. Са друге стране, резултати студије из Литваније показали су да деца са СЈП имају

просечна постигнућа на нивоу укупног скора адаптивних вештина, у поређењу са нормама (Damberga, Raščevska et al. 2014). У друге две доступне студије подаци указују да је усвојеност адаптивних вештина код деце са СЈП на граници између испод просечне и ниске у односу на норме типичне популације (Buha, Gligorović 2019), или да им је укупан адаптивни скор за једну стандардну девијацију испод просека (Harrison, Oakland 2003).

Очекивано је да деца са СЈП остварују ниска постигнућа у одређеним доменима адаптивног понашања: комуникацији, функционалном академском знању и социјалним вештинама (Damberga, Raščevska et al. 2014). Сама природа језичког дефицита даје јасан одговор зашто деца са СЈП могу имати тешкоће у концептуалном домену који се доминантно ослања на говорно-језичке способности. Наиме, ова деца могу испољавати значајне дефиците на плану експресивног вокабулара (Дрљан 2017) и усвајања школских вештина (Catts, Fey et al. 2002; Dockrell, Lindsay, Connelly 2009), што може узроковати тешкоће у овладавању концептуалним вештинама. У литерури се наводи да деца са СЈП могу испољавати и тешкоће у развоју социјалних вештина. Специфично, дефицити се могу јавити у домену социјалне компетенције (Drljan, Vuković i sar. 2015), социјалних односа (Durkin, Conti Ramsden 2007) и социјалне когниције (Marton, Abramoff, Rosenzweig 2005). Иако још увек није јасно да ли су код деце са СЈП тешкоће у домену социјалних вештина последица неразвијених језичких способности или поремећај пер се, евидентно је да ова деца могу имати значајних тешкоћа у овом домену адаптивних вештина.

АДАПТИВНО ПОНАШАЊЕ КОД ДЕЦЕ СА ЛАКОМ ИНТЕЛЕКТУАЛНОМ ОМЕТЕНОШЋУ

ИО је стање које настаје пре осамнаесте године и које карактеришу значајна ограничења у интелектуалном и адаптивном функционисању (AAIDD 2010). Највећи дио (око 85%) укупне популације особа са ИО чине особе са лаком интелектуалном ометеношћу (ЛИО) (APA 2000). У резултатима истраживања која су се бавила адаптивним понашањем деце са ЛИО наводи се да она остварују значајно лошија постигнућа у поређењу са типично развијеном (ТР) децом истог узраста (Sadrossadat, Moghaddami, Sadrossadat 2010; Santos 2014; Sartawi, AlMuhair, Abdat 2011). Срж тешкоћа деце и одраслих са ЛИО чине дефицити у социјалном домену, заједно са дефицитима у одређеним функционалним академским и комуникационим вештинама (Leffert , Siperstein 2002). Тешкоће у домену социјалних адаптивних вештина код особа са ИО манифестују се на плану интеракције са особама из социјалне средине, у виду тешкоћа у задовољавању личних потреба и учествовању у свакодневним друштвеним активностима, што може довести до нижег нивоа функционисања у целокупном социјалном окружењу (Borthwick Duffy 2007, према Ђорђевић 2015). Резултати других истраживања такође указују на квалитативно и квантитативно нижи ниво активности и социјалног учешћа деце са ИО у поређењу са ТР децом истог узраста (Solish, Perry , Minnes 2010; Tipton, Christensen, Blacher 2013).

КОРЕЛАТИ АДАПТИВНОГ ПОНАШАЊА

Досад је истраживан утицај више различитих фактора на адаптивно понашање код деце са развојним поремећајима. У једном таквом истраживању Лисове и сарадника (Liss, Harel et al. 2001) резултати су показали да су различите способности предиктори адаптивног функционисања у различитим клиничким групама. Наиме, коефицијент интелигенције је био најбољи предиктор адаптивног понашања код деце са нискофункционалним аутизмом и деце са тежим облицима интелектуалне ометености. Са друге стране, резултати ове студије су показали да су језичке способности најбољи предиктори адаптивног понашања код особа са са високофункционалним аутизмом, док су језичке и когнитивне способности најбољи предиктори адаптивног понашања деце са развојним језичким поремећајем (Liss, Harel et al. 2001).

У истраживању Стефанове и сарадника (Stephan, Clasen et al. 2021) резултати су показали да су говорне способности особа са Дауновим синдромом значајан предиктор постигнућа у концептуалном и практичном домену, као и укупног скора адаптивних вештина. С друге стране, није утврђен предикторски утицај прагматских језичких способности на адаптивно функционисање испитаника. Поред наведеног, резултати овог истраживања су показали да су когнитивне способности значајан предиктор само домена практичних вештина, али не и укупног скора адаптивног понашања код деце са Дауновим синдромом.

Резултати опсежне мета-анализе Александра и Рејнолдса (Alexander, Reynolds 2020) указали су на то да ниво интелигенције значајно утиче на адаптивне вештине само код особа које имају тежи облик интелектуалне ометености, са и без удружености са ПСА. Са друге стране, резултати ове студије су показали да ниво интелигенције значајно мање корелира са адаптивним вештинама код особа са лаком интелектуалном ометеношћу и особа са другим развојним поремећајима и просечним нивоом интелигенције. На основу ове анализе аутори су закључили да су интелигенција и адаптивно понашање два одвојена и независна конструкта која су међусобно повезана, али не и нужно међузависна (Alexander, Reynolds 2020).

На основу претходних истраживања може се закључити да постоје разлике у факторима који утичу на адаптивно понашање у зависности од примарног поремећаја. Поред тога, у већини радова из ове области проучавани су корелати адаптивног понашања код деце са ИО и ПСА. Са друге стране, значајно је мањи број радова који се бавио проучавањем повезаности одређених развојних домена са адаптивним понашањем код деце са СЈП.

ЦИЉ ИСТРАЖИВАЊА

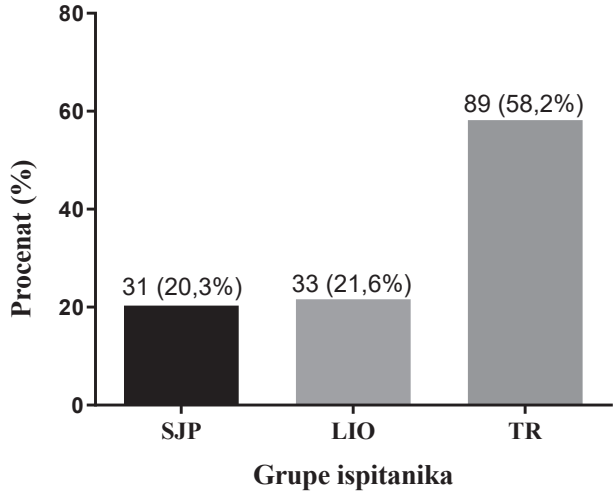
Преглед досадашњих истраживања је показао да је домен адаптивног функционисања код деце са СЈП прилично запостављен у литератури. Такође, не постоје подаци о истраживањима адаптивних вештина код деце из Републике Српске, како код ТР деце тако ни код специфичних клиничких популација. Поред тога, иако постоје значајни докази о утицају језичких способности на адаптивне вештине

у различитим клиничким популацијама, доступан нам је био сам један рад који се бавио проучавањем утицаја различитих развојних способности и домена на адаптивно понашање деце са СЈП. Сходно наведеном, наше истраживања има два циља. Први циљ је поређење нивоа овладаности адаптивним вештинама између деце са СЈП, ЛИО и ТР деце. Други циљ је испитивање утицаја сваког од појединачних домена, концептуалног, социјалног и практичног, на укупан скор адаптивног понашања, за све три наведене групе појединачно.

ДЕФИНИСАЊЕ УЗОРКА

У студији је учествовало 153 деце, оба пола, од чега су 32,7% чиниле девојчице, а 67,3% дечаци. Испитаници су били узраста од четири до 14 година, а просечан узраст испитаника био је 9,18±2,82 година. Узорак је подељен на три групе: прва група обухватила је 31 дете са СЈП (20,3%), узраста од шест до дванаест година (8,06±1,75); другу група је обухватила 33 деце са ЛИО (21,6%), узраста од четири до четрнаест година (10,48±2,90); трећу групу чинило је 89 ТР деце, узраста од пет до четрнаест година (9,09±2,93) (Графикон 1).

Поређењем група према узрасту нису утврђене статистички значајне разлике између ТР и СЈП деце ($p = 0,276$), као ни између ТР и ЛИО деце ($p = 0,062$). Међутим, утврђена је статистички значајна разлика према узрасту између СЈП и ЛИО деце ($p = 0,003$).

Графикон 1. Дистрибуција испитаника подељених у групе.

Легенда: SJP – група деце са специфичним језичким поремећајем;
LIO – група деце са лаком интелектуалном ометеношћу;
TR – група деце типичног развоја.

Одабир испитаника за прву експерименталну групу, децу са СЈП, извршен је на основу увида у логопедску документацију установа обухваћених истраживањем. У узорак су уврштена деца са IQ скоровима изнад 83 (подаци преузети из

документације психолога). Код свих испитаника дијагностикован је експресивни тип СЈП. Тип говорно-језичког поремећаја дијагностиковао је логопед применом батерије тестова, коју су чинили следећи тестови: 1. Глобални артикулациони тест (Kostić, Vladisavljević 1983); 2. Тест за испитивање разликовања фонема (Kostić – Vladisavljević – Popović 1983); 3. Семантички тест (Vladisavljević 1983) и 5. Тест за испитивање говорне развијености - тест дефиниција (Vasić 1988).

Критеријум за формирање подузорка деце са ЛИО, поред узраста, била је дијагноза лаке ИО према класификацији Светске здравствене организације (ICD – 10 1992; IQ 50-69 за лаку ИО). Вредности количника интелигенције преузете су из документације психолога. Анализом медицинске документације из подузорка деце са ЛИО искључени су испитаници са поремећајем из спектра аутизма, евидентним соматским, израженим емоционалним и вишеструким сметњама.

Узорак ТР групе обухватио је децу без неуролошких, сензорних и тежих телесних оштећења, просечне или натпросечне интелигенције.

У узорак су укључени вербални испитаници којима је матерњи језик српски.

ОПИС ТОКА ИСТРАЖИВАЊА

Опис инструмента

За процену адаптивних вештина (концептуалних, социјалних, практичних) коришћена је Дијагностичка скала за процену адаптивног понашања (Adaptive Behaviour Diagnostic Scale – ABDS; Pearson, Patton, Mruzek 2016). ABDS је рејтинг скала, специфично дизајнирана у сврху процене адаптивних вештина код деце и адолесцената од две до 21 године старости. Овај инструмент састоји се од три подскале које испитују адаптивне вештине у оквиру три домена: концептуалног, социјалног и практичног. Вештине које репрезентују испитиване домене су: језик, читање, писање, математика, расуђивање, знање и памћење (концептуални домен); емпатија, социјална процена, лаковерност, вештине комуникације, способност стицања и одржавања пријатељских односа и сличне интерперсоналне способности (социјални домен); самоуправљање, брига о себи, живот у дому, коришћење заједнице, одговорност на послу, управљање новцем, рекреација, организовање школских и радних задатака (практични домен). Свака подскала састоји се од по 50 ајтема. Ајтеми на све три подскале скорују се оценом од 0 до 4: не може да уради (0); може да уради – али не ради (1); може да уради – само уз помоћ (2); може да уради сам – понекад (3); може да уради сам – већину времена или је радио док је био млађи (4). У неким случајевима (нпр. мало дете) није могуће дати одговор на све ајтеме, односно на оне ајтеме који не одговарају узрасту испитаника. У том случају дати ајтем се оцењује са 0. Након пет узастопних ајтема оцењених са 0, прекида се скоровање у том домену и прелази се на ајтеме следећег домена. Попуњавање ABDS скале завршено је онда када информант скорује све ајтеме сва три испитивана домена.

Појединачан максималан сирови скор на подскалама за процену концептуалног, социјалног и практичног домена износи 200 бодова, а максималан сирови скор на целокупној скали износи 600 бодова. Одговори у оквиру сваке подскале се

сабирају и добија се укупни сирови скор, а затим се на основу вредности сировог скора одређује еквивалентна вредност стандардног скора за сваки домен. Стандардни скорови сва три домена сабирају се и заједно чине адаптивни композитни скор, који представља најпоузданији резултат ове скале. ABDS скала нуди дескриптивну класификацију стандардних скорова домена и адаптивног композитног скора, где се добијене вредности сврставају у један од следећих нивоа: екстремно ниско функционисање (<55), веома ниско функционисање (55–69), ниско функционисање (70–79), ниско просечно функционисање (80–89), просечно функционисање (90–109), изнадпросечно функционисање (>109). На основу ове класификације за сваки скор може се одредити ниво усвојености адаптивних вештина, тј. ранг који се добија поређењем постигнућа једног испитаника са скоровима нормативне групе. Када је рађена стандардизација ABDS скале, нормативни узорак чинила су деца и адолесценти типичног развоја из репрезентативног америчког националног узорка. У нашем истраживању ABDS скала има одличну поузданост изражену помоћу Кронбаховог α коефицијента који за читаву скалу износи 0,987. Такође, детаљнијом провером поузданости скале уочено је да сваки од домена има одличну поузданост; концепуални домен (0,973), социјални (0,972) и практични домен (0,953).

Информанти у нашем истраживању за експерименталне групе испитанике били су терапеути (логопеди и специјални едукатори и рехабилитатори), док су информанти за контролну групу испитаника били васпитачи/учитељи/наставници деце. Након детаљног објашњења од стране истраживача како и на који начин треба да попуне скалу, информантима је био обезбеђен тих, добро осветљен простор, са дистракторима сведеним на минимум. Скоровање није било временски ограничено, а у већини случајева скала је комплетирана за 2540 минута.

Истраживање је реализовано током 2020/2021. године у предшколским установама, редовним и специјалним школама у Републици Српској.

Статистичка обрада података

У раду су коришћене методе дескриптивне и аналитичке статистике. Од метода дескриптивне статистике коришћене су мере централне тенденције и мере варијабилитета и то: аритметичка средина са стандардном девијацијом и релативни бројеви за категоријске варијабле. За процену разлика између група према узрасту и постигнућима коришћене су методе аналитичке статистике: post hoc Tamhane анализа, Крускал Волисов тест, АНОВА – једнофакторска анализа варијансе и т тест независних узорака. Корелација је рађена уз помоћ Пирсоновог коефицијента корелације. Одређивање предиктора укупног сировог скора ABDS скале рађена је вишеструком стандардном регресионом анализом, при чему је стандардизовани коефицијент β коришћен као параметар за испитивање колико је која независна променљива (концептуални, социјални и практични домен ABDS скале) у моделу допринела предикцији зависне променљиве (укупан стандардизовани скор ABDS скале). Као ниво статистичке значајности разлика, узета је уобичајена вредност $p<0,05$. Подаци су приказани табеларно и помоћу графикона. За статистичку обраду података коришћен је програмски пакет SPSS верзија 21.0 („Statistical Package for Social Sciences SPSS 21.0 Inc, USA).

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

У табели број 1 приказане су минималне, максималне и просечне вредности са стандардним девијацијама укупног сировог и стандардизованог скора и концептуалног, социјалног и практичног домена унутар група испитаника са СЈП, ЛИО и ТР (Табела 1).

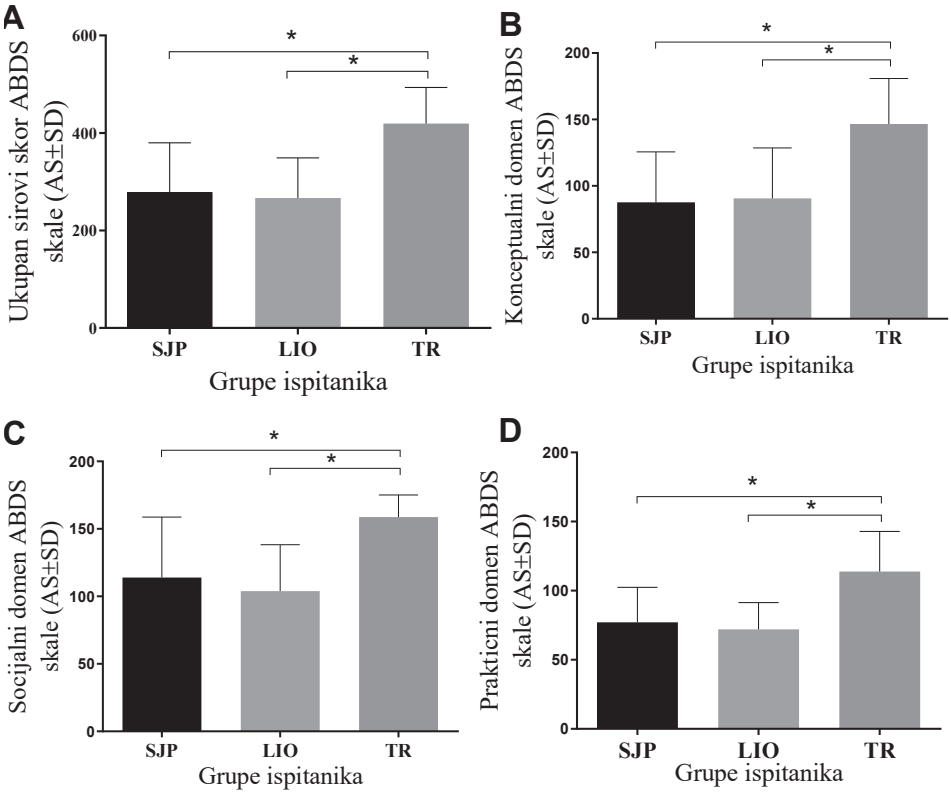
Табела 1. Дескриптивне вредности сировог и стандардизованог скора на нивоу општег и појединачних домена ABDS скале.

Скорови ABDS скале	Групе испитаника и скорови ABDS скале	*Минимум*	*Максимум*	*AS±SD*
Сирови скорови	СЈП			
	Концептуални скор	22,00	146,00	87,61±37,96
	Социјални скор	21,00	168,00	113,93±44,97
	Практични скор	37,00	129,00	77,06±25,33
	Укупан скор	90,00	443,00	278,61±101,30
	ЛИО			
	Концептуални скор	24,00	156,00	90,63±38,01
	Социјални скор	13,00	152,00	103,96±34,27
	Практични скор	19,00	111,00	72,03±19,36
	Укупан скор	72,00	402,00	266,63±82,21
	ТР			
	Концептуални скор	58,00	188,00	146,56±34,29
	Социјални скор	86,00	184,00	158,74±16,36
	Практични скор	49,00	170,00	113,89±29,12
	Укупан скор	192,00	530,00	419,11±74,17
Стандардизовани скорови	СЈП			
	Концептуални скор	40,0	92,0	65,03±15,28
	Социјални скор	40,0	107,0	78,06±23,27
	Практични скор	65,0	120,0	87,94±14,13
	Укупан скор	147,0	319,0	232,45±47,94
	ЛИО			
	Концептуални скор	40,0	84,0	50,76±14,34
	Социјални скор	40,0	93,0	62,27±16,59
	Практични скор	40,0	99,0	74,36±13,50
	Укупан скор скор	125,0	251,0	187,39±37,26
	ТР			
	Концептуални скор	66,0	121,0	97,33±10,85
	Социјални скор	70,0	115,0	102,29±7,67
	Практични скор	74,0	122,0	106,25±8,18
	Укупан скор	220,0	336,0	305,71±20,23

Легенда: ABDS – дијагностичка скала за процену адаптивног понашања; СЈП – група деце са специфичним језичким поремећајем; ЛИО – група деце са лаком интелектуалном ометеношћу; ТР – група деце типичног развоја; AS– аритметичка средина; SD – стандардна девијација.

Анализа сирових скорова показала је да су просечне вредности укупног скора (A) ABDS скале, концептуалног домена (B), социјалног (C) и практичног домена ABDS скале (D) статистички значајно веће ($p<0,050$) у контролној групи

испитаника тј. код ТР деце у односу на групу са СЈП и групу са ЛИО. Просечна вредност укупног скора у групи испитаника ТР (419,11±74,17) била је статистички значајно већа у односу на СЈП (278,61±101,30) (p<0,050) и ЛИО групу (266,63±82,21) (p<0,050). ТР испитаници имали су значајно веће просечне вредности концептуалног домена (146,56±34,29) у односу на испитанике са СЈП (87,61±37,96) (p<0,050) и ЛИО (90,63±38,01) (p<0,050). Такође, просечне вредности социјалног (158,74±16,36) и практичног домена (113,80±29,12) у групи испитаника ТР биле су статистички значајно веће (p<0,05) у односу на СЈП (113,93±44,77; 77,06±25,33) и групу испитаника са ЛИО (103,96±34,27; 72,03±19,36).

Графикон 2. Просечне вредности укупног скора ABDS скале (A), као и концептуалног (B), социјалног (C) и практичног домена (D) ABDS скале између група испитаника.

Легенда: ABDS – дијагностичка скала за процену адаптивног понашања; SJP – група деце са специфичним језичким поремећајем; LIO – група деце са лаком интелектуалном ометеношћу; TR – група деце типичног развоја; AS – аритметичка средина; SD – стандардна девијација Једнофакторска анализа варијансе (АНОВА); *p<0.05.

Услед разлика у узрасту између деце са СЈП и деце са ЛИО, за наредне анализе коришћен је стандардизован скор. Анализа поређења стандардизованих скорова показала је да су деца из групе СЈП постигла високо статистички значајно (p<0,001) више вредности укупног стандардизованог скора ABDS скале

(232,45±47,94), концептуалног домена (65,03±15,28), социјалног (78,06±23,27) и практичног домена (87,94±14,13) у односу на децу са ЛИО (187,39±37,26; 50,76±14,34; 62,27±16,59; 74,36±13,50) (График 3).

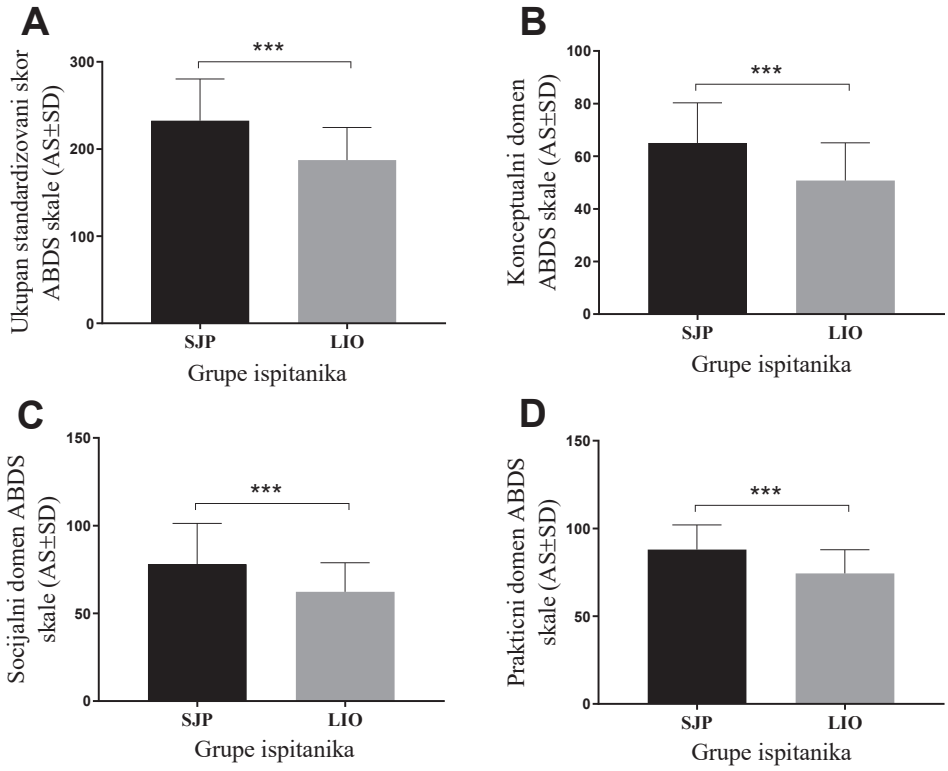

График 3. Просечне вредности стандардизованог скора ABDS скале (A), као и индекс скорова концептуалног (B), социјалног (C) и практичног домена (D) ABDS скале између СЈП и ЛИО група испитаника.

Легенда: ABDS – дијагностичка скала за процену адаптивног понашања; SJP – група деце са специфичним језичким поремећајем; LIO – група деце са лаком интелектуалном ометеношћу; AS – аритметичка средина; SD – стандардна девијација; т тест независних узорака, ***p<0,001.

Следећим поступком смо испитали да ли постоје разлике у предикцији укупног ABDS скора на основу постигнућа у појединачним доменима. Вишеструка стандардна линеарна регресија показала је да су унутар групе испитаника са СЈП концептуални, социјални и практични домени високо статистички значајни (p<0,001) предиктори укупног стандардизованог скора ABDS скале. Ови домени заједно као модел објашњавају око 98,3% варијансе променљивости укупног стандардизованог скора (r^2pril=0,983), а најзначајнији појединачни допринос у моделу даје социјални домен (β=0,578; p<0,001), што значи да социјални домен у односу на концептуални и практични најбоље предвиђа укупан стандардизовани скор. Унутар ЛИО групе деце, домени као модел објашњавају 98,5% варијансе променљивости укупног стандардизованог скора ABDS скале (r^2pril=0,985), при чему социјални домен има више вредности стандардизованог коефицијента β, па се може

сматрати да овај домен најбоље предвиђа укупан скор ABDS скале унутар групе испитаника са ЛИО (β=0,445; p<0,001). У групи ТР деце, домени као модел објашњавају 98,6% варијансе променљивости укупног стандардизованог скора ABDS скале (r^2pril=0,986), при чему концептуални домен има веће вредности стандардизованог коефицијента β па се може сматрати да овај домен најбоље предвиђа укупан стандардизовани скор ABDS скале унутар групе испитаника ТР (β=0,543; p<0,001) (Табела 5).

Табела 5. Концептуални, социјални и практични домен као предиктори укупног стандардизованог скора ABDS скале унутар група испитаника са СЈП, ЛИО и ТР.

Групе испитаника	Предиктори	B	SE	β	R^2pril.	p
СЈП	Концептуални домен	1,093	0,093	0,348	0,983	<0,001
	Социјални домен	1,191	0,079	**0,578**		<0,001
	Практични домен	0,673	0,125	0,198		<0,001
ЛИО	Концептуални домен	2,219	0,072	0,385	0,985	<0,001
	Социјални домен	2,384	0,091	**0,445**		<0,001
	Практични домен	1,732	0,106	0,362		<0,001
ТР	Концептуални домен	1,013	0,013	**0,543**	0,996	<0,001
	Социјални домен	1,033	0,021	0,392		<0,001
	Практични домен	0,976	0,020	0,395		<0,001

Легенда: СЈП – група деце са специфичним језичким поремећајем; ЛИО – група деце са лаком интелектуалном ометеношћу; ТР – група деце типичног развоја; B – нестандардизовани коефицијент регресије; SE – стандардна грешка; β – стандардизовани коефицијент регресије; p – статистичка значајност; ABDS – дијагностичка скала за процену адаптивног понашања.
Највише вредности β су болдоване.

ДИСКУСИЈА

Резултати нашег истраживања утврдили су значајне разлике у нивоу овладаности адаптивним вештинама између испитиваних група. Наиме, деца са СЈП и ЛИО имала су значајно лошија постигнућа у поређењу са ТР децом, како на нивоу укупног скора адаптивних вештина тако и на нивоу појединачних домена. Додатно, резултати нашег истраживања указују на различит образац усвојености адаптивних вештина у три посматране групе испитаника. Деца са СЈП и ЛИО имају сличан образац, то јест, највише вредности скорова су у оквиру практичног домена, затим у оквиру социјалног домена, док су најнижи скорови уочени у домену концептуалних вештина. Са друге стране, ТР деца су најбоља у практичном домену, затим у концептуалном, док у домену социјалних вештина имају најниже скорове.

Боља постигнућа ТР деце у поређењу са децом са ИО су очекивана и потврђују резултате претходних истраживања. Наиме, бројна претходна истраживања показала су да деца са ЛИО имају значајно лошија постигнућа на плану адаптивних вештина у поређењу са ТР децом истог узраста (Sadrossadat, Moghaddami,

Sadrossadat 2010; Santos 2014; Sartawi, AlMuhairy, Abdat 2011). Наиме, сама дијагноза ИО се, између осталог, ослања на критеријум значајно ниже овладаности адаптивних вештина (Oakland, Harrison 2008).

Наши резултати потврђују неке од резултате истраживања адаптивних вештина код деце са СЈП у Сједињеним америчким државама (Harrison, Oakland, 2003). Са друге стране, резултати студије из Литваније показали су да деца са СЈП имају просечна постигнућа на нивоу укупног скора адаптивних вештина, у поређењу са нормама (Damberga, Raščevska et al. 2014). Наведени различити резултати могу се објаснити културолошким разликама и разликама у узрасту испитаника. У студији Дамберге и сарадника (Damberga, Raščevska et al. 2014) целокупан узорак чинила су деца са СЈП школског узраста (8-13 год.), у студији Харисонове и Оукланда (Harrison, Oakland 2003) деца са СЈП узраста од две и по до шест година, док су у нашем истраживању обухваћена деца са СЈП узраста од шест до 12 година. Наиме подаци из упоредних студија адаптивних вештина у различитим културолошким контекстима сугеришу да културолошке разлике имају већи утицај на адаптивне вештине код деце на раном узрасту, док се оне смањују како деца сазревају и губе на школском узрасту (Oakland, Iliescu et al. 2013). С обзиром на то да су у нашем узорку заступљена деца са СЈП и предшколског и школског узраста, могућ је делимичан утицај и културолошких разлика на постигнућа у оквиру адаптивних вештина. Поред наведеног, Дамберга и сарадници (Damberga, Raščevska et al. 2014) поредили су постигнућа деце са СЈП у односу на норме деце из Сједињених америчких држава, док смо ми поредили постигнућа деце са СЈП и ТР деце. Као што је претходно наведено, због могућег утицаја културолошких фактора на норме сматрали смо да ће поређење постигнућа у оквиру клиничких популација са постигнућима деце типичног развоја дати реалнију слику о адаптивним вештинама деце са нашег подручја.

У погледу адаптивних вештина код СЈП деце са ових простора, резултати нашег истраживања донекле потврђују и резултате једине студије која се бавила проучавањем адаптивних вештина деце са СЈП у Србији. Наиме, у студији Бухе и Глигоровић (2019) резултати су показали да деца са СЈП имају гранично ниска постигнућа у односу на норме типичне популације, као и да деца са СЈП имају најлошија постигнућа у оквиру концептуалног домена. Међутим, у овој студији уочен је нешто другачији образац усвојености адаптивним вештинама, деца са СЈП су имала боља постигнућа у домену социјалних вештина у поређењу са практичним. Уочене разлике на плану постигнућа у појединачним доменима између нашег и истраживања Бухе и Глигоровић (2019) могу се објаснити методолошким разликама. У овој студији узорак је обухватио 16 деце са СЈП, узраста од три до седам година, док је наш узорак обухватио 31 дете са СЈП узраста од шест до дванаест година, са више деце на школском узрасту. Наиме, деца са СЈП могу испољавати значајне тешкоће у домену социјалних вештина на предшколском узрасту (Stanton Chapman, Justice et al. 2007). Са друге стране, постоје подаци у литератури који показују да деца са СЈП могу испољавати значајне тешкоће на плану социјалних вештина и на школском узрасту (Marton, Abramoff, Rosenzweig 2005), чак и кад више немају значајних тешкоћа на плану језичких способности (Durkin, Conti Ramsden 2007). Иако неки подаци у литератури указују на могућност да су код деце са СЈП тешкоће

у социјалним вештинама повезане са дефицитима језичких способности (Chen, Justice et al. 2020), евидентно је да социјални домен адаптивног функционисања може бити велики изазов за ову децу. Поред наведеног, Буха и Глиговорић (2019) поредили су постигнућа деце са СЈП са нормама из Сједињених америчких држава, док смо ми због могућих културолошких разлика уврстили контролну групу ТР деце.

Резултати наше студије показали су да деца са СЈП имају боља постигнућа од деце са ЛИО, како на нивоу укупног скора адаптивних вештина тако и на нивоу појединачних домена. Наши резултати делимично потврђују резултате једине доступне претходне студије која је поредила адаптивне вештине између деце са ЛИО и деце са СЈП. Наиме, и у студији Дамберге и сарадника (Damberga, Raščevska et al. 2014) деца са СЈП имала су значајно боља постигнућа у свим доменима адаптивних вештина. Може се рећи да су добијени резултати очекивани. Иако деца са СЈП могу имати извесне тешкоће на плану усвајања академским вештинама, оне су сегмент клиничке дијагнозе ЛИО. Поред тога, очуване интелектуалне способности деце са СЈП омогућују већи развојни капацитет и помажу овој деци да временом, барем у некој мери, превладају тешкоће повезане са језичким дефицитом, попут тешкоћа у социјалном домену.

Анализа предикције укупног скора адаптивних вештина указала је на одређене специфичности унутар различитих група деце. Постигнућа у концептуалном домену су најбољи предиктор адаптивних вештина код ТР деце, док су постигнућа у социјалном домену најбољи предиктор адаптивних вештина код деце са СЈП и ЛИО. С обзиром на то да је концептуални домен везан за вештине читања, писања, рачунања, способности резоновања, памћења, језичке способности и опште знање, очекивано је да се адаптивне вештине највише ослањају на овај домен током предшколског и раног школског узраста. Током овог периода, деца бораве део времена ван куће у окружењу које омогућава структуирано учење. Ово је период када дете у кратком року треба да овлада великим бројем академских вештина, које му значајно помажу и да се адаптира у новој средини.

Са друге стране, концептуални домен адаптивних вештина се ослања на способности у оквиру којих деца са СЈП испољавају значајне дефиците, који перзистирају и на каснијем школском узрасту. Наиме, тешкоће у развоју језичких способности су кључни дијагностички критеријум дијагнозе СЈП. Поред тога, ова деца имају значајних тешкоћа у овладавању вештином читања (Catts, Bridges et al. 2008; de Bree, Wijnen, Gerrits 2010) и писања (Freed, Adams, Lockton 2015), док знање, као сегмент концептуалног домена, зависи од лексичко-семантичких способности, које су једна од доминантних тешкоћа на школском узрасту деце са СЈП (Дрљан 2017; Mainela Arnold, Evans, Coady 2010). За разлику од способности на које се ослања концептуални домен адаптивних вештина, социјалне способности могу бити оштећене али нису доминантан дефицит СЈП, нити су социјалне тешкоће увек присутне код ове деце (St Clair, Pickles et al. 2011). Ако погледамо резултате, највећа хетерогеност постигнућа (стандардна девијација у Табели 1) присутна је управо у социјалном домену код деце са СЈП. То значи да социјалне вештине код деце са СЈП у нашем узорку могу бити значајно лоше али и прилично добре. Сходно наведеном, можемо закључити да концептуални домен представља стабилно подручје слабости

код деце са СЈП, то јест, сва деца са СЈП имају тешкоћа у скоро свим аспектима везаним за овај домен адаптивних вештина. Са друге стране, социјалне вештине могу бити адекватно развијене код неке деце са СЈП што им омогућује боља постигнућа на општем скору адаптивних вештина.

Резултати нашег истраживања који указују на то да ниво овладаности социјалним вештинама најбоље предвиђа укупан скор адаптивних вештина код деце са ЛИО, потврђују резултате претходних студија које су се бавиле проучавањем ове проблематике. Наиме, у студији Мекинтурове и сарадника (McIntyre, Blacher, Baker 2006) резултати су показали да социјалне вештине најбоље предвиђају адаптивно понашање код деце са лаком и умереном интелектуалном ометеношћу, чак више него коефицијент интелигенције. Ови аутори наводе да су социјалне вештине, заједно са способношћу саморегулације понашања, најважнији предиктори адаптације деце са интелектуалном ометеношћу на школско окружење.

ЗАКЉУЧАК

Супротно неким подацима из стране и домаће литературе, резултати нашег истраживања показали су да деца са СЈП имају значајно низак ниво адаптивног функционисања. С обзиром на то да је домен адаптивних вештина културолошки зависан, посебно на млађем узрасту, потребан је већи број истраживања у нашој средини, како код типично развијене деце, тако и код деце са другим развојним поремећајима. Наведено би омогућило идентификацију специфичних тешкоћа и капацитета у области адаптивних вештина који захтевају већи ниво подршке код деце у нашој средини. Поред тога, потребно је још истраживања у области утицаја раних развојних способности на адаптивно понашање деце што би омогућило израду раних програма интервенције. Наведено има велики значај за формулисање оквира и циљева за образовање и рехабилитацију деце са развојним поремећајима.

ЛИТЕРАТУРА:

AAIDD 2010. American Association on Intellectual and Developmental Disabilities. *Intellectual Disability: Definition, Classification, and Systems of Supports*, *11th ed.* Washington, DC: AAIDD.

Alexander – Reynolds 2020. Alexander Ryan, Matthew Reynolds. „Intelligence and adaptive behavior: a meta-analysis.“ School Psychology Review, 49 (2), 85-110.

APA 2000. American Psychiatric Association. *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, Fourth Edition, Text Revision*. Washington, DC: Author.

Buha, Gligorović 2019. Nataša Buha, Milica Gligorović. „Adaptivne veštine kod dece sa specifičnim jezičkim poremećajem – preliminarno ispitivanje“. *Unapređenje kvalitete života djece i mladih*. Tematski zbornik X međunarodne naučno-stručne konferencije. Ur. Milena Nikolić i Medina Vantić Tanjić. Istanbul, Turska: Udruženje za podršku i kreativni razvoj djece i mladih, 489-500.

Vasić 1988. Smiljka Vasić. *Definicije, definisanje i priroda rečenica i jezika.* Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.

Vladisavljević 1983. Spasenija Vladisavljević. „Semantički test“. *Testovi za ispitivanje govora i jezika.* Ur. Đorđe Kostić, Spasenija Vladisavljević, Milan Popović. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 179–189.

Golya, McIntyre 2018. Nandita Golya, Laura Lee McIntyre. "Variability in adaptive behaviour in young children with autism spectrum disorder." Journal of intellectual & developmental disability 43 (1), 102-111.

Damberga, Raščevska 2014. Damberga, I., Raščevska, M, Koļesovs, A., Sebre, S., Laizāne, I., Skreitule-Pikše, I., & Martinsone, B. „Adaptive behavior in children with specific learning disabilities and language and intellectual impairments". Baltic Journal of Psychology, 15(1-2), 87–103.

de Bree, Wijnen, Gerrits 2010. Elise de Bree, Frank Wijnen, Ellen Gerrits. "Non-word repetition and literacy in Dutch children at-risk of dyslexia and children with SLI: Results of the follow-up study." Dyslexia 16 (1), 36-44.

Dockrell, Lindsay, Connelly 2009. Julie Dockrell, Geoff Lindsay, Vincent Connelly. "The impact of specific language impairment on adolescents' written text." Exceptional children 75 (4), 427-446.

Дрљан 2017. Бојана Ј. Дрљан. *Лексичке способности код деце са специфичним језичким поремећајем.* Докторски рад. Универзитет у Београду: Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију.

Drljan, Vuković 2017. Bojana Drljan, Mile Vuković. Leksička raznovrsnost u narativnom diskursu dece sa specifičnim jezičkim poremećajem. Specijalna edukacija i rehabilitacija, 16 (3), 261–287.

Drljan, Vuković i sar. 2015. Bojana Drljan, Mile Vuković, Ivana Arsenić, Nadica Jovanović Simić. „Detekcija pragmatskih deficita kod dece sa specifičnim jezičkim poremećajem". *Specijalna edukacija i rehabilitacija danas*. Zbornik radova. Ur. Mile Vuković. Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, 27-34.

Durkin, Conti Ramsden 2007. Kevin Durkin, Gina Conti Ramsden. „Language, social behavior, and the quality of friendships in adolescents with and without a history of specific language impairment." Child development, 78(5), 1441-1457.

Ђорђевић 2015. Мирјана В. Ђорђевић. *Профил прагматских способности одраслих особа са интелектуалном ометеношћу*. Докторски рад. Универзитет у Београду: Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију.

Kostić, Vladisavljević 1983. Đorđe Kostić, Spasenija Vladisavljević. „Globalni artikulacioni test". *Testovi za ispitivanje govora i jezika.* Ur. Đorđe Kostić, Spasenija Vladisavljević, Mirjana Popović. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 15-17.

Kostić, Vladisavljević, Popović 1983. Đorđe Kostić, Spasenija Vladisavljević, Mirjana Popović. „Test za ispitivanje razlikovanja fonema". *Testovi za ispitivanje govora i jezika*. Ur. Đorđe Kostić, Spasenija Vladisavljević, Mirjana Popović. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 121-140.

Leffert, Siperstein (2002). James Leffert, Gary Siperstein. „Social cognition: A key to understanding adaptive behavior in individuals with mild mental retardation." International review of research in mental retardation. Academic Press, 25, 135-181.

Liss, Harel et al. 2001. Miriam Liss, Brian Harel, Deborah Fein, Doris Allen, Michelle Dunn, Carl Feinstein, Robin Morris, Lynn Waterhouse, Isabel Rapin. „Predictors and correlates of adaptive functioning in children with developmental disorders". Journal of autism and developmental disorders, 31 (2), 219–230.

Mainela Arnold, Evans, Coady 2010. Elina Mainela-Arnold, Julia Evans, Jeffry Coady. „Explaining lexical–semantic deficits in specific language impairment: The role of phonological similarity, phonological working memory, and lexical competition." Journal of Speech, Language, and Hearing Research, 53 (6), 1742-1756.

Marton, Abramoff, Rosenzweig 2005. Klara Marton, Brocha Abramoff, Shari Rosenzweig. „Social cognition and language in children with specific language impairment (SLI)." Journal of communication disorders, 38 (2), 143-162.

McIntyre, Blacher, Baker 2006. Laura Lee McIntyre, Jan Blacher, Bruce Baker. „The transition to school: Adaptation in young children with and without intellectual disability." Journal of Intellectual Disability Research, 50 (5), 349-361.

Oakland, Harrison 2008. Thomas Oakland, Patti Harrison. „Adaptive behaviors and skills: An introduction." Adaptive Behavior Assessment System-II. Academic Press, 1-20.

Oakland, Iliescu et al. 2013. Thomas Oakland, Dragos Iliescu, Hsin-Yi Chen, Juliet Honglei Chen. „Cross-national assessment of adaptive behavior in three countries". Journal of Psychoeducational Assessment, 31 (5), 435-447.

Pearson, Patton, Mruzek 2016. Nils Pearson, James Patton, Daniel Mruzek. Adaptive behavior diagnostic scale. Adaptive Behavior Diagnostic Scale (ABDS). Austin, TX: Pro-Ed.

Price, Morris, Costello 2018. Jessica Price, Zoe Morris, Shane Costello. „The application of adaptive behaviour models: a systematic review." Behavioral Sciences 8 (1), 11.

Sadrossadat, Moghaddami, Sadrossadat 2010. Leyla Sadrossadat, Alireza Moghaddami, Seyyed Jalal Sadrossadat. „A comparison of adaptive behaviors among mentally retarded and normal individuals: A guide to prevention and treatment." International Journal of Preventive Medicine 1 (1), 34-38.

Santos 2014. Sofia Santos. „Adaptive behaviour on the Portuguese curricula: A comparison between children and adolescents with and without intellectual disability." Creative Education 2014.

Sartawi, AlMuhairy, Abdat 2011. Abdelaziz Sartawi, Osha Ahmad AlMuhairy, Rawhi Abdat. „Behavioral problems among students with disabilities in United Arab Emirates." International Journal for Research in Education 29, 1-15.

Schalock, Borthwick-Duffy et al. 2010. Schalock, R. L., Borthwick-Duffy, S. A, Bradley, V, Buntix, W. H. E, Coulter, M. D, Craig, E. M, Gomez, S. C, Lachapelle, Y, Luckasson, R, Reeve, A, Shogren, K. A, Snell, M. E, Spreat, S, Tassé, M. J, Thompson, J. R, Verdugo, M. A, Wehmeyer, M. L, & Yeager, M. H. *Intellectual disability. Definition, classification and systems of supports (11th ed.)*. Washington, DC: American Association on Intellectual and Developmental Disabilities.

Solish et al. 2010. Abbie Solish, Adrienne Perry, Patricia Minnes. „Participation of children with and without disabilities in social, recreational and leisure activities." Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities 23 (3), 226-236.

Stanton Chapman, Justice 2007. Tina Stanton Chapman, Laura Justice, Lori Skibbe, Staci Grant. „Social and behavioral characteristics of preschoolers with specific language impairment". Topics in Early Childhood Special Education, 27 (2), 98-109.

St Clair, Pickles et al. 2011. Michelle St Clair, Andrew Pickles, Kevin Durkin, Gina Conti-Ramsden. „A longitudinal study of behavioral, emotional and social difficulties in individuals with a history of specific language impairment (SLI)". Journal of communication disorders, 44 (2), 186-199.

Stephan, Clasen et al. 2021. Catherine Stephan, Liv Clasen, Elizabeth Adeyemi, Nancy Lee. „Speech impairments explain unique variance in adaptive behavior skills in young people with Down syndrome". American Journal of Speech-Language Pathology, 30 (1), 253-259.

Shevell, Majnemer et al. 2005. Michael Shevell, Annette Majnemer, Robert Platt, Richard Webster, Rena Birnbaum. Developmental and functional outcomes at school age of preschool children with global developmental delay. Journal of child neurology, 20 (8), 648–654.

Tipton, Christensen, Blacher 2013. Leigh Tipton, Lisa Christensen, Jan Blacher. „Friendship quality in adolescents with and without an intellectual disability." Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities 26 (6), 522-532.

Freed, Adams, Lockton 2015. Jenny Freed, Catherine Adams, Elaine Lockton. „Literacy skills in primary school-aged children with pragmatic language impairment: a comparison with children with specific language impairment." International journal of language & communication disorders, 46 (3), 1-14.

Harrison, Oakland 2003. Patti Harrison, Thomas Oakland. Adaptive behavior assessment system. San Antonio, TX: Psychological Corporation.

Catts, Bridges et al. 2008. Hugh Catts, Mindy Sittner Bridges, Todd Little, Bruce Tomblin. „Reading achievement growth in children with language impairments". Journal of Speech, Language, and Hearing Research, 51 (6), 1569-1579.

Catts, Fey et al. 2002. Hugh Catts, Marc Fey, Bruce Tomblin, Xuyang Zhang. „A longitudinal investigation of reading outcomes in children with language impairments". Journal of speech, Language, and hearing Research, 45 (6), 1142-1157.

Chen, Justice et al. 2020. Jing Chen , Laura Justice, Anna Rhoad Drogalis, Tzu-Jung Lin. „Social networks of children with developmental language disorder in inclusive preschool programs". Child development, 91(2), 471-487.

WHO 1992. World Health Organization. *The ICD-10 classification of mental and behavioural disorders: clinical descriptions and diagnostic guidelines*. World Health Organization.

Slađana V. ĆALASAN
Bojana J. DRLJAN

ADAPTIVE BEHAVIOUR IN CHILDREN WITH DEVELOPMENTAL DISORDERS

Summary

Adaptive behaviour is defined as a set of conceptual, social and practical skills that are learned and used in everyday life. Assessment of adaptive behaviour is an indispensable part in the identification and classification of intellectual disabilities, but also an important indicator of the development of children with other developmental disorders and children of typical development. The sample was divided into three groups: children with specific language impairment (SLI), children with mild intellectual disability (MID) and children with typical development (TD). The Adaptive Behaviour Diagnostic Scale (ABDS; Pearson, Patton, Mruzek 2016) was used to assess adaptive skills. The objectives of the study were to compare the levels of mastery of adaptive skills in children with SLI, MID and TD children, as well as to examine the impact of each of the individual domains (conceptual, social and practical) on the overall score of adaptive behaviour. The research results showed that children with SLI and MID have significantly poorer achievements compared to TD children. However, although children with SLI have poor performance, the results showed that adaptive skills of these children are significantly better compared to children with MID. Regresion analysis showed that conceptual skills are the best predictor of adaptive behaviour in TD children, while social skills are the best predictor of adaptive behaviour in both children with SLI and children with MID.

Key words: adaptive behaviour, specific language impairment, mild intellectual disability.

Рад је предан 26. јануара 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

UDK 796.034:316.662-056.26
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-37898

Originalni naučni rad

*Evagelia F. BOLI**

*Miloš D. POPOVIĆ***

*Jasna D. POPOVIĆ****
Faculty of Sports and Physical Education,
University of Priština temporarily seatled in Leposavić Serbia

SOCIAL STATUS OF ATHLETES WITH SPECIAL NEEDS

Abstract: The latent structure of manifest status characteristics has been analyzed on different samples from the Serbian population described by different sets of status variables by means of different methods for analyzing latent structures in several studies conducted in different periods of social, political and economic development. Accordingly, the results obtained from the analyses have been different; however, there have regularly appeared some stable latent structures, such as parents' educational and professional status, respondent's educational and professional status, as well as family's socio-political engagement, residence status and economic status. For the past time, great social, economic and political changes have taken place. These changes have inevitably had some impact on both the configuration of status characteristics and the number and nature of latent status dimensions. This study will present the results obtained during this period of the country's social, political and economic development, in which a representative set of status characteristics describes a representative sports sample from the Serbian population.

Key words: structure, characteristics, social status, factor, sport, segment.

INTRODUCTION

More serious attention to sports for persons with disabilities was paid only after the Second World War. The considerable number of people who acquired some form of disability simply forced the most developed states to provide this huge population with appropriate conditions for equal life and work, and participation in sports activities was certainly one of the most important parts of that equality. The importance of sports for persons with disabilities was also recognized in this country, but its development was hampered by a lot of difficulties and unresolved issues. Among other things, educational programs did not adequately cover this subject. Although some topics had been studied earlier, Sports for Persons with Disabilities as a separate course in the academic programs of faculties of sports and physical education appeared only a decade ago. The inclusion

* Full Professor, aragan.popovic@pr.ac.rs
** Assistant Professor, milos.popovic@pr.ac.rs
*** Assistant Professor, jasna.popovic@pr.ac.rs

of this subject in the curricula came as a consequence of reality, which required the faculty teaching staff to be qualified for working with that population. The recent practice in the implementation of sports activities of persons with disabilities fully confirms the necessity of this subject. Moreover, students have also demonstrated great interest in this issue (Popović, et al. 2015: 181). Sport has become more democratic than before, since a person's position in the social field has a much weaker, although still significant, influence on whether he or she will play sports and to what extent. This can be attributed to the convergent effect of a number of factors. The first is undoubtedly the growing popularity of most, even some earlier, elite sports, and the second is the increasing throughput of status channels resulting in a higher degree of intergenerational and intragenerational social mobility. However, the intensity of sports activity still significantly depends on the position of people in the social field, especially on their position in the socialization segment of the field, and it is very likely that it will depend on that for a long time to come.

METHODS

SAMPLE OF RESPONDENTS

The selection of a sample of respondents was conditioned by organizational and financial capabilities needed for conducting the research procedure. It was necessary to provide a sufficient number of qualified and trained measurers, certain instruments and standardized conditions to carry out the planned research.

The measurements were performed in clubs, schools and associations of athletes with special needs.

In order to conduct the research correctly and obtain results sufficiently stable in terms of sampling error, it was necessary to include a satisfactory number of respondents in the sample. The sample size for this type of research is conditioned by the research goals and tasks, the size of the population and the degree of variability of the applied system of parameters.

Based on the selected statistic-mathematical model, program, goals and stated hypotheses, it was determined that the sample would include 75 karatists, 57 judokas, totaling 132 respondents. The sample size met the following criterion: to allow as many degrees of freedom as any coefficient in the pattern matrix or any correlation coefficient equal to or greater than .30 to be considered as nonzero with an inference error of less than .01.

In order to apply adequate statistical methods successfully, the number of subjects in the sample, according to the latest beliefs, must be greater than the number of variables applied.

In addition to the above, the respondents also had to meet the special conditions as follows:

– respondents were male;

– respondents' age was defined on the basis of chronological age, so that the research involved respondents from 18 to 27 ± 0.5 years;

– respondents were members of a club, sports group or association that brought together Special Olympics athletes;

– respondents had to attend training classes regularly, which was determined based on records kept by coaches or teachers.

In defining the population from which the sample of respondents was extracted, no other restrictions or stratification variables were applied.

SAMPLE OF VARIABLES

Social characteristics are understood as the characteristics of some groups or social institutions to which a person belongs or with which he/she is affiliated.

Within the integral anthropological status, in the social space, the subjects of the largest number of previous studies referred to the position of a person in the social field, i.e. to the issues of social differentiation, social stratification and social mobility (Hosek 2004). While the notion of social mobility is relatively clear, the notions of social differentiation and social stratification are often confused and sometimes identified with the notion of class differences. One of the reasons is certainly the lack of adequate cybernetic models on which research into social differentiation would be based.

In previous studies, several first-order factors of social status were identified through the use of factor methods within individual subsystems

SOCIALIZATION SUBSYSTEM

Educational status - the level of education of the individual in society,
and
basic residence status - characteristics of the place where the subject spent early childhood.

INSTITUTIONALIZATION SUBSYSTEM

Professional status - the degree of the individual's expert power or the individual's position in a work organization,
socio-political status – the individual's position in socio-political organizations,
political orientation.

SANCTION SUBSYSTEM

basic economic status - family net income and items that are standard in the family,
lifestyle - above-average standard of living, and
current residence status - characteristics of the place where the individual currently lives.

So far, there has been developed only one model of social status that has provided a real scientific approach to studying the structure of stratification dimensions. The model was constructed by Saksida and was later used as the basis for many studies conducted by other authors (Saksida, Petrović 1972: 1417-1418); (Saksida, Caserman and Petrović 1974: 10-11); (Momirović, Hosek 1975: 17-18). Designed as a phenomenological model, it has undergone several changes over time, but it has remained suitable for studying social changes. For the assessment of social status in this research, the model developed by the aforementioned authors, as well as the INST2 supplement and the SSMIN questionnaire were applied (Boli et al. 2015: 208-209), (Popović et al. 2016: 218).

QUESTIONNAIRE

(1,2) What is your father`s / mother`s highest level of education? (EDUF), (EDUM)

(3,4,5) What is your / your father`s / your mother`s level of foreign language knowledge? (FOLR), (FOLF), (FOLM)

(6) What type of secondary school do you attend? (SECSCH)

(7.8) What is your father `s / mother`s qualification recognized at his/her last workplace? (QUALF), (QUALM)

(9:10) What was your paternal / maternal grandfather`s education? (EDUPGRF), (EDUMGRF)

(11) What was the grade point average in the last year of your schooling? (GPA)

(12) What has been your sport activity to date? (SPORT)

(13, 14, 15) What was the type of place of residence where you / your father / your mother lived until 15 years of age? (PL15R), (PL15F), (PL15M)

(16) What is the type of place of residence of your family? (PLFAM)

(17,18) Are your father and mother engaged as municipal councilors or MPs? (POLITF), (POLITM)

(19) Does your family have ...? (FAMHA)

(20) What is the average amount of household waste in square meters per your family member? (WASFAM)

(21) How comfortable is the apartment your family lives in? (APACOMF)

(22) What is your household`s total monthly income? (INCOME)

(23) What sport did you / your father / mother do? (SPORTR), SPORTF), (SPORTM)

METHODS OF PROCESSING RESULTS

The value of research does not only depend on the sample of respondents and the sample of variables, that is the value of basic information, but also on the applied methods for the transformation and condensation of this information. Some scientific issues can be solved using a number of different and sometimes equally valuable methods. However, with the same basic data, different conclusions can be drawn from the results of different methods. Therefore, the issue of selecting individual data processing methods is quite complex.

In order to arrive at satisfactory scientific solutions, the researchers used, first of all, correct, secondly, adequate, impartial and comparable procedures that corresponded to the nature of the stated problem and allowed extraction and transformation of appropriate dimensions, testing hypotheses about these dimensions, determination of differences, relations, prognoses and diagnoses as well as regularities within the research area.

Keeping that in mind, for the purpose of the present study, the researchers selected those methods that were considered to be appropriate to the nature of the problem and not to leave too great restrictions on basic information.

The problem of social differentiation, and even more the problem of social stratification, is related to several methodological issues of mathematical and statistical nature whose solutions have not been found or have not been satisfactorily found for the simple reason that those problems have not been posed or have not been properly or explicitly posed.

The most important among them is, undoubtedly, the problem of linearity of relations among status variables. Most methods for determining latent stratification dimensions are based on the component or factor model, i.e. models that belong to the general linear model.

In most of the studies conducted in this country, component model-based methods have been applied more often in the real, but not infrequently in the image space. The latter has proven to be much more convenient. However, difficulties were posed by procedures for determining the number of significant image factors. The factor model has been applied very rarely, and not without reason; the invariance of solutions has always been considered an absolute advantage and has influenced the preference for the component model. The two methods, whose logical basis is very consistent with the essence of the problem of the latent structure of stratified dimensions, have rarely been applied in this country.

Of those, Kaiser and Gaffrey's analysis, which maximizes the reliability of isolated latent dimensions, is particularly favorable because in the exploratory phase, in which is currently the research of latent stratified dimensions, it is perhaps most important to determine their existence with a sufficiently high degree of reliability. However, the component model in Harris space has an absolute advantage and certainly represents the optimal procedure due to its metric invariance and realistic positioning of the main axes that is consistent with their significance in the common subspace (Harris, Kaiser 1964: 357); (Mulaik 1972: 177).

Of the transformation methods, orthogonal ones have proven to be completely inappropriate (varimax has been most often used, but rarely as the only transformation procedure). Of the oblique methods, the oblimin method in the covarimin variant is used almost exclusively. However, there is no doubt that the model best suited to the configuration of the vectors of status variables is the model of independent sets from the orth-oblique family which began to be applied more intensively only in recent years.

Regardless of the method used for extraction and transformation of latent dimensions, the serious issue is whether, based on status variables of the actuarial type, it is possible for latent dimensions to be attributed the type of existence that is attributed to them in other anthropological studies in which variables are defined not only by better measuring instruments, but also in the way that they are logically suitable for determining real dimensions. At this point, it is not entirely certain whether latent stratification dimensions are just suitable classification categories, and nothing more. Based on all the above, it was decided to use confirmatory factor analysis under the component model for statistical data processing in this research. All the data in the present study were processed at the Multidisciplinary Research Center of the Faculty of Sports and Physical Education, University of Pristina, by means of the DRSOFT system of data processing programs developed by (Popović 1980: 121-122); (Momirović, Popović 2003: 115,139, 151).

INTERPRETATION OF RESULTS AND DISCUSSION

Using component analysis of variables for assessing the social status of athletes with special needs and applying Momirović's β6 criterion, there were obtained four characteristic roots that can be considered statistically significant.The total percentage of the explained variability of the system of variables applied is 55.11%. Table 1 reveals a monotonic decrease of both the characteristic root and the percentage of the explained variance from 18.34%

for the second main component to 10.42% for the fourth main component, and it can be considered as a product of hyper factorization. This is most likely the case if the communalities of variables whose value in the whole matrix is equal to one are also taken into account.

Tabela 1. Main components of social status

	FAC1	FAC2	FAC3	FAC4	h^2
SOO	,26	,55	,51	–,02	,56
SOM	,55	,35	,28	,30	,63
SJT	–,07	,39	–,14	–,06	,17
SJO	,34	,50	–,15	,37	,54
SJM	,31	,33	–,24	,12	,52
KSŠI	–,16	,10	–,08	–,20	,16
KO	,27	,23	,49	–,29	,47
KM	,26	,41	,45	,02	,45
ODO	,28	,26	–,05	,21	,64
ODM	,28	,20	–,07	,12	,60
UPGŠ	–,09	,01	,38	–,32	,28
TDAS	,34	,47	–,35	,16	,40
TMPDT	,85	–,37	–,04	–,09	,87
TMPDO	,87	–,36	–,04	–,11	,90
TMPDM	,81	–,38	–,06	–,10	,83
TMSSB	,75	–,36	–,11	–,11	,75
AOOIPO	,29	,22	,01	,31	,27
AMOIPO	–,07	,04	,13	,02	,20
DTPI	,07	,19	,16	–,06	,29
KKMČD	,03	,49	,28	–,07	,36
KSTP	–,17	,03	,11	,18	,09
UMPDT	,19	–,03	,45	–,47	,50
KSTI	–,12	–,43	,46	,52	,68
KSOT	,02	–,36	,51	,56	,73
KSMA	–,02	–,49	,30	,55	,64
Kara.koren	3,83	3,00	2,33	1,85	
% Varijansa	18,34	15,02	11,33	10,42	
Kumulat. %	18,34	33,36	44,69	55,11	

Tabela 2. Matrix of the social status cluster

	OBL1	OBL2	OBL3	OBL4
SOO	–,05	–,09	,39	,09
SOM	–,23	,26	,20	–,10
SJT	,20	,40	,08	–,35
SJO	–,16	,19	–,11	,33
SJM	,09	–,00	,29	,70
KSŠI	,00	–,00	,04	,66
KO	,07	–,02	,65	,29
KM	,14	,06	,80	,12
ODO	–,10	–,01	,24	,11
ODM	,16	,30	,08	,12
UPGŠ	,93	–,02	,01	,09
TDAS	,94	–,01	,04	,13
TMPDT	,91	–,01	–,02	,03
TMPDO	,86	,04	–,01	–,07
TMPDM	,20	,12	,29	,02
TMSSB	–,08	,00	,13	,79
AOOIPO	,06	,23	,60	–,24
AMOIPO	–,20	,16	,45	,23
DTPI	,88	–,04	–,05	,04
KKMČD	,15	,42	,06	,11
KSTP	–,05	–,82	,05	–,11
UMPDT	,04	–,81	,18	–,01
KSTI	,08	–,36	,19	–,07
KSOT	–,05	–,21	,09	11
KSMA	–,23	,26	,20	–,10

Tabela 3. Matrix of the structure of social status

	OBL1	OBL2	OBL3	OBL4
SOO	,01	,00	,07	–,09
SOM	–,19	,31	,19	–,11
SJT	,22	,40	,12	–,36
SJO	–,19	,18	–,08	,58
SJM	,14	,06	,49	–,68
KSŠI	,04	,06	,37	,76
KO	,09	,03	,63	,23
KM	,12	,08	,79	,39
ODO	–,11	–,04	,27	,14
ODM	,18	,34	,10	,09
UPGŠ	,93	–,04	,07	,06
TDAS	,94	–,02	,09	,09
TMPDT	,91	–,03	,03	,00
TMPDO	,82	,01	–,01	–,10
TMPDM	,17	,10	,35	,06
TMSSB	–,05	,01	,11	–,26
AOOIPO	,02	,19	,55	–,19
AMOIPO	–,19	,20	,67	,26
DTPI	–,89	–,08	–,03	,07
KKMČD	,16	–,77	,45	,13
KSTP	–,02	–,81	–,03	–,11
UMPDT	,07	–,79	,10	–,01
KSTI	,10	–,03	–,14	–,04
KSOT	,01	,00	,17	–,09
KSMA	–,19	,31	,19	–,11

Tabela 4. Oblimin factors intercorrelations

	OBL1	OBL2	OBL3	OBL4
OBL1	1,00	–,01	,06	–,03
OBL2	–,01	1,00	,10	,01
OBL3	,06	,10	1,00	,02
OBL4	–,03	,01	,02	1,00

Variables that have the largest projection on the **first oblimin factor** are those used to assess **educational status** defined by the degree, quality and scope of education of respondents and their parents as well as their level of qualification recognized in their current or previous job. The variable *where did you previously live* was used for assessing **basic residence status** defined by the characteristics of the place where the subject and his parents come from. That primarily refers to the type of settlement – whether it is a city, town or village. Both of these statuses are subordinated to the **socialization subsystem**.

Saturation of factors also involves a variable of how well-to-do the family is, which is used to assess the lifestyle. This factor is sometimes of dubious existence as it is defined as the possession of those material goods that, at the present stage of this country's economic development, do not yet represent the effect of the usual, normally represented mode of consumption. It refers to owning a cottage, car, computer, paintings of greater value, etc. "Lifestyle" is probably not the best term for this dimension. In some analyses, a similar dimension is termed as above-standard economic status. However, as this factor usually appears as a dimension different from the factor of economic status, it is probably a case of specific consumer orientation that is not so much a consequence of economic power, but has the function of forming a certain lifestyle. Recognizing the real fact that athletes as entities realize various roles in various groups during their life, it becomes clear that the first oblimin factor that provides the most important kinesiological reality represents the dominant feature of athletes with special needs and can be nominated as a **factor of general social status**. Tables 2, 3 and 4.

The **second oblimin factor** is defined by lifestyle variables and economic status that belong to the **sanction or consequence subsystem**. The factor is also defined by one variable for assessing **educational status** which is subordinated to the **socialization subsystem**. This latent dimension is bipolar, and its dominant characteristic is a low lifestyle, poor economic status and poor involvement in sports organizations. The **sanction or consequence subsystem** is responsible for the social evaluation of role performance in the institutionalization subsystem. This subsystem consists of a hierarchical network of social roles, and it is in the system of possession, consumption and other measurable effects of position in the institutionalization subsystem. The **socialization subsystem** has the function of preparing the individual to take a certain position in the network of roles in the institutionalization subsystem. The socialization subsystem essentially represents all forms and levels of training an individual to communicate with the social environment and therefore to efficiently perform roles in the institutionalization subsystem. In the operationalization of the model, however, for a number of methodological reasons, the socialization subsystem is limited to the formal level and type of education, and only to those circumstances under which the socialization process took place and which can be directly registered, measured or assessed.

The **third oblimin factor** is clearly determined by variables for assessing the **institutionalization subsystem**. The first two variables define **professional status** that is defined by the individual's position in the hierarchy of professional roles determined by regulators which depend on socio-economic relations from the social division of labor. This dimension of social status, the most important among the dimensions belonging to the institutionalization subsystem, is usually defined by the position in the workplace,

that is the degree of expert power and position in the professional bodies and organizations. The other two variables determine **socio-political status**. **Social status** is defined by the individual's position in the hierarchical network of roles in nonpolitical social organizations. This hierarchical network includes roles in scientific, professional, cultural, humanitarian, sports and other organizations at all levels, from the local community and municipality to the republic, state and international levels. This factor should be significantly related to educational and residence status, and particularly to professional status. **Political status** is defined by the degree of possession of political power. In the world, political power depends on two factors. The first is the position in state and parastate organizations that make decisions, implement them or control their implementation, and the second is membership and position in the ruling party. In most countries, including this country, the two factors are not independent. Both of these statuses are defined by the individual's position in the system of institutionalized social roles. Thus, it is assumed that there is a hierarchical network of interrelated professional, social and political roles which, due to the importance of their institution and values, influence social differentiation of people. In addition, it is the assumption that every activity, or every social role, on the basis of which society perceives the individual as its active member, is formally or actually institutionalized. It should be borne in mind that, indeed, in any normal organized society, there are practically no roles that are not institutionalized. It is obvious, namely, that families, work organizations, educational institutions, social and political organizations, religious organizations, etc., are essentially institutions in which a hierarchy of social roles exists more or less formally.

The **fourth oblimin factor** has the greatest relationship both with the variables used to assess **educational** status and variables for assessing **current residence status**. It could be concluded that the **socialization subsystem** and **sanctions or consequence subsystem** are responsible for this dimension.

It is especially important to emphasize the interactive influence of primary factors of social status on determining the overall status position. None of these dimensions is in itself a measure of the overall status position, but that position depends on the interactive constellation of primary factors and is defined by the participation coefficients of each status dimension.

Although all studies carried out in this country suggest that educational status has by far the highest coefficient of participation in the formation of the general factor of social status, this factor is highly saturated with professional status, basic economic status and basic residence status.

This issue of athletes with special needs who engage in karate and judo to be further explored with new methods and new assessment instruments in order to provide a deeper and more meaningful analysis of subjects' social status.

CONCLUSION

The study was carried out with the aim of determining the structure of social status of athletes with special needs who engage, karate and judo within Special Olympics. For that purpose, 132 athletes involved in regular training were examined.

In order to assess social status, the researchers used the model developed by the authors as follows: (Saksida and Petrovic, 1972, pp. 1417-1418); (Saksida, Caserman and Petrovic, 1974, pp. 10-11); Momirovic and Hosek, 1975, p. 17-18.). The INST2 supplement and SSMIN questionnaire were applied in the research.

All the data in the present study were processed at the Multidisciplinary Research Center of the Faculty of Sports and Physical Education, University of Pristina, using the DRSOFT system of data processing programs developed by Popovic (1980 and 1993, pp. 121-122) and (Momirovic and Popovic, 2003, p. 115,139, 151).

Using component analysis of variables for assessing the **social status** of athletes with special needs and applying Momirovic's **β6** criterion, four characteristic roots that can be considered statistically significant were obtained. The total percentage of the explained variability of the system of variables applied is 55.34%. Table 1 indicates a monotonic decline in both the characteristic root and the percentage of the explained variance from 15.02% for the second main component to 10.42% for the fourth main component, and it can be considered as a product of hyper factorization. This is most likely the case if the communalities of variables whose value in the whole matrix is equal to one are taken into account.

The following variables have the largest projection on the first **oblimin factor**: *do you play any sports, your academic achievement, where did you live previously? how well-to-do is your family?* etc. This **oblimin factor** is featured by variables for assessing educational status which is subordinated to the **socialization subsystem**, as well as by one *lifestyle* variable that belongs to the **sanction** or **consequence subsystem**.

Accepting the real fact that athletes as entities realize various roles in various groups during their life, it becomes clear that the first **oblimin factor** which provides the most important kinesiological reality represents the dominant characteristic of athletes with special needs and can be nominated as **a general factor of social status in the broadest sense**.

The second **oblimin factor** is defined by **lifestyle** variables and economic status that belong to the **sanction subsystem**. Variables for assessing **educational status** from the **socialization subsystem** are also involved here. This latent dimension is bipolar and is characterized by a low lifestyle, poor economic status and poor involvement in sports organizations.

The third **oblimin** factor is explained by variables used to assess the **socialization subsystem**, one variable for assessing the institutionalization subsystem and the variable for the assessment of the **current residence status**, or the **sanction or consequential subsystem**.

The fourth **oblimin factor** has the greatest relationship with variables for assessing *mother's and father's qualifications, father's foreign language proficiency, and family's current residence*. It could be concluded that the **socialization subsystem and the sanction or consequence subsystem** are responsible for this dimension.

Considering the difficulties in sampling respondents, it is necessary to make every effort to establish cooperation with the largest possible number of respondents thus obtaining greater reliability of research results.

This issue of athletes with special needs who engage, karate and judo, as well as other sports disciplines, needs to be further explored using new methods and new assessment instruments in order to enter into a deeper and more meaningful analysis of the social status of subjects.

LITERATURA

Boli et al 2015: Evagelia Boli et al. Differences in the Level of Social Status of Male and Female Folk Dancers. *Sociology Study*, 5(3), 203-212.

Harris and Kaiser 1964: W. Harris, F. Kaiser, Oblique factor analytic solutions by orthogonal transformations. *Psychometrika*, 29:347-362.

Hošek 2004: Ankica Hošek, *Elementi sociologije sporta II socijalni status i sport*. Leposavić, Univerzitet u prištini, Fakultet za fizičku kulturu

Momirović and Hošek 1975: Konstatin Momirovic, Ankica Hosek, Latentna struktura dimenzije socijalne stratifikacije. Beograd, CKS, studije i analize.

Momirovic and Popovic 2003: Konstatin Momirovic, Dragan Popovic, Construction and application of taxonomic neural networks. (Monograph) Multidisciplinary Research Center, Faculty of Physical Education, Leposavić

Mulaik 1972: A. Mulaik, *The foundations of factor analysis.*New York: McGraw-Hill.USA

Popovic et al 2015: Dragan Popovic et al. Influence of Cognitive Abilities, Conative Characteristics and Social Status on Student School Grades in Mother Tongue. *American Journal of Applied Psychology*, 4(3), 55-60. USA

Popovic et al 2015: Dragan Popovic et al. The Structure of Intellectual Abilities of Special Olympics Football Players. *American Journal of Applied Psychology,* 4(6), 178-182. USA

Popovic et al 2015: Dragan Popovic et al. Structure of Personality Variables of Special Olympics Athletes and Unified Partners in Football *European Journal of Social Sciences Education and Research* ISSN 2312-8429 Vol. 3, Nr. 1,

Popovic et al 2016: Dragan Popovic et al. The social status of judo athletes, European Scientific Institute, *European Scientific Journal* /SPECIAL/ , (pp. 205-219)

Popovic 1980: Dragan Popovic et al. *Research methodology in Physical education*, University of Niš, Scientific Youth, Niš.

Popovic 1993: Dragan Popovic, *Programs and subprograms for the analysis of quantitative modifications*. (Monograph) Multidisciplinary Research Center, Faculty of Physical Education, Priština, Serbia.

Saksida, Petrovič 1972: S. Saksida, K. Petrovič, Teoretični model socijalne stratifikacije. Poskus kvantitativne verifikacije. Teorija in praksa, 9, 10: 1407-1419.

Saksida et al 1974: S. Saksida, A. Caserman, K. Petrovic, Social stratification and mobolity in Yugoslav society. In some Yugoslav papers presented to 8th World Congres of ISA.Toronto – Ljubljana: Institute of sociology and phylosophy.

Евагелиа Ф. БОЛИ
Милош Д. ПОПОВИЋ
Јасна Д. ПОПОВИЋ

СОЦИЈАЛНИ СТАТУС СПОРТИСТА СА ПОСЕБНИМ ПОТРЕБАМА

Резиме

Латентна структура манифестних статусних карактеристика анализирана је на различитим узорцима српске популације описаним различитим скуповима статусних варијабли уз помоћ различитих метода за анализу латентних структура у неколико студија спроведених у различитим периодима друштвеног, политичког и економског развоја. Сходно томе, резултати добијени анализама су различити; међутим, редовно су се појављивале неке стабилне латентне структуре, као што су образовни и професионални статус родитеља, образовни и професионални статус испитаника, као и друштвено-политички ангажман породице, боравишни статус

и економски статус. За протекло време догодиле су се велике друштвене, економске и политичке промене. Ове промене су неизбежно имале одређени утицај како на конфигурацију статусних карактеристика тако и на број и природу димензија латентног статуса. У овој студији биће представљени резултати добијени у овом периоду друштвеног, политичког и економског развоја земље, у којима репрезентативни скуп статусних карактеристика описује репрезентативни спортски узорак становништва Србије.

Кључне речи: структура, карактеристике, друштвени статус, фактор, спорт, сегмент.

Рад је предат 16. марта 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 373.3.016:392(497.11)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-37082

Прегледни рад

*Бојана Д. СЕКУЛИЋ**
Институт за политичке студије у Београду

ТРАДИЦИОНАЛНА КУЛТУРА У ПРВОМ ЦИКЛУСУ ОСНОВНОГ ОБРАЗОВАЊА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

Апстракт: У овом раду су изложени резултати анализе садржаја који се тичу знања о традиционалној култури у актуелним наставним плановима и програмима за први циклус основног образовања у Републици Србији. Циљ ове анализе је да се утврди колико су заступљени поменути садржаји, како се они трансформишу и на које начине преносе деци. Основно полазиште у овом раду је да се у актуелним наставним плановима и програмима, односно у наставним предметима, могу препознати наставни садржаји који имају обележја традиционалне културе, као што су: језик, вредности, морална начела, обичаји, народно стваралаштво, веровања, ритуали и обреди. Током истраживања, примењивани су углавном историјски и упоредни метод, као и анализа садржаја, као веома значајан извор научног сазнања. Значај овог рада може се препознати у намери да се укаже колико су и зашто важни наставни садржаји традиционалне културе и како они утичу на стицање знања о идентитету, на очување идентитета и развој интеркултуралности.

Кључне речи: традиционална култура, основно образовање, наставни садржаји, наставни планови и програми.

УВОД

Традиционална култура и образовање имају заједничко родно место у дугим друштвено-историјским процесима развоја и представљају целокупно друштвено наслеђе неке заједнице. Овај тип културе је изражен кроз народну традицију и заузима значајно место у животу сваког појединца, а ученици кроз процес образовања упознају своје корене, друштвене прилике и начин живота својих предака и тако стичу и развијају свест о свом личном и колективном идентитету.

Наставни садржаји у основној школи, као целокупно материјално и духовно наслеђе, утемељено је на општем и стручном образовању и васпитању. Они обухватају одређену количину знања о природи и друштву, као и о друштвеним вредностима и нормама, које ученици у процесу наставе, треба да усвоје како би формирали правилан поглед на свет. У садржај наставе улазе и низ образовних и васпитних вештина и навика, као и других психофизичких способности које доприносе развијању и формирању личности. Наставни садржаји се прописују наставним плановима и програмима и они су основ за комуникацију између ученика и наставника.

* Докторанд, bojana.sekulic@ips.ac.rs

Традиционална култура представља централни појам етнологије, а образовање педагогије. Међутим, обе теме су све више присутне и у другим друштвеним наукама, нарочито у социологији и њеним посебним научним дисциплинама, као што су социологија културе и социологија образовања. Зато се ова анализа врши углавном са социолошког теоријско-методолошког становишта. Предмет овог рада је анализа чинилаца традиционалне културе у наставним плановима и програмима за први циклус основног образовања у Републици Србији, који су донети и мењани у раздобљу од 2004. до краја 2021. године. У овим изменама и допунама садржаји традиционалне културе су били непрестано у различитим фазама промена и прилагођавања процесима интеркултуралности и глобализације. Циљ ове анализе је да се идентификују садржаји традиционалне културе у првом циклусу основног образовања, утврди њихова корелација са другим наставним садржајима и на које начине се преносе деци. Основно полазиште у овом раду је да се у актуелним наставним плановима и програмима могу препознати садржаји који се тичу знања о традиционалној култури, као што су: језик, вредности, морална начела, обичаји, народно стваралаштво, веровања, ритуали и обреди. Током истраживања, примењивани су различити методолошки приступи, нарочито комбинација функционалистичког и нормативног, као и историјски приступ, како би се потпуније сагледале измене и допуне релевантних наставних садржаја. У погледу научно-истраживачких метода, углавном су коришћени упоредни метод и анализа садржаја, као веома значајан извор научног сазнања. Значај овог рада може се препознати у намери да се укаже колико су и зашто важни наставни садржаји традиционалне културе и како они утичу на стицање знања о свом идентитету, на очување идентитета и развој интеркултуралности. Ово је од изузетног значаја за савремено друштво у коме „опасност од глобализације, развој друштва потрошача и девалвације духовних и културних вредности (...) захтева оригинална и ефикасна решења, чак и унутар процеса основног образовања“ (Uhrinová-Zentko 2014: 115).

ОСНОВНА ОБЕЛЕЖЈА ТРАДИЦИОНАЛНЕ КУЛТУРЕ

У литератури се традиционална култура најчешће везује за традиционално друштво у коме се живот одвијао у локалним заједницама, које су хомогене и у високом степену самодовољне (Базић-Пешић 2012: 338). Реч је о култури прединдустријске, односно аграрне, цивилизације, чија је суштинска димензија сеоска култура, као локални израз традиционалне цивилизације. Њена битна одредница је „различитост културних садржаја и њихове употребе не само између различитих сеоских заједница већ често и у оквиру домаћинстава исте заједнице“ (Ивановић Баришић 2019: 58). Традиционална култура обухвата скуп вредности, идеја, норми и обичаја који су садржани у историјском памћењу и културном идентитету појединаца, група, народа и човечанства. Зато се она исказује као неотуђиви део континуитета сваке националне културе. У савременој култури чиниоци и вредности традиционалне културе се нарочито исказују у духовним творевинама кроз обичаје, морал, фолклор, веровања, религију и начин живота сваке конкретне групе, етничке заједнице или народа. Међутим, материјални чиниоци традиционалне културе,

чији је основни производни ресурс био земља, а њено поседовање основна друштвена вредност, кроз процесе свеукупног друштвено-економског развоја и савремене производње, су прожети у свеукупном напретку друштва и све више нестају у свом изворном облику.

Традиционална култура носи обележја непосредности и индивидуалног стваралаштва. У њој преовлађују архаични обрасци живљења и стваралаштва „у којима је изражена улога религијских симбола и снажно осећање колективне солидарности" (Базић-Пешић 2012: 338). У прединдустријском друштву економске, професионалне и религиозне диференцијације су минималне, док су обичаји, начин живота и морал врло хомогени. Сродничка и суседска груписања су главни облици социјалног повезивања и групне идентификације. Друштвени ранг је одређен старосним добом и полом. Нарочито значење има сродничка повезаност, која је појединцу обезбеђивала друштвени статус и наследство одређене улоге и имовине, што је веома значајна вредност у циљу одржања континуитета друштвене заједнице. Зависност од земље је условљавала доминантан став да је важно имати земљу и на њој производити. У томе не треба занемарити ни кућну радиност, као и ни занатство и трговину у градовима, тако да се целокупна економска активност традиционалног друштва одвијала у врло уском кругу и углавном у кући и на земљи.

Традиционална култура „подразумева низ аспеката изражавања кроз језик, писменост, народна предања, религију (и) уметност" (Ђорђевић 2012: 173). Ови елементи обезбеђују континуитет културе једног друштва, тако да традиционална култура никада не нестаје.

Најизраженији облици традиционалне културе су: обичај и морал. Обичај је „устаљени и стереотипни облик понашања који је повезан са оним делатностима које у одређеној заједници имају практичан значај" (Базић-Пешић 2012: 339). То је врста друштвене норме која настаје споро, дуготрајним понављањем одређеног понашања и врло споро се мења. Обичаји су присутни у обављању свакодневних послова у кући и на пољу, приликом прослава и народних светковина. Људи обичај схватају као обавезу, па непоштовање обичаја повлачи санкције. За разлику од других друштвених норми, обичај има конзервативни карактер, а то је у исто време и његова снага и слабост, зависно од ситуације и времена у којем важи. Улога обичаја је вишеструка, од потпуно ирационалног смисла које неко обичајно правило може да има, до његове највеће вредности која се састоји у очувању традиције у некој заједници. Традиционални морал, као и обичај, настаје спонтано у међуодељству чланова неке друштвене заједнице. Морал садржи одређене вредности и регулативе (обичаје, прописе, правила, забране, захтеве, идеале и сл.), односно „морални критеријум" (Babić 2008: 36), који одређује шта је добро и шта је лоше, па тако одређује како људи треба да се понашају. Моралне норме и понашање које следи из поштовања тих норми су безусловни и људи их осећају као део сопствене личности, а не као принуду наметнуту споља. Зато се сматра да је морал „вероватно најпоузданији показатељ истинске снаге једног народа у одређеном времену" (Анђелковић 2013: 222). Морал се временом мења, а брзина промена и стварања нових моралних норми зависи од промена друштвених околности, као и система вредности чији је један вид испољавања и морал.

У српској култури „традиционални морал се и данас у великој мери очувао, нарочито у сеоским заједницама (...) у домаћинствима насталим из ранијих задруга које су бројале више људи“ (Базић-Пешић 2012: 340).

Традиционална култура сваког друштва има своје специфичности, па тиме и српска култура. Специфичности српске традиционалне културе сежу у далеку прошлост, од општесловенске и паганске цивилизације, преко српсковизантијске цивилизације и примања хришћанства, па све до модерног доба. Значајна културна добра српске традиционалне културе су дела народног стваралаштва, која обухватају: а) материјална добра, изражена у виду народне радиности, односно израде предмета за свакодневну употребу, најчешће ткањем и плетењем, као и израде народних музичких инструмената; и б) духовна добра - народна веровања и митологија, епске и лирске народне песме, народне игре (кола), приче, предања и народне изреке. Осим аутентичне традиционалне културе српског народа, у њено ткиво је уткано и културно наслеђе народа који су се насељавали на Балканско полуострво, великих сила које су запоседале просторе српског народа (Османско царство и Хабсбуршка монархија, а потом Аустроугарска), као и суседних народа са којима живе Срби на Балкану. Зато је и српска традиционална култура разнолика по регијама (Пијановић 2021).

ТРАДИЦИОНАЛНА КУЛТУРА У НАСТАВНИМ ПЛАНОВИМА И ПРОГРАМИМА

Наставним планом и програмом се одређују и конкретизују наставни садржаји. Они се иновирају и осавремењују у складу са општим, друштвеним, економским, културним и научним развојем друштва, као и са променама владајућег система друштвених вредности. Наставни планови служе као основа за планирање и програмирање наставног рада у школи и рада наставника. Конкретизација наставног плана врши се кроз наставни програм. Наставним програмом се за сваки наставни предмет прописују садржаји из одговарајућих наука и наставни предмет представља дидактичку прераду одређених научних и културних садржаја. Наставни план и наставни програм су јавни и званични школски документи које прописују одговарајући стручни, управни и просветни органи и тела. Ови документи имају обавезујући карактер, а често служе и као полазна основа у контроли, праћењу, евалуацији и финансирању рада школе.

Заједнички садржаји за већину наставних предмета у првом циклусу основног образовања су теме везане за традиционалну културу. Један од општих циљева образовања и васпитања је „поштовање и неговање српског језика и матерњег језика, традиције и културе српског народа и националних мањина, развијање интеркултуралности, поштовање и очување националне и светске културне баштине“ (ЗОСОВ 2020). То се остварује кроз циљеве и задатке обавезних наставних предмета: Српски језик, Свет око нас (први и други разред), Природа и друштво (трећи и четврти разред), Ликовна култура, Музичка култура и у мањој мери Физичко васпитање; као и изборних предмета: Верска настава, Народна традиција и Матерњи језик са елементима националне културе.

Српски језик. - Према наставном програму, циљ наставе српског језика, осим овладавања основним законитостима српског књижевног језика ради правилног усменог и писменог изражавања, при томе и негујући свест о значају улоге језика у очувању националног идентитета, јесте да се ученици „оспособе за тумачење одабраних књижевних и других уметничких дела из српске и светске баштине, ради неговања традиције и културе српског народа и развијања интеркултуралности" (ПНУ 2017-2020). У првом разреду, нарочита се пажња посвећује почетном читању и писању, књижевности, језика и језичке културе. У књижевности и у препорученој лектири, има занимљивих садржаја који указују непосредније на чиниоце традиционалне културе, као што су: у народној причи „Свети Сава и ђаци" и избор из народних и ауторских загонетки (Десанке Максимовић, Григора Витеза и Бране Цветковића). Затим, у наставним садржајима, за све разреде, указује се и на популарне и информативне текстове о значајним личностима српског језика, књижевности и културе, као што су: Свети Сава, Вук Стефановић Караџић, Доситеј Обрадовић, Никола Тесла, Милева Анштајн, Михаило Пупин и знаменита завичајна личност. Такође, препоручује се избор из басни и сликовница за децу (ПНУ 2017-2020).

У другом и у каснијим разредима наставно градиво је груписано у три тематске целине: књижевност, језик и језичка култура (ПНУ 2018-2021). У књижевности има занимљивих садржаја који указују непосредније на чиниоце традиционалне културе, као што су: народне песме, народним причама, народним баснама, бајкама, као и делима домаћих писаца и песника. Нарочито су занимљиви садржаји из домаће лектире на коју се упућују деца. То су: кратке народне умотворине, бајке, избор песама Д. Максимовић, Љ. Ршумовића и Д. Ђорђевића, као и избор кратких прича за децу (ПНУ 2018-2021). У овом наставном програму се дају упуства и препоруке за начин обраде појединих тематских целина, као што су: усавршавање читања и писања, учење латинице као другог писма, учење језика, са посебним освртом на граматику и правопис, начин увођења деце у књижевност и читање и тумачење текстова из лектире, као и развијање језичке културе (ПНУ 2018-2021). У наставним садржајима за српски језик „увиђа се нераскидивост између културе, наставе језика и и књижевности (јер) обавезни текстови и градиво јесу, у исто време, и културни садржаји" (Митровић 2017, 107).

Свет око нас / Природа и друштво. – У овом интегрисаном наставном предмету, као основни циљ се поставља: „Упознавање себе, свог природног и друштвеног окружења и развијање способности за одговоран живот у њему" (ПНУ 2017-2020). У садржају наставног програма тек се у другом разреду могу препознати неки садржаји који су релевантни за традиционалну културу, јер се ту, између осталих, обрађују теме које се односе на породичне, школске и празнике насеља, као и симболи Републике Србије (застава, грб и химна). А у трећем разреду су садржане теме које се тичу традиционалне културе. Оне се односе на: препознавање учениковог краја на географској карти Републике Србије; сазнања о садашњости и прошлости (догађајима, људима и променама „у мом крају"); сазнања о породичној прошлости и о знаменитим људима места у коме се налази (ПНУ 2019-2020). У четвртом разреду централна тема је „Моја отаџбина – Република Србија", у оквиру које се указује

на прошлост Србије - од доласка Словена на Балкан до савремене српске државе (ПНУ 2019-2021). Ове теме су веома обимне и озбиљне, па се зато поставља питање како се све оне могу обрадити да би биле разумљиве деци.

Ликовна култура. - У овом предмету, као циљ се, између осталог, поставља „да се ученик (...) оспособљава за комуникацију и да изграђује позитиван однос према култури и уметничком наслеђу свог и других народа" (ПНУ 2017-2020). У садржајима програма за први разред указује се на четири тематске целине: ликовна култура и окружење, односи у видном пољу, обликовање и споразумевање. У овој последњој тематској целини, најрелевантнији су наставни садржаји, јер се они односе на активности везане за традицију и украшавање које треба наставник да осмисли у зависности од празника или свечаности. У другом разреду ученици настављају са упознавањем елементарних садржаја ликовне културе (ПНУ 2018-2021), а у наставном програму за трећи разред указује се тематске садржаје који се тичу стицања сазнања о: материјалима, споразумевању, композицији и простору (ПНУ 2019-2020). Кроз тематску целину о материјалима указује се на различите производе уметничких заната. У четвртом разреду обухваћене су четири тематске целине: композиција, споразумевање, наслеђе и сцена (ПНУ 2019-2021). У оквиру треће тематске целине обрађују се теме које се односе на споменике културе у Србији (археолошки локалитети, замкови и утврђења, манастири, музеји, познати уметници и најзначајнија дела).

Музичка култура. - У овом предмету као један од циљева се истиче „да код ученика развије интересовање и љубав према музици (...) као и одговорног односа према очувању музичког наслеђа и културе свога и других народа" (ПНУ 2017-2020). Наставни садржаји у овом предмету су дефинисани према јединственој методологији за све разреде, тако да су они груписани у три тематске целине: „слушање музике", „извођење музике" и „музичко стваралаштво". Препоручене композиције за слушање и извођење музике у свим разредима обухватају: химне, народне песме, песме за децу, изабрана дела домаћих и страних композитора. Од музичких садржаја основни чиниоци традиционалне културе нарочито су изражени у химнама (Светосавска химна, Државна химна и Школска химна), које су обавезне у свим разредима и народном музичком стваралаштву, нарочито у народним песмама, особито онима духовне тематике („Ој Бадњаче, Бадњаче", „Божић, Божић благи дан", „Помози нам вишњи Боже", „Људи ликујте"); народним играма; традиционалним музичким играма уз певање; изабраним делима домаћих композитора и песмама за децу, као и у бројалицама (ПНУ 2017-2020, ПНУ 2018-2021, ПНУ 2019-2020). Из садржаја програма за овај наставни предмет видљиво је да народно музичко стваралаштво „није засебна и заокружена целина рада, већ је увек у деловима или мањим целинама, укључивана у програмске садржаје редовне музичке наставе и ваннаставних активности" (Јеремић-Миленовић 2020: 457)

У садржају програма за све разреде указује се на различите аспекте слушања и извођења музике, али се у исто време истиче да је потребно „наставне садржаје различитих предмета (...) повезивати и вршити корелацију где год постоји могућност", јер „организација наставе у овим разредима пружа могућност да се лако спроводи интегрисање наставних садржаја" (Судзиловски-Ђалић и др. 2012: 256).

Посебан аспект наставе музичке културе који се остварује у ваннаставним активностима је хор. Он је важан чинилац у културном животу школе, јер представља саставни део школских програма, прослава и културних манифестација (ПНУ 2018-2021). Репертоар школских хорова обухвата народне песме, дечије песме, као и пригодна дела аутора разних епоха. Препоручене композиције за певање у хору су: химне, изабране народне песме, као и мноштво различитих ауторских дечијих песама које су инспирисане традиционалном културом. У овој анализи, као и у другим обимнијим истраживањима, долази се до закључка да је „недовољна заступљеност садржаја музичког фолклора српског и других народа, српских патриотских песама, као и српске духовне и уметничке музике" (Белојица Павловић-Цицовић Сарајлић 2018: 181). Ово се нарочито одржава на утицај који ова врста музике има на очување традиционалне културе и развој националне свести.

Физичко и здравствено васпитање. - У овом наставном предмету предвиђено је да се у свим разредима научи по једно народно коло, као и народно коло из краја у коме се школа налази (НПП 2006-2018). Народна кола имају велику улогу у образовању и васпитању деце и младих, јер и она доприносе баштини традиционалне културе српског народа, зато што су кола „један од најсликовитијих начина на који су у нашој култури представљена духовна, културна и историјска прошлост нашег народа" (Милошевић 2021: 40). Народно коло се од 2017. године налази на листи Унеска као део нематеријалног културног наслеђа Србије.

Верска настава. - Увођење верске наставе у образовни систем извршено је 2021. године „у контексту обнављања религије у Србији" (Radulović-Blagojević 2013: 25). Реч је о обнови која подразумева веће присуство елемената црквене религиозности и религијског искуства. Верска настава се организује и изводи за традиционалне цркве и верске заједнице у Србији.[1] Циљеви верске наставе, према наставном програму, су: да се укаже на садржај вере и духовно искуство традиционалних цркава и религијских заједница које егзистирају и делују у Републици Србији; да се ученици упознају са целовитим религијским погледом на свет и живот; и „да им се омогући слободно усвајање духовних и животних вредности цркве или заједнице којој историјски припадају, односно чување и неговање сопственог верског и културног идентитета" (НПП 2004-2018). Након ових општих циљева и задатака, у програму су засебно дефинисани целовити наставни садржаји за сваку традиционалну цркву и верску заједницу.

У општим циљевима наставе Православне верске науке (Катихизис) указује се, између осталог, да она треба ученицима да „пружи целовит православни поглед на свет и живот" и да „ученици систематски упознају православну веру у њеној доктринираној, литургијској, социјалној и мисионарској димензији" (НПП 2004-2018). У садржају програма за први разред углавном су обухваћене теме које треба да припреме ученика за разумевање религијског погледа на свет, а у другом, највећи део наставног програма посвећен је темама о Литургији и православној иконографији. Осим тога, ученицима и наставницима се препоручују дела религиозне књижевности, епска поезија и нарочито песме о Косовском бој у. Наставни садржаји у трећем и четвртом

1 Овим наставним планом и програмом, обухваћене су: Српска православна црква, Исламска заједница, Католичка црква, Словачка евангеличка црква а.в., Јеврејска заједница, Реформатска хришћанска црква и Евангеличка хришћанска црква а.в.

разреду посвећени су религијском виђењу постанка света и човека у њему (НПП 2005-2018). У начину остваривања овог наставног програма упућује се на описе дате у Св. Писму Старога Завета, где се говори о постанку света Божјом вољом. Таква објашњења се сугеришу наставницима да их пренесу ученицима (НПП 2006-2018). Затим, наставницима се сугерише да у току сваке године, конкретно пре свих наилазећих великих празника, треба да упознају ученике са историјом настанка празника и садржином догађаја који се слави. Посебну пажњу треба посветити светитељским празницима и Србима светитељима: Св. Сави и Св. Симеону. Такође, ученике треба упознати и са личностима светитеља које славе као Крсну славу. Ова сугестија се упућује ученицима и наставницима у свим разредима. Затим, програмом је предвиђено, а то и неки аутори истичу да „осим активне наставе веронауке у школама, предвиђено је и одржавање часова (...) у цркви, при чему се и ученици позивају да учествују у животу Цркве" (Настић 2020: 495). А музиколози указују на потребу слушања српске духовне музике и извођење духовних песама, јер она „доприноси развоју религиозних осјећања као и других позитивних црта личности: благости, саосјећајности, милосрђа, доброчинства, несебичности и тако даље" (Цицовић Сарајлић-Павловић 2018: 442).

Народна традиција. - Основни разлози за формирање овог наставног предмета, како се указује у Програму, су „алармантни извештаји истраживача (...) који упозоравају на убрзано одумирање многих важних елемената традицијске културе и њихов нестанак из праксе, оптицаја и - најзад - из живота самог" (НПП 2004-2018). Зато је увођење у наставу овог предмета усмерено на „ревитализацију традиције". Стицањем знања о народној традицији, кроз процес институционалног образовања, сматра се да се тиме постижу „многа друга добра, као што су стицање свести о себи самом и свом месту у свету сличних и различитих, формирање представе о континуитету и укорењености и сл." (НПП 2004-2018). У настави кроз овај предмет посебна пажња се посвећује локалној народној традицији, чиме се чувају права и особености мањина и њихов идентитет. Основни циљ је „остварити директно увођење ученика у активности ревитализације традиције кроз непосредно упознавање материјалне и духовне традицијске културе свог народа и народа у ужем и ширем окружењу" (НПП 2004-2018).

У овом предмету се за први разред указује на: стицање сазнања о основним чиниоцима дечјег фолклора, разумевање основних елемената главних празника и стицање елементарних знања кроз носеће наставне мотиве. Избор наставног садржаја се углавном препушта учитељу, али се препоручују описи фолклорних игара и збирке текстова дечјег фолклора. Садржаји за овај предмет дефинисани су кроз три теме: „Питај своју баку", јер се показало да су старе жене главни носиоци народне традиције и оно што би оне могле да кажу обезбедило би материјал за низ наставних активности; „Радови и празници", да кроз практичну наставу деца израђују предмете према постојећем моделу и да учествују у декоративним радњама у време великих празника (Божић, Ускрс и сл.); и „Зимски хлебови и пролећно биље", где неки мотиви могу да послуже као извор сталног интересовања и обраде, као што су: хлеб, шарање славског колача, ђурђевдански и ивањски венчићи (НПП 2004-2018). У другом разреду, препоручују се две основне теме: „Биљке", где се сугерише да се оно што је започето у првом разреду настави и у другом, с тим што

треба развити за нијансу сложеније садржаје; и „Кућа", при чему посебну пажњу треба обратити на огњиште, воду и осветљење (НПП 2004-2018).

У трећем разреду, наставља се развијање градива из прва два разреда и додаје им се нова тема „Традиционални занати" (НПП 2005-2018). Стицањем знања о овим занатима, ученици се упознају са многим, углавном већ заборављеним, професијама, као и једним сасвим другачијим начином живота који је, већини ученика, данас непознат. И у четвртом разреду додају се три нове теме: „Традиционални облици транспорта и транспортна средства", „Народни музички инструменти" и „Носиоци народне традиције" (НПП 2006-2018). Основни циљеви и задаци који се овде постављају јесу: „продубљивање знања о празницима, бајкама, кући, занатима; стицање елементарних знања о традиционалним облицима транспорта и транспортним средствима и њиховом значају за живот људи на селу и у граду; упознавање различитих народних музичких инструмената и њихове улоге у култури; упознавање са носиоцима народне традиције (усменим, писаним и материјалним); и схватање важности чувања и неговања народне традиције" (НПП 2006-2018). У начину остваривања овог програма препоручује се учитељу да води рачуна о корелацији садржаја овог наставног предмета са другим предметима.

Матерњи језик са елементима националне културе. - У овом наставном плану и програму дефинисан је и наставни предмет „Матерњи језик са елементима националне културе". Ту су дефинисани програми за мађарски, ромски, румунски, русински, словачки, хрватски, бошњачки и буњевачки језик са елементима националне културе. Садржаји програма за све ове језике урађени су по јединственој методологији и сви они имају за циљ стицање сазнања о сопственом језику и традиционалној култури свог народа.

ЗАКЉУЧАК

Кроз наставне садржаје из традиционалне културе у процесу примарног образовања ученици упознају своје корене, друштвене прилике и начин живота својих предака и тако стичу и развијају свест о свом личном и колективном идентитету.

Основно полазиште у овом раду, које је потврђено након истраживања, јесте да се у наставним програмима за први циклус основног образовања у Републици Србији могу препознати садржаји који се тичу знања о традиционалној култури, као што су: језик, вредности, морална начела, обичаји, народно стваралаштво, веровања, ритуали и обреди. Ови садржаји су нарочито заступљени у наставним предметима: Српски језик, Музичка култура, Верска настава, Народна традиција, Матерњи језик са елементима националне културе, интегрисаном предмету Свет око нас / Природа и друштво, Ликовна култура, као и у мањој мери кроз наставу предмета Физичко васпитање. У циљевима наставе у овим наставним предметима указује се, између осталог, и на: стицање знања о народној традицији, очување националног и верског идентитета, неговање традиције и културе „српског и других народа који живе у Републици Србији, усвајање духовних вредности цркве или заједнице којој историјски припадају", као и развијање интеркултуралности.

У наставном предмету *Српски језик*, има занимљивих садржаја који указују непосредније на чиниоце традиционалне културе, као што су: народне песме, народне приче, народне умотворине, бајке, басне, као и савремена књижевна дела

инспирисана народном традицијом. Затим, указује се и на популарне и информативне текстове „о значајним личностима српског језика, књижевности и културе“, како се у Програму указује. У предмету *Музичка култура* основни чиниоци традиционалне културе нарочито су изражени у химнама (Светосавска химна, Државна химна и Школска химна), које су обавезне у свим разредима, затим у народним песмама, изабраним делима домаћих композитора, дечијим песмама, музичким играма и у бројалицама. У садржају програма за све разреде указује се на различите аспекте слушања и извођења музике. Посебан аспект наставе музичке културе, који се остварује у ваннаставним активностима је хор. Пригодне композиције за певање у хору су: химне, народне песме, као и мноштво различитих ауторских дечијих песама које су инспирисане традиционалном културом. У предмету *Верска настава*, наставни садржаји су дефинисани по јединственој методологији, а за Православну верску наставу (Катихизис) најпре су дефинисане теме које треба да припреме ученика за разумевање религијског погледа на свет, затим теме о Литургији и православној иконографији, религијском виђењу постанка света и човека у њему, као и религиозна књижевност, епска поезија, нарочито песме о Косовском бој у. Осим тога, наставницима се сугерише да у току сваке године, пре свих великих верских празника, упознају ученике са историјом настанка празника и садржином догађаја који се слави, као и са личностима светитеља које породице ученика славе као Крсну славу. У предмету *Народна традиција* посебан нагласак се ставља на локалну народну традицију. Наставно градиво је дефинисано кроз неколико тематских целина: питај своју баку, сезонски радови и празници, зимски хлебови и пролећно биље, биљке, кућа, традиционални занати, облици транспорта и транспортна средства, народни музички инструменти и носиоци народне традиције. Кроз садржаје ових тема, ученици се упознају са једним сасвим другачијим начином живота који је, већини њих, данас непознат. На сличан начин је профилисан и наставни предмет *Матерњи језик са елементима националне културе*, који је дефинисан за припаднике националних мањина. У интегрисаном предмету *Свет око нас / Природа и друштво* могу се препознати неки садржаји традиционалне културе, јер се ту, између осталих, обрађују теме које се односе на породичне, школске и празнике насеља, симболи Републике Србије; сазнања о култури, начину живота данас и у прошлости (занимања, одевање, исхрана, дечије игре). У предмету *Ликовна култура*, указује се на активности везане за традицију и украшавање које треба наставник да осмисли у зависности од празника или свечаности, на производе уметничких заната, као и на споменике културе у Србији. И у наставном предмету *Физичко и здравствено васпитање* предвиђено је да се у свим разредима, кроз тематску целину Плес и ритмика, научи по једно народно коло, као и народно коло из краја у коме се школа налази. У начину остваривања програма за све ове наставне предмете препоручује се учитељу да води рачуна о корелацији садржаја са другим предметима.

У изменама и допунама актуелних наставних планова и програма, још од 2004. године, изражене су две тенденције: Прва, упућивање на запажања и сазнања о чиниоцима традиционалне културе на локалном нивоу; и друга, сужавање наставних садржаја о традиционалној култури и уместо њих проширивање садржаја о процесима интеркултуралности.

ИЗВОРИ

ЗОСОВ 2020: *Закон о основама система образовања и васпитања*, Службени гласник РС, бр. 6/2020.

НПП 2004-2018: *Правилник о наставном плану и програму за први и други разред основног образовања и васпитања*, Просветни гласник, бр. 10/04, 20/04, 1/05, 3/06, 15/06, 2/08, 2/10, 7/10, 3/11, 7/11, 1/13, 4/13, 14/13, 5/14, 11/14, 11/16, 6/17 и 12/2018.

НПП 2005-2018: *Правилник о наставном плану за први, други, трећи и четврти разред основног образовања и васпитања и наставном програму за трећи разред основног образовања и васпитања*, Просветни гласник, бр. 1/05, 15/06, 2/08, 2/10, 7/10, 7/11, 1/13, 11/14, 11/16 и 12/2018).

НПП 2006-2018: *Правилник о наставном плану и програму за четврти разред основног образовања и васпитања*, Просветни гласник, бр. 3/06, 15/06, 2/08, 3/11, 7/11, 1/13, 11/14, 11/16, 7/17 и 12/2018).

ПНУ 2017-2020: *Правилник о плану наставе и учења за први циклус основног образовања и васпитања и програму наставе учења за први разред основног образовања и васпитања*, Просветни гласник, бр. 10/2017, 12/2018, 15/2018, 18/2018, 1/2019 и 2/2020.

ПНУ 2018-2021: *Правилник о плану наставе и учења за други разред основног образовања и васпитања*, Просветни гласник, бр. 16/2018, 3/2019 и 5/2021.

ПНУ 2019-2020: *Правилник о плану наставе и учења за трећи разред основног образовања и васпитања*, Просветни гласник, бр. 5/2019, 1/2020 и 6/2020.

ПНУ 2019-2021: *Правилник о плану наставе и учења за четврти разред основног образовања и васпитања*, Просветни гласник, бр. 11/2019, 6/2020 и 7/2021.

ЛИТЕРАТУРА

Анђелковић 2012: Петар Анђелковић. *Српско друштво - Без оног јуче шта смо ми данас?*. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини.

Babić 2008: Jovan Babić. „Etika i moral". *Theoria*, 51 (2) 35-48. DOI:10.2298/THEO0802035B

Базић-Пешић 2012: Јован Базић - Михаило Пешић. *Социологија*. Лепосавић: Учитељски факултет у Призрену.

Белојица Павловић-Цицовић Сарајлић 2018: Биљана Белојица Павловић - Драгана Цицовић Сарајлић. *Национално васпитање у настави музичке културе*. Косовска Митровица: Универзитет у Приштини, Учитељски факултет; Факултет уметности.

Ђорђевић 2012: Драгомир Д. Ђорђевић. „Традиција као фактор континуитета у социологији културе". *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, 42-1, 173-180.

Ивановић Баришић 2019: Милина Ивановић Баришић. „Традиционална култура и медији". *Традиционална естетска култура*. Зборник радова. Прир. Драган Жунић. Ниш: Огранак САНУ у Нишу, Универзитет у Нишу, Факултет уметности, 53-65.

Јеремић-Миленовић 2020: Биљана С. Јеремић – Живорад М. Миленовић. „Друштвени контекст наставе музичке културе у функцији неговања традиционалног народног стваралаштва Срба". *Баштина*, 52, 441-461. doi: 10.5937/bastina30-29205

Милошевић 2021: Јована Милошевић. „Традиционална народна кола у настави музичке културе за млађи школски узраст". *Норма*, 26 (1), 39-51. https://doi.org/10.5937/norma2101039M

Митровић 2017: Милена Б. Митровић. „Слике традиционалне културе у настави српског језика за млађе разреде". *Иновације у настави - часопис за савремену наставу*, 30 (3), 106-116. https://doi.org/10.5937/inovacije1703106M

Настић 2020: Невена Г. Настић. „Социолошки приступ разумевању православне верске наставе у првом циклусу основног образовања и васпитања", *Зборник Учитељског факултета*, 14, 485-497.

Пијановић 2021: Петар Пијановић. *Српска култура у XVIII и XIX веку*. Нови Сад: Матица српска.

Питулић 2018: Валентина Питулић. „Усмено наслеђе Срба са Косова и Метохије“. *Косово и Метохија: јуче, данас, сутра*. Зборник радова. Ур. Станић Драган. Нови Сад: Матица српска, 105-113.

Radulović-Blagojević 2013: Lidija B. Radulović-Mirko Blagojević. „Tradicionalna verska kultura, narodno i oficijelno pravoslavlje“. *Kultura*, 141, 23-36. https://doi.org/10.5937/kultura1341023R

Судзиловски-Ђалић и др. 2012: Данијела Судзиловски-Маја Ђалић и др. „Музичка и народна традиција у предметима у млађим разредима основне школе“. *Зборник радова Учитељског факултета, Ужице*, 14, 255-266.

Uhrinová-Zentko 2014: Miriam Uhrinová-Jozef Zentko. „Implementation of communication elements of folk culture into process of primary education in Slovakia“. *Informatologia,* 47 (2-3), 115-120. Preuzeto sa https://hrcak.srce.hr/125804

Цицовић Сарајлић-Павловић 2018: Драгана Ј. Цицовић Сарајлић-Биљана М. Павловић. „Историјски развој српске духовне музике и њен васпитни значај у настави музичке културе“. *Баштина*. 45, 427-46. https://doi.org/10.5937/bastina1845427C.

Bojana D. SEKULIĆ

TRADITIONAL CULTURE IN THE FIRST CYCLE OF BASIC EDUCATION IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Summary

This paper presents the results of the analysis of the content related to the knowledge of traditional culture in the current curricula for the first cycle of primary education. Primary education in the Republic of Serbia is divided into two cycles with four grades each. In the first cycle there is class teaching, and in the second there is subject teaching. This analysis includes curricula, as well as their amendments, in the period from 2004 to the end of 2021. In these amendments, the contents of traditional culture have been constantly in various stages of change, adapting to changes in the ruling system of social values, the processes of interculturalism and globalization.

The main starting point in this paper, which was confirmed after the research, is that in the curricula can be identified content related to knowledge of traditional culture, such as: language, values, moral principles, customs, folklore, beliefs, myths , legends, rituals and ceremonies. These contents are especially represented in the following subjects: Serbian language, Music culture, Religious education, Folk tradition and Mother tongue with elements of national culture, and then to a lesser extent in other subjects, such as: The world around us (first and second grade), Nature and Society (third and fourth grade), Art Culture and Physical Education. The goals of teaching in these subjects are mainly: acquiring knowledge of folk traditions, preserving national and religious identity, nurturing the traditions and culture of Serbian and other peoples living in the Republic of Serbia, adopting the spiritual values of the church or community to which they historically belong and developing interculturality. The importance of traditional culture in the curriculum for the first cycle of primary education is great, because through them students gain knowledge about the cultural and spiritual values of the community to which they belong and, at the same time, strengthen their personal, ethnic, religious and national identity. identities.

Key words: traditional culture, primary education, curricula, curricula.

Рад је предат 16. марта 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ИСТОРИЈА УМЕТНОСТИ

UDK 659.01:003.65(497.11)
316.77:659.1.01(497.11)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-36823

Originalni naučni rad

*Nenad N. PERIĆ**
Institute for Serbian Culture Pristina-Leposavic, Leposavic
and Faculty of Social Sciences, Belgrade

*Ana Z. JEVTOVIĆ***
University of Niš, Faculty of Philosophy

IMPORTANCE OF LOCAL CULTURE IN ADVERTISING: CASE OF SERBIA***

Abstract: The paper explores the importance of local culture in advertising in Southeast Europe, in particular in Serbia. The aim of the research was to examine whether there is any difference in perception among people in Serbia toward brands using local advertising campaign and brands using global advertising campaigns. The research included 520 respondents and the analysis included different statistical methods. The study examined the extent to which the influence of culture on the communication strategy is felt, and whether this impact is the same for all target audiences and for all product categories. The research reveals whether customers from Serbia prefer local or global campaigns, and whether the choice of the local versus the global has a more positive impact on brand perception. The findings showed some interesting and contradictory results: consumers prefer local advertisements rather than global campaign, though other finding indicate strong influence of globalization Serbia as represent of Southeast Europe countries.

Keywords: Culture, advertising, brand, communication, values, globalization.

1. INTRODUCTION

In the era of globalization companies decides to operate in international environment which brings opportunity and challenges at the same time (Hudea & Papuc 2009). Globalization opens new market from one side, but from the other side there is a serious challenge concerning marketing strategy. These challenges are related with product portfolio, communication, pricing strategy, culture, etc. because differences between regions are the consequence of the differences in average income, social customs and factors such as culture, religion and others (Đeri et al. 2013). For example, Mc Donald's cannot sell the most popular product Big Mac in India since Hindu people do not eat veal. Similarly, the American telecommunication company which presents

* full Professor of Social Sciences and Full Professor of Arts, nesaperic@hotmail.com
** PhD student, jevtovic.ana@gmail.com
*** The paper was created within the scientific research work of scientific-research organization (NIO) under the contract with the Ministry of Education, Science and Technological Development of Republic of Serbia number: 451-03-68/2022-14 as of 17.01.2022.

the Executive Manager talking on the phone with his feet up on the desk (typical American position) would be considered as an insult in Japan and India also. Alden et al. (1999) describes global consumer culture as a set of consumption-related symbols and behaviours that are commonly understood but not necessarily shared by consumers and companies around the world. Despite we live in the era of digital globalization, where "the symbiosis with digital environments is another arena for a formative experience that shapes values, perceptions, attitudes, and behavior" (Nikolić, Bojić & Jevtović 2021: 1687), people still have their strong local values. Consumers understand global consumeristic culture marks and brands but continuously rely on their own local systems for interpretation, use and display (Akaka & Alden 2010).

Hofstede (1980: 163) hihglights that "business is a different game with different rules in each country". These "rules" are according to Hofstede and many other authors (Ricks 1983; Jain 1989; Zhang & Gelb 1996; Valaei et al. 2016) in strong relationship with local culture. The companies who don't understand foreign cultures, or disrespect the differences between them, might fail on the global market. Strategies, promotion and marketing activities adequate for one cultural context can produce considerably different effects or even be counterproductive in different culture (Podrug et al. 2014). Hollesen (2011) identified several elements that are usually involved in the concept of culture: local language(s), manners, social environment, technology, education, different values and attitudes, aesthetics and religion. Analyzing these elements, it can be easily concluded that in terms of advertising and marketing communication company needs to adjust at least language, though it is a basic step. Buzzell (1968) maintained that advertising and communication are mainly affected by language, literacy and symbolism. Therefore, the influence of culture on international marketing strategy, especially advertising and communication is not questionable. But the question that arises from this introduction is which elements have a stronger impact on communication strategy? In order to provide the answer to this question it also needs to be examined whether identified cultural elements have the same impact on all markets and among all target audiences. Therefore, the authors of this paper examined the extent to which the influence of culture on the communication strategy is felt, and whether this impact is the same for all target audiences and for all product categories. Moreover, the research reveals whether customers from these countries prefer local or global campaigns, and whether the choice of the local versus the global has a more positive impact on brand perception. Authors believe that brands that are allaying on local strategy in their campaigns have a more positive image compared to the brands that approach the globalization strategy. This assumption is on based on high level of consumer ethnocentrism in Serbia, based on the findings of Vranešević and Perić (2020).

2. LITERATURE REVIEW

The growth of global market is followed by emergence of international advertising. Therefore, frequently debate in marketing practice and literature is weather to follow the path of localization or globalization in terms of communication strategy

and advertising. Keegean (1989) and many others authors maintain that understanding of cultural differences in different countries and regions is often considered a prerequisite for successful international advertising and promotion. This idea refers adaptation and support heterogeneous strategy. This strategy means that companies should adjust their strategy and marketing and communication mixes elements to each target market. This approach involves more costs but hopes for a larger market share and return (Kotler & Armstrong 2017). Similarly, AMA defines adaptation as: "Strategy of developing new products by modifying or improving on the product innovations of others. Contrasts with the strategies of pioneering and imitation" (Bennett 1988: 2). This definition requites the adaptation of portfolio and complete marketing strategy. According to Webster's (1993: 13) adaptation means "adjustment to environmental condition". In other words, adaptation does not necessarily require changes in all aspects of marketing strategy, sometimes these changes can be related only to part of strategy, for example communication.

On the other hand, Kanso and Nelson (2002) indicate that behind the trend of consumers' homogeneous, basic human needs become more universal and global. In other words, we can globally use identical product portfolio with same positioning strategy (Buzzell 1968). For example, this business concept is supported by Coca Cola. Their philosophy is that the need of their consumers is universal all around the world, therefore they can use strategy of standardization. Similarly, Elinder (1961: 12) argued with prophet idea that: "We are all moving towards a uniform European style of advertising and then towards a uniform world style". This idea supports homogenous strategy or the strategy of standardization. There is one more perspective which support the idea of standardization in terms of advertising and communication strategy. Steenkamp et al. (2003) believe that consumers associate the wide geographic reach of global brands with better quality. Additionally, same authors maintain that global brand has the positive associations with glamour. In other words, consuming global products customers feels more glamorous, as a part of Global world. Indeed, Holt et al. (2004) state that the reason why consumers have positive attitude towards global brand can be explained with their inner feeling that they belonging to global community.

Following this thought, standardized approaches in advertising campaigns seems to be more efficient. Especially if we consider the costs of the localization strategy and development of local campaign for each international market. On the other hand, strong differences in cultural values can be notice among various cultures. DeMooij (1997) states that cultural values can be consider as root of consumer behavior, therefore the understanding of local values can be essential for success.

The third approach is somewhere in the middle of these two because it recommends reorganization of local cultures on level of regions and countries that have numerous similarities. This approach goes into the direction of development and production of marketing communications and advertising that uses language and advertising appeals and famous persons that consumers from two or more countries can understand and/or recognize. Indeed, local language(s) is one of the most important elements in every culture, and it is the strongest link between the advertiser and their

audience (Lee & Usunier 2005). Furthermore, in case of launching new product relational appeal is more suitable on various markets (Vlastelica 2016).

2.1 ADVERTISING AND CULTURE

Influence of culture can be cruccal for success or failure of business, while cultural differences may explain why management's practices suited for one cultural environment may bring about undesirable consequences in another (DeMooij & Hofstede 2002; Kustin 2006; Treven et al. 2008). Culture is defined as "collective programming of the mind which distinguishes the members of one human group from another" (Hofstede 1980: 87). Anthropologist Sir Edward Taylor offered a broad and well-known definition of culture: "complex which includes knowledge, belief, art, morals, law, custom, and any other capabilities and habits acquired by man as a member of society". (Tylor 1871: 1). In other words, culture consists of the beliefs, behaviors, objects, and other characteristics common to the members of a particular group or society. Additionally, Hollensen (2011: 234) states that "Culture encompasses virtually every religion, education, family and reference groups. Further, it is also influenced by legal, economic, political and technological forces". Huntington (1996) used more simple way to describe and divided the culture in the world as Western (USA, Canada, Western Europe, Australia), Orthodox (former Soviet Republics and Eastern Europe), Confucian (China and parts of Southeast Asia), Islamic (Middle East), Buddhist (Southeast Asia), Hindu (India), Latin-American (Central and South America), African and Japanese.

In terms of basic elements of culture Gillespie and associates (2004) mention that the most important elements are: religion, language, history and education while Hollensen (2011) provide broader list with following elements of culture: language(s), custom, religion(s), technology environment and material culture, social surrounding, education, values and attitudes and aesthetics. Each of these elements can affect the advertising strategy therefore, Elbashier and Nicholls (1993) maintain that among various marketing and communication decisions advertising is most adapted strategy in international marketing. All these authors see communication as transmission of messages, where communication is a process through one person affects the attitudes and behavior of the other (Fiske 2002). However, advertising is besides the language based on images as well, therefore we need to consider the Semiotic School of Communication process. In the Semiotic School, the focus is on sign or the messages passes between them rather than on sender and receiver. According to Harvey and Evans (2001), semiotic analysis of advertisements is the study of how many (and which in particular) signs (words, pictures, music and myths) create meanings and evokes feelings.

3. METHODS OF THE RESEARCH

The research was done in Serbia which was selected because many global brands and advertisers make regional advertising campaigns with same ads that are distributed in Serbia, Croatia, Bosnia and Hercegovina and Montenegro since they all share very similar culture and basically speak the same language with minor differences. Serbia is

the biggest among them (in both demographics and territory) and they were republics of same country until 1991-Socialistic Federative Republic of Yugoslavia and in case of Serbia and Montenegro until 2006 in their union.

The research presented in this paper is quantitative and it was carried out through a structured questionnaire that included questions related to socio-demographic information about the respondent and a group of questions that represented dependent variables. This was operationalized through closed questions - claims on advertisement offered with closed answers that represent the agreement of respondents with those claims, using Likert scale from 1 to 5, where: 1 represents the answer (personal assessment) - I completely disagree; 2 - I disagree; 3 - I am not sure; 4 - I agree; 5 - I completely agree.

The collection of data was carried during first quarter of 2021. The examinees were evaluated to what extent they agree with the questions/claims regarding attitudes towards foreign and domestic advertisements. The research involved 520 respondents, male 47.7% and female 52.3%. In terms of working status 55.4% of respondents were employees, 7.7% were unemployed while 29% of them were pupils and students and 7.7% declared themselves as retired. Regarding the level of education, 15.4% of the respondents completed only primary school only, 32.3% attended secondary education, while 51.7% of respondents were from the group with completed higher education.

The sample characteristics are independent variables in this study: gender, age and the level of professional education of the respondents. For the analysis of data we used: descriptive analysis (percent, arithmetic mean), chi-square test, t-test, single-factor analysis of variance, multiple linear regression and Pearson correlation coefficient. The level of statistical significance was $p < 0.05$, and the obtained data were processed in the SPSS (ver. 20). We used the one-factor analysis of variance (ANOVA) in order to investigate the influence of age on the attitude of respondents towards domestic and foreign advertisements. Also, with multiple regression we examined how gender, age and level of education are related as a linear combination of predictors with a group of dependent variables. We researched whether the ratio of respondents to domestic and foreign advertisements could be predicted, depending on the indicated linear combination of predictors.

Dependent variables examined the attitude of respondents towards domestic and foreign advertisements using five-step Likert type scale that evaluated to what extent they agree, where 1 represents the answer (personal assessment) I completely disagree; 2 - I disagree; 3 - I am not sure; 4 - I agree and 5 - I completely agree. They were formed in five questions:

1. it is important that advertising camping (for the brand I like) is adopted to local culture,
2. the impact of local values decreases with the rise of globalization,
3. I consider myself as person who respect local and traditional values,
4. the presence of local culture in advertising is important for success,
5. I can easily notice the difference between the advertising campaign produced on local market and advertising campaign which is only translate on local language.

4. RESULTS AND ANALYSIS

In order to provide the answer from respectable representative group the first question was related with general opinion regarding the importance of adaptation of advertising to local culture on the choice of respondents. The research reveals that surprisingly only 32.4% find it important comparing to 46.1% of the respondents who do not find this issue important. Similar percentage of the respondents (43%) believe that the impact of local values decreases in the process of globalization, while 21.6% of the respondents oppose this. Further question was related with importance of respecting local culture. The research results showed that 49.2% of respondents agreed with a claim "I am a person who respects local values", while only 12.3% of the respondents do not care for local culture. This is followed 50.8% of the respondent who consider the use of local values in advertisements as important part of their success, comparing to 23% who consider that local values do not contribute to the success of the ads. The biggest contrast was found with the last question, where only 3% of the respondent think that they cannot notice the difference between the advertising campaigns produced on local market and advertising campaign which is only translate of local language, while majority of the respondents (86.2) think that they are capable to notice that difference.

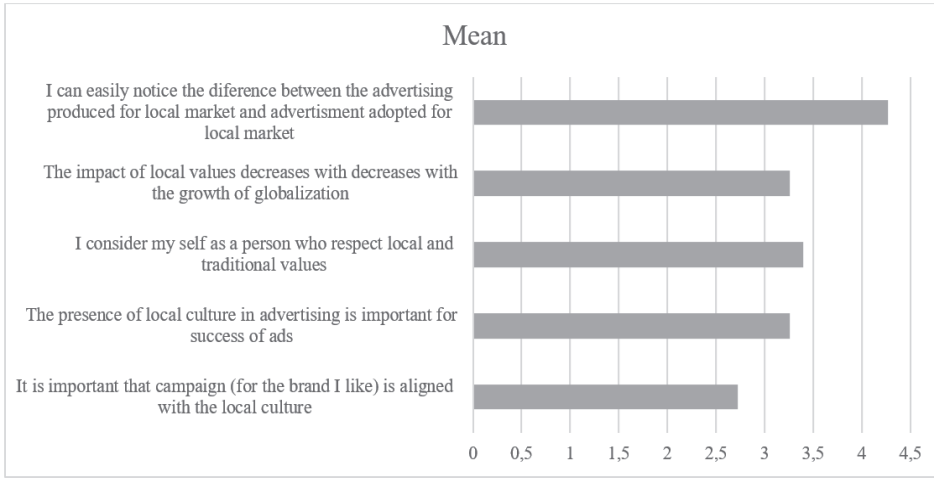
Table 1: Respondent's opinion regarding the influence of advertising and local values (Likert scale)

	1	2	3	4	5
It is important that advertising camping (for the brand I like) is adopted to local culture	16.9%	29.2%	21.5%	29.2%	3.2%
The impact of local values decrease with rise of globalization	3.1%	18.5%	35.4%	35.4%	7.6%
I consider myself as person who respect local and traditional values	4.6%	7.7%	38.5%	41.5%	7.7%
The presence of local culture in advertising is important for success of ads	9.2%	13.8%	26.2%	43.1%	7.7%
I can easily notice the difference between the advertising campaign produced on local market and advertising campaign which is only translate of local language	1.5%	1.5%	10.8%	46.2%	40.0%

Source: Authors' research

With Pearson linear correlation coefficient we researched the interrelation between the dependent variables. The results of the correlation matrix show that the highest degree of dependency is found next two claims: "I consider myself as person who respect local tradition and values" and "it is important to use local values in advertisements" ($r = + 0.596$, $p < .01$), which means that what the respondent perceives themselves as a person who respects local values, they consider local values in the advertisements more important.

Table 2: Correlation of answers regarding advertisement and local culture

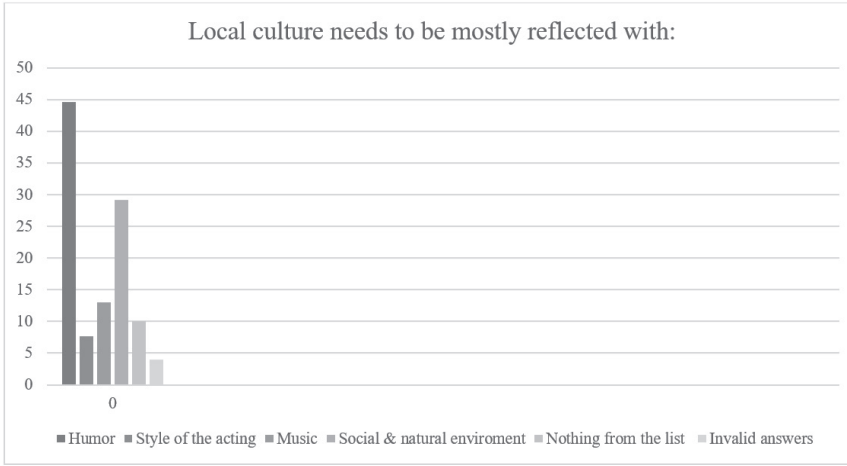
Source: Authors' research

Some of these results tend to be expected if we took into consideration the Hofstede's cultural dimension theory and high level of traditionalism in Serbia which were found by Lazić and Cvejić (2007), Mirosavljević and Milovanović (2012) and Tomanović (2012).

However, this research discloses one interesting finding: 46.1% of respondents believe that influence of local culture in advertising is not important for the brand they like, while 30.3% of them consider it as important. According to this result it can be concluded that "global" campaigns are acceptable to the consumers, but at the same time they must respect the basic values of local culture. This finding is also supported with the result which shows that 43% of respondents consider that the influence of local values decreases with the growth of globalization, supported by Hofstede's assumption about the process of convergence and the influence of global economic growth (Hofstede 2001).

In order to understand the relevance of culture, the authors examined what is the most important local "element" in advertising. The majority of respondents (44.6%) think that humor is the most important element of local culture, followed with the "natural and social environment" (29.2%). While the 7.7% of respondents think that the spirit of local mentality in advertising should be most noticeable in music, while significant percentage would prefer some other element then the offered (10%) (Table 3). Additionally, humor is more important for woman, while for the man natural environment is most important element of local culture in advertisements. H square test showed statistically significant difference regarding the music in advertising which tend to be most important part of advertisements for younger consumers.

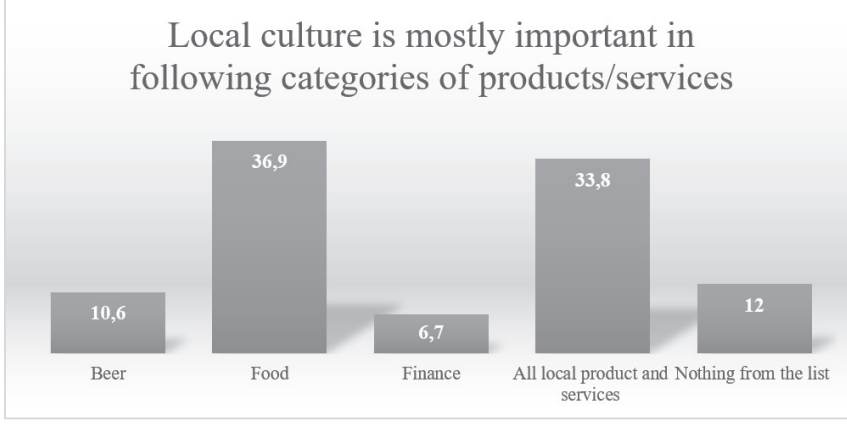
Table 3: Favorite elements of local culture in advertisement

Source: Authors' research

Following these results, it can be concluded that for marketing practitioners tone and voice of communication should be one of most important element in advertising and communication strategy, while the results which indicates the importance of "natural and local environment" emphasizes the importance of semiotic in communication process (Zakia & Nadin 1987: 1). Indeed, every second respondent (50.8%) states that they pay attention on message in advertisements while the product itself is noticed by 23.1% of respondents. But this finding is not applicable for all categories of products or services. According to the research result food category tend to be most sensitive on "local tone and voice of communication" (36.9%) followed with beer (10.6%) and financial institution (6%). (Table 4) It is also interesting result that 33.8% of the respondents agreed with the statement that all local products and services should comply with local culture.

Table 4: Preferences toward expressing local culture regarding the categories of products/services

Source: Authors' research

After the general analysis of result, Chi-square test was concluded and it revealed a statistically significant difference (at the level of 0.05) in preference for local or global advertisements among respondents of different age. The results showed that the respondents under the age of 50 prefer global advertisements, and this percentage is the highest among respondents under the age of 20 (70%) and those between the ages of 41 and 50 (69.2%). On the other hand, almost respondents with aged 65 or more (98%) said that they prefer local advertisements. These results can be put into surrounding of youth who was under influence of globalization since the birth in contrary to elderly people.

5. DISCUSSION

Several managerial implications can be derived from this study. Recognizing cultural differences allows marketing managers to understand people's attitudes better, improve their managerial skills, and design management concepts and business strategies more successfully. The findings of theoretical framework resulted with idea that Serbian consumers prefer local advertisements rather than global campaign. Many previous researches showed that cultural values tend to be recognized as important for consumers' motivation and brand behavior. However, this research discloses a bit different point of view. The importance of local culture in advertising is divided in two aspects. Firstly, it is related with local values whereas more than 50% of respondent agreed with claim that understanding and respect of local values in advertisement is important. However, the respondents point out that they disagree with the claim that advertisement for the brand they like needs to be align with local culture. These finding indicate strong influence of globalization on Serbian market. Indeed, more than 40% of respondent agreed with this idea. However, this claim cannot be considering as relevant for all categories of products or services.

In other words, this research also proved statement "Think global act local" whereas in terms of "local" of two countries consider tone and voice of communication. Moreover, regardless the strong influence of globalization, companies and advertisers should think about its communication strategies when entering the new market. The analysis of the cultural distance between different markets is also important in the choice of strategy. If the difference between basic local cultural values is low, strategy of standardization can be acceptable. On the other hand, in the case of larger cultural distances between the markets, localization strategies would be desirable, so we agree with Gerpott et al. (2016).

REFERENCES

Akaka, Alden 2010: Melissa Akaka-Dana Alden. "Global brand positioning and perceptions: International advertising and global consumer culture". *International Journal of Advertising*, *29*(1), 37-56.

Alden, Steenkamp, Batra 1999: Dana Alden-Jan-Benedict Steenkamp-Rajeev Batra. "Brand positioning through advertising in Asia, North America, and Europe: The role of global consumer culture". *Journal of Marketing*, *63*(1), pp. 75-87.

Bennett 1988: Peter Bennet. *Dictionary of Marketing Terms*. American Marketing Association. NTC Business Books.

Buzzell 1968: Robert Buzzel. "Can you standardize multinational marketing?". *Harvard Business Review*, *46*(6), 102-113.

DeMooij 1997: Marieke DeMooij. *Advertising Worldwide-Concept, Theories and Practices of International and Global Advertising*. Prentice Hall.

DeMooij Hofstede, 2002: Marieke DeMooij-Geert Hofstede. "Convergence and divergence in consumer behavior: Implications for international retailing". *Journal of Retailing, 78*(1), 61-69.

Đeri Armenski, Tesanović, Bradić, Vukosav, 2013: Lukrecija Djeri-Tanja Armenski-Dragan Tesanović-Milan Bradić-Svetlana Vukosav. "Consumer behaviour: Influence of place of residence on the decision-making process when choosing a tourist destination". *Economic Research-Ekonomska istraživanja, 27*(1), 267-279.

Elinder 1961: Erik Elinder. "How international can advertising be?". *The International Advertiser*, 2, December, 12-16.

Elbashier, Nicholls 1983: A. M. Elbashier-J. R. Nicholls. "Export Marketing in the Middle East. The Importance of Cultural Differences". *European Journal of Marketing, 17*(1), 68-81.

Fiske 2002: John Fiske. *Introduction to Communication Studies. 2nd edition.* Routledge.

Gerpott, Bicak 2016: Torsten Gerpott-Ilknur Bicak, "National identifications as determinants of the reception of country-of-origin sensitive advertising: The case of German-Turkish consumers". *Review of International Business and Strategy*, 26(1), 137-162.

Gillespie, Jeanett, Hennessey 2004: Kate Gillespie, Jean-Pierre-Jeannet-David Hennessey. *Global Marketing: An Interactive Approach.* Houghton Mifflin Company.

Gove (Ed.) 1993: Philip Gove. *Webster's Third New International Dictionary*. Merriam-Webster.

Harvey, Evans 2001: Malcom Harvey-Michael Evans. "Decoding Competitive Propositions: A Semiotic Alternative to Traditional Advertising Research". *International Journal of Market Research, 43*(2), 1-12.

Holt, Quelch, Taylor 2004: Douglas Holt-John Quelch-Earl Taylor. "How Global Brands Compete", *Harvard Business Review, 82*(9), 68-75.

Hofstede 1980: Geert Hofstede. *Culture's Consequences: International Differences in Work-Related Values*. Sage Publications.

Hofstede 2001: Geert Hofstede. *Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions and Organizations Across Nations. 2nd edition*. Sage Publications.

Hollensen 2011: Svend Hollenses. *Global Marketing: A Decision-oriented Approach. 5th edition*. Pearson Education Limited.

Hudea, Papuc 2009: Oana Hudea-Răzvan-Mihail Papuc. "International marketing strategies in the globalization era". *Lex ET Scientia International Journal, 2*(16), 301-311.

Huntington 1996: Samuel Huntington. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. Simon & Schuster.

Jain 1989: Subhash Jain. "Standardization of International Marketing Strategy: Some Research Hypotheses". *Journal of Marketing, 53*(1), 70-79.

Keegan 1989: Warren Keegan, *Global Marketing Management*. Prentice Hall.

Kanso Nelson, 2002: Ali Kanso-Richard Nelson. "Advertising localization overshadows standardization". *Journal of Advertising Research*, 42(1), 79–89. https://doi.org/10.2501/jar-42-1-79-89

Kotler Armstrong, 2008: Philip Kotler, Gary Kotler. *Principles of Marketing. 13th edition*. Pearson Education Limited.

Kustin 2006: Richard Kustin. "A study of Hofstede's culture value survey in a post-Soviet country: Perspectives from Belarus". *Journal of Transnational Management, 11*(4), 3-17.

Lee, Usunier 2005: Jean-Claude Lee-Julie Usuiner. *Marketing Across Cultures. 4th edition.* Pearson Education Limited.

Lazić, Cvejić 2007: Mladen Lazić-Slobodan Cvejić. "Class and Values in Postsocialist Transformation in Serbia", *International Journal of Sociology, 37*(3), 54-74.

Mirosavljević, Milovanović 2012: Mladen Mirosavljević-Mirjana Milovanović. "Osnovne kulturološke dimenzije po Geert Hofstede-u, na primjeru Republike Srbije". *Aktuelnosti*, 19, 73-84.

Nikolić, Bojić, Jevtović 2021: Nemanja Nikolić-Ljubiša Bojić-Ana Jevtović. "What Makes Millennials Blow the Whistle? From Cultural to Socio-psychological Perspectives on Whistleblowers". *Sociološki pregled / Sociological Review*, 55(4), 1674–1695.

Podrug, Filipović, Stančić 2014: Najla Podrug-Davor Filipović-Ines Stančić. "Analysis of cultural differences between Croatia, Brazil, Germany and Serbia". *Economic Research-Ekonomska istraživanja, 27*(1), 818-829.

Rick, 1983: David Ricks. *Big Business Blunders: Mistakes in Multinational Marketing. Homewood,* Dow Jones-Irwin.

Steenkamp, Batra, Alden 2002: Jan-Benedict Steenkamp-Rajev Batra-Dana Alden. "How perceived brand globalness creates brand value", *Journal of International Business Studies, 34*(1), 53-65.

Tylor 1871: Edward Tylor *Primitive Culture. Volume 1.* John Murray.

Tomanović 2012: Smiljka Tomanović. "Od omladine do socijalnih biografija mladih u postsocijalističkoj transformaciji društva Srbije: konceptualni i kontekstualni okvir istraživanja" *Mladi* – naša sadašnjost. Istraživanje socijalnih biografija mladih u Srbiji, monografija, Ur. Smiljka Tomanović. Beograd: Čigoja štampa, 9-42.

Treven, Mulej, Lynn 2008: Sonja Treven-Matjaž Mulej-Monty Lynn. "The impact of culture on organizational behavior". *Management, 13*(2), 27-39.

Valaei, Rezaei, Ismail, Oh 2016: Naser Valaei-Sajad Rezaei-Wan Khairuzzaman Wan Ismail-Yoke Moi Oh. "The effect of culture on attitude towards online advertising and online brands: applying Hofstede's cultural factors to internet marketing". *International Journal of Internet Marketing and Advertising, 10*(4), 270-301.

Vlastelica 2016: Tamara Vlastelica. *Korporativna reputacija i društvena odgovornost*. Zadužbina Andrejević.

Vranešević, Perić 2020: tihomir Vranešević-Nenad Perić. "Comparative analysis of consumer attitudes in Croatia and Serbia according to domestic and foreign brands". *Economic Research-Ekonomska istraživanja, 33*(1), 68-86.

Zakia, Nadin 1987. Richard Zakia-Mihail Nadin. "Semiotics, advertising and marketing", *Journal of Consumer Marketing, 4*(2), 5-12.

Zhang, Gelb 1996: Yong Zhang-Betsy Gelb. "Matching advertising appeals to culture: The influence of products' use conditions". *Journal of Advertising, 25*(3), 29-46.

Ненад Н. ПЕРИЋ
Ана З. ЈЕВТОВИЋ

ЗНАЧАЈ ЛОКАЛНЕ КУЛТУРЕ У ОГЛАШАВАЊУ: СЛУЧАЈ СРБИЈЕ

Резиме

Рад истражује значај локалне културе у оглашавању у југоисточној Европи, посебно у Србији. Циљ истраживања био је да се испита да ли постоји било каква разлика у перцепцији међу људима у Србији према брендовима који користе локалну рекламну кампању и брендове користећи глобалне рекламне кампање. Истраживање је обухватило 520 испитаника, а анализа је укључивала различите статистичке методе. Студија је испитала до које мере се осећа утицај културе на комуникациону стратегију, као и да ли је тај утицај исти за сву циљну публику и за све категорије производа. Многа претходна истраживања показала су да културне вредности имају тенденцију да буду препознате као важне за мотивацију потрошача и понашање брендова. Међутим, ово истраживање открива мало другачије становиште. Значај локалне културе у оглашавању подељен је на два аспекта. Прво, то је повезано са локалним вредностима, док се више од 50 одсто испитаника сложило са тврдњом да је разумевање и поштовање локалних вредности у реклами важно. Међутим, испитаници истичу да се не слажу са тврдњом да реклама за бренд који им се допада треба да буде усклађена са локалном културом. Ови закључци указују на снажан утицај глобализације на оба српска тржишта. Заиста, више од 40 одсто испитаника сложило

се са овом идејом. Међутим, овај захтев не може бити разматран као релевантан за све категорије производа или услуга. Другим речима, ово истраживање је такође доказало изјаву „Мисли глобално делује локално“, док у смислу „локалног“ две земље разматрају тон и глас комуникације. Штавише, без обзира на снажан утицај глобализације, компаније и оглашивачи би приликом уласка на ново тржиште требало да размишљају о њеним комуникационим стратегијама.

Кључне речи: Култура, оглашавање, бренд, комуникација, вредности, глобализација.

Рад је предат 1. фебруара 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 730(497.115)"19"
730.071.1(497.115)"19"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-36832

Оригинални научни рад

*Звездана М. ЕЛЕЗОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

АФИРМАЦИЈА СРПСКИХ ВАЈАРА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ**

Апстракт: У раду се говори о афирмацији српских ликовних уметника вајара на Косову и Метохији у другој половини XX века. Оно се почело развијати у покрајини паралелно са сликарством, а као прекретница се може узети оснивање Академије уметности у Приштини 1973. године. Као родоначелнике српске скулптуре на Косову и Метохији можемо означити Светомира Арсића Басару, Радослава Мусу Микетића, а након извесног времена и Зорана Каралејића, који су уметничким стварањем и педагошким радом уздигли вајарство на Косову и Метохији. Круг српских вајара се потом почео ширити и напредовати, новим профилима и сензибилитетима, обогаћујући вајарску продукцију у Посокрајини.

Кључне речи: вајарство, Косово и Метохија, Светомир Арсић Басара, Радослав, Муса Микетић, Зоран Каралејић.

Вајарство, као саставни део ликовне уметности Косова и Метохије, почело је да се развија и еволуира приближно у истом временском периоду када и сликарство.

Укупан број стваралаца који се већ дуже време успешно баве вајарством, не представљају квантитативно велики уметнички потенцијал, бар не у поређењу са сликарством, и у последње време са графиком, али захваљујући разноврсним естетским прилазима, тематским интересовањима и визуелним феноменима које третирају, они су у значајној мери допринели да се и ова дисциплина ликовне уметности Косова уздигне на завидан ниво. Развитку косовског вајарства свакако је велики допринос дала Академија уметности у Приштини (1973) и њен Одсек за вајарство, из којег сваке године излазе квалитетно оспособљене генерације дипломираних стваралаца. По свему судећи, већина ових уметника већ је била укључена у актуелне стваралачке токове ликовне уметности на територији Косова и Метохије, а и шире. Бужанчић пише да вајарска остварења, као и чињенице из тадашње уметничке сцене и перспективне будућности, одбацују сваку алузију да је вајарство још увек било мање значајан сектор косовског ликовног стваралаштва, као што се раније, са више или мање објективитета, сматрало (Bužančić, 1988: 48).

* научни сарадник, zvezdana.el@gmail.com

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број 451-03-9/2021-14/200020 од 5. фебруара 2021. године.

О вајарству на Косову и Метохији не би се могло говорити, а да се не спомену његови родоначелници на овом простору: Светомир Арсић Басара, Радослав Муса Микетић, а након извесног времена и Зоран Каралејић, који су залагањем, практичним и педагошким радом, косовско вајарство уздигли до уметничке вокације и дали му одређени квалитетан правац.Иако су споменути ствараоци и најпродуктивнији посленици косовског вајарства код нас и као такви чине примарну формацију ове уметности, они сигурно не затварају круг косовског вајарства. Овај круг сваког дана све више се шири и напредује прогресивним путем – новим профилима и сензибилитетима, који знатно обогаћују вајарску продукцију, како у квантитативном погледу, тако и у погледу квалитета (Bužančić 1988: 48).

У косовском вајарству још увек је присутна традиционална форма, стандардизовани и емпиријски угао посматрања света, иако се негде више, а негде мање уочава интересовање за модерну пластичност, за нову фигурацију, размишљање, поетска и инвентивна уобличавања. Упоредо с тим, евидентна су уметничка стремљења да се унутар нове вајарске морфологије обухвате психолошке слојевитости, митолошки феномени, вредност аутохтоне културе, хумани садржаји итд. Стваралачки дијапазон Светомира Арсића Басаре обухвата широк спектар тема и секвенци узетих из живота, потом реминсценци из легенди, догађаја из НОБ-а и контекста времена (Bužančić 1988: 48-49).

Аналитички осврт на вајарство у другој половини двадесетог века у Србији није могућ без подробног сагледавања уметничког стваралаштва косметског вајара Светомира Арсића Басаре. Басара је саставни део оне плејаде школованих скулптора у Србији и Југославији, која се појавила у једном пресудном моменту у развоју српске савремене скулптуре, и својим стваралаштвом оставила печат у њеном каснијем развоју. Наиме, у почетку друге половине XX века Басара је са својим савременицима интензивно тражио нове путеве, нова решења, нове форме. Светомир Арсић Басара рођен је у селу Севце, подно Шар планине, 1928. године. Академију за примењене уметности и трећи степен студија завршио је у Београду 1958. године. Он је редовни члан САНУ од 1994. године и члан УЛУС-а (Марковић 2004: 15).

Педагошким радом почиње да се бави 1958. године у Учитељској школи у Приштини. На Вишу педагошку школу прелази 1962. године, где предаје вајање и методику ликовног васпитања. Од 1973. године предаје на Академији уметности, одсек за вајарство. У Приштини је 1975. године изабран за декана Академије. Биран је по други пут за декана 1977. године. Пензионисан је 1995. године на Академији уметности у Приштини. Студијски је боравио у Италији, Француској, Албанији и Грчкој.[1]

1 Академик Басара је излагао на великом броју групних изложби у земљи и иностранству, а самостално у Алексинцу (1956), Приштини (1961, 1963, 1970, 1979, 1990, 1991), Суботици (1963, 1997), Брезовици (1970), Крушевцу (1973), Нишу (1981), Трстенику (1985, 1990), Јајцу (1987), Паризу (1988), Београду (1989,1995, 1998, 2000), Лозници (1990), Крупњу (1990), Обреновцу (1990), Неготину (1990), Бору (1990), Крагујевцу (1991, 1996), Врњачкој Бањи (1996, 2002), Ариљу (1997), Сремским Карловцима (1997), Сомбору (1997), Новом Саду (1998), Лесковцу (1998), Пироту (1999), Власотинцима (1999), Врању (1999).

Учествовао је на вајарским симпозијумима: Међународни симпозијум „Форма Вива", Порторож; Симпозијум вајара у Острошцу код Бихаћа; Међународни симпозијум у Моравanима, Словачка; Други бијенале скулптуре у Врњачкој Бањи; Вајарски симпозијум Универзитета у Приштини; Интернационални вајарски симпозијум „Мермер и звуци", Аранђеловац; Вајарска колонија „Ди Свилато", Свилајнац.[2]

Басара је добитник великог броја награда за своје стваралаштво.[3] Окренут завичају, један је од српских вајара чија је поетика заснована на традицији Срба и њиховој култури и историји. Ради свог стваралаштава, принуђен да се изнова враћа у прошлост, митологију и етику, на давно запаљена огњишта и далеку историју краљева и царева, он сам за себе каже: „Не окрећем се више према свету као узору, већ према амбијенту у коме живим, из кога сам поникао. Окрећем се традицији свог народа, тражим идентитет, доказ о корену, право на будућност" (Мајхер 2006: 22).

Басарино стваралаштво и скулпторски опус може се поделити у два циклуса, први су чисте скулптуре, апстрактне и асоцијативно-апстрактне, „[...] у којима се испитује могућност саме форме да изрази унутрашње немире". Други циклус чине ангажоване скулптуре настале као одговор на догађаје осамдесетих година прошлог века у Покрајини. Други циклуса је наставио да траје до данас. Пластичне, садржинске и поетичке поуке вајар претаче у рустичне, грубо обрађене монументалне скулптуре, „[...] у којима се на јединствен начин сусрећу дрво и гвожђе, симболишући владаре, ратнике, оруђа и оружја, крст и мач, али увек задржавајући и универзална значења" (Мајхер 2006: 22).

Басара се након школовања вратио на Косово и Метохију 1958. године, где је почео да ради на стварању услова за развој ликовног живота. Тим послом бавило се још неколико ентузијаста, као Влада Радовић у Пећи и Бранко Дочић у Приштини. Један од првих пројеката тога времена било је оснивање Дечанске ликовне колоније 1958. године. Када је реч о његовом уметничком стваралаштву, према

2 Најзначајнија дела академика Басаре реализована у слободном простору: Порторож, скулптура „Покушај отцепљења", мермер; Врњачка Бања, скулптура „Путир Немањића", дрво; Врњачка Бања, скулптура „Игра облика", камен бихацит; Острожац на Уни, скулптура „Слободан облик", камен бихацит; Моровани, (Словачка), скулптура „Рањеник", дрво; Аранђеловац, скулптура „Игра облика", мермер; Ландовица (код Призрена), Споменик Бори и Рамизу, бетон; Брезовица, Споменик шарпланинском одреду, бетон и гвожђе; Качикол (код Приштине), Споменик погинулим партизанима, и више биста јавних личности.

3 Издвајамо: II награда на конкурсу листа „Јединство" (1954); II награда за израду штафетне палице АПКМ (1956); Покрајинска децембарска награда (1961); II награда за идејно решење споменика Бору Вукмировићу и Рамизу Садику и споменика шарпланинским партизанима (1961); II награда за идејно решење споменика партизанском одреду „Др Драгиша Мишовић" у Чачку (1962); I награда за идејно решење споменика погинулим борцима из Ораховца (1966); награда УЛУС-а за скулптуру (1969); награда града Приштине (1971); награда Удружења ликовних уметника Косова (1971); награда Универзитета у Приштини, на Пролећном салону УЛУК-а (1974); Орден братства и јединства са сребрним венцем (1974); награда Мајског салона УЛУК-а (1975); награда УЛУПУК-а (1977); Седмојулска награда за вајарство (1978); награда Савеза ликовних уметника Југославије (1981); I награда на изложби „Београд – инспирација уметника" (1986); награда АВНОЈ-а за вајарство (1986); I награда за скулптуру Новембарског салона у Приштини (1997); Вукова награда (1998).

Срђану Марковићу, уметник чини прве кораке према свету детињства и завичају делом „Асоцијација на Шару“ из 1960. године. Важан моменат у његовом сазревању као уметника био је студијски боравак у Италији, где је видео вредно културно наслеђе ове земље. Шездесетих година уметник наставља да истражује скулптуру. Важно му је било истраживање деловања „[...]облика на простор и реципрочно томе простора на облик“ (Марковић 2004: 43-65).

Прву самосталну изложбу на Косову и Метохији Басара је организовао у Фоајеу Покрајинског народног позоришта у Приштини 1961. године. Изложбу је отворио књижевни и ликовни критичар Вукашин Вук Филиповић, који је истакао да је млади вајар „талентовани уметник“, „[...] који припада струјама модерне уметности“ (Ђорђевић 2003: 210-211).

Током седамдесетих година Басара се афирмисао у најзначајнијег вајара на Косову и Метохији. Марковић тумачи његову скулптуру „Хирошима“ као ауторов доживљај дубоке трагедије српског народа у јужној српској покрајини. Изгледа да су уметникову поруку препознали многи, стога није могао самостално излагати у Приштини од 1979. до 1991. године. На истом мотивском трагу настала је и скулптура „Холокауст“ из 1979. године. Ради се о заузимању новог односа према косовској свакодневици. Марковић пише да је уметник овом скулптуром одредио промене у свом стваралаштву прешавши „[...] на ниво ангажованог односа“. У време осамдесетих година двадесетог века Басарино стваралаштво остављало је све дубље и значајније трагове. Његов Косовски циклус настао је на бази „отпора и непристајања“ на угрожавање српског културног идентитета на Косову и Метохији. Овај циклус је настао на оригиналним основама, из осећаја да се језиком скулптуре проговори о судбини једног народа и његове културе. Порука јесте универзална и у дослуху је са идејом борбе за егзистенцију културе сваког, на неки начин, угроженог народа. Марковић пише да Басари није било потребно да чита епске песме да би осетио дух Косова, он је тај осећај имао у својим генима. Након излагања Косовског циклуса у Београду, уметнику је остало да се на Косову и Метохији отворено стави у одбрану српских националних интереса (Марковић 2004: 77-82).

О овој фази Басариног стваралаштва Весна Мајхер пише да је уметник презентацијом својих дела на читавом нашем простору дао допринос афирмацији скулптуре, као и уметности и културе народа којем припада (Мајхер 2006: 15). Његово стваралаштво остаје увек у кругу препознатљиве тематике и фигурације. Та особеност овог уметничког дела утицала је на Басарину афирмацију и славу. У његовим скулптурама препознаје се архитектонска разрада. Све ове карактеристике огледају се и усмеравају према модернијем ликовном концепту. Динамички лик Басариних дела нарочито је изражен кроз бројне асоцијативне скулптуре: „Прозори...“, „Капије...“, „Каскаде Југа“, „Хирошима“, „Холокауст“, „Београд – 6. април“, „Софра“ и „Не утули огњиште моје“,и значајно унапређују особеност сваралаштва овог уметника. Експресивна динамика композиције, ликовна убедљивост облика и перфекција у обради материјала, обезбеђује тим делима снажну визуелну препознатљивост. За ову фазу скулпторских промишљања, потребно је нагласити специфичност осећаја за композиторски склоп облика,

непоновљив дар за акценат и рељефни детаљ, који у епском гесту скулптуралне архитектоније постаје лирски пасаж, непогрешиве пропорционалности, тананих музичких вибрација. Тада ове уметничке творевине оживе чудесном снагом, а са њима – и све оне архетипске особине облика Басарине скулптуре (Мајхер 2006: 16).

Олга Јеврић закључује да ће поред споменутих Басариних антологијских остварења, његова нова дела постати незаобилазна за разумевање историје српске културе и историје српског народа на прагу новог миленијума (Јеврић 2000: 19-22). Несрећене прилике у непосредној стварности, егзистенцијална угроженост бића сопственог народа, навели су Басару да као зрели, искусни стваралац, као сведок и тумач, постави себи питања односа етичко – естетско, национално – универзално, питање улоге и смисла уметничког чињења у датом историјском тренутку (Јеврић 2000: 23-26).

Басара припада реду уметничких стваралаца који са мало речи и изражајних средстава говоре много, односно уметницима који се залажу за сврсисходну економију стваралачког израза. Његова пластична мисао јесте течна и формулисана са истакнутом осећајношћу. Форма у вајарству Светомира Арсића Басаре је фидлеровског типа, то јест, активна је. Као таква, она „[...] активира садржај, истиче сензибилну свест и естетску референцу аутора" (Јеврић 2000: 48). Реч је о својеврсној форми која се истовремено или паралелно оптички и смисаоно доживљава. Пластично организовање, које уметник негује, представља конститутивну категорију која сублимира и консолидује све моменте и чулне и психичке релације. Када медитира о патњама човека, када истиче живот и апсурд узалудности, он се користи Сизифом. Међутим, када хоће да спозна космичке и дијалектичке феномене, када хоће да савлада значење мира и неиспаване песме, он примењује „Птицу стаклених крила", „Феникса" и „Икаруса". Као експресивни објекат и субјекат, Басарино вајарство има истакнуту перфорацију, којом се истиче драма и немир изнутра и споља. Људска драма и агонија, ратне трауме које се временом таложе у свести аутора, постају чисти стваралачки импулси, и знатно се одржавају у његовим скулптурама које имају садржај из ратних збивања. У видицима Арсићеве свести су слојевити мотиви из његовог завичаја, почев од „Облака над Шаром" и други (Јеврић 2000: 48-49).

Посматрајући Басарине скулптуре „Облаци над Шаром"и „Рањеник 2" у контексту данашњице, можемо схватити уметниково стваралачко наслућивање данашњих немилих догађаја на косметском простору. Стваралац својим изразом, препознатљивим и аутентичним енергичним потезима, уводи нас у шарски простор, над којим се надвила драма и наслућивање садашњег времена.

У самом темељу скулптуре, у вертикалном, потом наизменично и хоризонталном и вертикалном смеру, примећујемо карактеристичне усеке. Спољном средишњом површином скулптуре смењују се потези, где угнуто и напето хоризонталним линијама, за које се ствара утисак да обликују брда, потом и долине, остављајући утисак енергичности и спремности за напоре, заокружују форму скулптуре. У исто време кроз масу, као кроз пробијен омотач, лако таласастим и насупрот њима правим линијама, стварају се кретања, која отварају пролаз на

другу страну. Обитавањем светла над тамом у оквирима композиције, схватамо тражење смерница улазног и излазног карактера, на и кроз робусну форму „Облака над Шаром". У продужетку, формалну сличност претходном Басарином делу, препознајемо у „Рањенику 2". Композицију затегнуте форме на тренутке пресецају прорези, који као да деле масу на три целине, а ипак остају сједињено и чине једно. Контраст карактеру мирног и сведеног, уочавамо управо у оквирима унутрашњег дела, где у сукобу јаких маса прасак ствара посебну сферу, у којој субјекат стоички подноси сопствено рањавање, у исто време отвор и везу са спољним простором. Сви ови елементи осликавају снажно присуство завичаја и српске културе у Басариној скулптури.

У последњем циклусу или у оквиру своје последње стваралачке фазе, Басара чини квалитетан скок на тематском плану, али и у изразу. Дрво, које је било једини материјал у његовом вајарском стваралаштву, у овом циклусу примењује и комбинује заједно са металним структурама; док референце које актуелизује кроз ову симбиозу форме, уздиже до универзалне општељудске и хуманистичке поруке (Јеврић 2000: 49).

Име Радослава Мусе Микетића уско је повезано са Средњом уметничком школом у Пећи, у којој је, од њеног оснивања, предавао наставни предмет вајарство. Целокупно Микетићево старалаштво одвија се по експресионистичким импулсима. У жижу стваралачког угла посматрања он ставља човека, најчешће са овог тла, чију психологију и карактерни профил веома добро познаје. Било да га одражава у облику портрета, било као фигуралну морфологију субјекта који третира, поред психологије, он доследно истиче егзистенцијалну постојаност и уравнотеженост личности, чије се особености одржавају и у другим бројним ликовима на сценама, барељефима и композицијама у духу тема и мотива из НОБ-а. Реч је о ликовима / делима које је овај уметник реализовао углавном у околини Пећи или на ширем простору у окружењу (Јеврић 2000: 49).

Микетић је био једна од најзначајнијих личности у савременом ликовном животу на територији Косова и Метохије. Носилац је савременог ликовног израза у покрајинској уметности шездесетих и седамдесетих година прошлог века. Радослав Муса Микетић са великим успехом је одшколовао генерације уметника у Средњој уметничкој школи у Пећи. Његово ликовно стваралаштво достигло је светске размере, а један од доказа је чињеница да је привукло пажњу запаженог италијанског критичара Умбра Аполонија (Марковић 2004: 71).

Стваралаштво Слободана Перовића представља структуру која се више обраћа чулима него рацију. Оно је свечана игра форми и разноврсних облика исклесаних педантношћу руке златара. Пластичне јединице стрпљиво су моделисане у дрвету, обелиску и представљају густ комплекс фигура и облика из света флоре и фауне. Као такве не чине искључиво илустроване чињенице, већ одражавају суштинско транспоновање органског света у уметничком свету и, шта више, изражавају ауторов кредо да се и структуром дрвета може створити читљив текст и поетска структура (Марковић 2004: 51).

Зоран Каралејић, иако се знатно касније од Арсића и Микетића укључује у косовско вајарство, за кратко време у њему заузима заслужено високо место.

Каралејићев свет маште знатно је обогаћен фигурама и асоцијацијама, које личе на портрете, торзоа, акта, летеће предмете и на упрошћене тотеме. У великој мери је нарушена целокупна вајарска анатомија, али не толико у „пауперском" (минималистичком) колико у аналитичком погледу. И у стваралаштву овог вајара доминантно место заузима женски лик. Иако се на први поглед намеће као лик без емоционалног садржаја и без одређеног физичког идентитета, овај лик није „обичан", лепи „комад" дрвета или мермера – предмет без живота, већ је то жива форма, визуелно веома детерминисана, уметнички и естетски прецизно оформљена (Bužančić 1988: 50).

Зоран Каралејић[4] је поникао у царском Призрену, из породице старих резбара, што је имало утицаја на његово сваралачко опредељење. Каралејић спада у ред значајних косовскометохијских, односно српских вајара и присутан је у нашој уметности четири деценије. Уметников стваралачки опус стоји у чврстој и нераскидивој вези са духовном симболиком завичаја, царским градом Призреном, косметском славом и трагиком, која је најчешће изражена кроз скулпторска остварења у дрвету (Елезовић 2006: 221-222). Дрво је материјал у којем овај уметник, на аутентичан начин успоставља однос са симболиком српске прошлости и светом у коме живи и ствара. Таленат за уметност у обликовању дрвета треба тражити и у породичним коренима уметника, чији су се отац и деда бавили резбаским занатом, што представља зачетке првих подстицаја за његово бављење вајарством. Аутор је у целини свог опуса остао доследан резби (Николић, 1991: 109-121). Каралејићево стваралаштво асоцира и упућује на његову прожетост мотивима косовскометохијског простора и, како је приметио сликар Мирослав Анђелковић: „[...] Каралејић је неодвојиви део Бистрице, хладне планинске реке, која непрестано ваља облутке камена одузимајући им све сувишно ... " (Елезовић 2006: 222).

У његовим радовима рељефне структуре огледа се карактеристична плитка резба, истанчана и фино нијансирана, као и пластика форме, али је исто тако уочљиво одсуство уздигнутог барељефа из основе. Више је него јасно да је фина Каралејићева резба проистекла, готово несвесно, из осећања и искуства његовог оца и деде, који су били стари призренски резбари, а о чијим делима данас готово да нема трагова. Управо о томе сам аутор често говори. У стваралаштву Зорана Каралејића осим дрвета присутни су мермер и метал. Користећи ове материјале, поштујући њихову природну структуру, Каралејић постиже изванредне резултате. Или, могло би се рећи, вештим распознавањем изражајних могућности комада, пратећи, при том, где је то потребно, њихове нерватурне почетке, завршетке и срж, уметник обрађује, затеже форме. Даље моделујући облике, распоређује их

4 Зоран Каралејић је рођен у Призрену 1937. године. Академију уметности завршио је у Приштини у класи проф. Светомира Арсића Басаре, а магистарске студије у Београду у класи проф. Миодрага Поповића. Један је од утемељивача Ликовне галерије Универзитета у Приштини и Симпозијума савремене скулптуре на Универзитету у Приштини. Добитник је 18 награда за скулпторска остварења, од којих се издвајају: Награда УЛУС-а 1978, Новембарска награда Града Приштине 1994. и Вукова награда 1995. године. Добитник је Видовданског признања за посебан допринос раду Универзитета у Приштини 2006. године.

и уводи у композицију, како би дело формирало целину. Први радови циклуса „Птице“настали су 1975. године и до данашњег дана аутор непрекидно ради на том циклусу. Птице из истоименог циклуса различитих су величина, од велике скулптуре *Птица*, постављене у градском парку у Лесковцу, до форме сведене на динамички облик летећег крила ширине свега тридесет центиметара (Елезовић 2006: 222-225).

Резбарским нитима, проистеклим из породичног наслеђа, утканим у форму, почиње процес стварања „птица – човек – птица“, а завршава тамо где маса досеже одраз бранкусијевске блиставости. Непрестаним размишљањем о том наизглед једноставном, а заправо, зачараном, људском „живљењу облика“, аутор се упушта свесно у „игру летова“, улази у пространства, схвата све као слободну зону у којој може, без ограничења, осећати, мислити, говорити о људима, животу и времену у којем живи (Ђуза 1992: 1).

Лазар Стојновић, када говори о „Птицама“ истиче следеће: „Обликована у дрвету или камену, невелике тежине, птица у простору покушава бити нешто што човек више замишља него што види. У формално-изражајном смислу простор обавија форму, належе и приања уз њу, ограничава њено ширење, смирује игру њених рељефа, истиче најбитније фазе моделације и поспешује развој јединствене синтетичке масе.“. У својој поетици „Птица“ Зоран Каралејић најдиректније на својеврстан начин цитира великог Бранкусија, који је „читавог живота тражио суштину лета“ (Стојновић 1997: 1) и у чијим се птичјим формама значење апстраховало у појам лета (Марковић 2005: 221-236). Аутор несумњиво цитира и преводи Бранкусија у властити пластични израз, како у односу на избор идеје, везане за магијску форму птице, као искона, тако и у техници обраде материјала – пренапрегнутост масе. Велики број Каралејићевих птица волуменом је заокружен у пуној форми, а материја је углачана до високог сјаја и безмало савршенства. Поступак постизања натегнутости форме је, глачањем материјала, доведена до перфекције. Уочена ауторова надахнутост Бранкусијевим циклусом птица у директном је реинтерпретирању узора овог великог уметника. Бранкуси је, како пише Каменко Марковић, био познавалац човекове тајне коју су исказали само људи у античкој Грчкој и био у поседу чудесне интуиције о стварима (Стојановић 1997: 2). Каралејић је скулптуре из циклуса „Птице“ изложио на заједничкој изложби са Зденком Морином[5] и Вели Гервалом у Фоајеу Покрајинског позоришта 1981. године (Морина, Каралејић, Гервала 1981: 1).

Боравећи дуго на Шари у младости, Зоран Каралејић је посматрајући тај виртузни птичји свет, непрестане летове, скокове и падове, орловску окрутност и љупкост разних облика живљења, дошао до идеје да форме птица симболички прерастају у форме људи. Овде се, заправо, зачиње циклус птица – човек – птица. Архаична, древна, вечита и нераскидива јесте ова веза, готово немуштог начина непрестане комуникације између човека и птице-човека, који настоји да се поистовети

5 Зденка Морина је рођена у Пећи. Завршила је Вишу педагошку школу у Приштини и ликовну академију у Холандији. Излагала је на „Пролећном салону“, „Јесењем салону“, у Приштини, Љубљани, Немачкој и Холандији.

са птицом и досегне њен небески лет, попут „Феникса (симбола подмлађивања и бесмртности)“ (*Enciklopedija* 1957: 261)али и пад и суноврат, попут Икара. Најречитије ова апотеоза о магијском и фениксовском, отеловљује се на поднебљу косовско-метохијском, кроз непрестано издизање са актуелним пострадањем, погромом српског народа последњих година. Уметник, живећи у таквим драматичним околностима, готово да је визионарски наслутио национални слет, јауке и урлике (Марковић 2006: 105-106).

Каралејић, у свом стварању је приказао изузетну „повезаност са завичајем, у вишедеценијском раду пролазио је кроз разне метаморфозе, али се по властитом казивању, увек враћао метафори митске птице“ (Елезовић 2006: 225-226). „Тај повратак и посвећеност птици, као симболу, указује на уметникову опседнутост овом темом, која је константно присутна у духу и даху нашег времена, као неко предодређење, порука и слутња истовремено. Порука у хоризонтали, слутња у вертикали, предодређење у крви и крилима сокола метохијског“ (Елезовић 2006: 222-225).

Српски вајари са Косова и Метохије постали су препознатљиви најпре на југословенској уметничкој сцени а данас су неки од њих водећи српски скулптори. Својим делом су дали допринос развоју ликовне уметности и очувању српске културне баштине и националног идентитета у покрајини.

ЛИТЕРАТУРА

Bužančić 1988: Vlado Bužančić. *Savremena umetnost Kosova*. Priština: Galerija umetnosti.

Ђорђевић 2003: Ана Ђорђевић. „Вук Филиповић као позоришни и ликовни критичар“, *Баштина*, 16 (2003): 210-211.

Ђуза 1992: Петар Ђуза. „Предговор“. *Каталоīа самосīалне изложбе Зорана Каралејића у Приштини 1992. īодине*.

Елезовић 2006: Звездана Елезовић. „Птице искона“. *Баштина*, 21, 221-222.

Enciklopedijalikovnihumjetnosti, 2 D-Ini, Zagreb, MCMLXII, 261.

Јеврић 2000: Олга Јеврић. „Светомир Арсић Басара“. *Дело Свеīомира Арсића Басаре*, уредио М. Ђорђевић. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина, 19-22.

Мајхер 2006: Весна Мајхер. *Казивања и искази срūских вајара*. Београд: Издање аутора.

Марковић 2005: Каменко Марковић. „Чежња за непрегледним пространством – Константин Бранкуши”. *Зборник радова Филозофскоī факулīеīа*, 35, 221-236.

Марковић 2006: Срђан Марковић. „Смисао земље - средњовековна духовна вертикала у делима Косовско-Метохијскихуметника”. *Срби на Косову и Меīохији*. Научни скупови Српске академије наука и уметности, књ.CXII, Одељење друштвених наука, књ. 26. Београд, 105-106.

Марковић 2004: Срђан Марковић. *Свеīомир Арсић Басара или скулīīура као судбина*. БЕОГРАД: САНУ

Морина 1981: Зденка Морина. *Зоран Каралејић и Вели Гервала*. Приштина: Фоаје Покрајинског позоришта.

Николић 1991: Серафим Николић. „Дуборез у кући за становање у Призрену”. *Баштина*, 2, 109-121.

Стојновић 1997: Лазар Стојновић. *Каталоī изложбе „Пīице“ Зорана Каралејића*. Приштина

Zvezdana M. ELEZOVIĆ

AFFIRMATION OF SERBIAN SCULPTURES IN KOSOVO AND METOHIJA

Summary

The paper discusses the affirmation of Serbian sculptors in Kosovo and Metohija in the second half of the XX century. It began to develop in the province in parallel with painting, and the founding of the Academy of Arts in Pristina in 1973 can be taken as a turning point. Most artists have already been involved in current creative trends in fine arts in Kosovo and Metohija and beyond. Bužančić says that sculptural achievements, as well as facts from the art scene at the time and a promising future, reject any allusion that sculpture was still a less important sector of Kosovo's art. As the founders of Serbian sculpture in Kosovo and Metohija, we can mention Svetomir Arsić Basara, Radoslav Musa Miketić, and after some time Zoran Karalejić, and they raised sculpture in Kosovo and Metohija with their artistic creation and pedagogical work. The circle of Serbian sculptors then began to expand and prosper, with new profiles and sensibilities, enriching sculptural production in the province.

Key words: sculpture, Kosovo and Metohija, Svetomir Arsić Basara, Radoslav Musa Miketić, Zoran Karalejić.

Рад је предат 6. марта 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ПРИКАЗИ

DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-36017

ГРАНИЦЕ ЖЕЉЕНОГ И ОГРАНИЧЕЊА СТВАРНОСТИ

(Војин С. Дабић, *Мала Влашка (Parva Walachia). Прилоī историји срйскоī народа у Славонији од XVI до XVIII века*, Нови Сад: Матица српска, 2020., 236 страна)

Више од тридесет година припреман пројекат друштвене, политичке и економске историје, као и историјске географије „старих граница", професор Војин Дабић није успео да спроведе. Према плану који је себи поставио, професор Дабић је студиозно радио на трокњижју о војној граници у Хрватској и Славонији у раном новом веку. Прва два дела изашла су у целини (*Банска крајина (1688-1751). Прилоī историји срйскоī и хрваūскоī народа и крајишкоī уређења у Банији*, Историјски институт САНУ - „Просвјета", Београд - Загреб 1984; *Војна крајина. Карловачки ūенералаū (1530-1746)*, Свети архијерејски синод СПЦ, Београд 2000.), док је трећи део, који је требало да буде посвећен Вараждинском генералитету, изашао као издање (недовршеног) приређеног рукописа, под насловом *Мала Влашка (Parva Walachia). Прилоī историји срйскоī народа у Славонији од XVI до XVIII века*, у издању Матице српске. Иако недовршен, „трећи том" доследно следи структуру претходна два.

Књига *Мала Влашка* је подељена на четири поглавља (*Турско крајиūше у Славонији*, стр. 17-74 - са шест потпоглавља; *Бечки раū (1683-1699). Освајање и укључивање Турске Славоније у сасūав Хабзбуршке Монархије*, стр. 75-117 - са четири потпоглавља; *Слободни и зависни сељаци*, стр. 118-162 - са четири потпоглавља; и *Порески сисūем и аīрарни односи*, стр. 163-195 - са четири потпоглавља), а опремљена је и предговором приређивача, прилозима и регистрима (*личносūи* - мр Наташа Т. Перовић, *īеоīрафских назива* - Владимир М. Николић). Испред регистара је и систематизовани списак извора и литературе, а на сâмом крају и кратка биографија аутора.

Трећа књига из трокњижја првобитно је замишљена као књига о Вараждинском генералитету, али је услед објективних околности, план измењен и проширен на писање историје *Мале Влашке*. Четири од претпостављених пет или шест поглавља (судећи према структури претходећих књига), је професор Дабић у потпуности завршио. Изостајање поглавља о црквеним приликама и трговини даје простора за претпоставку да је аутор настојао да их посебно обради, нарочито ако се у обзир узму чињенице да питања Марчанске уније, обнове епархије Лепавинско-северинске и промена верске структуре у току и након Великог бечког рата (1683-1699), свакако заслужују посебну пажњу. Упадљив недостатак Увода и Закључка,

на својствен начин може сведочити и о методолошком приступу професора Дабића - да се Увод и Закључак пишу на крају, када је главни текст завршен и када је могуће у потпуности уредити критички апарат.

Иако недовршена, услед смрти проф. Војина Дабића, *Мала Влашка* је најобухватнија и најисцрпнија књига о историји српског народа у Славонији у рановековном периоду. Штавише, ово је (до времена када је објављен - 2020. године), једини историографски рад овог обима који се бави питањима уређења простора и уклапања српске заједнице у административно-економски и судски систем Хабзбуршке Монархије, као и питањима историјске географије овога простора у периоду XVI-XVIII века. Изучавање ове тематике указује на токове развоја хабрзушке унутрашње и спољне политике и чини јаснијима касније познате епизоде историје XVIII века. Кроз структуралну анализу микроцелина, проф. Дабић је објаснио узроке формирања, напредовања и слабљења Мале Влашке. У коначном исходу, *Мала Влашка* сачињава синтезу, која својим квалитетом претендује дуго да служи као узор у српској историографији.

У првом поглављу су наглашене структуралне одлике српских сеоба, које су дефинисане као кључно обележје историје српског народа у новом веку, али и препознате као једна од мера популационе политике држава под чијом се влашћу српски народ налазио у овом периоду. Сеобе су утицале на преобликовање српског етничког простора, који је током раног новог века обележен значајним проширењем, али и значајном дисперзијом становништва. Усклађивање два принципа - територијалног (стратешког) и етничког, било је једно од основних обележја историје српског народа у време обновљене државности. Стога би на овом месту било добро нагласити да феномен сеоба заслужује даља систематична и темељна истраживања. У области демографских истраживања, најзначајнији допринос ове синтезе јесте разматрање питања досељавања хришћанског становништва из Босанског пашалука, поготову јасно одређење насеља, која су сачињавала Малу Влашку у време њеног формирања, развоја и хабзбуршког освајања читаве Славоније.

У истраживању историјске географије, најзначајнији допринос представља ближе одређење западних османских и источних хабзбуршких граница, као и дефинисање опсега „ничије земље“, њеног формалног статуса до хабзбуршког освајања и њеног интегрисања у хабзбуршки државни поредак. Запажене су и анализиране околности економске и демографске заосталости војних, коморских области и властелинстава у Славонији, које су овде објашњене као историјски тренд. Дуготрајан процес опадања, започео најкасније у Дугом рату (1593-1606). Хабзбуршка власт је, са више или мање успеха настојала да ублажи и успори. Дакле, на овом месту се јасно износи да је ратно пустошење Славоније у ратним годинама 1684-1688 у великој мери допринело, али да свакако није проузроковало демографско и привредно опадање Славоније. Тежиште другог поглавља стављено је на издвајање новоосвојених области и прикључење „старим границама“ представљало је нужан, али и нерадни потез хабзбуршких власти, како је образложено у трећем поглављу, посвећеном друштвеним односима у Славонији након хабзбуршког освајања. Оснивање нових граница у пуној надлежности Беча и без задржавања „сувишних“ крајишких права, било је водећи интерес бечког двора.

Последње поглавље, поред разматрања о прошлости Вараждинског генералитета и досељавања хришћанског становништва, представља највећи научни допринос ове књиге. Закључци до којих је у овом поглављу аутор дошао, не би се смели избегавати у каснијим историографским подухватима. Кроз низ нових података о карактеру и основама друштвене кризе XVIII века, могу се јасније сагледати и њене последице, у науци добро познате сељачке буне и немири на овом простору, које су листом садржале економски чинилац као основни. Неодговарајући порески систем који је успостављен 1702-1706 године, је тек ублажен урбаријалном регулацијом 1737. и 1756. године, и регулацијом Војне границе 1737. и 1745-1749 године, а потпуно превазиђен тек у XIX веку, увођењем јединственог државног фискалног система.

Војин Дабић је припадао групи истраживача раног, новог века, која је у другој половини XX века свој научни рад заснивала на истраживању друштвене историје на прворазредним изворима и тежњи за синтезом. Поље истраживања на којем се највише задржао и највише допринео јесте колико у основи било познато, толико и у структури и детаљима неистражено. Фундаментална истраживања Војина Дабића су у ствари показала да се у истраживању овог, још увек недовољно истраженог периода историје српског народа, у обзир морају узимати сви чиниоци који су на њу утицали: османски, аустријски (државни и провинцијски), аутономни српски и заостали угарски, а при истраживању историје властелинстава и утицаји матичних законских и обичајних прописа земље порекла властелина.

*Алекса М. ПОПОВИЋ**

* Универзитет у Нишу,Филозофски факултет, Департман за историју; истраживач-приправник, aleksa.popovic@filfak.ni.ac.rs

DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-37034

ЈЕЗИК, МЕДИЈИ И КУЛТУРА

(Светлана Безданов Гостимир, Светлана Торњански Брашњовић, *Језик, медији и култ̄ура*, Београд: Едука, 2021, 307. стр)

Све филозофије, све религије, све науке и све културе сведоче о томе да је човек несавршено и недовршено биће и да га треба усавршити и довршити, па је стога главни циљ просвете: усавршити и довршити човека (Св. Јустин Поповић 2021). Осим глобалног приступа образовању и државном разлогу за његово уређење, треба имати у виду и да је образовање веома битна људска потреба. Сврха образовања је у томе да млади усвоје вредности у складу са својим интересовањима и диспозицијама које су различито усмерене, свака према одређеној вредности. „Образовање преноси знања, вештине, вредности или знања и културу једног друштва, али и свих друштава" (Аврамовић 2014).

Образовање по природи ствари, мора бити као и цело друштво, отворено, пропустљиво и комуникацијско. Представник школе критичке социологије Теодор Адорно међу првима је употребио израз *mass-culture* (масовна култура) за одређивања посебног вида културе насталог и дефинисаног као резултат коришћења масовних комуникација, средствима и начинима масовних медија какви су филм, високотиражне новине, радио и телевизија и интернет (Адорно 1978). Више од свега „медији данас захтевају критичко промишљање" (Вукадиновић 2016), па зато медијска писменост представља најбољи правац за успешно разумевање медијског садржаја, нарочито код младих. За разумевање појма *медијско образовање* изузетан значај имала је дефиниција коју је 1973. године предложио Међународни савет за филм и телевизију (*CICT*)[1]: „под образовањем путем медија треба подразумевати студирање, подучавање и васпитање уз помоћ модерних средстава комуникације и изражавања, која постају саставни део специфичног и аутономног подручја процеса сазнања у педагошкој теорији и пракси. Такође треба обратити и пажњу и на различите начине њиховог коришћења, као помоћних средстава у настави и васпитању, али и у другим доменима сазнања, као што су математика, наука и географија" (L'éducation aux médias, Paris, UNESCO: 7).

1 *Le Conseil internacional du cinéma et de la télévison*

Када је у питању модернизација образовања, пре тога морамо имати увид у однос између врсте знања и потреба – друштва, привреде, културе и сазнајних потреба деце. Европски модели јасно одвајају педагошку праксу, тј. образовање за медије (*Media Education*), од медијске писмености (*Media Literacy*), било каква да је врста медија - штампа, радио, телевизија.

У данашње време, кроз институционално образовање (осим појединих факултета), у Србији не постоји велики број публикација које се баве медијском писменошћу односно образовањем и медијима уопште, већ се кроз обуке и приручнике наставници и ученици уводе у област медија, кроз анализу и рефлексију њиховог садржаја. До појаве, публикације *ЈЕЗИК, МЕДИЈИ И КУЛТУРА* у програму наставе и образовања, област медија и културе у Републици Србији, била је заступљена кроз приручнике за наставнике Грађанског васпитања основног и средњег нивоа образовања. Поменута публикација, је производ скупштинске иницијативе[2] за увођењем медијске писмености у планове и програме образовања и једног од последњих најсвеобухватнијих истраживања у Србији[3] (Јеленковић 2021). Након тога су се стекли услови и неопходност увођења медијског образовања у школе, па је уследила одлука надлежних просветних органа да то буде један од изборних предмета у гимназијама и то од школске 2018/2019. године. Овим се Србија прикључила токовима савременог начина образовања у контексту европских интеграција. Школа ће, како истиче Аврамовић, морати све више да рачуна о утицају глобалистичких карактеристика новог идентитета који долази из нових медија, неформалног (организације цивилног друштва важни су чиниоци неформалног образовања) и информалног образовања (неструктурирано, иницијативом саме особе и неорганизовано). У савременом технолошком окружењу, социјални односи међу људима се све више селе у виртуелни свет у коме се обавља мноштво различитих послова и путем друштвених мрежа остварује нови вид комуникације и веза међу људима (Базић 2012).

Упознавање и боље разумевање медијске писмености омогућила је управо ова књига која је оригиналана и значајна због тога што омогућава ученицима да разликују, препознају веродостојност и презентовање правих информација али и науче да комуницирају на конструктиван начин и буду одговорни према учешћу у акцијама чији је циљ унапређивање медијске културе. За Гонеа, медијско образовање подразумева „стицање способности за критичко ишчитавање медија, било каква да је врста медија - штампа, радио, телевизија“ (Gone 1998).

Посебан нагласак важности ове теме за једно савремено друштво, најбоље се види кроз медијски садржај „нових“ технологија на основу којих се може закључити да ће генерације које буду изучавале овај предмет постати богатије за самостално

2 7. седница Другог редовног заседања Народне скупштине Републике Србије 27. 12. 2016. године.

3 Истраживање на тему медијске писмености је обухватило 18 нишких средњих школа - 3.688 испитаника: 1.687 ученика завршних разреда, 1.206 њихових родитеља и 795 професора у сарадњи у Медија реформ центра из Ниша и Департмана за комуникологију и новинарство Филозофског факултета Нишу (проф. др Зоран Арацки је био шеф истраживачког тима). Резултати су потврдили чињеницу да су се све три испитане категорије током живота и рада изузетно ретко сретале са програмима медијске писмености, при чему се ставља нагласак на професоре и родитеље.

креирање медијских порука и аргументовано и достојанствено бранити вредности у језику, медијима и култури. Управо из тих разлога потребно је бити медијски писмен. Зато Потер сматра да је за контролу медијских утицаја „битно схватити да они постоје, затим како се до њих долази и који чиниоци том процесу највише доприносе" (Poter 2011).

Основни текст публикације *ЈЕЗИК, МЕДИЈИ И КУЛТУРА* поред насловног листа, импресума, уводног дела, индекса појмова и садржаја има 305 страница, у којима су сагледана и покренута питања која могу побудити интересе не само оних у стручној него и образовној и научној области. Рукопис је генерално подељен у три целине: *Креатори и примаоци медијских порука* (7-125), *Јавни наступ* (126-217) и *Вредности* (218-300), које у својим садржајима имају по 12 међусобно повезаних поглавља.

У *првој* целини ауторке поред основних појмова комуникације аналитички дају опис врстама комуникације, механичких и електронских медија и њихових функција. Посебно су обрађене теме *медијског садржаја* (креирање, језик изражавања, стереотипи и дискриминација, цензура, одговорност и моралност), *сензационализма* (интимност, спектакл и "жута" штампа у медијима), *лажних вести* (стварност или истина) као и *слободе говора* у медијима (употреба и злоупотреба). Ауторке су на један специфичан начин приступиле теми *представљање деце и младих у медијима* пре свега правилима понашања медија у односу на децу, затим правима детета и њихова заштита, при том напомињући постојање *Кодекса Деца и медији* (2008). Разноврсност спољашњег света, са свим његовим бојама, звуцима, истинама и лажима, телевизија нам доноси директно у кућу, додатно драматизујући наш живот и постајући више од обичног прозора у свет (Павловић и др. 2008)... „тај поглед на свет често је омеђен оним што нам телевизија намеће да видимо".

Друга целина је посвећена јавном наступу, где кроз оквире *јавне сфере* (јавност и јавно мњење, приватно и јавно, медији и јавни човек), анализирају *вербалну и невербалну*, као и *технике асертивне комуникације*. У другом делу ове целине, ауторке су потпуно посветиле пажњу успешном *јавном наступу* (треме у јавним наступима, независност успеха јавних наступа, креативне идеје), *савременим техникама у јавном наступу* (мотивациони говорници, убедљивост наступа, јавни наступ и медији), *медијском освајању јавног наступа* и *моћи утицаја на публику јавног наступа* (промоција идентитета у јавности, емоције, утицаји, моћ). На самом крају је описана *манипулација* и њени облици: рекламе, пропаганде, индоктринације, религиозне проповеди, индустрија забаве и сна. Оне истичу да на феномен манипулације доследно морају бити примењена бар два сета критеријума за вредновање. С једне стране је *врста* - суштина, вредност, оправданост - идеје која се промовише, а са друге је *начин* - ко и како: дизајн - промовисања. Како то између осталог Шушњић дефинише „манипулација је скуп поступака помоћу којих манипулатор, користећи симболичка средства, у за њега погодним психосоцијалним условима, одашиље у масу средствима комуникације, одређене поруке с намером да утиче на уверења, ставове и понашање великог броја људи" (Шушњић 1976).

Када су у питању основни принципи вредности, у *трећој* целини ауторке на један приступачан и једноставан начин описују појам и специфичности, са освртом на прегледе основних *вредносних орјентација* (примарне, секундарне и терцијарне). Такође, у овој целини су врло детаљано описани појмови *културе, концепта различитости, интеркултурне* и *културне комуникације* и дата анализа *примера* и *типова друштва* (културе) према врховној вредности. Као извор размена, иновација и креативности, „разноликост култура је веома битна за људски род у смислу афирмације за садашње и будуће генерације" (Јеленковић 2020). Посебно поглавље у овом делу публикације посвећено је *вредновању медијских порука, скривеним медијским порукама и псеудовреностима у култури.* На крају ове целине, ауторке значајно истичу појам, настанак и развој *масовне, глобалне* и *дигиталне* културе при томе користећи у основи језик и културне вредности. „Медији XXI века су кренули, дакле, према новом подручју - измишљеној стварности ... та виртуална стварност одједном постаје нешто свакодневно присутно у нашим домовима и доживљава се као стварни догађај" (Malović 2007). Амерички теоретичар медија Лео Богарт је написао и био у праву да нас „комерцијална култура тера да верујемо искривљеној стварности због њене „уверљивости", иако то нису вредности темељене на чињеницама" (Bogart 1995).

ЗАКЉУЧАК

На крају, сви заговорници медијске писмености, од аналитичара, уредника медијских кућа, наставника, професора универзитета, невладиног сектора, односно невладиних организација које се баве овом темом, сложни су у једном, а то је да свакако треба почети са медијским образовањем и временом га усавршавати и прилагођавати новим условима. Ова публикација управо то и омогућава, и подједнако је могу користити сви заинтересовани за учење и образовање медијске писмености при том анлаизирајући и препознајући вредности медијских садржаја. Оригиналност материјала у приручнику, омогућава да га подједнако могу користити наставници најразличитијих предмета, као и читаоци заинтересовани за медијску писменост.

Доц. др Предраг Јеленковић
Студентски културни центар Ниш

Рецензенти овог броја:

Проф. др Марко Атлагић, редовни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет у Косовској Митровици;

Проф. др Сања Мацура, редовни професор, Филолошки факултет, Универзитет у Бањој Луци;

Проф. др Михајло Пантић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филолошки факултет;

Проф. др Радмило Пекић, редовни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет у Косовској Митровици;

Проф. др Весна Балтазаревић, редовни професор, Универзитет Мегатренд, Факултет за културу и медије, Београд;

Проф. др Невена Красуља, редовни професор, Универзитет „Унион – Никола Тесла“, Факултет за пословне студије и безбедност, Београд;

Проф. др Љиљана Марковић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филолошки факултет;

Проф. др Радослав Балтазаревић, редовни професор, Универзитет Мегатренд, Факултет за културу и медије, Београд;

Проф. др Мирко Кулић, редовни професор, Универзитет привредна академија, Правни факултет за привреду и правосуђе у Новом Саду;

Проф. др Радан Илић, редовни професор, Мегатренд универзитет, Правни факултет, Београд;

Проф. др Драган Триван, редовни професор, Универзитет „Унион – Никола Тесла“, Факултет за пословне студије и право, Београд;

Проф. др Бранко Тешановић, редовни професор, Универзитет „Унион – Никола Тесла“, Факултет за пословне студије и право, Београд;

Проф. др Милијанка Ратковић, редовни професор, Универзитет „Унион – Никола Тесла“, Факултет за пословне студије и право, Београд;

Проф. др Тијана Ашић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филолошки факултет;

Проф. др Миодраг Горић, редовни професор, Универзитет „Унион – Никола Тесла“ Факултет за пословне студије и безбедност, Београд;

Проф. др Србољуб Ђорђевић, редовни професор, Универзитет у Нишу, Педагошки факултет у Врању;

Проф. др Радомир Арсић, редовни професор, Универзитет у Приштини, Учитељски факултет у Призрену, са привременим седиштем у Лепосавићу;

Др Биљана Сикимић, научни саветник, Балканолошки институт САНУ;

Проф. др Зоран Милошевић, редовни професор, Универзитет „Унион – Никола Тесла“ Факултет за пословне студије и безбедност, Београд;

Проф. др Весна Минић, редовни професор, Универзитет у Приштини, Учитељски факултет у Призрену, са привременим седиштем у Лепосавићу

Проф. др Тиодор Росић, редовни професор, Универзитет у Крагујевцу, Факултет педагошких наука у Јагодини;

Проф. др Живорад Миленовић, редовни професор, Универзитет у Приштини, Учитељски факултет у Призрену, са привременим седиштем у Лепосавићу;

Др Јасмина Ахметагић, научни саветник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Срђан Словић, научни саветник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Проф. др Оља Арсенијевић, редовни професор, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Проф. др Ненад Перић, редовни професор, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Проф. др Бобан Томић, редовни професор, Висока школа за комуникације Београд;

Проф. др Лепосава Грубић Нешић, редовни професор, Универзитет у Новом Саду, Факултет техничких наука;

Проф. др Гордана Ђоковић, ванредни професор, Универзитет у Београду, Филолошки факултет;

Проф. др Далибор Елезовић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет у Косовској Митровици;

Проф. др Ана Јањушевић Оливери, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет у Косовској Митровици;

Проф. др Јелена Војиновић-Костић, ванредни професор, научни сарадник, Паневропски универзитет „Апеирон“, Бања Лука, Босна и Херцеговина;

Проф др Слађана Алексић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет Косовска Митровица;

Проф. др Огњен Вујовић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Правни факултет у Косовској Митровици;

Проф. др Ђорђе Ђекић, ванредни професор, Универзитет у Нишу, Филозофски факултет;

Проф. др Божидар Зарковић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет Косовска Митровица;

Проф. др Саша Станојевић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет;

Проф др Милош Марсенић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет;

Проф. др Јелена Минић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет Косовска Митровица;

Проф. др Емилија Марковић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Учитељски факултет Призрен, са привременим седиштем Лепосавићу;

Проф. др Бранка Гугољ, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Факултет уметности Звечан;

Проф. др Анка Булатовић, ванредни професор, Европски универзитет Брчко дистрикт, Босна и Херцеговина;

Проф. др Јелена Бајовић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет Косовска Митровица;

Проф. др Марија Јовановић, ванредни професор, Универзитет у Нишу, Филозофски факултет;

Др Миљан Милкић, виши научни сарадник, Институт за стратегијска истраживања, Београд;

Др Сергеј Уљаров, доцент, Универзитет „Унион – Никола Тесла“, Факултет за пословне студије и право, Београд;

Др Небојша Митровић, доцент, Универзитет у Источном Сарајеву, Педагошки факултет у Бјељини;

Др Милутин Живковић, научни сарадник, Институт за савремену историју, Београд;

Др Смиљана Ђорђевић Белић, научни сарадник, Институт за књижевност и уметност, Београд;

Др Сања Д. Микетић Суботић, доцент, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет у Косовској Митровици;

Др Јован Јањић, доцент, Институт за политичке студије Београд;

Др Јелена Круљ, доцент, Универзитет у Приштини, Учитељски факултет Призрен у Лепосавићу;

Др Живорад Рашевић, доцент, Висока школа за пословну економију и предузетништво, Београд;

Др Јелена Давидовић Ракић, доцент, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет Косовска Митровица;

Др Јелена Бабић Антић, доцент, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет Косовска Митровица;

Др Ивана Ристић, доцент, Универзитет у Приштини – Косовска Митровица Учитељски факултет у Призрену – Лепосавић

Др Милован Лакушић, доцент, Универзитет Мегатренд, Правни факултет.

Др Марија Јефтимијевић Михајловић, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Ана Стишовић Миловановић, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Мирјана Бечејски, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Милица Голубовић Тасевска, научни сарадник, Министарство просвете, науке и технолошког развоја РС;

Др Велибор Лазаревић, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Драган Станковић, доцент, Универзитет у Нишу, Педагошки факултет у Врању;

Др Мирјана Ђукић, доцент, Универзитет у Приштини, Правни факултет Косовска Митровица;

Др Данијела Тешић Радовановић, доцент, Универзитет у Приштини Филозофски факултет Косовска Митровица;

Др Петар Илић, доцент, Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, Факултет уметности.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

008(497.115)

БАШТИНА : гласник / главни и одговорни уредник Драган Танчић. - 1991, св. 1- .
- Приштина–Лепосавић : Институт за српску културу, 1991- (Пирот : Pi-Press). - 24 cm

ISSN 0353-9008 = Баштина (Приштина)
COBISS.SR-ID 3404300